ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNDE (14. YY.) TÜRETİM EKLERİ VE SÖZ YAPIMI

Serdar KARAOĞLU

(Doktora Tezi)

Eskişehir, 2016

ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNDE (14. YY.) TÜRETİM EKLERİ VE SÖZ YAPIMI

Serdar KARAOĞLU

T.C.

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

DOKTORA TEZİ

Eskişehir

2016

T.C.

ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Serdar KARAOĞLU tarafından hazırlanan "Eski Anadolu Türkçesinde (14. yy.) Türetim Ekleri ve Söz Yapımı" başlıklı bu çalışma 01/06/2016 tarihinde Eskişehir Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddesi uyarınca yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, jürimiz tarafından Türk Dili ve Edebiyatı anabilim dalında doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN

Üye: Prof. Dr. Erdoğan BOZ (Danışman)

Üye: Prof. Dr. Hatice ŞAHİN

Üye: Prof. Dr. Hasan Hüseyin ADALIOĞLU

Üye: Doç. Dr. Ferruh AĞCA

ONAY

…/ …/ 2016

Prof. Dr. Hasan Hüseyin ADALIOĞLU

Enstitü Müdürü

../../….

ÖZET

ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNDE (14. YY.) TÜRETİM EKLERİ VE SÖZ YAPIMI

KARAOĞLU, Serdar
Doktora-2016
Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Erdoğan BOZ

Bu çalışmada, öncelikle Oğuz Türkçesinin tarihî gelişimi hakkında bilgi verilmiş ve Türkoloji alanında türetim eklerine dair yaklaşımlar ve tespitler aktarılmıştır. Ardından Eski Anadolu Türkçesinin en karakteristik dönemi olan 14. yüzyıl metinleri arasından seçilen 10 metinden oluşan bir veri tabanında türetim ekleri taranmış ve çalışmanın verisi elde edilmiştir. Eski Anadolu Türkçesinde türetim eklerini, bu eklerin işlevlerini, türetim ekleriyle türetilen sözcükleri ve bu sözcüklerin bağlamsal anlamlarını tespit etmeye yönelik bu çalışma, asıl olarak eylemden ad türetimi, addan ad türetimi, addan eylem türetimi ve eylemden eylem türetimi olmak üzere dört başlıktan oluşmaktadır. Eylemden ad türetiminde 44, addan ad türetiminde 32, addan eylem türetiminde 20 ve eylemden eylem türetiminde 7 türetimlik tespit edilmiştir. Her kısımda, ele alınan türetimlik hakkında bilgi verilerek işlevleri tespit edilmiş ve oluşturduğu sözcükler, bağlamsal anlamları da belirtilerek alfabetik sıraya göre sıralanmıştır. Böylelikle söz konusu dönemim söz varlığı da ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Eski Anadolu Türkçesi, Türetim Ekleri, İşlevler, Söz Yapımı

ABSTRACT

DERIVATION SUFFIXES AND WORD FORMATION IN THE OLD ANATOLIAN TURKISH

KARAOĞLU, Serdar
Phd Dissertation 2016
Department of Turkish Language and Literature
Field of Turkish Language and Literature

Advisor: Prof. Dr. Erdoğan BOZ

In the study, firstly, information about historical development of Oghuz Turkish was given and the approaches about derivation suffixes in the field of Turcology was depicted. Then, derivation suffixes in 14th century texts which is the most characteristics period in the Old Anatolian Turkish was handled. Our study was prepared based on the data obtained from ten texts. The study, which is for identifying the derivation suffixes in the Old Anatolian Turkish, the functions of these suffixes, the words derived with these suffixes and contextual meanings of these words, is fundementally grouped under four titles as derivation noun from verb, derivation noun from noun, derivation verb from noun and derivation verb from verb. Forty four derivation suffixes in derivation noun from verb, thirty two derivation suffixes in derivation noun from noun, twenty derivation suffixes in derivation verb from noun and seven derivation suffixes in derivation verb from verb were identified. In each section, information about handled derivation suffix was given, functions of it were identified and the words created with related derivation suffix were sorted by alphabetical order with specifying their contextual meanings. Thus, it was tried to put forward the wealth of word of the period.

Key Words: Old Anatolian Turkish, Derivation Suffixes, Functions, Word Formation

İÇİNDEKİLER

ÖZET vii

ABSTRACT viii

İÇİNDEKİLER ix

TABLOLAR LİSTESİ xix

KISALTMALAR LİSTESİ xx

ÖNSÖZ xxiv

GİRİŞ 1

BİRİNCİ BÖLÜM

ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ VE BİÇİMBİLGİSİ

1.1. ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNİN TARİHÎ GELİŞİMİ 6

1.1.1. Oğuzlar 6

1.1.1.1. Milattan Önceki Dönemlerde Oğuzlar 6

1.1.1.2. Milattan Sonraki Dönemlerde Oğuzlar 8

1.1.2. Türk Dili Tarihinde Oğuzca 9

1.1.2.1. Eski Türkçe Döneminde Oğuzca 9

1.1.2.2. Orta Türkçe Döneminde Oğuzca 17

1.1.2.2.1. Harezm ve Kıpçak Türkçesi 17

1.1.2.2.2. Memlük Türkçesi 18

1.1.2.2.3. Eski Anadolu Türkçesi 19

1.1.2.2.3.1. Selçuklu Dönemi 20

1.1.2.2.3.2. Beylikler Dönemi 22

1.1.2.2.3.3. Osmanlı Türkçesine Geçiş Dönemi 23

1.2. BİÇİMBİLGİSİ 24

1.2.1. Ek (=Biçimbirim) 25

İKİNCİ BÖLÜM

14. YY. ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNDE TÜRETİM EKLERİ

2.1. EYLEMDEN AD TÜRETİM EKLERİ 34

2.1.1. {-A, -I, -U} 34

2.1.1.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 34

2.1.2. [-eç] 48

2.1.2.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 49

2.1.3. {-AcAK} 49

2.1.3.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 50

2.1.4. {-AgAn} 53

2.1.4.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 54

2.1.5. {-AK} ~ [aḫ] 56

2.1.5.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 57

2.1.6. {-An} 69

2.1.6.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 69

2.1.7. {-Ar}, {-Ir}, {-r} 76

2.1.7.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 77

2.1.8. [-arca] 84

2.1.8.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 84

2.1.9. [–esi / -(a)su] 85

2.1.9.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 86

2.1.10. [-esiye] 88

2.1.10.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 88

2.1.11. {-cAK} 88

2.1.11.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 89

2.1.12. {-dI} ~ {-dU} 91

2.1.12.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 91

2.1.13. [-dur] 94
2.1.13.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 94
2.1.14. [-ersük] 94
2.1.14.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 94
2.1.15. {-GA} 95
2.1.15.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 95
2.1.16. {-GAn} 101
2.1.16.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 103
2.1.17. [-(ġ)lık] 109
2.1.17.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 109
2.1.18. [-gme] 110
2.1.18.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 110
2.1.19. {-ġUn} ~ [-ḫun] 113
2.1.19.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 114
2.1.20. {-ġU}/ {-Gi} 122
2.1.20.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 123
2.1.21. [-ġuç] 134
2.1.21.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 135
2.1.22. {-I, -U} 136
2.1.22.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 136
2.1.23. {-ICI} ~ {-UCI} ~ {GUçI} 161
2.1.23.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 164
2.1.24. {-(U)K} ~ [-(u)ḫ] 178
2.1.24.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 179
2.1.25 {-(I)m} 239
2.1.25.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 240
2.1.26. [-ınca] 253

2.1.26.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 253
2.1.27. {-mA} 253
2.1.27.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 254
2.1.28. [-mac] 260
2.1.28.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 260
2.1.29. [-maca] ~ [-maç] 261
2.1.29.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 261
2.1.30. {-mAK} 262
2.1.30.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 263
2.1.31. [-mal] 267
2.1.31.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 268
2.1.32. [-maz] 268
2.1.32.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 268
2.1.33. {-mAn} 269
2.1.33.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 270
2.1.34. {-mIş} 271
2.1.34.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 271
2.1.35. [-mi] 274
2.1.35.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 274
2.1.36. {-mIK, -mUK} 275
2.1.36.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 275
2.1.37. [-mur] 276
2.1.37.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 277
2.1.38. {-(In)ç} 278
2.1.38.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 279
2.1.39. {-Un} 286
2.1.39.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 287
2.1.40. {-(I,U)ş} 302

2.1.40.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 303
2.1.41. [-sak] 321
2.1.41.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 321
2.1.42. [-sı] 322
2.1.42.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 322
2.1.43. {-t} 322
2.1.43.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 323
2.1.44. {-I}/{-U} 331
2.1.44.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 332
2.2. ADDAN AD TÜRETİM EKLERİ 359
2.2.1. {+A} 359
2.2.1.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 360
2.2.2. {+CA} 370
2.2.2.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 372
2.2.3. {+CI} 393
2.2.3.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 394
2.2.4. {+dU} ~ [+di] 415
2.2.4.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 415
2.2.5. [+e] 416
2.2.5.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 417
2.2.6. {+AK} ~ {+IK} 417
2.2.6.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 418
2.2.7. {+AK} 426
2.2.7.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 426
2.2.8. {+An} 431
2.2.8.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 432
2.2.9. [+el] 437

2.2.9.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 437
2.2.10. [+ez] 438
2.2.10.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 439
2.2.11. {+cAk} ~ {+cUk} 440
2.2.11.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 442
2.2.12. {+CIl} ~ [+cır] 450
2.2.12.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 451
2.2.13. {+dAk} 452
2.2.13.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 452
2.2.14. {+dAş} 453
2.2.14.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 454
2.2.15. [+düz] 461
2.2.15.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 461
2.2.16. [+gıl] 463
2.2.16.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 464
2.2.17. {+(A)gU} 465
2.2.17.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 465
2.2.18. [+ge] 467
2.2.18.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 468
2.2.19. {+gU} 468
2.2.19.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 469
2.2.20. {+(s)I} 473
2.2.20.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 474
2.2.21. {+(I)l} 485
2.2.21.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 485
2.2.22. {+lAk} ~ {+lA} 490
2.2.22.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 490

2.2.23. {+lU} ~ {+lı} 494
2.2.23.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 497
2.2.24. [+men] 525
2.2.24.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 525
2.2.25. [+mtuḳ] 526
2.2.25.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 526
2.2.26. {+(I)n} 527
2.2.26.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 528
2.2.27. {+lIK} 534
2.2.27.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 538
2.2.28. [+sı] 677
2.2.28.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 678
2.2.29. {+sUk} 679
2.2.29.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 679
2.2.30. [+sul] 681
2.2.30.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 681
2.2.31. [+şın] 683
2.2.31.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 683
2.2.32. [+tuḳ] 683
2.2.32.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 684
2.2. ADDAN EYLEM TÜRETİM EKLERİ 684
2.3.1. {+A-} 684
2.3.1.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 685
2.3.2. {+(A)l-} 705
2.3.2.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 705
2.3.3. {+(A)n-} 713
2.3.3.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 714

2.3.4. {+(A)r-} 717
2.3.4.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 717
2.3.5. {+Ar-} 725
2.3.5.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 726
2.3.6. [+et-] 728
2.3.6.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 728
2.3.7. [+i/ürge-] ~ [+(r)ka-] 730
2.3.7.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 731
2.3.8. [+cı-] 734
2.3.8.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 734
2.3.9. {+dA-} 735
2.3.9.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 735
2.3.10. {+I-} 742
2.3.10.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 743
2.3.11. {+(I)k-} 746
2.3.11.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 746
2.3.12. [+ıncı-] 750
2.3.12.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 750
2.3.13. {+kIr-}, [+kı-] 751
2.3.13.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 751
2.3.14. {+lA-} 759
2.3.14.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 759
2.3.15. {+lAn-} 829
2.3.15.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 831
2.3.16. {+lAş-} 844
2.3.16.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 844
2.3.17. {+rA-} 845

2.3.17.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 846
2.3.18. {+sA-} 848
2.3.18.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 850
2.3.19. [+sı-] 852
2.3.19.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 853
2.3.20. [+şa-] 853
2.3.20.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 853
2.4. EYLEMDEN EYLEM TÜRETİM EKLERİ 855
2.4.1. [-ala-] ~ [-la-] 855
2.4.1.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 856
2.4.2. {-I-} 860
2.4.2.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 860
2.4.3. [-(ü)msin-] 861
2.4.3.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 862
2.4.4. [-(ü)rsin-] 862
2.4.4.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 862
2.4.5. {-(I)ş-} 863
2.4.5.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 864
2.4.6. {-(I)n-} 884
2.4.6.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 885
2.4.7. {-r-} 895
2.4.7.1. Ekin Türetimlik İşlevleri 895
2.5. DEĞERLENDİRME 898
2.5.1. Türetim Ekleri 898
2.5.2. Türetim Eklerinin İşlevleri ve Türetilen Sözcük Sayısı 899
2.5.2.1. Eylemden Ad Türetim Ekleri 899
2.5.2.2. Addan Ad Türetim Ekleri 907

2.5.2.3. Addan Eylem Türetim Ekleri 912
2.5.2.4. Eylemden Eylem Türetim Ekleri 914
2.5.3. Türetim Ekleri ve Türetilen Sözcükler 916
2.5.3.1. EATE 916
2.5.3.2. AATE 922
2.5.3.3. AETE 932
2.5.3.4. EETE 937
SONUÇ 938
KAYNAKÇA 939

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1: Boz'un Türetim Ekleri Listesi 33
Tablo 2: 14. yy. EAT'e Ait Türetim Ekleri 898
Tablo 3: Eylemden Ad Türetim Ekleri 899
Tablo 4: Eylemden Ad Türetim Ekleri 900
Tablo 5: Eylemd Ad Türetim Ekleri 901
Tablo 6: Eylemden Ad Türetim Ekleri 902
Tablo 7: Eylemden Ad Türetim Ekleri 903
Tablo 8: Eylemden Ad Türetim Ekleri 904
Tablo 9: AddanAd Türetim Ekleri 907
Tablo 10: AddanAd Türetim Ekleri 908
Tablo 11: AddanAd Türetim Ekleri 909
Tablo 12: AddanAd Türetim Ekleri 910
Tablo 13: Addan Eylem Türetim Ekleri 912
Tablo 14: Addan Eylem Türetim Ekleri 912
Tablo 15: Addan Eylem Türetim Ekleri 913
Tablo 16: Eylemden Eylem Türetim Ekleri 914

KISALTMALAR LİSTESİ

AKM	: Atatürk Kültür Merkezi
ay.	: Aynı anlamda
Az.	: Azerbaycan Türkçesi
BSTT	: Bugünkü Standart Türkiye Türkçesi
Bşk.	: Başkurt Türkçesi
CC.	: Codex Cumanicus
Çuv.	: Çuvaş Türkçesi
DK.	: Dede Korkut
DLT	: Divân u Lügati't-Türk
DS.	: Derleme Sözlüğü
EAT.	: Eski Anadolu Türkçesi
EDPT	: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish
ET.	: Eski Türkçe
EM	: İshâk bin Murâd Edviye-i Müfrede
EUTS	: Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü
Far.	: Farsça
Fiz.	: Fizik
G.	: Güney grubu lehçeleri
GB.	: Güney-batı grubu lehçeleri
GD	: Güney doğu grubu lehçeleri
GT.	: Genel Türkçe
GZ	: Gazavat-nâme
Hak.	: Hakas Türkçesi
Hlç.	: Halaç Türkçesi
K	: Kuzey grubu
KB	: Kutadgu Bilig
KB.	: Kuzey-batı grubu lehçeleri
KEMŞ	: Kitâb-ı Evsâf-ı Mesacidi'ş-Şerife
Kır.	: Kırgız Türkçesi

Kk.	: Karakalpak Türkçesi
KN	: Kâbus-nâme Tercümesi
KY	: Kıssa-i Yusuf (Erzurumlu Darir)
Kzk.	: Kazak Türkçesi
Met.	: Metafor
Mİ	: Kutbe'd-dîn İznikî, Mukaddime
MZ	: Marzubân-nâme Tercümesi
Nog.	: Nogay Türkçesi
Osm.	: Osmanlı Türkçesi
OT.	: Orta Türkçe
Oyr.	: Oyrat Türkçesi
Özb.	: Özbek Türkçesi
RN	: Risâletü'n-Nushiyye
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
SNB	: Süheyl ü Nev-bahâr
SUyg.	: Sarı Uygur Türkçesi
Tar.	: Tarançı
TaS.	: Tarama Sözlüğü
TatK.	: Kazan Tatar Türkçesi
TDAD	: Türk Dilleri Araştırma Dizisi
TDK	: Türk Dil Kurumu
Tıp.	: Tıp
TKAE	:Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
Tkm.	: Türkmen Türkçesi
TT.	: Türkiye Türkçesi
TTAS	: Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Tuv.	: Tuva Türkçesi
TüS.	: Türkçe Sözlük
Yak.	: Yakut Türkçesi
YL	: Yüksek Lisans
YUyg.	: Yeni Uygur Türkçesi
yy.	: Yüzyıl

YZ	: Yûsuf u Zelîhâ (Şeyyad Hamza)
zf.	: Zarf

İŞARETLER LİSTESİ

A : gramerde a/e ünlülerini gösterir

I : gramerde ı/i ünlülerini gösterir

U : gramerde u/ü ünlüerini gösterir

X : gramerde ı, i/u, ü ünlülerini gösterir

[…] : metnin okunmayan eksik parçası

... : alınan metinde atlanan yerlerleri gösterir

(…) : alınan metinde atlanan yerlerleri gösterir

‘ : Ayın harfi

< : Daha eski bir şekilden gelir

> : Daha eski bir şekle gider

- : Eylem kökü/tabanı, eylem köküne gelen ek

+ : Ad kökü/tabanı, ad köküne gelen ek

* : Tanıklanmamış tahmine dayalı biçim

~ : Değişken biçim

/ : veya

[ ] : Altbiçimcik (= allomorph)

{ } : Biçimbirim (= ek)

ÖNSÖZ

Eski Anadolu Türkçesi, Oğuz lehçesinin 13-15. yüzyıllarda yazı dili olarak kullanıldığı döneme denilmektedir. Kendi içerisinde Selçuklu dönemi (13. yy.), Beylikler dönemi (14. yy.) ve Osmanlıcaya geçiş dönemi (15. yy.) olarak üçe ayrılır.

Eldeki bu çalışmada EAT.'nin en karakteristik dönemi olan 14. yüzyıl metinlerinde türetim ekleri, bu eklerin işlevleri, türetim ekleriyle türetilen sözcükler ve bu sözcüklerin bağlamsal anlamları ele alınmıştır. Öncelikle, Oğuzcanın tarihî gelişimi hakkında bilgi verilmiştir. Ardından Türkoloji alanındaki dilbilgisi araştırmalarında biçimbilgisine yönelik yaklaşımlar aktarılmıştır. Yapılan incelemeler neticesinde Gülsevin'in "Türkçede 'Sıra-dışı' Ekler ve Eklerin Tasnif-Tanımlanma Sorunu Üzerine" ve Boz'un "Türkiye Türkçesi Biçimsel ve Anlamsal İşlevli Biçimbilgisi", adlı çalışmaları temel alınarak türetim ekleri incelenmiştir. Araştırmanın verisi EAT.'nin en karakteristik dönemi olan 14. yy. metinlerinden 10 eser seçilerek oluşturulmuş ve böylelikle çalışmamızın temelini oluşturan eylemden ad, addan ad, addan eylem ve eylemden eylem türetim ekleri incelenmiştir. İnceleme bölümünden sonra elde edilen bulgular doğrultusunda söz konusu döneme ait türetimlikler, işlevleri de göz önüne alınarak sayısal biçimde tablolaştırılmış ve bu tablodan çıkan bulgular değerlendirilmiştir.

Çalışma konusunun belirlenmesinde öncülük eden, çalışmanın başından sonuna kadar engin bilgilerinden istifade ettiğim ve değerli vakitlerini hiç esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Erdoğan BOZ'a, tez süreci boyunca karşılaşılan pek çok soruna çözüm sunan, yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Hatice ŞAHİN'e ve Prof. Dr. Hasan Hüseyin ADALIOĞLU'a şükranlarımı sunuyorum. Doktora sürecinde kendilerinden çok şey öğrendiğim hocalarım Prof. Dr. Ümit Deniz TURAN'a, Doç. Dr. Selahattin TOLKUN'a ve Doç. Dr. Ferruh AĞCA'ya teşekkürü bir borç bilirim. Tezle ilgili sık sık kapısını çaldığım, elinde bulunan kaynakları bir an bile esirgemeyen Yrd. Doç. Dr. İmdat DEMİR'e teşekkür ederim. Bugünlere ulaşmamda çok büyük emeği bulunan anne-babama, her dâim yardımlarını gördüğüm ablalarıma ve kıymetli eşime teşekkür ederim.

Serdar Karaoğlu

Eskişehir, Mayıs-2016

GİRİŞ

Konu

Eski Anadolu Türkçesi (=EAT.), Oğuz lehçesinin yazı dili olarak kullanıldığı 13. ve 15. yüzyılları kapsayan tarihî döneme denilmektedir. EAT. kendi içerisinde **Selçuklu dönemi (13. yy.), Beylikler dönemi (14. yy.)** ve **Osmanlıcaya geçiş dönemi (15. yy.)** olarak üçe ayrılır.

Selçuklu dönemi, Doğu Türkçesinden (Karahanlıca) EAT.'ne geçiş dönemi olduğu için bu dönem eserleri "karışık dilli eserler" olarak adlandırılmıştır. **Beylikler dönemi**nde verilen eserler, genel anlamıyla, EAT.'nin dil özelliklerini en karakteristik şekilde yansıtan eserlerdir. **Osmanlıcaya geçiş dönemi** eserleri ise genelde EAT., yer yer de Osmanlı Türkçesi dil özelliklerini barındırırlar.

Çalışmamızda EAT.'nin en karakteristik dönemi olan 14. yüzyıl metinlerinde türetim ekleri, bu eklerin işlevleri, türetim ekleriyle türetilen sözcükler ve bu sözcüklerin bağlamsal anlamları ele alınmıştır.

Amaç

Bu çalışmanın amacı, EAT.'nin karakteristik özelliklerini taşıyan (14. yy.) metinlerindeki türetim eklerini tespit ederek hem bu türetimliklerin işlevlerini belirlemek hem de söz konusu türetimliklerin oluşturduğu söz varlığını bağlamsal anlamlarıyla ortaya koyarak dönemin tasvirini yapmaktır.

Problem

Yukarıda verdiğimiz bilgiler doğrultusunda bizi böyle bir çalışma yapmaya yönlendiren problem ise EAT.'nin kendi içerisinde üçe ayrılan devrelerinden Beylikler dönemini kapsayan ve EAT.'nin dil özelliklerini en karakteristik şekilde yansıtan 14. yüzyıl metinlerinde türetim ekleri, işlevleri ve oluşturduğu söz varlığının bugüne kadar kapsamlı olarak ele alınmamış olmasıdır.

Yöntem

EAT.'nde türetim eklerini, bu eklerin işlevlerini, türetim ekleriyle türetilen sözcükleri ve bu sözcüklerin bağlamsal anlamlarını tespit etmeye yönelik bu çalışmada asıl olarak eş zamanlı yöntem tercih edilmiştir. Ancak, gerektiği yerlerde

art zamanlı yönteme de baş vurulmuştur. Çalışma 14. yy.'a ait on metinden elde edilen veri tabanına göre yapılmıştır. Veriler, on metnin sözlük/dizin kısımlarının taranması yanında tüm metinlerin tekrar gözden geçirilerek fişlenmesi sonucu elde edilmiştir. Bu doğrultuda eylemden ad türetim ekleri, addan ad türetim ekleri, addan eylem türetim ekleri ve eylemden eylem türetim ekleri alt başlıkları oluşturulmuştur. Tespit edilen ekin Eski Türkçe (=ET.) üzerine yapılan araştırmalardan hareketle ET.'deki görünümü ve işlevleri aktarılmış daha sonra ise EAT. üzerine yapılan araştırmalardan hareketle bu dönemdeki durumu tasvir edilmiştir. Gerek duyuldukça da ek hakkında çağdaş Türk lehçeleri ve tarihî lehçeler üzerine yapılan araştırmalardan da faydalanılmıştır.

Çalışmada "Ekin Türetimlik İşlevleri" başlığını verdiğimiz kısımda ele alınan ekin türettiği sözcükler sıralanmıştır. Bu sıralama *alfabetik* yapılmıştır. Ele alınan bir sözcük eğer varsa veri tabanındaki varyantları da belirtilerek **koyu** fontla yazılmıştır. Sözcüğün türediği kök/taban hususunda görüş birliği olan ya da bir tereddüt bulunmadığı durumlarda sözcük "**kıyma,** kıy-ma" örneğindeki gibi gösterilmiştir. Ancak kökü/tabanı hakkında tereddüt edilen/bulunan sözcüklerin kök/tabanı belirtilmeden, "**çerçi**" örneği gibi, sadece türev gösterilmiştir. Ayrıca sözcüğün dayandırıldığı kök/taban gerek görüldükçe taranan metinlerden tanıklanmıştır.

Sözcüğün etimolojisi, anlamı, işlevleri vb. hakkında çeşitli etimoloji kaynaklarından, sözcük yapımı üzerine yapılan çalışmalardan *ve Tarama Sözlüğü, Derleme Sözlüğü, Türkçe Sözlük* ve *Kubbealtı Lugâtı*ndan istifade edilerek bilgi verilmiştir. *Tarama Sözlüğü* ile *Derleme Sözlüğ*üne TDK'nin sözlükler arayüzünden erişilmiş ve erişim tarihi (TDK, 28 Kasım 2015) vb. biçimde belirtilmiştir.

Verilen bu bilgiler ışığında sözcüğün taradığımız metinlerdeki durumu ve sözcüğü türeten ekin işlevi tespit edilmiştir.

Ele alınan her bir sözcük metindeki bağlamı göz önüne alınarak anlamlandırılmış ve eklerin işlevlerine göre yerleştirilmiştir. Sözcüğün anlamı yukarıda belirttiğimiz kaynaklarda olmaması durumunda sözcük için yer aldığı metnin sözlük/dizin bölümünde verilen anlamına atıf yapılmıştır. Daha sonra sözcüğün her bir anlamı ve işlevi 10 farklı metinden hareketle tanıklanmıştır. Sözcüğün geçtiği her metinden söz konusu anlam ve işlev için bir beyit/cümle metin(ler)deki transkripsiyon şekliyle alınmıştır. Bu beyit/cümle(ler)deki sözcük

koyu font ile belirtilmiştir. Sıfat olarak kullanılan sözcüklerde, sıfat öbeğinin altı çizgi (__) ile işaretlenmiştir. İlgeç öbeği kuran sözcüklerin yapısı "{+dAn} ötrü" gibi gösterilerek tanıklanan beyit/cümlelerde bu öbekler **koyu** font ile yazılmıştır. Zamir/zamirlik başlığı altında incelediğimiz sözcükler "yalın" ya da "çokluk, hâl, ilgi, iyelik" eki almasına göre çözümlenerek belirtilmiştir.

Kuramsal Çerçeve

Çalışmamızda öncelikle türetimlik ve işletimlik ekler (=biçimbirimler) arasındaki farklılıkları ortaya koyan çalışmaları inceleyerek, hangi eklerin (=biçimbirimlerin) türetimlik olarak değerlendirilmesi gerektiğini belirlemeye çalıştık. Türetimlik olarak değerlendirdiğimiz ekler için temel dayanak noktamız ekin eklendiği tabanın (kök/gövde) anlamını değiştirerek yeni kavram yapıp yapmadığıdır. Bu yeni kavram, sözlüksel bir değer taşıyabildiği gibi anlık bir kullanım sonucu anlık sözcük (nonce word) değeri de taşıyabilir. Ancak her iki durumda da göz önünde bulundurulan ölçüt, tabanın (kök/gövde) anlamının değişerek yeni bir kavramın oluşup oluşmamasıdır. Örneğin

togrulık besleyene buhl irmez

hased hod kibrdür hîç anı görmez (RN-33a/330)

beytinde "togru" sözcüğü niteleme adıyken {+lIK} ekinin eklenmesi ile sözcüksel birim "tabanın bildirdiği niteliğin olma durumu" anlamında yeni bir kavram oluşturmaktadır. Oluşan bu yeni kavram meslek, araç-gereç, mekân, terim adı vb. alt gruplara ayrılarak kavramı ortaya çıkaran söz konusu ekin anlamsal işlevi ortaya konmaktadır. Örneğin

kamular göz gibidür sen bakıcı

senüñ gözüñdürür seni çakıcı (RN-53a/550)

beytinde "bak-" eylemine {-IcI} ekinin eklenmesiyle "falcı" anlamında fâil adı meydana gelmektedir.

Bunun dışında, esas itibariyle işletimlik iken "ek ve kök kaynaşması suraetiyle yeni anlamda kelimeler" türeten kalıplaşmış işletim ekleri de türetimlik olarak değerlendirilmiştir (Korkmaz, 2011: 2).

yiyecek kim yūsuf ol dem yiridi

ṭaşra boġazında görinür idi (KY, 7b/249)

Öte yandan söz konusu kalıplaşmış yapılardan *añaru, daḫı ~ daġı ~ daḳı, içre, ötrü ~ ötürü* vb. gramerleşmiş olanlar (Çetin, 2016) çalışmaya dâhil edilmemiştir.

*güneş çıḫmadın **daḫı** tennūrdan*

hava ḳurdıdı sayvānını nūrdan (SNB, 229/15)

Bu bağlamda tezin kuramsal çerçevesini Gülsevin (2004)'in "Türkçede 'Sıradışı' Ekler ve Eklerin Tasnif-Tanımlanma Sorunu Üzerine" ve Boz (2013)'un "Türkiye Türkçesi Biçimsel ve Anlamsal İşlevli Biçimbilgisi" adlı çalışmaları oluşturmaktadır.

Kapsam ve Sınırlılıklar

Çalışma EAT.'nin en karakteristik dönemi olan 14. yüzyıl Beylikler dönemini kapsamaktadır. Tez bu döneme ait 10 eserden hareketle türetim ekleri, türetim eklerinin işlevleri ve oluşturduğu söz varlığı ile sınırlıdır. Öte yandan yapısı çözümlenmemiş/çözümlenemeyen ve tabanı hususunda emin olunamayan sözcükler inceleme kapsamı dışında tutulmuştur. Bu anlamda söz konusu döneme ait taranan metinler şu şekildedir:

- **Ahmet Fakih, Kitâb-ı Evsâf-ı Mesacidi'ş-Şerife**

Mazıoğlu, Hasibe (1974), *Kitâb-ı Evsâf-ı Mesacidi'ş-Şerife*, TDK yay., Ankara.

- **Hoca Mes'ud, Süheyl ü Nev-bahar**

Dilçin, Cem (1991), *Mes'ud bin Ahmed, Süheyl ü Nevbahar, İnceleme-Metin-Sözlük,* AKM yay., Ankara.

Cin, Ali (2012), *Mesud Bin Ahmed Süheyl ü Nev-Bahâr (Kenzü'l-Bedâyî') İnceleme-Metin-Dizin,* Eğitim yayınevi, Konya.

- **İshak bin Murad Edviye-i Müfrede**

Canpolat, Mustafa-Önler, Zafer (2007), *İshak bin Murad Edviye-i Müfrede*, TDK yay., Ankara.

- **Kutbe'd-dîn İznikî, Mukaddime**

Üstünova, Kerime (2003), *Kutbe'd-dîn İznikî, Mukaddime (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)*, Uludağ Üniversitesi, Bursa.

- **Şeyyad Hamza Yûsuf u Zelihâ**

Demirci, Ümit Özgür-Korkmaz, Şenol (2008), *Yûsuf u Zelihâ*, Kaktüs yay., İstanbul.

Yıldız, Osman (2008), *Şeyyâd Hamza, Yusuf u Zeliha (Destân-ı Yusuf), Giriş-İnceleme-Metin-Dizinler*, Akçağ yay., Ankara.

- **Yunus Emre, Risâletü'n-Nushiyye**

Boz, Erdoğan (2012), *Yunus Emre, Risâletü'n-Nushiyye*, Gazi Kitabevi yay., Ankara.

- **Erzurumlu Darir, Kıssa-i Yusuf**

Karahan, Leyla (1994), *Erzurumlu Darir, Kıssa-i Yusuf (Yusuf u Züleyha), İnceleme-Metin-Dizin*, TDK yay., Ankara.

- **Şeyhoğlu Sadrüddin, Kâbus-nâme**

Doğan, Enfel (2011), *Şeyhoğlu Sadrüddin'in Kâbus-nâme Tercümesi-Metin-Sözlük-Dizin-Notlar-Tıbkıbasım*, Mavi yay., İstanbul.

- **Marzuban-nâme**

Korkmaz, Zeynep (1973), *Sadru'd-dîn Şeyhoğlu Marzubân-nâme Tercümesi İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım*, Ankara Üniversitesi DTCF yay., Yayın No: 219, Ankara.

Özavşar, Resul (2009), "Mârzubânnâme Tercümesi Metin, Çeviri, Art Zamanlı Anam Değişmeleri, Dizin", Dicle Üniversitesi SBE, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır.

- **Tursun Fakih, Gazavat-nâme**

Şahin, Hatice (1989), "Tursun Fakih Gazavat-nâme, Dil Özellikleri-Metin-Seçme Sözlük", İnönü Üniversitesi SBE, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Malatya.

BİRİNCİ BÖLÜM

ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ VE BİÇİMBİLGİSİ

1.1. ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNİN TARİHÎ GELİŞİMİ

EAT., Orta Asya'dan çeşitli nedenlerle 10. yüzyıldan itibaren batıya göç eden Oğuzların, 12. yüzyılın sonlarında kendi lehçelerine dayalı, Anadolu'da kurup geliştirdikleri yazı diline denir (Gülsevin ve Boz, 2010: 1). EAT., çeşitli araştırmacılar tarafından *Eski Osmanlıca (Altosmaniche)*, *Eski Türkiye Türkçesi*, *Eski Oğuz Türkçesi*, *Eski Anadolu Oğuzcası* gibi adlandırmalarla da ifade edilmiştir (Timurtaş, 2012: IX-X; Ercilasun, 2012: 429-430; Gülsevin ve Boz, 2010: 1;Şahin, 2009: 13; Özkan; 1995: 34).

Korkmaz'ın ifadesiyle "başlangıcı çok eski dönemlere uzanan bir dil veya lehçenin tarihî gelişme süreçleri üzerinde durabilmek için öncelikle o dili veya lehçeyi konuşan kavim veya toplulukların ilk oluşum dönemlerini açıklamak" yararlı olacaktır (Korkmaz, 2013: 11).

1.1.1. Oğuzlar

1.1.1.1. Milattan Önceki Dönemlerde Oğuzlar

İlk olarak Köktürk yazıtlarında adlarına rastladığımız "Oğuz"ların yapılan araştırmalar sonucu M.Ö. 4000-3500 yıllarında Doğu Anadolu'da Hurriler ve Mezapotamya'da Sümerler ile ilişki olduğu ve bağlantılarının bulunduğu kısmen belgelerle kısmen de yorumlara dayalı olarak ortaya konmuştur (Korkmaz, 2013: 15-16).

Erdal, arkeolojik verilere dayanarak Kuzey Irak, Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde bulunan ve kaynakları M.Ö. 2300-1200 yılları arasında tarihlendirilen ve genellikle çivi yazısıyla yazılmış olan Hurrice ile Türkçe (=Oğuzca) arasında ses, sözcük ve cümle yapıları bakımından benzerlikler bulunduğunu belirterek Hurricenin, Türkçeye Moğolca kadar yakın olduğunu ileri sürmüştür. Yazar, çeşitli araştırmacılardan edindiği bilgiler doğrultusunda, Hurrilerin

Yakın Doğuya, İran yoluyla Orta Asya'nın batısından geldiklerini ve Aral Gölü, bugünkü Türkmenistan ve Hazar denizinin güneydoğusundaki Gorgan ovasında M.Ö. 4000 yıllarında yaşam sürdüklerini belirterek Hurrice ve Oğuzca arasında tarihî-coğrafi bir ilişkiyi saptamıştır. Ayrıca Hurri ve Oğuz adları arasında isim benzerliği ve mitolojik yakınlıktan hareket ederek bu savını güçlendirmiştir. Tibet kaynaklarında *Hor* adının sıklıkla geçtiğini ve bu sözcüğün Tibetliler için geç dönemlerde Uygurları, daha sonraki dönemde ise Cengiz Han'ın Moğol devletini ifade ettiğini vurgulayan araştırmacı, kaynaklardan edindiği bilgiler doğrultusunda Tibetlerin daha önceki yüzyıllarda Oğuzlara, *Hor* dediklerini ortaya koymuştur. Hurriler ve Oğuzlar arasındaki mitolojik yakınlık ise "oğuz" sözcüğünün taşıdığı anlamla ilgilidir. "Oğuz" sözcüğü çeşitli Osmanlıca sözlüklerde "tosun" yani "genç boğa" anlamıyla geçmektedir. Oğuz Kağan destanında Oğuz Kağan'ın boğa gücüne sahip olduğu belirtilerek bu destanda "boğa" figürü vurgulanmaktadır. Hurri tanrılarının başı, fırtına tanrısı Teşub'un da kutsal hayvanı "boğa"dır. Böylelikle bu iki figür arasında mitolojik bir bağ kurulmuştur (2004: 929-937).

M.Ö. 1500'lü yıllardan önce Anadolu ve Mezopotamya'da çoğunlukla eklemeli dil konuşan kavimlerin yaşadığı bilinmektedir. Bu kavimlerden Hattiler Orta Anadolu'da, Hurriler ve Urartular Doğu Anadolu'da ve Sümerler Mezopotamya'da yaşamışlardır. Günümüzde eklemeli diller olan Ural (Fin, Macar) ve Altay (Türk, Moğol, Tunguz, Kore ve Japon) dilleri ile bu kavimlerin dilleri arasında bir ilişki söz konusudur (Ercilasun, 2012: 33).

Tuna, Sümerce ve Türkçe arasında 168 sözcüğün ortak olduğunu tespit ederek "Türklerin en az M.Ö. 3500'lerde Türkiye'nin Doğu bölgesinde bulunduğunu" belirtmiştir (Tuna, 1990: 48). Ayrıca Sümerce ile Türkçe arasında sözcükler dışında bazı eklerin de benzerlik gösterdiği tespit edilmiştir (Tosun-Yalvaç, 1981'den aktarımla Ercilasun, 2012:37).

Sümerlerin Mezopotamya'ya nereden geldikleri sorusunu cevaplayan sonuçlar, Sümerlerin Mezopotamya'ya Orta Asya'nın Batı Türkistan bölgesinden geldiklerini ve orada günümüz Türkmenistan Türkmenlerinin ataları ile yan yana bazen de iç içe yaşadıklarını ortaya koymaktadır. Bu sonuçlar Sümer-Türk bağlantısını Sümer-Oğuz bağlantısına dönüştüren en önemli ipuçlarından biridir (Korkmaz, 2013: 16).

1.1.1.2. Milattan Sonraki Dönemlerde Oğuzlar

Türk Dili tarihinde *Oğuz* adına ilk olarak bünyesinde birçok boyu barındırmış olan Köktürkler zamanında rastlamaktayız. Orhun ve Yenisey yazıtlarındaki bilgilerden ve tarihi araştırmalardan Oğuzların, Köktürk devleti içerisinde bir "budun" olarak 7. yüzyılın ilk yarısında Barlık Irmağı (Yenisey bölgesi), ikinci yarısında da Tula Irmağı boylarında yaşadıkları bilinmektedir (Korkmaz, 2013: 19).

Kül Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtlarında *Oğuz, Oğuz beyleri, Dokuz Oğuz beyleri* veya *Dokuz Oğuz budun* olarak sıklıkla yer verildiğine göre ikinci Köktürk devleti zamanında etkin bir etnik yapıya sahip oldukları anlaşılmaktadır. Kül Tigin anıtında yer alan "… Toḳuz Oġuz budun kentü budunum erti. Tengri yir bulġaḳın üçün yaġı boldı. Bir yılḳa biş yolı süngüşdümüz ..." ifadeleri Oğuzların bu dönemde etkili bir boy olduklarını göstermektedir (Ergin, 2008a: 24; Korkmaz, 2013: 19-23).

Uygurlar tarafından 745 yılında Köktürk devletinin yıkılması üzerine aynı bölgede Uygurlar, egemen güç halini almışlardır. Kurulan bu yeni devlet döneminde de Oğuzlar varlıklarını devam ettirmişlerdir (Korkmaz, 2013: 23). Oğuzlar Köktürklerde olduğu gibi Uygurlarda da devletin dayandığı ikinci bir güç olmuş ve aralarında kimi zaman savaşlar yaşanmıştır. M.S. 840 yılında Kıpçaklar tarafından yıkılan Uygur devleti içerisinde varlıklarını sürdürmüşlerdir (Sümer, 2002/2: 509).

İsimlerine ilk olarak Köktürk yazıtlarında rastladığımız *Oğuz* boyu, Uygur yazıtlarında da *Dokuz Oğuz, Sekiz Oğuz* şeklinde ifade edilmektedir (Orkun, 2011. 138, 168). Ötüken bölgesindeki bu topluluk ile On-Okların kalıntısı olabileceği düşünülen Sir-Derya boylarındaki Oğuzlar arasında nasıl bir tarihî-coğrafî ve etnik ilişkinin olduğu tam olarak anlaşılamasa da (Sümer, 2002/2: 517-520) tarihi kaynaklarda 820-821 yıllarında Dokuz Oğuzların Soğd ve Sir-Derya arasındaki bölgeye akın yaptıklarından bahsedilmesi Oğuzların çok daha önceleri Talas bölgesine geldiklerini göstermektedir (Gündüz, 2002/2: 455).

10. yüzyılın başlarında Oğuzlar, Karahanlılar'a bağlı olarak merkezi Yeni-Kent olan bir Yabgu devleti kurmuşlardır. Başlarındaki yöneticinin *yabgu* ünvanı taşıması dolayısıyla bu devlete Oğuz Yabgu Devleti denilmiştir. Bu devletin ne zaman ve nasıl yıkıldığı hakkında tam bir bilgi yoktur. 10. yüzyılın sonlarında kuzeyden gelen Kıpçak baskıları nedeniyle dağıldıkları tahmin edilmektedir. Yabgu

Devleti içerisindeki Oğuzların bir kısmı güneye, bir kısmı kuzeye göç ederken bir kısmı da bulundukları bölgeyi terk etmemişlerdir.

Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlara göç eden Oğuz grubu Rus kaynaklarında *Tork*, Bizans kaynaklarında da *Uz* olarak geçmektedir. Balkanlarda oldukça etkili olan bu Oğuzlar, 1065'de Peçenekliler tarafından dağıtılmıştır. Bunlardan kurtulanlar da Bizans ordusunda paralı asker olarak bulunmuşlar ve 1071 yılında Selçukluların Bizans ile yaptığı Malazgirt savaşında Selçuklular tarafına geçmişlerdir.

Oğuzların bir bölümü de güneye hareket ederek *Cend* şehrinde Selçuklular etrafında toplanmışlardır (Gündüz 2002/2: 455-460). Bu Oğuz topluluğu 11-13. yüzyıllar arasında önce Maveraünnehir'de Harezm bölgesinde bulunmuşlar; daha sonra ise Selçuklular ile ortak hareket edip 1040 yılında Gazneliler'e son vererek Horasan'da Büyük Selçuklu Devletini, 1071'de de Bizans'ı yenerek Anadolu Selçuklu Devletini (1077) kurmuşlardır.

Göç eden bu iki kola katılmayıp bölgelerini terk etmeyen Oğuzlar, 11. yüzyılda Türkmen olarak adlandırılmışlardır. Mangışlak bölgesini yurt edinen bu Oğuzların, Maveraünnehir ve Horasan'da bulunan Oğuzların aksine 13. yüzyılda Moğol istilası nedeniyle göç etmemiş olması Mangışlak bölgesinin istila alanı dışında kalmasıyla ilgilidir. Mangışlak bölgesindeki Oğuzlar Altınordu ve Hive Hanlarına bağlı yaşam sürdürerek daha sonraki yüzyıllarda günümüz *Türkmenistan*'ını oluşturmuşlardır (Korkmaz, 2013: 26-29).

1064'de Kuzey Azerbaycan, 1071'de Anadolu kapılarının Oğuzlara açılması Oğuz lehçesine dayalı bir yazı dilinin bu bölgelerde oluşmasına zemin hazırlamıştır. 13. yüzyılda Moğol istilası ile birlikte Azerbaycan ve Anadoluda Oğuz nüfusu artmış ve bunun sonucu olarak da Anadolu Selçuklularının son yılları ile Anadolu Beylikleri döneminde Oğuz lehçesi yazı dili olmuştur (Ercilasun, 2012: 364-367).

1.1.2. Türk Dili Tarihinde Oğuzca

1.1.2.1. Eski Türkçe Döneminde Oğuzca

Adlarına ilk olarak Köktürk yazıtlarında rastladığımız Oğuzlar, 6-9. yüzyıllarda Köktürk ve Uygur devletleri içerisinde ikinci bir etnik unsur; 9. yüzyılın ikinci yarısı ve 11. yüzyıllarda ise Karahanlılar'a bağlı ayrı bir teşekkül olarak yaşam sürmüşlerdir. Türk siyasî tarihinde oldukça etkili olan, Köktürk ve Uygur

yazıtlarında ve Divân-ı Lügati't-Türk'te (=DLT) adlarından sıklıkla bahsedilen Oğuzlar, 6-11. yüzyıllar arasında tam anlamıyla bağımsız bir devlet kuramadıkları için kendi lehçelerine dayalı bir yazı diline sahip değillerdir. Kaşgarlı Mahmut'un DLT'te verdiği sınırlı bilgiler dışında Oğuzların bu yüzyıllarda konuştukları dil hakkında yeterince bilgiye sahip değiliz. Ayrıca Köktürk, Uygur ve Karahanlı devletleri farklı "boy ve budun"lardan oluştukları için bu dönemdeki Türk Dili ölçünlü bir hal de almış değildir. Bu dönemdeki eserlerde farklı ağız özelliklerinin bir arada kullanıldığı görülmektedir. Bu nedenle 6-9. arasındaki eserler üzerine karşılaştırmalı dilbilim yöntemi ile yapılan araştırmalar Oğuzcanın söz konusu dönemlerine ışık tutmaktadır (Korkmaz, 2005a: 205-208; Korkmaz, 2013: 41-44).

Korkmaz, yaptığı araştırmalar sonucunda 6-9. yüzyıllar arasında Oğuzca ile ilgili şu sonuçlara ulaşmıştır

a) Ses Bilgisi

1. /i/~/é/ değişimi: Eski metinlerde ilk heceleri /i/ ünlüsü ile yazılan *iş, it-, bir-, tir-, kiyik* gibi sözcüklerin ilk hecelerindeki bu sesin bazen /i/ ve /e/ arasında bir ses olan /é/ sesi ile *éş, ét-, bér-, tér-, kéyik* şeklinde yazıldığı görülmektedir. ET.'yi izleyen dönemlerde de bu özellik bulunmaktadır. Genel olarak Doğu Türk lehçeleri ilk hecede /i/ sesini; Güney-Batı Türk lehçeleri ise /é/ sesini tercih etmişlerdir. Azeri ve Türkmen lehçelerinde bazı ayrılıklar bulunmakla birlikte özellikle Türkiye Türkçesi ağızlarında bu /é/ sesi net bir şekilde tanıklanmaktadır. Bundan hareketle ET.'deki /é/ sesinin Oğuzcaya ait bir özellik olduğu söylenebilir.

2. Uzun Ünlüler: ET. dönemine ait metinlerde uzun ünlünün varlığı bilinmektedir. Günümüzde aslî uzun ünlüler Yakut, Özbek gibi lehçeler dışında Oğuz lehçesi olan Türkmence ve Türkiye Türkçesi ağızlarında bulunmaktadır. Oğuz lehçeleri ve ET.'deki *âd, ôd, âş, âz, dîş, vîr, îl, în* gibi uzun ünlülerin aynı olması ET.'deki bu uzunlukların Oğuzcaya özgü olduğunu göstermektedir.

3. Ünlü İncelmeleri: ET.'de genel anlamda ünlü uyumunun kurallı olduğu görülmektedir. Fakat bazı yazıtlarda /t, n, s, ş/ vb. diş ve diş-eti ünsüzleri ile /y/ diş-damak ünsüzü yanındaki /ı/ ünlüsü bazen /i/'ye dönüşmüştür. Ayrıca, *-sı/-si* iyelik, *-miş* geçmiş zaman ve *-çi* meslek ekinin de uyuma girmediği görülmektedir. Bu durum Türkçe'nin tüm kollarında bulunmakla birlikte Oğuz lehçesinde daha yaygındır. Özellikle Anadolu ve Rumeli ağızlarında oldukça fazla örneği vardır: *soriyo, adi, bure, oyneş- yoldeş, ġabzasi, hasta mi?* gibi.

4. ET. metinlerde bir sözcüğün ilk sesinin bazen /b/ ile bazen de /m/ ile yan yana kullanımları görülmektedir. Kaşgarlı Mahmut'un 11. yüzyılda da işaret ettiği gibi Oğuz lehçesi önsesteki bu ikili kullanımda, istisnaları olmakla birlikte, /b/ yönündedir.

5. ET.'de *ıġla-/yıġla-, ır/yır* gibi bazı sözcüklerin hem /y/'li ve hem de /y/'siz kullanımları söz konusudur. Oğuzların Kaşgarlı Mahmut'un da işaret ettiği üzere /y/'leri düşürdükleri bilinmektedir. Bundan hareketle ET.'deki /y/'siz kullanımların Oğuzlara ait bir özellik olduğu söylenilebilir.

6. Kaşgarlı Mahmut'un *dillerin en yegnisi Oğuzların dilidir* şeklindeki ifadesinden sonra verdiği açıklamalardan Oğuzların, bazı sözcüklerde ses düşmesi, ses ve hece kaynaşması ve hece yutulması gibi tasarruflarda bulundukları görülmektedir. Günümüz Oğuz ağızlarında da bu tasarruflar oldukça fazladır. ET.'de karşılaşılan bu tür kullanımlarda Oğuzların etkisi olduğu düşünülebilir (Korkmaz, 2005a: 208 - 211; Korkmaz, 2013: 44 - 47).

b) Şekil Bilgisi

1. ET.'de belirtme hâl eki iyelik eki almamış isimlere {+g}, iyelik eki almış isimlere {+(I)n} ve zamirlere {+nI} şeklinde gelmektedir (Ercilasun, 2012: 181). Ünsüzle biten sözcüklerde {+g} eki ünlü uyumuna bağlı olarak {+Ig}, {+Ug} şeklinde kullanılmıştır. Zamirlere gelen {+nI} isimlere de gelerek Doğu Türkçesinde yaygınlaşırken, Batı Türkçesini oluşturan Oğuz lehçesinde {+g} nin düşmesiyle {+I}, {+U} şeklini almıştır. Dolayısıyla ET.'deki {+(I)g}, +{(U)g} eki Oğuzcanın bir göstergesidir.

2. Uygurca /n/ lehçesi metinlerinde belirtme eki olarak {+Ig} ekinin yerine bazen {+Ag} ekinin kullanıldığı bilinmektedir. Zaman içerisinde Oğuz lehçesinde ekin sonundaki /g/ düşmüştür. Türkiye Türkçesi'nin Batı Anadolu ağızlarında belirtme eki olarak {+I} ekinin dışında bazen {+A} ekinin de kullanılması ET. ve Oğuzca arasında paralellik teşkil etmektedir.

3. Köktürk yazıtlarında ve Uygur /n/ lehçesi metinlerinde yönelme-bulunma eki olarak {+A} ekinin kullanıldığı görülmektedir. Türkiye Türkçesi Kuzeydoğu Karadeniz ağızlarında da {+A} yönelme ekinin ayrıca bulunma eki işlevi bulunmaktadır. Ancak bu özellik Özbek vb. lehçelerde de görülmektedir.

4. Köktürk yazıtlarında ve Uygur /y/ lehçesinde ayrılma eki {+dA}, {+tA} şeklinde görülmektedir. Uygur /n/ lehçesi metinlerinde Oğuz lehçelerinde görülen {+dAn} ayrılma ekine rastlamaktayız.

5. ET.'de ilgi eki ünlü ve ünsüzle biten sözcüklerden sonra {+nIŋ} ve bazı Köktürk yazıtlarında ve n lehçesi metinlerinde {+Iŋ} şeklindedir. Doğu Türkçesinde ilgi ekinin her zaman {+nIŋ}, Batı Türkçesinde ise {+(n)Iŋ} olması Oğuz lehçesinin ET.'ye olan etkisini göstermektedir.

6. EAT. ile ET.'deki {+n} vasıta, {+çA} eşitlik, {+rA} / {+rU} yön gösterme eklerinin işlev olarak ortaklaşan yönleri vardır.

7. Emir kipinin 2. teklik çekimi ET.'de {-gIl} ve *-Ø*; 2. çokluk çekimi ise {–(I)ŋ} ve {-IŋlAr} eki getirilerek yapılmaktadır. Kaşgarlı Mahmut'un da işaret ettiği üzere Oğuzların günümüzde de emir çekiminin 2. teklik ve çokluk çekimleri için *–Ø* ve {-(I)ŋ} eklerini kullanması ET. ile ortaklaşan bir yöndür.

8. Kaşgarlı Mahmut 11. yüzyılda geçmiş zaman çekimi için Suvarlar, Kıpçaklar ve bazı Oğuzların {–dI} eki dışında {-dUK} ekini kullandıklarını belirtmiştir. Bu çekimde 3. teklik ve çokluk çekimi *ol ya kurduk* (o yay kurdu) ve *olar tag̱ḳa ag̱duḳ* (onlar dağa ağdılar) şeklinde aynıdır. Köktürk yazıtlarında da geçmiş zaman çekimi için bu şekilde kullanımların olması Oğuz lehçesinin etkisi olabileceğini düşündürmektedir.

9. ET. metinlerinde {–GAy} gelecek zaman ekine karşıt olarak {-GA} eki de görülmektedir. Bu ek Doğu Türkçesi eserlerinde de olmakla birlikte özellikle karışık dilli eserlerde ve EAT.'nde /g/ sesinin erimesi sonucu {-A-} şeklinde gelecek zaman, geniş zaman, istek ve emir kipi işlevlerinde kullanılmış olması Oğuzcaya ait bir özellik olduğunu göstermektedir.

10. ET. metinlerde gereklilik ve gelecek zaman işlevinde kullanılan {-sIG} / {-sIK} ekinde /g/'nin erimesiyle {-sI}; Oğuz ve Kıpçak lehçelerinde gelecek zaman ifade eden bir sıfat-fiil olarak {-AsI} şeklinde kullanılmaktadır. ET.'de nadir olarak görülen bu ekin Oğuz lehçesini yansıttığı söylenebilir.

11. ET. yazıtlarında gelecek zaman işlevinde hem isim-fiil hem de çekimli fiil olarak kullanılan {-tAçI},{-dAçI} eki 11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut'un ifade ettiği üzere Oğuz, Kıpçak, Yimek, Argu, Suvar ve Peçenekler tarafından kullanılmaktadır. Bu ek diğer Türklerin dilinde {-gUçI} şeklindedir. EAT.

metinlerinde de {-dAçI} ekinin bulunması bu ekin Oğuzlara özgü olduğunu göstermektedir.

12. ET. metinlerinde {-pAn} / {-pAnIn} zarf-fiilinin EAT. metinlerinde ön sesi tonlulaşarak {-bAn} / {-bAnIn} şeklinde oldukça fazla kullanılmıştır.

13. Köktürk ve Uygur metinlerinde {–mAtIn} /{-mAdIn} / {-mAyIn} zarf-fiil eki EAT.'nde Türkiye Türkçesindeki {–p} ve {–ArAk} zarf-fiillerinin olumsuzu ve Anadolu ağızlarında da {-In}, {-yIn} şeklinde kullanımı görülmektedir (Korkmaz, 2005a: 211-216; Korkmaz, 2013: 48-52).

Doerfer, Köktürk yazıtlarının Çuvaşça ve Hallaççа hariç neredeyse bugün yaşayan tüm Türk lehçelerinin selefi ve Oğuzcanın da temelini oluşturduğunu söylemiştir. Oğuzca'nın yazı dili oluncaya kadar yaşadığı gelişim ve değişimleri tespit edebilmek için Köktürk yazıtlarına, 11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut'un Oğuzca hakkında verdiği bilgilere ve 13. yüzyılda Sultan Veled ile başlayan EAT. metinlerine bakılması gerektiğini belirtmiştir. Çeşitli Türk ve İslam tarihçilerinin verdiği bilgiler doğrultusunda Kıpçak, Oğuz vb. Türk boylarının siyasi ve kültürel olaylar, mekan, zaman ve çevre gibi etkenler yönünden birbirini etkilemesi üzerine 8-13. yüzyıllar arasında görülen ara evrelere değinmiştir (Doerfer, 1975-76: 81-131'den aktarımla Korkmaz, 2013: 53-54).

Gülsevin. ET.'deki Oğuzca unsurlar üzerine yaptığı "Köktürk Bengü Taşlarında Oğuzca Özellikler" adlı çalışmasında Korkmaz'ın "Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler" başlıklı makalesinde değindiği Oğuzca özellikleri değerlendirerek geçen süre zarfında Halaç Türkçesi, Ebi Verdi ve Horasanî gibi ağızlar hakkında yeni bilgilerin de ortaya çıkması dolayısıyla Korkmaz'ın tespitlerine katkıda bulunmuştur. Yapılan bu tespitler şu şekilde özetlenebilir:

1. Köktürk ve Uygurcadaki aslî uzun ünlüler Yakutça dışında günümüz Oğuz lehçelerinden Türkmencede düzenli olarak bulunmaktadır. Anadolu ağızlarında da izleri görülmektedir. Türkçenin arkaik özelliklerini muhafaza eden ve Oğuz lehçesi olan Halaç Türkçesinde de uzun ünlüler bulunmaktadır.

2. ET.'de görülen ünlü incelmelerinin Oğuz Türkçesinde daha yaygın olması dolayısıyla bu özellikler Oğuzca olarak değerlendirilmiştir. Gülsevin, Halaç Türkçesinde de 3. teklik kişi iyelik ekinin ünlüsünün her zaman ince olduğunu belirtmiştir.

3. Köktürkçedeki kök ünlülerinden sonraki /d/'ler Orta Türkçede /y/'ye dönüşmüştür. Halaç Türkçesinde ise Tuva Türkçesinde olduğu gibi korunmuştur. Oğuzlarda /d/>/y/ değişiminin olduğunu 11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut bildirmiştir. Köktürkçedeki /d/'lerin Halaççada da bulunması, bu /d/'lerin Oğuzca bir unsur olduğunu göstermemektedir.

4. ET. dönemi öncesindeki /*p/ sesinin Halaççada /h/ sesine dönüşmüş olarak bulunduğunu belirten Doerfer'ın bu görüşü temel alınarak Köktürkçedeki önses işareti yazılmayan bazı sözcüklerin /h/ önsesi ile okunması durumunda, Halaç Türkçesi ile karşıtlık oluşmaktadır. Eski kelime başı /p/ sesinin devamı olan aslî /h/ sesi sadece Halaç Türkçesinde korunduğu için bu durumun da Oğuzca bir özellik olduğu söylenebilir.

5. Halaççada da yazıtlarda olduğu gibi yönelme eki isimlerden sonra {+KA}, iyelik ekinden sonra ise {+A} şeklindedir.

6. ET.'de geçmiş zaman eki olarak kullanılan {–mIş} eki olumlu cümlelerde; {–mA} eki üzerine {–dUK} eki getirerek oluşan {-mAdUk} ise olumsuz cümlelerde kullanılmıştır. EAT. metinlerinde de rastladığımız bu durum Halaççada ET.'de olduğu gibi aynen devam etmektedir.

7. Köktürkçede bulunan {-GAlI} sıfat-fiili Halaç Türkçesinde yaşamaktadır (Gülsevin, 1998: 12-18).

Gülsevin, ET. ile Oğuzca arasındaki kelime paralelliklerine de değinerek Köktürk Bengü Taşlarındaki Oğuzca olan kelimeleri şu şekilde sıralamıştır:

1. Dönüşlülük zamiri olan *öz/kentü* sözcüklerinin her ikisi de sadece yaşayan Oğuz lehçelerinde bulunmaktadır.

2. Köktürkçedeki *bul-* fiili tarihi ve yaşayan lehçelerde *tap-* şeklindedir. Bu kullanım nadiren Oğuz lehçelerinde de görülmekle birlikte Türkiye Türkçesinde Köktürkçede olduğu gibi *bul-* kullanılır.

3. Halaç Türkçesinde *uyku* anlamındaki *û* ile Köktürkçe paralellik göstermektedir.

4. Köktürkçede *beyaz* anlamındaki *ürüŋ* sözcüğü Halaç Türkçesinde *hiriŋ* şeklinde yaşamaktadır (Gülsevin, 1998: 12-18).

Köktürk ve Uygur devletleri döneminde olduğu gibi Karahanlı devleti döneminde de Oğuz lehçesi ile yazılmış ve doğrudan Oğuzca özellikler gösteren bir eser bulunmamaktadır. Ancak, 11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut'un kaleme aldığı ve Türk diyalektleri hakkında bir takım karşılaştırmalarda bulunduğu DLT'te, o dönemdeki Oğuz lehçesinin durumu hakkında oldukça kayda değer bilgiler bulunmaktadır. Kaşgarlı Mahmut'un, eserinde Oğuz lehçesi üzerinde önemle durmuş olması Oğuzların bulunduğu dönem itibariyle sahip oldukları siyasi ve kültürel gücü göstermektedir. (Korkmaz, 2005b: 241-242). 11. yüzyıla gelindiğinde *dillerin en yeğnisi Oğuzların, en doğrusu da Toxsı ve Yağmaların dilidir* diyen Kaşgarlı'nın Oğuzca ile ilglili verdiği bu bilgiler şu şekilde özetlenebilir:

1. Bazı sözcüklerde önseste /b/>/m/ değişimi hususunda Oğuzlar /b/'yi kullanır.

2. İç ve son seste /b/>/v/ değişimi bulunmaktadır.

3. Bazı sözcüklerde önseste /t/>/d/ değişimi vardır.

4. ET.'deki /ḍ/'yi Yağma, Toxsı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çomul ve Oğuzlar /y/ sesine dönüştürürler.

5. /ŋ/ sesi korunmaktadır.

6. Birden çok heceli sözcüklerin sonlarındaki, hece ve ek başlarındaki /ġ/-/g/'ler erimeye başlamıştır.

7. Sözcüklere abartma anlamı katan {-GAn} eki Oğuzlarda {–GAk} ve /–g/'nin düşmesiyle {-AK} şeklindedir (Korkmaz, 2005b: 244-246; Korkmaz, 2013: 57-59; Şahin 2013: 433-440).

8. Oğuz ve Kıpçaklar sözcük başındaki /y/'leri ya düşürür (elife çevirir) ya da /c/ yaparlar.

9. Bazı sözcüklerde hece yutumu, hece kaynaşması, ses düşmesi, sesler arası yer değişimi ve ses ikizleşmesi görülmektedir.

10. Renk adlarına abartma anlamı katmak için sözcüğün ilk hecesinin sonuna Oğuzlar /-m/ diğer Türkler ise /-b/ sesi ekleyerek sözcüğün başına yeni bir hece eklerler.

11. Oğuzcada yön gösteren {+dIn} / {+dUn} eki bulunmaktadır.

12. 2. şahıs teklik zamiri Kençeklerde esre; Çiğil, Yağma, Toxsılarda ötre ve karışık Türkler, Suvarlar, Kıpçaklar ve Oğuzlarda üstün ile söylenmektedir.

13. Oğuzlar {-Ur-} ettirgen ekini kimi zaman /r/>/z/ değişimi ile {-Uz-} şeklinde kullanmışlardır.

14. {+mI} soru eki Oğuzlarda 3. şahıs çekiminde {+mI} diğer kişi çekimlerde ve ad soylu sözcüklerde ise öteki Türklerde olduğu gibi {+mU} şeklindedir.

15. Bir olayın tamamlandığı, bittiği ya da doğrulandığı anlamı veren ve fiil sonunda kullanılan *-lA* enlitiğini Oğuzlar kullanır, diğer Türkler bilmez.

16. Emir kipi çekiminde 2. teklik ve çokluk şahıslara gelen ekler yönünden Oğuzlar ve Türkler (Karahanlılar) ayrışmaktadır. Karahanlılar 2. teklik çekiminde fiilden sonra {-gIl} ekini ve 2. çokluk çekiminde de {-ŋlAr} eklerini getirirken; Oğuzlar 2. teklik şahıs çekimi sadece fiil kök ya da gövdesi ile (Ø) ve 2. çokluk şahıs çekimini de {-Iŋ} eki ile yaparlar.

17. Hem geniş zaman hem de gelecek zaman için kullanılan {-r} eki ünsüzle biten fiil kök ve gövdelerine eklendiğinde araya /-A, -I, -U/ bağlantı ünlüleri girerek ek {-Ar-},{-Ir-}, {-Ur-} şeklini almaktadır. Kaşgarlı Mahmut, *tun-* fiilinin geniş zaman çekimini yaparken Oğuz ve Kıpçakların fiili *tunar* şeklinde çekimleyerek söz konusu eki {-Ar-} yaptıklarını belirtmiştir.

18. Geçmiş zaman çekiminde Oğuzlar 1. teklik şahısta {-dUK}; 3. teklik şahısta ise {-dI} veya {-dUK} eklerini kullanırlar. 2. çokluk şahıs çekiminde Oğuzların geçmiş zaman ekine ekledikleri {-ŋIz} şahıs ekini diğer Türkler 2. teklik kişide saygı ifadesi olarak kullanmışlardır.

19. Oğuzların bir kısmı {-GulUK} eki yerine {-GsAK} ekini kullaırlar.

20. Çiğil, Kaşgar, Balasagun, Argu, Barsgan, Uygur ve Oğuz dillerinde "bir eylemi işleyen" anlamları katan {-GUçI} sıfat-fiili bulunmaktadır. Bu ek gibi aynı anlamlarda kelimeler türeten *{-DaçI}* eki Oğuz, Kıpçak, Yimek, Yağma, Argu, Suvar, Peçenek ve göçebe dillerde bulunmaktadır. Kaşgarlı, bu iki ekin de Oğuzcada bulunduğunu söylemesine rağmen Oğuz, Kıpçak ve Türkmen dilleri için verdiği örneklerin {-DAçI} ile olması bu paralellikte Oğuzların {-DAçI} yönünde olduğunu göstermektedir.

21. Karahanlı Türkçesindeki "gelecek zaman" anlamı katan {-gU} eki, Oğuzlarda {-AsI} şeklindedir.

22. Oğuzca {-gAn},{-GIl} ve {-GAlIr} sıfat-fiilleri yönünden diğer Türk boylarıyla ortaklaşmaktadır (Korkmaz, 2005b: 246-253; Korkmaz, 2013: 59-69).

1.1.2.2. Orta Türkçe Döneminde Oğuzca

1.1.2.2.1. Harezm ve Kıpçak Türkçesi

İranî bir kavmin adı olan "Hârizm", bu kavmin yaşamış olduğu ve bugünkü Özbekistan, Kara Kalpakistan ve Türkmenistan toprakları içerisinde kalan Ceyhun (Amu Derya) ırmağının aşağı kısmının her iki tarafındaki bölgeye denilmiştir. Tarihte bu bölgeyi idare eden kimselere "Harezmşâh" ünvânı verilmiştir (Yüce, 2014: 3-4). .

11. yüzyılın başlarında Gaznelilerin eline geçen Harezm, Dandanakan savaşı sonunda (1041) Kıpçak ve Kanglı boylarından olan komutanların idaresine geçmiştir. Oğuzların sürekli olarak batıya göçleri dolayısıyla bu bölgede bulunan Oğuzlarla birlikte Kıpçak ve Kanglıların da yerleşmesiyle bölge nüfusunun etnik yapısı giderek değişmiş ve özellikle Selçuklular zamanında bölgede Türkleşme tamamlanmıştır. Selçuklulara bağlı bir bölge iken 12. yüzyılda bağımsızlıklarını ilan eden Harezm devleti kısa sürede imparatorluk seviyesine yükselmiştir. Ancak 13. yüzyılda Moğol istilası dolayısıyla yıkılmıştır (Yüce, 2014: 4-5). .

11. ve 13. yüzyıllarda ayrı bir İran dili (Harezimce) konuşulan bölgede, Türk nüfusunun artması ve yönetimin de Türklerin elinde bulunması dolayısıyla bu yüzyıllarda bölgede Kıpçak, Kanglı ve Oğuz lehçeleri karışımı yeni bir dil (Harezm Türkçesi) oluşmuştur (Yüce, 2014: 4).

Harezm Türkçesi, Karahanlı Türkçesinin bir nevi devamı olarak Çağatay Türkçesine geçişi sağlamıştır. Kıpçak ve Oğuzlarınn baskın olmaları dolayısıyla Harezm Türkçesi bu lehçelerin yazı dili olmasına beşiklik etmiştir. Bu dönemde yazılan *Anonim Kur'an Tefsiri, Kısasü'l-Enbiya, Mukaddümetü'l-Edeb, Nehcü'l-Feradis* gibi eserlerde Oğuzca özelliklerin hissedilir derecede etkili olduğu görülmektedir (Yüce, 2014: 15-28; Gülsevin 2007: 163-175; Korkmaz, 2013: 70-75).

1.1.2.2.2. Memlük Türkçesi

Hazar denizinin kuzeyinde bulunan Kıpçaklar Altın Ordu ve daha önceki dönemlerde zarurî nedenlerden dolayı çocuklarını köle olarak satmaları sonucunda Mısır ve Suriye'de etkin bir nüfusa ulaşmışlardır. Bu bölgeye daha önce yerleşmiş olan Oğuzlarla (Türkmen) birlikte Suriye ve Mısır bölgesinde zamanla askerî ve idarî yönetimi ele geçirmeleriyle 1250'lerde oluşan devlete Memlük devleti; bu devlet içerisinde konuşulan/yazılan Türkçeye de Memlük (Kıpçak) Türkçesi denir (Kafesoğlu, 1993: 181-182; Tekindağ, 1992: 324-325'ten aktarımla Özyetgin, 2001: 22-37; Ercilasun, 2012: 367).

Harezm Türkçesi gibi Memlük Türkçesi de Karahanlı ve Çağatay Türkçesi arasında geçiş dönemini oluşturmaktadır (Ercilasun, 2012: 382). Çeşitli tarihî, sosyal ve kültürel nedenlerle Mısır ve Suriye'ye gelen Oğuz ve Kıpçakların bu bölgede bir arada yaşamaları dolayısıyla bölgede oluşan Memlük Türkçesinde Kıpçak ve Oğuzca özellikler bir arada görülmektedir (Korkmaz, 2013: 75). Öyle ki bu dönemde kaleme alınmış bazı eserlerde Moğol istilası ile Orta Asya'dan gelen Kıpçakların dilini tavsif etmek için "halis Kıpçak Türkçesi", dolaylı yollardan olsa bile Kaşgarlı Mahmut'un DLT adlı eserini dayanak göstermek için "halis Türkçe" ve Oğuz-Türkmenlerin dilini tavsif etmek için de "Türkmence" kayıtlarının bulunduğu görülmektedir. Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lügâti't-Türkiyye ve El-Kavânînü'l-Külliye li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye eserlerinde yazarlar, Kıpçakça dil özelliklerini temel alarak eserlerini oluşturduklarını belirtmişlerdir (İnan, 1953: 53-71). İlk dönemlerde Kıpçakçanın baskın olduğu Memlük Türkçesi 14. yüzyılın ikinci yarısında Erzurumlu Darîr'in de etkisiyle Oğuzcalaşma yönünde ilerlemiştir. 15. yüzyılın sonlarına doğru Sultan Kayıtbay, Muhammed b. Kayıtbay ve Kansu Gavrî'nin dili artık tamamıyla Oğuz Türkçesi hâlini almıştır (Korkmaz, 2005c: 441-442).

Eckman, Memlük (Kıpçak) Türkçesi eserlerini dil yönünden üç gruba ayırmıştır:

> 1. Asıl Memlük Kıpçakçası ile yazılmış olanlar: İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtîn, Gülistan Tercümesi, Baytaratü'l-Vâzıh, Münyetü'l-Guzât
>
> 2. Karışık Oğuz-Kıpçak Türkçesi ile yazılmış olanlar: a) Kıpçak unsurların hâkim olduğu eserler: Baytaratü'l-Vâzıh (Paris nüshası), Kitâbü'l-Hayl, Hulâsa veya Kitâb fî İlmi'n-Nüşşâb (İstanbul nüshası), b)

Osmanlı Türkçesi unsurlarının hâkim olduğu eserler: Kitâb fi'l-Fıkıh, Hulâsa (Paris nüshası), Mukaddimet Ebu'l-Leys Semarkandî

3. Osmanlı Türkçesi ile yazılmış olanlar: Kayıtbay, Muhammed bin Kayıtbay ve Kansu Gavri'nin şiirleri (Eckmann, 1996: 53-55; 68-69'dan aktarımla Ercilasun, 2012: 391).

Korkmaz da buna benzer bir tasnif yapmıştır:

1. Eski Türk yazı dili geleneği temelinde yazıldıkları hâlde, yer yer Oğuzcaya ve daha çok oranda Kıpçakçaya ağırlık veren özelliklerin yer aldığı eserler:*Tercümân-ı Türkî ve Arabî* (643/1245), *Kitâbü'l-idrâk li-Lisâni'l-Edrâk* (712/1312), *Ettuhfetü'z-Zekiyye fi Lûgati't-Türkiyye* (829/1425) vb.

2. Dil yapıları bakımından Oğuzcayla Kıpçakçanın iç içe girmiş olduğu eserler: Bunların bir kısmında Kıpçakça bir kısmında da Oğuzca unsurlar daha ağırlıklı olarak yer almış bulunmaktadır: *Kitâbü'l-Hayl, Kitâb fi-ilmi'n-Nuşşâb, Kitâbü Bedi'd Dünya, Kısasü'l-Enbiya* vb.

3. Memlük Türkçesinin Kıpçakça özelliklerden arınarak Oğuzcaya kayması ve Oğuzcalaşma olayının gittikçe yoğunlaşması. (Korkmaz, 2013: 75-76).

1.1.2.2.3. Eski Anadolu Türkçesi

12. yüzyılın ikinci yarısından 15. yüzyılın ortalarına kadar Oğuzların Anadolu'da kendi lehçelerini temel alarak kurup geliştirdikleri yazı diline Eski Anadolu Türkçesi denilmektedir (Gülsevin ve Boz, 2010: 1).

Köktürkçeden Harezm Türkçesine kadar tek bir yönde değişim ve gelişim gösteren Türkçe, 12-13. yüzyıl itibariyle dallanmaya başlamıştır. Mensup oldukları Türk devletlerinin dillerini etkileyebilecek güçte olmalarına rağmen Oğuzlar, Anadoluda kurup geliştirdikleri bu yazı sistemine kadar kendi lehçelerine dayalı bir yazı dili oluşturamamışlardır.

Oğuz lehçesine dayalı olarak Anadolu'da kurulup gelişen EAT. çeşitli siyasî, sosyal ve kültürel olaylara bağlı olarak Selçuklu dönemi, Anadolu Beylikleri dönemi ve Osmanlı Türkçesine geçiş dönemi şeklinde üç alt döneme ayrılmaktadır (Gülsevin ve Boz, 2010: 5-20; Şahin, 2009: 14; Özkan, 1995: 53).

1.1.2.2.3.1. Selçuklu Dönemi

10. yüzyılda Sirderya bölgesinde Karahanlıların batı kısmını oluşturan bir Yabgu devleti kuran Oğuzlar, 11. yüzyıl itibariyle daha batıya doğru göç etmeye başlamışlardır. 1040 yılında Gaznelileri yenerek Horasan'da Büyük Selçuklu devletini; 1071'de de Bizansı yenerek Anadolu Selçuklu devletini kurdular. Bu iki devletin ilmî ve dinî işlerinde Arapça, edebî ve resmî işlerinde ise Farsça yazı dili olarak kullanılmıştır (Korkmaz, 2013: 81).

12. yüzyıldan 14. yüzyılın başlarına kadar hüküm süren Anadolu Selçuklu devletinin 12. yüzyılda Oğuzca ile herhangi bir eser ortaya koyup koymadıkları hususunda net bir bilgi yoktur. Selçuklu döneminden kalan eserler genel anlamıyla 13. yüzyıla aittir.

EAT.'nin bu ilk dönemiyle ilgili elimizde çok fazla eser bulunmamaktadır. *Behcedü'l-hadâik fi mev'izeti'l-halâyık*, *Kıssa-i Yusuf*, *Kudûrî Tercümesi*, 1343 tarihli *Feraiz Kitabı*, *Kitab-ı Gunya*, *Mevlâna* ve *Sultan Veled'in Türkçe beyit* ve *manzumeleri*, *Hoca Dehhânî'nin eserleri*, *Şeyh San'an Hikayesi*, *Salsalnâme*, *Dânişmendnâme* ve *Battalnâme* bu dönemde kaleme alınmış belli başlıca eserlerdir. Kaynaklardan bu dönemde yazıldığını öğrendiğimiz *Şeyh San'an Hikayesi*, *Salsalnâme*, *Dânişmendnâme* ve *Battalnâme* şu an bilim dünyasında mevcut değildir (Özkan, 1995: 55-56).

İlk dönem eserlerinden olan *Behcedü'l-hadâik fi mev'izeti'l-halâyık*, *Kıssa-i Yusuf*, *Kudûrî Tercümesi*, 1343 tarihli *Feraiz Kitabı* ve *Kitab-ı Gunya* Oğuz lehçesi yanında farklı lehçe özelliklerini de bulundurmaları dolayısıyla Türk dili literatüründe "karışık dili eserler" olarak adlandırılmışlardır (Korkmaz, 2013: 81). Bu eserler üzerinde çalışan araştırmacılar bu eserlerin dili hakkında şu görüşleri ileri sürmüşlerdir.

Bu eserlerin dili Karahanlı Türkçesinin devamı niteliğinde olup Anadolu'da Oğuz lehçesine dayalı oluşan EAT.'ne geçiş döneminin dil özelliklerini yansıtmaktadırlar. Yani bu eserlerin dili ile Karahanlı Türkçesi arasında organik bir bağ bulunmaktadır (Arat, 1987: 225-232; Mansuroğlu, 1951: 215-229; Korkmaz, 2005d: 274-286; Canpolat, 1967: 165-175; Özkan, 1995: 53-62).

Şinasi Tekin bu görüşe, aynı devirde yaşamış olan Yunus Emre, Sultan Veled, Âşık Paşa ve Ahmet Fakih gibi müelliflerin eserlerinde neden böyle bir dil kullanılmadığını sorarak bu eserlerde görülen lehçe farklılıklarının dönemin dil özellikleriyle alakalı olmadığını, bu eserleri meydana getiren müelliflerin kendileri ile ilgili olduğunu söylemiştir (1974: 59-71).

EAT.'nin Karahanlı Türkçesi ile organik bir bağı olup olmadığı hususunda yapılan tartışmalara Doerfer noktayı koymuştur. Araştırmacı yaptığı araştırmalar neticesinde şu sonuca ulaşmıştır. Selçuklular 11. ve 13. yüzyıllarda Horasan ve Anadolu bölgelerine yayılmışlardır. Horasan ve Anadolu Selçukluları arasında çeşitli siyasî ve sosyokültürel nedenlerden dolayı daha bu dönemlerde ağız farklılıkları bulunmaktadır. Horasanda konuşulan/yazılan Oğuz lehçesi Doğu Türkçesi (Karahanlıca) etkisi altında kalmıştır. Bu nedenle Horasanda yazılan/konuşulan Oğuz Türkçesi, Oğuzcanın doğu lehçesini yani Doğu Selçukçasını (Oğuzca) oluşturmaktadır. Anadolu'da gelişen Oğuz Türkçesi ise neredeyse tamamıyla Anadolu'daki Oğuzların konuşma dilinin yazı diline dönüşmesi sonucu meydana gelmiştir. Dolayısıyla Mevlana gibi Horasandan gelen ya da bu bölgeyle temaslarda bulunan müelliflerin eserlerinde azda olsa Doğu Türkçesi dil özelliklerinin görülmesi tamamıyla Horasan ve Anadolu arasındaki ağız farklılıklarından kaynaklanmaktadır. Bu yönüyle Doğu Türkçesi ve Doğu Selçukçası arasında organik bir bağ bulunduğu; Batı Selçukçası için ise aynı şeyin söz konusu olmadığı söylenebilir. Batı Selçukçasında (EAT'si) görülen Doğu Türkçesi dil özellikleri yukarıda belirtildiği üzere EAT.'nin henüz yazı dili olma aşamasındayken Horasan ile irtibatı olan müelliflerin Batı Selçukçasını etkileme çabaları olarak görülebilir (Doerfer, 1977: 127-204'ten aktarımla Korkmaz, 2013: 84-86).

Doerfer'ın bu açıklamalarından sonra Korkmaz Anadolu Selçuklu Türkçesi dönemi eserlerinde görülen farklı dil özelliklerinin o dönem Oğuzcasındaki ağız farklılıklarından kaynaklanması dolayısıyla bu tür eserlere "karışık dilli eserler" terimi yerine tarihî gelişme ve biçimlenme sürecine uygun olarak "Selçuklu Türkçesi Ağızları" denilmesinin daha doğru olacağını belirtmiştir (Korkmaz, 2013: 86).

1.1.2.2.3.2. Beylikler Dönemi

13. yüzyılda Moğol akınları nedeniyle giderek güçsüzleşen Anadolu Selçuklu devleti, bu yüzyılın sonu ile 14. yüzyılın başlarında daha önceleri Bizans sınır bölgelerine yerleştirilen uç boyların bağımsızlıklarını ilan etmeleri üzerine yıkılmıştır. Yıkılan bu devletin egemenliği altındaki topraklarda bağımsızlıklarını ilan eden bu boyların tümüne birden "Anadolu Beylikleri" denilmektedir (Özkan, 1995: 62-63. Bu beylikler içerisinde 13. yüzyıldan 15. yüzyıl ortalarına kadar kurulup gelişen Türkçe'ye ise Beylikler devri Türkçesi denir (Gülsevin ve Boz, 2010: 10-11, Şahin, 2009: 23-24).

Büyük Selçuklular tarafından Anadolu'nun uç bölgelerine yerleştirilen bu boylar Moğol akınları nedeniyle yaşanan yeni göçlerle birlikte nüfuslarını artırarak Anadolu'nun Türkleşmesinde büyük rol oynamışlardır. Bu boylar Köktürkçe, Uygurca, Karahanlıca ve Harezmce yazıtlarda/eserlerde izlerini takip edebildiğimiz Oğuz lehçesinin 13. yüzyıl itibariyle müstakil bir yazı dili olarak varlık göstermesinde etkili olmuşlardır. Millî gelenek ve göreneklerine sıkı sıkıya bağlı olan Anadolu Beylikleri, Büyük Selçuklu devleti ve Anadolu Selçuklu devletinin aksine Türkçeyi ön plana çıkarmışlardır. Karamanoğlu Mehmed Bey'in *Şimden girü hiç kimesne kapuda ve divanda ve mecâlis ve seyrânda Türkî dilinden gayrı dil söylemeye* fermanı ve diğer beyliklerin başında bulunan yöneticilerin de müdahalesi sayesinde halk arasında konuşulan Türkçe (Oğuz lehçesi) yazı dili seviyesine ulaşmıştır (Togan, 1981: 206-222; Özkan, 1995: 62-68).

Selçuklu döneminde verilen sınırlı sayıdaki eserlere karşın beylikler döneminde telif veya tercüme, edebî, ilmî ve dinî birçok eser kaleme alınmıştır. Gülşehri, Âşık Paşa, Elvan Çelebi, Hoca Mesud, Kaygusuz Abdal, Kadı Burhaneddin, Şeyhoğlu, Devletoğlu Yusuf, Erzurumlu Darîr, Ahmedî, Ahmed-i Dâi gibi şahsiyetler dönemin belli başlıca isimleridir (Korkmaz, 2013: 89-90; Gülsevin ve Boz, 2010: 10-15; Şahin, 2009: 24; Özkan, 1995: 68-74).

Oğuz lehçesine dayalı olarak kurulup gelişen yazı dilini oluşturan bu dönem eserlerinin en karakteristik özelliği aynı metinde bile farklı ağız özelliklerini barındırmalarıdır. Söz gelimi aynı zaman, kip, kişi çekiminde farklı varyantlar tespit edilebilmektedir. Örneğin geniş zaman birinci teklik kişi için *-(V)r men, -(V)rvAn, -*

(V)rvAnIn, -(V)rvAm, -(V)rIn, -(V)rAm varyantları kullanılmaktadır (Gülsevin ve Boz, 2010: 4). Ancak bu varyantlaşmalar Selçuklu dönemi Türkçesinde olduğu gibi bu dönem eserlerinde karışık dilli bir hadise oluşturmamaktadır. Beylikler dönemi eserlerinde görülen bu varyantlaşmanın nedeni farklı Oğuz ağızlarının eserlere yansımasıdır. Moğol akınlarıyla birlikte Anadolu'ya Oğuzlardan başka Kıpçak, Çiğil, Kanglı gibi boyların da gelmiş olmasıyla ve Oğuz boyları arasında önceden beri bulunan ağız farklılıkları nedeniyle beylikten beyliğe, bölgeden bölgeye ve doğal olarak da eserden esere ağız farklılıkları kendini göstermiştir (Korkmaz, 2013: 108). Bu durum 15. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı beyliğinin Anadolu'da hâkimiyeti sağlayarak imparatorluk seviyesine ulaşması ile Oğuzcaya dayalı Osmanlı Türkçesinin ölçünlüleşmesi ve Safevî devletinin kurularak bu devletin dili olan Oğuzcaya dayalı Azerî Türkçesinin ölçünlüleşmesi yönünde gelişme göstermiştir.

Dolayısıyla beylikler dönemi eserlerinde görülen ağız farklılıkları, Oğuzcaya dayalı lehçelerin şekillenmesinde önemli etken olmuştur. Ancak bu dönem eserlerinden *Kadı Burhaneddin Divânı, Dede Korkut Hikayeleri* gibi eserlerde görülen Azeri Türkçesi özelliklerine ya da diğer eserlerdeki Osmanlı Türkçesi özelliklerine bakarak bu dönem eserlerini Osmanlı ve Azeri Türkçesi eserleri olarak ayırmak uygun değildir. Çünkü henüz beylikler döneminde Oğuzca alt lehçelere ayrılmış durumda değildir. Öyle ki bu dönem eserlerinde görülen bazı ağız özelliklerinin Doğu Oğuzca diyebileceğimiz Türkmencede yaşıyor olması bu durumu daha net olarak açıklamaktadır. Beylikler dönemi eserlerinde görülen farklı ağız özellikleri daha sonraki yüzyıllarda Oğuzca'nın lehçelere ayrılması ile kimi lehçelerde sık kullanım sonucu koyulaşarak; kimi lehçelerde ise az ya da hiç kullanılmaması sonucu körlenerek lehçelerin karakteristik özelliğini oluşturmuşlardır (Dilaçar, 1988: 83-85).

1.1.2.2.3.3. Osmanlı Türkçesine Geçiş Dönemi

Anadolu'da Türk birliğinin sağlanması ve İstanbul'un fethiyle birlikte Beylikler Dönemi Türkçesi yeni bir boyut kazanmaya başlamıştır. Osmanlı devletinin imparatorluk seviyesine ulaşması ile ilim ve edebiyata verilen değer artmıştır. Kurulan medreselerde ilim dili olarak Arapçanın edebî dil olarak da

Türkçenin yanında Farsçanın da ön plana çıkması ile Beylikler döneminin sade, açık, anlaşılır dili ile birlikte Arapça ve Farsça sözcük, terkip ve tamlamaların bol kullanıldığı Osmanlı Türkçesi meydana gelmiştir. 15. yüzyılın ikinci yarısına tekabül eden bu dönem eserlerinde Türkçe sözcüklerin yanında Arapça ya da Farsça eşanlamlıları; kısa, düz cümlelerle birlikte Arapça ve Farsça tamlama ve ilgeçlerde girift bir hâl almış cümle yapıları görülmektedir. Ancak dilde meydana gelen tüm bu gelişmelere rağmen sade, anlaşılır bir şekilde kaleme alınmış eserler de bulunmaktadır. Bu yönüyle bu dönem eserlerinde geçiş döneminin tüm özelliklerini görmek mümkündür (Korkmaz, 2013: 110; Akar, 2012: 279-280).

Bu dönemde manzum-mensur çok sayıda eser kaleme alınmıştır. Ahmet Paşa, Necati Bey, Avnî, Adlî, Sultan Cem, Karamanlı Nizâmî, Adnî, Mesihî gibi şâirlerin divanları bu dönemdeki manzum eserlere; Âşıkpaşa-zâde'nin *Tevârîh-i Âl-i Osmân*ı, Oruç Bey'in *Oruç Bey Tarihi* ve Neşrî'nin *Cihân-nümâ* olarak bilinen eseri sade, anlaşılır bir tarzla; Tursun Bey'in *Târih-i Ebu'l-feth*i ve Sinan Paşa'nın *Tazarrunâme*si ise süslü, ağır ve ağdalı bir dille kaleme alınmış mensûr eserlere örnek gösterilebilir (Şentürk, Kartal: 2007: 131-170).

Manzum ve mensur eserlerde dilin giderek Arapça ve Farsçanın etkisinde kalmasına tepki olarak, daha sonraları Türkî-i Basit olarak adlandırılan akımın ilk temsilcisi olan Aydınlı Visali 15. yüzyılın sonlarında aruz vezniyle oldukça sade bir dille şiirler ortaya koymuştur (Timurtaş, 1992: 253).

1.2. BİÇİMBİLGİSİ

Dilbilgisi ve dilbilimin başlıca araştırma konusu olan biçimbilgisi şu şekilde tanımlanmaktadır:

"Bir dildeki kök ve ekleri, bunların birleşme yollarını, eklerin anlam ve görevlerini, dilin türetme ve çekim özelliklerini ve şekille ilgili öteki konuları inceleyen gramer dalı" (Korkmaz, 2007: 203).

"1-Sözcüklerin, biçimbirimlerin yapısını inceleyen dilbilgisi alanı. Bu açıdan, sözcükbirimlerin ve sözcük-biçimlerin oluşum süreçlerini, biçimbirimlerin bu süreçteki kuruluşlarını ele alır. 2- Bir dilin dilbilgisinde, o dilin sözlükbirimlerinin ve

sözcük-biçimlerinin oluşum süreçlerini, biçimbirimlerin bu süreçteki kuruluşlarını içeren bileşen" (İmer, Kocaman ve Özsoy, 2011: 53).

Biçimbilgisinin görevleri *"sözlüksel ve dilbilgisel (görevsel) biçimbirimleri, bunların sayılarını ve işleyiş kurallarını belirlemek; bağımlı ve bağımsız olarak ikiye ayrılan sözlüksel ve dilbilgisel biçimbirimlerin işlevlerini ortaya çıkarmak"* şeklinde sıralanabilir (Boz, 2013: 1).

1.2.1. Ek (=Biçimbirim)

"Dilde anlamlı en küçük birim" olarak ifade edilen biçimbirim (Aksan, 1998: 108), dilbilim ve geleneksel dilbilgisi çalışmalarında çeşitli şekillerde tasnif edilmiştir. Geleneksel dilbilgisi çalışmalarında genel olarak "yapım" ve "çekim" ekleri (Gülsevin, 2004: 1275) şu şekilde ele alınmıştır:

1. Çekim Ekleri

1.1.İsim Çekim ekleri

1.1.1. Hâl

1.1.2. Çokluk

1.1.3. İyelik

1.1.4. Soru

1.2.Fiil Çekim Ekleri

1.2.1. Zaman ve kip ekleri

1.2.2. Şahıs ekleri

1.2.3. Soru eki

1.2.4. Sıfat-fiil ekleri

1.2.5. Zarf-fiil ekleri

2. Yapım Ekleri

2.1. İsimden İsim Yapım Ekleri

2.2. İsimden Fiil Yapım Ekleri

2.3. Fiilden Fiil Yapım Ekleri

2.4. Fiilden İsim Yapım Ekleri

Ergin, "yapım" ve "çekim (işletme)" eki arasındaki farklılıkları ve benzerlikleri şu şekilde sıralamıştır:

> a. Çekim ekleri kök ve gövdelerin başka kök ve gövdelerle temas için dışarıya uzanan kolları durumundadır. Halbuki yapım ekleri kök ve gövdelerin, yani bir kelimenin içinde vazife gören eklerdir. Yapım eklerinin fonksiyonu kelimenin hudutları içinde kalır. Çekim eklerinin fonksiyonu ise kelime hudutlarını çok aşar. Bu sebeple çekim ekleri yapım eklerinden çok şümullü eklerdir. Bir yapım ekinin şümulü için sadece içinde bulunduğu kelimenin kök veya gövdesi, bir çekim ekinin şümulü için ise bulunduğu kelimeden başka kelimeler de girer.
>
> b. Çekim eki birleştiği kök veya gövdenin manasında bir değişiklik yapmaz. Kök ve gövdeye bir işleklik, kök ve gövdenin manasına bir kullanış nüansı verir… Şimdi eklere daha yakından bakınca görüyoruz ki bunların bir kısmı olan yapım ekleri kök ve gövdelerde mana değişikliği yaparak ortaya yeni manalar çıkarıyor, diğer bir kısmı olan çekim ekleri de kök ve gövdelerin manasına bir nüans veriyor.
>
> c. Çekim eklerinin kullanış sahaları yapım eklerinden çok geniştir. İsim olsun fiil olsun bütün kök ve gövdelere çekim eki getirilebilir. Fakat yapım ekleri kök ve gövdelerde aynı genişlikte kullanılmaz. Aynı cins iki kök ve gövdeden birinin aldığı bir yapım ekini diğerinin almadığı görülür.
>
> d. Bir çekim ekinin, bazen çekim ekliği unutularak yapım eki haline geçtiği de görülebilir. Bu klişeleşmeye ikinci derecede çekim ekleri asıl çekim eklerinden daha elverişlidir. (Ergin, 2008b: 124-126).

Banguoğlu, ekleri işleyişleri bakımından *çekim ekleri* ve *üretim ekleri* olarak ikiye ayırır. Çekim eklerinin, kelimelerin hâl, sayı, durum, zaman, kişi gibi dilbilgisel ilişkileri kurduğunu ve sözü teşkil ettiğini, bazı durumlarda üretim ekleri gibi kelimeye yeni anlamlar kattığını; yapım eklerinin ise isim ve fiil köklerine gelerek anlamlarında sürekli bir değişiklik yaparak faklı kavramları karşılayan kelimeler yaptığını söylemiştir (2007: 147-149).

Ergin ve Banguoğlu, bazı çekim (işletim) eklerinin, yapım (üretim) ekleri gibi işlev yüklendiklerini belirtmesi bu iki kategori arasında net bir ayrımın yapılamadığını göstermektedir.

Ergin, işletme eki olarak da ifade ettiği çekim eklerinin Türkçede çokluk, iyelik, hâl ve soru olmak üzere dört çeşit olduğunu ve söz konusu bu eklerin yapım eklerinden aynı derecede uzak olmadıklarını vurgulayarak şu açıklamalarda bulunmuştur:

> Bunların içinde tam mânâsiyle çekim eki hal ekleridir. Çokluk eki yapım eklerine çok yakındır. İyelik ekleri ise daha çok çekim ekine yakın olmakla beraber yapım ve çekim ekleri arasında bir çeşit ek de sayılabilir. Fakat mânâ değiştirmeyip işleklik veren ekler olarak çokluk eki de iyelik eki de muhakkak ki yapım ekleri değil, bir çeşit çekim ekleridir. Soru eki ise tam bir çekim eki karakterindedir (Ergin, 2008b: 131).

Ergin çokluk, iyelik, hâl ve soru eklerinden oluşan kümeye işletme ekleri, bu ekler içerisinde hâl eklerinin diğer işletme eklerine göre yapım eklerine çok daha uzak olmaları dolayısıyla çekim ekleri şeklinde ifade edilerek aralarında ayrım yapılabileceğini belirtmiştir (2008b: 131-132). Aynı şekilde fiile gelen bazı işletme (çekim) ekleri de yapım eki gibi işlevde bulunmaları dolayısıyla farklılık göstermektedir. Zaman, kip, şahıs, soru, sıfat-fiil ve zarf-fiilden oluşan işletme eklerinden zarf-fiil ve özellikle sıfat-fiiller yapım eki gibi işlevde bulunabildikleri için tam manasıyla çekim eki değildir. Yapım ve çekim eki arasında ama yapım ekine daha yakın olan eklerdir. Bu nedenle diğer ekleri (zaman, kip, şahıs) sıfat-fiil ve zarf-fiilden ayırmak için çekim ekleri, bu eklerin tamamını ifade etmek için ise işletim ekleri denmiştir (2008b: 138-143).

Banguoğlu, çekim ve üretim olarak ikiye ayırdığı ekleri kendi içerisinde de alt gruplara ayırmıştır. Ad çekim ekleri ve fiil çekim ekleri, çekim eklerinin alt grubudurlar. Ad çekim ekleri iç çekim ve dış çekim hâlleri olarak ikiye ayrılır. İç çekim hâlleri ismin *kim, kimi, kime, kimde, kimden, kimin* hâlleridir. Dış çekim hâlleri ise asıl işlevleri üretim eki olmakla birlikte çekim işlevi de yüklenen {+lA}, {+cA}, {+lI}, {+sIz} gibi, ek hâlindeki takılar da sayılabilen, eklerdir (2007: 326-331).

Banguoğlu, fiil çekimini ise bitmiş (çekimli) ve bitmemiş (çekimsiz) fiiller olarak ikiye ayırmıştır. Bitmemiş filleri tamamlanmamış bir yargıya yüklem olan ad-

fiiller (verbe subtantive), sıfat-fiiller (participe) ve zarf-fiiller (gérondif) şeklinde sıralamıştır. Sıfat-fiil ve ad-fiilleri genel olarak yapım eklerine, zarf-fiillerden ise {+A}, {+ArAk}, {+I}, {+mAcA}eklerini yapım eklerine dâhil etmiştir (2007: 408-410; 419-420; 224-274).

Tamamlanmış yargı bildiren bitmiş (çekimli) filler zaman, tarz, kişi ve sayı eklerini alan fiillerdir (Banguoğlu, 2007: 441).

"İsim ve fiil köklerine gelip onların anlamlarında sürekli bir değişiklik yaparak farklı kavramaları karşılayan kelimeler yaratan" üretim ekleri "isimden isimler", "isimden fiiller", "fiilden isimler" ve "fiilden fiiller" şeklinde sınıflandırılır. Ayrıca bazı çekim eklerinin de üretim eki gibi kullanımları vardır (Banguoğlu, 2007: 149-150).

Korkmaz, şekil bilgisinin (=biçimbilgisi) temel öğelerinin kelime kökleri ve ekleri olduğunu belirterek ekleri yapım ve işletme ekleri olarak ikiye ayırmıştır. Yapım eklerini de addan ad türeten ekler, addan fiil türeten ekler, fiilden ad türeten ekler ve fiilden fiil türeten ekler olmak üzere dörde; işletme eklerini de ad çekim ekleri (yalın durum, ilgi durumu, yükleme durumu, yönelme durumu, bulunma durumu, çıkma durumu, vasıta durumu ve eşitlik durumu) ve fiil çekim ekleri (şekil ve zaman ekleri, şahıs ekleri), fiillerde soru şeklinde ayırmıştır (2014: 99; 109-115).

Korkmaz, "bir çekim veya yapım ekinin bilinen gramer kurallarına bağlı belirli işlev ya da işlevlerle değil de eklendiği söz ile beklendiğinden ayrı yeni bir anlam oluşturacak biçimde birleşip kaynaşması" olarak tanımladığı ek kalıplaşması yoluyla da Türkçede kelime üretilebildiğini vurgulamıştır (2014. 205).

Karaağaç, yukarıdaki geleneksel dilbilgisi çalışmalarından farklı olarak ekleri (=biçimbirimler) tek başlarına anlam ve kullanımları olan "su", "koş-" gibi asıl biçimbirimler ve tek başlarına anlam ve kullanımları bulunmayan, yeni sözler yapmaya veya sözleri bir araya getirmeye yarayan bağlı biçimbirimler olarak ikiye ayırır. Bağlı biçimbirimler ise yapımlık ve çekimlik bağlı biçimbirimler şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Yapımlık bağlı biçimbirimler addan ad yapım ekleri, addan eylem yapım ekleri, eylemden ad yapım ekleri ve eylemden eylem yapım ekleridir. Çekimlik bağlı biçimbirimler ise ad çekim ekleri ve fiil çekim ekleri olarak ikiye ayrılmaktadır. Ad çekim ekleri çokluk eki, iyelik eki, durum ekleri, bildirme ve soru

ekidir. Eylem çekim ekleri ise zaman, şekil (kip) ve kişi ekleridir (2012: 247-250; 325; 355).

Karaağaç, eylemden türetilmiş adlar olarak tanımladığı eylemsilerden ad-eylemleri yapımlık bağlı biçimlerler, zarf-fiil eklerini ise çekimlik bağlı biçimbirimler bölümünde ele almıştır (2012: 297-305; 376-387).

Turan, eklerin nasıl sınıflandırılması gerektiği üzerine yaptığı çalışmasında, dilbilgisi çalışmalarında çekim ve yapım eki olarak iki kategoriye ayrılan eklerin geniş bir alanı kapsaması nedeniyle bazı eklerin işlevini saptamanın oldukça zorlaştığını belirtmiştir. Araştırmacı, yapım ve çekim ekleri olarak iki kategoriye ayrılan eklerin işlevlerinin ve sınırlarının koyulaştığı alanlara göre yeniden belirlenmesi gerektiğini söylemiştir (2007: 1835-1836).

Turan, bir eki diğer eklerden uzaklaştıran ve diğer eklere yaklaştıran özellikleri göz önüne alarak eklerin fonksiyon ve sınırlılıklarına göre şu şekilde tasnif edilebileceğini belirtmiştir:

1. Yapım ekleri (+lIk vb.)
2. Çekim ekleri (hal, iyelik, aitlik, zaman, şahıs ekleri)
3. Fiilimsiler (mastar, sıfat-fiiller, zarf-fiiller)
4. Çatı ekleri
5. Olumluluk-olumsuzluk ekleri (-mA-Ø-)
6. Teklik-Çokluk ekerli (+lAr/+Ø)
7. Soru eki (mI) (Turan, 2007: 1835-1844).

Delice, eklerin sözdiziminde işlevlerine bağlı olarak farklı kategorilerde bulundukları gerçeğinden hareket ederek ekleri yapılarına göre ayırmaktansa kategorilerine göre ayrı ayrı sınıflamanın daha doğru ve anlaşılır olacağını belirtmiştir. Araştırmacı, Türkçedeki ekleri işlevsel niteliklerine göre şu şekilde tasnif etmiştir:

1. Genişletme ekleri

1.1. İsim genişleten ekler (+cIk, +cAğIz, +gIl, +lAr, +ç)

1.2. Fiil genişleten ekler

1.2.1. Olumsuzluk eki (-mA)

1.2.2. Şahıs ekleri (-Im, -In, -IK, -InIz, -lAr, -sInIz, -sIn, -sInlAr)

1.2.3. Kip ekleri (-Dı, -mIş, -Iyor, -AcAk, -Ar, -sA, -mAlI, -AlIm)

1.2.4. Çatı ekleri (-n, -Il, -ş, -Dır, -Ar, -I, -p, -AlA)

1.3. Hem ismi hem fiili genişleten ekler (mI)

2. Durum ekleri

2.1. Tümleç durumu ekleri (+I, +A, +DA, +DAn)

2.2. Yüklem durumu ekleri (+Dır, Imiş)

3. Kurucu ekler (iyelik, ilgi, sıfat-fiil, zarf-fiil…)

4. Dönüştürücü ekler

4.1. Sıfata dönüştürücü ekler (+lI, +sIz, +ki, +sI, +cI, -IcI, +ImsI, +Imtırak, +şIn, -mA, -An, -(A)r, -mIş, -DIk, -AcAk, -AsI, -mAz, -(I)k, -GAn, -vAn)

4.2. Zarfa dönüştürücü ekler (+ArI, -ArAk, +cA, +In, -IncA, -ken, -mAdAn, -Ip, -AlI, +ylA)

4.3. İsme dönüştürücü ekler (-mAk, -mA, -Iş)

4.4. Fiile dönüştürücü ekler (+A-, +Ar-, +Al-, +DA-, +I-, +kIr-, +lA-, +l-, +msA-, +sA-,+Ik-)

5. Yapım ekleri

5.1. Fiilden isim yapım ekleri

5.2. İsimden isim yapım ekleri

5.3. İsimden fiil yapım ekleri

6. Bütünleşik ekler

6.1. Çekim edatıyla bütünleşenler (+A göre, +DEn beri)

6.2. Fiil öbeklerinde yardımcı fiillerle öbekleşenler (-yA/-I+bilmek/durmak/kalmak/yazmak vb. yardımcı fiil; -Ipdur-)

7. Temsil ekleri (+A, -En) (Delice, 2000. 221-235).

Delice'nin bu tasnifini Gülsevin, "dönüştürücü ekler" altında verilen "fiile dönüştürücü ekler" ile "yapım ekleri" altında verilen "isimden fiil yapım ekleri" arasındaki farkın net olarak açıklanmaması dolayısıyla araştırmacının görüşlerinde tartışılabilecek ve açıklamaya muhtaç yönlerin bulunduğunu belirtmiştir (Gülsevin, 2004: 1282-1283).

Gülsevin, iyelik ekinden sonra {+sIz}, {+lI}, {+gil} eklerinin, çokluk ekinden sora {+sIz} ekinin (bunlarsız), hâl eklerinden sonra {+lIK}, {+imse-} eklerinin (gündelik, benimse-), iyelik eklerinden sonra çokluk ekinin (annelerim/annemler), kişi, yer adları ve zamirlerin üzerine {+sIz} ekinin (Ahmetsiz, Ankarasız, sizsiz), {+ki} aitlik eki almış kelimelere iki tane hâl ekinin (evdekilerden) gelebilmesi; {–mA}, {+Dır}, {-(I)yor}, {+gil}, {+i-}, {+(y/I)lA} eklerinin vurguyu önceki heceye atmaları ve üleştirme sayıları yapılırken ünsüzden sonra da "ş" (yarımşar) gelebilmesi gibi durumların sanılanın aksine "sıra dışı" bir durum oluşturmadıklarını belirtmiştir. Söz konusu kullanımların "sıra dışı" sanılmasının gramerlerdeki sınıflandırılma ve tanımlamalardaki genel yanlışlıklardan ileri geldiğini söylemiştir (2004: 1268-1272).

Gülsevin, tasnifini öncelikle eklerin "sözlüksel malzeme oluşturup oluşturmadığı, kalıcı kelime yapıp yapmadığı"na dikkat ederek asıl fonksiyonu "kalıcı sözlüksel kelime türetmek" olan ekleri "türetme ekleri" olarak adlandırmıştır. Ayrıca geleneksel dilbilgisi kitaplarında yapım eki olarak adlandırılan {+CIK}, {+IncI}, {-Dır-} gibi ekleri sözlüksel malzeme oluşturmadıkları için türetme eki olarak kabul etmemiştir (2004: 1276).

Türetme ekleri dışında kalan ekler, genel anlamda çekim eki denmek yerine kullanılış ve fonksiyonlarına göre gruplara ayrılmıştır. Eklendikleri kelimeyi kalıcı sözlüksel bir yeni kelime hâline getirmeyen, ancak söz konusu kelimelerin türünü/görevini değiştiren {+ki} aitlik eki zarf-fiil ekleri, sıfat-fiil ekleri, mastar ekleri ve çatı ekleri tür/görev değiştirici ekler olarak adlandırılmıştır (2004: 1276-1277).

Türetme ve tür/görev değiştirmeyen, ancak kelimeler arasında ilişki sağlayan ve o kelimenin cümledeki öğe hâlini değiştirebilen ad durum, iyelik, kişi, çatı, zaman ve kip eklerine işletme ekleri denilmiştir (2004: 1277).

Sözlüksel anlamda kelime türetmeyen, tür/görev değiştirmeyen ve cümle içerisinde unsurlar arasında ilişki kuran ekler dışındaki çokluk bildiren {+lAr}, aile/grup bildiren {+gil} ve küçültme bildiren {+CIk}, {+CAğIz} ekleri kategori ekleri olarak adlandırılmıştır (2004: 1277-1278).

Gülsevin'in sözdizimi temeline dayalı fonksiyonel sınıflandırmasında türetim ekleri şu şekildedir:

1. Türetme ekleri

1.1. İsimden isim türeten ekeler (+A, +Aç, +Ak, +Ay, +cI, +CIl, +dAm, +DAş, +DIrIk, +Il, +lAk, +lIk, +mAn, +sAl, +şIn, +(I)z)

1.2. İsimden fiil türeten ekler (+A-, +(A)l-, +(A)r-, +I-, +(I)k-, +Kır-, +lA-, +sA-)

1.3. Fiilden isim türeten ekler (-Aç, -AgAn, -Ak, -Al, -AlAk, -Am, -AmAç, -AmAk, -AnAk, -ArI, -cA, -ç, -gA, -gAç, -gIç, -gAn, -gI, -gIn, -I, -IcI, -Iç, -Ik, -(I)l, -(I)m, -mAç, -mAn, -mIk, -mur, -In, -tI, -(I)t, -(A)z)

1.4. Fiilden fiil türeten ekler (-AlA-, -(I)klA-, -mAlA-, -p-) (Gülsevin, 2004: 1267-1283).

Boz, "Türkiye Türkçesi Biçimsel ve Anlamsal İşlevli Biçimbilgisi" adlı çalışmasında öncelikle dilbilgisi çalışmalarında ve öğretiminde kullandığımız terimlerin çoğunun içinin boşalması nedeniyle terim, dilbilgisel verileri sadece biçim üzerinden değerlendirme ve faydasız şablonlar sunulmasından dolayı yöntem ve sesbilgisi, biçimbilgisi, sözdizimi ve anlambilgisi gibi dilbilgisinin dört temel alanına bütüncül bakış açısıyla yaklaşılmadığı için bakış açısı sorunu bulunduğunu belirtmiştir (Boz, 2013: Vİ).

Çalışmasında sadece bağımlı dilbilgisel biçimbirimler üzerinde duran araştırmacı, işletimlik ve türetimliklerin görev alanlarının ayrı ayrı olmalarına rağmen bazen bu alanların kesişebileceğini, bu durumun ise söz konusu biçimbirimlerin geçirgenliklerini gösterdiğini böylelikle belirgin işlevlerinin dışına çıkıp işlev alanlarını değiştirebildiklerini belirtmiştir.

Boz, yukarıda verdiğimiz kıstaslar doğrultusunda Türkçedeki bağımlı dilbilgisel biçimbirimleri ayrıntılı şekilde tasnif etmiştir. Araştırmacının söz konusu tasnifte ele aldığı türetimlikler şu şekildedir (2013: 5, 107):

Addan Ad	Addan eylem	Eylemden eylem	Eylemden ad
+{A}+	+{A}-	-{A}-	-{A}+
+{Aç}+	+{Al}-	-{AlA}-	-{AĞAn}+
+{AK}+	+{An}-	-{DAr}-	-{Aç}+
+{(A/I^4)l}+	+{Ar}-	-{gür}-	-{AK}+
+{An}+	+{At}-	-{I}-	-{AKlI}+
+{ArI}+	+{DA}-	-{(I^4)K}-	-{Al}+
+{Ay}+	+{I^4}-	-{p}-	-{AlAK}+
+{Az}+	+{(I^4)K}-	-{z}-	-{Am}+
+{CA}+	+{KI^{4}r}-		-{AmAK}+
+{CI^4}+	+{l}-		-{(A)nAK}+
+{ç}+	+{lA}-		-{ArI}+
+{CI^{4}l}+	+{lAn}-		-{Ay}+
+{CIn}+	+{lAş}-		-{baç}+
+{dAK}+	+{lAt-}-		-{cA}+
+{DAm}+	+{(I^4)msA}-		-{ç}+
+{DAş}+	+{(I^4)r}-		-{GA}+
+{dI^{4}rI^{4}k}+	+{sA}-		-{G/KAç}+
+{(I^4)K}+			-{G/KAn}+
+{ka, ge}+			-{G/KI^4}+
+{kan}+			-{G/KI^{4}ç}+
+{kek}+			-{G/KI^{4}n}+
+{lA}+			-{I^4}+
+{leyin}+			-{(y)I^{4}cI^4}+
+{lI^{4}K}+			-{(I^4)lI^4}+
+{mAn}+			-{(I^4)K}+
+{(I^4)msAr}+			-{(I^4)l}+
+{(I)n}+			-{(I^4)m}+
+{rA}+			-{mAcA}+
+{sAl}+			-{(A)mAç}+
+{sI^{4}l}+			-{mAn}+
+{şI^{4}n}+			-{mI^{4}K}+
+{(I^4)t}+			-{(I^4)msAr}+
+{tI^4}+			-{(I^4)n}+
+{(I^4)z}+			-{(I^{4}n)ç}+
			-{(I^4)ntı}+
			-{pak}+
			-{sAK}+
			-{sAl}+
			-{sI}+
			-{(I^4)t}+
			-{tI}+
			-{v}+

Tablo 1: Boz'un Türetim Ekleri Liste

İKİNCİ BÖLÜM

14. YY. ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNDE TÜRETİM EKLERİ

2.1. EYLEMDEN AD TÜRETİM EKLERİ

2.1.1. {-A, -I, -U}

Gabain, {-A}, {-I}, {-U} biçiminde gösterdiği ekin muhtemelen eş sesli zarf-fiil ekinin aynısı olduğunu belirtmiştir (2007: 51). Eraslan, Gabain'e atıfta bulunarak ekin kalıplaşma ile eylemden ad türetim eki durumuna geçtiğini söylemiştir (2012: 104). Bilgen, {-A} biçiminde zarf-fiil eki olarak değerlendirmiştir (1989: 34). Erdal ünlü ile biten eylemlere {-A}, {-I}, {-U} altbiçimcikleri (allomorphs), ünsüz ile biten eylemlere de {-(y)U} altbiçimciği (allomorph) ile eklenmesi sonucu, zarf-fiil ekinin sözcükselleşmiş (lexicalised) donuk zarflar (petrified converb) oluşturduğunu ifade etmiştir (1991: 403).

Banguoğlu, ekin {-A}, {-I}, {-U} biçiminde zarf-fiil eki olduğunu, ancak ekin çoğunlukla zarf ya da ilgeç olarak kullanılan ve hatta bazen ad ya da sıfat olarak da kullanılan birçok donuk zarflar meydana getirdiğini söylemiştir (1938: 127-128). Şahin, {-A} biçiminde belirttiği ekin asıl olarak zarf-fiil eki olmasına rağmen bazı kök ve gövdelerde kalıplaşmış şekilde kullanıldığını ifade etmiştir (2009: 56).

2.1.1.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

çevre, çevür-e biçiminde türeyen sözcüğü Tietze, iki maddebaşı olarak vermiştir. Bunlardan ilkinin zarf-fiil ekiyle meydana gelmiş zarf/sıfat olduğunu; zarf olarak "fırdolayı, çepçevre", sıfat olarak ise "etraftaki" anlamına geldiğini; ikincisinin ise "etraf, muhit" anlamında zarftan gelişen ad olduğunu söylemiştir (2002: 501). Gülensoy, sözcüğün zarf olarak "çepçevre" anlamı dışında "etraf, muhit; kenarları pullu mendil" anlamına da geldiğini aktarmıştır (2007: 234). TaS.'de sözcük "etraf, muhit; çepçevre" anlamında kaydedilmekle birlikte "çevre

çal-: etrafı yoklamak, araştırmak; çevresini bağlamak: etrafını kuşatmak, muhatara altına almak; çevre al- (çepçevre al-): etrafını sarmak, kuşatmak" deyimleri ile "çevre taraf (çevre etraf): etraf, her taraf; çevre yan: dört taraf, etraf" sözcük gruplarında da yer almaktadır (TDK, 12 Ekim 2015). SNB ve RN'de sözcük *çepçevre* ikilemesinde; SNB'da *çevre çal-* ve SNB, KY ve GZ'de *çevre al-* deyimlerinde de tanıklanmaktadır.

1. Eylemden somut ad yapar

a. "etraf, muhit"

çü gördi ki ol kendözin saḳınur

*ne oynar ne **çevre**sine baḳınur (SNB, 103/9)*

ol ḫalāyıḳ ayaġına düşdiler

*ḳamu yūsuf **çevre**sine üşdiler (KY, 8b/296)*

indediler yūsufi getürdiler

***çevre**sinde yūsufuñ oturdılar (YZ, 3/37)*

***çevre**den perīler ḳatına dirilüb bir dem ṣoḥbet itdiler (MZ, 12b/13)*

*ḫulāṣatü'l-fetvāda eydür ṭurur ṣu degirmi olsa **çevre**si ḳırḳ sekiz arşun gerekdür (Mİ, 10a/6)*

2. Eylemden sıfat yapar

a. "her, bütün"

ne yazı dėr idük ne ṭaġ u ḳaya

*getürmiş idük **çevre** ili ḳaya (SNB, 285/13)*

didi zindānı temīz eyleñ bugün

***çevre** yanın arı eyle zū-fünūn (KY, 20a/752)*

hem resūl ortada ṭolu ay gibi

***çevre** yanındaki aṣḥab kevkebi (GZ, 205b/344)*

meger kim gönlini ıldurum urdı

*ki **çevre** yanına ḳarañu durdı (RN, 37a/374)*

*bu şehrüñ **çevre** yanı yazılardur*

yapusı nice yıllık yapulardur (KEMŞ, 2b/23)

*Gördi **çevre** dıvarda Pehlevī dilince yazılmış (KN, 42/6)*

*‘Alāmeti oldur ki ḳulaḳ ve **çevre** yöresi ḳızıl ve issi ola (EM, 39b/10)*

… andan ṣoñra bir ḳac gez daḫı ṣu urup avadan avadan sürtmek gerek kim çevre yanı daḫı arına (Mİ, 8b/15)

b. “etraftaki”

***çevre** ṭaġlardan vuhuş ile tuyur*

çevre aldı mekkeye geldi turur (GZ, 201a/219)

*gerek ol deñiz kenārından çoḳ gemiler eyleyesin ve **çevre** şehirlerden yapucılar ve dürgerler dirşürüb ol yazıda şehirler ve köyler yabdurasın (MZ, 9b/2)*

*Ve şöyle et ki dükeli pādişāhlar ki **çevre** éllerde vardur (KN, 183/13)*

*… tézcek ol süd anda peynir ola ve baġlana ve **çevre** ṭamarlara girmeye (EM, 20a/5)*

3. Eylemden zarf yapar

a. “çepçevre, fır dolayı”

*gül-istānı ṭutmış idi **çevre** gül*

anuñ bigi hīç kimse görmiş degül (SNB, 34/15)

***çevre** ḳonar ol ḳuyu yöresine*

ḳul ḳaravaş çoḳ ḳumaş bilesine (YZ, 13/185)

*çün bunlar size ḥamle ḳılalar ol ḳuru yirde **çevre çevre** segirdişüñ dağıluñ (MZ, 50b/12)*

Şākirdleri ***çevre*** *yügrişürler aġlaşurlar-ıdı (KN, 113/7)*

doġru ~ ṭoġrı ~ ṭoġru Clauson sözcüğün *togur-* eyleminin zarf-fiil biçimi olduğunu belirterek sözcüğün zarf, ad ve sıfat görevinde kullanıldığını, temel anlamda fiziksel olarak "düzgün (straight)" daha sonra metafor ile "düzgün (straight), dürüst (honest), namuslu (upright), gerçek (true)" anlamına geldiğini ve tüm lehçelerde çeşitli biçimlerde yaşadığını söyleyerek GB Az., Osm. ve Tkm.'de *dogrı/dogru* biçiminde yaşadığını ifade etmiştir (1972: 473). Bilgen {-U} zarf-fiilleri içerisinde değerlendirdiği sözcüğün *togur-*'tan "kılıç, bıçak gibi şeylerin içlerine geçirdikleri ince demir" anlamına geldiğini belirtmiştir (1989: 78). Gülensoy, **toġ-ur-u* biçiminde etimolojisini vererek{-U}'yu zarf-fiil eki olarak değerlendirmiştir (2007: 292). Sözcük SNB, RN, YZ ve MZ'de *toġrulıḳ* sözcüğünde, Mİ'de *ṭoġruca*, *ṭosṭoġru*; KY'da *ṭoġruluḳ*, KN'de *ṭoġruluḳ/ṭoġrulıḳ* sözcüklerinde taban olarak kullanılmıştır.

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. "gerçek, yalan olmayan"

niçeme ḥarāmīsin u oġrusın

bu dėrnekde dėgil sözüñ ***ṭoġru****sın (SNB, 326/2)*

tā ki anlar söyleye sözin hemīn

egriden ***ṭoġrı****yı bile şāh yaḳīn (KY, 26b/1013)*

gerek ise and içem kim yėmedüm

doġru *eytdüm saña yalan dėmedüm (YZ, 11/160)*

resulu'llah buyurdı geldi anlar

didi ***ṭogru****sın iḳrār ḳıldı anlar (GZ, 200b/197)*

rāyi ***ṭoġru*** *ve endīşesi arudur (MZ, 14b/3)*

b. "dürüst"

dėdi şimdi bildüm sözün ṭoġrusın

*benüm ile hem yār u hem **ṭoġru**sın (SNB, 136/3)*

*ḳamuya ṭoġru dersin **ṭoġru**yısañ*

bulınmaz ṭoġrulıḳ sen egriyiseñ (RN, 53a/548)

*Kişiyi daḫı bir kişi-y-ile sına. Eger ol kişi-y-ile **ṭoġru** oldı-y-ısa senüñle daḫı **toġru** olur (KN, 139/9-10)*

c. "dik, düz"

*Zīrek ve devletlü ḳuluñ 'alāmeti oldur ki beli **ṭoġru** eti mu'tedil ayası açuḳ ḳoyun gözlü açuk yüzlü (KN, 88/10)*

*… ammā birez gün ṭoġusına dönerek ṭura daḫı burnı **ṭoġru**sına bir miḥrāb eyleye dāyim namāzın ol miḥrāba ḳıla (Mİ, 11a/6)*

d. "dürüst, namuslu"

özüni izlemez ayruġı ṣınar

*ki **ṭoġru** kim varısa anı ḳınar (RN, 22a/208)*

e. "yanlış olmayan"

*ol egriye çeker sen ḳo **ṭoġru**ya ṣap*

ol od yandurur üstine sen ṣu sep (SNB, 22/12)

f."düz, düzgün"

*ḳılıç **ṭoġru** olsa ṣıġar ḳınına*

ılan ṭoġru varsa ṣıġar inine (SNB, 20/7)

2. Eylemden sıfat yapar

a. "dürüst, namuslu"

*ki aḥsend ü ṣābāṣ éy **ṭoġru** er*

ṭuz etmek gözedici vü pür-hüner (SNB, 309/14)

buñ güninde sıḥḥat olıcak rüzgar

*biziz ol enṣār vefādār **toġrı** yar (GZ, 223a/910)*

*‘āşıḳdur ṭoġrulıġa **toġru** cānlar*

ṭoġrulıġı bulur dosṭı sevenler (RN, 52a/540)

*senüñ gibi **toġru** yār ve muvāfiḳ ḳanda bulınur (MZ, 14a/9)*

b. “gerçek, hak”

*ḳamu ḫalḳı **toġru** yola ündegil*

benem ṭoġru vü ṭañrı birdür dėgil (SNB, 10/12)

yūsuf eydür tañrı birdür bir bilüñ

*egri(yi) koñ **toġrı** yola gönilüñ (KY, 12a/429)*

*éşitdüm ben anı **toġru** dīnlüdür*

aña uymayan ḥaḳīḳat ḳanludur (YZ, 64/948)

*… ve dimişlerdür ki **toġru** söz ṣāfī bala beñzer (MZ, 59b/13)*

***Ṭoġru** söze ṣalāḥ-ı dīn işine uṭanmaḳ gerekmez (KN, 29/14)*

*… ḥaḳ ta’ālā naṣīḥatı ḳur‘ānda ḳullarına tekrār itdi kim ḳulların ögütlemek **toġru** yola getürmege raḥmeti ve ‘ināyeti çoḳ olduġıçun (Mİ, 6b/1)*

c. “sanatsız, süssüz (şiir)” (Doğan, 2011, 463)

*Şi‘ri ṣan‘at ve terkīb ile eyit. Ve **toġru** şi‘r ḫoş olmaz (KN, 149/14)*

3. Eylemden zarf yapar

a. “düz, hiç sapmadan, doğruca”

kişi var ki her dem öperler elin

*yañılmaz işin **toġru** varur yolın (SNB, 363/7)*

saña yoldaş olanı sen bilürseñ

seni ḳurtarasın ***ṭoġru*** *gelürseñ (RN, 33a/329)*

didi ya ibn-i ʻammi sen buları

alıban ***ṭogrı*** *git malı ṭavarı (GZ, 225a/963)*

… mescid-i ḥarāma giricek el ḳaldura namāzda elin ḳaldurup tekbīr itdügi tekbīr ide daḫı ***ṭoġru*** *ḥacerü'l-esvede vara öpe (Mİ, 27a/2*

b. "hemen"

pāẕişāhuñ bir vezīri varıdı adı İrāceste ʻilmi temām dīni bütün şāh ***ṭoġru*** *anı ḳıġırdı derḥāl ḥāl niteligin bildürdi (MZ, 60a/12)*

c. "düzgün, gerçek, yanlışsız, eksiksiz"

eger ***ṭoġru*** *söylemez olur iseñ*

beni hem ger ʻayblama ölür iseñ (SNB, 328/4)

ṭoġrı *ṭanuḳlıḳ (aña) sen söylegil*

hālümi di şāha taḳrīr eylegil (KY, 18a/676)

çırāḳ yandı delīl ***ṭoġru*** *bulundı*

ev aydın oldı vu uġrı yolundı (RN, 53b/557)

niçe yanlışlar kim naẓara rāst görinür ve niçe egriler kim ḫayāl gözine ***ṭoġru*** *görinür (MZ, 20a/11)*

ʻAmr eyitti: Dükeli eşekligüñ ile ***ṭoġru*** *dėdüñ. Semzüñi ḳabūl ḳıldum (KN, 76/12)*

… yazıcı adam taṣavvur ider vaḳt olur kim bu biri birine ḳatup bir nesne itdügi ***ṭoġru*** *olur vaḳt olur kim yañlış olur (Mİ, 29a/39)*

d. "dik"

ṭutar ṣol ḳolın ***ṭoġru*** *bu kez ṣaġın*

öñince ḫo eşti ḳaçadur ṣıġın (SNB, 191/6)

At üstinde oturıcaḳ ***ṭoġru*** *otur (KN, 75/6)*

… bir farż daḫı ebū yūsufla şāfi‘ī ḳıyında rükū‘dan secdeden ḳalḳıcaḳ avadan dölenmekdür ebū ḥanīfe ḳıyında ***ṭoġru*** *ṭurmaḳ vācibdür itmezse namāzı nāḳışdur (Mİ, 11b/27)*

4. Eylemden ilgeç yapar

4.1. {+(s)I(n)} iyelik eki ilavesiyle

a. "aslında, gerçek şu ki"

çürük naḫdan kimḫādan ***ṭoġrusı***

şehet yégrek ola yéni boġası (SNB, 26/5)

Pes ‘adldan ve inṣāfdan ġāfil olma. Egerçi ***ṭoġrusın*** *pādişāhdan hemīşe ḳorḳuda ol (KN, 170/7)*

4.2. {+A} togru/doġru

a. "doğru, taraf"

şehādet getürdi vü yumdı gözin

*ulu teñriy****e ṭogru*** *dutdı yüzin (SNB, 364/3)*

eytdiler bir ḳulumuz vardı bizüm

*diñleñüz kim siz****e*** *gelmiş* ***doġru*** *sözüm (YZ, 14/206)*

pes çevürdi nīzesini ol dilir

ṭoġrı *ṭutdı* ***şāha*** *sürdi hemçü şir (GZ, 221b/829)*

*… ve biz daḫı gerek kim dürüst rāy ve ṭoġru göñül birle düşmen****e ṭoġru*** *ṭuravuz (MZ, 48b/12)*

*… ve ḳur‘ānın görklü itse ammā göñüli ḥaḳ ta’ālānuñ ḥażretin****e ṭoġru*** *olmasa ol kişinüñ cānı olmamış gibidür (Mİ, 12b/36)*

4.3. {+dAn} ṭoġru

a. “taraf, yana”

*ḳaçan kim göz gönülden **ṭoġru** baḳa*

işitmez ḳulaġuna ḥaḳḳı çaḳa (RN, 49b/510)

5. Eylemden zamirlik yapar

5.1. “dürüst, namuslu (kişi)”

*ki **ṭoġru** ḥālini yarına ḳoymaz*

bugün yarın dimeg o ḥāle uymaz (RN, 52b/546)

5.2. {+A} hâl eki ilavesiyle

a. “dürüst, namuslu”

iki ʻālem bir oddur bir naẓarda

*ki birdür **ṭoġru**ya imrūz u ferdā (RN, 52b/545)*

5.3. {+lAr} çokluk eki ve {+A} hâl eki ilavesiyle

a. “dürüst, namuslu”

*maḥal mı ʻarş yā ferş **ṭoġru**lara*

verür kendülügini şeh bulara (RN, 52a/539)

érte, sözcüğün etimolojisi hakkında iki farklı görüş vardır. Clauson, sözcüğün etimolojisi için bir yorum yapmamıştır. Araştırmacı, sözcüğün “seher vakti (the early morning)” anlamına geldiğini ve ilk dönemlerde (early period) *tañ* ile birlikte kullanıldığını; orta dönemde (medieval pariod) “yarın sabah seherle (early tomorrow morning); yarın (tomorrow)” ve “bundan daha önce (earlier than this)” şeklinde iki zıt anlam kazandığını ve tüm lehçelerde ilk hecedeki /é/ sesinde ve son hecede /-n/ eklentisi ile *erten* gibi çeşitli ses değişiklikleri ile yaşadığını söylemiştir. Araştırmacı, Osm.’da 14. yy.’dan itibaren *erte ~ érte* varyantlarında birçok ifade de “seher vakti (early morning), 16. yy.’dan itibaren “yarın” anlamında kullanıldığını ve “daha

önceleri (former times)" anlamına rastlanmadığını aktarmıştır (1972: 202-203). Bilgen, "erken" anlamını verdiği sözcüğü bulunma hâli eki ile türemiş sözcükler içerisinde ele almıştır (1989: 15). Tietze, sözcüğü iki arklı maddebaşı hâlinde değerlendirerek ilkini "sabah, şafak sökme zamanı" bundan geliştiğini işaret ettiği ikinci maddebaşının ise "ertesi gün, yarın" anlamına geldiğini ifade etmiştir (2002: 736-737). Bang, sözcüğün bulunma hâli ekinin kalıplaşmasıyla *er+te* biçiminde oluştuğunu söylemiştir (Bang'dan aktarımla Korkmaz, 2011: 13 bk. beş numaralı dipnot). T.Tekin, "erken, erkenden" anlamına geldiğini söyleyerek ***ēr+tä*** biçiminde etimolojisini yapmıştır (2013d: 268). Gülensoy, "erte, ertesi" anlamında verdiği sözcüğüm *ēr+tä > ér+te* biçiminde etimolojisini yapmış ***ert-** 'geçmek' –e, **irt-** 'devam etmek, sürmek"* biçimiyle karşılaştırılmasını belirtmiştir (2007: 340). Korkmaz, sözcüğün *ert- 'geç-'* eylemine {+A} zarf-fiil ekinin kalıplaşması ile oluşmuş "erken, sabahleyin, erkenden, yarın" anlamlarına gelen bir zaman zarfı olduğunu söylemiş ve Türkçe'de /r/'den sonra /t/'bulunmasının Türkçe'nin ses yapısına aykırı olduğu gerekçesiyle Bang'ın görüşüne karşı çıkmıştır (Korkmaz, 2011: 13, 58 bk. beş ve yirmi dokuzuncu dipnot).

Sözcüğün yapısıyla ilgili bir diğer yaklaşım ise Uysal'a aittir. Araştırmacı yukarıda aktardığımız her iki görüşü de temel alarak "Erte Sözcüğünün Altun Yaruk'ta Kullanışı" üzerinde durarak şu sonuca ulaşmıştır:

> Örnekler dikkatle incelendiği zaman *Altun Yaruk'*ta yapı bakımından iki ayrı *erte*nin bulunduğu açıktır. Birincisi *ér* (=erken) isim köküne *+te* bulunma durumu eki geirilerek elde edilen *erte,* ikincisi ise *ért-* (geçmek, işlemek, devam ettirmek) fiiline *–e* zarf-fiil eki eklenerek oluşturulan *erte'*dir. (…) İlk şekil *(ér+te)* "sabah" anlamıyla bir kez isim, "sabah, erkenden" anlamıyla üç kez zaman zarfı, "önce, ilk olarak" karşılıklarıyla da bir kez sıralama zarfı olarak işletilmiştir. Diğer şekil *(ért-e)* metinde "sonra" anlamıyla beş kez çekim edatı, "geçip, devam ettirip" karşılıklarıyla iki kez durum zarfı, "zaten, bir de" anlamlarıyla bir kez cümle başı edatı olarak yer almıştır. İkinci gruptaki yapıların bir kısmında ek kalıplaşması olayı yaşanırken durum zarfı şeklindeki örneklerde zarf-fiil ekinin tek başına kullanıldığı anlaşılmaktadır (Uysal, 2012: 254-255).

TaS.'de sözcük çok sayıda sözcük grubu içerisinde maddebaşı yapımakla birlikte "erte (irte): ertesi, gelecek, sabah, şafak sökme zamanı, yarın; erde: erkenden, erkence"; DS'de "erte: herhangi bir işte ilk başarı" anlamlarında kaydedimişitr. TaS.'de bunun dışında "erde ve geçde: erken veya geç; erden (irden): erkenden, erken erken" DS'de ise "erte beklemek: dince kutsal sayılan günlerde ibadet etmek, erteleyin: şafakla beraber, erten: sabah güneşin doğduğu zaman, ertene: sahur" maddebaşları da söz konusu sözcükle ilgilidir (TDK, 08 Ocak 2016; DS, 2009/III: 1777). KN, EM'de sözcük *értelü gécelü* ikilemesinde, SNB, YZ, KEMŞ, Mİ'de *irtesi* "bir sonraki gün", Mİ'de *irtele-* sözcüklerinde taban olarak kullanılmıştır.

1. Eylemden zaman adı yapar
   a. "şafak, seher, sabah vakti"

géce ***érte****ye dek uyımaz idi*

iki günde bir nesne yémez idi (SNB, 76/6)

érte *oldı ṭañlacaḳ yūsuf ṭurur*

ṭazısını eyerleyü yūsuf binür (YZ, 58/856)

... dürgeri uyḳuda ḳoyub dostı murādın sürerdi. ***İrte****ye yaḳın olıcaḳ girü evine gelürdi (MZ, 59a/9)*

Érte*den öyleye degin ceng eylediler (KN, 136/13)*

... oruc ayınuñ ḳamusında delü olmış olmaya oruc dutmaġa niyyet idüp yimekden icmekden yaḳınlıḳ itmekden ***irte*** *yiri arḳurısına aġardugından gün batınca yıġlına niyyet itmek budur kim budur kim irte oruc dutacaġına göñlile ḳasd ide dil-ile daḫı irte oruc dutacaġın dirse daḫı yigdür (Mİ, 24b/20-21)*

   b. "gündüz" (Doğan, 2011: 346)

Ve uṣlular kim ***érte*** *géce yigirmi dört sā'atdur, her bir vaḳtı bir işe ta'yīn etmişlerdür, ol vaḳtda ayruḳ iş işlemezler (KN, 50/10)*

   c. "sabah (namazı)

Evvel ziyān oldur ki ***érte*** *namāzı fevt olur ve kedḫudālıḳ ḳalur (KN, 54/12)*

... ammā yigrek budur kim niyyet itdüm işbu ***irte*** *sünnetine ḳılmaġa diye (Mİ, 11b/2)*

2. Eylemden zarf yapar

2.1.Yalın

a. "sabah"

cihān bir ḳarārında durmaz geçer

bu yérde géce ḳonan ***érte*** *göçer (SNB, 304/11)*

bir géce yatur-iken ol düş görür

érte *ṭurur anı ya'ḳūba ṣorar (YZ, 2/21)*

Ve çoḳ ḫoca görmiş ḳul alma kim çoḳ er almış 'avrat bigi olur (...) Ve ***érte*** *duranın al (KN, 94/1)*

... temirhindi ve ḫıyārşenberile ve rāḥat güninde ***érte*** *ve géce cevāv içeler (EM, 56b/2)*

... oruc ayınuñ ḳamusında delü olmış olmaya oruc dutmaġa niyyet idüp yimekden icmekden yaḳınlıḳ itmekden irte yiri arḳurısına aġardugından gün batınca yıġlına niyyet itmek budur kim budur kim ***irte*** *oruc dutacaġına göñlile ḳasd ide dil-ile daḫı* ***irte*** *oruc dutacaġın dirse daḫı yigdür (Mİ, 24b/20-21)*

b. "bir sonraki gün, yarın"

giçdi ol gün ***irte*** *cümle ḫāṣ (u) 'ām*

ya'ḳūbı görmege geldiler tamām (KY, 48b/1914)

2.2. gece ile birlikte

a. "gündüz"

yigit kişisin degülsin ḳoca

yüri yügür eglenme ***érte*** *géce (SNB, 288/4)*

aġlamaḳdan görmez oldı gözleri

érte *géce yūsuf oldı sözleri (YZ, 45/664)*

bulardan ġayri yanan ***irte*** *gice*

ki dört yüz on ikidür uçdan uca (KEMŞ, 8b/152)

Sizüñ işiñüz ***irte*** *gice şerr ü fitne mekr ü ḥīledür. Anuñ işi* ***irte*** *gice ‘ilm ü ḥikmet ma‘rifetdür (MZ, 22b/13)*

Érte *géce ḳaravaşlar-ıla ‘işret édüp meşġül-ıdı; līkin anası key ‘āḳıla-y-ıdı (KN, 115/13)*

... yüz otuz direm süde ḳatalar ve ***érte*** *géce ṣu yérine andan içeler (EM, 67b/6)*

3. Addan ilgeç yapar

a. “sonrası/sonraları”

yaraşdururam size ṭañ ***érte*** *ṭoy*

bunı sen muḫat bil ü köp sözi ḳoy (SNB, 138/11)

… yıluñ mecmū‘ı ‘umrenüñ vaḳtıdur biş günden artuġ ikisi bayram günidür üc gün kici bayram ***irteleri****dür zīrā ol biş günde ‘umre dürüst degüldür (Mİ, 26b/12)*

ṭolayı, ṭola-(y)ı biçiminde türeyen sözcüğü Tietze, üç maddebaşı hâlinde vererek ilkinin ayrılma hâl ekinden sonra “sebebiyle, yüzünden”; ikincisinin isim/sıfat olarak “çevre, muhit” ve üçüncüsünün ise “çepçevre, fırdolayı, etrafında” anlamlarına geldiğini, ayrıca sözcükteki ekin de {-(y)U} zarf-fiil eki olduğunu söylemiştir (2002: 641). Gülensoy, *tol-ġa-y-u > dol-a-y-ı* biçiminde etimolojisini vererek “dolay, çevre” anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 296). TaS.’de sözcük “dolay (dolayı, tolayı, dolayu, tolayu): 1. muhit, çevre, etraf; 2. çepçevre, fırdolayı, dairenmadar”; DS’de “dolay (I) [dolayan, dolayı-1, dolaylama (II)-1: 1. etraf, çevre; 2. tepelerin derelere doğru uzanan girintili çıkıntılı yerleri; 3. [-> dolamaç (I)]; 4. sınır; 5. bir yanı dağ olan yol ve suyun kıyısında bir şerit gibi uzanan kara parçası; 6. dağın eteği; dolay (II): uzak akrabalık için kullanılır; dolayı: 1. [-> dolay (I)-1]; 2. [-> dolamaç (I)]; 3. dağın yamacı ve yamaçtan giden yol” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 12 Ekim 2015). KY’da *ṭola-* eylemi şu beyitte tanıklanmaktadır: *geh ṣaçını ṭolayasın boyñuna // gāh zülfin cāna zincir idesin (KY, 47b/1877)* (Karahan, 1994: 297).

1. Eylemden somut ad yapar

a. “çevre, muhit, etraf”

hele bildüñ ḥarem içre ne vardur

daḫı bilüñ ṭolayısı şehirdür (KEMŞ, 7a/118)

2. Eylemden sıfat yapar

a. “çepçevre, fırdolayı”

bu ka‘benüñ ***tolayı*** *dört yanında*

ki miḥrablar düzetmişlerdür anda (KEMŞ, 6b/113)

yaḫa ~ yaḳa, Clauson sözcüğün muhtemelen *yak-* “yaklaşmak, bir şeyin yanında olmak” eyleminden türediğini, temel olarak “(bir şeyin) kenar(ı), sınır(ı)” anlamına geldiğini, ancak ilk zamanlarda özellikle (elbisenin) “gerdanlık(ı) (collar)” anlamını karşıladığını, tüm lehçelerde bazı ses değişiklikleri ile çeşitli anlamlarda yaşadığını ve 14. yy. Osm.’da “gerdanlık (collar), sahil (shore, bank), karşı kıyı (opposite shore) anlamlarında kullanıldığını söylemiştir (1972: 898). Gülensoy, “*ya-k- ‘yakınlaşmak’-a” biçiminde etimolojisini verdiği sözcüğün “giysilerin boyna gelen, boynu çeviren bölümü; giyeceklerin boyna gelen bölümüne eklenen ve türlü biçimlerde olan parçası; kıyı, kenar, taraf; eğik, yerey; yapıların saçaklarında suyun içeriye sızmasını önlemek için kiremitlerin altıyla oluk arasına konulan metal levha; semt” anlamlarına geldiğini ifade etmiştir (2007: 1034). TaS.’de sözcük yaha: yaka; DS’de “yaka (I): 1. yan, yön; 2. semt; 3. sırt, bayır; 4. kıyı; yaka (II): [-> yakı (I)-1]; yaka (III): kadın memesi; yaha, yaha (II): yaka” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 12 Ekim 2015). SNB’da *yaḳ-* eylemi şu beyitte tanıklanmaktadır: *gerek indi sen teñriye baḳasın // daḫı ḳaçmayasın bañа yaḳasın (SNB, 347/3)* (Cin, 2012: 386).

1. Eylemden nesne adı yapar

a. “giysilerin boyna gelen, boynu çeviren bölümü”

çaġırur idi yırtup uzın uzın

geh ***yaḳa****sın u gehī boġazın (SNB, 224/14)*

*ol güneş gérü **yaḳa**mdan tīz çıḳar*

dürr dérerem bu gözüm şöyle baḳar (YZ, 12/169)

*şāh **yaḳa**sından ṣınup ṭutdı anı*

pes götürüp ırmaġa atdı anı (GZ, 229a/1083)

*ʻaṣāña urdum **yaḳa**mı dutdı*

baña ḳarşu ṭurur ḥaḳḳı unıtdı (RN, 21b/206)

b. (met.) "sınır"

*ṣabır **yaḳa**sın yırtdı (MZ, 41a/2)*

c. "diğer taraf"

çīn ḳavmi geldi elinden ḳaya

*dönüp ḳaçayorur iken **yaḳa**ya (SNB, 298/11)*

d. (met.) "kendini"

*kişi ʻışḳa vericegez **yaḳa**yı*

yaḳasını yırtar ṭutar yaḳayı (SNB, 131/5)

2.1.2. [-eç]

ET.'de [-ġaç], [-gäç], [-ḳaç], [-käç] şeklinde görülen bir ektir. Gabain, ekin genellikle âlet adları türettiğini söylemiştir (2007: 52). Tekin, ekin yapısının bilinmediğini belirterek âlet adları türettiğini ifade etmiştir (1992: 84). Eraslan, Gabain ve Tekin'in verdiği bilgileri aktarmıştır (2012: 105).

Banguoğlu, âlet adları, sıfatlar ve adlar türeten ekin ET.'de canlı ve birleşik ek olması muhtemel [-geç] ekinden gelmiş olabileceğini söyleyerek ekin eski ve yeni şekillerinin *(kıskaç X kısaç)* yan yana kullanıldığını belirtmiştir (2007: 229). EAT'de

çok işlek olmayan bir ektir. Gülsevin, ekin alet adı türettiğini belirterek *kısaç* sözcüğünü örnek olarak vermiştir (1997: 134).

2.1.2.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

güleç, gül-eç biçiminde türeyen sözcüğün Tietze ve Gülensoy, "her zaman gülümseyen" anlamına geldiğini belirtmiştir. Tietze, sözcükteki eki eylemden sıfat türetim eki olarak değerlendirmiştir (2009: 204; Gülensoy, 2007: 394). TaS.'de sözcük "güleç (gülenç, güleç yüzlü, gülenç yüzlü): güler yüzlü, beşuş" ve DS'de "güleç: [-> güleğen], sevimli, güler yüzlü, çok gülen (kimse)" şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 11 Ekim 2015).

1. Eylemden süreklilik bildiren nitelik adı yapar

a. "her zaman gülümseyen"

ki kürsi̇de otur u söyle sözüñ

işüñ açıla çün ***güleç****dür yüzüñ (SNB, 303-14)*

2. Eylemden sıfat yapar

a. "mütebessim"

eli açuġuñ baġlu ḳalmaz işi

güleç *yüzlü*nüñ *çatlu ḳalmaz ḳaşı (SNB, 358-3)*

2.1.3. {-AcAK}

Gelecek zaman sıfat-fiil ekidir. EAT. ile ilgili yapılan araştırmalarda da ekin bu işlevi üzerinde durulmuştur (Korkmaz, 1973: 190-191; Timurtaş, 2012: 136-137; Gülsevin, 1997: 123-124; Şahin, 2009: 75). EAT.'nde yeni yeni kullanılmaya

başlanan sıfat-fiil eki (Korkmaz, 1973: 190) olmasına rağmen bu dönemde bazı sözcüklerde kalıplaşarak türetimlik işlevinde kullanılmıştır.

2.1.3.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

binecek, bin-ecek biçiminde türeyen sözcük "binit (binilecek taşıt veya hayvan)" anlamına gelmektedir.

1. Eylemden nesne adı yapar

a. "binit"

… ḳaçan bir kişi gözüle bir gökcek 'avrrat görse ya dünyānuñ ḳumaşlarından bir gökcek geyecek, ya ***binecek*** *ya yiyecek görse ya buları ḳulaġıla işitse göñline bu nesnelerüñ hevesi düşer (Mİ, 30a/13)*

diñlenecek, diñlen-ecek biçiminde türeyen sözcüğün Korkmaz, "dinlenme yeri" anlamına geldiğini belirtmiştir (1973: 332).

1. Eylemden yer adı yapar

a. "dinlenme yeri"

ben ḳul ḫoẕ çoḳdan berü iştiyāḳ-ı na'li bu ḥażret firāḳı odından ḳomuşam ve şāhuñ ḫayāl-i hiẕmeti ki hemīşe mekār-ı ḫaste ***diñleneceg****idür (MZ, 66b/6)*

évecek ~ evecek, év-ecek biçiminde türeyen sözcüğün Doğan "aceleci" anlamına geldiğini belirtmiştir (2011: 348). TaS.'de sözcük "ivecek (ivecen, ivecük): 1. aceleci, acul; 2. acele edilmesi gereken (iş), acele" anlamında, DS'de ise "evecek: [->evecen], aceleci" şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 11 Ekim 2014) . SNB ve KN'de sözcük *éveceklik* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır. KN'de söz konusu *év-* eylemi *ḳoma çoḳ māl kim ol senüñ degüldür // senüñ oldur çü vérmege éversin (81/7)* beytinde tanıklanmaktadır (Doğan, 2011: 178).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “aceleci”

Ve altı ḫaṣlet kendüzüñde saḳlayasın: Biri, heybet; ikinci, adl baḫşiş; üçinci, éli saḳlamaḳ; dördünci, āhistelik ki yeyni ve ***evecek***[1]*; béşinci, ṭoġru söylemek; altıncı …. (KN, 183: 9)*

kişi ṣabr ile bulur işe ẓafer

*évecek**lik édende ḳalmaya fer (SNB, 105/1)*

geyecek, gey-ecek biçiminde türeyen sözcüğün Tietze, “esvap, üst baş, giysi” anlamına geldiğini belirterek sözcükteki eki gelecek zaman sıfat-fiili (partisib) olarak değerlendirmiştir (Tietze, 2009: 142). Gülensoy, sözcüğü “geycek: elbise” biçiminde maddebaşı yapmıştır (2007: 368). TaS.’de ayrı bir maddebaşı olarak bulunmamakla birlikte “giyeceklenmek “giyinmek, üzerine giyecek almak” ve -“kişilik kaftan” maddebaşına gönderimle- “kişilik geyecek: resmî günlerde giyilen ağır elbise” maddebaşlarında tanıklanmaktadır. DS’de sözcük “geyecek: [->geysi -1], elbise, çamaşır vb. giyilecek şey” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 11 Ekim 2015).

1. Eylemden nesne adı yapar

a. “giysi”

… ammā ṣol ḳadar nesne kim kişinüñ gendüye ve nafaḳası gendüye vācib olanlaruñ yiyecegine ve ***geyeceg****ine ve girü ḳalan vech-i ma‘īşetine yitecek denlü deñlü ḳazanmaḳ günāh degüldür (Mİ, 31a/35)*

2. Eylemden sıfat yapar

a. “giyilen”

imām ebū Yusuf eydür varup geldükden ṣoñra bir aylıḳ yiyecek ***geyecek*** *nesneye güci yetse gerek (Mİ, 26a/26)*

içecek, iç-ecek biçiminde türeyen sözcüğü Gülensoy, “içecek, meşrubat, içecek her şey” anlamında kaydetmiştir (2007: 423).

[1] Metinde sözcük évecek ~ evecek şeklinde çift harekeli yazılmıştır bk. (Doğan, 2011: 265, 547).

1. Eylemden nesne adı yapar

a. “içilen her şey, meşrubat”

… şehvet ḳuvvet-i şehre şol yiyecek geyecek ve ***icecek*** *getürici gibidir (Mİ, 29b/11)*

2. Eylemden sıfat yapar

a. “içmeye elverişli”

… eger bir yirde ḳonsalar kim anda on biş günlük ***icecek*** *şu ola ve ṭuranlara yiyecek ola (Mİ, 18b/27)*

olacak, ol-acak biçiminde türeyen sözcüğü Doğan “gelecek, âti” olarak anlamlandırmıştır (2011: 429). Gülensoy, sözcüğün halk ağzında “üvey” anlamına geldiğini belirterek sözcükteki eki eylemden ad türeten gelecek zaman eki olarak değerlendirmiştir (2007: 620). DS’de de sözcük “üvey” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 11 Ekim 2015).

1. Eylemden soyut ad yapar

a. “gelecek, âti”

Bilgil ey oġul ki! Hīç nesne yoḳdur olmışda ***olacaḳ****da, illā ādem oġlanı anı bildi (KN, 8/7)*

şapacaḳ, şap-acak biçiminde türeyen sözcük “mezar içinde ölünün konulacağı yer” anlamına gelmektedir.

1 Eylemden yer adı yapar

a. “mezar içinde ölünün konulacağı yer”

… cenāzeyi ḳazılan sinlenüñ ḳıbledin yanına ḳoyalar sini giñ ve yüksek ḳazalar ḳıbledin yaña tābūt ṣıġacaḳ deñlü ***şapacaḳ*** *eylemek yigdür (Mİ, 20b/2)*

yéyecek, yé-(y)ecek biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, “yemeye elverişli olan her şey; yenilebilen” anlamlarına geldiğini belirtmiştir (2007: 1149).

1. Eylemden nesne adı yapar

a. “yenilebilen her şey”

yiyecek *kim yūsuf ol dem yiridi*

ṭaşra boġazında görinür idi (KY, 7b/249)

… meger bir gün ***yiyecek*** *bulmadı, nāçār bir ırmaḳ kenārına varub oturdı ki rezzāḳ rızḳ vire (MZ, 63a/4)*

Çün öyle ola; bile yédügi kişileri cem‘ eyleye, bile ḫōna otura. ***Yéyecek*** *tīzcek yémeye geñince yéye. (KN, 51/5)*

… ve eger ***yéyecege*** *bişeriken ḳatsalar béş diremin bir béze baġlayup çömlek içine bıraġalar ḳaynaya ol ṭa’āmdan yéyeler (EM, 6b/9)*

ḫulāṣada eydür ḳacan bir kişi ***yiyecek*** *yirken aġzında ceyneyu dururken uyusa aġzında ceynenmiş nesne ḳalsa bilse kim irte olmış aġzından ḳacırup bıraḳmaḳ gerek eger yudarsa kefāret olur (Mİ, 24b/37)*

2 Eylemden sıfat yapar

a. “yenilebilen”

imām ebū Yusuf eydür varup geldükden ṣoñra bir aylıḳ ***yiyecek*** *geyecek nesneye güci yetse gerek (Mİ, 26a/26)*

2.1.4. {-AgAn}

ET.’de az kullanılan bir ektir. Eraslan ekin devamlılık ifadesi veren ve *{–A-ġAn}* şeklinde görülen birleşik bir ek olduğunu belirtmiştir (2012: 104). Hacıeminoğlu, *gelecek zaman sıfat-fiilleri* içerisinde değerlendirdiği ekin {-gAn} ekine göre kuvvetlilik ve süreklilik ifade ettiğini, bunun yanında ad görevinde sözcükler de türettiğini söylemiştir (1996: 168).

Kaşgarlı Mahmut, lehçeler arasındaki farklılıkları açıklarken Oğuz ve Kıpçakların devamlılık anlamı taşıyan ad ve eylemlerde sözcüğün ortasındaki /ġ/ (gayın) sesini düşürdüklerini ifade etmiştir. Kaşgarlı, bu hususta verdiği örneklerde

Türklerin *ol ewge baraġan ol* "o kimse daima/devamlı/sık sık evine gidendir" ve *ol er kulını uraġan ol* "o er kölesini daima/devamlı/sürekli dövendir" derken Oğuz ve Kıpçakların bu eki alan sözcükleri *baran* ve *uran* şeklinde kullandıklarını belirtmiştir (Atalay, 1998/I: 33; Dankoff ve Kelly, 1982: 86; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 13[2]).

EAT ile ilgili yapılan çalışmalarda {-AgAn}eki hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Gülsevin, ekin seyrek kullanıldığını belirterek sıfat türettiğini söylemiştir (1997: 134). Zülfikar, ekin bir eylemin çokça veya yoğun olarak yapıldığı anlamını taşıyan sıfatlarda bir türetim eki olarak tespit edildiğini, ayrıca mübalağa eki de denildiğini belirtmiştir. Ekin, {-AnAk} ve {-gAn} ekleri gibi yoğunluk, devamlılık, şiddet ve bir işi pekiştirerek çokça yapma, abartma kavramlarını sözcüklere katması yönüyle işlevsel olarak bu eklere benzerlik gösterdiğini, {-AgAn}ekinin tek heceli eylemlere {-gAn} ekinin ise çok heceli eylemlere özellikle de çatı ekleri üzerine gelebilmesiyle söz konusu eklerin ayrıştıklarını ifade etmiştir (2010: 43,48,51). Kaya ve Erdem, EAT'de ekin bir işin sürekli yapıldığını belirten türetimler yaptığını ve *ol-* eylemiyle birlikte kullanımlarının olduğunu söylemiştir. Öte yandan TaS.'de söz konusu ekle türetilmiş sözcüklerin bir eylemi çokça yapan anlamına sahip olduğunu ve bunun yanında bu ekle türetilmiş kalıcı anlamlar taşıyan sözcüklerin de bulunduğunu belirtmiştir (2010: 1600-1603, 1613).

2.1.4.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

içegen, iç-egen biçiminde türeyen sözcük "sürekli içen, içici" anlamına gelmektedir.

1. Eylemden süreklilik bildiren, eylemi çokça yapan anlamında nitelik adı yapar

a. "sürekli içen, içici"

[2] Atalay, sözcükleri *baraġan* ve *uraġan* şeklinde transkripsiyon ederken Ercilasun ve Akkoyunlu *barġan* ve *urġan* olarak transkripsiyon etmişlerdir. Öte yandan Dankoff, Kelly, söz konusu sözcükleri *baraġan* ve *uraġan* şeklinde transliterasyon edip *barġan* ve *urġan* şeklinde de transkripsiyon etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. (Dankoff ve Kelly, 1982: 86; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 13; Atalay, 1998/I: 33).

…ṭutulup sevilmeyeñlerüñüz oldur kim çoḳ yiyegen ve çok üyügen ve çoḳ ***içegen*** *ola (Mİ,*

ḳaçaġan, ḳaç-aġan biçiminde türemiş olan sözcğün Gülensoy, halk ağzında "tavşan" anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 449). TaS.'de "firari, kaçkın; kaçınan, uzaklaşmak isteyen" DS'de "kaçağan (I): 1. tavşan 2. tutulamayan koyun, kaçağan (II): av tutmayan evcil atmaca, kaçağan (III): atın güzel yürüyüşü" şeklinde anlamlandırılmıştır (TDK, 10 Ekim 2015).

1. Eylemden süreklilik bildiren, eylemi çokça yapan anlamında nitelik adı yapar

a. "kaçak, firari, evini yurdunu terk eden (kişi)"

Ermenîlerün 'aybı: Bed-fi'l, künde, teni aġır ve ***ḳaçaġan*** *ve ser-keş ve bilüsüz ve ḫāyın ve yalancı ve ḳorḳaḳ olurlar. (KN, 91/8)*

b. "kaçan, huysuz (hayvan)"

Başı ḳatı, camuş, ***ḳaçaġan*** *çok kişneyen, osurġan, depek, sürçek, ısırġan, tersleyicek duran ve ülbin çıḳaran bu dükeli yatlu olur. (KN, 99/7)*

kesegen, kes-egen biçiminde türeyen sözcüğe TaS.'de "fare" anlamı verilmiştir. Ayrıca "keseğenlik: keskinlik" maddebaşında da taban olarak kullanılmıştır. DS'de sözcük "kesegen (I) [keseğen (I)-1, kesen (III), keseyen, kesgen, kesgü, kesiyen, kesküç]: 1. fare, 2. bitki köklerini yiyen, danaburnu da denilen bir böcek; kesegen (II) [keseğen (II)]: erkek domuz; kesegen: 1. domuz 2. danaburnu; kesegen: kesici, keskin" şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 10 Ekim 2015).

1. Eylemden sıfat yapar

a. "kesici, keskin"

…şunuñ gibi kim evde yaḳdı ya ***kesegen*** *kamış-ıla ya* ***kesegen*** *taş-ıla ya aġacla urdı nesnesin kesdi öldürdi (Mİ, 19b/10)*

yiyegen, yi-(y)egen biçiminde türeyen sözcük "sürekli yiyen, obur" anlamına gelmektedir.

1. Eylemden süreklilik bildiren, eylemi çokça yapan anlamında nitelik adı yapar

a. "sürekli yiyen, obur"

…ṭutulup sevilmeyeñlerüñüz oldur kim çoḳ ***yiyegen*** *ve çok üyügen ve çoḳ içege****n*** *ola (Mİ, 34a/9)*

2.1.5. {-AK} ~ [aḫ]

ET.'de işlek olmayan bir ektir. Gabain, [-ġak], [-gäk], [-ġuk], [-gük] altbiçimcikleri ile gösterdiği ekin daima yapan anlamında sözcükler türettiğini söylemiştir (2007: 52). Tekin, {-GAK} ve {-GUK} biçiminde farklı iki ek olarak ele aldığı ekin fâil adları türettiğini belirtmiştir (1992: 85). Bilgen, {-Ak} ve {-gAk} olmak üzere iki farklı ekten bahsetmiştir. Bunlardan ilkinin soyut, somut adlar, âlet, organ, yer adı ve sıfat görevinde sözcükler türettiğini; ikincisinin ise soyut ve somut adlar türettiğini ifade etmiştir (1989: 34-35, 46-47). Eraslan, [-ġak], [-gek], [-ḳak], [-kek] altbiçimcikleri ile gösterdiği ekin az kullanıldığını ve fâil adları türettiğini aktarmıştır (2012: 105). Erdal, ekin "daima yapan" anlamında "fâil" adları (Gabain, 2007: 52; Tekin, 1992: 85; Eraslan, 2012: 105) türetmekle birlikte âlet ve hastalık adları da türettiğini söylemiştir. Araştırmacı, {-gAk} olarak verdiği ekin, âlet ve hastalık adları türetme işlevinin anlamsal olarak sınırlandırılabilir olduğunu ancak fâil adları türetme işlevi için ise bu durumun mümkün olmadığını; ilk ve üçüncü işlevinin genellikle insanlarla ilişkili olduğunu belirtmiştir (1991: 391).

Kaşgarlı {-gAk} eki ile ilgili olarak Oğuzların, nitelenen varlıktan o niteliğin çok çıktığını belirtmek için kullanılan {-ġAn} ekindeki "nun" harfini "kaf" yapıp, "gayın" harfini de düşürerek {-Aḳ} biçiminde kullandıklarını, böylelikle "içi sıkıntılı kişi" anlamındaki "buşġan" sözcüğüne "buşaḳ" dediklerini söylemiştir (Atalay, 1998/I: 153-154).

Şahin, bu bilgilerden hareketle, {-GAn} ekinin ET.'den bu yana bütün dönemlerde ve sahalarda işlek bir biçimde kullanılmasının Oğuzların bu eki düzenli

olarak {-GAk} yapmadıklarını gösterdiğini ve ekin ET.'de çok az örneği bulunan eylemden devamlılık bildiren sıfat türetme işleviyle EAT'de de çok az örneğinin bulunduğunu, ayrıca başlangıçta *sıçgak, kusgak* vb. rahatsızlıklarla *kızgak, saçgak* vb. olumsuz özellikleri bildirmek için kullanılan {-GAk} ekinin EAT'de işlek olmadığını ve ekin genellikle yer bildiren adlar ile birkaç sözcükte âlet adı türettiğini belirtmiştir (2013: 433-440).

Ergin, {-Ak} eki ile türemiş bazı sözcüklerin ET.'de {-gAk}'lı olmasının ET.'de ekin {-gAk} şeklinde olduğuna işaret ettiğini, ancak örneklerin çoğunun Batı Türkçesinde görüldüğünü ve belki de ET.'deki {-gAk} ekinin Batı Türkçesine geçerken /g/'sinin düşmesi ile {-gAk} ve {-Ak} eklerinin sonradan karştığını söylemitir (2008b: 188).

Banguoğlu, {-gAk} ekinin çeşitli yer ve âlet adları türettiğini belirterek {-Ak} ekinin en eski diyalektlerde görüldüğünü ve muhtemelen bu ekin de daha çok adlar türettiğini ifade etmiştir (1938: 118-119). Gülsevin, ekin ET'deki {-GAk} ekinin EAT.'ndeki şekilleriyle karıştığını, geçişli/geçişsiz eylemlere gelebildiğini ve geçişsiz eylemlerden yer adı ve sıfat türettiğini ifade etmiştir (1997: 135-136). Timurtaş, bu ekle âlet ve yer adları ile sıfatlar türetildiğini beirtmiştir (2012: 79).

2.1.5.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

batak, bat-aḳ biçiminde türeyen sözcüğün Tietze, EAT.'nde "bataklık" anlamına geldiğini aktararak sözcükteki eki ad ve sıfat türetim eki olarak değerlendirmiştir (2002: 292). Gülensoy da sözcüğü "batak, bataklık" anlamında vermiştir (2007: 121). TaS.'de "batak (bataklu): bataklık" şeklinde; DS'de ise çeşitli anlamlarda kaydedilmiştir (TDK, 11 Ekim 2015).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. "üzerine basıldığında çöken çamurlaşmış toprak" (TDK, 2011, 281)

Arṣlan buyurdı, ol yazıya su ṣaldılar, ṣahrā bir gezden çoḳraḳ ve ***bataḳ*** *oldı (MZ, 50b/7).*

bıçaḳ~bıçaḫ, bıç-aḳ biçiminde türeyen sözcük "kesici nesne/kesme aleti" anlamında âlet adıdır (Clauson, 1972: 293-294, Bilgen, 1989: 34, Tietze, 2002: 331, Gülensoy, 2007: 139).

1. Eylemden âlet adı yapar

a. "kesici nesne"

Bıçaḳ *çekdi, ol ḳavun ḳabın ṭoġradı (KN, 114/9).*

ḳaṣṣāb ***bıçaḳ*** *elinde ardına düşdi (MZ, 29b/5)*

her biri aldı ***bıçaġı*** *eline*

ellerin ṭoġradı turunc yėrüne (YZ, 40/584)

bıçaġı *ṭuruncı ṭutup ṭurdılar*

ara yirde perdeyi götürdiler (KY, 19a/717)

'ışḳı ***bıçaḫ*** *çıḳardı baġrumı bir kezin*

yaraladı nėdeyim urımasvanın yama (SNB, 107/13)

eger murdār demüre degse ***bıçaḳ*** *ya āyine gibi oda ḳızdursalar arınur (Mİ, 10b/28)*

daraḳ, tara-ḳ biçiminde türeyeren sözcüğün Clauson, metafor ile "sürekli tarama" gerçek anlamda ise "tarak" anlamına geldiğini belirterek somut ad yani âlet adı olduğunu söylemiştir (1972: 539). Tietze, sözcüğün âlet adı olduğunu ve "tarama aleti" anlamına geldiğini ifade etmiştir (2002: 562). Gülensoy, "saçların, sakalların, hayvan tüylerinin karışıklığını gidermeye veya kadınların saçlarını tutturmaya yarayan dişli araç" anlamında aktarmıştır (2007: 860). DS'de sözcük "tarak" anlamı dışında çeşitli anlamlarda da kaydedilmiştir. Sözlükteki "darak (I): 4. tırmık" ve "tarak (IV): tarla ekildikten sonra tohumu örtmeye yarayan dişli araç" anlamları RN'de görülen *dāne daraḳ* ikilemesinde görülmektedir (TDK, 11 Ekim 2015).

1. Eylemden âlet adı yapar

a. “tarla ekildikten sonra tohumu örtmeye yarayan dişli araç, tırmık”

yenür ni‘metleri şāhuñ bayaġı

hīç eksilmezdürür dāne ***daraġı*** *(RN, 34a/343)*

b. “saç, sakal, hayvan tüyü vb. düzeltmek ya da tutturmak için kullanılan araç”

sefer ve hazar āletin ki ‘aṣādur ve bardaḳ ve seccāde ve ***daraḳ*** *ve ignedür ki ton dikmege gerekdür (KN, 281/9)*

depek, tep-ek biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “tepek: tepen” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 11 Ekim 2015).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “çok tepen, tepici”

Başı ḳatı camuş, ḳaçaġan, çoḳ kişneyen, osurġan, ***depek****, sürçek, ısırġan, tersleyicek duran ve ülbin çıḳaran bu dükeli yatlu olur (KN, 193/8)*

dérnek, dérin-ek biçiminde türeyen sözcüğün Clauson “toplantı, meclis” anlamına geldiğini ve sadece (?) GB Osm.’da yaşadığını söylemiştir (1972: 551-552). Tietze, sözcüğün “toplantı, içtima; ordunun sefere çıkmadan bir yerde toplanması; cemiyet” anlamlarına geldiğini belirterek sözcüğü yer adı olarak değerlendirmiştir (2002: 123, 596). Gülensoy, OT.’de “işlerini konuşmak için ulusun toplandığı yer” anlamında olduğunu dolayısıyla sözcüğün “dernek, cemiyet” anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 279). TaS.’de “dernek (dirnek, dernek yeri): toplantı, toplantı yeri, cemiyet”; DS’de “panayır ve pazarın kurulacağı günün arifesi; pazar günü, salı, çarşamba” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 11 Ekim 2015).

1. Eylemden hareket adı yapar

a. “toplantı”

niçeme ḥarāmīsin oġrusın

bu ***dérnekde*** *dégil sözüñ ṭoġrusın (SNB, 326/2)*

zirā her cem'iyyet ṭaġılur ve ḳamu ***dirnek*** *perākende olur (MZ, 31a/6)*

2. Eylemden soyut ad yapar

a. "topluluk"

ḳavüm ***dérneg****i şol ḳadar çoġidi*

ki igne bıraġası yér yoġidi (SNB, 353/10)

Bir ḳaç menzilde ḳuşlaruñ ***dirnegine*** *ulaşdı ḳuşlar bunı görüb ḳarşu geldiler (MZ, 36a/14).*

b. "düzen"

eger dönmeseler çeri ḥāżır ḳılub şeb-ḥūn idüb ḳażā-yı mübrem ki añsuzda añlarun ***dirneg****in ṭaġıdub gönlümüz murādın alalum (MZ, 46a/3)*

évek, év-ek biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, "acele; acele etme, telaş" anlamında hareket adı/sıfatı olduğunu belirtmiştir (1972: 8). Bilgen, "aceleci" anlamında sıfat olarak değerlendirmiştir (1989: 35). Erdal, sözcüğü "acele eden kişi" anlamında fail adı olarak yorumlamıştır (1991: 395). TaS.'de sözcük "ivek: müstacel, acele"; DS'de "evek (I): [-> evedi], acele, çabuk" şeklinde kaydedilmiştir (TDK 11 Ekim 2015). SNB'da *évekceklik* > *éveceklik* sözcüğünde taban olarak da kullanılmıştır.

1. Eylemden hareket adı yapar

a. "acele, acil"

işimüz ***évek****dür ilümüz ıraḫ*

yolumuz ıraḫdur gerek çoḫ yaraḫ (SNB, 138/8)

2. Eylemden sıfat yapar

a. "acele, acil"

anaḫtarı alup Süheyl-i yemen

bir ***évek*** *işi var ṣanayduñ temen (SNB, 33/13)*

ḳaçaḳ, kaç-aḳ biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, "bağlı bulunduğu yerden veya yasadan kaçan" anlamına geldiğini ve ET., OT.'de *kaç-ġak* biçiminde olduğunu belirtmiştir (2007: 449).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. "bağlı bulunduğu yerden kaçan, firari"

hem ***ḳaçaḳ****dur hem yalancı gey saḳın*

hem uġrıdur ḳoymaġıl māluñ yaḳın (YZ, 16/226)

kesek, kes-ek biçiminde türeyen sözcüğün Clauson "(herhangi bir şeyden kesilmiş) bir parça" ve genellikle "yumru; yeryüzünün bir parçası; çamur, tuğla" anlamına geldiğini belirtmiştir (1972: 749). Bilgen, "parça, bölüm" anlamında somut ad olarak değerlendirmiştir (1989: 35). Gülensoy, *kes- (e)k* şeklinde etimolojisini yaparak "kerpiç; tezek" anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 501). TaS.'de sözcük "parça, kıta; saban veya belin çıkardığı iri toprak parçası"; DS'de "belin ya da çapanın çıkardığı sıkışmış kuru, iri toprak parçası; geri kalan parça, artık; parça, bölük; kalan, artan; sıkışmış, kruu toprak parçası" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK 11 Ekim 2015).

1. Eylemden nesne adı yapar

a. "sıkışmış kuru toprak"

ammā iñen büyük olmaya kim müslümānlaruñ ayaġına ṭoḳunup zaḥmet itmeye eger ol ḳadar ***kesek*** *pāresi daḫı atarsa dürüstdür (Mİ, 27b/1)*

ḳonaḳ, ḳon-aḳ biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, "misafir, kalmak için gelen kişi; (genellikle geçici bir süre için) birisinin kaldığı yer, geçici oturulan konut" anlamına geldiğini, tüm lehçelerde yaşadığını, ancak GB Osm.'nın *konuk* "misafir"; *konak* "misafir; han, büyük ev, resmi konu"t ve "yolculukta bir günlük yer (a day's stage in a journey)" anlamlarında iki sözcüğe sahip olmasıyla diğerlerinden ayrıldığını belirtmiştir. Ayrıca araştırmacı 14. yy. Osm.'da *konak*'ın "geçici oturulan

konut, ev vb.”; *konuk*’un “misafir” anlamında olduğunu söylemiştir (Clauson, 1972: 637). Gülensoy, *ko-n-(a)k* biçiminde etimolojisini verdiği sözcüğün “konma yeri; menzil; konuk” anlamlarına geldiğini ifade etmiştir (2007: 537). TaS.’de sözcük “konuk olunan yer, menzil, misafirhane; misafir; bir konaklık yer”, DS’de “konak (II): [konah-2, konan-2], 1. konuk, misafir; 2. yolculukta geceyi geçirmek için yapılan yer, han; konak (III): iki katlı köy evi; konak (IV): bir günlük yol aldıktan sonra varılan köy, bucak, semt” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 11 Ekim 2015). KN’de *ḳonaḳlıḳ* ve *ḳonaḳla-*, YZ’da *ḳonaḳla-* sözcüğünde taban olarak görülen sözcük “misafir ağırlanan yer” anlamında kullanılmıştır.

1. Eylemden yer adı yapar

a. “misafir ağırlanan yer”

Ḳonaḳladı şöyle kim gerek anı

Her kim gördi ‘acebe ḳaldı cānı (YZ,19/278)

Ve eyü şarāb olmayunca ḳonaḳlıḳ eyleme (KN, 57/11).

ḳorḳaḳ, kork-aḳ biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, “çok çabuk ve olmayacak şeylerden korkan (kimse, hayvan)” anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 542).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “çok çabuk ve olmayacak şeylerden korkan (kimse, hayvan)”

eger yavaş olursa ḳorḳaḳdur dirler (MZ, 43a/1)

ErmenīlerüñṮ ‘aybı: Bed-fi’l, künde, teni aġır ve ḳaçaġan ve ser-keş ve bilüsüz ve ḫāyın ve yalancı ve ḳorḳaḳ olurlar (KN, 91/9).

ḳürek, Clauson sözcüğün küri- eyleminden türeyen *kürgek*’in kısaltılmış (abbreviated) biçimi olduğunu belirtmiş ve âlet adı olarak değerlendirmiştir. Araştırmacı sözcüğün tüm lehçelerde “bel (spade, shovel)” için *kürek* vb. biçimde kullanıldığını; “kayık küreği (oar)” anlamının ise sadece GB Az., Osm. ve Tkm.’de bulunduğunu söylemiştir (1972: 742-743). Bilgen, sözcüğü somut ad olarak

yorumlamıştır (1989: 47). Gülensoy, sözcüğün **küri+gek* biçiminde etimolojisini yaparak "toprak ve benzeri şeyleri bir yerden bir yere alıp atmaya, taşımaya yarayan ve yayvan bir bölümü, buna bağlı sapı bulunan araç" anlamını vermiştir (2007: 591). TaS.'de sözcük "kürek çal-: kürek çekmek" maddebaşında bulunmaktadır. DS'de "cezve; boyuna takılan altın kolye" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 11 Ekim 2015)

1. Eylemden âlet adı yapar

a. "yayvan bir bölümü buna bağlı uzun bir sapı bulunan araç"

ṭanışmañuz aña ki nitmek gerek

bitürmeye bilüñ işini ***kürek*** *(SNB, 357/12)*

oraḫ, or-aḫ biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, "orak (sickle, reaping hook) anlamında âlet adı olarak değerlendirerek *orgak/orak* biçiminde tüm lehçelerde yaşadığını ve anlam genişlemesi ile bazen "hasat zamanı" anlamına da geldiğini söylemiştir (1972: 216). Bilgen, somut ad olarak yorumlamıştır (1989: 47). Gülensoy, sözcüğün "ekin biçmekte kullanılan, yarım çember biçiminde yassı, ensiz ve keskin metal bıçakla, buna bağlı bir saptan oluşan ekin biçme aleti" anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 628). TaS.'de "orak böceği (orak kuşu): ağustos böceği, cırcır kuşu; orak vakti: hasat zamanı" maddebaşlarında bulunmaktadır. DS'de "orak (I): 1. ekin biçme zamanı, 2. [->orak ayı -1], 2. [->orak ayı -2]" şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 11 Ekim 2015).

1. Eylemden âlet adı yapar

a. "yarım çember biçiminde yassı, ensiz ve keskin metal bir bıçakla buna bağlı bir saptan oluşan ekin, ot vb. biçme aracı"

Oraḫ *niçe biçerse taḫıl başın*

Ḳılıç şöyle ururdı ādem başın (SNB, 183/4)

oturaḳ, otur-aḳ biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, "oturulacak yer veya şey" anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 637). TaS.'de "oturak (I)" "oturak yeri" maddebaşına gönderimde bulunulmuştur. Sözlükte "oturak (II): 1. sabit, sakin,

mukim; 2. oturacak yer; 3. mütekait, emekli" anlamında kaydedilmiştir. DS'de de sözcük çeşitli anlamlarda kaydedilmiştir (TDK, 11 Ekim 2015).

1. Eylemden sıfat yapar

a. "mukim, sabit"

*bilgil kim **oturaḳ** kişi edügine bir gün bir gice mesḥ ide müsāfir üc gün üc gice… (Mİ, 9a/17).*

ölçek, ölç-ek biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, "birim kabul edilen herhangi bir şeyin alabildiği kadar ölçü" anlamına geldiğini belirterek *ölç-(e)k* biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 660). TaS.'de "ölçek başı: ölçek fazlası, tepeleme dolu ölçeğin kenar üstü olan kısmı" maddebaşı bulunmaktadır. DS'de sözcük "ölçek (I): küfe; ölçek (II): avcıların kullandığı fişeğe, barut ve saçma koymaya yarayan araç" şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 11 Ekim 2015).

1. Eylemden miktar (ölçü) adı yapar

a. "birim kabul edilen herhangi bir şeyin alabildiği kadar ölçü"

*Anuñ ṣıfatı budur. Bal bir **ölçek** ve ṣu iki **ölçek**, şöyle ḳaynadalar ki üç ülüde bir ülüsi ḳala (EM, 9b/4).*

sancaḳ ~ sancaḫ, sanç-aḳ/-aḫ biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, "bayrak, liva; çoğunlukla askerî birliklere verilen yazı işlemeli, kenarları saçaklı ve gönderli bayrak" anlamına geldiğini belirterek *sanç-kak* biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 729). TaS.'de "sancak beyi: onbaşı; sancak çözmek: sancak açmak, bayrak çekmek; sancak urmak: sancak dikmek" maddebaşlarında bulunmaktadır. DS'de "sancak (I): salıncak; sancak (II): arının iğnesi; sancak (III): çapa; sancak (IV): [->sancah], saç tokası, firkete" şeklinde kaydedilmiştir (TDK 11 Ekim 2015).

1. Eylemden nesne adı yapar

a. "bayrak, liva"

*güneş çünki gösterdi **sancaḫ** hemīn*

süheyl anı bilürdi ancaḫ hemīn (SNB, 103/1)

birez vaḳtdan ṣoñra gördi şehirdin yañadın er ü ‘avrat atlu yaya ***sancaḳ*** *naḳ(ḳ)āreyile geldiler (MZ, 8b/7*

‘Alemin ***sancaḳ****ın alup çerisin yaġmaladum (KN, 116/11).*

sürçek, sürç-ek biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, “sürekli tökezleyen bir at” anlamına geldiğini söylemiştir (1972: 845)[3]. TaS.’de sözcük “sürçen, çok sürçen” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 11 Ekim 2015).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “sürçen, çok tökezleyen”

Başı ḳatı camuş, ḳaçaġan, çoḳ kişneyen, osurġan, depek, ***sürçek****, ısırġan, tersleyicek duran ve ülbin çıḳaran bu dükeli yatlu olur (KN, 193/8)*

ṭuraḳ ~ ṭuraḫ~ duraḫ~durak, ṭur-aḳ/-aḫ biçiminde türeyen sözcüğün Tietze, “durulan yer” anlamına geldiğini söyleyerek sözcükteki eki yer adı (nomen loci) türeten ek olarak değerlendirmiştir (2002: 661). Gülensoy, *tur-ag* biçiminde etimolojisini verdiği sözcüğün OT.’de “sığınak” anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 308). TaS.’de “durak (turak): yurt, eyleşilen mahal, makar” anlamında kaydedilen sözcük “durak otu (turak otu” maddebaşında “dere otu, raziyane” anlamında; DS’de “durak (I): güney; durak (II): dirlik, düzenlik, güvenlik; durak (III): avın önünü kesme; durak (IV): [->dorakotu]; durak (V): taştan yapılmış süzgeç; durak (VI): [-dıvrak (I)-2]; durak (VII): 1. durulacak, oturup dinlenilecek yer; 2. okunan kitabın okunmasına ara verildiği yere konulan kâğıt parçası” şeklinde kaydedilmiştir (TDK 11 Ekim 2015).

1. Eylemden yer adı yapar

a. “yurt, mesken”

benüm ***ṭuraġ****um oldı tūfān şarı*

benem şāh ḥükmünde il ü çeri (SNB, 341/3)

[3] Clauson, bu sözcüğü *sürçük (?sürçök)* şeklinde “geceleyin söylenen bir hikaye” anlamında verdiği maddebaşı içerisinde aktarmıştır bk. (Clauson, 1972: 845).

ṭur atañ ḳatına var eyle yaraḳ

şimden gérü andadur saña ***ṭuraḳ*** *(YZ, 97/1451)*

tutdı firdevs uçmaġı canı ***turaḳ***

likin oldı aṣḥab içinden firāḳ (GZ, 268a/2215)

b. "kısa bir süre konaklanılan/oyalanılan yer"

şaruñ yöresine inerdi yayaḫ

ḳolay yérleri eylemişdi ***turaḫ*** *(SNB, 157/6)*

ki düzdiler bu yolda ceng yaraġın

müretteb düzdüler yirin ***turaġ****ın (GZ, 197a/102)*

dimişlerdür kim ol arada piller ***ṭuraġ****ıyıdı ve anlaruñ vaṭanıyıdı (MZ, 40b/6)*

1. Eylemden bitki adı yapar

1.1. "ot" sözcüğü ile ad tamlaması biçiminde

a. "dereotu"

Duraḳ otı *ıssıdur, ḳurudur ve ma'deden balġamları arıdur (EM, 16a/2)*

duṭsaḳ ~ dutsaḳ ~ ṭutsaġ ~ ṭutsaḳ, Gülensoy sözcüğün *tut-sa-ḳ* biçiminde etimolojisini yaparak "esir" anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 937). Tietze, "mahbus, esir" anlamında aktardığı söcüğün etimoloji için eylemden {-sa-} genişlemesi ile türetilen eylem olmadığı için sözcükteki {-sak} ekinin nasıl meydana geldiğinin anlaşılamadığını ifade etmiştir (2002: 666). TaS.'de sözcük "dutsak (tutsak): esir" anlamında kaydedilmiştir. DS'de ise sözcük için *tutu (I)*'e gönderim yapılmıştır. Sözlükte "tutu (I)" sözcüğünün ise "tutanak, tutsak, tutsuk ve tuttuk" sözcükleri ile eş anlamlı olduğu ve "bir borcun ödeneceğine inanca olarak, ödendiğinde geri almak üzere, borçlunun alacaklıya verdiği değerli şey, rehin" anlamına geldiği belirtilmiştir (TDK, 23 Ekim 2015). Clauson *tutsık* sözcüğünü *tut-* eyleminden türemiş ad/sıfat olarak değerlendirerek *él tutsık yér Ötüken yış ermiş* cümlesinde tanıklandığını söylemiştir. Bunun dışında araştırmacı ikincil türeme

olarak *tutsug* "vasiyetname" sözcüğünü maddebaşı yapmıştır. Sözcüğün *tutuz*-'dan türemiş **tutzug* sözcüğünün muhtemelen ikincil biçimi olduğunu ifade etmiştir (1972: 460-461). Clauson'un *tutsık* (1972: 460) biçiminde verdiği sözcükle muhtemelen ilişkili olan *duṭsaḳ ~ dutsaḳ ~ ṭutsaġ ~ ṭutsaḳ < ṭut-uz-aḳ* biçiminde oluşmuş olmalıdır. Nitekim Erdal *tütz-üg* ve *tutuz-ug* sözcüklerinin köküne gelen –Xz- ekindeki /z/ sesinin her yerde /s/ olduğunu, benzer bir durumun –(X)z-Xk > {-sXk} ekinde de meydana geldiğini söylemiştir (1991: 251).

1. Eylemden durum adı yapar

a. "esir"

*kişi **ṭutsaġ** olsa hem olur ümīz*

ki gerded şeb-i tīre rūz-ı sipīz (SNB, 184/10)

*eger düşmene bir adım ilerü gelebilürseñ bir adım gérü ḳalma, andan ki düşmen elinde **dutsaḳ** olasın (KN, 78/1)*

2. Eylemden zamirlik yapar

2.1. {+lAr} çokluk eki ve {+I} belirtme hâl eki ilavesiyle

a. "esir"

geldi irişdi ḳaralar leşkeri

*develerde baġludur **ṭutsaḳ**ları (GZ, 229a/1074)*

yataḳ, yat-aḳ biçiminde türeyen sözcüğünün Clauson, temel olarak "alışkanlık olarak yatırma (habitually lying down)" anlamında ad/sıfat olduğunu belirtmiştir. Araştırmacı sözcüğün KD lehçeleri dışında tüm lehçelerde yaşadığını ve "uykucu (sluggard); yatma yeri" ve genellikle de daha özel olarak "yatak (bed), hayvan sığınağı; yerleşik düzen" anlamlarına geldiğini söylemiştir (1972: 888). Bilgen, "muhafız" anlamında somut ad olarak değerlendirmiştir (2989: 47). Gülensoy, "uyumak, dinlenmek gibi amaçlarla üzerine veya içine yatılan eşya; yün, pamuk, kuş tüyü vb. maddelere kılıf geçirilerek yapılan şilte; üzerine şilte konulan karyola, somya, kerevet vb.; üzerinde yatılabilecek her türlü şey; ırmak, çay, dere gibi suların,

içinde aktıkları yer, akak, mecra; katmanlaşmış herhangi bir madde yığını; bir şeyin çok bulunduğu yer" anlamlarına geldiğini ifade ederek *yā-t-(a)k* biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 1087). TaS.'de sözcük "barınak, in" anlamında ve DS'de çeşitli anlmalarda kaydedilmiştir (TDK, 11 Ekim 2015).

1. Eylemden nesne adı yapar

a. "uyuma, dinlenme vb. amaçlarla üzerine veya içine yatılan eşya, döşek"

*iletdi vü **yatag**ına vü taḫtına*

sevinürdi ṭāli'i vü baḫtına (SNB, 117/7)

2. Eylemden yer adı yapar

a. "hayvan ini"

***yatag**ında ḳaplan söze aldanur*

İte etmek atıcag̈az yaldanur (SNB, 18/7)

yumaḫ, yum-aḫ biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, "küre biçiminde ya da yuvarlak bir nesne" anlamında doğal hareket belirten ad/sıfat olduğunu ve "iplik, yün vb. yumağı" anlamında çeşitli lehçelerde yaşadığını söylemiştir (1972: 936). Bilgen, sözcüğü somut ad olarak değerlendirmiştir (1989: 47). Gülensoy, "yuvarlak biçimde sarılmış iplik, yün vb. şey" anlamına geldiğini belirterek "yumak, yuvarlanan ve yuvarlak olan her şey" anlamında olduğunu söylemiştir (2007: 1174). DS'de "yumah, yumak (II): açılmaya hazır hamur topağı" şeklinde kaydedilmiştir.

1. Eylemden zarf yapar yapar

1.1. Yineleme ile

a. "tutam tutam, avuç avuç"

g̈éce gündüz işleridür ag̈lamaḫ

*şaḳal saç yolma **yumaḫ yumaḫ** (SNB, 324/13)*

2.1.6. {-An}

ET.'de {-gAn} şeklinde görülen sıfat-fiil ekidir. Eraslan, Göktürkçe ve Uygurcada kullanılmadığını, ancak daha sonra bütün Türk lehçe ve şivelerinde yaygın olarak kullanıldığını belirtmiştir (2012: 375). Genellikle işletim işlevinde bulunan ek bazen kalıplaşarak, kalıcı adlar da türetir. Salman, kalıplaşmanın türemeden ayrı tutulması gerektiğini çünkü bu şekilde oluşan türemelerde sıfat-fiil eki ve eklendiği sözcüğe mahsus bir durumun olduğunu ileri sürmüştür (2003: 191). Bu şekilde türemelerde Mansuroğlu, ekin zaman kavramı taşımadığını söylemiştir (1960: 21). Zülfikar, ekin kalıplaşıp kalıplaşmadığının {-mA} olumsuzluk eki ile test edilebilineceğini, olumsuzluk eki aldığında kalıplaşma ile oluşan anlamdan uzaklaşacağını belirtmiştir. Ekin, sözcüğe işi yapan nesne veya kimse; bir işle görevli ve eylemin bildirdiği anlamın sonucu, ortaya çıkmış durum kavramları kattığını söylemiştir (2011: 58). Kara ise ekin devamlılık bildirdiğini ve türettiği kalıcı adların da bir varlığın devamlı olarak sahip olduğu özelliği belirttiğini ifade etmiştir (1996: 631).

2.1.6.1.Ekin Türetimlik İşlevleri

ayran, Clauson sözcüğün "yağı alınmış süt" vb. anlamına geldiğini belirterek temel anlamda eğer "ayrılmış şey" olarak değerlendirilirse sözcüğün *ayr- (adr-)*'tan türemiş bir ad olabileceğini ancak Hakasçada böyle bir ses değişiminin meydana gelmiş olmasının çok tuhaf (odd) olduğunu dolayısıyla muhtemelen yanlış bir etimoloji olduğunu belirtmiştir (1972: 276). Tietze, "yağı alınmış süt, sulandırılmış yoğurt" anlamını verdiği sözcük hakkında değerlendirme yapmamıştır (2002: 242). Gülensoy sözcüğü **adır- > *ayır-* eyleminden "süt veya yoğurt yayıkta çalkanarak yağı alındıktan sonra kalan sulu bölüm" olarak kaydetmiştir (2007: 95-96).

1. Eylemden içecek adı yapar

a. “süt veya yoğurt yayıkta çalkanarak yağı alındıktan sonra kalan sulu bölüm”

ayran *ṣovuḳdur yaşdur … ṣıġır südinden çalḳayalar yaġın gidereler andan içeler (EM, 8a/14)*

düzen, düz-en biçiminde türeyen sözcüğün Tietze, “tertip, nizam, intizam” anlamına geldiğini belirterek {-An} sıfat-fiil ekiyle türemiş bir sözcük gibi olduğunu ancak hareket adı (nomen actionis) anlamı taşımadığı için de ihtiyatla bakmak gerektiğini söylemiştir (2002: 681a). TaS.’de sözcük “akort; tertip, nizam, intizam; tedbir; ev bark, tıynet, yaratılış; takım”, anlamlarında ve DS’de “düzen (I) [düzen takan -2]: alet edavat takımı, düzen (II): bez dokuma tezgâhı” vb. on iki farklı anlamda kaydedilmiştir (TDK, 10 Ekim 2015). SNB ve RN’de *düzenlik* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Eylemden soyut ad yapar

a. “tertip, nizam, intizam”

size ḳavm olandan ipi üzmeñüz

düzen *yad kişiler ile düzmeñüz (SNB, 357/14)*

ṣabır ḳanı buşu gelince ölmiş

düzen*ile ṣafa andaḳ bozulmış (RN, 26b/260)*

bu ḥikāyeti anuñçun didüm kim eger melik dostlıġı ol kişiyile bu ***düzen****eyise beni aña ısmarlamaya (MZ, 13b/12)*

Çün cihān ḥikmet-ile böyle düzüldi; bu düzülmişi ***düzen****i iste ki Ḥaḳ teʻālā bu gökleri bezek-ile ve yérleri tertīb* ***düzen****-ile şöyle serserī yaratmadı (KN, 12/13)*

… ucmaḳ ʻacāyibleri ve ṭamu ḳorḳuları daḫı bu ***düzen****edür (Mİ, 5b/24)*

b. “tedbir”

vezīre şāh eydür ki éy bilisüz

*ne **düzen** ola kim dėyem anı düz (SNB, 64/14)*

geçen, geç-en biçiminde türeyen sözcüğün Tietze, "geçmiş olan, geçmiş zaman, mazi" anlamına geldiğini ve eylemin {-An} sıfat-fiili olduğunu ifade etmiştir (2009: 116). Gülensoy, yıl, ay, gün vb. için "geçen" anlamına geldiğini belirterek *geç-(e)n* şeklinde etimolojisini yapmıştır (2007: 359). TaS.'de sözcük "ilerü geçenler (ileri geçenler, ilerü gelenler, ilerüküler, ilerüler): geçmişteki insanlar, esnaf; öñ geçenler: daha önce geçmiş olanlar esnaf" maddebaşlarında bulunmaktadır (TDK, 10 Ekim 2015). Doğan sözcüğün "bir önceki, daha önceki" anlamına geldiğini belirtmiştir (2011: 355).

1. Eylemden soyut ad yapar
   a. "geçmiş"

ṣoñ ucı dėdi unıdalum anı

dürişi görüp bėsleyelüm cānı

***geçen** geçdi gelmeyeni kim bilür*

demin ḫoş geçüren key uṣlu olur (SNB, 338/5)

*… mucīṭde eydür yir issi 'öşri ḫarācı müstaḥaḳḳına virse imāma vardur ki ikileyin ala ve bir ḳac yıl gecse ḫarāc almasalar **gecen**-icün almaḳ yoḳdur (Mİ, 23a/13)*

2. Eylemden sıfat yapar
   a. "bir önceki, daha önceki"

***geçen** gėce olmış durur aña yıl*

ṭañ atınca diñlenmedi eyle bil (SNB, 102/1)

*Eyitti: "**Geçen** gece biñ ḳulıncaḳ ṭoġdı ḳarġa gözlü. (KN, 99/12)*

*… ammā kimse üzerinde alımı olsa iḳrār itse ḳādı bilse ṣoñra alıcaḳ **geçen** yıllarçun zekāt virse gerek (Mİ, 21b/17)*

3. Eylemden zamirlik yapar

3.1. {+lAr} çokluk eki ilavesiyle

a. "önceki, daha önceki"

*eyitdi: **geçenler** cümlesi bu işüñ ṣonuñ ṣanub bir çāre istememişler (MZ, 9a/9)*

ḳalan, ḳal-an biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "öbür, diğer, başka, mütebaki, geri kalan, sonraki; artık, gayrı manaların(d)a zarf ve nida", DS'de "kalan [kalak (V)-1, kâli, kayrı -2, kayrıkın]: artık, bundan sonra; kalan: 1. artık, bundan sonra; 2. yemek kalıntısı, artık" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 10 Ekim 2015).

1. Eylemden sıfat yapar

1.1. "gerü" sözcüğü ile birlikte

a. "diğer, öbür"

*Ḳurudur dėdüklerinde naẓar vardur zīrā gérü **ḳalan** ṭıb kitāblarında ikinci derecede issidür (EM, 24b/3)*

*zīrā kişi bu ġāyet güclerin bilüp yirine getüricek girü **ḳalan** yaramaz ṣıfatlardan daḫı saḳınur ve ḳalan eyü ṣıatları daḫı ḥāṣıl ider (Mİ, 2b/10)*

1.2. Ø + kalan

a. "diğer, öbür"

***ḳalan** begleri ḳulları ḳamusı*

ṭutılup yéle vérdiler nāmusı (SNB, 183/10)

ibn-i yāmine daḫı benden selām

*ol **ḳalan** ḳardaşlaruma hem kelām (KY, 24a/911)*

yüzümüzi yandurmaz bu ṭamuda

***ḳalan** a'žāmuz yanar dün gün oda (YZ, 52/770)*

*pāẕişāhlıḳ ulu oġlına degdi ve **ḳalan** ḳardaşları ataları ögüdin ḳabūl ḳılub anuñ buyruġına mutī' ve münḳād oldılar (MZ, 16b/11)*

Ḥaḳ te'ālā ādemi cemī' maḫlūḳātdan yigrek yarattı. Ādemüñ yigrekligi ḳalan canavardan on nesne-y-iledür (KN, 23/5)

Resūl ṣalla'llāhu 'aleyhi ve sellem buyurur ki etlerüñ eyüsi oldur ki süñüge ulaşuḳ ola. At eti ıssıdur, andan ḳoyu ḳan ḥāṣıl olur. Ḳalan etlerden téz siñer (EM, 2b/12)

… sizden biriñüzüñ īmānı tamām olmaz tā ḥāḳ ta'ālā sevgüsi ve peyġāmber sevgüsi sizüñ göñlüñüzde ḳalan nesneler sevgüsinden artuḳ olmayınca (Mİ, 35a/38)

2. Eylemden zamirlik yapar

2.1. "girü" sözcüğüyle birlikte

a. "başkası"

imdi baba söylemedük biz yalan

yalan olur ḳamudan girü ḳalan (KY, 33b/1318)

2.2. (girü/gérü) sözcüğü ile birlikte ve {+(s)I} iyelik eki ilavesiyle

a. "diğer(leri), öbür(leri)"

yine elli biñ yunt ṭayı bile

ḳalanın nite kişi ṣayıbile (SNB, 31/9)

eşek eyitdi: ol pend-nāmeden biri yādumdadır. eydivireyin. girü ḳalanın daḫı bulıcaḳ eydivirem (MZ, 6a/14)

Eyitti: "ėli ol ḳadar dutmaḳ gerekdür ki sözüñ geçe. Gėrü ḳalanın ḳo, bir kişi dutsun ki sözi geçe" (KN, 181/13)

... girü ḳalanı bu ikisin ḥāṣıl itmege sebeblerdür (Mİ, 34b/30)

b. "artan"

İçmege yazıya ve daḫı bāġa ve ṣaḥrāya varma. Eger varur-ısan esriyince oturma, gérü ḳalanın evde iç (KN, 54/2)

2.3. (girü/gérü) sözcüğü eksiltisi ve {+(s)I} iyelik eki ilavesiyle

a. “öbür(leri), diğer(leri)”

ḥikāyet başından hemīn biñ beyit

düzetdi dédi ***ḳalanın*** *sen eyit (SNB, 25/4)*

ḳoymadı şem‘ūnı gideyidi ol

ḳalanı *yükletdi yükin ol (KY, 33a/1287)*

biri şemdīn birisi māmīl adı

ḳaṣ‘an-durur ol ***ḳalanı****nuñ adı (YZ, 62/920)*

ḫaber niteligin ṣordılar. geyik Zīregüñ eyü sīretin ve meḥāsin-i aḫlāḳını faṣīḥ dil ve şīrin ‘ībāretile beyān ḳılub ḫāṭırların rūşen eyledi ve ***ḳalanı*** *ol geldügine şükür ve şāẕī ḳıldılar (MZ, 39a/11).*

Birine ne vérse ***ḳalanına*** *daḫı anı vérür-idi (KN, 68/13)*

…ḥaḳ ta‘ālanuñ ḳulluġın ögredeler anlara mürsel dirler ***ḳalanına*** *da‘vet virilmişdür (Mİ, 3b/11)*

b. “sonraki”

bunda ḳalsun bu ikinci dāsitān

ḳalanını *ḳılırız yārın beyān (KY, 14a/512)*

c. “fazla”

ammā namāzda oḳuyacaḳ ḳadar ögrendüginden ṣoñra ***ḳalanın*** *ögrenmekden fiḳh ögrenmek yigrekdür (Mİ, 14b/14)*

d. “devam”

bir kişi teşehhüde otururken uyusa imām selām virdiginden ṣoñra uyansa taḥiyyātuñ ***ḳalanın*** *daḫı oḳuya andan selām vire (Mİ, 17a/28)*

e. “artan”

bilgil kim şehīd yunmaz kefen daḫı şarılmaz ammā üzerindeki ṭonlarından kefen ḳadar bile ḳorlar ***ḳalan****ın giderürler (Mİ, 19b/8)*

2.4. {+IñUz} ikinci çokluk iyelik eki ilavesiyle

a. "öbür, diğer"

eytdi biriñüz gerek bunda ḳala

ḳalan*ıñuz girü bunda tīz gele (KY, 33a/1286)*

2.5. {+lAr} çokluk eki ve {+A} yönelme hal eki ilavesiyle

a. "öbürleri, diğerleri"

nāme yazdı andaki oġlanlara

bundaki (hem) andaki ***ḳalan****lara (KY, 41a/1609)*

3. Eylemden ilgeç yapar

3.1. {+dAn} ḳalan

a. "+dan sonra"

*Elüñde varın vérüp ayruḳ boynına ṣar. An****dan ḳalan*** *işüñ gör. Çün ḳız bikr ola; gérü ergene vér, ṭul ere vérme (KN, 109/2)*

*…bes bilgil kim kişinüñ żāhirine farż olan 'ilmüñ evveli oldur kim kişi bāliġ olduġınlayın ḥaḳ ta'ālanuñ birligine ve peyġāmberüñ ḥaḳ resūl idigine didikleri ḥaḳ ıdıġına i'tikād-ı ṣaḥīḥ-ilen iḳrār itmekdür an****dan ḳalan*** *farz-ı 'ayn olan nesneyi bilmekdür (Mİ, 1b/27)*

4. Eylemden bağlaç yapar

a. "bundan sonra, artık"

Mizācından ḫāṣıyyetinden ve menfa'atinden ve mażarratından ve ıṣlāḥı ve żararından Türk dilince şerh eyleye tā ki ***ḳalan*** *dillerde bir nice kişilere āsānrāḳ ola. (EM, 1b/9)*

ṭomalan, Gülensoy sözcüğün "yer mantarı, keme" anlamına geldiğini söyleyerek etimolojisinin *tom*[4] *"yuvarlak, yumru" > dom+al-an* şeklinde olduğunu ve sözcüğün Anadolu ağızlarında "domalan, domalak, dombalan, donbalan olarak 1. yer elması; 2. yumurta; 3. zehir; 4. bir bitki hastalığı; 5. çıkıntı yapan" anlamlarında bulunduğunu belirtmiştir (2007: 297-298). TaS.'de sözcük "domalan (tomalan): Arap mantarı, keme"; DS'de "domalan (I) [domalak-1, dombalan-1, donbalan]: 1. yer elması; 2. [-> dolaman (III)]; domalan (II): yumurta; domalan (III): [->dolmaç (I)]; domalan (IV): zehir; domalan (V): mısırlara dadanan yumurcak da denilen bir hastalık; domalan (VI): çıkıntı yapan" şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 10 Ekim 2015).

1. Eylemden bitki adı yapar

a. "yer mantarı, keme"

ṭomalan *ṣovuḳdur yaşdur anuñ ṣuyı göze cilā vérür (EM, 26b/8)*

2.1.7. {-Ar}, {-Ir}, {-r}

İşlek bir sıfat-fiil ekidir. Bazı sözcüklerde kalıcı ad türettiği de görülür. Gabain, ünlü artı {-r} biçiminde belirttiği ekin çoğu kere geniş zaman ifade eden yüklem adı ve genellikle de sıfat olarak kullanıldığını söylemiştir (2007: 54-58). Tekin, {-Xr} ve {-Ar} şeklinde gösterdiği ekin "yapar, eder" anlamında eylem sıfatı olduğunu seyrek olarak niteleyici ve genellikle de yüklem olarak kullanıldığını belirtmiştir. Ayrıca ekin {+çA} ekini alabildiğini de söylemiştir (2003: 168-169)

Banguoğlu, {-ur}, {-ar} şeklinde belirttiği eki geniş zaman sıat-fiil eki olarak değerlendirmiştir. Ekin, en azından geçici özel hususiyete sahip sıfat-fiil ve alışkanlık ifade ettiğini ve ayrıca hareket adı da türettiğini belirtmiştir. Öte yandan *ögür, kömür, tamar, tavar, çadır* ve *katır* gibi etimoloji açısından zor olan {-ur}, {-ar} ekli arkaik türevlerin de olduğunu söylemiştir (1938: 122). Timurtaş, Gülsevin ve

[4] Eren, sözcüğün *top* kökünden türediğini belirtmiştir. Ancak Gülensoy bu görüşe karşı çıkmaktadır (Eren, 1999: 118). Daha geniş bilgi için bk. (Gülensoy, 2007: 297-298).

Şahin eki, sadece geniş zaman sıfat-fiili olarak değerlendirmişlerdir (2012: 136, 1997: 124; 2009: 76).

2.1.7.1.Ekin Türetimlik İşlevleri

agır, aġ-ır biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, fiziki olarak "ağır" anlamında olduğunu, bu anlamdan metaforla iki zıt anlam kazandığını, bunlardan ilkinin övücü (laudatory) " (a) seçkin, saygın; (b) halis, kıymetli", diğerinin eleştirici (pejorative) "sıkıcı, keder verici; acı verici" anlamına geldiğini belirtmiştir (1972: 88-89). Tietze, sözcüğün "tartıda çok çeken; kıymetli, çok süslü; kalabalık ve iyi silahlanmış (ordu); güçlükle; yavaş, acelesiz" anlamlarına geldiğini ifade etmiştir (2002: 111). Gülensoy "ağır" halk ağzında da "olgun" anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 53-54). TaS.'de "ağır (I) 1. sert, keskin; 2. çok, külliyetli, kalabalık; 3. zahmetli, çetin; ağır (II) kâbus" ve DS'de sözcük "ağır (I) [ağır akıllı] 1. olgun terbiyeli oturaklı, aklı başında; 2. itibarı, hatırı sayılır (kimse); 3. kıymetli eşya, para; 4. beyaz, mor veya başka renk çizgli kumaştan yapılan kadın elbisesi; 5. kâbus; ağır: olgun, babacan" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 10 Eylül 2015). KN, YZ ve Mİ'de sözcük, *aġırla-, aġırlıḳ*, MZ'de *aġırla- aġırlayıcı*, KY'da *aġırlıḳ* ve SNB'da *aġırla-* sözcüklerinde taban olarak kullanılmıştır.

1. Eylemden soyut ad yapar

a. "değerli"

ġarīblıġile ḳana döner baġır

meṣeldür ṭaş olur yérinde ***aġır*** *(SNB, 48/11)*

ġarıblıġ-ıla ḳana döner baġır

meṣeldür yerinde taş olur ***aġır*** *(KN, 54/5)*

hevā oddan ***aġır****ıdı od altında ḳodılar (MZ, 25b/1)*

…yavuz ‘ameli tañrı ta‘ālā görünür nesne ṣūretine döndürecekdür daḫı dartacaḳdur ‘ibādeti ***aġır*** *geleni ucmaġa iledeceklerdür ‘izzet ve ikrām birle günāhı* ***aġır*** *geleni ṭamuya iledeceklerdür (Mİ, 3b/21)*

b. “zor, zahmetli”

…ḥaḳ ta‘ālā ḫiẕmeti añа ***aġır*** *gelür işleyimez işlerse daḫı zaḥmet-ile işler (Mİ, 35b/9)*

c. “değer, kıymet”

ol terāzū keffesinde yūsufı

ḳodılar bir yañа altun iy ṣufī

bir daḫı aġırlıġı altun gümiş

bir daḫı hem ***aġır****ınca müşgimiş (KY 14a/509)*

… eger bir kişiye otuz aḳca zekāt farż olsa otuz aḳca ***aġır****ı gümiş parasın virse dürüstdür (Mİ, 22b/22)*

d. “sindirimi güç”

… eger ma‘dede hażm olmayup ***aġır*** *gelesi olursa dermān ḳuṣmaḳdur (EM, 29b/11)*

e. “çetin”

Baş çegzinüp ***aġır*** *olmaḳ ve ḳulaḳ çınlemek ….ve tükürügi çoḳ olmaḳdur (EM, 45b/2)*

f. “sıkıcı”

nevḫara bu töhmetden arudur ammā ānı göricek göñlüm ürker ṣoḥbeti bañа ***aġır*** *gelür (MZ, 12a/3)*

beşāşetlü ve güler yüzlü ol türş olma ki meclisüñ ***aġır*** *olur (KN, 128/7)*

g. “hüzünlü, dokunaklı”

dir münafiḳlar ‘alinüñ ṣaḥabeti

*gey **ağır** gelür resūle ol ḳatı (GZ, 255a/1831)*

h. “seçkin, itibarlı, saygın”

*… eger senüñ sāyeñde benüm sāyem **ağır** olmaya ve ḳatuñda mertebem yücelmeye mülküñde heybet ve düşman arasında ḳorḳu ḳalmaya (MZ, 34b/2)*

*Ve bilgil ki dükeli **ağır**ları yeyni éden kengeldür (KN, 64/2)*

i. “kötü koku”

*Ermenīlerüñ ‘aybı: bed-fi’l, künde, teni **ağır** ve ḳaçaġan ve ser-keş ve bilüsüz ve ḫāyın ve yalancı ve ḳorḳak olurlar (KN, 91/8)*

j. “kilo”

döndi eydür ṭarṭalum terāzūdan

*ağır**ınca ḳıymeti her nesneden (YZ, 26/381)***

k. “kâbus”

Arapça Farsça Türkçe

*الكبوس كران شد درخواب uyḳuda **ağır** başmaḳ (EM, 68b)*

2. Eylemden sıfat yapar

a. “hafif karşıtı”

güneş ısısı aç ḳarnı gövde arıḳ

*başında **ağır** yük ṭabanı yarıḳ (SNB, 272/11)*

*her gün ṭuzladan bir **ağır** yük vurub bazara götürür ṣatardı (MZ, 46b/9)*

*‘ışḳuñ devāsı oruç dutmaḳdur veyā **ağır** yük çekmekdür veyā uzaḳ sefer étmekdür (KN, 66/14)*

*… ve ba‘żılar yayan yürür adam gibi ba‘żılar ağır **yük** götürmiş gibi ba‘żılar kötürürm adam gibi imekleyüp gececeklerdür (Mİ, 3b/27)*

a. “yavaş, hüzünlü”

*Ve zinhār **ağır** veznler ve ‘arūzlar eyitmegil ki anı girān-cānlar eydür (KN, 150/7)*

b. “değerli, kıymetli”

*key atlar **ağır** ḫil‘at ulu tāc*

ki şāhlaruñ ola aña muḫtāc (SNB, 342/7)

şarabdār geldi gėrü yūsuf dapa

***ağır** ḫil‘at gėydürdi elin öpe (YZ, 50/735)*

*çu örtüsi **ağır** aṭlas ṭoḳunmış*

sanasın üstine altun ekilmiş (KEMŞ, 13a/252)

*bu temāşāya meşġūliken ḫusrev elinde bir **ağır** bahālu güheri elinde oynaduriken düşürdi (MZ, 27b/8)*

*Ve **ağır** bahālu metā‘ almaya ki harcı çoḳ olur ve eksili durur (KN, 137/15)*

e. “olgun”

***ağır** başlu ol yėynicek olma sen*

*ki **ağır** baş olur hemīşe esen (SNB, 94/4)*

3. Eylemden zarf yapar

a. “yavaş, hüzünlü”

*çün bir yere varasın sebük çalma hem daḫı **ağır** çalma (KN, 152/4)*

aḳar, aḳ-ar biçiminde türeyen sözcüğün Tietze, “dere, ırmak” anlamına geldiğini sözcükteki ekin ise geniş zaman sıfat-fiili olduğunu belirtmiştir (2002: 124). TaS.’de sözcük “akarca su (akarsu): 1. akar su, mai cari; 2. beşuş, güler yüzlü” maddebaşında bulunmaktadır. DS’de sözcük, “akar [akak (I)-2, akan (I)-1,2; akanca, akarca (II)-1.2; akılgan (I)-4, aklan (I)-5, aklantı-2] 1. ırmak, dere, çay, küçük akarsu; 2. çeşme, pınar, kaynak, su oluğu; 3. çeşme yalağı, 4. suni iplikli âdi kumaş, 5. [-> akarca (I)-3]; akar (I) 1. çağlayan, 2. akıntılı yer; akar (II) [->akarca-2], [akar (II)]: işleyen yara” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 10 Ekim 2015).

1. Eylemden yer (coğrafya) adı yapar

a. “ırmak, dere, çay, küçük akarsu”

…şimdiye degin didigümüz ṭuran ṣuya ḳarılan nesnede-y-idi ḳaçan murdār **aḳar** *içinde olsa rengi ya ṭadı ya ḳoḳusı belürse ol ṣu murdār olmaz (Mİ, 9b/37)*

beñzer, beñze-r biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “öyle görünüyor ki, öyle anlaşılıyor ki” DS’de “benzer, beñzeri (I): bazen, ara sıra, kimi vakit; benzer (II): 1. daha iyi, iyiye doğru (hasta hakkında), 2. biraz, azıcık” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 10 Ekim 2015).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “eş, emsal, manent, gibi”

ne var elma hem beñzese almaya

ādem **beñzeri** *böyle hīç olmaya (SNB, 145/11)*

b. “benzeşim (matematik)” (TDK, 2011: 309)

ol işe ṣunuñ bigi ser hendese

ki **beñzeri** *olmaya hīç ḳandasa (SNB, 246/11)*

degir, deg-ir biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, ad olarak kullanılan geniş zaman sıfat-fiili olduğunu, Uygur Türkçesinde “hisse, pay” daha sonra “kıymet, paha” anlamı kazandığını ve sözcüğün Osm.’da “kıymet, paha (value, price) anlamında yaşadığını belirtmiştir (1972: 485). Tietze de, EAT.’nde *degir* > *değer* “fiyat, kıymet” anlamında geniş zaman sıfat-fiili olduğunu söylemiştir (2002: 576-577). Gülensoy, sözcüğü hem *değer* biçiminde maddebaşı yapıp hem de “değer” anlamı vermiştir (2007: 271). TaS.’de “değeri: kıymet, paha” biçiminde kaydedilmiştir (TDK, 10 Ekim 2015).

1. Eylemden soyut ad yapar

a. “kıymet, paha”

Eger iki eyegüsi berāber olursa **degirin***den artuġa al ve ḳorḳma… (KN, 100/7)*

2. Eylemden sıfat yapar

a. “kıymetli”

Degir *ve lāyıḳ kişilerden nesneñ dirīġ dutma ki ḳazanduġuñı sine iledesi degülsin (KN, 82/2)*

uçar, uç-ar biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, ad/sıfat olan geniş zaman sıfat-fiili olarak değerlendirerek “genellikle uçan bir kuş”, ancak bazı lehçelerde sadece “şelale” için kullanıldığını söylemiştir (1972: 29-30). Gülensoy, sözcüğün “uçan, uçucu” anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 955). Sözcük TaS.’de “uçar: uçan; uçarda: kuşlardan, kuşlar arasında” ve DS’de “uçar akıllı: unutkan, uçaravı [ucaravı]: uçan kuşa silah atılarak yapılan av, uçarsu: çağlayan” biçiminde kaydedilmiştir (TDK, 10 Ekim 2015).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “uçucu, uçan (kuş)”

biñerlik semiz yunt biñden öküş

uçar*da ne kim eti yénürse ḳuş*

boġazlandı ol ṭoyda vü yéndidi

melāyikden ayruġı ṭoyındıdı (SNB, 139/14)

yarar, yara-r biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, “yarayan, elverişli, uygun; bir şeyden elde edilen sonuç, fayda; bir işten elde edilen iyi sonuç; çıkar, kâr, menfaat” anlamlarına geldiğini belirtmiştir (2007: 1071). TaS.’de sözcük “işe yarayan, faydalı; şayan-ı itimat, güvenilir; mümkün, muhtemel, olabilir; kahraman, cesur, muktedir, yetkili” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 10 Ekim 2015).

1. Eylemden hareket adı yapar

a. “uygun”

sevindi şu baḫduġına nev-bahār

dédi kim bu yār olmaġa key ***yarar*** *(SNB, 103/15)*

b. “çare, fayda”

ne bir nesnedür ki anı bulalar

*ne **yarar** ki istemlü olalar (SNB, 38/14)*

c. “faydalı”

ne kim teñri buyruġıdur eylegil

*ne kim ḥaḳḳa **yarar** anı söylegil (SNB, 363/9)*

d. “değer”

dönüp dėdi naḳḳāş ėy şehriyār

*sözüñ altun ile yazılsa **yarar** (SNB, 308/12)*

e. “mümkün”

dönüben vezīr eydür ėy pādişāh

anı gitmege ḳomamaḫdur günāh

yigit ‘ışḳ ile çün ola bi-ḳarār

*anı baġlu ṭutmaġa niçe **yarar** (SNB, 50/15)*

2. Eylemden sıfat yapar

a. “faydalı”

eger diler olursa her bir kişi

*ki işleye teñriye **yarar** işi (SNB, 14/9)*

b. “güvenilir”

*sarāya muvāfıḳ **yarar** ḳonşı*

öyinde gözetmek gerek ḳonşı (SNB, 89/10)

yaşar, yaşa-r biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy halk ağzında “bir yaşını geçmiş (at, sığır) ET.’de “o kadar yaşlı, …yaşında” anlamlarına geldiğini belirtmiştir

(2007: 1084). TaS.'de sözcük "yaşında", DS'de ise "yaşar [yaşartman-1]: 1. bir yaşını geçmiş (at, sığır için); 2. …yaşına gelmiş, 3. iki yaşındaki sığır, dana; 4. altı ayla üç ay arasındaki sıpa" şeklinde kaydedilmiştir.

1. Eylemden hareket adı yapar

a. "… yaşında (hayvan)"

*bir **yaşar** bir deve andan viresin*

çün yigirmi beş deveye iresin (GZ, 240a/1405)

*Ve eger bir **yaşar** ṭana yaġıyıla ṭuzı başda olan başa berte dürteler oñuldur (EM, 17a/4)*

*…yigirmi biş deve olunca yigirmi bişde iki **yaşar** bir dişi deve vire otuz altıya varınca otuz altıda üc **yaşar** bir dişi deve vire… (Mİ, 22a/20)*

b. "…. yaşında (insan)"

leşkerine ḫışm idüp gāh buşar

*didiler oġlan henüz on **yaşar** (GZ, 279a/2542)*

*ben yitmiş **yaşar** kişiyem. cihān aḥvālin görmişem. (MZ, 16a/3)*

2.1.8. [-arca]

İşlek olmayan bir ektir. {-Ar} sıfat-fiil eki ve {+cA} addan ad türetim ekinin kaynaşması sonucu meydana gelmiştir. Yalnızca bir sözcükte tanıklanmıtır.

2.1.8.1.Ekin Türetimlik İşlevleri

ṭutarca, ṭut-arca biçiminde türeyen sözcük "tutacak/karşılayacak nesne" anlamına gelmektedir.

1. Eylemden somut ad yapar

a. “tutacak/karşılayacak nesne”

kesüp ḳalḳanını başını yardı

ki boynından belin(e)dek ayırdı

iki yarup anı ayırdı ıra

iri atı biçdi indi yire

kim ***ṭutarca*** *ḳomadı bir zerre hiç*

bir ḳarış deñlü yire yetdi ḳılıç (GZ, 223a/870)

2.1.9. [–esi / -(a)su]

Aynı işleve sahip iki farklı ekin birleşmesi ile *-gA-sIg >> AsI* biçiminde oluşmuş bir ektir (Korkmaz, 2005g: 145).

Korkmaz, Oğuz ve Kıpçak lehçelerine ait bir özellik olarak değerlendirdiği ekin tarihî dönem Orta Asya yazı dillerinde, Oğuzcadan geçen istisnalar dışında bulunmadığını, ilk defa EAT.’nde ortaya çıkarak bu bölge ve dönem için bir yenilik oluşturduğunu söylemiştir. Araştırmacı, sıfat-fiil olarak değerlendirdiği ekin bazen kalıplaşmış adlar da türettiğini ifade etmiştir (1973: 190). Ancak, son yıllarda yapılan araştırmalarda *“Türk dilinde ik defa Buddhist çevrede –gA(y)sUg şeklinde tanıklanan –gA(y)sUg > -AsUg > -AsU / -AsI > -AsI şeklinde bir seyir takip eden ekin” –gA(y)* ve *–sUg* eklerinin birleşmesi ile meydana geldiği (Ağca, 2010: 247-248) belirtilerek şu sonuca varılmıştır:

> (…) Türk dilinin kronolojik seyrine ve diyalektikal durumuna bağlı olarak, -gAsUg / -gA(y)sUg > -AsUg / -AsU > -gAsI > -AsI / -sI şeklinde bir değişim / gelişim seyrettiğini ve günümüzde daha çok Oğuz ve Kıpçak Türk dili alanlarında –(A)sI olarak kullanılan gelecek zaman sıfat-fiil ekinin ilk ve aslî şekli olduğunu söyleyebiliriz (Ağca, 2010: 247-248).

Timurtaş, gelecek zaman ifade eden sıfat-fiil olduğunu belirtirken (2012: 137), Gülsevin ve Şahin, ikinci derecede işlek bir gelecek zaman eki olarak değerlendirmiştir (1997: 124; 2009: 75). Ekin EAT.'nde Korkmaz'ın da belirttiği üzere bazı sözcüklerde kalıplaşma sonucu türetimlik işlevinde olduğu görülmektedir.

2.1.9.1.Ekin Türetimlik İşlevleri

geyesi ~ géyesi, gék-esi biçiminde türeyen sözcüğün Tietze, "giyecek, esvap" anlamına geldiğini ve sözcükteki ekin gelecek zaman sıfat-fiil eki olduğunu belirtmiştir (2009: 142). Gülensoy, Nişanyan'a atıfta bulunarak sözcüğün **kéd-* eyleminden türediğini söylemiştir (2007: 372). TaS.'de "geysi, giyese, giyesi, geyesü: elbise, giyecek", DS'de "geysi [geğesi, geğisi, geğsi, gesi, gevcek, gevsi, geycek, geyecek, geyesi, geygi, (I), geygü, geyicek, (II), geyim (I), geyisi, geyme -1, geyse, gisi, giyek, giyesi (I), giygi, giyisi, giyiz (I), giysi]: elbise, çamaşır vb. giyilecek şey; geysi: mendil" şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 12 Ekim 2015).

1. Eylemden nesne adı yapar

a. "elbise, giyecek şey"

gemimüz içinde delim nesne var

geyesi *vü yéyesi māl u ṭavar (SNB, 219/3)*

Ata ana ve ḥısm ḳavm sevinür bişik taḫtın yaraḳlayub yiñi ***geysi****ler eyleyüb dürlü şāẕī birle anuñ ḳulluġına bil bağlarlar tā aña degin ki resīde ola (MZ, 10a/1)*

Her ne étse éder, yéyesi, içesi ***géyesi*** *eksük ḳılmaz (KN, 20/7)*

içesi, iç-esi biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "içecek, içilecek" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 12 Ekim 2015).

1. Eylemden nesne adı yapar

a. "içecek, içilecek şey"

Ḥaḳīḳatda ḫod dükeli yéyesi ***içesi*** *isrāf-ıla olıcaḳ aġu olur (KN, 20/6)*

yatsu, Gülensoy sözcüğün "güneşin batmasından bir buçuk, iki saat sonraki vakit; akşam namazından sonra yatmadan önce kılınan namaz" anlamına geldiğini söylemiştir. Araştırmacı, sözcüğün etimolojisini *yā-t+sıġ(k) 'yatma zamanı'* biçiminde vermiştir (2007: 1089-1090). Ancak Korkmaz'ın da işaret ettiği üzere sözcük {-AsI} ekinin kalıplaşması ile *yat-asu > yatsu* biçiminde meydana gelmiştir (2011: 53). TaS.'de "yatsun: yatsı vakti" sözcüğü bulunmaktadır. DS'de "yassı (I) [yassu (I) -1, yastı (I)]: yatsı" şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 23 Ekim 2015).

1. Eylemden zaman adı yapar

a. "güneşin batmasından bir buçuk, iki saat sonraki vakit"

... ol ḳızıllıḳ gitdüginden ṣoñra aḳlıḳ daḫı gitmeyince yatsu namāzı vaḳtı olmaz pes ***yatsu****dan ṣoñra irteye degin yatsu namāzı vaḳtıdur (Mİ, 11a/33)*

b. "akşam namazından sonra yatmadan önce kılınan namaz"

... ol ḳızıllıḳ gitdüginden ṣoñra aḳlıḳ daḫı gitmeyince yatsu namāzı vaḳtı olmaz pes ***yatsu****dan ṣoñra irteye degin yatsu namāzı vaḳtıdur (Mİ, 11a/33)*

yiyesi ~ yéyesi, yé-(y)esi biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, *yéy-isi* biçiminde etimolojisini yaparak halk ağzında "yiyisi: yemek, yemeklik" anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 1150). TaS.'de sözcük "yiyesi (yeyesi): yiyecek şey, yemek, taam"; DS'de "yiyisi: yemek, yemeklik" şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 12 Ekim 2015).

1. Eylemden nesne adı yapar

a. "yiyecek şey, yemek, taam"

biri birümüze uyuşmaz idük

yéyesi *bile hīç yéyişmez idük (SNB, 241/12)*

şāh uyandı uyḫudan ṭurdı örü

didi baña ***yiyesi*** *aluñ berü (YZ, 29a/1113)*

bir eve ḳāni‘ olmaḳ zaḥmet-dür her bir nesnenüñ bir yeri var her ***yiyesi****nüñ ḳabı var (MZ, 17b/12)*

Ey oġul! ***Yéyesi*** *yénür-iken başuñ aşaġa eyle, kimse loḳmasın gözetme (KN, 51/7)*

2.1.10. [-esiye]

İşlek bir ek değildir. {-AsI} sıfat-fiil eki ie {+(y)A} yönelme hâl ekinin kaynaşması sonucu meydana gelmiştir. Yalnızca bir sözcükte tanıklanmıştır.

2.1.10.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

veresiye, ver-esiye biçiminde türeyen sözcük "karşılığı sonra ödenmek üzere, peşin karşıtı" (TDK, 2011: 2479) anlamında zarftır.

1. Eylemden zarf yapar

a. "karşılığı sonra ödenmek üzere, peşin karşıtı"

Artuġa ṭama‘ ḳılup ***véresiye*** *vérmeye (KN, 135/8)*

… bu ḥadiṯüñ ma‘nisi budur kim ‘aceblemez misiz üsāmeden kim iki ay ***viresiye*** *nesne alur (Mİ, 40a/5)*

2.1.11. {-cAK}

İşlek olmayan bir ektir. Bilgen {-çAk} olarak verdiği ekin sıfat türettiğini söylemiştir (1989: 36-37). Gülsevin *emçek* sözcüğünde tanıklandığını belirtiştir (1997: 134).

2.1.11.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

derincek ~ dirincek, dérin-cek biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, birinin kendisine doladığı şey "örtü, çarşaf (wrapper)" anlamında ad olduğunu söylemiştir. DLT'de Oğuzca olduğu belirtilen sözcük "ince kadın çarşafı" şeklinde anlamlandırılmıştır (1972: 552; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 223). Tietze, "baş örtüsü; çarşaf gibi sarılınan üst giyim" anlamını verdiği sözcüğün Clauson'un da belirttiği üzere *térin-*'ten gelmiş olabileceğini, fakat ilk ünlüsünün /é/ değil /e/ olduğunu belirterek Erdal'ın *ter-inç+çek* şeklindeki yaklaşımının daha iyi olduğunu söylemiştir (2002: 594-595; 1991: 47). Gülensoy, *der-in-* eyleminden "başörtüsü" anlamına geldiğini ifade etmiştir (2007: 278). TaS.'de "derincek (dirincek): başörtüsü*"* şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 10 Ekim 2015).

1. Eylemden nesne adı yapar

a. "başörtüsü, çarşaf"

çün bu evṣāf birle meşhūr oldı, çevreden pāẕişāhlar raġbet eyleyüb dilediler ve anuñ ***derincegi*** *bucaġı ḫoẕ hīç kimse üstine gölge bıraḳmadı (MZ, 17a/5)*

… 'avrat kefeni iki çadır bir gönlekdür bu didügümüz ḳadar bir ***dirincek****dür başına dolayıcaḳ … (Mİ, 20a/25).*

emcek, em-cek biçiminde türeyen sözcüğü Clauson *emig* sözcüğüne gönderme yaparak açıklamıştır. *Emig* sözcüğünün ise "meme ucu, emzik" ya da daha çok "meme, göğüs" anlamında hem insanlar hem de hayvanlar için kullanıldığını, sözcüğün sadece (?) KD Tuva lehçesinde yaşadığını ve diğer yerlerde somut ad olan *emçek*e yerini bıraktığını belirtmiştir (1972: 156, 158). Tietze, "kadın memesi, meme başı" anlamında aktardığı sözcüğün âlet adı türeten (nomen instrumenti) {-AcAK} ile türediğini söylemiştir (2002: 715). Gülensoy, *em-cek* "meme" şeklinde etimolojisini ve anlamını verdiği sözcüğün 13. yy. öncesi *emig,* 19-20. yy.'da *emçek* olduğunu belirtmiştir (2007: 330-331). TaS.'de sözcük "emcek (emecek, emcik, emçek): meme"; DS'de "emcek (I) [emcik-1], [emçek-2], [emecen-IV], [emicik], [emme (I)]: 1. meme, 2. meme başı, yapma meme, emzik; 3. ufak çocukların

başlarındaki bıngıldak; 4. ibriğin su akıtan ağız kısmı; emcek (II): 1. kedi, köpek yavrusu, 2. arı kurdunun saklı bulunduğu mumlu korunacak, [emicek (I)]; emcek (I): 1. emzik, yalancı meme; 2. bebek süt şişesi, biberon; emcek (II): kedi yavrusu" şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 10 Ekim 2015).

1. Eylemden organ adı yapar

a. "meme"

Ve anı dögüb bir ḳaç gez nıḳrısa dürtseler yarar ve yapraġın dögüp 'avratlar ***emceg****ine vursalar aġrısın giderür (EM, 39b/6).*

… ḳaravaşuñ 'avreti dizleri altından ***emcek****leri altına degindür (Mİ, 10b/36)*

sıġıncaḳ, sığın-caḳ biçiminde türeyen sözcük için TaS.'de *sığınca* maddesine gönderim yapılmıştır. "Sığınca (sığıncak, sığınca yeri)*:* sığınacak yer, melce, penah" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 11 Haziran 2016).

1. Eylemden yer adı yapar

a. "sığınacak yer"

bir ***sıġıncaḳ*** *sandumdı içümden ben*

gelür-iken sizüñ-ile bunda ben (YZ, 6/79)

bu bizüm pāẕişāhumuz dergāhı żā'ifler ***sıġıncaġı*** *ve ḥacedmendler varacaġı (MZ, 65b/10)*

şıyrıncaḳ, sıyrın-caḳ biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "sıyrıncak (zıyrıncak): elde durmayıp kayan, kaygan", DS'de ise *sıypıncak* sözcüğüne gönderim yapılarak "sıypıncak [sırpıncak -1, sıypınak, sıyrılcak, sıyrımcak, sıyrıncah, sıyrıncak, sıyrınçak]: kaygan, kayıcı" şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 10 Ekim 2015). Canpolat ve Önler sözcüğün "tahriş edici, sıyırıcı" anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 178).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. "kaydırıcı, sıyırıcı"

Yėgregi oldur ki anı acla yėyeler ve ṭa'ām ardınca yėmeyeler ***sıyrıncaḳ****dur ṭa'ām ḥall olmadın sürer, baġarsuḳlara ṭoldurur, ḥażmı fāsid eyler (EM, 30b/7)*

2.1.12. {-dI} ~ {-dU}

ET.'de görülen ancak çok işlek olmayan bir ektir. Erdal, ekin geçişli eylemlerde sonuçsal nesneye, geçişsiz eylemlerde ise eylemin öznesine işaret ettiğini ve aynı zamanda soyut adlar da türettiğini belirtmiştir (1991: 332). Eraslan, eki Uygur Türkçesinde az kullanılan eylemden ad türetim eki olduğunu söylemiştir (2012: 105). Clauson, {-dI} ve {-tI} şeklinde iki farklı ek olarak belirttiği eklerden birincisinin genellikle bir eylem çekim eki olduğunu bazen edilgen anlamda ad/sıfatlar türettiğini ve genellikle dönüşlü eylemlere gelmekle birlikte basit eylemlere de gelebildiğini söylemiştir. İkincisinin ise zarf eki olarak değerlendirmiştir (1972). Bilgen, {-dI} ve {-DU} biçiminde iki farklı ekten bahsetmiştir. Bunlardan ilkini sıfat-fiil yapan ek, ikincisini ise soyut ve somut adlar türeten ek olarak değerlendirmiştir (1989: 38-39). Önler, ET.'de daha çok zarf eki işlevinde görülen {-DI} ekinin bulunduğunu, bu ekin EAT. ve Türkiye Türkçesinde {(-I)l}-{(I)n} dönüşlü çatı ekleri üzerine gelerek {-InDI} ve {-IlDI} biçiminde eylemden ad türeten iki farklı ek oluşturduğunu belirtmiştir (2013: 287-292).

Gülsevin, {-dI} biçiminde verdiği ekin, geçişsiz eylemlere gelerek âlet adları türettiğini ifade etmiştir (1997: 134).

2.1.12.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

egirdü, egir-dü biçiminde türeyen sözcük SNB'da *egirdü baḳ-* deyiminde tanıklanmaktadır. *Egir-* "kuşatmak, çevirmek" eylemine gelen sözcük temel anlamdan metafor anlama geçerek "göz bebeklerini döndürerek bakma" anlamı kazanmıştır.

1. Eylemden zarf yapar

a. “ters, göz bebeklerini döndürerek bakma”

iki oġlına baḫdı ḳıya ḳıya

egirdü *baḳar kimse kim ḳaḳıya (SNB, 143/10)*

ḳaraldu, karal-du biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, “uzaklık veya yakınlık sebebiyle kim veya ne olduğu seçilemeyen, belli belirsiz, koyu renkli biçim; gölgelik; siyah yeldirme; kara yağmur bulutu; sıkıntı; evcil hayvanlar; dikiş” anlamlarına geldiğini belirtmiştir (2007: 465). TaS.’de sözcük “yığın, kütle; kalıp, ceset”, DS’de “karaltı (I) [karaldı]: 1. ev, yapı; 2. ev eşyası; karaltı (II): yağmur, rüzgâr ve güneşten korunan kuytu yer, gölgelik; karaltı (III): siyah yeldirme; karaltı (IV): kara yağmur bulutu; karaltı (V): evcil hayvanlar; karaltı (VI): sıkıntı; karaltı (VII): dikiş; karaltı (I): 1. yapı, 2. saklanılacak yer, siper; 3. mal, mülk, varlık; karaltı (II): in; karaltı (III): gölge” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 10 Ekim 2015).

1. Eylemden durum adı yapar

a. “belli belirsiz”

egerçi biz anuñ ḳullıġında oldugumuzçün aña hiç yardım ve ḳahr yoḳdur. lĪkin ḳulluḳcılar arasında ***ḳaraldu*** *olavuz (MZ, 62b/14)*

ṣıyrındu, sıyrın-du biçiminde türeyen sözcüğüm Gülensoy, “kapta kalan yemek artığı; bir bezden el ile koparılan uzunca parça; sıyrık” anlamlarına geldiğini belirtmiştir (2007: 776). TaS.’de sözcük “sıyrundı: kazıntı, sıyrıntı”; DS’de ise “sıyrık (I) [sıyrık (III)]: kumaş kıyılarından kesilen ensiz, uzun parça; sıyrıntı (II): derin olmayan yara; sıyrıntı (III): yağ; sıyrıntı (IV): son doğan çocuk; sıyrıntı (V): 1. derinin iç yanından kazınan et parçaları, 2. bağırsak bozukluğunda gelen salgı” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 10 Ekim 2015). EM’de tanıklanan sözcüğü Canpolat ve Önler “kazınma, tahriş” anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 178).

1. Eylemden hareket adı yapar

a. “kazınma, tahriş, yara”

… ol bir rencdür ki baġarsuġu ***ṣıyrındu****sı tīz ṣafrāyıla ya ṭuzlu balġamıla gider (EM, 19b/15)*

uyundı, uyun-dı biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, "uyuşuk, tembel, miskin" anlamlarına geldiğini belirtmiştir (2007: 980). TaS.'de "uyuntu (uyundu): kendi başına hareket edemeyip başkasının reyine uyan; tufeyli, asalak" ve DS'de "uyuntu (I) [uynuk (II)], [uyuntulu]: kişiliksiz onun bunun ardına takılan, serseri, tembel, uyuşuk (insan ve hayvan için); uyuntu (II): dul kadın yeniden kocaya vardığında yanında getirdiği çocuğu; uyuntu (I): 1. başkasının arkasına takılan, işsiz, tembel, uyuşuk kimse; 2. istenmeyen, çağrısız gelen konuk, 3. kötü, bozuk, 4. beceriksiz; uyuntu (II): bir çeşit peynir*"* anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 10 Ekim 2015).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. "istenmeyen, çağrısız gelen konuk"

Beni ḳıġırdılar ḳonuḳ men, sen ***uyundısın****. Ḳonuḳ ḥürmeti-y-ile u****y****undı ḥürmeti ḳaçan berāber ola? (KN, 18/6)*

üründi ~ üründü, ür- "seçmek, ayırmak" > *ürün-dü/di biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "seçilmiş, seçkin, müntahap, güzide, mümtaz, en iyi" anlamlarında kaydedilmiştir. DS'de sözcük *üründülemek ~üründelemek*[5] "seçmek, açığa çıkarmak için incelemek" eyleminde taban olarak bulunmaktadır (TDK, 10 Ekim 2015).

1. Eylemden sıfat yapar

a. "seçkin, seçilmiş"

bunı şāh faġfūra bilsün eyit

aramuzda çoḫ var ***üründi*** *yigit (SNB, 176/5)*

[5] Gülensoy, sözcüğün etimolojisini *ürün+dü+le-* biçiminde yorumlayarak "/+dü+/ türeme olabilir" açıklamasında bulunmuştur (2007: 996).

2.1.13. [-dur]

İşlek olmayan bir ektir. Yalnızca bir sözcükte tanıklanmıştır.

2.1.13.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

çalḳandur, çalkan-dur biçiminde türeyen sözcük "çalkama" anlamına gelmektedir (Canpolat, 1973: 46).

1. Eylem sonucuna ilişkin nesne adı yapar

a. "çalkama"

Arapça Farsça Türkçe

الصغرات جغرات ***çalkandur*** *(EM, 70b)*

2.1.14. [-ersük]

İşlek olmayan bir ektir. Yalnızca bir sözcükte tanıklanmıştır.

2.1.14.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

ilersük, sözcük DLT'de "uçkur" anlamında kaydedilmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 78). Clauson, sözcüğün etimolojisi hakkında herhangi bir bilgi vermemiştir. Ancak sadece (?) GB lehçesiAnadolu ağızlarında *ilersik ~ ilersük ~ ilirsik* biçiminde yaşadığını ve 15. yy. Kıpçak Türkçesi ile 15-16. yy. Osm.'da da *ilersik* biçiminde tanıklandığını söylemiştir (1972: 151). Erdal, sözcüğün *il-er+sök* biçiminde tahlil edilebileceğini ve *il-* eylemiyle ilişkilendirilebileceğini ileri sürmüştür (1991: 158). TaS.'de sözcük "ilersük: uçkur"; DS'de ise "ilersik [ilersük]:

don uçkuru" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 30 Ekim 2015). KN'de bir kez tanıkkalanan sözcüğün Doğan metafor anlamı kazandığını belirtmiştir (2011: 90).

1. Eylemden nesne adı yapar

a. "uçkur"

Ve pādişāhlıḳda gerek gözüñ ve elüñ senüñ ola. Ve **ilersüg***üñ berk olsun (KN, 177/7)*

2.1.15. {-GA}

ET.'de bulunan bir ektir. Gabain ve Eraslan az kullanılan eylemden ad türetim eki olarak değerlendirmiştir (2007: 51; 2012: 105). Bilgen, soyut ve somut adlar türettiğini söylemiştir (1989: 45). Erdal, ekin hem geçişli hem de geçişsiz eylemlerden fâil adı türettiğini geçişli eylemlerden aynı zamanda nesne adı da türettiğini belirtmiştir. Araştırmacı, söz konusu ekle türemiş olan *bilgä, kısa* ve *tamga* gibi sözcüklerin ekin dilin en erken dönemlerinden beri var olduğunun en açık delili olduğunu söylemiştir (1991: 376). Taş, ekin, fâil adı, nesne adı, soyut ad ve bir sözcükte (yorga) at cinsini gösteren ad türettiğini belirtmiştir (2009: 122-123).

Banguoğlu, ekin EAT'de artık canlı bir ek olmadığını bazı ad ve sıfatlarda donuk halde bulunduğunu belirtmiştir (1938: 107). Gülsevin, ekin hem ad hem de sıfat türettiği örnekleri olduğunu söylemiştir (1997: 134).

2.1.15.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

bilge, bil-ge biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, temel anlamda "akıllı/âlim adam", ancak ilk dönemde (early period) bazen özel bir memuriyet unvanı "danışman vb." anlamına da gelebilldiğini belirterek sözcüğü ad/sıfat olarak değerlendirmiştir (1972: 340). Bilgen, "bilgili, zeki" anlamında somut ad olarak yorumlamıştır (1989: 45). Erdal, sözcüğün "akıllı/âlim adam, danışman" anlamında *bil-* eyleminin öznesine işaret ettiğini belirtmiştir (1991: 376). Tietze, sözcükteki eki

eylemden ad/sıfat türeten ek olarak değerlendirmiştir (2002: 344). Gülensoy, sözcüğün "bilgili, iyi ahlaklı, olgun kimse" anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 146). TaS.'de sözcük "âlim, hakim, bilgin" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 10 Ekim 2015).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. "âlim, hakim, bilgin"

dḗdüñdi baña éy erüñ ***bilge****si*

ki çün ṣuya ṭamdan düşe gölgesi (SNB, 97/2)

ṭanışıḥda ***bilge*** *vü sözde ẓarīf*

çeride bahādur sücide ḥarīf (SNB, 300/4)

2. Eylemden zamirlik yapar

2.1. {+lAr} çokluk eki ilavesiyle

a. "âlim kişiler, hâkimler, bilgnler"

illā dāniş ehli ve ***bilge****ler dimişlerdür (MZ, 21b/1)*

gölge, Clauson *köli-* eyleminden türeyen sözcüğün "karartı, sâye" anlamında bir ad olduğunu ve 14-16. yy..'da çeşitli deyimlerde "karartmak, himaye etmek" anlamında kullanıldığını belirtmiştir (1972: 718). Bilgen, soyut ad olarak yorumlamıştır (1989: 46). Erdal, *köli-* geçişsiz eyleminden türeyen *köligä* sözcüğünü özne adı olarak değerlendirmiştir (1991: 378). Gülensoy "gölge" anlamını vererek "*kö: 'toplanmak'l+ig̈-e*" biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 378-379). Tietze'de "ışık görmeyen yer" şeklinde kaydedilmiştir (2009: 170-171). TaS.'de sözcük "gölge kovmak: gölgeden gölgeye koşmak, sıkıntıya gelememek; gölge olmak: koruyucu olmak, gölge salmak: gölge etmek" gibi deyimlerde görülmektedir. Mİ ve SNB'da sözcük *gölgecük* ve *gölgelen-* sözcüklerinde taban olarak kullanılmıştır (TDK, 13 Ekim 2015).

1. Eylemden soyut ad yapar

a. "saydam olmayan bir cisim tarafından ışığın engellenmesiyle ışıklı yerde oluşan karanlık" (TDK, 2011: 959)

*görüp nev-bahāruñ ṣuda **gölge**sin*

oḳıyacaġaz nėtdügin bilesin (SNB, 25/6)

*…ve anuñ **gölge**si ve döşenmesi eyüdür (EM, 7a/15)*

*…öyle namāzı vaḳtı budur kim bir ṭoġrıca aġacı bir düzce yirde dikeler mādām ki gün batısından yaña **gölge**si var daḫı öyle olmamışdur (Mİ, 11a/17)*

*ḥarem içre ḳaba **gölge** aġaçlar*

yimişin yir faḳırlar daḫı açlar (KEMŞ, 12a/232)

muġaylān aġacı gibi ki teni var yėmişi ve gölgesi yoḳ (KN, 22/11)

2. Eylemden yer adı yapar

2.1. gölge +lAr çokluk +dA hâl eki

*ve şol ṭomalan ki **gölge**lerde biter (EM, 26b/11)*

ḳısa, ḳıs-a biçiminde türeyen sözcüğün Clauson "uzun olmayan, kısa (sorth)" anlamında durum adı ve sözcüğün GB Az. *ğısa* Osm. *kısa* ve Tkm.'de *ğısğa* şeklinde olduğunu belirtmiştir (1972: 667). Erdal, sözcük *kıs-* eyleminin sonuçsal nesnesini işaret ediyorsa bu durumda sözcüğün nesne adı olabileceğini söylemiştir (1991: 381). Gülensoy, sözcüğün "boyu, uzunluğu az olan; kestirme; ayrıntısı çok olmayan; (zf.) kısaca" anlamlarına geldiğini söylemiştir (2007: 515-516). DS'de sözcük "kıt, az" anlamında kaydedilmiştir. KN'de sözcük *ḳısa eylemek, ḳısa étmek* "kısaltmak"; EM' *ḳışa ol-* "az sürmek" deyimlerinde; KN'de *ḳısalıḳ*; Mİ ve SNB'da *kısacuk* sözcüklerinde; Mİ'de *kısal-* eyleminde tanıklanmaktadır. *Ḳıs-* eylemi KN'de *ve eger ögsüz ola ve dem-be-dem çaġıra ve elin barmaḳların ḳısa, aġlaya hem yavuzdur"(144/13)* cümlesinde tanıklanmaktadır (Doğan, 2011: 234).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “uzunluğu/süresi az olan”

ḳamu dilegüm dün géceydi ḳolay

*biraz ‘aybı ol kim **ḳısa**yidi key (SNB, 123/3)*

*Ol ḳul ki ḫādımlıġa yaraya ‘alāmeti oldur ki: Derisi ḳara, yüzü türş, baldırı ince, burnı kéçi, barmaḳları **ḳısa**, boyı egrirek, boynı ince (KN, 89/7)*

*Bilgil ki ısıtma vardur ki zamānı uzun olur, géç geçer. Eger zamanı **ḳışa** olursa aña ḥummā-yı yevmi dérler (EM, 55b/14).*

*… zīrā sebbiḥ āyetleri uzundur iẕā veḳa‘at āyetleri **ḳışa**dur (Mİ, 14b/8)*

2. Eylemden sıfat yapar

a. “uzun olmayan”

*… ḳur‘ān oḳumaḳda daḫı farż olan bir uzun āyet ya üc **ḳışa** āyet oḳumaḳdur (Mİ, 11b/32)*

3. Eylemden zarf yapar

a. “az”

*ḫulāṣada eydür ne deñlü **ḳışa** oḳusa secde-i sehv itmek gerek (Mİ, 15b/14)*

soyka, soy-ka biçiminde türemiştir (Gülensoy, 2007: 802). Gülensoy, dört farklı maddebaşı halinde sözcüğe yer vermiştir: 1. “soyka: ölünün üzerinden çıkan giysi”, 2. “soyka: 1. yaramaz, huysuz; 2. kötü insan, aşağılık; 3. hayırsız, belâlı; 3. “soyka: giyiniş biçimi, kılık”; 4. “soyka: bıçak, çakı”. İkinci maddebaşı olarak verdiği sözcüğün etimolojisini ise *soy+ka* biçiminde yapmıştır (2007: 802). TaS.’de sözcük “soyka (soyha): soyuntu, sırttan çıkan elbise; elbise”; DS’de “soyha, soyka (I) [soha], [söyka]: 1. ölünün üstünden çıkan giysi, 2. miras, kalıt; soyha, soyka (II) [soykamaz]: 1. yaramaz, huysuz; 2. aşağılık, kötü insan; 3. hayırsız, belalı; 4. inceliksiz, kaba; soyha, soyka (III): şey, nesne; soyha, soyka (IV): giyiniş biçimi, kılık; soyha, soyka (V): iyesiz, kimsesiz; soyka (VI): bıçak, çakı; soyha (I) [savha]: ölünün sağlığında kullandığı eşyalar, 2. uğursuz, kötü nesneler; soyha (II): ters,

huysuz; soyha (III) [soyka]: erkeğin üreme organı*"* şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 10 Ekim 2015).

1. Eylemden nesne adı yapar

a. "elbise"

kimi bulsa ṣoyar idi ***ṣoyḳa****sın*

ya öldürüp alur idi ḳuyḳasın (SNB, 157/8)

soy(k)a, sözcüğün Gülensoy *soy-* "kesmek, soymak" eyleminden türeyerek "bıçak, çakı" anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 802). TaS.'de ve DS'deki anlamlar için bir önceki maddeye (soyka) bakınız.

1. Eylemden âlet adı yapar

a. "bıçak, çakı"

hemān gölgesi düşdi gérü ṣuya

süheyle ne zaḫm urdı ṣu yā ***soya*** *(SNB, 99/11)*

ṭamga, Clauson sözcüğün sonu {-gA} ile biten eski bir sözcük olduğunu belirterek temel anlamda "en" veya "ata, sığıra ve diğer besi hayvanlarına vurulan sahibini gösteren işaret" anlamına geldiğini söylemiştir. Araştırmacı, sözcüğün çok eski dönemde Avrupa kraliyet arması ya da sorgucu (miğfere takılan) gibi bir şey olduğunu, bunun gibi birçok Türk hakanında ve eski Kırgız mezarlarında görüldüğünü, Çincede "mühür" için kullanılan bir sözcük olduğunu ve Moğolcaya bu anlamda *tamağa* olarak geçtiğini söylemiştir (1972: 504). Erdal, sözcüğün ET. ve Karahanlı Türkçesinde genellikle bir "mühür" ve Moğol zamanında "baskı/amblem" (printing plate) ifade ettiğini söylemiştir[6]. Araştırmacı, sözcüğün bir âlet olarak pulu karşılaması durumunda nesne adı şeklinde yorumlandığını, ayrıca söz konusu ekle gerçek âlet adı bulmanın da güç olduğunu belirtmiştir (1991: 278-379). Gülensoy, sözcüğün "bir şeyin üzerine bir nişan, bir işaret basmaya yarayan araç; bu araçla

[6] Erdal, Orhon Türkçesinde *tamga* adının olmadığını ancak Türkeşlerin iki yüksek memurunun *Maxaraç tamgaçı* ve *Oguz Bilgä tamgaçı* olduğunu söyleyerek "hakanın mühür taşıyıcısı" anlamına geldiğini belirtmiştir. Clauson'un belirttiği metafor kullanımın hem doğu hem de batıda "mühür"ün yabancı kullanımlardan ödünçleme olduğunu söylemiştir. Daha geniş bilgi için bk. (Erdal, 1991: 379).

basılan nişan, işaret" anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 265). Sözcük TaS.'de "damga, nişan, alamet" ve DS'de ise "im, damga" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 10 Ekim 2015).

1. Eylemden nesne adı yapar

a. "damga, nişan, alamet"

ṭutarlar anı vü ol at idi ol

ki ṣa'lūk bıraḫdı vü ṭutdı yol

şolıḫdem ki ḳıldı naẓar şāh-ı çīn

görür ḳızı ***tamġa****sı urlu ḳıçın (SNB, 168/4)*

yorga, Clauson sözcüğün *yori:-* eyleminden türeyerek "rahvan ya da yavaş koşan/hareket eden at" anlamına geldiğini belirtmiştir. Araştırmacı sözcüğü ad/sıfat olarak değerlendirmiştir (1972: 964). Erdal, aynı anlamı vererek sözcükteki ekin atları betimlemek için de kullanıldığını söylemiştir (1991: 377). DLT'de "munduz yorı.ga a.t" maddesi "yorga yürüyüşten başka yürüyüş bilmeyen at" şeklinde açıklanmıştır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 200). Bilgen, "rahvan giden at" anlamında sözcüğü somut ad olarak yorumlamıştır (1989: 46). Gülensoy, "biniciyi sarsmayan at yürüyüşlerinden biri" olarak tanımladığı sözcüğün etimolojisinin **yorīġ+a* biçiminde olduğunu ileri sürmüştür (2007: 1162). TaS.'de sözcük, "rahvan" ve DS'de "yorga (I) [yorğa]: atlarda, rahvana yakın bir yürüyüş biçimi, yumuşak rahvan; yorga (II): bir yıllık piliç" şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 09 Ekim 2015)

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. "rahvana yakın bir yürüyüş biçimi, yumuşak rahvan"

ki geydükleri soyḳaları arı

semüz idi vü ***yorġa*** *idi atları (SNB, 315/12)*

2. Eylemden sıfat yapar

a. "rahvana yakın bir yürüyüş biçimi, yumuşak rahvan"

Yorga ata seferden ayruḳ yérde binme (KN, 75/5)

yumurd(g)a, *yumurt-(g)a biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, "yuvarlak şey" anlamında türemiş ad olarak değerlendirmiştir (1972: 938). Erdal, sözcüğün türemiş bir eylem tabanından türetildiğini belirterek *yumurka/yumurxa/yumurga* varyantlarının sürekli /r/ ve /g/'nin sızıcı bir allofonunun (allophone), ötümsüz /t/'nin damaksıla aktarımıyla, belirli diyalektlerde erken dönemde dil ucu-diş eti ünsüzünün erimesine sebep olmuş olabileceğini belirtmiştir (1991: 380). Gülensoy, sözcüğün "bir dişinin vücudunda oluşan, yumurtlama veya döllenmeden sonra aynı türden bir canlı oluşturan hücre; tavuk yumurtası; (mec.) er bezi; çorap onarmakta kullanılan yumurta biçiminde, genellikle tahta veya mermerden kalıp" anlamlarına geldiğini söylemiştir (2007: 1177). TS'de sözcük "yumurda: yumurta", DS'de ise "yımırta: yumurta" şeklinde maddebaşı yapılmıştır (TDK, 09 Ekim 2015).

1. Eylemden nesne adı yapar

a. "yumurta"

*Tavuġuñ **yumurda**sını ki içinden bülüc tavuḳ çıkmış ola dögeler … (EM, 3a/11)*

*… bir nice muḥaḳḳıḳlar bundan murād ḳuzġun yavrısıdur zīrā ki **yumurda**dan cıḳıcaḳ aḳ cıḳar … (Mİ, 39b/18).*

2.1.16. {-GAn}

ET.'de bulunan bir ektir. Bilgen, ekin pekiştirme ve alışkanlık bildiren sıfatlar türettiğini belirtmiştir (1989: 47-51). Erdal, ekin hem geçişli hem de geçişsiz eylemlerin öznesine (subect) işaret ettiğini söyleyerek çoğunlukla Uygurcanın sonlarında adların sıfat-fiil yönetimini gösterdiği için sıfat-fiile yakın bir işlevde kullanıldığını ifade etmiştir (1991: 382).

Kaşgarlı Mahmut, ekin beş farklı işlevinin olduğunu belirterek şu şekilde sıralamıştır:

Birincisi: Şahıs için işin devamı ve yaratılışı yüzünden işin kendisinden çokça çıkması anlamına gelmektir "bu oġul ol burnı tamurġan = bu, her zaman burnu damlayan, kanayan çocuktur", "bu er ol edgü sawın tirilgen = bu her zaman iyi ünle yaşayan kişidir".

İkincisi: Sıfatın, sıfatlanan şeyden başkasına geçmesi ve sıfatlanan şey için sıfatın devam etmesi anlamındadır: "bu er ol tonın ḳurıtġan" ve "bu er ol suwuġ sömürgen" sözlerinde olduğu gibi ki "bu, sık sık elbisesini kurutan kişidir" demektir. Başka şey sömüren kimse için de böyle denir.

Bu ayrımdan gelen salt (mücerret) isimler sert kâflı, sıfatlar yumuşak kâflıdır.

Üçüncüsü: Sıfatlanan şeyin mef'ûl anlamına olmasıdır: "bu er ol ḳaḳılġan soḳulġan", "bu er ol yérden yérge sürülgen" sözlerinde olduğu gibi.

Dördüncüsü: İşleyenin dileği olmayarak işlediği işle vasıflanması anlamınadır "bu kişi ol sözün unutġan" ve "bu tügün ol seşilgen" sözlerinde olduğu gibi.

Beşincisi: Bu anlamlardan hiç birisi beklenmeyip kelime salt isim olmaktır: "küwürgen" ve "tawuşgan" kelimeleri gibi.

Rum ülkesinden Çine dek olan Oğuzlarla göçebeler, işin devamına belge olan ق ile غ'ı yeğnilik için atarlar (Atalay, 1998/I: 524-526).

Kaşgarlı *sıçġaḳ* sözcüğünde de ekle ilgili olarak şu açıklamayı yapmıştır:

Sık sık sıçan kişi. Bu kelime kural dışıdır; çünkü kurala göre "kaf" harfi yerine "nun" olmalıydı; zira devam bildiren sıfatlar bu yolda yapılır. Nitekim çok ileri giden, başkalarını geçen ata "ozġan at" denir. Çok iş gören kişiye de "ol iş ḳılġan ol" denir ki "o, çok iş yapan adamdır" demektir (Atalay, 1998/I: 470)

Bunlardan başka, Kaşgarlı Mahmut {-GAn}eki ve Oğuzlarla ilgili olarak şu bilgiyi vermiştir:

Bu ayrım, mevsûftan sıfatların çok olarak çıktığını gösterir. Bu, Arapçada –fiilin kendisinden çok olarak çıktığını gösteren- sıfat manasına gelen "mif'âl" ayrımı gibidir: "miṭ'âm" çok yemek yediren, miḥrâb çok savaş yapan kimse demektir. Bu ayrımdaki kelimelerin sonunda "nun" bulunmak gerektir. Oğuzlarla Kıpçakların çoğu bu "nun" harfini "kaf" yaparlar. İçi sıkıntılı kişiye "buşġan" denir. Oğuzlar

"gayın" harfini atarak "buşaḳ" derler. Bu gerçek bir kuraldır (Atalay, 1998/I: 153-154).

Banguoğlu, SNB'da bir örneğini bulduğu eki, süreklilik/tekrarlama bildiren sıfat türeten ek şeklinde değerlendirerek *urġan* ve *yorġan* sözcüklerinin daha eski türetilmiş sözcükler olduğunu ve bazı boğuk sese sahip sözcüklerde boğuk sesin düşmesiyle çok yaygın şekilleri olan sıfat-fiillerin meydana geldiğini söylemiştir (1938: 108-109). Korkmaz, ekin arkaik olduğunu ve tekrarlama bildiren abartma isimleri meydana getirdiğini ifade etmiştir (1973: 199). Gülsevin, EAT'de ekin, abartmalı sıfatlar ve isimler türettiğini belirtmiştir (1997: 134). Şahin, ekin ET.'den bu yana bütün dönemlerde ve sahalarda bilinen işleviyle işlek bir biçimde kullanılmasının Oğuzların {-GAn} ekini düzenli olarak {-gAk} biçiminde kullanmadıklarını gösterdiğini ifade etmiştir (2013: 440).

2.1.16.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

boşaġan, boşa- eyleminden türeyen (Doğan, 2011: 85) sözcük "sürekli/çok kadın boşayan, boşayıcı" anlamına gelmektedir.

1. Eylemden süreklilik/abartı anlamına sahip karakter/huy bildiren nitelik adı yapar

a. "sürekli/çok kadın boşayan, boşayıcı"

"Ben bunı éşidüp dururam. 'Avrat ***boşaġan****dur."Hem Ḥasan -radiya'llāhu 'anh- eyle-y-idi. Dört 'avratı var-ıdı. Bir kezden dördin daḫı boşadı. (KN, 110/3)*

dürüşken ~ dürişken düriş-ken ~ dürüş-ken biçiminde türeyeren sözcük "çalışkan, gayretli" anlamına gelmektedir (Doğan, 2011: 340).

1. Eylemden süreklilik/abartı anlamına sahip karakter/huy bildiren nitelik adı yapar

a. "çalışkan, gayretli"

Anlaruñ hüneri: İşçi-ler ve ***dürüşken***[7]***,*** *olurlar (KN, 91/9)*

gömülgen, gömül-gen biçiminde türeyen sözcük için TaS.'de "bataklık; çok gömülen, bataklık halinde olan" anlamları; DS'de ise "sazlık, bataklık" anlamı verilmiştir (TDK, 09 Ekim 2015). Tietze, "bataklık" anlamında aktardığı sözcükteki ekin etken sıfat-fiil (participium activum) anlamı kattığını belirtmiştr (Tietze, 2009: 172).

1. Eylemden yer adı yapar

a. "bataklık"

Buyurdı ki, siz bu ***gömülgen****i aña geçün, biz berü yaña ṭuralum. Çün bunlar size ḥamle ḳılalar ol ḳuru yirde çevre çevre segirdişüñ; dağıluñ, ḳaçuñ ve size dönmek geñezdürür ve anlara ḳatı ṣarbdur (MZ, 50b/11)*

ısırġan, ısır-ġan biçiminde türeyen sözcük "ısırıcı" anlamında (Canpolat ve Önler, 2007: 143) bir varlığın yaradılış tabiatını, huyunu ya da alışkanlığın bildiren nitelik adı/sıfatıdır. Bilgen, "çok ısıran" anlamında sözcüğü pekiştirme ve alışkanlık bildiren sıfat olarak değerlendirmiştir (1989: 48). Gülensoy, OT.'de "çok ısıran" anlamına gelen sözcüğün**ısır-ġan* biçiminde etimolojisini yaparak "ısırgan otu" anlamını vermiştir[8] (2007: 419).

1. Eylemden süreklilik/abartı anlamına sahip huy/alışkanlık bildiren nitelik adı yapar

a. "devamlı/çok ısıran, sürekli/fazla ısırıcı"

İt ḳuyruḳlu at yatlu olur, ḥārūn at yatlu olur. Başı ḳatı, camuş, ḳaçaġan, çok kişneyen, osurġan, depek, sürçek, ***ısırġan*** *tersleyicek duran ve ülbin çıḳaran bu dükeli yatlu olur (KN, 99/8)*

2. Eylemden yaratılış tabiatını/âdetini bildiren sıfat yapar

[7] Doğan sözcüğün *dürüşken/dürişken* biçiminde çift harekeli yazıldığını belirtmiştir bk. 217. dipnot (Doğan, 2011: 187).

[8] Gülensoy, *ısır-* eyleminin burada "dokunarak teni acıtmak veya kaşındırmak; dalamak" anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 419).

a. “ısırıcı”

*Ve ayıduñ köki **ısırġan** cānavarları ḳaçurur (EM, 8a/12-13)*

b. (bitki adı) “her tarafı tüylerle kapalı, tüyleri kırıldığında karınca asidi denilen çok kaşındırıcı bir madde çıkaran bir ot” (TDK, 2011: 1127)

*Kifāyede eydür: **ısırġan** dikeni döğeler ve keşkāb içinde bişüreler, eski öksürügi giderür (EM, 47b/12)*

ḳaḫıġan ~ ḳaḳıġan, ḳaḳı-ġan biçiminde türeyen sözcük için TaS.’de “öfkeli, hiddetli” (TaS. 21 Mayıs 2016) anlamları verilmiştir. Banguoğlu, sözcüğü “öfkeli, kızgın” anlamında süreklilik/tekrarlama bildiren sıfat olarak değerlendirmiştir (Banguoğlu, 1938: 108).

1. Eylemden süreklilik/abartı anlamına sahip huy/karakter bildiren nitelik adı yapar

a. “öfkeli, hiddetli, kızgın”

ne yumşaḫ mūm ola vü ne ḳatı ṭaş

*ne yavlaḳ **ḳaḫıġan** ne iñen yavaş (SNB, 363/3)*

*‘ayb-ı Rum: Rūmlaruñ dili çirkīn, ṭab‘ı süst, tīz **ḳaḫıġan,** ḥarīṣ, dünyā sevici olurlar (KN, 91/5)*

*bundan ṣoñra ol yaramaz ṣıfatlaruñ yidincisi ḳaḳımakdur bes neye olursa tīzcek ḳaḳımak kibrden ve ‘ucbdan olur pes her kim **ḳaḳıġan** olsa anda tekebbürlük ve ‘ucb olur (Mİ, 33a/36)*

ḳoġan, ko-ġan biçiminde türeyen sözcük “barınak, han” anlamına gelen yer adıdır.

1. Eylemden yer adı yapar

a. “barınak, han”

*her **ḳoġan**a kim ḳonursın ömrüñden bir gün gibidür her adım atduḳca her **ḳoġan**a ḳonduḳca ka‘beye yaḳın varursın vaṭanuñdan ıraḳ olursın (Mİ, 28b/6-7)*

ḳoyuġan, koy-(u)ġan biçiminde türeyen sözcük "etki edici, nüfuz edici, etkisini gösterici" anlamlarına gelmektedir (Canpolat ve Önler, 2007: 156).

1. Eylemden süreklilik/abartı anlamına sahip nitelik adı yapar

a. "etki edici, nüfuz edici, etkisini gösterici"

…yavuz havā ve yaramaz buḫārlar ve tütünler ve çirkin ḳoḳular yaşlu adama téz ***ḳoyuġan*** *olur ve hemān sā'at eṣeri belürür ve ziyānı artuḳ olur (EM, 57b/12)*

osurġan, osur-ġan biçiminde türeyen sözcük "çok osuran, çok yellenen" anlamına gelmektedir (Doğan, 2011: 94, 429). Bilgen, sözcüğü pekiştirme ve alışkanlık bildiren sıfat olarak değerlendirmiştir (1989: 49). Gülensoy, sözcüğün "çok yellenen" anlamına geldiğini ve Anadolu ağızlarında (DS) *osrugan* "yellenmeyi alışkanlık haline getiren" biçiminde olduğunu söylemiştir (2007: 634; TDK, 09 Ekim 2015)).

1. Eylemden süreklilik/abartı anlamına sahip huy/karakter bildiren nitelik adı yapar

a. "sürekli/çok osuran, sürekli/çok yellenen"

İt ḳuyruḳlu at yatlu olur, ḥārūn at yatlu olur. Başı ḳatı, camuş, ḳaçaġan, çok kişneyen, ***osurġan****, depek, sürçek, ısırġan tersleyicek duran ve ülbin çıḳaran bu dükeli yatlu olur (KN, 99/8)*

segrigen, segri-gen biçiminde türeyen sözcük "hızlı, süratli" anlamına gelmektedir (Doğan, 2011: 94, 443). SNB'da *segri-* eylemi şu beyitte tanıklanmaktadır: *birincesi oynar vü birincesi böker // birincesi segrir vü birincesi seker (SNB, 228/15)* (Cin, 2012: 268).

1. Eylemden sıfat yapar

a. "hızlı, süratli"

Yorga ata seferden ayruḳ yérde binme. Ve şehr içinde tīz ve ***segrigen*** *ata bin; tā kendüzüñ ġāfil olmayasın. (KN, 75/6)*

söylegen, söyle-gen biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "çok söyleyen"; DS'de "düzgün ve rahat konuşan; çok söyleyen; geveze" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 09 Ekim 2015; Gülensoy, 2007: 809).

1. Eylemden süreklilik/abartı anlamına sahip huy/karakter bildiren nitelik adı yapar

a. "geveze"

Dimişlerdür kim üç kişiye rāz açmaḳ revā olmaya. Bir şiyẕā göñüllü kişiye, bir çoḳ ***söylegen****e, bir içgüciye (MZ, 53a/4)*

urġan, Banguoğlu sözcüğün "iplik, halat" anlamına geldiğini belirterek söz konusu ekle türemiş eski bir yapı olduğunu belirtmiştir (1938: 108). Clauson, sözcüğü *örgen* biçiminde maddebaşı yaparak *ö:r-* 'örmek' eyleminden türeyerek "örülü ip (plaited rope, cord)" anlamına gelen somut ad olarak değerlendirmiş ve *uruk* sözcüğüyle, birbirleriyle ilişkisiz (unconnected) olmasına rağmen, eş anlamlı olduğunu söylemiştr (1972: 225). Bilgen de *ör-* eyleminden türemiş "örgen: urgan (örülen)" olarak aktardığı sözcüğe pekiştirme ve alışkanlık bildiren sıfatlar içerisinde yer vermiştir (1989: 49). Gülensoy, **ur-* "yapmak, *örmek" eyleminden *ur-(u)k+(a)*n biçiminde etimolojisini yaparak Eski Kıpçakçada *urgan*, OT.'de *örgen ~ urk/uruk* sözcüklerinin tanıklandığını ve sözcüğü "keten, kenevir, pamuk, jüt, gibi türlü dokuma maddelerinden yapılan ince halat" anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 970). TaS.'de de sözcük "urkan: urgan"; DS'de "urgan: [->urk (II)], asma ve bostanın attığı kol; urgan: halat, urgan, kalın ip" şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 09 Ekim 2015).

1. Eylemden nesne (eşya) adı yapar

a. "iplik, halat"

bize döşek ü yaṣduġ u yorġan

at içün çul u örk içün ***urġan*** *(SNB, 222/1)*

üyügen, uyu-gen biçiminde türeyen sözcük TaS.'de uyugan (uyugen): çok uyuyan" şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 09 Ekim 2015). Üstünova, sözcüğü *üyügen* biçiminde transkribe ederek "çok uyuyan" anlamını vermiştir (2003: 610).

1. Eylemden süreklilik/abartı anlamına sahip huy/karakter bildiren nitelik adı yapar

a. "uykucu"

ḥaḳ ta'ālā ḳatında coġ ırak düşmez ṭutulup sevilmeyenlerüñüz oldur kim çoḳ yiyegen ve çoḳ ***üyügen*** *ve çok içegen ola (Mİ, 34a/9)*

yaradan ~ yaratġan, yarat-ġan/-an biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, "Tanrı" anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 1069-1070). Bilgen, "daima yaratan" anlamını verdiği sözcüğü pekiştirme ve alışkanlık bildiren sıfatlar türettiğini söylediği {-gAn} eki içerinde değerlendirmitir (1989: 51). TaS.'de "yaratġan: yaratan, Tanrı" şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 10 Ekim 2015). SNB'da sözcük arkaik olarak *yaratġan* varyantında da tanıklanmıştır.

1. Eylemden fâil adı yapar

a. "Allah, yaratıcı"

buyurdı ki at ṭartduñ bindi ol

yaratġan*a ṣıġındı ṣıġadı ḳol (SNB, 167/8)*

ümīžüñi sen üzmegil yārdan

umadur ki yārī ḳıla ***yaradan*** *(SNB, 105/10)*

yiri gögi ***yaradan*** *oldur ḳadīm*

ayı güni yöriden oldur muḳīm (KY, 48b/1924)

ol melik gördi anı batdı ṭaña

eydür sıġındum seni ***yaradan****a (YZ, 20/287)*

kimi ḫāṭır ṣorar kimi bu yoldan

kimi ḫaccuñ ḳabūl itsün **yaradan** *(KEMŞ, 16a/314)*

Çün peygamberler sebebi-y-ile bildürdi; vācib oldı ki ol **Yaradan***dan gelüp uşbu nesneleri ögretdi (KN, 13/10)*

… bu ḳamu yirleri gökleri ve bunlaruñ arasındaġı nesneleri ḳullarıçun **yaradan** *pādişāh oldur (Mİ, 38a/32)*

yorġan, Banguoğlu sözcüğü, *yor-* eyleminden türeyerek "yatak örtüsü" anlamına gelen eski bir türemiş sözcük olduğunu belirtmiştir (1938: 108). Gülensoy, **yap-(u)r-gan* biçiminde etimolojisini yaptığı sözcüğün ET. ve OT'de *yoġurḳan* olduğunu aktararak "yatakta örtünmeye yarayan içi pamuk, yün vb. şeylerle doldurularak dikilmiş geniş örtü" anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 1162-1163). TaS.'de sözcük "yorkan" şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 09 Ekim 2015).

1. Eylemden nesne (eşya) adı yapar

a. "yatak örtüsü"

bize döşek ü yaṣduġ u **yorġan**

at içün çul u örk içün urġan (SNB, 222/1)

2.1.17. [-(ġ)lık]

İşlek olmayan bir ektir. Yalnızca bir sözcükte tanıklanmıştır.

2.1.17.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

ṣusalıḳ, ṣusa-(ġ)lıḳ biçiminde türeyen sözcük TaS.'de *susarlık* sözcüğü ile eş anlamlı olarak "suya kanmama hastalığı; susama, susuzluk" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 30 Ekim 2015).

1. Eylemden durum ve hastalık adı yapar

a. "susama, susuzluk"

tebāşīr ṣovukdur, ḳurudur, ma'deyi, cigeri ḳavī eyler, ***susalığı*** *ḳandurur (EM, 12a/10)*

… bir kişi yiyecek ḳarnı ṭoyar ***şuṣalığı*** *ṣu icicek ḳanar (Mİ, 39a/30)*

b. "suya kanmama hastalığı"

… eski öksürügi giderür ve ***susalığı*** *yoyar ve gögüsi yumşadur (EM, 28b/1)*

2.1.18. [-gme]

ET.'de bulunan sıfat-fiil ekidir. Ancak bazı sözcüklerde kalıplaşarak ad ve sıfat oluşturmuştur (Eraslan, 2012: 377).

2.1.18.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

degme, Clauson sözcüğün, "her, herhangi vb." anlamına geldiğini ancak *teg-* eylemi ile anlamsal ilişkinin belirsiz olduğunu söylemiştir. Araştırmacı sözcüğün Osm.'da *degme*/deyme olarak benzer anlamlarda bulunduğunu belirtmiştir. Ayrıca edilgen ad/sıfat olarak değerlendirdiği sözcüğün *té-*'ten{-gmA}sıfat-fiili ile türeyen "denilen, söylenen" anlamındaki *tégme* ile karıştırılmaması gerektiğini de ifade etmiştir (1972: 482). Tietze, eş sesli iki farklı maddebaşı şeklinde verdiği sözcüğü "her, herhangi bir, rastgele; seçilmiş, seçkin, seçme, üstün" anlamlarında etken eylem sıfatı olarak değerlendirmiştir (2002: 578). Karaağaç, "değme (I): değme işi, temas; değme (II): 1. her, herhangi bir, gelişi güzel; 2. seçkin, seçme" şeklinde aktardığı sözcüklerin ek donuklaşması dolayısıyla eş sesli olduğunu belirtmiştir. Araştırmacı ilk sözcüğü ET. *teg-* > TT. *değ-* eyleminin {-mA}ile yapılmış adı, ikincisini ise ET. *ti-* > TT. *de-* eyleminin {-gmA} ile kurulmuş "denilen, söz konusu edilen > her, her bir" anlamında sıfat-fiili olarak değerlendirmiştir (2008: 87). Gülensoy da Karaağaç

ile aynı görüşü aktarmıştır (2007: 273). Hünerli, sözcüğün *te- ~ té- ~ ti-* eylemine{-gme} sıfat-fiilinin eklenmesiyle oluştuğunu ve zamanla kalıplaşma ile çeşitli fonetik varyantlara geçerek anlam değişmesine uğradığını söylemiştir. Ayrıca sözcüğün *teg-* "dokunmak, temas etmek" eylemi ile herhangi bir ilişkisinin olmadığını ifade etmiştir. Araştırmacı sözcüğün anlam yelpazesinin Karahanlı Türkçesi ile geliştiğini Tarihî Türk lehçelerinde sözcüğün belirsizlik sıfatı ve zamiri görevinde kullanıldığını belirtmiştir (2014: 215-235).

1. Eylemden sıfat yapar

a. "her, her bir"

ḳıymetī ṭaşlar ṭaḳār her bir ṭona

degme *bir ṭaşı anuñ biñ altuna*

degme *gün gėymege bir ṭon eyledi*

ol ṭon daḥı hep altun eyledi (YZ, 29/421-422)

çavuşlar yögrüşür ṣaġda vü ṣolda

ġarīv ü zemzemedür ***degme*** *yolda (RN, 8a/59)*

degme[9] *deve yükine ḳor biñ ḳızıl*

bile virdiler bulara bellü bil (KY, 32b/1277)

…dükeli demür ḳılıç olmaz ve ***degme*** *ṣadefde incü bulınmaz (MZ, 37a/9)*

Ve ***degme*** *sözi barmaġuna ṭolama (KN, 120/1)*

…ḳaçan biregü-y-ile 'ilmden ya ayruḳ söz söyleşse gendü sözi aşaġa ḳalduġına melūl ola ***degme*** *yiyecek* ***degme*** *geyecek begenmeye (Mİ, 32a/32)*

b. "sıradan"

[9] Metinde *degme bir* şeklinde yazılmış vezni bozduğu için Karahan tarafından çıkarıldığı belirtilmiştir (Karahan, 1994: 244).

*olmaya kim bizüm işimüz daḥı ancılayın ola. **degme** kişi anuñla nice söyleşe (MZ, 23a/1)*

*Diclede bir müşkil burġuç var-ımış. **Degme** gemi andan geçimezmiş (KN, 105/13)*

*… anı isrāf édüp **degme** yére ḫarc étmek cān kisesinden ḫarc étmekdür (EM, 63a/8)*

*ya āba belir küfr ve şirk müsülmānlar arasında gizlü ve belürsüzdür **degme** adam anı bilmez (Mİ, 5a/20)*

c. "seçkin"

***degme** erde görmedüm ṣavaşını*

ceng içinde kesdi Rüstem başını (GZ, 282a/2636)

*Ve **degme** ḳullaruña nesne baġışla tā hemīşe muhtāc olmayalar (KN, 93/14)*

*…ol bilmeyüp inkār itdügi nesne ince ve daḳīḳ mes'elelerden olursa ki anı **degme** dānişmend daḥı bilmeye inkār itdügi birle bilmeyicek 'özr olur (Mİ, 5a/11)*

d. "başka"

anuñçün kim tecellī balḳır aña

*ḳayıḳmaz zerrece ol **degme** yaña RN, 40b/415)*

2. "vakt" sözcüğü ile birlikte zarf öbeği oluşturur

2.1. "degme + vakt"

a. "her zaman, her defa".

*Ve ṣınan(ma)mış kişiden emin olma ve ṣınanmışı daḥı **degme vaḳt** ṣınama (KN, 139/7)*

*Fi'l-cümle ol düşvārdur **degme vaḳt** andan ḫalāṣ bulmak mümkin degül (EM, 55b/3)*

*…zīrā 'āmī kişiler kim müsülmān olalar cehl ve belādet göñüllerin şöyle ḳablamışdur kim **degme vaḳt** ol ḥaḳ ta'ālānuñ birligin delīlii-y-ile añlayımaz (Mİ, 7b/9)*

3. "kez/gez" sözcüğü ile birlikte zarf öbeği kurar

3.1. “degme + kez/gez”

a. “her zaman, her defa”

degme kez *ki çıḳar-ıdı seyr ėde*

gitdügi yolda gelürdi ol dede (YZ, 59/874)

…yarın ki pāẕişāhlıḳ heybeti sende ẓāhir ola ***degme kez*** *saña söylemege ḳolay gelmeye (MZ, 31b/8)*

Sınmış çeri cānın ḳaçurur kişi cānın ***degme kez*** *ele vérmez (KN, 176/7)*

… ayaġın deprede yürimek ḳudretin yaratmaya evet ***degme gez*** *böyle itmez (Mİ, 6b/15)*

4. Eylemden zamirlik yapar

4.1. {+(s)I} iyelik eki ilavesiyle

a. “her biri”

cömerddür vére size yüce sarāy

raḥīmdür ḥūrī vére ***degme****si ay (YZ, 1/8)*

2.1.19. {-ġUn} ~ [-ḫun]

ET.’de görülen eki Gabain, [-ġın], [-ġin], [-ḳın], [-kin] ve [-ġan] altbiçimcikleri ile belirterek az kullanıldığını söylemiştir (2007: 52). Bilgen, ekin sıfat türettiğini belirtmiştir (1989: 53). Erdal, ekin ilk sesinin /r/ ve /l/ sesinden sonra ötümsüz artdamaksıl şeklinde olduğuna değinerek geçişsiz eylemlerin öznesine, geçişli eylemlerin ise nesnesine işaret ettiğini ifade etmiştir. Araştırmacı ekin tek heceli tabanlara eklenmesi ile iki heceli bir sözcüğün meydana geldiğini belirtmiştir. Ayrıca, ekin edilgen anlamlı türetimler yaptığını ve görünüşsel (aspectually) olarak karakterize edilmiş olduğunu vurgulayarak durum eylemleri (stative verb) için

durum, hareket eylemleri (action verb) için ise bitmişlik duruma işaret ettiğine ve söz konusu ekle oluşan tabanların herhangi bir ad ya da eylem türetim eki almadığına[10] değinmiştir. (1991: 327-329). Tekin, ekin fâil adı türettiğini ifade etmiştir (1992: 85). Hacıeminoğlu, eylem kök ve tabanlarına gelen eki genellikle {-mIş} sıfat-fiili anlamı belirten bir ek olarak değerlendirmiştir (1996: 20). Eraslan ise ekin soyut adlarla âlet adları türeten bir ek olduğunu aktarmıştır (2012: 106).

Banguoğlu ekin nadir kullanıldığını ve bu ekle türemiş sözcüklerin ad ve sıfat olabildiğini ifade etmiştir. Öte yandan Osmanlıcada bu ekle oluşan sıfat türevlerin yaygın kullanımının daha sonraki bir gelişme olduğunu söylemiştir. Bundan başka, ekin {-gu} ekinde görüldüğü gibi bazen büzülmeye de uğradığını belirtmiştir (1938: 106-107). Gülsevin, ekin EAT'de hem geçişli hem de geçişsiz eylemlere gelerek {–mIş} anlamı taşıyan sözcükler türeten işlek bir ek olduğunu belirtmiştir (1997: 134-135). Timurtaş, ekin genellikle tek heceli eylem tabanlarına eklenerek meçhûl mazi sıfat-fiiline yakın anlamda sıfatlar ve bazen de adlar türeten bir ek olduğunu söylemiştir (2012: 80). Tietze ise ekin geçişsiz eylemlerden etken sıfat-fiil (participium activum), geçişli eylemlerden hem etken hem de edilgen sıfat-fiil (participium passivum), anlama sahip sıfatlar türettiğini belirtmiştir (2002: 20, 127).

2.1.19.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

arġun, ar-ġun biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "argın (argun): 1. yorgunluk; 2. yorgun", DS'de "argın (I): [argun] 1. yorgun, zayıf, bitkin; 2. beceriksiz" anlamlarında kaydedilmiştir. Gülensoy da sözcüğün "yorgun, zayıf, bitkin" anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 76). SNB'da *ar-* eylemi *ne yol yüriyem yā ne yére varam // çü yol bilmezem acıġam u aram (SNB, 255/5)* beytinde tanıklanmaktadır (Cin, 2012: 294).

Sözcük EM'de de *arġunlıḳ* sözcüğüne taban olarak tanıklanmaktadır.

[10] Erdal bu hususta Karahanlı Türkçesinde tanıklanan *eşginçi* sözcüğünün istisna olduğunu ve bunun sebebinin de çok açık olmadığını belirtmiştir. Araştırmacı, {-gInçA} zarf-fiil ekinin kesinlikle {-gIn} ekinden gelmediğini düşünmektedir (Erdal, 1991: 329).

1. Eylemin sonucunu bildiren {-mIş} anlamında durum adı yapar

a. "armış, yorgun, zayıf, bitkin"

Ve ṭuzı zeyt yaġıyla adam gevdesine dürtseler ***arġunlı****ġı giderür ve ḳuvvet ḥāṣıl éder (EM, 16b/15).*

azġun, az-ġun biçiminde türeyen sözcük Clauson'da temel anlamda "şaşırmış, yolunu kaybetmiş" bu anlamdan da "bozuk ahlaklı, yabani, acımasız" ve "cılız, zayıf", TaS.'de "sapkın", DS'de "azgın, edepsiz" ve Gülensoy'da "azmış olan" anlamlarında verilmiştir (1972: 283; 2007: 97; TDK, 09 Ekim 2015). Clauson, sözcüğün Osmanlı Türkçesinde "yanlış/hatalı", Erol "azgın, sapkın" ve *azgın dinlü* örneğinde "dini doğru olmayan, hak dininden ayrı din taşıyan, kâfir" anlamına geldiğini belirtmiştir (1972: 283; 2014: 171-172). Mİ'de sözcük *azġunlıḳ* şeklinde taban olarak tanıklanmaktadır. SNB'da *az-* eylemi *şol kim dürişe dün ü gün bir laḥẓa içinde // uyḫusını yeñmeye yolından aza benven (SNB, 192/8)* beytinde tanıklanmaktadır (Cin, 2012: 231).

1. Eylemin sonucunu bildiren {-mIş} anlamında durum adı yapar

a. "azmış, sapmış, (doğru) yoldan çıkmış"

ḳamu ***azġun****ıdıñuz şöyle gümrah*

benüm bu vasıtamla size Allah (GZ, 224a/930)

…eger ol māl ḥalāldan ele girürse anı ḳazanınca bunca tañrı ta'ālanuñ ḳullıġında ḳalmaḳ gerek bunca günāha girmek gerek ḳazanduḳdan ṣoñra daḫı andan kişiye bunca teşvīş ve ***azġun****lıḳ ḥāṣıl olup āḫiretde ḥisāb zaḥmeti olur (Mİ, 30a/27)*

b. "azılı"

kim bugün nicesi yavuz gündürür

işbu kâfirler nice ***azġun****durur (GZ, 260b/1997)*

c. "zayıf, güçsüz"

…pes bunuñ gibi nesne-y-ile maġrūrlıḳda olan kişi şeyṭānuñ müşkil duzāġına düşer ve günāh daḫı işlerse tizcek tevbe itmez eydür nefsüm ***azġund****ur bilürem girü ṣıyacaġın nesin tevbe ideyim dir (Mİ, 7b/29)*

2. Eylemden zamirlik yapar

2.1. {+lAr } çokluk eki ilavesiyle

a. "sapkınlar, yoldan çıkmışlar"

ḳır benüm haḳḳum içün sen bunları

hiç esirgemegil ol ***azġun****ları (GZ, 199b/168)*

ayın bayın (ol-) deyimindeki *ayın bayın* sözcüklerinde Banguoğlu {-gU} ekindekine benzer bir büzülme olduğunu belirterek "şaşkın kal-, ön bön kal-" anlamına gelen *aygın baygın ol-* deyimindeki *aygın baygın* sözcüklerinin büzülmüş hâli olduğunu söylemiştir (1938: 106). Tietze de *ayın bayın ol-* deyiminin "şaşkına dönmek" anlamına geldiğini aktarmıştır. Araştırmacı *aygnı baygın* ikilemesini ise "bitkin, bayılmak üzere; kendinden geçercesine âşık, vurgun" anlamına geldiğini söyleyerek sözcüklerdeki eki eylemden sıfat türetim eki olarak değerlendirmiştir (2002: 237-238). TaS.'de *ayın bayın ol-* deyimi "şaşıp kalmak" (TDK, 09 Ekim 2015); DS'de "acayip şekil almak, şeklini değiştirmek" (DS, 2009/I, 418) anlamında kaydedilmiştir.

1. Eylemin sonucunu bildiren {-(I)lmIş} anlamında (dönüşlü) durum adı yapar

a. "şaşkın"

süheyl oldı ḥayrān ṭañlar idi

dédügini gücile añlar idi

nite olmaya kimse ***ayın bayın***

ki bula ḳarañuda bengü ṣuyın (SNB, 126/2)

basḫun, bas-ḫun biçiminde türeyen sözcüğün Tietze, "beklenmeyen zaman hücum" anlamına geldiğini belirterek sözcüğü hareket adı (nomen actionis) olarak değerlendirmiştir (2002: 287). TaS.'de "basgun (bashun): baskın", DS'de "basgun (II): baskın, saldırma" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 09 Ekim 2015).

1. Eylemden hareket adı yapar

a. "ani, beklenmeyen zamanda saldırı, baskın"

eger bu géce ***basḫun*** *eyleyevüz*

nitedür eyü mi ola yā yavuz (SNB, 173/4)

bahādur su yérine ḳana ḳana

gelin yaraşur kim yaḳına ḳına

kişi kim yaġısından alu ḳalur

dün içinde ***basḫun*** *édici olur (KN, 78/11; SNB, 173/6)*

dérgün, dér-gün biçiminde türeyen sözcüğün Clauson ve Erdal, "toplanma, yığın" anlamında edilgen ad/sıfat olduğunu belirtmiştir. Ancak Erdal, sözcüğün "yığılmış bir şey" anlamında değil "yığın" anlamında *dér-* hareket eyleminin bitmişlik durumunu bildirdiğini söylemiştir (1972: 544-545; 1991: 327-329).

1. Eylemden hareket adı yapar

a. "toplantı, (birlikte) yeme içme"

anuñ bigi ***dérgün****e eyledi 'azm*

ki ḫūnlar döküldi vü ḳuruldı bezm (SNB, 352/10)

dizgün ~ dizgin, diz-gin biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, temel anlamda "bir sırada dizili/dizilmiş" kullanımda ise "yular" anlamına gelen edilgen ad şeklinde değerlendirmiştir (1972: 574). Tietze, sözcüğü {-gün} ekinin edilgen eylem sıfatı ve dolayısıyla ad türetim işlevinde olduğunu belirtmiştir (2002: 633-634). Gülensoy, **tiz-gin* biçiminde etimolojisini yaparak "yular, dizgin" anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 291). TaS.'de sözcük "dizgin depretmek; dizgin eylemek; dizgin

uzatmak" maddebaşlarında bulunmaktadır. DS'de sözcük "biçilmiş ekin, ot destesi" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 09 Ekim 2015).

1. Eylemden âlet adı yapar

a. "yular, atı yönetmeye yarayan kayış"

süheyl ol sözini çü red étmedi

*atı **dizgin**in dérdi vü gitmedi (SNB, 61/13)*

*Adı Ezher-i Ḫarıdı, subaşı geldi, **dizgin**in duttı (KN, 76/8)*

2. Eylemden soyut ad yapar

a. (met.) "yular"

*çü dirlik **dizgün**i elden çıḳar*

belā kişi boynına çılbur daḳar (SNB, 202/4)[11]

dutġun ~ ṭutḫun, dut-ġun ~ ṭut-ḫun biçiminde türeyen sözcük "esir, tutsak, mahpus" anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 453; Bilgen, 1989: 57; Erdal, 1991: 327). Clauson, sözcüğü edilgen ad/sıfat; Bilgen, sıfat; Tietze, edilgen eylem sıfatı anlamında sıfat olduğunu; Erdal ise temel olarak edilgen anlamda fakat kullanımda sözcüğün "yakalanmış kimse" anlamında değil "esir" anlamında bir durum belirttiğini söylemiştir (1972: 453; 1989: 57; 2002: 666; 1991: 329).). Gülensoy, sözcüğün OT.'de *tutġun* "yakalanan esir, tutsak" anlamında olduğunu belirterek *tutkun* "gönül vermiş, meftun" anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 937). TaS.'de sözcük "dutgun (duthun, dutkun, tutgun): esir, tutsak, mahpus"; DS'de "dutgun (I): havanın yağmur ya da kar yağacak gibi olan durumu, kapalı hava; tutkun (I): bol, verimli; tutkun (II): bir şeye ya da birine düşkün, bağlı (kimse); tutkun (I): koyu renk" şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 09 Ekim 2015).

1. Eylemin sonucunu bildiren {-(I)lmIş} anlamında edilgen durum adı yapar

[11] Dilçin, bu beyti *dilüñ dizgüni çünki elden çıḳar // belā kişi boynına çılbur daḳar* biçiminde kaydetmiştir (Dilçin, 1991, 402).

a. “esir”

henüz uş dürişür bizüm içün ol

*ki **ṭutḫun** iken vardı vü ṭutdı yol (SNB, 292/5)*

*çün Muhammed ḥanefī **dutġun** olur*

kāfire bayram güni ol gün olur (GZ, 271/2419)

2. Eylemden zamirlik yapar

2.1. {+lAr} çokluk eki ilavesiyle

*buyurdı getürüñ şu **ṭuṭḫun**ları*

ki ṭutıldılar uġraşıcaḳ çeri (SNB, 187/4)

düzgün, düz-gün biçiminde türeyen sözcüğün Tietze, “tertibat, intizam” anlamına geldiğini söyleyerek sözcükteki ekin edilgen sıfat-fiil anlamında ad türetim işlevinde olduğunu belirtmiştir (2002: 682). Gülensoy, sözcüğü “doğru, pürüzsüz” anlamında vermiştir (2007: 316). TaS.’de “düzgün (II): tertip, tertibat, intizamlı hâl” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 09 Ekim 2015).

1. Eylemden edilgen anlamda soyut ad yapar

a. “tertip, tertibat, intizamlı hâl”

kimdür ki uṣañ olubanın eglene bir dem

***düzgün** ki düzülmiş ola anı boza benven (SNB, 193/8)*

b. “düzenlenilen şey” metafor ile “oyun, hile”

bir arada bir dem oturmaḫ gerek

ḥicâbı andan götürmek gerek

*işidicegez bilmedin **düzgün**in*

inandı vü dérdi atı dizginin (SNB, 160/7)

*uşbu **düzgün** düzdiler yolca gidü*

and içdiler ḳamu ḳavlin berkidü (YZ, 5/60)

ḳaçġun, ḳaç-ġun biçiminde türeyen sözcük "kaçak, firari" anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 591). Clauson, sözcüğü eylemden türemiş ad olarak değerlendirmiştir (1972: 591). Gülensoy *kaç-kın* biçiminde etimolojisini yaptığı sözcüğün ET. ve OT.'de *kaçġın*, Anadolu ağızlarında ise *kaçkun* olduğunu aktararak "bir şeyden veya bir yerden kaçmış (kimse)" anlamına geldiğini ifade etmiştir (2007: 450). TaS.'de sözcük "kaçgun (kaçguncu, kaçkın, kaçkun, kaçkuncu): kaçak, firari"; DS'de "kaçkun: kaçak" olarak kaydedilmiştir (TDK, 09 Ekim 2015). KN ve YZ'da sözcük *ḳaçġuncı* sözcüğünde taban olarak tanıklanmaktadır.

1. Eylemin sonucunu bildiren {-mIş} anlamında durum adı yapar

a. "kaçmış, firari"

*Ammā anlaruñ daḫı birḳaç dürlü 'ayıbları olur. Uġrı ve süst-ṭab' olurlar ve **ḳaçġun**cı olurlar. (KN, 91/3)*

eytdiler kim yalancıdur bir 'aybı bil

*uġrıdur **ḳaçġuncı**dur gey saḳlaġıl (YZ, 15/214)*

ḳızġun ~ ḳızġın, ḳız-ġun/-ġın biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, "çok ısınmış, ısıtılmış veya kızdırılmış" anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 523). TaS.'de "kızgınlık: sıcaklık" türevi bulunmaktadır (TDK, 09 Ekim 2015).

1. Eylemin sonucunu bildiren {-mIş} anlamında durum adı yapar

a. "ısınmış, kızmış, sıcak"

*güneş **ḳızġun** olduḳda bur déyicek*

bulıt savılur demde ḳur déyicek (SNB, 7/13)

b. (met.) "hararet, sıcaklık, ısı"

çü dördinci gün göge dikildi gün

*güneş **ḳızġın**ı ṭaşı eylerdi un (SNB, 235/4)*

satun, Gülensoy sözcüğün, "fiyatını vererek bir şey almak" anlamındaki *satın al-* deyiminde geçtiğini belirterek sözcüğün etimolojisinin "*satın* [< *satġın* < **satıġ +ın* 'instrumental/vasıta hâl eki']" şeklinde olabileceğini söylemiştir (2007. 741). Banguoğlu, sözcüğü {-Un} içerisinde vermekle birlikte {-ġUn} ekiyle alakalı olabileceğini belirtmiştir (1938: 107).

1. Eylemden hareket adı yapar

a. "satış/satma ile"

vérüp mālı ḳızı ***ṣatun*** *almadı*

oġuldan çıḳasını hīç bilmedi (SNB, 255/9)

çünki ṭoġdı yūsuf öldi anası

bir ḳaravaş aldı ***ṣatun*** *anası (KY, 2b/42)*

bir demlūcdı kim dilese anı ***ṣatun***

deger-idi on iki biñ mıṣrī altun (YZ, 70/1043)

dünyanuñ begligini ṣatdı bütün

aḥiret sulṭānlıġın aldı ***ṣatun*** *(GZ, 268a/2213).*

Andan gérü ***ṣatun*** *al. Ve çün alasın; ṣālih kişilerden al ki senüñ evüñdeki ṣālih ola (KN, 93/6)*

…eger sünnet ḳılsa ardınca yise ya icse ya ṣatsa ya ***ṣatun*** *alsa sünnet fāsid olur girü ḳılup andan farīża başlaya (Mİ, 13b/10)*

yorġun, yor-ġun biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, "çalışma veya değişik sebeplerle beden veya zihin etkinliği yavaşlayan, yorulmuş olan" anlamına geldiğini, Anadou ağızlarında *yorgun argın* "çok yorulmuş" anlamında bulunduğunu söyleyerek sözcükteki eki eylemden sıfat türeten ek olarak değerlendirmiştir (2007: 1163). TaS.'de "yorkun: yorgun" şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 09 Ekim 2015).

1. Eylemin sonucunu bildiren {-(I)lmIş} anlamında edilgen durum adı yapar

a. “yorulmuş”

siz bularuñ izini komañ yürüñ

*illa at **yorġun** dimeñ ḳatı sürüñ (GZ, 228a/1048)*

2.1.20. {-ġU}/ {-Gi}

ET.’de işlek olarak kullanılan bir ektir. Gabain, ekin nadiren {-ḳU} şeklinde görüldüğünü ve işlev olarak fâil adı, soyut adlar, âlet adları ve sık sık da sıfat türettiğini belirtmiştir. Sıfat-fiil şeklinde nitelik olarak bir adın önüne geldiğinde ilgili olduğu adın vasıtasıyla bir şeyler yapılabildiğini veya yapılmak zorunda olduğunu ya da bir şeyler yapmak âdetinde olduğunu, ilgili adın delalet ettiği şeyin yapılabileceğini veya yapılmasının âdet haline getirildiğini ifade ettiğini söylemiştir (2007: 52, 56). Mansuroğlu, ekin soyut-somut adlar, âlet adları, tek başına ya da {+çI}ekiyle genişleyerek fâil adları türettiğini, ayrıca tek başına ya da{+lUK} ekiyle genişlemesiyle nispet anlamı verdiğini, *kergek* > *gerek* sözcüğü ile gereklilik, istek, maksat ve gelecek zaman gibi anlamlar taşıdığını söylemiştir (1953. 341-348). Tekin, eylem ve fâil adları türeten bir ek olarak değerlendirmiştir (2003: 90). Bilgen, ekin somut-soyut adlar ile sıfatlar türettiğini söylemiştir (1989: 54). Tekin, ekin işi yapanı ve işin sonucunu ve sıfat (eylem adı vb.) olarak genellikle gereklilik ve zaruret belirttiğini ifade etmiştir (1992: 84). Hacıeminoğllu, ET.’den beri çok kullanılan işlek bir ek olduğunu söyleyerek ekin işleviyle ilgili bir değerlendirmede bulunmamıştır (1996: 19-20). Eraslan, ad-fiil (veya sıfat-fiil) olarak değerlendirdiği ekin türetim eki karakterine de sahip olduğu için soyut hareket adı, somut ad, özellikle de âlet adları türettiğini söyleyerek Brockelmann’ın eki eylemden ad türeten ekler arasında aldığını ve araştırmacının ekin işleviyle ilgili âlet adı ve sıfat türettiğini ve yeni lehçelerde /ġ/ ya da /g/ sesinin eridiğine işaret ettiğini aktarmıştır (2004: 117-146). Taş, ekin eylem adı, âlet adı, yer adı, somut ve soyut adlar türettiğini belirtmiştir (2009: 127-130).

Banguoğlu, {-ġU} ile türetilmiş adların âlet adı ve bir hareketin sonucuna veya nesnesine işaret eden soyut adlar olduğunu, ayrıca ekin /n/ ya da /ń/, /ñ/ arası seslerle biten adlardan sonra ekin gırtlaksı sesinin büzüşerek nazal bir gırtlaksıya dönüştüğünü /y/ ile biten sözcüklerde de /g/'nin düşebildiğini söylemiştir (1938: 106). Timurtaş, EAT'de ekin genellikle âlet adı bazen de soyut ve somut adlar türettiğini, ET.'de [-ġu], [-gü], [-ḳu] ve [-kü] altbiçimcikleri ile görülen ekin Batı Türkçesinde eklerin başındaki /ġ/'lerin düşmesi ile [-ḳu]/[-kü]ve ünsüz uyumu dolayısıyla tekrar [-ġu]/[-gü] olduğunu belirtmiştir (2012: 80). Gülsevin, {-GU} şeklinde gösterdiği ekin ünlüsünün yuvarlak olduğunu ve adlar türettiğini söylemiştir (1997: 134). Korkmaz, somut, soyut adlar ve sıfat türeten çok işlek olmayan bir ek olarak değerlendirmiştir (1973: 198).

2.1.20.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

bilgi ~ bilgü, bil-gü biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "bilici, kâhin" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 25 Kasım 2015). Gülensoy, sözcüğün ET'de *bilig* şeklinde olduğunu belirterek "insan aklının erebileceği olgu, malumat" anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 146). Clauson, *bilig* sözcüğünü hareket adı olarak değerlendirerek ilk dönemde standart olarak "bilgi" (knowledge) için kullanıldığını, anlam genişlemesi ile çeşitli anlamlar kazandığını, bu anlamlardan bazısının ilgisinin belirsiz olduğunu ve çağrıştırdığı anlamın ise zihinsel süreç belirttiğini ifade etmiştir. Araştırmacı, sözcüğün Osmanlı Türkçesinde *bilü/bili* biçiminde tanıklandığını belirtmiştir (1972: 339). SNB ve MZ'de sözcük *bilgilü/bilgülü* şeklinde taban olarak tanıklanmaktadır. Ayrıca sözcük SNB'da *bili/bilü*, MZ, KN, RN ve Mİ'de *bilü* şeklindedir. Bu haliyle sözcük SNB'da *bilisüz, bilisüzlik, bilüsüz, bilüsüzin, bilüsüzlik* ve KN'de *bilüsüz* sözcüklerinde taban olarak görülmektedir.

1. Eylemden soyut ad yapar

a. "insan aklının erebileceği olgu, malumat"

naḳḳāşa Süheyl eydür ey ***bilgi****lü*

eger çāre ḳılmazsañ oldum delü (SNB, 92/7)

bunuñ gibi kişiye gey tīmār itmek gerek buñcılayın ***bilgü****lü ḳanda bulına (MZ, 55a/6)*

boġazlaġu, boġazla-ġu biçiminde türeyen sözcük TaS.'de boğazlağu (boğazlağı, boğazlavu, boğazlağu düdüğü): hançere, gırtlak" ve DS'de "boğazlağı [boğazlağa]: huni" olarak kaydedilmiştir (TDK, 09 Ekim 2015). Kaçalin ve Bilgin, sözcüğün {+lA-} ve {–ġU} eklerinin kalıplaşmasıyla oluşan {+laġU} ekiyle türediğini belirtmiş ve sözcüğü *boġaz+laġu* biçiminde çözümleyerek organ ve âlet adları içerisinde değerlendirmiştir (1997: 72, 75-76). Ancak *boġazla-* eyleminin bu dönemde *bu gez eydür sümü ile yıḳayum //* ***boġazla****yup boynına ip ṭakayum (GZ, 270a/2278)* beytinde görüldüğü üzere "(boğazını) sıkmak" anlamında tanıklandığı için söz kobusu sözcüğü {-ġU} türevleri içerisinde değerlendirmeyi uygun gördük.

Sözcük, EM'de de *fī teşrīḥi'l-a'ẓāi* başlığı içerisinde geçmektedir.

1. Eylemden organ adı yapar

a. "gırtlak, hançere"

Arapça Farsça Türkçe

الخنجره سركلو *boġazlaġu (EM, 69b)*

borġu, bur-/bür-ġu biçiminde türeyen sözcük Clauson'da "boru (trumpet)" anlamında kaydedilmiştir. Clauson, *bo:rğu:y* şeklinde maddebaşı yaptığı sözcüğün ses bakımlından düzensiz olduğunu ve alıntı bir sözcük olmasının muhtemel olduğunu belirtmiştir. Araştırmacı, sözcüğün sonundaki /y/ sesini sadece Kaşgarlı'nın gösterdiğini, ilk hece ünlüsünü İbn-i Mühennâ'nın /o/ ve Koman lehçesinin de /u/'ya dönüştürmfüş olabileceğini ve bazı KD ve KB lehçelerinde *bırğı/pırğı* GB Az., Osm.'da *boru* olarak yaşadığını söylemiştir (1972: 361). DLT'de *borguy* "üflenecek öttürülen boru" ve *borı* "ok ucuna geçirilen temren oyuğu halkası; hokka ve taş gibi şeylerin yırtılmaması için ağızlarına geçirilen halka" anlamlarındaki sözcüklerin ikisi de bulunmaktadır (Atalay, 1999/IV: 103). Doğan, DLT'de sözcüğün *borġuy* biçiminde olduğunu aktararak ET ve Karahanlı

Türkçesinde *borġı* ve *borı* olarak da geçtiğini, Kıpçak Türkçesinde de *burġı, burġu, borġu, borġı, borı* biçiminde olduğunu, fakat EAT'de sözcüğün *boru* olarak tanıklanmadığını belirterek "perdesiz madenî nefesli çalgı" anlamına geldiğini ifade etmiştir (2011: 84). Erol, 11. yüzyıldan önce *borguy*'un "ok ucuna geçirilen termen oyuğu halkası, hokka ve taş gibi şeylerin yarılmaması için ağızlarına geçirilen halka" yanında "üflenecek öttürülen boru" anlamını da karşıladığını belirtmiştir. Ayrıca araştırmacı EAT'de sözcüğü *borı/boru* olarak tanıklamıştır (2014: 213). Gülensoy, sözcüğün **bo 'yansıma' +r+gu(y)* biçiminde etimolojisini vermiştir (2007: 162). TaS.'de sözcük "borgu (burgu): boru" şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 09 Ekim 2015).

1. Eylemden âlet adı yapar

1.1."perdesiz madeni nefesli çalgı"

Ḳoca kim yigit dirligin eyleye, aña bengzer ki sınmış çeri ḳaçarken borġu çalar (KN, 49/2)

çalġu, çal-ġu biçiminde türeyen sözcüğü Tietze "musiki aleti" anlamında kaydederek sözcükteki eki eylemden âlet adı türeten ek olarak değerlendirmiştir (2002: 469). Gülensoy, sözcüğün "müzik aleti" anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 214).

1. Eylemden âlet adı yapar

a. "musiki âleti"

birincesi yırlar ḫoş āvāz ile

*birincesi **çalġu** çalar sāz ile (SNB, 229/1)*

çıñraġu, çıñra-ġu biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "çıngırak" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 19 Ekim 2015) Tietze, sözcükteki eki eylemden âlet adı türeten ek olarak değerlendiriştir (2002: 509).

1. Eylemden âlet adı yapar

a. "çıngırak"

bir yaġır eşek gicidüginden gelüb ol direge sürindi. ol ipdeki ***çıñraġu****lar çıñradı. avāz ḫusrev ḳulaġına degdi (MZ, 38b/3)*

daġlaġu, dağla-ġu biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "dağlama âleti" olarak kaydedilmiştir (TDK, 19 Ekim 2015). Tietze, sözcükteki eki eylemden âlet adı türeten ek olarak değerlendirmiştir (2002: 546). Kaçalin ve Bilgin, sözcüğün {+lA-} ve {–ġU} eklerinin kalıplaşmasıyla oluşan {+laġU} ekiyle türediğini belirtmiş ve sözcüğü *daġ+laġu* biçiminde çözümleyerek nesne ve âlet adları içerisinde değerlendirmiştir (1997: 72, 75-76). Ancak *daġla-* eyleminin *ḫışm idüp hörkül didi baġlañ bunı // çoḳ demür kızduruban* ***ṭaġla****ñ bunı (GZ, 248a/1625)* beytinde görüldüğü üzere henüz kullanımdan düşmemesinden ötürü söz konusu sözcüğü {-ġU} türevleri içerisinde değerlendirmeyi uygun gördük.

1. Eylemden âlet adı yapar
   a. "dağlama âleti, kızgın demir, şiş vb."

bir néçeler anı tizkereyile keserler arıdurlar ve bir néçeler demür ***daġlaġu****yıla daġlarlar (EM, 22b/5)*

demregü, Clauson sözcüğün *temir > *temre:-* eyleminden türeyerek, "kuru kabuklarla kaplanmış olan derideki bir cilt hastalığı; uçuk, temriye vb." anlamlarına geldiğini belirtmiş söz konusu hastalığın paslı demire benzemesinden dolayı muhtemelen bu şekilde adlandırıldığını söylemiştir (1972: 509). Gülensoy **temür+e-gü* biçiminde etimolojisini yaparak "bir tür deri hastalığı" anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 879). TaS.'de sözcük "dermeği (demreğü): temriye hastalığı"; DS'de ise *demreğü/derm*eği vb. varyantlarda "temriye, egzama; temriye hastalığını tedavi eden (kimse)" şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 19 Ekim 2015).

1. Eylemden "gibilik, benzerlik" anlamına sahip hastalık adı yapar
   a. "bir cilt hastalığı"

Ve baḳamuñ yaġı gevdede olan başlara eyüdür ve ***demregü****yi giderür (EM, 10b/4)*

içki ~ içkü ~ içgü, iç-ki biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, temel anlamda tümüyle doğal "içecek" anlamına geldiğini ve *a:ş* sözcüğüyle ilintili olduğunu söylemiştir. Kuzey lehçesi dışında tüm lehçelerde olduğunu fakat genellikle "sert içki, sarhoş edici (içki) ya da cümbüş" anlamına dahi geldiğini belirtmiştir. Araştırmacı sözcüğü eylemden türemiş somut ad olarak değerlendirmiştir (1972: 24). Bilgen de sözcüğü somut ad olarak yorumlamıştır (1989: 54). Gülensoy, sözcüğü "içki, meşrubat" anlamında aktarmıştır (2007: 425). TaS.'de sözcük "içgü etmek: işret etmek, içki içmek" biçiminde maddebaşı yapılmıştır (TDK, 19 Ekim 2015). Sözcük, KN ve MZ'de *içküci* sözcüğünde taban olarak da tanıklanmıştır.

1. Eylemden hareket adı yapar

a. "(alkollü) eğlence, cümbüş, ziyafet"

*ki şāh **içkü** édicegez dem-be-dem*

benüm odama başısardı ḳadem (SNB, 139/1)

b. "(alkollü içecek) içme, içme işi"

*oturdılar **içkü**ye ḳuruldı bezm*

ṭurup gitmege étmedi kimse 'azm

döküldi süci vü ḳımız u boza

ki her biri biñ 'aḳl evini boza (SNB, 140/6-7)

***içkü**ye ikindüden ṣoñra otur ki esrüyince ahşam ere, kimse esrükligüñ görmeye (KN, 53/14)*

1. Eylemden nesne adı yapar

a. "alkollü içecek"

anı daḫı bir zümürrüd ayaġ

*getürdi vü **içkü**ye düzdi yaraġ (SNB, 118/11)*

dimişlerdür kim üç kişiye rāz açmaḳ revā olmaya. bir şiyẕā göñüllü kişiye, bir çoḳ söylegene, bir ***içgüciye****. (MZ, 53a/2)*

Sakınġıl çoḫ yemekden ve çoḳ süci içmekden tā ki ziyāndan emin olasın. Zīrā ***içkici*** *esrümek çepel olur. (KN, 54/8)*

ḳarasaġu, ***ḳarasa-ġu **biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "karasağı (karasağu): karaya mail, karaya çalar, karamsı, karayağız" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 19 Ekim 2015).

1. Eylemden "gibi, benzer" anlamında {+msI} işlevinde renk adı yapar
   a. "karamsı, karaya benzer"

ṭalāḳ aġrısınuñ 'alāmeti, eger yüzi rengi ***ḳarasaġu****yısa 'ilācı üseylem ṭamarından ḳan aldurmaḳdur (EM, 52b/6)*

ḳay(ġ)u, Clauson sözcüğün *kaḏ-* eyleminden türeyerek "keder, tasa, endişe, kaygı" vb. anlamına gelen ad/sıfat olduğunu ancak sözcüğün eylemle olan anlamsal ilgisinin bulanık olduğunu belirtmiştir. Araştırmacı sözcüğün KD (?) hariç çağdaş lehçelerde *kayğı/kayğu* şeklinde yaşadığını ve 14-16. yy. Osmanlı Türkçesinde sözcük *kayğı yé-* gibi deyim halinde birçok metinde bulunduğunu söylemiştir (1972: 598). Bilgen, sözcüğü soyut ad olarak değerlendirmiştir (1989: 55). Gülensoy da **ḳad-gu* biçiminde etimolojisisni yaptığı sözcüğün "üzüntü, endişe duyulan düşünce, tasa" anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 483). TaS.'de "kara kaygu, kaygu sanmak, kaygurtmak, kaygu yimek" vb. maddebaşlarında bulunmaktadır (TDK, 19 Ekim 2015). Sözcük KY, GZ, SNB, YZ ve MZ'de *ḳayġulu*, GZ, SNB ve KN'de *ḳayġusuz,* EM'de *ḳayġulan-;* MZ, KN, YZ, Mİ, GZ ve SNB'da *ḳayur-/ḳayır-* ve KY'da *ḳayġur-* "endişelenmek, kaygı duymak" sözcüklerinde taban olarak ve MZ, Mİ, KY, GZ ve SNB'da *ḳayu/ ḳayı* olarak da tanıklanmaktadır.

1. Eylemden soyut ad yapar
   a. "üzüntü, tasa, endişe, keder"

ḳızıl süci iç göñlüñi şād ṭut

ḳara ḳaygudan cānuñ āzād ṭut (SNB, 282/9)

birbirile bir zamān şād oldılar

sevinüp ḳaygudan āzād oldılar (KY, 36b/1438)

uyanu gelür zelīḫā uyḫudan

beñzi güler emīn olur ḳaygudan (YZ, 23/343)

ḳaygуyı bir dem bir yaña atdılar

ol ikisi bir döşekde yatdılar (GZ, 268b/2232)

gelür ʻaḳl öñine şermende olmış

ki ḳaygu yaşıyıla gözi ṭolmış (RN, 16a/146)

ne eylük ki etmek gerek itgil

gider olıcaḳ ḳaygusuz gitgil (KN, 209/6)

nāgāh bir gün ḫusrev ḳaygulu aġlarken servaḳtına girdi (MZ, 42a/9)

…ve aʻrāz-ı nefsāniyyeden ki ġuṣṣalanmak ve ḳaygulanmakdur saḳına (EM, 57b/5)

ḳızılsaġu, *kızılsa-ġu biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "kızılımsı" anlamında; DS'de "kızılsavu [kızıl sarı]: kızıla çalan renk, kızılımsı" varyant ve anlamında kaydedilmiştir (TDK, 19 Ekim 2015).

1. Eylemden "gibi, benzer" anlamında {+msI} işlevinde renk adı yapar

a. "kızılımsı"

Ammā eger ḳandan olursa ʻalāmeti oldur ki ḳızıl ola ve ḥarāreti ḳatı ola ve yüzi rengi daḫı ḳızılsaġu ola (EM, 55a/8)

ḳurdaġu, ḳurda-ġu biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "diş kurdağısı: diş karıştırıcısı, kürdan" biçiminde maddebaşı yapılmıştır. Doğan, sözcüğün tarhî lehçelerde bulunmadığını belirterek KN'de geçtiği bağlama bakılarak "bir cins

kürdan" anlamının yanı sıra "diş aralarında kalan yemek kırıntısı; karıştırma, kurcalama" anlamlarını da çağrıştırdığını söylemiştir (2011: 92, 403).

1. Eylemden âlet adı yapar

a. "diş karıştırıcısı, kürdan"

Ve az ḥaḳīr tevfīre ṭama' ḳılma ki diş ***ḳurdaġu****sı-y-ıla ḳarın doymaz (KN, 168/14)*

sevgü, sev-gü biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, Orta Türkçe döneminde *sevig* sözcüğünün yerini alan sözcüklerden biri olduğunu ve sözcüğün hareket adı ya da ödünç sözcük olabileceğini belirterek 14-15. yy. Osmanlı Türkçesinde *sevi/sevü/sevüg* "aşk" ve bir metinde *sevgü*" sevgili" anlamında kullanıldığını belirtmiştir (1972: 787). Gülensoy, sözcüğü "insanı bir şeye veya bir kimseye karşı yakın ilgi ve bağlılık göstermeye yönelten duygu" anlamında vermiştir (2007: 758). TaS.'de sözcük "sevda; sevgili" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 19 Ekim 2015). Sözcük MZ, Mİ, SNB, KN, KY ve GZ *sevgülü;* KN'de *sevgülürek* sözcüklerinde taban olarak tanıklandığı gibi KEMŞ, RN, Mİ ve MZ'de *sevi/sevü* sözcükleri de bulunmaktadır.

1. Eylemden soyut ad yapar

a. "aşk, muhabbet"

çü ***sevgü*** *ḳuşı nā-gāh elden uçar*

pes ol nesneden ḳaç ki senden ḳaçar (SNB, 367/13)

yine ṣordı anlara kim yā ricāl

neden oldı ***sevgü****lü ol bir 'iyāl (KY, 32b/1266)*

yirde gökde söylenir anuñ adı

sevgü*sin ol ḳamu canlarda ḳodı (GZ, 267b/2201)*

ḳamu ***sevgü*** *dadın evvel göz alur*

pes andan ***sevgü****yi gönülde ḳalur (RN, 47b/491)*

çü elden çıḳacaḳdur gözüñi aç

bu dünyā ***sevgü****sini yabana saç (KEMŞ16b/326)*

ammā eyü tedbīr oldur kim sen şeyṭānī vesvesile anuñ göñline dünyā ***sevgü****sin bıraḳasın (MZ, 20a/2)*

ḳız oġlan bulıcaḳ ṭul ʻavrat alma tā göñlinde senden artuḳ kişi ***sevgü****si olmaya (KN, 101/9)*

…ḥużūr ve iʻtibār birle naẓar ḳılsa ḥaḳ taʻālānuñ ***sevgü****si ḥāsıl olur (Mİ, 5b/19)*

2. Eylemden zamirlik yapar

a. "sevgili, maşûk"

gözi görmez kişi ***sevgü****den ıraḳ*

ḳanı dosṭ ḳandasın sen gözüñ aç baḳ (RN, 47b/489)

uyḳu ~ uyḫu, uyu-ḳu/-ḫu biçiminde türeyen sözcüğün Clauson ET.'de bir durum adı olan *udık* sözcüğünün yerine Orta Türkçe döneminde kullanıldığını ve **udı*:*gu* sözcüğünün büzülmesiyle (contraction) meydana geldiğini belirtmiştir (1972: 46). Gülensoy, *uyu-ku* > *uyku* biçimiinde etimolojisini verdiği sözcüğün "dış uyarılara karşı bilincin, bütünüyle veya bir bölümünün yittiği, tepki gücünün zayıfladığı ve her türlü etkinliğin büyük ölçüde azaldığı dinlenme durumu; (mec.) çevrede olup bitenin farkında olmama, gaflet, aymazlık; doğada görülen sükûnet durumu" anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 978). TaS.'de sözcük "uyhu (uyuku):uyku; rüya"; DS'de uyhu [ukuy, uyuki, üykü]: uyku" biçiminde kaydedilmiştir (TDK, 19 Ekim 2015). Sözcük SNB'da *uyḫucı* ve *uyhusuz*, RN'de *uykula*-, EM'de *uyḳusuzluḳ* sözcüklerinde taban olarak tanıklanmıştır.

1. Eylemden durum adı yapar

a. "dış uyarılara karşı bilincin, bütünüyle veya bir bölümünün yittiği, tepki gücünün zayıfladığı ve her türlü etkinliğin büyük ölçüde azaldığı dinlenme durumu"

ṭutup uyıdı lā-cerem ṣoñ ucı

*aña oldı ol ṭatlu **uyḫu** acı (SNB, 155/14)*

*şāh uyandı **uyḫu**dan ṭurdı örü*

didi baña yiyesi aluñ berü (KY, 29a/1113)

*ol melik uyanur **uyḫu**dan ṭurur*

at biner yūsufa ḳarşu varur (YZ, 19/272)

ḳal'ada 'abdu-l-melik çardakda dir

*gendüsi yaturdı **uyḳu**da dir (GZ, 266a/2160)*

*niçe yıldur ki şol çopanuñ ardına düşmişsin, anuñ sürüsin güdersin ve **uyku** dadın bulmazsın, yidügüñ yirine siñmez (MZ, 30a/4)*

*Ammā gündüz **uyḳu**sın senden ıraḳ eyle (KN, 73/15)*

*ol ki bengi eyler, **uyḳu** getürür (EM, 2a/13)*

b. (met.)"çevrede olup bitenin farkında olmama, gaflet, aymazlık"

nicesini ḳulunç ṭutdı ḳorḳudan

*nice ġāfiller uyandı **uyḳu**dan (GZ, 281b/2618)*

pādişeh ḫaznesinde mennā' öküş

***uyḫu**dan uyanup dut sözüme gūş (RN, 44a/451)*

c. "rüya"

*gündüz avlardı, gice **uyḳu**sında av taḥayyülin iderdi (MZ, 46a/12)*

***uyḫu**sında şöyle görür sevinür*

uyanur bilmez anı kim ḳandadur (YZ, 23/337)

taḫıl bāzārı yöresinde yavuḫ

*görür **uyḫu**da kendözin aç tavuḫ (SNB, 225/5)*

yarġu, yar-ġu biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, temel anlamda "bölmek/yarmak için bir âlet" fakat normalde "kanunî bir mahkeme" (gerçekleri ayırmak ve doğruyu bulmak için bir âlet) dolayısıyla "dava" ya da "hukukî karar" anlamlarına gelen eylemden türemiş ad (âlet adı) olduğunu belirtmiştir. Ayrıca sözcüğün 14-16. yy. Osmanlı Türkçesinde "mahkeme, hüküm, dava" anlamlarına geldiğini söylemiştir (1972: 963). Gülensoy, **yār-gı* biçiminde etimolojisini verdiği sözcüğün ET.'de "hüküm, karar" anlamında olduğunu aktararak "kavrama, karşılaştırma, değerlendirme gibi yollara başvurarak, kişi, durum veya nesnelerin eleştirici bir biçimde değerlendirilmesi, hüküm; (huk.) yasalara göre mahkemece bir olay veya olgunun doğuşuna etken olan sebeplerin de göz önünde bulundurularak değerlendirilmesi sonucu verilen karar" şeklinde tanımlamıştır (2007: 1074). TaS.'de sözcük "hüküm, muhakeme; dava, kaziye; yasak"; DS'de "yargı (I): dava, didişme; yargı (II): nodul vb. yapmak için ayrılan düzgün odun; yargı (III): 1. patates, fasulye vb. dikmek için sabanla açılan yarık; 2. kanal açma" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 19 Ekim 2015). Sözcük, SNB'da *yarġulu* sözcüğünde taban olarak tanıklanmaktadır.

1. Eylemden durum adı yapar

a. "hüküm, muhakeme, karar"

hemāndem inüp taḫtdan nev-bahār

varup perde içinde ṭutdı karār

véribidi naḳḳāşa kim sen otur

olan ***yarġu****yı hep yérine getür (SNB, 336/1)*

b. "mahkeme, dava"

ki ṣuçsuz ġarīb ādemīler ṭutar

alur bulduġın nola bundan biter

çü oldı senüñ işlerüñ ***yarġu****lu*

ḳamu ḫalḳ eyleyiserler ġulū (SNB, 317-14)

yeygü ~ yiygü, yé-(y)gü biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "yiygü (yigü, yiygi): yiyecek, taam" anlamında kaydedilmiştir. Gülensoy, sözcüğü "genellikle kış için hazırlanan, biriktirilen yiyecek ve hayvan yemi; rüşvet" anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 1133-1134). DS'de de sözcük Gülensoyun aktardığı gibi *yeygi, yeygilik, yeygü, yeygülük, yeyinti, yeyüntü, yiygi, yiyinti* türev ve varyantlarında kaydedilmiştir (TDK, 19 Ekim 2015).

1. Eylemden nesne adı yapar

a. "yiyecek, taam"

Evden bāġa bir yol daḫı eylemiş, dā'im ol anbarlardan baġa ***yiygü*** *ṭartarımış; ferāġat birle tena'um idermiş (MZ, 21b/4)*

Ve nefs 'aḳla baġlandı ve tabī'at ***yeygüye****. Eger tabī'at* ***yeygü****den ḳuvvet bulmaya, ol baġ ki nefs-ile 'anāsır arasındadır, süst ola, beden ḫarāb ola (KN, 191/8-9)*

2.1.21. [-ġuç]

Bilgen ET.'de bulunan ekin âlet adları ve pekiştirme sıfatları türettiğini belirtmiştir (1989: 56). Erdal, /r/ ve /n/ sesleriyle biten çok sayıda sözcüğe eklenip âlet adları türettiğini söyleyerek asıl biçimi {-gUç} olan ekin, ET.'de {-kUç} şeklinde bir altbiçimciği bulunduğunu ifade etmiştir. Araştırmacı /r/ ve /n/ gibi ötümlülerden sonra ekin {-kUç} altbiçimciğine dönüşmek zorunda olduğunu, ancak bu durumun ET'de görülürken Karahanlı Türkçesinde görülmediğini söylemiştir. Bunun dışında {-kUç} altbiçimciğini de ET. ve Oğuz ağzında[12] göçüşme ile {-çUk}biçimine dönebildiğini aktarmıştır. Ayrıca araştırmacı ekin {-gU}ekine eklenen {+(X)ç} küçültme ekiyle oluşmuş birleşik bir ek olabileceğine de değinmiştir (1991:

[12] Kaşgarlı, DLT'de *örçük* sözcüğünü Oğuzca olarak belirterek bu sözcüğün *örküç* kelimesinden göçüşme ile meydana geldiğini belirtilmiştir (Atalay, 1998/I: 103; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 51). Erdal da bu hususa değinerek sözcüğün "saç örgüsü" anlamını saçı tutturmak için kullanılan "toka, iğne vb" temel anlamından metafor ile kazanmış olabileceğini belirtmiştir (1991: 359).

357-359). Hacıeminoğlu, ekin âlet adları ve berkitme sıfatları yaptığını belirtmiştir (1996: 20).

Gülsevin, EAT'de ekin âlet adları ve sıfat türettiğini söylemiştir (1997: 134). Banguoğlu, ekin Osmanlı Türkçesinde âlet adı türetim eki olarak oldukça yangınlık kazandığını belirtmiştir (1938: 107).

2.1.21.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

aldaġuç, alda-ġuç biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "aldağuç (aldağuc): aldatıcı" anlamında kaydedilmiştir. DS'de dönüşlü taban halinde bulunan sözcük "aldanca, aldak, aldancak, aldangaç, aldangeç (II), aldangıç-2, aldanguç" varyantlarında "avutacak, kandıracak, gönül alacak şey, söz" olarak kaydedilmişitr (TDK, 19 Ekim 2015). Tietze, sözcükteki {-ġuç} ekini etken sıfat-fiil (participium activum) anlamında sıfat türeten ek olarak değerlendirmiştir (2002: 146).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. "aldatıcı, hilekâr, sahtekâr"

ḳatından anuñ hīç ḥāli olmadı

*ki **aldaġuç** imiş anı bilmedi (SNB, 290/15)*

burġuç, bur-ġuç biçiminde türeyen sözcük DS'de "burguç (I): [burgaç (I)], burguç (II): su çevirisi, girdap" anlamında kaydedilmiştir. Ayrıca *burġuç* sözcüğünün ilk anlamı için "burgaç (I): yumurtası burularak erkekliği giderilmiş koç, teke vb. hayvan" maddebaşına gönderimde bulunulmuş ve sözcüğün bazı yörelerde *burgaç, burğaç, burkuç, burkuk burma, burmuk, buruh* varyantlarının olduğu belirtilmiştir (TDK, 19 Ekim 2015). Doğan, TaS.'de sözcüğün tanıklanmadığını, ancak bu anlamda *burulgan, burlağan, çevlük, çevlek, su çevleği, çevrinti* ve *düden* sözcüklerinin bulunduğunu söylemiştir (2011: 86).

1. Eylemden hareket adı yapar

a. “su çevirisi, girdap”

Bir ḳaç kişi-y-ile gemiye girdük. Diclede bir müşkil **burġuç** *var-ımış. Deġme gemi andan geçimezmiş. Pes gemici yolı başarımadı,* **burġuc***a uġrattı (KN, 105/13-14)*

2.1.22. {-I, -U}

ET.’de bulunan ve {-A, -I, -U} (ünlü) zarf-fiil ekinden farklı olan bir ektir. Batı Türkçesinde iki ya da daha fazla heceli kelimelerin sonunda bulunan /g/ sesinin düşmesi ile ortaya çıkan {-I} türetim ekinden de farklıdır. Erdal, ekin ünlü zarf-fiil ekinden ({-A, -I, -U}) ayrı eylemden ad türetim eki olmasını şu şekilde açıklamıştır:

> {-I} ile genişlemiş eylemler {-A}, {-U} gibi diğer zarf-fiillerle de meydana gelmiştir.
>
> Zarf-fiiller devamlı zarf işlevinde olmasına rağmen {-I} ekli sözcükler ad ve sıfat olarak kullanılır.
>
> {-I} ile türemiş sözcükler geçişli tabanların nesnesine (object), geçişsiz tabanlarında öznesine (subject) işaret ederler ve böylelikle de hem geçişli hem de geçişsiz, eş işlevli (ergative), tutum sergilerler. Fakat zarf-fiiller eş işevli değildirler (Erdal, 1991: 340).

ET.’deki {-(I)g} ekinin Batı Türkçesinde /g/ sesinin düşmesiyle bağlantı ünlüsü türetimlik işlevini kazanmıştır. Dolayısıyla ET.’de *tirig* ve *adrı* biçiminde iki farklı ek ile türediği açık olan bazı sözcükler Batı Türkçesinde *diri* ve *ayrı* biçimini alarak aynı ekle türemiş izlenimi vermektedir. Hâlbuki art zamanlı bakıldığında bu sözcüklerin ayrı eklerden türediği açıktır.

2.1.22.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

ayru, ayır-u biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, “bülünmüş, ayrılmış şey” anlamında ad/sıfat olarak değerlendirmiştir. Araştırmacı, sözcüğün bütün çağdaş

lehçelerde genellikle *ayrı* biçiminde yaşamakla birlikte KD lehçelerinde *azra/azrı*, Hakasçada *azır*, Tuvacada *adır* biçiminde olduğunu; 14. yy. Osmanlı Türkçesinde "ayrılma (parting), bölünme (separation)" 15. yy.'da "öbür, diğer" anlamına geldiğini söylemiştir (1972: 63-64). Erdal, "bölünmüş/çatallaşmış (forked)" anlamını verdiği sözcüğün geçişli *adır*-'eyleminin hiç şüphesiz nesnesi olduğunu belirtmiştir (1991: 340). Hacıeminoğlu, eylemin zarf-fiil şekli olarak değerlendirerek "+den başka" anlamında çekim ilgeci olarak kullanıldığını ifade etmiştir (1992a: 11). Tietze, *ayru/ayrı* şeklinde maddebaşı yaptığı sözcüğü Clauson'a atıfla "ayrılmış, beraber değil, kendi başına; başka, farklı" anlamına geldiğini aktarmıştır (2002: 243). Gülensoy, *ayruk* ile varyant olduğunu belirterek "başka" anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 96). TaS.'de sözcük *ayrılan-, ayrılık kargası, ayru ol-, ayrusını* maddebaşlarında tanıklanmaktadır. DS'de sözcük "ayrı (I): çalı ya da başak demetlerini toplamak, kaldırmak için yapılmış çatal ağaç; ayrı (II): 1. doğru, 2. uzak, ırak" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015). SNB'da sözcük *ayrulıġ, ayrulıḫ, ayruca;* KN'de *ayrulıḳ*; MZ'de *ayruca, ayrulıḳ* ve Mİ'de *ayruca, ayrucaġan* sözcüklerinde taban olarak kullanılmıştır.

1. Eylemden durum adı yapar

a. {-Il mIş} anlamında "ayrılmış"

benüm āh ile sözüm aġladuġum şol

ki benden ***ayrud****ur ol ḳamu ḫūblaruñ ḫānı (SNB, 82/5)*

… yidigüñ yirine siñmez dostlardan ***ayru*** *bir pāre arpa etmegine ki çopāndan artar ḳanā'at itmişsin (MZ, 30a/5)*

2. Eylemden nitelik adı yapar

a. "farklı, başka"

… illā bizüm tabī'atumuz anlaruñ tabī'atından ***ayru****dur (MZ, 43b/6)*

3. Eylemden sıfat yapar

a. "başka, farklı"

*anuñ **ayru** bir ḫücresi var idi*

ki taḫta yaruġını sıvar idi (SNB, 207/10)

4. Eylemden zarf yapar

a. "ayrılmış, tek"

*o daḫı türbe içre **ayru** yatur*

ḳamunuñ türbesinde berḳ urur nūr (KEMŞ, 3b/52)

b. İkileme şeklinde "tek tek, bir bir"

*… bir eve ḳāni' olmaḳ zaḥmetdür her bir nesnenüñ bir yeri var, her yiyesinüñ ḳabı var. **ayru ayru** gerek (MZ, 17b/12)*

*Ve ol müfferriḥdür yüz yigirmi direm andan berāberi ebrişimile üç ülü ḳadar turunc ḳabını dögeler, **ayru ayru** biri birine ḳarışduralar (EM, 26b/7)*

*Eger dükelin **ayru ayru** şerḥ édersem söz uzar ve kitāb resminden çıḳar (KN, 124/12-13)*

5. Eylemden ilgeç yapar

5.1. {+dAn} ayru

a. "+den başka, farklı"

ben ayruhsı bir fikir eylemişem

*bunı sen**den ayru** ḥo söylemişem (SNB, 313/10)*

*ve eger saña ma'lūm olmaya ki ma'rifet neyçün dānış**den ayru** añdı, ma'rifet ve dāniş bir degül mi (KN, 206/2)*

*… şemsin ḥalvāyi eyitmiş imām**dan ayru** iki kişi olursa mekrūh degül (Mİ, 13b/31)*

çalu, Gülensoy sözcüğün *çal-* "batmak, dalamak" eyleminden türediğini belirtmiştir (2007: 214). Tietze, "böğürtlen gibi bodur ağaç" anlamında aktardığı

sözcüğü Räsänen'in soru işaretiyle *çal-* eylemine dayandırdığını söylemiştir (2002: 471). Gülensoy ise ? işaretine gerek olmadığını ifade etmiştir (2007: 214).

1. Eylemden nesne adı yapar

a. "böğürtlen gibi bodur ağaç"

nāgāh bir **çalu** *dibinden bir keklik uçdı (MZ, 46b/2)*

egri, egir-i biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, durum adı olarak değerlendirerek "çarpık (crooked), eğri büğrü (tortuous)" anlamına geldiğini söylemiştir. Araştırmacı, bu anlamın öncelikle fiziki anlamda olduğunu, ancak erken dönemde manevî anlamda da olduğunu belirtmiştir. Ayrıca bütün çağdaş lehçelerde ses değişiklikleri ile yaşadığını ve 14. yy. Osm.'da "çarpık (crooked); çevgen (polo-stick) anlamına geldiğini aktarmıştır (1972: 112). Bilgen, sözcüğün {-I} zarf-fiil eki ile türediğini söylemiştir (1989: 58). Erdal, "bükük (bent), bükülü (crooked)" anlamını verdiği sözcüğün *egir-*'in sadece bir nesne adı olabileceğini söylemiştir. Araştırmacı, *egir-* eyleminin "kuşatmak, çevirmek" anlamında olduğunu, fakat "ip çevirmek ve fırıl fırıl döndürmek" anlamlarına da geldiğini ifade ederek *egri*'nin ilk örneklerinin develerin kanbur biçimini ifade ettiği için anlamsal ilişkideki sorunun devam ettiğini aktarmıştır (1991: 340-341). Tietze, "doğru olmayan, düz olmayan; çatık, asık (yüz)" anlamındaki sözcüğün metafor ile "yanlış, kötü" anlamına da geldiğini aktarmıştır (2002: 697). Gülensoy, **ēk- > eg-ir-i* biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 323). TaS.'de sözcük "çevgân, ucu baston gibi eğri ağaç" anlamında kaydedilmekle birlikte "eğri çek-, eğri ol-, eğrilik" gibi maddebaşlarında da bulunmaktadır (TDK, 24 Ekim 2015). YZ'da sözcük *ergilik* ve KN'de *ergilik, egrirek* sözcüklerinde taban olarak kullanılmıştır.

1. Eylemden soyut ad yapar

a. "düz olmayan, yamuk"

her bünyāẕ ki egri ola beḳāsı olmaz (MZ, 39a/8)

Ve eger burnı suñugı **egri** *olup yassı olursa ol daḫı bevāsīr nişānıdur (KN, 92/13)*

b. "yanlış, hata, kötü"

*ol **egri**ye çeker sen ḳo toġruya ṣap*

ol od yandurur üstüne sen ṣu sep (SNB, 22/12)

ta ki anlar söyleye sözin hemīn

***egri**den ṭoġrıyı bile şāh yaḳin (KY, 26b/1013)*

gizlemenüz eydüñüz siz ṭoġrusın

*ma'lūm eyleñ ol zelīḫā **egri**sin (YZ, 50/743)*

ḳamuya ṭoġru dersin ṭoġruysañ

*bulınmaz ṭoġrulıḳ sen **egri**yiseñ (RN, 53a/548)*

*… niçe yañlışlar kim naẓara rāst görinür ve niçe **egri**ler kim ḫayāl gözine toġru görinür (MZ, 20a/10)*

2. Eylemden sıfat yapar

a. "şaşı" (Korkmaz, 1973: 340)

bu ev issinüñ bir egri gözlü oġlı varıdı (MZ, 20b/2)

***Egri** gözlü yatlu olur (KN, 98/13)*

b. "kötü, yamuk"

*ne yér bula her demde **egri** dün*

*ki sıġmaz ocaḳda **egri** odun (SNB, 17/2)*

3. Eylemden zarf yapar

a. "kötü, ters"

*bunı dédi vü **egri** baḫdı ḳıza*

kıyās eyle gör kız nitesi kıza (SNB, 151/9)

göy(ü)nü, göyün-ü biçiminde türeyen sözcük DS'de "göynü: [->giğnü (I)}, göynü: üzüntü, sıkıntı; göğnü (I) [göğnük (II), göğnümüş, göynü]: iyice olmuş

meyve; göğnü (II): çürük rengi" şeklinde kaydedilmiştir. TaS.'de sözcük, "göyne göyne (göyünü güyünü): yana yana" yinelemesinde tanıklanmaktadır. Ancak bu yinilemedeki ek zarf-fiil ekidir. Canpolat, Önler sözcüğü "olgunlaşmış, olgun" anlamında vermiştir (2007: 135).

1. Eylemden durum adı yapar

a. "olgunlaşmış, olgun"

*üzüm; **göyünmiş**i issidür, yumşaḳdur ve ḫāmı ṣovuḳdur, **göynü**si eyü ġıda vérür (EM, 5b/7)*

ḳarşu, Clauson sözcüğün *karış-* eyleminden türemiş ad/sıfat olduğunu, öncelikle ad/sıfat olarak "zıt (opposed), karşı (opposite); karşısı (the opposite), karşı taraf (a place opposite) anlamına geldiğini, fakat çoğu kez zarf olarak kullanıldığını söylemiştir (1972: 663). Duran, *karşu/karşı* sözcüğünün "ön, huzur, karşı[13]" anlamında bazen mekân zarfı bazen de kendisinden önce yönelme hâl eki bulunan bir ad olduğunda yön gösteren son çekim ilgecine dönüştüğünü ve *–e doğru, tarafına* sözlerinin yerini tuttuğunu belirtmiştir (1956: 67, 74).

Hacıeminoğlu, *kar-u-ş-u* > *karş-u* > *karşu/karşı* "doğru, -a karşı" şeklinde yorumladığı sözcüğün Kaşgarlı'dan itibaren çekim ilgeci olarak kullanıldığını ve DLT'de *karşu*'nun ilk şekli gibi görünen bir de *karu* "karşı" sözcüğünün bulunduğunu, bunlardan ilkinin *karış-*, ikincisinin de *kar-* eyleminden değişik eklerle oluşturulmuş birer zarf-fiil olabileceğini söylemiştir (1992a: 52).

Tekin, *karış-* "kabul etmemek, bozuşmak" eylem tabanını **kar-* "karşı olmak, karşısında olmak, karşı durmak" köküne dayandırarak *karu* "karşı" sözcüğünün de aynı kökten türemiş zarf-fiil olduğunu söylemiştir (1988: 75). Bilgen, sözcüğün {-I} zarf-fiil eki ile türediğini söylemiştir (1989: 58). Karaağaç, Orhon Türkçesinden beri tanıklanan sözcüğün Türkçe ve birçok dilde "ön, karşı" yön kavramlarıyla komşu olan *1. düşmanlık etmek; 2. önlemek; 3. karşılaşmak* vb. pek çok kavramı adlandırmakta kullanıldığını ve "ön" ve "karşı" anlamlarını taşıyan sözcüklerin ilk anlamlarının "ön" olması gerektiğini ve "karşı" anlamının da "karşı" kavramının

[13] Sözcüğün Orhon ve Uygur metinlerinde "hasım, düşman" anlamında kullanıldığını söylemiştir (Duran, 1956: 74).

"ön" temel yön kavramıyla olan açık ilişkisinden kaynaklandığını ifade ederek sözcüğün **kar-* eylemine dayandırılmasına itiraz etmiştir:

> "Ayrıca bu açıklamalarda ortaklaşa seçilen *kar- kökü eğer T. Tekin'in dediği gibi "karşı olmak, karşısında olmak, karşı durmak" anlamlarını taşıyorsa, fizikî ve alt bir kavram olan "ön; karşı" kavramı, kendisinden çok daha üst bir kavramdan türetilmiş demektir ki bu imkânsızdır; zaten yukarıda da ifade ettiğimiz gibi pek çok dilde durum tam tersidir; yani insanlar önce "ön; karşı" kavramına ulaştıktan sonra "karşı çıkma, karşısında olma; düşmanlık" gibi daha sonraki üst bilgilerini bu temele dayandırmışlardır. (…) Kelimelerin görünen ve bilinen ses ve anlam yapılarından hiç şüphe etmeyen bu açıklamalar, hem ses hem anlam bakımından ḳarşı'nın çok yakınında duran ḳaş kelimesini dikkate almamışlardır. Bunun ana sebebi, tabiî ki ḳarşu/karşı kelimesindeki metatezin oldukça eski devirlerde, Türkçenin elimizdeki ilk yazılı vesikalarından önce gerçekleşmiş olmasıdır: kaş-ru "ön, öne doğru; > karşı, karşıya doğru" ḳarşu>ḳarşı (1991: 88).

Erdal, "zıt; karşıtlık/aleyh" anlamını verdiği sözcüğün *karış-* eylemi ile anlamsal ilgisinin açık olduğunu, fakat *kar-* ile açık olmadığını söylemiştir (1991: 342). Gülensoy, "bir şeyin, bir yerin, bir kimsenin önü" anlamında *kar- 'karşı durmak' –ş-ı* biçiminde değerlendirmiştir (2007: 471). TaS.'de sözcük, "karşu (II): 1. mukabil, karşılık olarak; 2. muhalif, ters iş" şeklinde kaydedilmiştir (TDK 11 Eylül 2015). Sözcük KY ve RN'de *karşu dur-/ṭur-* KY'da *karşı çık-* biçiminde birleşik eylem olarak kullanılmıştır. SNB, GZ, KEMŞ ve KY'da sözcük *karşula-;* KEMŞ'de *karşuġı* sözcüklerinde aynı zamanda taban olarak kullanılmıştır.

ḳarşı çık- : 1. dışarıdan gelenleri karşılamaya çıkmak

ḳarşu çıḳ*dı bā-'alem ṭabl (u) ḥaşem*

şehr ḫalḳı ḳamu geldiler behem (KY, 10b/376)

yūsuf daḫı ***ḳarşu çıḳ****dı menzile*

leşker ü ḥaşem bindi saġ u ṣola (YZ, 94/1406)

Zīrūy ***ḳarşu çıḳ****ub anları aġırladı (MZ, 36b/8)*

ḳarşu gel- : 1. dışarıdan gelenleri karşılamaya çıkmak

ḳarşu gel*diler aña mīr (ü) vezīr*

şehr ḫalḳı ḳamusı bernā vü pīr (KY, 10a/362)

cühūduñ bular geldügin bildiler

teferrücleyü ***ḳarşu*** *hep* ***gel****diler (SNB, 203/3)*

geldi andan girdi Mekke şehrine

ḳarşu gel*di çoḳ kişi geldi dine (GZ, 198a/122)*

Ol yañadan gördüler ʻalem naḳāre bile ***ḳarşu gel****diler (MZ, 9b/8)*

2. Engellemek (Demirci ve Korkmaz, 2008: 353)

alalum bünyāmīni girelüm yola

bu şehrde kim var bize ***ḳarşu gel****e (YZ, 79/1178)*

ḳarşu durış- : direşmek

anı gördi cālūs dürüşdi key

depindi vü çoḫ ***ḳarşu durış****dı key (SNB, 299/2)*

ḳarşı git- : 1. Karşılamak (Demirci ve Korkmaz, 2008: 353)

mışır ehli ḳamusı éşitdiler

cümlesi yūsufa ***ḳarşu git****diler (YZ, 21/302)*

ḳarşı dur-/ṭur- : 1. dayanmak (Boz, 2012: 361)

şaruñ üstine geldi uşta alur

buña ***ḳarşu ṭur****maḫ niçesi olur (SNB, 64/15)*

didi bunlar eyle itse anlara

*kimse **ḳarşu ṭur**amaz erenlere (KY, 38b/1505)*

*yaradılmış baña **ḳarşu tur**amaz*

benümle bir nefes hem-dem olmaz (RN, 19b/185)

*Ammā evimüz ḳoyub anlara **ḳarşu ṭur**ub uġraşmaḳ muvāfiḳ degül (MZ, 46a/7)*

1. itiraz etmek

ḳamu işiden dėr ki varmak gerek

*şehe **ḳarşu** bir laḥẓa **ṭur**maḳ gerek (SNB, 73/15)*

bizden güçlüler gördük anda varup

*söylemedük ḳorḫudan **ḳarşu ṭur**up (YZ, 83/1236)*

şāh yüridi kāfiri yara yara

*ḳıldı **ḳarşu ṭur**anı pāre pāre (GZ, 264a/2102)*

ʻaṣāña urdum yaḳamı dutdı

*baña **ḳarşu ṭur**ur ḥaḳḳı unıtdı (RN, 21b/206)*

2. karşıla- (Doğan, 2011: 387)

*Ḳullar ṭonanup **ḳarşu dur**dılar. Mübārizler ṣaf bağladılar. Andan elçiyi ḳıġırdılar. Élçi geldi (KN, 162/14)*

cümlesi peyġambere virdi selām

*saf ṭutuban **ḳarşu tur**dılar tamam (GZ, 206a/403)*

3. -e doğru yönel- (Üstünova, 2003: 471)

*Bilgil kim bir kişi elin bağlayup gözün secdesi yirine diküp **ḳarşu ṭur**up namāza başlarsa göñil dünyā endişesine meşġūl olsa bu bu edebsizlikden yüz biñ derice artuḳdur (Mİ, 12b/11)*

ḳarşı var- : 1. karşıla- (Demirci ve Korkmaz, 2008: 353; Cin, 2012: 584; Doğan, 2011: 387)

*çün işitdi naḳḳāş **ḳarşu var**up*

du‘ā ḳıldı dėdi yėre yüz sürüp (SNB, 70/5)

*‘arīs ehli yūsufa **ḳarşu var**ur*

Yūsuf anda kendüzin yine görür (YZ, 20/291)

*Ve çün ḳonuḳ evüñe gele; **ḳarşu var**, ‘izzet eyle ve alnuñ açuḳ ya‘nī ḳaşuñ ḳarşusına çatma (KN, 56/4)*

1. Eylemden somut ad yapar

a. “bir şeyin, bir kimsenin, bir yerin, esas tutulan yüzünün ilerisi” (TDK, 2011: 1336)

*du‘ā oḳudı **ḳarşu**dan ürdi ol*

ḳamu ġuṣṣa ṭūmārını dürdi ol (SNB, 109/9)

çünki ken‘ān yolına gönildiler

***ḳarşu**dan ḳardaşları görindiler (KY, 31a/1211)*

her gün uçmaḳdan aña bir nar iner

***ḳarşu**sında bir laṭīf ḳandīl yanar (YZ, 8/116)*

bunı böyle söyleyince ol la‘in

*gördi şah **ḳarşu**sına gelmiş hemīn (GZ, 221a/820)*

*ḫatunı Rābi‘a **ḳarşu**sınadur*

din içinde bular (yav)laḳ ġınādur

*birbiri **ḳarşu**sına yatmış anlar*

gücün yitse erinme sen daḫı var (KEMŞ, 13b/260-261)

*ḳurd **ḳarşu**sına geçüb ṭurdı (MZ, 56a/14)*

b. "ön"

ileyinde yüzini yére urur

*elin bağlayup **ḳarşu**sına ṭurur (SNB, 70/15)*

nice ola görem anun yüzini

*gele mi **ḳarşu**ma sulṭānum benüm (KY, 44b/1761)*

gel berü dér bir zamān anı öger

***ḳarşu**sına yügürür bélin eger (YZ, 33/491)*

ebū süfyān ile 'abbası gördi

*gelüben **ḳarşu**sına çekdi ṭurdı (GZ, 194b/24)*

*Anuñ cezāsı diş ḳılıcın üşürüb bir loḳma eyleyüb ḥāżır ḫadem ḫaşem **ḳarşu**ñuzda baḳarken yidürmek gerek (MZ, 61b/6)*

*Ve çün ḳonuḳ evüñe gele; ḳarşu var, 'izzet eyle ve alnuñ açuḳ ya'nī ḳaşuñ **ḳarşu**sına çatma (KN, 56/5)*

2. Eylemden soyut ad yapar

a. "ön"

*ol eylügi hem geldi **ḳarşu**sına*

pey eylük édegör ü ḳarşu sına (SNB, 343/4)

3. Eylemden sıfat yapar

a. "bulunan yere göre önde, ileride olan"

***ḳarşu** ṣuffe içre bir taḫt ḳurulu*

taḫt üstinde oturur bir ulu (KY, 32a/1237)

*şu **ḳarşu**ġı divardan bir ḳara ṭaş*

resūle söylemişdür ḳaldurup baş (KEMŞ, 2a/12)

b. "en" (Üstünova, 2003: 471)

… daḫı yigrek oldur kim āletin dibinden ṭuta daḫı ilerü ṣıġaya bir ḳac gez ***ḳarşu*** *ucuna gelen ṣucuġazı bir ḳurucaḳ nesne-y-ile sile (Mİ, 8b/20)*

… yoḳsa āḫiretde baḫīlliḳ ʻazābı ol yılan boynına ṭolaşup ***ḳarşu*** *depesinden ayaġına dek ṣoḳduġı ʻazābı zaḫmeti mi artuḳdur (Mİ, 33a/19)*

c. "diğer, öteki"

… pes zekātın ayırup çıḳarurken niyyet itmek gerek zekāt-ıcun çıḳardıġı aḳçayı ayruca ḳoyup ***ḳarşu*** *müsülmān yoḫsulına virmek gerek eger zekāt çıḳduġı vaḳt niyyet itmezse* ***ḳarşu*** *müsülmānlara virdükce niyyet itmedin mālınuñ çoġun üleşdürse zekātı ödenmez (Mİ, 22a/5)*

4. Eylemden zarf yapar

a. "önlem olarak"

Ve ʻūd aġız ḳoḳusın ḫoş eyler, ***ḳarşu*** *çeyneyeler (EM, 27b/5)*

… pes ṣabr idüp ṣevāba girmek yigdür riyā ***ḳarşu*** *göñli bulandukca bu nesne-y-ile ögütleye tā kim ġuṣṣalanup göñli ṭaġılup ḥaḳ taʻāla ḳullıġında taḳṣīrlıḳ itmeye (Mİ, 35b/20)*

b. "(birbirine) doğru"

ʻAceb degül aṣḥab-ı kehf iti erenlere uydı ola diyü muntaẓır ṭururken gördi bir heybetlü it ḳuyruġun ensesine diküb gelür. ***Ḳarşu*** *yürüyüb müşfīḳ ḳardeş ve muvāfiḳ yoldaş gibi görişdiler (MZ, 29b/11)*

c. "tekrar"

İtçügezüm-iseñ it gibi ür, ḥalvā vėreyim. İt gibi ürdi, ol oġlan aña ḥalvā vėrdi. Ol ***ḳarşu*** *ürer-idi, ol* ***ḳarşu*** *ḥalvā vėrürdi (KN, 210/9)*

imām ebūyyūsuf ḳatında ābdest aldugı yirde dökilen ṣudan girü alup a'żasın yumaḳ dürüst degül ol ṣuyı depredüp ol dökilen gidermeyince ammā ba'żı 'ulemā eydür ***ḳarşu*** *depretmek zaḥmet olur depretmedin daḫı alursa dürüstdür (Mİ, 10a/13)*

d. "zamanı gelince"

… ṣevāb ḥāṣıl olacaḳ ṭā'atları ögünde duta-y-ıdı ezberleye-y-idi ***ḳarşu*** *ögüne bıraġup işlemek-icün ve günāh ḥāṣıl olıcaḳ nesneleri örgendi ṣaḳlaya-yıdı* ***ḳarşu*** *andan ṣaḳınmaġ-ıcun (Mİ, 30a/1)*

5. Eylemden ilgeç yapar

5.1. {+A} ḳarşu

a. "+A doğru"

*turuban gelenler****e ḳarşu*** *varur*

çü ol şāh-ı çīnüñ vezīrin görür (SNB, 66/1)

*anlar****a ḳarşu*** *anı bir gez açar*

silker ol dem anlaruñ güci ḳaçar (KY, 38b/1525)

ud gider zelīḫādan açar başın

*yūsuf****a ḳarşu*** *aḳıdur göz yaşın (YZ, 36/524)*

aldı anı ṭag başına çıḳdılar

*leşker-i islām****a ḳarşu*** *baḳdılar (GZ, 208b/439)*

hanīfī altun oluġa ḳılurmış

*ḳapuy****a ḳarşu*** *Şāfī'ī ḳılurmış (KEMŞ, 6b/114)*

*İy ḥarīṣ nefs kendü ayaġıñıla ölümüñ****e ḳarşu*** *varduñ (MZ, 6a/3)*

*Ve ṣafrāyı ishāl éder ve toḫmını sirkeyile ḳarışdurup bahaḳ üzerine ṭılā édüp güneş****e ḳarşu*** *otursa nāfī'dür (EM, 15a/10)*

ābdest almaḳda edeb budur kim şu dökmege varıcaḳ ḳıbleye aya güneşe **ḳarşu** *oturmaya (Mİ, 8b/7)*

b. "için"

gör anı kim saña ḳulumdur dėyen

nice ḳul oldı saña **ḳarşu** *'ayān (YZ, 58/853)*

6. Eylemden zamirlik yapar

a. "diğer taraf"

ol eylügi hem geldi ḳarşusına

pes eylük ėdegör ü **ḳarşu** *sına (SNB, 343/4)*

7. Eylemden bağlaç yapar

a. "aynı zamanda"(Canpolat ve Önler, 2007: 150)

Hayżanuñ sebebi mizāc yaramazlıġıdur ki yėdügi ma'dede yaramaz ola siñmeye ve **ḳarşu** *ishāl ėde ve ḳuṣa (EM, 51a/5)*

ölçi, ölç-i biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "endaze" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 10 Ekim 2015). Gülensoy, sözcüğün "mizan" anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 660).

1. Eylemden miktar (ölçü) adı yapar

a. "bir niceliği, o nicelik için kabul edilmiş birimlerden birine göre oranlayarak değerlendirme, mizan" (TDK, 2011, 1844).

… eger aḳ üzüm olursa daḫı yėgrekdür, ṣıḳalar ve süzeler, **ölçi***yile üç baḫş şīreye bir baḫş şu ḳatalar (EM, 60b/11)*

ḳoḫu ~ ḳoḳı ~ ḳoḳu, ḳoḳ-u- biçiminde türeyen sözcüğü Gülensoy, "nesnelerden yayılan küçücük zerrelerin burun zarı üzerindeki özel sinirlerde uyandırdığı duygu" anlamına geldiğini aktarmıştır (Gülensoy, 2007: 533). TaS.'de "koḫu (koğu): koku" şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015). Sözcük Mİ ve

EM'de *ḳoḳulu*, SNB'da *ḳoḫusuz*; EM'de *kokla-;* KY ve KN'de *ḳoḫula-*, sözcüklerinde taban olarak kullanılmıştır. SNB'da *ḳoḫ-* eylemi şu beyitte tanıklanmaktadır: *deñizde ṣadefler ki bėsler güher //dikendeki güller ki gökcek ḳoḫar (5/12)* (Cin, 2012: 43).

1. Eylemden somut ad yapar

a. "nesnelerden yayılan küçücük zerrelerin burun zarı üzerindeki özel sinirlerde uyandırdığı duygu"

eger ḳaçsadı düşüben ḳorḳuya

érişmeyedi rengü vü ***ḳoḳı****ya (SNB, 15/6)*

ol ki ken'an ilidür benden yaña

ise babam ***ḳoḳu****sın vire baña (KY, 23b/894)*

eytdi uş geldi yūsufdan bir ***ḳoḫu***

dirmiş ḫaberin bildürem aḫu (YZ, 91/1356)

göbegi 'anber ḳoḳar za'ferāni ***ḳoḳusı***

kuyrugı zeberceddendi ḳamusı (GZ, 270a/2268)

… ve hevāsı uçmaḳ ***ḳoḳı****sı gibi göñüllere rāhat virürdi (MZ, 51b/5)*

Aġzı ***ḳoḳu****sın ve burnı* ***ḳoḫu****sın ve ḳulaġı berkligin ve dişi dibin gör (KN, 93/4/5)*

Ve ma'deyi issidür ve yapraġın çeyneyicek aġız ***ḳoḳu****sın giderür (EM, 6a/13)*

eger ṣuya aruca nesne ḳarışsa bal ü süd ve ṣābūn gibi ekṣer ***ḳoḳu****sından ve ṭadından ve renginden ikisi dönmişse ābdest almaḳ dürüstdür (Mİ, 9b/17)*

b. (met.) "iz, belirti, etki"

bi'llāhi pāẕişāh meyli kimedür ve kimüñ işi ḫayra döner ve kimüñ mekri gendüye ve oşbu sözüñ ***ḳoḳu****sı bir daḫı gelür (MZ, 59b/11)*

ḳoñşı ~ ḳonşu ~ ḳonşı Clauson sözcüğün *konuş-*'tan türemiş "komşu (neighbour)" anlamında ad olduğunu söyleyerek sözcüğün ses gelişiminin oldukça karışık olduğunu, Kaşgarlı'nın ifade ettiği *koşnı:*'yu basit bir metatez olmaksızın açıklamanın çok zor olduğunu ve tüm çağdaş lehçelerde değişik biçimlerde yaşadığını belirtmiştir (1972: 640). Bilgen, *koşnı* sözcüğünün {-I} zarf-fiil eki ile türediğini söylemiştir (1989: 58). Erdal, *kon-şı* şeklinde etimolojisini yaptığı sözcüğün "komşu" anlamına geldiğini, Kaşgarlının DLT'te taban olan *koşnı* ve ona göre Oğuzca varyantı olan *konşı*'ya değindiğini ve bunun bir metatez olduğunu ifade etmiştir. Sözcüğün *kon-* eyleminden *–Xş-* ekinin eklenmesiyle oluşan tabandan değil; *kon-* eylemine *–şI*'nın eklenmesiyle türediğini ileri sürmüştür (1991: 344). Gülensoy, *komşu:* "konutları yakın olan kimselerin birbirine göre aldıkları ad" anlamını verdiği sözcüğün ET.'de *ḳonşı*, OT.'de *konşı ~ koşna*, bunun dışında Uyg. *konaşı*, Oğuzcada *koşnı* varyantlarında olduğunu ve sözcükte /-nş-/ > /-şn-/ metatezi bulunduğuna işaret ederek *kon-* 'yerleşmek, konmak' eyleminden *–uş- 'işteşlik eki'*ne *–u*'nun eklenmesiyle türediğini söylemiştir (2007: 536-537). TaS.'de sözcük "konşu (konşı, koñuşu): komşu"; DS'de "konşu [konuşu]: komşu" şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015). MZ'de *ḳonşılıḳ*, SNB'da *ḳonşılıḳ/ḳoñşulıḳ*; GZ'de *ḳonşulıġ/ḳonşulıḳ* ve KN'de *ḳonşılıḳ/ḳonşulıḳ, ḳonşusuz* sözcüklerine taban olarak kullanılmıştır.

1. Eylemden zamirlik yapar

a. "konumları yakın olan kimselerin birbirine göre aldıkları ad"

hemīn uṣlular ile ṣoḥbet édüñ

yavuz ***ḳoñşı****dan ḳaçuñ ıraḫ gidüñ (SNB, 356/14)*

hiẕmet idenlere güç itmeyesiz

daḫı ***ḳonşu****ları incitmeye siz (GZ, 240a/1413)*

Yoldaş ve ***ḳonşı*** *ġuṣṣasın eyle yimek gerek (MZ, 39a/7)*

Ve çün ev alasın; ***ḳonşuña*** *ḥürmet eyle ki démişlerdür (KN, 95/6)*

… her kim bu ‘özrsüz cemā‘atı terk ide ṭanuḳlığı gecmez ta‘zīr urmaḳ vācibdür ***ḳonşılar*** *söyleyip naṣīḥat itmeze günāhkār olurlar (Mİ, 17a/9)*

ḳorḳu ~ korḫu ~ korḫı, ḳork-u biçiminde türeyen sözcüğü Gülensoy, “bir tehlike veya tehlike düşüncesi karşısında uyanan kaygı duygusu” anlamına geldiğini ve OT.’de *ḳorḳı ~ ḳorḳu* biçiminde olduğunu söylemiştir (2007: 542). TaS.’de sözcük “korḫu: korku*”* şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015). SNB’da *ḳorḫulu, ḳorḫunç, ḳorḫusuz*; KN’de *ḳorḫusuz, ḳorḳulu, ḳorḳusuz*; Mİ’de, *ḳorḳulu, ḳorḳusuz*; MZ ve GZ’de *ḳorḳulu* sözcüklerinde taban olarak kullanılmıştır.

1. Eylemden soyut ad yapar

a. “çekince” (Boz, 2012: 372)

dédi bildüm anı ki bilmez cühūd

Çalap teñriden ***ḳorḫū*** *kişiden ud (SNB, 211/2)*

şāh-ı reyyān çıḳdı anları görür

ḳorḳu*sından ḳaçdı ḳal‘aya girir (KY, 38b/1515)*

bizden güçlüler gördük anda varup

söylemedük ***ḳorḫu****dan ḳarşu ṭurup (YZ, 83/1236)*

bularuñ şāhdan ***ḳorḳu****sı yoḳdur*

kimesne begenesi ḫūsı yoḳdur (RN, 34a/339)

senüñ ***ḳorḳu****ñdan Allah* ***ḳorḳu****sından*

o ḳırmak geldi göñlümden bāña hem (GZ, 200a/194)

Çün müsāfir bunı işitdi ***ḳorḳu****sından ḳıçın girü gitdi ve andan vāz geldi (MZ, 35a/8)*

… bisleyen adam-ıla bile yatur bile ṭurur nesne itmez bisleyen anı döger ***ḳorḳu****sından nesne ṭınmaz (Mİ, 30b/33)*

b. “bir tehlike veya tehlike düşüncesi karşısında uyanan kaygı duygusu, endişe”

*hemān laḥẓa unıtdılar **ḳorḫu**yı*

kişi ögrenicek nite ḳor ḫūyı (SNB, 127/6)

çün işitdi ḫabbāz anı ol zamān

***ḳorḳu**sından gövdesinden çıḳdı cān (KY, 22a/834)*

ḳamu dili ṭutıldı beñzi ṣolu

*‘aḳlı gitdi **ḳorḳu**dan oldı delü (YZ, 86/1278)*

didi mālik ḫamuş olġıl iy ḳara

*di ne gördüñ **ḳorḳu** salduñ leşkere (GZ, 210b/501)*

*İmdi girçek dostdan tevaḳḳu‘ iderüz kim bunı evüñde gizleyüviresin. Bizi bu **ḳorḳu**dan ḳurtarsın (MZ, 16a/10)*

*Andan gérü **ḳorḳu** āyetleri-y-ile ḫalḳı ḳorḳıt, geh recā āyetleri-y-ile sevindür (KN, 129/9)*

*… bir niceler **ḳorḳu**dan ayaġın ṣırāṭa baṣdum ṣana cehennem aġzına başup aşaġa düşecekdür (Mİ, 3b/28)*

ṣaġu ~ saġu sözcüğünün etimolojisi için Clauson iki görüş ileri sürmüştür. Araştırmacı *sağu: (sa:ğu:)* biçiminde maddebaşı yaptığı sözcüğün temel anlamı “tahıl ölçeği (corn measure)” ise *sa:-’*tan “hesaplamak için” bir âlet adı olduğunu; “(süt) kova(sı)” anlamında ise *sağ-*’tan {-u:} ile türemiş ad olduğunu, ancak ilkinin daha muhtemel olduğunu belirtmiştir. Araştırmacı, GD Türk lehçelerinde sözcüğün “ağaç kova” anlamında yaşadığını; GB 14. yy. Osm.’da “ağıt okumak” anlamında *sagu sag-* deyiminin bulunduğunu söylemiştir (1972: 805). Gülensoy, sözcüğün *saġ* “sağlık, esenlik” adından ya da *saġ-* “(?) **sağlık esenlik dilemek”* eyleminden türemiş olabileceğini, DLT’de “saġu: ölçek, saġula-: ölçekle-, saġur-: su içmek, suyu içirmek, kurutmak” ve Anadolu ağızlarında “sağıcı: ağıtçı” sözcüklerinin

bulunduğunu aktarmıştır (2007: 715). SNB'da sözcük *saġu saġ-* deyiminde geçmektedir. TaS.'de "sağu: ölünün iyiliklerini duyuran ağıt ve mersiye"; "sağu sağmak (sağı sağmak (I), sağuculuk etmek): ölünün iyiliklerinin acıyla sayıp dökmek" şeklinde kaydedilmiştir. Bunların dışında "sağucu (sağıcı, sağu sağıcı): ağıtçı, ölünün meziyetlerini sayıp ağlayan; sağu kılmak: ölü için feryat ederek ağlamak" sözcükleri de bulunmaktadır. DS'de "sağu sağmak: ölünün arkasından parayla tutulan kadın yüksek sesle ağlamak, ağıt söylemek ve sağıcı: parayla tutulan ve ölünün arkasından yüksek sesle ağlayan kadın, ağıtçı" maddebaşları vardır (TDK, 24 Ekim 2015).

1. Eylemden soyut ad yapar

a. "ölünün iyiliklerini duyuran ağıt ve mersiye"

giderdi ümīzin ḫaḳa baġlayu

geh ***saġu*** *ṣaġardı geh aġlayu (SNB, 165/12)*

ṣanu, ṣan-u biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "sanu (sanı): 1. fikir, düşünce, istek, dilek, emel, zan, tasavvur, tahmin; 2. sır, raz" şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015).

1. Eylemden soyut ad yapar

a. "zan, kuşku"

uṣanmaḫ ***ṣanu****sını ṣanma ṣanam*

ṭapuñdan niçün uṣanam éy ṣanem (SNB, 126/13)

ṭoġu, ṭoġ-u biçiminde türeyen sözcüğün Tietze, "şark" anlamında *gün doğusu* ifadesinden kısaltma olduğunu söyleyerek sözcükteki eki hareket adı (nomen actionis) türetim eki olarak değerlendirmiştir (2002: 637). Gülensoy, ET. *tuġ-* eylemine dayandırmıştır (2007: 293).

4. Eylemden yön adı yapar

a. "şark"

medinenüñ gün ***ṭoġu****sından yaña*

‘azm eyledi ḥaḳ çalap yoldaş aña (GZ, 269b/2261)

… pes bu şehrde ḳıbleyi bilmek isteseler nevrūz güninde ya ayında gün ṭoġduġı yiri ṣaġ ḳolı berāberinde ḳıla ammā birez gün ***ṭoġu****sına dönerek ṭura (Mİ, 11a/5)*

ṭolu, tol-u biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, ad/sıfat olarak değerlendirerek “tam (full)” anlamına geldiğini ve GB Az., Osm’da *dolu*; Tkm.’de *do:lı* biçiminde yaşadığını belirtmiştir (1972: 491-492). Bilgen, sözcüğün {-I} zarf-fiil eki ile türediğini söylemiştir (1989: 78). Gülensoy, “dolu, boş olmayan” ve “içki dolu kadeh” anlamında iki farklı maddebaşı halinde vermiştir (2007: 297b-c). TaS.’de sözcük, “dolu (tolu): sağrak, içi içki ile doldurulmuş kadeh; dolu dolu: dolu olarak; dolu ay (tolu ay, dolun ay, tolun ay): bedir, mehtap”; DS’de “dolu: 1. kile denilen ve 24 kilo buğday alan bir tahıl ölçeği; 2. 12 kg. buğday alan bir tahıl ölçeği; 3. 6 kg.’lık tahıl ölçeği” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015). YZ’da *ṭopṭolu* pekiştirme sözcüğü ve *ṭolu ay* sıfat tamlasında, SNB’da *ṭopṭolu/ṭobṭolu* pekiştirme sözcüğünde, Mİ’de *aġzı ṭolu/aġız ṭolu/aġız ṭolusı* terkibinde ve *ṭobṭolu* pekiştirme sözcüğünde, GZ’de *ṭopṭolu* pekiştirme sözcüğünde tanıklanmaktadır.

1. Eylemden durum adı yapar

a. “dolmuş halde” (Boz, 2012: 431)

ḳızıl altun aṣlan muraṣṣa‘ ulu

ḳamusınuñ içi süciler ***ṭolu*** *(SNB, 77/7)*

açdılar aġzını ol bī-çārenüñ

ḳan ***ṭolu****ydı dişleri āvārenüñ (KY, 6a/200)*

bir ferişte ṭutmış bir ḳadeḥ ulu

ḳadeḥüñ içi şarāb-ıla ***ṭolu*** *(YZ, 98/1462)*

eger varısa ‘aḳluñ ġaybeti ḳo

ki ġaybet ḳoyanuñ ḫaznesi ***ṭolu*** *(RN, 44a/450)*

cennet ḳapusın var gör anda olur cennet-i ḥūr

*içi ṭaşı **ṭolu** nūr ḳuds-i mübārekdedür (KEMŞ, 20a/370)*

*… ve ʿālemler aġzı bizüm bahādurlıġumuzla **ṭolu**dur (MZ, 45a/3)*

*… eger aġzı **ṭolu** ḳussa aġzı **ṭolu**-y-ısa ṣınur aġzı **ṭolu**sı oldur kim aġzında-y-iken söyleyümese (Mİ, 10a/30-31)*

b. (met.) "kadeh"

süzülmişdi nergisleyin uyḫusuz

*ḫumār ile **ṭolu** ṣanayduñ henüz (SNB, 106/10)*

2. Eylemden sıfat yapar

a. "dolmuş halde"

*şehenşāha ṭutġıl bir ayaḫ **ṭolu***

ki ʿālemde yoḫdur hīç andan ulu (SNB, 77/12)

her birinde on çanaḳ var iy ulu

*biri altun biri gümişdi **ṭolu** (KY, 32a/1243)*

b. "tam"

*işāret édicek **ṭolu** aya ol*

ki ben her ne kim dėr isem anda ol (SNB, 10/4)

ḫoş bizerler gerdek ü köşk (ü) sarāy

*tā ki burcında ḳona ol **ṭolu** ay (KY, 11a/397)*

***ṭolu** aya beñzer olur hem yüzi*

görür olur hem anuñ görmez gözi (YZ, 61/909)

***ṭolu** güneş asumandurur göñül*

***ṭolu** ay çarh-ı bī-gümāndurur göñül (GZ, 238b/1369)*

c. “birçok, bir sürü”

*çü gördi ki mī̆şe yémişdür **ṭolu***

iñen tāze vü ṭatlu vü hem ṣulu (SNB, 196/3)

her biri ḫūbān-ı ‘ālem māh-rū

*ol ṭabaḳlar la‘l (ü) incüdür **ṭolu** (KY, 10b/378)*

bu dört dī̆varları üç ḳat kemerdür

*ḫaremüñ ṭaşra yanı **ṭolu** şardur (KEMŞ, 5b/89)*

*… daḫı nice kişiler ola kim dünyāsı olmaya ammā ic **ṭolu** dünyā muḥabbeti ola ṣabr yoḳ yoḫsullar gibi (Mİ, 31b/32)*

d. pekiştirme ile“donanımlı”

*şehüñ ili **ṭoptolu** durur çeri*

ki anuñ her birisidür ölüm eri (SNB, 64/5)

3. Eylemden zarf yapar

a. İkileme şeklinde “çok fazla”

ṭurdı evine gider ol ḳayġulu

*gözlerinden yaş töker **ṭolu ṭolu** (YZ, 10/137)*

b. pekiştirme ile “çok fazla”

döşenmişdi ol deñlü dī̆bā vü çī̆n

*ki **ṭopṭolu** dutmışdı meydān için (SNB, 325/7)*

ḳar yaġar yaġmur-ıla heybet ṭolu

*seyl ṣu-y-ıla yazı olur **ṭopṭolu** (YZ, 17/244)*

yolumuzun üstine gelmiş durur

*bir dereye **ṭoptolu** ṭolmış durur (GZ, 205b/356)*

c. “tam olarak”

döndi yūsuf söyledi eytdi delü

daḫı ṭokuz yaşum yā on **ṭolu** *(YZ, 34/503)*

d. “çok”

sin içinde çün ḳoya-sız yaluñuz

benüm yanumı **ṭolu** *müşk eyleñüz (SNB, 363/14)*

yarı ~ yaru, yar-u biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, “bir bütünü oluşturan iki eşit parçadan her biri, nısıf” anlamına geldiğini belirterek sözcükteki eki eylemden ad yapım eki olarak değerlendirmiştir (2007: 1074). TaS.’de sözcük “yaru: yarı, yarım”; DS’de “yarı (I): yağ çömleğinin ağzına gerilen deri; yarı (II): alan; yarı (III): ortak” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015). SNB’da sözcük *yaru buçuḫ* biçiminde ikileme olarak da tanıklanmaktadır.

1. Eylemden miktar (ölçü) adı yapar

a. “yarım, bir bütününün iki eşit parçası”

bu şāhuñ bileydi çerisi ḳamu

ulu kiçi şāruñ **yaru***sı ḳamu (SNB, 57/12)*

her ne ekerleridi **yaru***sını*

alup anbār eyledi Yūsuf anı (KY, 28b/1100)

hemān dülbendini başından aldı

pes ortasından iki yardı ḳıldı

yarus*ıyla elin bağladı muḥkem*

yaru*sın boynına ṭaḳdı anuñ hem (GZ, 200a/187-188)*

bir altunı ev ortasında bıraḳdı ve birin delük dibinde ḳodı ve birinün **yaru***sın içerü* ***yarı****sın ṭaşra ḳodı (MZ, 49b/8)*

ṣıfat-ı cevzābe ince elekden geçmiş arı unı südile ışladalar üç ülüde bir ülüsince şeker ḳatalar ve şeker ***yarı****sınca hindustān ḳozı ḳatalar (EM, 65b/9)*

eger yıluñ ***yarı****sın yabanda otlayup* ***yarı****sın evde yimleye zekāt farż olmaz (Mİ, 22a/8)*

2. Eylemden sıfat yapar

a. "yarım, bir bütününün iki eşit parçası"

Eger ziyān ėderse ***yaru*** *ser-māyeden artuḳ olmaya (KN, 138/2)*

yazı ~ yazu, yaz-ı biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, "geniş açık ova" anlamında ad olduğunu, olağan ses değişiklikleri ile pek çok lehçede yaşadığını ve anlamsal olarak *yası:* sözcüğüne yakın olduğunu belirtmiştir. Araştırmacı 14. yy. Osm.'da "geniş ova, çöl (desert)" anlamına geldiğini söylemiştir (1972: 984). Bilgen, sözcüğün {-I} zarf-fiil eki ile türediğini ifade etmişştir (1989: 58). Gülensoy, sesteş fakat anlamları farklı ve çeşitli eklerle türetildiğini düşündüğü *yazı* sözcüğünü üç maddebaşı hâlinde vermiştir: Bunlardan ilkinin *–ı(g)* eylemden ad türetim ekiyle türetilerek "yazmak işi; alfabe; harfleri yazma biçimi; herhangi harf düzeninde biçim ve sanat bakımından özellik gösteren tür; hergangi bir konuda yazılmış bilim, düşünce ve sanat ürürnü; makale; bilinen yazıdan ayrı olan anlatım aracı; metal paranın üzerinde değeri yazılan yüzü" anlamlarına geldiğini, ikincisinin "günah işlemek; kusur, hata etmek; ihmal etmek" anlamındaki *yaz-* eyleminden {-(g)I} ekiyle türetilerek "alın yazısı" anlamına geldiğini ve üçüncüsünün ise "sermek" anlamındaki *yaz-* eyleminden {-I} eki ile türetilerek "düz yer, ova, kır" anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 1102). TaS.'de sözcük, "yazı (I) (yazu (I)): ova, sahra, ıssız kır; yazı (II) (yazu (II)): talh, nasip, kader, alın yazısı; yazı (I) [yaazı, yazılık, yazu]: 1. düzlük, ova; 2. yer, toprak; 3. bağ, bahçe; 4. yabancı yer; alan; yazı (II): [-> yazgı (II)]; yazı (III): marangoz cetveli; yazı (I): 1. yabancı yer; 2. ova, kır; yazı (II): alın yazısı, yazgı" şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015).

1. Eylemden yer adı yapar

a. "ova, kır"

giderdi ne ***yazı*** *bilürdi ne ṭaġ*

içi ṭolu ‘ışḳ idi yüregi dāġ (SNB, 165/2)

*eytdiler kim **yazu**ya çıkmaz mısın*

bir temāşāya gidüp baḳmaz mısın (KY, 4a/116)

ḳar yaġar yaġmur-ıla heybet ṭolu

*seyl ṣu-y-ıla **yazı** olur ṭopṭolu (YZ, 17/244)*

*ṭaġ u **yazı** ḳamu ġulġūle ṭoldı*

kime cennet kime ‘arasat oldı (RN, 16b/152)

erenler na‘rası atlar avazı

*irişdi göge ṭoldı ṭaġ **yazı** (GZ, 259b/1953)*

*bu şehrüñ çevre yanı **yazı**lardur*

yapusı nice yıllık yapulardur (KEMŞ, 2b/23)

*geçenler cümlesi bu işüñ ṣoñın ṣanub bir çāre istememişler. bu yalan ‘izzete maġrūr olub ol mühlik **yazı**da meded bulmayub ölmişler (MZ, 9a/10)*

*İçmege **yazı**ya ve daḫı bāga ve ṣaḥrāya varma (KN, 54/1)*

*... ammā ṭaḥāvī̄ şerḫinde on biş gün durmaġa niyyet itseler deñizde gemi icinde ve **yazı**da muḳīm olurlar (Mİ, 18b/29)*

b. “yabancı yer, yaban”

*bilgil kim ölüyi sinleye ḳomayınca ṣoru ṣormazlar ḳaçan bir adam **yazı**da ölse gömseler atası anası dilese kim çıḳarup gendü şehrine ilede ḳomayalar zī̄rā mekrūhdur (Mİ, 20b/11)*

2. Eylemden sıfat yapar

a. “düz”

*bir atlu **yazı** yérde anı görür*

oḳır çaġırur bir arada ṭurur (SNB, 75/5)

yumru, Gülensoy sözcüğün **yum-(u)r-* yumrulaştırmak" eyleminden türeyerek "yuvarlak, şişkin şey, kabartı; şişkin, kabarık, yuvarlak biçimli" anlamlarına geldiğini belirtmiştir (2007: 1175). TaS.'de sözcük "ur, vücüddaki şiş, bez, gudde, kabarcık, tümsek, müdevver; eğri, çarpık"; DS'de "yumuru: [-> yumru (I) -2]; yumru (I): 1. set, tümsek; 2. toparlak; yumru (II): kuşlarda bir organ; yumru (III): domates" anlamlarında kaydedilmişitr. EM'de sözcük *yumurla-* ve *yumurlan-* sözcüklerinde taban olarak kullanılmıştır.

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. "yuvarlak, şişkin"

Barmaḳları yoġun, ayası yassı, gögsi gén, boynı yoġun, aşaġası **yumru**, *yüzi sobı, gözi ḳara (KN, 89/4)*

Ve bézi **yumur***layup oda kızdurup yāfūḫ üzerine gāh gāh ḳomaḳ eyüdür (EM, 46a/12)*

2.1.23. {-ICI} ~ {-UCI} ~ {GUçI}

ET.'de {-GU} sıfat-fiil ekinin {+çI} isimden isim türetim ekiyle genişlemesi sonucu {-GUçI} (Gabain. 2007: 52; Erdal, 2004: 291; Mansuroğlu, 1953: 343-344; Eraslan, 1980: 91; Hacıeminoğlu, 1996: 169; Ergin, 2008b: 191) şeklinde görülen birleşik bir ektir. Bu ekin ET.'de {-Ig} eylemden isim türetim ve {+çI} isimden isim türetim ekinin birleşimi ile {-(I)gçI} şeklinden geldiği de düşünülmektedir (Ergin, 2008b: 191). Karamanlıoğlu bu karışıklığı gidermek adına {-IçI}'nın {+(I)gçI}'dan {+UçI}'nın ise {+gUçI}'dan gelmiş olabileceğini belirtmiştir (1994 39). Çeşitli ses değişiklikleri ile Batı Türkçesinde ek {-(y)IcI}/ {-(y)UcU} (Çağatay, 1947: 550; Timurtaş, 2012: 81; Korkmaz, 2014:153; Gülsevin, 1997: 137) olarak görülmektedir.

Tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinin tamamını içine alacak derecede kullanımı olan (Mansuroğlu, 1953:343) bu ek, ET.'de türetimlik işlevi ile insanların kişisel özelliklerini ve mesleklerini ifade eden adlar yaptığı gibi işletimlik işleviyle olumsuzluk bildiren {–mA} üzerine getirilerek (Erdal, 2004: 291-292; Mansuroğlu, 1953: 343) sıfat-fiil yapmakta ayrıca gelecek zaman, şimdiki zaman ve devamlılık belirtebilmektedir (Eraslan, 1980: 91).

14. yy. EAT metinlerinde {-(y)IcI}/ {-(y)UcI} ve bir sözcükte {-gUcI} olarak tanıklanan ek, türetimlik işleviyle eylemden ad türetirken (Gülsevin, 1997: 137) işletimlik göreviyle "bir oluş ve kılışın sürekli veya bir nesneyi niteleyen bir alışkanlık halinde yapılışını gösteren" (Korkmaz, 1973: 189; Çağatay, 1947: 550) anlamında sıfat-fiil yapmakta ve zaman belirtmektedir (Deny, 2012: 475, Çağatay, 1947: 550)). Bunlardan başka *ol-* yardımcı eylemi (Çağatay, 1947: 550) ve {+dur} bildirme eki ile yüklemleştirici (predikatif) olabilmektedir (Çağatay, 1947: 550; Korkmaz, 1973: 189).

EAT. metinlerinde, ET.'de olduğu gibi, üzerine olumsuzluk eki almış bir örneğinin bulunmaması ve eklendiği bazı sözcüklerin isimleşmiş olması dolayısıyla ek, sıfat-fiil işlevinden ziyade eylemden ad yapım eki olarak değerlendirilmiştir (Korkmaz, 1973: 189-190, 199-200; Gülsevin, 1997: 137). Ancak ek, EAT döneminde diğer sıfat-fiillerinde olduğu gibi bünyesinde bağlama göre geniş zaman, şimdiki zaman ve gelecek zaman ifadesi taşımakta (Deny, 2012: 475) ve aynı zamanda TT.'si ağızlarında da gelecek zamanı belirtmektedir (Günşen, 2006: 54-84; Deny, 2012: 475; Hatiboğlu, 1981: 75). Ayrıca ET'de *kişi emgeki **bilmegüçi** kişi / kişi tip atamagu yılkı tuşı (KB, 2986)* örneğinde olduğu gibi olumsuzluk eki üzerine gelmektedir (Arat, 1999: 308; Erdal, 2004: 291-292; Mansuroğlu, 1953: 343). TT.'si yazı dilinde de *parlayıcı, patlayıcı, yanıcı ve **yanmayıcı** artırıcı eşya*[14] örneğinde görüldüğü üzere nadir de olsa ekin olumsuzuyla kullanıldığı görülmektedir.

Ek, dolayısıyla işletim ve türetim arasında kalmış bir yapıdadır. İşletim ve türetim ekleri arasında kalan bu tür ekleri alan sözcüğün yeni bir sözlüksel değer mi taşıdığı veya sadece işletime mi girdiği noktasında kesin bir ayrıma varmak oldukça

[14]http://www.mergumder.org.tr/_yuklenenDosyalar/_dernekDuyurulari/2012-20%20sayili%20genelge.pdf **(**çevirimiçi) (23.03.2015).

güçtür (Brown vd., 2012: 241). Bu tür ekler türetimlik işlevleriyle yeni sözlükbirimler oluştururlar. Ancak bu tür sözlükbirimlerde dikkat edilmesi gereken şey farklı söz dizimi yapılarında bu türetimlik işlevlerini koruyup koruyamadığıdır. Yani, {-(y)IcI} eki ile türemiş bir sözcük farklı yapıdaki bir tümce içerisinde yan tümcenin yüklemi olabilir. Bu hususta EAT. metinlerinde geçen "besleyici" sözcüğünü örnek verirsek;

(a) *saña vācib olan bu-y-dı kim dāyima seni* ***besleyici*** *bunca ni'met virüp dürlü āfetlerden ṣaḳlayıcı ve her gün nice ṣuclaruñ görür 'afv idici keremi çoḳ ulu pādişāh ḳullıġında ḥużur-ıla ve ḫuşu'-ıla olmak gerek idüñ ol pādişāh-ı kerim saña 'ināyet idüp eyitdi (Mİ, 12b/17-18)*

(b) *yusufi ol ḳaravaş besleridi*

besleyici *anı ḫoş sever idi (KY, 2b/43)*

tümcelerinde (a)'daki *besle-* sözcüğüne eklenen {-(y)IcI}, temel cümle içerisinde yan tümce oluşturan sıfat-fiil eki iken (b)'deki *besle-* sözcüğüne eklenen {-(y)IcI}, tümce içerisinde yan tümce oluşturmayıp türetim işlevindedir. Dolayısıyla, bu örnekten de hareketle,{-(y)IcI} ekini tümce içerisinde yan tümce oluşturmadığı durumlarda **türetimlik,** yan tümce oluşturduğu durumlarda ise **işletimlik** kabul etmek mümkündür.

Ekin geniş zaman, şimdiki zaman ve gelecek zaman ifadesi taşımasından (Deny, 2012: 475) dolayı *ol-* yardımcı eylemi (Çağatay, 1947: 550) ve {+dur} bildirme eki ile yüklemleştirici (predikatif) olduğunda (Çağatay, 1947: 550; Korkmaz, 1973: 189) işletim özelliği gösterdiği söylenebilir.

bu dünyā ni'metleri bezekleri ādem oġlanları aldayıp āḫiret yaraġından ḥaḳ ta'āla ḳullıġından girü ḳoyup āḫiret 'aẕābına ***uġradıcıdur****. (Mİ, 31b/21)*

'Ayb-ı Rūm: Rūmlaruñ dili çirkin ṭab'ı süst tīz ḳaḫıġan ḥarīṣ dünyā ***sevici olurlar****. Anlaruñ hüneri: Kendüzlerin* ***saḳlayıcı olurlar****. Kedhudālar olurlar ve kendü işlerin* ***başarıcı olurlar****. (KN, 91/5-6-7)*

2.1.23.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

açıcı, aç-ıcı biçiminde türeyerek **"**açmak işini yapan, açan" anlamında fâil ve nitelik adıdır. Canpolat ve Önler sözcüğü "sökücü, tıkanıklığı giderici" olarak anlamlandırmıştır (2007: 105).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. "sökücü, tıkanıklığı giderici"

ve ol ***açıcıdur****, siñirler aġzında olan süddeleri açar (EM, 16a/10)*

alıcı, al-ıcı biçiminde türeyen sözcüğün Tietze, "müşteri" anlamıına geldiğini belirtmiştir (2002: 151). TaS.'de sözcük "alıcı (alıcı kuş): avını kaçırmayan, avcı"; DS'de "alıcı (I): 1. azrail; 2. görücü, kız istemeye gelenler; 3. içli, alıngan; 4. öldürücü, devasız hastalık; alıcı (II) [alıcı guş, alıcı guşu, alıcı kuş, alıcı kuşu]: atmaca" anlamlarında kaydedilmişitr (TDK, 19 10 2015).

1. Eylemden fâil adı yapar

a. "satın almak isteyen kimse, müşteri" (TDK, 2010: 92)

çüm nesne satasın alan kişiye cānum balum ḳardaşum deyü söyle ve tevāzū' takṣīr etme ve lutuf göster tā senüñ lutfuñdan ***alıcı*** *tama' kılmaġa utana ve senüñ maḳsūdun hāsıl ola (KN, 188/13)*

añlayıcı, añla-(y)ıcı biçiminde türeyerek "anlayan, anlayışlı" anlamında nitelik adıdır.

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. "anlayışlı, anlayan"

dahı gerek yazıcı tīz bilici ola ve ince ***añlayıcı*** *ve yazıcılar sırrın bile (KN, 162/1)*

arıdıcı, arıt-ıcı biçiminde türeyen sözcüğün Üstünova "temizleyici, temizleme özelliği olan" anlamına geldiğini belirtmiştir (2003: 331).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “temizleme özelliği olan”

meger ol ṣuda ḳaynatduḳları ṣuyı ***arıdıcı*** *olsun diyü ḳaynadalar ṣābūn ya sidre ya çoġan gibi (Mİ, 9b/23)*

baḳıcı, baḳ-ıcı biçiminde türeyen sözcüğün Tietze, “falcı” anlamına geldiğini aktararak sözcüğün eylemden hareket adı (nomen actionis) türeten {-I} ve sanatçı adı (nomen actoris) türeten {+cI} ile oluştuğunu söylemiştir (2002: 266). TaS.’de sözcük “falcı”; DS’de “bakıcı (I): [->bakıncı], falcı; bakıcı (II): 1. dadı; 2. görücü” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 19 Ekim 2015).

1. Eylemden fâil adı yapar

a. “bilinmeyenden, gaipten haber verdiğini iddia eden kimse, falcı”

ḳamular göz gibidür sen ***baḳıcı***

senüñ gözüñdürür seni çaḳıcı (RN, 53a/550)

başarıcı, başar-ıcı biçiminde türeyen sözcüğe TaS.’de rastlanılmamıştır. DS’de ise *başarığçı* maddebaşı için *başarı’*ya gönderim yapılarak “bir işi, bir kurulu yöneten, yönetici, başkan” anlamı verilmiştir (TDK, 19 Ekim 2015).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “yönetici, başkan”

…eger girü ṭaġıdam her birine bir yir ve bekçi ve bir ***başarıcı*** *gerek (MZ, 17b/14)*

kedḥudālar olurlar ve kendü işlerin başarıcı olurlar (KN, 91/7)

besleyici, besle-(y)ici biçiminde türeyerek “besleyen, bakıcı, dadı” anlamında fâil ve meslek adıdır. Bk. s. 163 (a) ve (b) örnekleri.

1. Eylemden fâil adı yapar

a. “besleyen, bakıcı, dadı”

yusufi ol ḳaravaş besleridi

besleyici anı ḫoş sever idi (KY, 2b/43)

bilici, bil-ici biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "bilgin, hakim, ālim" anlamında kaydedilmiştir. DS'de ise *bilici* sözcüğü için *bilecen (I)-1*'e gönderim yapılarak "bilgiçlik taslayan" anlamı verilmiştir (TDK, 19 Ekim 2015).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. "bilen, bilgili"

*çok **bilici**, az söyleyici ol (KN, 40/13)*

bişirici ~ bişürici, bişür-ici biçiminde türeyen sözcük "pişirme özelliği olan" anlamında fâil ve nitelik adıdır. DS'de sözcük "bişirici/bişiriçi: ekmek pişiren" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 19 Ekim 2015).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. "pişirme özelliği olan"

*balıla ḳarışdurup urıcaḳ oġlancuḳlar aġzında olan zaḥmeti giderür ve anda ḳabż vardur munżıcdur ya'ni **bişürici**dür (EM, 27a/12)*

*Ve ol yumşadıcı ve **bişirici** ve ṭaġıdıcıdur (EM, 15a/7)*

bulıcı, bul-ıcı biçiminde türeyerek "bulan, ortaya çıkaran" anlamında nitelik adıdır.

1. Eylemden fâil ve nitelik adı yapar

a. "gerçekleştiren, başaran"

*ki çoḳ isteyici **bulıcı** olur*

ḳamu nesne hem tuş olıcı olur (SNB, 284/7)

çaḳıcı, çak-ıcı biçiminde türeyerek "aksettiren, bildiren, ifşa eden" anlamında fâil adıdır. RN'de *çak-* (bildirmek, ifşa etmek) eylemi *ḳaçan kim göz gönülden ṭoġru baḳa // işitmez ḳulaġuña ḥaḳḳı çaḳa (49b/510)* beytinde tanıklanmaktadır (Boz, 2012: 226).

1. Eylemden fâil adı yapar

a. “aksettiren, bildiren, ifşa eden”

ḳamular göz gibidür sen baḳıcı

senüñ gözüñdürür seni ***çaḳıcı*** *(RN, 53a/550)*

çalıcı, çal-ıcı biçiminde türeyen sözcüğün Tieteze, âdet ve meslek adları yapan {-I} ve {+cI}’dan oluşan {-IcI} ile türediğini belirterek “çalgıcı” anlamına geldiğini söylemiştir (2002: 469). TaS.’de sözcük, “çalgıcı, saz çalan” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 19 Ekim 2015).

1. Eylemden fâil adı yapar

a. “çalgıcı, saz çalan”

gelincük bigi şārı ṭonatdılar

çalıcılara *anca ṭon atdılar (SNB, 353/8)*

ve ***çalıcı****nuñ ulu hüneri oldur ki diñleyici dilegince ola (KN, 153/10)*

dilen(i)cü, dilen-(i)cü biçiminde türeyen sözcüğü Tietze, “geçimini dilenmekle temin eden” anlamında aktarmıştır (2002: 618).

1. Eylemden fâil adı yapar

a. “geçimini dilenmekle temin eden”

eñ öñdin şāh u şimdi ***dilencü****ven*

iñen miskīn oldum esirgenciven (SNB, 291/15)

diñleyici, diñle-(y)ici biçiminde türeyerek “söylenilen veya çalınan bir şeyi dinleyen, dinleme işini yapan kimse” (TDK, 2011: 672) anlamında fâil adıdır.

1. Eylemden fâil adı yapar

a. “söylenilen veya çalınan bir şeyi dinleyen kimse”

ve çalıcınuñ ulu hüneri oldur ki ***diñleyici*** *dilegince ola (KN, 153/10)*

ditredici, ditret-ici biçiminde türeyerek "titreten, titretme özelliği olan" anlamında fâil ve nitelik adı yapar

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. "titretme özelliği olan"

*ve nāfiż ısıtmaya ki **ditredici**dür ve daḫı ḳalan sıtmalara ki eskimiş ola yarar (EM, 27b/11)*

döndürüci, döndür-üci biçiminde türeyerek "çeviren, değiştiren, yönelten" anlamında fâil adıdır.

1. Eylemden fail adı yapar

a. "yönelten"

*şöyle ṣayru olsa kim ḳıbledin yaña dönmese **döndürüci**si daḫı olmasa ḳanḳı yaña kim güci yiter ḳıla (Mİ, 18b/12)*

eglenici, eglen-ici biçiminde türeyerek "oyalanan, bir süre duran" anlamında fâil adıdır.

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. "bir süre duran, oyalanan"

*ḳoca kişilerüñ ma'desinde ve baġarsuġında ġarīb yaşlıḳ çoḳ **eglenici** olur (EM, 57b/9)*

esirgen(i)ci, esirgen-(i)ci biçiminde türeyen sözcüğü Tietze, "acınacak hâlde olan" anlamında aktararak sözcükteki ekin işlevinin etken sıfat-fiil (participium activum) anlamında sıfat türetmek olduğunu söylemiştir (2002: 741). TaS.'de sözcük "esirgenmeye, korunmaya muhtaç, layık, merhamete şayan, esirgenen; esirgeyici, koruyucu, acıyan" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 19 Ekim 2015).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. "acınacak halde olan"

eñ öñdin şāh u şimdi dilencüven

iñen miskīn oldum ***esirgenci****ven (SNB, 291/15)*

esirgeyici, esirge-(y)ici biçiminde türeyerek "esirgeyen, merhamet edip koruyan (Allah), koruyucu" anlamında fâil ve nitelik adıdır.

1. Eylemden fâil adı yapar

a. "merhamet eden, koruyan"

diriġā ***esirgeyici****m yoḳ benüm*

ġarīblıḳda uş ayrılısar cānum (SNB, 93/10)

eydici, eyit-ici biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "şarkı okuyan, ırlayan, hanende" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 19 Ekim 2015).

1. Eylemden fâil adı yapar

a. "şarkı okuyan, ırlayan, hanende"

nitekim ol bir ***eydici*** *eyitdi. (MZ, 38b/13)*

ve eyü şarāb olmayınca ḳonaḳlık eyleme zīrā ḳaçan ki nuḳl ve şarāb ve ***eydiciler*** *eyü ola (KN, 57/11)*

gösterici, göster-ici biçiminde türeyerek "gösterme işini yapan, gösterme özelliği olan" anlamında nitelik adıdır.

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. "gösterme işini yapan, gösterme özelliği olan"

şol ḳuvvet kim nefs arzūsı ḳuvvetidir yalancı ve ḳulmaş şerri ḫayr ṣūretinde ***göstericidür*** *(Mİ, 29b/12)*

göyündürici, göyündür-ici biçiminde türeyerek "yakan, yakma özelliği olan" anlamına gelmektedir.

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. "yakma özelliği olan"

ferfīyūm issidür ḳurudur anuñ ḳuvveti yaşlıġından ṣoñra üç yıla degen gider ve ol laṭif ḳılıcı ve ***göyündürici****dür (EM, 28a/1)*

ışırıcı, ışır-ıcı biçiminde türeyerek "ısırma özelliği olan" anlamında sıfattır.

1. Eylemden sıfat yapar

a. "ısırma özelliği olan"

ḳuduz ve ḳalan ***ışırıcı*** *cānavarlar zaḫmına vursalar ziyānın giderür (EM, 29b/5)*

incidici, incit-ici biçiminde türeyerek "rahatsız eden, rahatsız etme özelliği olan" anlamına gelmektedir.

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. "rahatsız eden, rahatsız etme özelliği olan"

ol ma'denüñ içerüki ṭabaḳası ḥareket eylemekdür. Ma'deyi ***incidici*** *sürmegiçün. Ve ol* ***incidici*** *ya tīz ḫıltdur ya bir ḳızdurıcı ġıdadur (EM, 50b/2)*

isteyici, iste-(y)ici biçiminde türeyerek "arayan, araştıran" anlamına gelmektedir.

1. Eylemden fâil adı yapar

a. "arayan, araştıran"

ki çoḳ ***isteyici*** *bulıcı olur*

ḳamu nesne hem ṭuş olıcı olur (SNB, 284/7)

"'Aybuñ var mı?" Eyitti: Yok." Eyittiler: 'Ayb ***isteyici(****lik) var mı?" Eyitti: "Çok". Eyttiler: "Eylese senden çok 'ayblu yoḫdur." (KN, 69/13)*

imdi bilmek gerek kim ṭoġru söyleyici muḥaḳḳiḳler teemmül ve ehl-i 'ayb ***isteyici****ler dükeli dimişlerdür (MZ, 68a/6)*

kaçıçı, kaç-ıçı biçiminde türeyerek "kaçak, kaçmış" anlamında sıfattır.

1. Eylemden sıfat yapar

a. “kaçak, kaçmış”

‘imrān eydür ḳulımuzdur bu bizüm

*<u>**ḳaçıḳı** ḳul</u>dur daḫı diñle sözüm (KY, 7a/241)*

ḳıġırdıcı, ḳıġırt-ıcı biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “kığırıcı (kığırdıcı): münadi, tellal” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 21 Mayıs 2016).

1. Eylemden fâil adı yapar

a. “münadi, tellal, ulak”

***ḳıġırdıcı** şarda ḳıġırdur idi*

ne kim var ḫalāyıḳ çıġırdur idi (SNB, 325/4)

ḳırıcı, kır-ıcı biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, “kırma işini yapan; kaba, sert, çevresindekileri inciten” anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 512).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “öldüren, yok eden”

benüm halkum çun getür sen bu kılıcı

*bugün olma dahı adam **kırıcı** (GZ, 199a/164)*

ḳızdırıcı, kızdur-ıcı biçiminde türeyerek “kızdıran” anlamında sıfattır.

1. Eylemden sıfat yapar

a. “kızdıran”

*ve ol incidici ya tīz ḫıltdur ya bir **<u>ḳızdırıcı</u>** <u>ġıdā</u>dur ki ḥarāreti ifrātıladur (EM, 50b/2)*

ḳuvvetlendürici, kuvvetlendür-ici biçiminde türeyerek “gücü artıran, güçlendirici şey” anlamına gelmektedir.

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “gücü artıran, güçlendirici şey”

ammā ṣovuḳdan olan ḥafaḳānuñ ‘ilācı issi şerbetler vereler ki yüregi ***ḳuvvetlendürici*** *ola. (EM, 49/14)*

oñarıcı, oñar-ıcı biçiminde türeyerek “onarma işini yapan kimse, düzene koyan, tamamlayıcı” anlamına gelmektedir.

1. Eylemden fâil adı yapar

a. “onarma işini yapan, düzene sokan, tamamlayıcı”

düşenleredür ḥaḳ Çalap yārīci

ḳamu azmış işleri ***oñarıcı*** *(SNB, 325/1)*

işüñ oñarıcısı vardurur (MZ, 31b/2)

öldürüci, öldür-üci biçiminde türeyerek “öldüren, ölüme sebep olan, öldürme özelliği olan” anlamına gelmektedir (TDK, 2011: 1845).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “öldürme özelliği olan”

ve ṣābūn mizācı kirecile berāberdür öldürücidür yéyeni öldürür (EM, 24b/15)

bu ‘ışḳ ki sākīsi ḥarīf ***öldürüci****dür*

ṣāfī bāña içürdi vü ayruḫlara dürdi (SNB, 119/10)

2. Eylemden sıfat yapar

a. “öldürme özelliği olan”

ve eger öldürüci otlar içseler ol sögüt ṣuyın içüreler ziyān def‘ ola (EM, 22b/15)

örtüci, ört-üci biçiminde türeyerek “örtme özelliği olan, örten” anlamlarına gelmektedir.

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “örtme özelliği olan, örten”

... ādem oġlanları ḳatı ẓulm idicidür niʿmetlerüñ şükrin yirine getürmemegile ve hem örtücidür (Mİ, 38a/24)

satıcı, sat-ıcı biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, *sat-ıġ+çı* biçiminde etimolojisini yaparak OT.'de *satġuçı ~sattaçı* biçiminde olduğunu ve "alıcıya bir şey satan kimse" anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 741). Erdal, ET.'de sözcüğü *satıgçı* biçiminde fâil adı, *it ätin satguçı* ifadesindeki *satguçı* sözcüğünü ise sıfat-fiil olarak değerlendirmiştir (1991: 372). YZ'daki *var mı dérler 'ayıblu ḳul alıcı // ayruḳ ile iledüben ṣatıcı* beytinde de *alıcı* ve *ṣatıcı* sözcüklerinde {–IcI} türetimlik işlevinde değişdir. Eklendiği sözcüklere {–AcAk} ifadesi katarak sıfat-fiil işlevindedir.

1. Eylemden fâil adı yapar

a. "tüccar, ticaretle uğraşan kişi"

ṣabāḥ 'aṭṭārı nesrīn yasemin, müşk **satıcılar** *bāzārında hoten göbegin şeşmişdi (MZ, 63b/11)*

siñirici, siñir-ici biçiminde türeyen sözcüğün Canpolat ve Önler "hazmedici, sindirici" anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 178). EM'de sözcük *ve eger maʿdede ṭaʿām bulursa fesāda vérür siñirmez (18b/1)* cümlesinde tanıklanmaktadır (Canpolat ve Önler, 2007: 32, 178).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. "sindirme özelliği olan"

… ve ol siñiricidür ve yélleri sürer (EM, 38a/5)

soḳucı, soḳ-ucı biçiminde türeyen sözcüğün Canpolat ve Önler hayvanlar için "sokucu, insanı sokan" anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 179). Gülensoy, sözcüğe "sokan, sokmak işini yapan" anlamını vermiştir (2007: 794). EM'de sözcük *yılan ve çıyan ṣoḳduġına yarar (3a/1)* ifadesinde tanıklanmaktadır (Canpolat ve Önler, 2007: 17).

1. Eylemden sıfat yapar

a. “sokma özelliği olan, sokan” (TDK, 2011: 2133)

dükeli ışırıcı ve ***soḳucı*** *cānavarlaruñ mażarratın giderür (EM, 30b/5)*

sovudıcı, sovut-ıcı biçiminde türeyerek “soğutan, soğutma özeliği olan anlamına” gelmektedir.

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “soğutma özelliği olan” (TDK, 2011: 2131)

... dükeli endāma nüfūz eder ve ḳuvvet verür sovudıcıdur (EM, 5a/5)

söyleyici, söyle-(y)ici biçiminde türeyerek “dile getiren, konuşan” anlamına gelmektedir.

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “dile getiren, konuşan”

çok bilici, az ***söyleyici*** *ol (KN, 40/13)*

ṭaġıdıcı, dağıt-ıcı biçiminde türeyerek “dağıtma özelliği olan, çözücü, giderici” anlamına gelmektedir. DS’de sözcük “dağıtıcı: boşboğaz” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 19 Ekim 2015).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “dağıtma özelliği olan”

…ve ol yumuşadıcıdur ve ***ṭaġıdıcı****dur ve el ayak yarılmasına dürtseler ḫoş ʾder (EM, 24b/11)*

virici, vir-ici biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, “veren, verme yanlısı; çıkar gözetmeksizin her türlü yardımı yapan, esirgemeyen; (fiz.) elektromanyetik dalgalar yardımıyla işaret, ses ve görüntü iletmeye yarayan cihazların genel adı; (tıp.) başksına aktarılmak üzere kan, doku veya organ veren kimse” anlalarına geldiğini belirtmiştir (2007: 1015).

1. Eylemden sıfat yapar

a. “yerine getiren”

ger bize yardım kılarısa ol ilah

ol dilekler virici ol padişah (GZ, 279b/2558)

yandurucı, yandır-ucı biçiminde türeyerek “yakan, ısıtan, hararetlendiren” anlamına gemektedir.

1. Eylemden sıfat yapar

a. “yakan, ısıtan, hararetlendiren”

***yandurucı** ısıtma (EM, 68a)*

yapucı ~ yapıcı, yap-ucı/-ıcı biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, “yapı yapan; duvarcı” anlamına geldiğini aktarmıştır (2007: 1064). TaS.’de sözcük “yapucu (yapıcı): inşaat ustası, duvarcı”; DS’de “yapı yapan; duvarcı” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 19 Ekim 2015). KN’de sözcük *yapıcılık* sözcüğünde taban olarak bulunmaktadır.

1. Eylemden fâil adı yapar

a. “inşaat ustası, duvarcı”

hemān laḥẓa naḳḳāş döner gelür

*yigirmi otuz **yapucılar** alur (SNB, 89/12)*

*Gerek ol deñiz kenārında çoḳ gemiler eyleyesin ve çevre şehirlerden **yapucı**lar ve dürgerler dirşürüb ol yazıda şehirler ve köyler yabdurasın (MZ, 9b/2)*

*ammā pīşe ki ‘ilme ta‘alluḳ dutar güyendelik ve na’l-bendlik ki at sayrulıġın bile ve daḫı **yapıcı**lık-dur (KN, 125/3)*

yaradıcı, yarat-ıcı biçiminde türeyerek “yaratan, meydana getiren (Allah)” anlamına gelmektedir.

1. Eylemden fâil adı yapar

a. “Allah”

sen gümān-ıla ***yaradıcı****ya bakma (KN, 9/4)*

yarayıcı, yara-(y)ıcı biçiminde türeyerek "yararlı, faydalı, yardımcı" anlamına gelmektedir.

1. Eylemden sıfat yapar

a. "yararlı, faydalı, yardımcı"

yalnuza ***yarayıcı*** *subhan durur*

aṣlan yavrusı yine aṣlandurur (GZ, 274a/2401)

yazıcı, yaz-ıcı biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "kâtip"; DS'de "yazıcı (I): 1. dilekçe yazan; 2. yazman; yazıcı (II): oyunda ikinci oynayan; yazıcı: 1. muska yazan; 2. büyücü" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 19 Ekim 2015). Gülensoy, sözcüğün *yazı(k)+çı* "yazıcı, hasımlar arasında mektup getirip götüren kimse" biçiminde etimolojisini vererek "orduda yazı işleriyle uğraşan er veya erbaş; bir filmin yazılarını hazırlayan, yazıcı cihazı kullanan kimse" anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 1102).

1. Eylemden fâil adı yapar

a. "kâtip"

anuñ buyruġına muṭi' oldılar

dédügi bigi ***yazıcı*** *buldılar (SNB, 354/10)*

Cebrā'il geldi, bir kez çaġırdı, çeri temām ḳamu dört kişiden artugı helāk oldı ve helāk olmayanların biri Sencārīb, biri Buḫte Naṣr, ikisi ***yazıcı****larıdı (MZ, 69b/3)*

dahı gerek ***yazıcı*** *tīz bilici ola ve ince añlayıcı ve* ***yazıcılar*** *sırrın bile (KN, 162/1)*

yırtıcı, yırt-ıcı biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, "etleriyle beslenmek için başka hayvanları parçalayarak yiyen (hayvan); (mec.) kan dökmekten, insan öldürmekten zevk alan (kimse); (mec.) (ses) tiz, yüksek; (mec) iş bitiren, mahir" anlamlarına geldiğini belirtmiştir (2007: 1143-1144).

1. Eylemden fâil ve nitelik adı yapar

a. “etleriyle beslenmek için başka hayvanları parçalayarak yiyen (hayvan)”

ol ḥavālinüñ ***yırtıcı****ları anuñ ṭa‘ātına boyun virmişlerdür (MZ, 40b/13)*

ve ***yırtıcı*** *ardınca segirtme ki* ***yırtıcı*** *avında fāyide olmaz (KN, 75/8)*

2. Eylemden sıfat yapar

a. “etle beslenen vahşi (hayvan)”

pes eylük bulıcaḳ ne ādem ola

ki ***yırtıcı*** *ḥayvāndan alu ḳala (SNB, 18/8)*

ol miskīn oġlan ***yırtıcı*** *canavārlardan ḳorḳub eliyle aradı (MZ, 12b/9)*

yumuşadıcı, yumuşat-ıcı biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, “yumuşatmayı sağlayan; (mec.) teslim edici, hafifletici” anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 1179).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “yumuşatma özelliği olan, sertlik gideren, yumuşatan”

mūm, mu‘tedildür ve ***yumşadıcı****dur gögüsi yumşadur (EM, 37a/2)*

yüzgüci, yüz-güci biçiminde türeyen sözcük {-gUcI} ekiyle türetilmiş arkaik bir sözcüktür. KN’de *yüzgüci* “yüzen, yüzücü” (Doğan, 2011: 98) biçiminde bulunan sözcüğün Gülensoy, “yüzme sporu yapan kimse; yüzme sporunu profesyonel olarak yapan (kimse)” anlamlarına geldiğini belirtmiştir (2007: 1200). TaS.’de bu anlamda “yüzgüç: suda iyi yüzen, yüzgeç” sözcüğü; DS’de de “yüzek (I): 1. yüzücü; 2. [yüzgeç], yüzme” sözcükleri kaydedilmiştir (TDK, 19 Ekim 2015).

1. Eylemden fâil adı yapar

a. “yüzme sporunu yapan kimse, dalgıç”

gemiciler ve ***yüzgüciler*** *suya düşdiler yedi gün aradılar. (KN, 25/10)*

2.1.24. {-(U)K} ~ [-(u)ğ]

ET. döneminden bu yana işlek bir ektir. Gabain {-g} eki ile farkını kesin olarak tespit etmenin mümkün olmadığını belirterek bu ekle türetilen sözcüklerin edilgenlik, yapılan işin sonucunu bildirme ve sıfat anlamları taşıdıklarını belirtmiştir (2007: 54). Bilgen, eki soyut ve somut adlar türetim eki olarak değerlendirmiştir (1989: 59). Clauson ekin ünlüsünün Brahmi ve Tibet yazı sisteminden hareketle /U/ değil /O/ olduğunu tespit etmiştir (Clasuson, 1967: 17'den aktarımla Erdal, 1991: 224). Erdal da eki {–(O)k} şeklinde vererek geçişli eylemler için nesne, geçişsiz eylemler için özne meydana getirdiğini söylemiştir. (1991, 224). Tekin, {-(U)k} biçiminde belirttiği eki, eylem sonucu ve nitelikler türeten bir ek şeklinde tanımlamıştır (2003: 90). Ş. Tekin, {-K} biçiminde[15] verdiği ek için, eylemin gösterdiği hareketin sonucunu daha çok pasif olarak ifade ettiğini, böylelikle de {-g}'dan ayrıldığını ve bu tür türemelerin daha çok sıfat olarak kullanıldığını ifade etmiştir (1992: 83). Eraslan, ekin sıfat niteliğinde adlar türettiğini aktarmıştır (2012: 106).

Banguoğlu sıfat-fiiller içerisinde değerlendirdiği ekin Osmanlı Türkçesinde, çeşitli özel anlamları ifade etmek için geçmiş (perfect) zaman sıfat-fiili biçiminde {-mIş} gibi kullanıldığını ve olumsuz çekimlerinin de bulunduğunu söylemiştir. Öte yandan araştırmacı, eylemden ad türetiminde ekin Türkçede en büyük rolü üstlendiğini belirterek ekin sıfat-fiil anlamında sıfatlar ve bunun dışında adlar türettiğini belirtmiştir (1938: 117-118). Timurtaş, daima yuvarlak sesli {-(U)k} biçiminde verdiği ekin duyulan geçmiş zaman sıfat-fiillerinin ifade ettiği anlama yakın sıfatlar yapan ek olarak tanımlamıştır (2012: 79). Gülsevin, ünlüsü devamlı yuvarlak {–(U)k} olarak kaydettiği ekin, hem geçişli hem de geçişsiz eylemlere gelerek 'edilgen çatıda {-mIş} eki işlevinde ad ve sıfat türeten ek olarak yorumlamıştır (1997: 136).

[15] Tekin, {-UK}'lu örneklerin az olmasından dolayı temkinli davranarak örneklerin çoğaltılması gerektiğini düşünmüştür. Daha geniş bilgi için bk. (Tekin, 1992: 84).

2.1.24.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

açuḳ ~ açuḫ ~ açıġ, aç-uḳ biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, temel anlamda "açık" metafor ile anlam genişlemesi sonucu "bulutsuz (hava)", "içten, arkadaşça (mizaç)", "aşikar, belirgin", "Osm.'nın son zamanlarında finansal açık, eksik, iflas" anlamlarına gelen edilgen bir ad olduğunu söylemiştir (1972: 22). Erdal sözcüğü *aç-* eyleminin nesnesi olarak değerlendirmiştir (1991: 226). Tietze, edilgen eylem sıfatı (participium passivum) olarak yorumlamıştır (2002: 92-93). Gülensoy, sözcüğü üç maddebaşı hâlinde vermiştir. Bunlardan ilkinin ET. **açuk*'tan "kapalı olmayan", ikincisinin *aç-(ı)k*'tan "açık kalmış veya açık bırakılmış herhangi bir şey"; halk ağzında bulunan üçüncüsünün ise *aç-(ı)k*'tan "uzak, ırak" anlamlarına geldiğini söylemiştir (2007: 47-48). TaS.'de sözcük "açuk (II): 1. açık, 2. güler yüzlü, şen"; DS'de "açık (I): uzak, ırak; açık (II): orman içindeki ağaçsız çıplak yer" biçiminde kaydedilmiştir (TDK, 19 Ekim 2015).

1. Eylemden soyut ad yapar

a. (met.) "belirgin, uygun, engelsiz",

çalap ḥażretinüñ ***açuḳ*** *ḳapusı*

anuñ rüşveti yoḳdur ṭapusı (SNB, 17/5)

kim ḥācet ḳapusı ***açuḳ****dı meger*

ḥāceti oldı ḳabūl iy mu'teber (KY, 2b/48)

ger ecel yetdiyse çāre yokdurur

cennetüñ ḳapuları ***açuḳ****durur (GZ, 226a/995)*

Ve üç nesneñi dosta düşmene ***açuḳ*** *dut: Biri, ḳapuñı; ikinci, sofrañı; üçünci, kīseñi (KN, 208/2)*

…bu ṭarīḳ iġvāsından degme adam ḳurtılmaz meger kim başīreti ***açuḳ*** *ola dīn babında 'ālim olup diḳḳat-i naẓarı var ḳurtılur (Mİ, 7a/19)*

b. (met.) “ferah, rahat”

otururlar idi meger bir gėce

gönülleri ***açuġ*** *yapulu baca (SNB, 129/1)*

bir gün ḫalīfe gemi-y-ile Şatt ırmaġında seyr eyleyü yörür-idi. Gāyet vaktı hoş ve göñli ***açuḳ.*** *(KN, 11/1)*

c. (met.) “güler yüzlü”

ve dahı yad kişi dili senden ıraḳ ola. Ve çün konuk evüñe gelse; karşu var, ‘izzet eyle ve alnuñ ***açuḳ*** *ya‘nī kaşuñ karşusına çatma. (KN, 56/4)*

2. Eylemden somut ad yapar

a. “kapalı olmayan”

Bir daḫı, gündüz köri yatlu olur. Nişānı oldur ki gözi ḳarası yaşıl-lıġa ura, dāyim *gözlerin* ***açuḳ*** *duta ve hergiz kirpügin biri-birine urmaya (KN, 98/12)*

b. “bulutsuz (hava)”

bilgil kim bir kişi oruc ayın görse ḳādı ḳıyında ṭanuḳluḳ virse ḳāḍı ṭanuḳlıġın ṭutmasa gendü daḫı yise kefāret vācib olmaz girü ödemek gerek ancaḳ bu didügümüz ay göricek yir ***açuḳ*** *olmayıcaḳdur ammā eger ay yiri* ***açuḳ*** *olursa bir kişi ṭanuḳlıġı gecmez…(Mİ, 24b/3)*

c. “örtüsüz, çıplak”

…başı ***acıġ****-iken yā kişilik geyecegin cıḳarup iş işleyicek ya eve gelüp oturıcaḳ geydügi ṭonun dülbendin geyüp ṣarınup ḳılmaḳ mekrūhdur (Mİ, 13b/34)*

baş ***açuḳ*** *yalın ayaḳ irdük anda*

ḳamu iḥrām ile biz irdük anda (KEMŞ, 5a/72)

d. “aralıklı, arasında boşluk bulunan”

ḳaşu ***açuḳ*** *ola, gözi büyük, kabaġı kalın, yaġrını bögri aşkar, gözi gök, gözi ḳatında kızıl beñleri ola. (KN, 89/11)*

3. Eylemden sıfat yapar

a. "kapalı olmayan, sarılı olmayan"

ol bizüñ aralarında ***açuḳ*** *yircügez var-ısa yumaḳ gerek (Mİ, 9a/22)*

b. "parlak"

zīrek ve devletlü ḳuluñ 'alāmeti oldur ki beli toġru, eti mu'tedil, ayası açuḳ, ḳoyun gözlü ***açuḳ*** *yüzlü. (KN, 88/11)*

c. "rengi koyu olmayan, koyu karşıtı"

gözi ḳara, saçı meygün, ḳaşı ***açuḳ*** *kara, burnı çekilmiş, beli ince, eñegi gird, tudaġı ḳızıl, dişleri aḳ ola (KN, 88/6)*

4. Eylemden zarf yapar

a. "meydanda ortada" (Doğan, 2011: 295)

tābüta ḳoyuñ ve tābütı delüñ. Elümi delükden çıḳaruñ. Şöyle ***açuḳ*** *ḳoñ, tā görüp 'ibret dutalar. (KN, 118/4)*

b. "belirgin"

pes dāyim yazmaġa meşġul ol. ***Açuk*** *yaz, bellü, satr başı yokaru, sözi biri birine ulşauk ve bir nāmeyi ki ġarazı çok ola, 'ibareti az harc et. (KN, 161/7)*

aḳsaḳ, aḳsa-ḳ biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, "topal" anlamına geldiğini belirterek durum adı olarak değerlendirmiştir (1972: 95). Erdal ve Gülensoy sözcüğe "topal (lame)"; Tietze, "hafifçe topallayan" anlamında yer vermiştir (1991: 227; 2002: 113; 2007: 60). TaS.'de sözcük "ağsak: "aksak, topal"; DS'de "ağsak: 1. topal, hafifçe topallayan, aksak; 2. eksik, yarım, iyi gitmeyen (iş hakkında)" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 19 Ekim 2015). Sözcük EM'de *fī teşrīḥi'l-a'żāi* başlığı içerisinde verilen listede geçmektedir.

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “topal”

aḳsaḳ (EM, 70a)

alçaḳ ~ alçaḫ, Clauson sözcüğün övgü olarak “mütevazı, hoşgörülü, ılımlı” anlamlarına geldiğini ve bazı lehçelerde yaşadığını, ancak sözcüğün daha sonraları aşağılayıcı mahiyette “zayıf, değersiz, adi, düşük” anlamları kazandığını belirtmiştir. Araştırmacı yüzeysel olarak bakıldığında sözcüğün *alça-* eyleminden türemiş durum adı olduğunu söylemiştir[16] (1972: 129), Tietze, sözcüğü sıfat olarak değerlendirerek “burnu havada olmayan, üstünlük taslamayan; yüksek olmayan, yere yakın ve yüksek olmayan (ses/kalite)” anlamlarına geldiğini belirtmiştir (2002: 146). Gülensoy, **al+çak* biçiminde etimolojisini yaparak “yerden uzaklığı az olan; aşağı; kısa boylu; aşağılık, soysuz, rezil” anlamlarına geldiğini söylemiştir (2007: 64). TaS.’de sözcük “alçak: mütevazi, yavaş, sakin; alşah: alşah: alçak”; DS’de “alçak: dere boyu, düz otlak yer; ağşak (II): alçak” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 19 Ekim 2015; Gülensoy, 2007: 64)).

1. Eylemden soyut ad yapar

a. “zayıf, değersiz, adi, düşük”

*anuñ ılduzı benden **alçaḫ** durur*

aramuzda illik ancaḫ durur (SNB, 286/6)

b. “yüksek olmayan, yere yakın”

***alçaḳ** ola küçük ola ol nişān*

anda ünde babamı mihmān nihān (YZ, 97/1437)

kimi ṣaru kimi gökdür kimi aḳ

*kimi uzun kimi yüce kimi **alçaḳ** (GZ, 209b/476)*

[16] Clauson, *alça-* eyleminin sadece Redhouse’da yergi anlamında tanıklandığını, edilgen biçimi *alçal-* eyleminin ise Osmlıca sözlüklerde daha çok tanıklandığını söylemiştir. Araştırmacı, bu durumda *alça-*’ın *alçak* sözcüğünün art türevi (back formation) olduğu ve *alt* sözcüğünden daha önce türemiş **altçak* için sonraki türemiş bir ad olduğunun düşünülebileceğini, fakat bunun da *altçak* sözcüğünün arkaik bir sözcük olup olmamasına bağlı olduğunu belirtmiştir (1972: 129).

ve yatdugı vaḳt yaṣdugın ***alçaḳ*** *édeler (EM, 46b/4)*

c. "yüksek olmayan (ses/kalite)"

ammā dıḳ ısıtması uzun ısıtmalar soñında ḥādis olur, 'ālāmeti oldur ki ṣayrunuñ eti eriye ve ḳuvveti sāḳıt ola ve gözleri içerü bata ve āvāzı ***alçaḳ*** *ya ince ola. (EM, 56b/14).*

2. Eylemden sıfat yapar

a. "zayıf, değersiz, adi, düşük"

… nişānı oldur kim gendüden ***alçaḳ*** *mertebelü adam üstün yanına oturdugına gücürgene …(Mi, 32a/30)*

3. Eylemden zarf yapar

a. "zayıf, değersiz, adi, düşük"

yoḳsulları gendüden ***alcaḳ*** *görür (Mİ, 31b/26)*

b. "mütevazı, hoşgörülü, ılımlı"

ger alçaḳ varasın meydān senündür

cevāhir sende biter kān senündür (RN, 17b/163)

4. Eylemden yer adı yapar

a. "ova" (Boz, 2012: 254)

akup ṣu ***alçagı****a ṣuya ḳatılur*

ṣu ṣuya irdi deñize yitilür (RN, 17a/157)

alışuḳ, alış-uḳ biçiminde türeyen sözcüğün Tietze, "alışmış" anlamına geldiğini belirterek sözcükteki eki etken sıfat-fiil (participium activium) anlamında sıfat türetim eki olarak değerlendirmiştir (2002: 153-154). Gülensoy, sözcüğü "her hangi bir duruma alışmış olan" anlamında vermiştir (2007: 66). TaS.'de sözcük "alışık: alacak"; DS'de "alışıh [aluşturacah]: odunu kolay tutuşturmak için arasına konulan çalı, çırpı, yonga" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 19 Ekim 2015).

1.Eylemden özne adı yapar

a. “müşteri, alıcı” (Doğan, 2011: 300)

ve az assıya ḳanā‘at eyle. Ve ***alışuġ****uñı ḳaçurma ṭama‘ ḳılmaġ-ıla; tā rızḳlu ve çoḳ ḥarīflü olasın (KN, 188/10)*

arnuġ, arun-uġ biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “yorgun, yorulmuş, bitap; yorgunluk”; DS’de “arnık [arnuk]: yağmur yağdıktan sonra gevşeyen toprağın durumu” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 19 Ekim 2015). Tietze de, “yorgunluk” anlamında aktarmıştır (2002: 199).

1.Eylemden zarf yapar

a. “yorgun, yorulmuş, bitap”

oturur iken anda ḥāli yavuz

aç ṣusuz ***arnuġ*** *yaluñuz (SNB, 279/7)*

alnuġ, alın-uġ biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “gafil, sersem” anlamında kaydedilmişitr (TDK, 19 Ekim 2015).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “gafil, sersem”

démezven ki çāpükven ger yozam

ża’if ü ḳavl ***alnuġ*** *u ‘ācizem (SNB, 150/5)*

artuḳ ~ artuġ ~ artuḫ, art-uḳ biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, temel olarak “ek, ek miktar” anlamında en eski metinlerde sayı ifadelerinde kullanıldığını, daha sonra genellikle “fazlalık” seyrek olarak “aşırı, aşırılık” anlamlarına gelen edilgen durum adı olduğunu ifade etmiştir. Araştırmacı, Osm.’da sözcüğün ayrılma hâl ekiyle “+dAn daha (more than); +dAn başka (other than)” tek başına “fazla (abundant), lüzumsuz (superfluous)” ve “üzerine, artı (over)” anlamlarına geldiğini söylemiştir. (1972: 204-205). Hacıeminoğlu, “+den başka, +den fazla” anlamında ilgeç olarak kullanıldığını ifade etmiştir (1992a: 7). Erdal, sözcüğü geçişsiz *art-*

eyleminden türemiş özne adı (subject nominal) olarak değerlendirmiştir (1991: 228). Tietze, sözcüğü iki maddebaşı halinde vermiştir Bunlardan ilkinin "fazla; artakalan; lüzumundan fazlası; (+dan) başka; kem küm; aşağı yukarı " anlamlarına; ikincisinin ise anlam genişlemesi ile "denebilir, tahminen; bundan böyle; daha" anlamlarına geldiğini belirtmitir (2002: 202-203). Gülensoy, "fazla, artık, geriye kalan" anlamlarını verdiği sözcüğün *art-ḳ* biçiminde etimolojisini yaparak sözcükteki eki, edilgenlik ve sonuç bildiren ek olarak nitelendirmiştir (2007: 81). TaS.'de sözcük "artuk (artuğ, artık): başka, gayri, maada; fazla, ziyade; küsür +den fazla; üstün; büyük bir kısmı, kısmıazam"; DS'de "artuk [artuğ, artuh]: artık, geri kalan; artıh: fazla" anlamlarında kaydedilmişitr (TDK, 19 Ekim 2015). Sözcük oldukça sık kullanılmasından dolayı anlam genişlemesine uğrayarak zamanla cümle içerisinde isim, sıfat, zarf ve ilgeç olarak kullanılmıştır (Erol, 2014: 159). Sözcük EM, KN ve Mİ *artuġ(ı)raḳ,* MZ ve KN *artuḳlıḳ/artuḳluḳ* sözcüklerinde taban olarak kullanılmıştır.

1. Eylemden durum adı yapar

a. "fazlalık"

Ve anuñ ***artuġı*** *ki ḥaddinden ṭaşra ola (EM, 20b/13)*

b. "daha çok/fazla"

… dükeli yoldaşlardan saña ʻināyetüm ***artuḳ****dur (MZ, 58b/1)*

Yaʻnī ādem gevdesi ki bir görinür ḥaḳīḳatā ikidür yā daḥı ***artuḳ*** *(KN, 10/6)*

… zīrā bu ʻameller göñül gözidür ḫalḳuñ raġbeti buña ***artuḳ****dur (Mİ, 3a/3)*

c. "geçerli" (Özavşar, 2009: 187)

niçün güldüñ ve ne ʻaceb olmaduḳ nesne gördüñ ki bu ṣovuḳ gülmek senden ṣādır oldı ve bu maʻlūmdur ki uyurdan esrükden ve delüden teklīf götrülmişdür ve bunuñ gibi işde maʻẕūrdur ve dükelinden uyır ʻöẕri ***artuḳ****dur (MZ, 26b/4)*

2. Eylemden nitelik adı yapar

a. “daha çok/fazla”

*dün ü gün **artuk** cemali ṭal‘atı*

dembedem artar kemāli devleti (GZ, 269a/2238)

*… sidük yolın işledür ve ġıdāsı **artuḳ**dur (EM, 24b/5)*

*… eger iki kişi ḥāżır olsa ḳanḳısınuñ zühdi ve müsülmānlıġı **artuġ**ısa ol ḳılmaḳ yigdür (Mİ, 16b/20)*

3. Eylemden sıfat yapar

a. “çok, fazla”

*ol bir yirden daḫı yil çıḳdı. daha **artuḳ** ḫacālet ḥāṣıl oldı (MZ, 22b/10)*

*Görmez misin **artuḳ** yigitler ‘āṣıḳ olur KN, 64/14)*

*Ve dögüp eskiden ḳalan baş bert üzerine ekseler yaramazını ve çürük ve **artuḳ** etini giderür (EM, 36a/13)*

*pes bilgil kim kifāyet idecek rızḳ ḳazanduḳdan ṣoñra bir halāl ve meşrū‘ sebeb işlemeg-ile **artuḳ** rızḳ içün dürüste ṭālib dünyā olur (Mİ, 7a/32)*

4. Eylemden zarf yapar

a. “çok, fazla”

ḳatına getürdiler ü ṣordı ol

*ki ḳanḳıñuz **artuḳ** yürür ola yol SNB, 287/12)*

ṣol siñek gibi ne deñlü ḳaralar

*daḫı **artuḳ** üşeridi ḳaralar (GZ, 237b/1342)*

*anuñçun **artuḳ** istemezem kim biñ saġışuñ gāyetidür (MZ, 31a/11)*

*Çün **artuḳ** yéyeler aġu olur (KN, 53/6)*

*ve anuñ ḥaddi on dānedür, **artuk** yémeyeler (EM, 34a/15)*

… seni daḫı ‘āḳıl kişiler ve firiştehler daḫı ***artuḳ*** *‘ayblar cāhil delü-y-imiş dirler (Mİ, 28b/10)*

b. “tekrar”

… ammā evvel rek‘atda ***artuḳ*** *sübḥāneke e‘uẕü oḳumaya (Mİ, 16a/39)*

c. “farklı/başka (türlü)”

birisi oldur kim bir harfī ya kelimeyi yā āyeti bir ayruḳ ḥarf ya kelime ya āyet ya daḫı ***artuḳ*** *oḳıya (Mİ, 14b/21)*

5. Eylemden ilgeç yapar

5.1. Ø + artuḳ

a. “+den çok”

iki yüz ḳaravaş ***artuġ****idi*

ki her biri başına bir tuġidi (SNB, 27/11)

o ḳubbenüñ temāmet üsti ḳurşun

anuñ yüksekligi ***artuḳ*** *yüz arşun (KEMŞ, 8a/141)*

geldi hörḳul daḫı yetdi dir hemān

oldı ḳāfir yüz biñ ***artuḳ*** *ol zamān (GZ, 243b/1520)*

Beşinci, heftede bir kez ***artuḳ*** *mübāşeret étmeyeler (EM, 59a/5)*

5.2. {+dAn} artuk

a. “+dAn başka”

kişinüñ şol oḫt aḥmaḳı bilinür

*ki işin****den artuḫ*** *işe ilinür (SNB, 201/12)*

bir ḳızum var gidermez dilinden seni

*sen****den artuḳ*** *hi̱ç begenmez kimseni (YZ, 24/352)*

mālik eydür ṣatuñuz anı baña

*ben**den artuḳ** müşterī yoḳdur buña (KY, 7a/243)*

*ki didügüm**den artuḳ**dur bu evṣāf*

çü evṣāfı bağışlar bunca elṭāf (KEMŞ, 12a/233)

ḳoma allāhı dilüñden bir nefes

*an**dan artuḳ** nesneye ḳılma heves (GZ, 268a/2209*

*iy ḳarındaş bunda ṭoġru söylemek**den artuḳ** çāre yoḳdur (MZ, 58b/10)*

*ḳız oġlan bulıcaḳ ṭul ‘avrat alma tā gönline sen**den artuḳ** kişi sevgüsi olmaya (KN, 101/9)*

*Ol ḥālde marīżde nefes**den artuḳ** aṣlā ḥareket ḳalmaz (EM, 45a/14)*

*… z̲ātınuñ veṣıfatınuñ dünyede ḥaḳīḳatın gendü**den artuk** kimse bilmez (Mİ, 3a/31)*

b. “çok/fazla”

*adı ṭaymūs yüz yigit**den artuḳ** süsi*

zī ki vérmiş aña ‘ālem tañrısı (YZ, 22/327)

*elli günlik yol**dan artuḳ**dur hemin*

ger didügin ol olurısa hemin (GZ, 263b/2078)

*ayruḳlar ki senüñ ḳuluñ yirinde degüldür sürüsi biş on biñ**den artuḳ**dur ve senüñ bine irmez (MZ, 31a/10)*

*Ve bir ṭoganı bir kez**den artuḳ** atmaġıl ki pādişāha yaramaz (KN, 75/15)*

*yéseler, iki direm**den artuḳ** yémeyeler EM, 5a/3)*

*… īmānuñ budaḳları yitmiş**den artuḳ**dur seksenden eksükdür (Mİ, 4a/5)*

c. “(karşılaştırma ile) fazla/çok/büyük”

mīşelüm ulu-y-ıdı eñ ulusı

artuġ-ıdı kamudan ʻaḳl u uṣṣı (YZ, 62/919)

her ki bir maṭlūbı bulmaġa ḳaṣd eyleye anı bulmayıcaḳ şöyle perīşān olur ki bulub sevindügindeu daḫı artuḳ (MZ, 30b/8)

… zīrā sulṭān ʻizzeti bay-lıḳ ʻizzetinden artuḳdur (KN, 155/10)

… peyġāmber ʻalyhi's-selām buyurdı kim eger ebū Bekir ṣıddīḳun īmānın ṭartsalardı ḳamu ḫalḳuñ īmānından artuḳ geleydi (Mİ, 4a/9)

d. "dolayı"

… pes rāyı ḫāmlıḳdan ve ʻilmi eksüklikden artuḳ nesne umdı (MZ, 58a/5)

Ve eger cıraḥatdan artuḳ bitmiş et üzerine ekerlerise ol eti berkidür oñuldur ve yéñi et bitürür (EM, 24a/4)

e. "+den haric"

yüzlerinden artuḳı yanmış oda

yanmamış yüzleri hīç ol ṭāʻifede (YZ, 52/764)

cebrā'il geldi bir kez çaġırdı çeri temām ḳamu dört kişiden artuġı helāk oldı (MZ, 69b/2)

… er-ile ʻavratuñ yüzünden ve avucı içinden artuġı ʻavretdür (Mİ, 10b/37)

f. "üstün"

… ol kitāb vücūdı bize dükeli memleketden artuḳdur (MZ, 7a/1)

Bilgil ki dükelümüz sefer yaragındavuz. Ve ol sefer yaragı eyülük étmekden artuḳ degüldür (KN, 117/15)

… bir günlik ṣaġlıḳ yüz yıllıḳ dünyānuñ pādişāhlıġındanartuḳdur (Mİ, 40a/26)

5.3. {+da} artuḳ

a. "sonra"

… farżuñ iki evvelki rek‘atında ***artuġ****ında fātiḥadan artuḳ nesne oḳumaya (Mİ, 16b/10*

aruḳ ~ aruġ ~ aruḫ, ar-uḳ biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, temel olarak *“*yorgun, halsiz” anlamına geldiğini daha sonra daha çok hayvanlar için kullanılan “sıska, cılız, zayıf” anlamı kazandığını belirtmiştir (1972: 214, Tietze, 2002: 203). Erdal, sözcüğü *ar-* eyleminin soyut ve özne (subject noun) adı olarak değerlendirmiştir (1991: 228). TaS.’de sözcük “arık (aruk, aruğ): zayıf, cılız”; DS’de “arık (II) [arek (II)]: zayıf, sıska, cılız” anlamında kaydedilmişitr (TDK, 21 Ekim 2015).

1. Eylemden soyut adlar yapar

a. “zayıf, cılız, sıska”

aruḳ*van semiz loḳma yudımazam*

bu ḳaç nesneyi hergiz édimezem (SNB, 275/13)

gördi yidi semüz öküz bir yaña

yidi ***aruġ*** *daḫı ne eydem saña (KY, 24b/935)*

yūsuf eydür semiz sıġır dédügi

ol ***aruḳ****lar gérü anı yédügi (YZ, 49/726)*

ḳaṣṣāb ilerü geldi kim dekeyi ḳavrayub semizin ***aruġ****ın göre (MZ, 29b/2)*

ne iñen semiz ola ne iñen ***aruḳ*** *ola (KN, 88/15)*

gevdeyi semirdür ki çekirdegiyile bile yéyeler ve eger çekirdeksüz yéseler ***aruḳ*** *eyler (EM, 29a/9)*

b. “yorgun, halsiz”

eger yaya olam yā atum ***aruḫ***

ḳızardımazam şāh ḳatında ruḫ (SNB, 376/1)

varduḳca ***aruḳ*** *ve ża‘īf oldı (MZ, 56b/13)*

cimā‘ bedeni sizürür ve ḳatı ***aruḳ*** *ve żā‘īf eyler (EM, 63a/5)*

2. Eylemden sıfat yapar

a. “cılız, sıska, zayıf”

yidi semiz sıġır ucuzlıḳ ola

ol yidi ***aruḳ*** *sıġır ḳızlıḳ ola (KY, 25b/978)*

oġlaḳ eti; mu‘tedildür ***aruḳ*** *ve ża‘īf endāmlu kişilere muvāfıḳdur (EM, 3b/13)*

b. “yorgun”

kim bu deñlü az ***arıḳ*** *çeri*

dört biñ ādam ancaḳ ola vārı (GZ, 246a/1591)

c. “değersiz”

ve bildük ki dār-ı fülfül ve zencebīl issidür ammā bunlarda ***aruḳ*** *nesne yoḳ ki menī mütevellid ola (EM, 64b/8)*

ayıḳ, ay-ıḳ biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, “sarhoş olmayan” anlamında iken daha sonra metaforla “aklı başında (sober-minded), akla uygun (sensible)” anlamı kazandığını ve durum adı olduğunu söylemiştir (1972: 46). Tietze, sözcüğün “sarhoş olmayan veya sarhoşluğu geçmiş olan” anlamına geldiğini aktararak sözcüğü sıfat olarak değerlendirmiştir (2002: 237). Gülensoy da “sarhoşluğu veya baygınlığı geçmiş olan” anlamına geldiğini söylemişitr (2007: 94). TaS.’de “ayık (ayığ): aklı başında”; DS’de “ayık: [ayıh, ayuh-1, ayuk (II)] 1.ayılmış, uyanık, aklı başında; 2. zeki, açıkgöz, anlayışlı, açık fikirli, görgülü; 3. aklı eren, bilgili” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 21 Ekim 2015).

1. Eylemden durum adı yapar

a. “sarhoşluğu geçmiş, sarhoş olmayan”

senüñ fikrüñe düşmiş idüm bayıḳ

bilimezdüm esrük midüm yā ***ayıḳ*** *(SNB, 122/12)*

2. Eylemden soyut ad yapar

b. “aklı başında”

tevbe ḳılsın sözine olsun ***ayıḳ***

ḥācib oldur yūsuf bilsün bayık (YZ, 58/865)

3. Eylemden sıfat yapar

a. “aklı başında”

ḳıyamet ḳopdı ḳarcaşdı halayık

kamu serhoş gibi yok <u>*biri* ***ayık***</u> *(GZ, 197a/100)*

4. Eylemden zarf yapar

a. “açıkça”

dileñ andan yazuġuñuz siz ***ayıḳ***

bolay ki bağışlaya size bayıḳ (YZ, 89/1326)

b. “aklı başında”

sen gerek gör gerek sen görme ***ayıḳ***

ta‘bir oldı olısar bellü bayıḳ (KY, 22a/836)

c. “sarhoşluğu geçmiş, sarhoş olmayan”

eger baḫil olursa ***ayıḳ****la dileme esrüyicek dile (KN, 123/9)*

aylaḳ, ayla-ḳ biçiminde türeyen sözcüğün Tietze, Osm.’da “bedava” anlamına geldiğini aktararak “boş gezen, işsiz” anlamında sıfat olduğunu söylemiştir (2002: 240). Gülensoy da “işsiz, başıboş gezen” anlamını vermiştir (2007: 95). TaS.’de sözcük “boş, işsiz, işe yaramaz, kalp; bedava, parasız, ücretsiz; DS’de “aylak (I): karşılıksız, bedava, beleş; aylak (II): 1. açık, aşikâr, belli; 2. yalnız, tek” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 21 Ekim 2015). Mİ’de sözcük *aylaḳla* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır. KY’da *ayla-* eylemi *ibn-i yāmin birle göñlüm aylaram // anuñıla derdüme ṣabr eylerem (40a/1567)* beytinde tanıklanmaktadır.

1. Eylemden soyut ad yapar

a. “bedava, beleş”

… ḥaḳ ta‘ālanuñ ni‘meti çoḳ olduḳca ve artduḳca ḳul daḫı şükrin ve alçaḳlıġın ve meskenetin artura kişinüñ hīç dünyāsı yoġ-usa a‘żālar ve ıcindeki ḳuvvetler ve ṣaġlıġı ḳatı olur ni‘metdür ***aylaḳl****a bulmışdur anuñ-ıcun ḳadrin bilmez (Mİ, 35b/27)*

2. Eylemden sıfat yapar

a. “başıboş gezen”

Ol ışıḳda atlular var bī-şümār

Aylaḳ *ata aşkar olmışlar süvār (GZ, 210a/492)*

ayruḳ ~ ayruġ ~ ayruḫ, ayır-uḳ biçiminde türeyen sözcüğün Clauson temel anlamda “bölünmüş, ayrılmış” daha sonra genellikle “farklı, başka” ve özellikle de “+den farklı, (diğerlerinden) üstün” anlamlarına gelen edilgen durum adı olduğunu söylemiştir. Araştırmacı sözcüğün 14-16. yy. Osm.’da “başka (other, another) ve genellikle olumsuz eylemle “tekrar (again)” anlamında kullanıldığını belirtmiştir (1972: 65). Bilgen “başka” anlamında soyut ad olarak yorumlamıştır (1989: 59). Erdal, *adr-ok* “farklı, başka, çeşitli; fark” *adru-k* “üstün, en iyi; üstünlük, fazilet” şeklinde farklı yapı ve anlamda olan bu sözcüklerin belki de iki farklı sözcükbirim olduğunu ancak eldeki verilerle bunu ispatlamanın pek de mümkün olmadığını ifade ederek *adrok*’u *adır-* eyleminin nesnesi, *adruk*’u da *adru-* eyleminin öznesi olarak değerlendirmiştir (1991: 226-227). Tietze, sözcüğün “başka;” anlamında sıfat olarak niteleyerek “bir daha, gayrı, bundan sonra” ve “birbirinden ayrılmış” anlamlarına da geldiğini söylemiştir (2002: 243). Gülensoy da “ayrı, başka” anlamlarını vermiştir (2007: 96). TaS.’de “ayrık (I) (ayruğ, ayruh, ayruk): 1. başka, gayri, maada, diğer; 2. artık, bundan sonra, bir daha”; DS’de “ayruk (I): ayrık (I) 1. artık; 2. başka; ayruk (II): muhalif” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 21 Ekim 2015). ET. döneminden itibaren çok işlek kullanılan bu sözcükte kullanıma bağlı olarak anlam genişlemesi olmuş ve cümle içerisinde isim, sıfat, zarf, ilgeç gibi farklı işlevlerde kullanılmıştır (Erol, 2004: 134).

1. Eylemden soyut ad yapar

a. "fark(lı), başka"

anuñ ḫükmi vü şer'i vü buyruġı

ne var ise oldur nedür ***ayruġı*** *(SNB, 10/8)*

yusuf eydür on mısız ḳardaş hemīn

yāḫūd ***ayruḳ*** *var mıdur iy mü'minīn (KY, 32b/1258)*

şular kim ol gönülden ṭaşra ḳala

naṣībin aldurur ***ayruḳ*** *ne ala ((RN, 12b/106)*

girçek eydürsin illā çün ol ***ayruġı*** *senüñ üzerine iḫtiyār ḳıldı (MZ, 14a/14)*

zirā ki ḫalḳ-ıla mu'āmele ***ayruḳ****dur (Mİ, 1b/33)*

2. Eylemden sıfat yapar

a. "başka, farklı"

kimsede ḳalmadı ***ayruḳ*** *bir ġıda*

ṣatar idi ḫalḳa ol sāḥib-vefā (KY, 29a/1130)

Var mı dérler 'ayblu ḳul alıcı

Ayruḳ *ile iledüben ṣaṭıcı (YZ, 15/212)*

ol erenler şāhı çekdi zülfikār

didi kim ḳalmadı ***ayruḳ*** *intiẓār (GZ, 282a/2640)*

var bir ***ayruḳ*** *yirde ev idin (MZ, 21b/14))*

ḫaḳ ta'ālā anuñ göñline ve diline oḳumaḳ ḳudretin yaradur eger ***ayruḳ*** *keleci söylemek istese anı söylemek ḳudretin yaradur (Mİ, 6b/12)*

3. Eylemden zarf yapar

a. "bir daha, tekrar, bundan sonra"

çü furṣat bulunmış iken fevt ola

anı bilmiş ol girmez ***ayruḫ*** *ele (SNB, 97/5)*

Gözlerüm ***ayruḳ*** *cihānda baḳmasun*

Çünki yūsuf aña envār olmaya (KY, 49b/1960)

şöyle dédi aġladı yūsuf nebi

hiç ***ayruḳ*** *aġlamadı anuñ gibi (YZ, 16/233)*

çünki bunlar bu sözi işitdiler

ayruḳ *atlar ṭuramayup gitdiler (GZ, 271b/2313)*

niçe çaġırdısa ün ṭaşra çıḳmaz

ḳodı çaġırmaġı ***ayruḳ*** *çaġırmaz (RN, 28a/276)*

ilāhī sinümüz itme ḳarañu

ki olmayavuz ***ayruḳ*** *iñe yañu (KEMŞ, 9b/178)*

eger dīndār dīve cevāb viribilürse dīvler ***ayruḳ*** *ādem oġlanı arasında ṭurmayalar (MZ, 24b/4)*

gözin ki egdi-y-idi ***ayruḳ*** *açmadı (KN, 160/10)*

eger bahar günlerinde üçgüne degin birin birin ardınca içseler ol yıl ***ayruḳ*** *ot içmeğe (EM, 11b/12)*

…ulu günāh işlenicek süci içmek ve zinā itmek ve atasın anasın incitmek ve ḥarām yimek ve bühtān ve yalan söylemek gibi tevbe itmedin ölücek ṭamuda ḳalur ***ayruk*** *çıḳmaz… (Mİ, 4b/31)*

4. Eylemden zamirlik yapar

4.1. Yalın halde

a. “diğer, başka”

sen ***ayruḳ*** *yidügiyle ṭoymayasın*

anuñla cism ü ‘ömri yoymayasın (RN, 50b/523)

b. “başkası”

şöyle bil ki tenüñ senüñ fermānuñda olmaya ***ayruḳ*** *fermānında ola (KN, 29/9)*

4.2. {+lAr} çokluk eki ilavesiyle

a. “diğer, başka”

ḳo ***ayruḳlar*** *sözini sen seni güt*

ḳınama kimseyi sen işit öğüt (RN, 50b/521)

ikinci ḥaḳsuz ***ayruḳlar*** *mālın istemek (MZ, 41b/1)*

4.3. {+(s)I} iyelik eki ilavesiyle

a.“başkası”

anuñ ḥükmi vü şer‘i vü buyruġı

ne var ise oldur nedür ***ayruġı*** *(SNB, 10/8)*

baḫṣ-ı ‘ilm dā‘im anuñıla ḳılur

ayruġı*na çün ḥased andan ḳalur (KY, 2a/35)*

özüni izlemez ***ayruġı*** *ṣınar*

ki ṭoġru kim varısa anı ḳınar (RN, 22a/208)

yaluñuz ol iş degül daḫı eydürmiş kim bir ***ayruġıla*** *düzildi (MZ, 14b/6)*

4.4. “{+A} hâl eki ilavesiyle”

a. “başka”

anı ḳoyup ***ayruġa*** *yönelmegil*

ādem oġlına sen daḫı inanmaġıl (SNB, 17/6)

andan artuḳ bana yār aġyār ola

rūzī ḳılma ***ayruġa*** *(iy) zü'l-celāl (KY, 10a/409)*

pāẕişāh oldur ki kendüye ve ***ayruġa*** *ḥükmi geçe (MZ, 17b/2)*

4.5. "{+dAn} hâl eki ilavesiyle"

a. "başka"

lā ilāhe demek tangrılıġı Tangrıdan ***ayruḳdan*** *nefy eylemek-dür (KN, 14/10)*

4.6. "{+Uñ} eki ilavesiyle"

b. "başka"

kişi mālına hiç el uzatmañuz

ṭavar ***ayruġuñ*** *olsa gözetmeñüz (SNB, 358/8)*

barışıḫ, barış-uḫ biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "barışıklık, sulh"; DS'de "barışıh: barışık; barışık: dost, arkadaş" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 21 Ekim 2015). Gülensoy, sözcüğün "başkası ile barış durumunda olan, dargın veya düşman olmayan" anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 114).

1.Eylemden durum adı yapar

a."barışıklık, sulh"

çuḳal geydi başına ṣaldı ışıḫ

ara yérde çün yoḫ idi ***barışıḫ*** *(SNB, 294/10)*

bezek, beze-k biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, "süsleme, boyama; süs, ziynet" anlamında hareket ve nesne adı olarak değerlendirmiştir (1972: 391). Bilgen, "süs" anlamında somut ad olarak yer vermiştir (1989: 61). Tietze, "süs, ziynet" anlamında aktardığı sözcüğü âlet adı olarak yorumlamıştır (2002: 329). Gülensoy, iki maddebaşı yaptığı sözcüklerden ilkinin "süs, ziynet", ikincisinin ise halk ağzında "bayram, şenlik, donanma, resmî eğlence" anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 138). TaS.'de sözcük "süs, ziynet; ziynet eşyası"; DS'de "bezek, bézek: 1. şalvar ve donun uçkur geçirilen yeri; 2. donun uçkuru veya diz üzerindeki bağı; bezek, bézek (II): 1. süs, ziynet; 2. süslü elbise; bezek (III): bayram, şenlik, donanma, resmî

eğlence; bezeme (IV): güzel hayvan" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 21 Ekim 2015).

1.Eylemden soyut ve somut ad yapar

a."süs, ziynet"

yılduzıla gögi ***bizek*** *eyledi*

ādemi yir üzre temkīn eyledi (KY, 39b/1561)

on iki mermer direk başları altun ***bezek***

biri birinden yigrek ḳuds-i mübārekdedür (KEMŞ, 19b/367)

ammā ḳaçan göñül 'aḳl sözün dutsa dünyānuñ bu ẓāhir leẕẕetine ve ***bezek****lerine aldanmaz (Mİ, 30a/3)*

oġul ḳız dünyā ***bezeg****idür (MZ, 62b/6)*

yüzin saçın dükelin bezemek-içün yarattı; zirā saç ***bezek****dür. (KN, 88/1)*

bölük, böl-ük biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, edilgen ad/sıfat olduğunu, "parça, kısım" anlamına geldiğini ve daha sonra anlam genişlemesi ile "fark, ayrım" anlamı kazandığını söylemiştir (1972: 339). Bilgen, sözcüğü somut ad olarak değerlendirmiştir (1989: 61). Erdal, *böl-* eyleminin nesne adı olarak yorumlamıştır (1991: 230-231). Tietze, "kısım, parça" anlamında somut ad olarak aktardığı sözcüğün "bir konağın veya dairenin kısmı, kanat; askerî birlik; bir miktar, birkaç" anlamlarna ve ikileme ile "parça parça", yineleme ile de "kıta kıta, öbek öbek" anlamlarına geldiğini söylemiştir (2002: 381). Gülensoy, sözcüğün Anadolu ağızlarında *belik, bélik, belgi bilik* varyantlarında "bölük, parça, kısım" anlamında kullanıldığını aktarmıştır (2007: 173). TaS.'de sözcük "bölük, (belik (I)): 1. saç örgüsü, saç bölüğü; 2. parça, kısım" ; DS'de "bölük (I): 1. tarlalar ortasında kalmış orman parçası; 2. toprak, tarla parçası; 3. yerli bez parçası, dokuma; 4. parça parça ayrılan saç örgüsü; bölük (II): oyunlarda garsonun getirdiği çay, kahve, şeker; bölük (III): mahalle" anlamlarında kaydedilmişitr (TDK, 21 Ekim 2015).

1.Eylemden soyut ve somut ad yapar

a. “parça, kısım”

hem eyledi ṣaçların iki ***bölük***

ki bir ḳılı biñ yürek eyler delük (SNB, 99/4)

iki ***bölük*** *ḳıldı yuyup ṣaçını*

hem yūsufdan diler idi ṣuçını (KY, 18b/701)

eger ‘avrat olursa ṣacın iki ***bölük*** *eyleyeler gönlegi üzerine ḳoyalar (Mİ, 20a/36)*

b.“tabur, takım”

bölük bölük *ü ṣaf ṣaf u cavḳ cavḳ*

ferişteler andan bulurlardı z̲evḳ (SNB, 12/15)

c.“topluluk”

imdi bilgil ki ḳanḳı ***bölük****densin ḳanḳısınuñ sözin dutarsañ anuñ* ***bölüg****indensin va’llahü a‘lem (RN, 4a/XXVII-XXIX)*

iy enṣār ***bölüg****i unutmañ anı*

ki siz bilmezdiñüz yaradanı (GZ, 224a/929)

ve ol ***bölüg****ün ki nasıbi ten-ile cān oldı. Anlaruñ adamlıġı ma‘rifet oldı. Ve tasavvuf ehlinüñ adam-lıġına ve zühd ma‘rifet ad verdiler. Ve ol* ***bölüg****e ki ten ve cān ve havās degdi. (KN, 195/1-3)*

d.“grup”

Iraḳ iklimlerüñ ḥalḳı gelürler

Bölük bölük *hep müsliman olurlar (GZ, 267b/2197)*

Gördi kim bir ***bölük*** *ḳavmi bir yavuz işlü ‘avreti süriyü şah-naya iltürler. (MZ, 37b/1)*

Nete ki bir gün kühistānda bir ***bölük*** *‘ayyārlar oturmışlardı. (KN, 276/6)*

vebāda bir **bölük** *ḳavm gıl-ı ermenī yémegile selāmet geçdiler, yufḳa ṭuruca süciye ḳatup içerlerdi. (EM, 33a/4)*

…şol māl kim yabanda ma'den bulanlardan alurlar anı üc **bölük** *kişi arasında üleşdürmek gerek bir* **bölüg***i atası olmayan öksüzlerdür kim daḫı bāliġ olmamış ola bir* **bölüg***i daḫı nesnesi olmayanlardur bir* **bölüg***i yoḫsullıġından ötürü ġazādan ḳalmış yā ḥacdan ḳalmış kişilerdür peyġāmber aṣlı yoḫsullarına daḫı vireler zīrā bu üc* **bölüg***e virdükleri yoḳsullıḳlarından ötürüdür (Mİ, 24a/2-5)*

e."örgü"

bölük*lerini ṣaçınuñ açdı*

ṭaġıtdı Süheyl üstine saçdı (SNB, 109/12)

2. Eylemden edilgen anlamlı sıfat yapar

a. örülmüş

bölük *ṣaçların çözdi uzatdı ḫoş*

ṣanasın kemend idi uz atdı ḫoş (SNB, 103/10)

3. Eylemden zarf yapar

a. "parça parça"

çıkarıp kılıcın sallar idi

kafiri **bölük bölük** *böler idi (GZ, 213a/574)*

buçıġ ~ buçuk, bıç-ı/-uḲ biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, edilgen durum adı olduğunu ve sözcüğün "kesik" ve genellikle "yarım" anlamına geldiğini söylemiştir (1972: 294). Tietze, temel olarak "kesik" anlamında sıfat olan sözcüğün sayı ve üleştirme sıfatlarından sonra "ve yarım, yarım daha" bunun dışında "yarım" ve *buçuk dem* "çok kısa müddet, bir saniye, bir an" anlamlarına geldiğini söylemiştir (2002: 388). Gülensoy, "yarım" anlamını vererek Anadolu ağızlarındaki "Çingene, 160 gramlık ağırlık ölçüsü vb." anlamlarını aktarmıştır (2007: 175). TaS.'de sözcük

“yarı, yarım” DS’de çeşitli gramlarda ve nitelikler de “ağırlık ölçüsü; kap” ve “Çingene” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 21 Ekim 2015). EAT metinlerinde sözcük yakın anlama geçerek “yarı, yarım” anlamlarında kullanılmıştır (Erol, 2014: 740-741).

1. Eylemden soyut ad yapar

a. “yarı, yarım, yarısı”

*çü dün **buçuġı** oldı aġaçdan bahar*

ki çoḫ cānavarlar deñizden çıḫar (SNB, 195/7)

*geldi ol ḳız dün **buçıġı**ndan revān*

kesdi zindancı başın hemān (GZ, 282a/2633)

*dün **buçuġı**n andan durdı hatunları sarāyına vardı (KN, 185/7)*

2. Eylemden sıfat yapar

a. “yarı, yarım, yarısı”

*ḳatumda **buçuḳ** dem bulınmaz gider*

ıraḫdan ṭurur der göreyim néder (SNB, 374/14)

*bu dükeliyile bir **buçuḳ** dōstdan artuḳ bulımadum (MZ, 16a/5)*

*yāhud yigirmi mıskāl altundan **buçuk** mıskāl, iki yüz dirhemden beş dirhem vermek nedir demeyesin. (KN, /19/9)*

*…tebāşīrüñ şerbeti **buçuḳ** diremdür (EM, 12a/12)*

3. Eylemden zarf yapar

a. ‘yaru’ sözcüğüyle birlikte “biraz”

çü ḳurt aç ola aġıl aġzı açuḫ

*diri ḳurtıla ḳuzı yaru **buçuḫ** (SNB, 121/11)*

bulanuk, bulan-uḳ biçiminde türeyen sözcük “karışık, berrak/net olmayan” anlamına gelmektedir (Erdal, 1991: 231; Gülensoy, 2007: 180). Tietze, sözcüğü

“duru olmayan; donuk” anlamında sıfat olarak değerlendirmiştir (2002: 392). DS’de “bulanık” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 21 Ekim 2015).

1. Eylemden soyut ad yapar

a. “karışıklık”

*günlerüñ ṣāfīsin ve zemānun **bulanuġ**ın görmişem (MZ, 16a/5)*

*eger ederse ḳarañulıġın ve **bulanuġ**ın artura (KN, 202/1)*

2. Eylemden sıfat yapar

a. “karışık, berrak/net olmayan”

*bilgil kim ṭon gören ve oġlan doġuran ḳara yā ṣaru yā **bulanuḳ** kim sular görür dükelisi arusızluḳdur (Mİ, 8a/23)*

buyruḳ ~ buyruġ ~ buyruḫ, buyur-uḲ/-uḫ biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, edilgen ad olarak değerlendirerek temel anlamda “bir şeyi yapmak için emredilen” anlamında olduğunu, ilk dönemlerde “memur ünvanı” şeklinde sivil veya askeri özel görevleri yerine getirmek için hakan tarafından görevlendirilen herkes için genel bir terim olarak kullanıldığını, orta dönemde Arapça ve Farsça “memur” ünvanları kullanılmaya başlandığı için “emir (order, command)” anlamına geldiğini ve KD hariç tüm lehçelerde bu anlamda yaşadığını belirtmiştir. Araştırmacı 14. yy. Osm.’da sözcüğün “memur (oficer); emir (order) anlamlarında kullanıldığını aktarmıştır (1972: 387). Erdal, sözcüğün genellikle “vaiz, vezir, yönetici” vb. unvan adı ve yöneticinin verdiği emir anlamına geldiğini söylemiştir. Ayrıca araştırmacı sözcüğün, özne adı ya da nesne adı olarak sınıflandırılamayacağını belirtmiştir (1991: 231). Tietze, iki maddebaşı yaptığı sözcüğün ilkinin “buyuru, amir”; ikincisinin ise bundan gelişmiş “emir, ferman” anlamında ad olduğunu söylemiştir (2002: 402). Gülensoy, sözcüğü “buyruk, emir” anlamında vermiştir (2007: 189). TaS.’de sözcük “emir, ferman; amir”; DS’de “önder, amir, sözcü; emir” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 21 Ekim 2015).

1.Eylemden soyut ve somut ad yapar

a. “emir, ferman, buyrulan şey”

anuñ ***buyruġı****dur ve ger ne gülef*

zihi ḥayf kim olayidi telef (SNB, 7/9)

geldi cebrā'il yūsufa eytdi ki ḥaḳ

buyuruk *ėtdi kim bu şehrden daşra çıḳ (YZ, 57/839)*

çü tamām oldı yidi yıl emrile

buyruḳ *itdi tañrı ol cebrā'īle (KY, 29a/1112)*

halkına didi ki te'hir itmeñüz

çünki ***buyruk*** *geldi taksīr itmeñüz (GZ, 198a/133)*

çü ḳārūna maliçün ***buyruḳ*** *indi*

zekātı vermedi vü dīni döndi (RN, 35a/351)

şöyle kim bir laḥẓa anuñ ***buyruġı****ndan ṭaşra olmazlar (MZ, 40b/12)*

eger sen benüm ***buyruġu****m sıyup ol ḳaṣdı ederseñ 'ālemi başuña üşürem (KN, 162/11)*

ḥaḳ ta'ālā firişte birle ne ***buyruḳ*** *buyurdı-y-ısa yirine getürdiler (Mİ, 3b/12)*

b. "yönetim"

ḳamu anuñ ***buyuruġı****nda oldılar*

ne ki ol buyurdı anı ėtdiler (YZ, 18/256)

līkin ben dilerem kim seni bir kişiye virem ki ol senüñ ***buyruġu****ñda ola ve elüñ altunda ola (MZ, 34a/8)*

c. "amir, yönetici"

benüm fikr ü ṣaġıncum ayruḳ durur

velī 'ışḳ başuma ***buyruḫ*** *durur (SNB, 314/5)*

büyük, büyü-k biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, "büyük (great, big)" anlamına geldiğini, kullanımda *ulug* sözcüğüyle eş anlamlı olduğunu ancak *büyük*'ün fiziksel "büyüklük", *ulug*'un ise daha geniş olarak "muhteşem (great)" anlamıa geldiğini söylemiştir (1972: 302-303). Erdal, sözcüğün "büyük (big, great); azamet (greatness)" anlamlarına geldiğini ve ilk anlamının daha genel olduğunu belirterek bu yönüyle sözcüğü soyut ve özne sıfatı olarak değerlendirmiştir (1991: 230). Tietze de sözcüğü sıfat olarak yorumlamıştır (2002: 383). TaS.'de sözcük *büyük bazar, büyük er, büyüklemek* ve *büyüklenmek* maddebaşlarında bulunmaktadır (TDK, 21 Ekim 2015). DS'de Gülensoy'un da aktardığı üzere çeşitli varyantlarda "büyük" anlamında kaydedilmiştir (2007: 197; TDK, 21 Ekim 2015).

1. Eylemden soyut ad yapar

a. "iri, boyutları benzerlerinden büyük olan"

her çend ki anlaruñ gövdeleri ḥayl ve ***büyük****dür (MZ, 48b/8)*

ḳaşı açuḳ ola gözi ***büyük*** *ḳabaġı ḳalın yaġrını bögri aşḳar gözi gök gözi ḳatında ḳızıl beñleri ola (KN, 89/12)*

bes garaż bunuñ mu'ālecesinde ***büyük*** *olmaḳdan men' eylemekdür (EM, 55b/3)*

zīrā ki anuñ ḥażretine nisbet ıraḳ yaḳın ve ḳarañu ve aydın ve ***büyük*** *ve küçük ḳamu birdür (Mİ, 3a/29)*

b. "geniş"

mevc-ile deprendügi mu'teber degüldür zīrā ne deñlü ***büyük*** *olursa mevci bir ucuna varur (Mİ, 10a/5)*

c. "yetişkin, belli bir yaşa gelmiş, olgun"

öldürürmişsiz ol ***büyügü****ñüz*

ḳurtarmış öldürtmemiş eşidüñüz (YZ, 87/1298)

2. Eylemden sıfat yapar

a. "iri"

*kendü kerr ü ferrine ve **büyük** gövdesine inanub ilerü yüridi (MZ, 51a/1)*

b. "önemli, hacimli"

*bu kitābda ḳamusın getüricek söz uzar maḳṣūddan ıraḳ düşer ve anları bildürmek-icün bir **büyük** kitāb düzüp dururlar teşrih-i beden dirler (Mİ, 29b/6)*

çürük, çürü-k biçiminde türeyen sözcüğü Tietze, etken sıfat-fiil (participium activium) biçiminde değerlendirerek "çürümüş" anlamına geldiğini söylemiştir (2002: 541). Gülensoy, *çūri-k* "çürük" biçiminde vermiştir (2007: 257). TaS.'de gönül çürüklüğü:, ipi çürük: sözüne güvenilmeyen, kararında durmayan ve *süt çürüğü* maddebaşlarında bulunmaktadır (TDK, 21 Ekim 2015).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. "bozuk"

*süd **çürüg**i ṣovuḳdur ḳurudur ḳarın geçürür (EM, 21a/7)*

2. Eylemden sıfat yapar

b. "çürümüş, bozuk"

***çürük** naḫdan kimḫādan ṭoġrusı*

şehet yėgrek ola yėñi boġası (SNB, 26/5)

*ve dögüp eskiden ḳalan baş bert üzerine ekseler yaramazını ve **çürük** ve artuḳ etini giderür (EM, 36a/13)*

danışıḳ ~ ṭanışıġ ~ ṭanışuḳ ~ ṭanışıḫ, danış-ı/uḲ ~ -ıḫ biçiminde türeyen sözcüğün Tietze, "meşveret, istişare" anlamına geldiğini aktararak sözcüğü hareket adı olarak değerlendirmiştir: Ayrıca araştırmacı *danışıkçı* türevinin "nasihat veren, akıl hocası; müşavir", *danışıklu* türevinin de "birinden nasihat alan" anlamına geldiğini belirtmiştir (2002: 559). TaS:'de "danışık (tanışık): 1. istişare, 2. danışılan mesele"; DS'de "danışık (I): 1. düğün yapacak olanın danışmak için komşularını davet ettiği toplantı; 2. düğüne davet eden; 3. düğüne başlanırken verilen yemek; 4. bildik, tanıdık; danışık (III): 1. karşılıklı yapılan yardım; 2. anlaşma, sözleşme"

anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 21 Ekim 2015). MZ'de *ümīzdür ki aña ḫalvetde yār ve mūnis ḫalḳ arasında* ***danışıḳçı*** *ve mürşīd ola (68a/14)* ve YZ'da *anı ḥācib eylegil sen özüñe/****ṭanışuḳçı*** *ḳıl anı kendüzüñe* şeklinde taban olarak geçmektedir.

1.Eylemden soyut ad yapar

a. "istişare"

reyyān ile çoḳ ***ṭanışuḳ*** *ḳıldılar*

tābūtı ṣu ortasında ḳodılar (YZ, 101/1510)

beglerini ***ṭanışığ****a okıdı*

ilçiye begler yanında ḳaḳıdı (GZ, 282b/2654)

c. "danışılan konu"

ṭanışıḫ*ları var ise édeler*

dilerler ki gérü yola gideler (SNB, 166/5)

d. "bilinen şey, bilgi"

pes işde ḳaḳıduġında ṣevāb ḥāṣıl oldı zīrā 'aḳl ***ṭanışığ****ı-y-la ḳaḳıdı eger bunuñ gibi nesneyi görse ḳaḳımasa günāha girür (Mİ, 30b/21)*

delük, del-ük biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, "delik" anlamında edilgen ad oduğunu söyleyerek GB Az., Osm.'da yaşadığını belirtmiştir (1972: 498). Bilgen, somut ad olarak değerlendirmiştir (1989: 63). Erdal, *tel-* eyleminin nesne adı oarak yorumlamıştır (1991: 247). Tietze, iki maddebaşı yaparak ilkinin edilgen sıfat (participium passivum) anlamında "delinmiş, delikli" anlamına gelen sıfat; ikincisinin ise bundan gelişerek somut ad (nomen concretum) anlamında "dar küçük açıklık" anlamına gelen ad olduğunu söylemiştir (2002: 584). Gülensoy, "delik" anlamında vermiştir (2007: 274). TaS.'de "delik"; DS'de "delik (I): cezaevi; delik (II): [->del (II)], dişi köpek; delik (III): kızlığı giderilmiş, kızlığı bozulmuş; delik (IV): pencere; delük: delik" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 21 Ekim 2015).

1. Eylemden durum adı yapar

a. “delinmiş, yaralı”

hem eyledi ṣaçların iki bölük

ki bir ḳılı biñ yürek eyler ***delük*** *(SNB, 99/4)*

2. Eylemden somut ad yapar

a. “dar/küçük açıklık, aralık”

her gün dīvār ***delüg****inden girüb yimiş yirdi ve telef iderdi (MZ, 2a/2)*

burun ***delüg****i (EM, 69a)*

yüzi ***delüg****inden üvez içerü girdi (Mİ, 6a/7)*

3. Eylemden yer adı yapar

a. “hayvan yuvası”

āḳrebi getürüb kendünüñ bir ***delüg****inde gizledi. (MZ, 49b/6)*

dilek, dile-k biçiminde türeyen sözcük “arzu, istek (request, wish, desire)” anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 498; Erdal, 1991: 247; Gülensoy, 2007: 284). Bilgen, sözcüğü soyut ad olarak değerlendirmiştir (1989: 60). Tietze, sözcüğü “arzu, emel” anlamında aktararak “rica” anlamına da geldiğini Osm.’da *(birini) dilek et-* “şefeatte bulunmak, birinin kendisine bağışlanmasını rica etmek” ve *dilegile* “isteyerek, gönüllü olarak” kullanımlarının olduğunu söylemiştir (2002: 618). TaS.’de sözcük “şefaat”; DS’de “dileh: dilek” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 21 Ekim 2015).

1. Eylemden soyut ad yapar

a. “arzu, istek, rica, emir”

bilürven ***dilek*** *ile girmez ele*

dürişüp aña dek varayım hele (SNB, 52/11)

dileg*üñ nedür baña bir söylegil*

ḥālümi görmege tīmār eylegil (YZ, 36/256)

ben ken‘ān yolı üstinde gerek

anda ḳoyasız beni budur ***dilek*** *(KY, 23b/893)*

tevhid tesbih du‘a ḳılur melekler

hem ḥażretde ḳabul olur ***dilek****ler (GZ, 259b/1954)*

ḳo nefsüñ ***dileg****in cān besleriseñ*

yerüñ nūr cān sözini esleriseñ (RN, 5a/26)

melik eyitdi ben anda ***dilek*** *eyleyem (MZ, 17b/11)*

Akça, altun ve ***dileg****in andan dirig̈ dutma ki māl-ıçun ölümüñ dilemeye (KN, 106/10)*

ol ki ***dilek****süz ẕekerden ṣu ve menī gele menī ṭurdug̈ı yér ża‘if olmaḳdandur (EM, 54a/4)*

ḥaḳ ta‘āla taḳdiri-y-ledür ve ***dileg****i-y-ledür ve anuñ* ***dileg****insiz bir ag̈aç yabrag̈ın yil depretmez (Mİ, 3a/21)*

direk, dire-k biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, “destek (support), dayak (prop), sütun (column)” vb. anlamlara gelen somut ad oalrak değerlendirmiştir (1972: 543). Tietze, sözcüğün “ağaç ve saireden yapılan uzun ve kalın destek” vb. anlamlara geldiğini söylemiştir (2002: 625). Gülensoy, sözcüğü “direk; kavak” anlamlarında tanımlamıştır (2007: 288). TaS.’de “öneğü direk: destek, payanda”; DS.’de “direk (I): çok yaşayan (kimse), direk (II): 25 ile 40 şinik arasında değişen ve tohum ölçmeye yarayan ölçü” biçim ve anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 21 Ekim 2015).

1.Eylemden soyut ve somut ad yapar

a. “sütun, direk”

eliyle ‘aḳlı evini yıḳar

ayag̈ıla dīni ***diregin*** *ḳaḳar (SNB, 16/11)*

eylesünler ol sarāya ḳırk ***direk***

yérine mermer direk ḳılalar gerek (YZ, 462)

kemerleri ***direk*** *üzre durupdur*

ṣaġışda bu ***direk****ler biş yüz ondur (KEMŞ, 5b/90)*

bir gün meger serāy yöresi ḫalvet ḳalur bir yaġır eşek gicidüginden gelüb ol ***direg****e sürindi (MZ, 38b/3)*

döşek, döşe-k biçiminde türeyen sözcüğü Clauson "şilte (mattress), yatak (bedding)" anlamlarında somut ad olarak değerlendirmiştir (1972: 563). Erdal, sözcüğü *töşe-* eyleminin nesne ya da âlet adı olarak değerlendirmiştir (1991: 249). Bilgen, somut ad olarak yorumlamıştır (1989: 63). Tietze de somut ad olduğunu söyleyerek "halı kilim gibi yere sermeye yarayan şeyler; yatak" anlamlarına geldiğini söylemiştir (2002: 655). Gülensoy, "döşek" anlamında aktarmıştır (2007: 304). TaS.'de "töşek: yatak, döşek" anlamında ve DS'de çeşitli anlamlarda kaydedilmişitr (TDK, 21 Ekim 2015).

1. Eylemden nesne adı yapar

a."yere serilen halı, kilim vb. şey"

'aceblediler ol yéyesileri

şu ***döşek****leri vü géyesileri (SNB, 57/15)*

köşkler vére köşk içinde taḫt yüce

dürlü ***döşek****ler döşenmiş uçdan uca (YZ, 55/814)*

ḳodılar bir taḫt kim ol 'ācıdı

üzerinde ***döşeg****i dibāce idi (KY, 20a/754)*

olup ḫod-bīn oturma ***döşeg****inde*

müdāmī ḳāyim olġıl işiginde (RN, 22a/213)

eger ayaġı altında döşenmiş ***döşek****de olsa kim olsa… (Mİ, 13b/32).*

b."yatak"

meger şāh-ı çīnüñ ḳızı nev-bahār

*uyurken **döşek**de yatup ol nigār (SNB, 59/12)*

*döşediler **döşek** içinde ḥarīr*

tā kim anda gire ol bedr-i münir (KY, 10b/371)

ḳayġuyı bir dem bir yaña atdılar

*ol ikisi bir **döşek**de yatdılar (GZ, 268b/2232)*

*ve dün buçuġın **döşek**den **döşeg**e yatup yastuġın degşüre-y-idi (KN, 11/185)*

*yumşaḳ **döşek**lerde yatmak ve diñlenmek bunlarıñ çoḳ aṣṣısı vardur (EM, 57b/8)*

*peyġāmber 'aleyhi's-selām buyurdı kim bir **döşek** gendü-y-icün bir evi-y-içün bir ḳonuḳ içün itmek gerekdür (Mİ, 37a/23)*

eksük, eksü-k biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, "kusurlu (deficient) noksan (defective); eksiklik (deficiency), kusur (defect)" anlamlarına gelen durum adı olduğunu söylemiştir (1972: 116) Bilgen sözcüğü soyut ad olarak yorumlamıştır (1989: 59) Erdal *egsü-* eyleminin adı/sıfatı olduğunu ve "kusurlu, noksan, namevcut" anlamlarına geldiğini ifade etmiştir (1991: 232). Tietze, sözcüğün "namevcut, noksan" vb. anlamlara gelen sıfat olarak yorumlamıştır (2002, 703). Gülensoy, "eksik" karşılığını vermiştir (2007: 326). TaS.'de "eksik"; DS'de "eksik, noksan" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 21 Ekim 2015). RN'de *niçe senüñ gibiler yidi ṭoydı / bikirdürür daḫı ḥīç eksimedi (9b/76)* beytinde sözcüğün kökü tanıklanmaktadır.

1. Eylemden soyut ad yapar

a. "noksan"

be-cid ṭutdı naḳḳāşa tīz yap dédi

*ne kim **eksüg**üñ var vérem dep dédi (SNB, 89/7)*

*māh ṭurur **eksügi** yoḳ bir direm*

didi allāh allāh iy şāh-ı kerem (KY, 14a/523)

ṭolayı mescid medrese ineñ çoḳ

*nice vaṣf ideyim bir **eksüg**i yoḳ (KEMŞ, 12a/225)*

*ammā sürüsi biñden az **eksüg**idi (MZ, 31a/9)*

*almaḳda satmaḳda **eksük** verici olma (KN, 139/15)*

*dört baḫşdan bir baḫşına eger **eksük** olursa dürüst olmaz (Mİ, 8b/28)*

b. "yok, namevcut"

ṭuru geldi naḳḳāş bişürdi aş

*ne **eksük**se düzdürdi ḳuru vü yaş (SNB, 73/2)*

*ma'zūr düşer ki şarābumuz **eksük**dür ammā baḫİllıḳ ṣanmayasız (MZ, 2a/14)*

*eger buġday etmegün yoġ-ısa arpa bāri **eksük** olmasun (KN, 212/11)*

*bu biş nesnenüñ birisi **eksük** olsa yā üsti örtüsi olmasa ev olmaz (Mİ, 2b/19)*

c. "az"

*hergiz benüm kim biñden **eksük**dür aşaġa inmedi (MZ, 31a/13)*

*ve ḳızıl ṣandaluñ ṣovuġı bundan **eksüg**irekdür (EM, 26a/7)*

*İmānuñ budaḳları yitmişden artuḳdur seksenden **eksük**dür (Mİ, 4a/5)*

d. "düşük (mertebe/seviye)"

*birbirinden artuḳ ve **eksük** oldıġı tama' ve ḳanā'at-ıladur (KN, 209/15)*

e. "kusur"

işüm çoḫ belā ṭartmaḫ u gizlemek

*degül **eksüg**üm artmaḫ u gözlemek (SNB, 375/11)*

2. Eylemden sıfat yapar

a. "noksan"

ṭama' ḫām idi gerçi bişdi ṭa'ām

*tamām idi **eksük** işi nā-tamām (SNB, 222/6)*

elek, ele-k biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, (katı şeyler için) kalbur (sieve) anlamına geldiğini belirterek somut ad olarak değerlendirmiştir (1972: 143). Tietze, sözcüğü âlet adı olarak yorumlayarak "eleme aleti" anlamını; Gülensoy ise "elek" karşılığını vermiştir (2002: 708; 2007: 328). TaS.'de "kıl elek: at kuyruğu kıllarından yapılan elek, tel elek, kalbur" anlamında kaydedilmişitr (TDK, 21 Ekim 2015).

1. Eylemden âlet adı yapar

a."katı bir maddenin incesi ve kalınını ayrıştırmak için kullanılan âlet, kalbur"

*buġday; mu'tedildür ol ki arı buġdaydur arıdup ince **elekde**n geçüreler (EM, 10a/13)*

emek, em(g)e-k biçiminde türemiştir (Clauson, 1972: 159; Bilgen, 1989: 59; Gülensoy, 2007: 331). Clauson, sözcüğü durum adı olarak değerlendirerek "acı (pain), ızdırap (agony); zahmet (laborious effort) ve bir çocuğun kolay olmayan hareketi (laboured movement of a child) anlamlarına geldiğini" ve 14. yy. Osm.'da "acı, ızdırap; gayret (effort)" anlamında tanıklandığını söylemişitr (1972: 159). Bilgen "zahmet" anlamında soyut ad olduğunu ifade etmiştir (1989: 59). Erdal, sözcüğün daima hareket ifade ettiğini dolayısıyla da hareket adı olduğunu belirtmiştir (1991: 232). Tietze, "zahmet, uzun süren ağır iş" anlamına geldiğini aktarmıştır (2002: 715). Gülensoy, "emek" karşılığını vermiştir (2007: 331). TaS.'de sözcük "emeğini yele vermek; emek dartınmak; emek dartmak; emek görmek; emeklendirmek; emek yetürmek; emek yimek" maddebaşlarında tanıklanmaktadır (TDK, 21 Ekim 2015).

1. Eylemden soyut ad yapar

a. "uzun, özenli, çok çalışma"

döndi yūsuf söyledi zelīḫaya

*çoḳ **emek** çekmişsin uşbu sarāya (YZ, 33/487)*

naḳḳāş ol çeriyi alıp güyerek

eşürdi göñülsüz çekerdi ***emek*** *(SNB, 168/10)*

emek *çekici ol. Ol nesne ki* ***emek****-ile dėrşüresin kāhal-lıġ-ıla gėrü ṭaġılur (KN, 81/12-13)*

b. "çaba, gayret"

emek *bizden ola çalapdan yārī*

ki ḳısmet ḳıla ol yigide yārı (SNB, 54/5)

biz daḫı anuñ helākine dürişevüz cehd ü ***emeg****ümüz żāyi' olmaya ve anda uġraşırsavuz feth ü żafer bizüm ola (MZ, 19b/2).*

Dilerseñ ki senüñ ***emeg****üñ kimse ḥaḳḳında żāyi' olmaya kimse* ***emeg****in daḫı senün ḥaḳḳında żāyi' ḳılma (KN, 44/14)*

hem gendü eli ***emeg****in yimek ḥaḳ ta'ālā ḥażretinde merġūb olduġıçun idi (Mİ, 7a/29)*

c. "sıkıntı, zahmet, eziyet"

lā-cerem ki on ṭoḳuz yarmak pula

ṣatılduñ gördüñ ***emek*** *çekdüñ belā (YZ, 28/412)*

ola kim oḳıyup du'ā ḳılalar

emek *yédügümüzi çün bileler (SNB, 24/8)*

esrük, esrü-k biçiminde türeyen sözcüğü Clauson edilgen durum adı olarak değerlendirerek "sarhoş, alkollü, sarhoşluk" anlamına geldiğini ve 14. yy. Osm'da "sarhoş" ve metaforla "deli" anlamında tanıklandığını söylemiştir (1972: 251-252). Bilgen, somut ad olarak yorumlamıştır (1989: 62). Erdal, sözcüğü *esür-* eyleminin hareket ve özne adı olarak ifade etmişitr (1991: 232). Tietze, sözcükteki ekin etken sıfat-fiil anlamı kattığını belirterek "sarhoş" anlamında aktarmıştır (2002: 744). Gülensoy, "sarhoş" anlamında vermiştir (2007: 342). TaS.'de sözcük "sarhoş; meczup, deli; kızgın, öfkeli"; DS'de *esürük, esirik, esrik* varyantlarında "cin çarpmış kimse, deli, sarhoş" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 21 Ekim 2015). SNB'da

naḳḳāşuñ ögüdin ḳodı bir yaña // kişi esriyicek ne ögüt aña (103/13) beytinde "sarhoş olmak" anlamında tanıklanmaktadır. (Cin, 2012: 513).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. "sarhoş"

gerek ki bugün süci içmeyesin

*kim **esrük** olup sırrı açmayasın (SNB, 77/10)*

*bu ma'lūmdur ki uyurdan **esrük**den ve delüden teklif götürilmişdür (MZ, 26b/3)*

*ve **esrükler**-ile çekişme (KN, 153/12)*

şaḳın ḥāżırdurur dāyim buşudan

*ki dost **esrig**üdüñ buşu unudan (RN, 22a/209)*

2. Eylemden sıfat yapar

a. "sarhoş"

*gözi anuñ şanasın nergis idi kim **esrük***

boyı şanavber aġacı ki bulmış ola kemāl (SNB, 101/3)

3. Eylemden zarf yapar

a. "sarhoş"

*Meğer bir 'aḳlı gizlü ẓāhiri delü kendüzin **esrük** gösterür (MZ, 42a/7)*

gedük, ged-ük biçiminde türeyen sözcük "kertik/kertilmiş, gedik/gedilmiş; eksik, noksan, ihtiyaç; çatlak, yarık" anlamlarına gelen edilgen sıfattır (Clauson, 1972: 700-701/702; Tietze, 2009: 118/120). Clauson, temkinli olmakla birlikte, sözcüğün 13. yy.'dan önce kayıtlı olmadığını belirtmiştir (1972: 702). TaS.'de 15. ve 17-18. yy.'a ait iki metinden *ged-* "kertmek, diş diş, gedik gedik yapmak" anlamında tanıklanmıştır (TDK, 4 Mayıs 2016).

1. Eylemden soyut ad yapar

a. "eksik, noksan"

hele nite kim senden incinmedük

ḥaḳ imānuñı eylemesün ***gedük*** *(SNB, 360/2)*

giciyik, gici-(y)ik biçiminde türemiş olan sözcük "kaşınma, kaşıntı; uyuz hastalığı" anlamlarında hareket adıdır (Clauson, 1972: 695; Tietze, 2009: 153; TaS, 11 Haziran 2016).

1.Eylemden hareket adı yapar

a. "kaşınma, kaşıntı"

benefşe yaġı şovuḳdur, dimāġı ter éder ve siñirleri yumuşadur ve şafrādan olan baş aġrısın giderür ve uyḳu getürür uyuzu ve ***giciyigi*** *giderür çün dürteler (EM, 11b/2)*

göynük, göyin-ük/göyün-ük biçiminde türeyen sözcüğü Tietze, iki ayrı maddebaşı olarak ele almıştır. Bunlardan ilkinin "yanmış, yanık; ıstıırap, acı", ikincisinin ise "bir şeyin yumuşaması, çürümesi hali" anlamlarında sıfat olduğunu belirtmiştir (Tietze, 2009: 181). TaS.'de *göynük* "1. acı, yanık, yanmış yanma, kızarmış, hicran, ıztırap, kader; 2. hararet" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 4 Mayıs 2016).

1. Eylemden somut ve soyut ad yapar

a. "yanık"

ve eger anı dögüp od ***göynüg****ine yaḳu éderlerse ḫoş ola (EM, 2b/8)*

eyitti ḳalan hep ḥikāyetlerin

ḳamu ***göynügi****n ü şikāyetlerin (SNB, 327/1)*

(h)ıncḳıruḳ, (h)ınckır-uḳ biçiminde türemiş hareket adıdır. EM'de sözcük *fuvāḳ ki ıncḳıruḳdur ol ma'denüñ içerüki ṭabaḳası ḥareket eylemekdür. Ma'deyi incidici sürmegiçün (EM, 50b/1)* şeklinde tanımlandığı üzere mideyi rahatsız eden bir şeyi mideden atmak için midenin üst tabakasının yukarıya doğru hareket etmesi, anlamında hareketin adıdır.

1. Eylemden hareket adı yapar

a.“hıçkırık”

fuvāḳ ki ***ıncḳıruḳ****dur ol ma‘denüñ içerüki ṭabaḳası ḥareket eylemekdür. Ma‘deyi incidici sürmegiçün (EM, 50b/1)*

ıraḳ ~ ıraġ ~ ıraḫ ~ yıraḳ, (y)ıra-Ḳ/-ḫ biçiminde türeyen sözcük “uzak, uzakta kalan” anlamlarında *(y)ıra-* eyleminin soyut sıfatıdır (Clauson, 1972: 214; Bilgen, 1989: 61; Erdal, 1991: 233; Gülensoy, 2007: 417; Tietze, 2009: 351).

1. Eylemden soyut ad yapar

a. “uzak, uzakta kalan (şey/yer)”

güyerdüm biraz ola ḳarañuraḫ (SNB, 127/2)

yuḳarı baḳar ol çāh aġzı ***ıraḳ***

imdi yandum bu ilden ol il ***ıraḳ***

ḥasretinden ölürem eyle yaraḳ(YZ, 24/347)

senüñ ucuñdan biz(e) oldı firāḳ

tā ki seni anadan itdük ***ıraḳ*** *(KY, 44a/1746)*

imdi tiz ḳılġıl ġazā içün yaraḳ

sen özün vir dimegil yaḳın ***ıraḳ*** *(GZ, 252a/1742)*

beytü’l-laḥim kenīse ki anda doġdı ‘īsā

ıraḳ *degül el-ḳıṣṣa ḳuds-i mübarekedür (KEMŞ, 20a/372)*

eger yolumuz degüldi ***ıraḫ***

aşaġada maḳamı ṭaş u ṭoprak (RN, 28a/275)

eşek ***ıraḳ****dan ḳurdı gördi (MZ, 6a/2)*

ol nesne ki ziyān ḳılıcıdur andan ***ıraġ*** *ol (KN, 28/4)*

kim ḳamu sözleri ve āvāzları ḳatısın ve añulın ve ***ıraġ****ın ve yaḳının işidür (Mİ, 3a/22)*

2. Eylemden sıfat yapar

a. "uzak, uzakta kalan (şey/yer)"

velī dutmayana ger ögüt vére

ṭaġıtmış ola toḥmı çü ***ırаḥ*** *yere (SNB, 23/7)*

ki yavuz haricilerdür ḳaralar

ırаḳ *yirlerden ururlar yaralar (GZ, 228a/1055)*

gözi görmez kişi sevgüden ***ırаḳ***

ḳanı dost ḳandasın sen gözün aç baḳ (RN, 47b/489)

ben ***ırаḳ*** *yirden gelürem (MZ, 44a/10)*

3. Eylemden zarf yapar

a. "uzak, uzakta kalan (şey/yer)"

vezire dédi çün giderler ***ırаḥ***

yüri tīzrek düz bulara yaraḥ (SNB, 54/8)

çünki ḥon ilerü geldi gördiler

sāḳī vü ḥabbaz ***ırаḳ****dan durdılar (KY, 20b/783)*

talayi'siz muḥammed leşkerinüñ

ırаḳ*dan çünki gördük çerinüñ (GZ, 208a/424)*

ırаḳ *düşenlerüñ īmānı yoḳdur*

ki zīrā ṣūretinde cānı yoḳdur (RN, 93/11b)

cümle yayaḳ olub ***ırаḳ****dan ṭurdılar yüz yire urdılar (MZ, 8b/8)*

ırаḳ*dan bir kişi durur çanaḳ sunmaġ-ıçun, tā ḳonuḳ geregince yér (KN, 57/6)*

bu güneş ***ırаḳ*** *gidüp yaḳın geldügine her gün bir dürlü yirden ṭoġup bir dürlü yirden batduġı key ibretdür (Mİ, 5b/6)*

ışıḳ ~ ışıḫ, ışı-ḳ/-ḫ biçiminde türeyen sözcük "ziya, aydınlık" anlamına gelmektedir (Tietze, 2009: 358).

1.Eylemden somut ad yapar

a. "ziya, aydınlık"

meğer ışlar olayıdı ***ışıḫ***

véreydi ḳara dün içinde ***ışıḫ*** *(SNB, 172/3)*

gördüm iner güneş gökden yere

dürr yaġar ***ışıḳ*** *düşer ḳamu yöre (YZ, 12/168)*

ol ***ışıḳ****da atlular var bī-şumār*

aylaḳ ata aşkar olmışlar suvār (GZ, 210a/492)

ol maġara aġzına düşdi ve hergiz ***ışıḳ*** *girecek yir daḫı ḳalmadı (MZ, 3a/4)*

inaḳ, Clauson sözcüğün **ına-* eyleminden türemiş olduğunu belirtmiştir (1972: 182). Sözcük "yakın arkadaş, güvenilir; kendinden emin/güvende olan ve gözde olan, sevilen (kimse)" anlamlarına gelmektedir (Clauson, 1972: 182-183; Tietze, 2009: 348)

1. Eylemden soyut ad yapar

a. "güvenilir/kendisine güvenilen kimse"

at (u) ṭon aña libāce ḳur ḳuşaḳ

bā-'alem bā-ṭabl geldi yüz ***inaḳ*** *(KY, 27a/1049)*

ve bunuñ gibi ḳul her işe berk ve ***inaḳ*** *olur (KN, 88/13)*

ḳarışuḳ, ḳarış-uḳ biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "mahlut, birbirine karıştırılmış hububat" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 4 Mayıs 2016). Mİ'de tanıklanan sözcüğe Üstünova "bir birinin içine girmiş" anlamını vermiştir (2003: 470). Ancak, kanaatimzce sözcük bağlamdan hareketle *ḫālis* sözcüğünün zıt anlamı olarak "halis/saf olmayan" anlamında kullanılmıştır.

1. Eylemden soyut adlar yapar

a. “halis/saf olmayan”

zīrā riyā olur kim ‘āmelden öñdin olur ve riyā olur kim ‘amel içinde olur yā olur kim ‘amelden ṣoñra olur daḫı riyā var kim ḫālişdir riyā var kim ***ḳarışuḳ****dur (Mİ, 33b/39).*

ḳatıḫ, ḳat-ıḫ biçiminde türeyen sözcük “katılan şey, eklenilen şey” anlamında nesne adıdır (Clauson, 1972: 598; Bilgen, 1989: 60; Erdal, 1991: 234).

1. Eylemden somut ad yapar

a. “katılan şey, eklenilen şey”

bu yél ḳoymaġı bola kim ḳoyavan

ḳatıḫ *olmaz ise yéyem ḳo yavan (SNB, 376/5)*

kesük, kes-ük biçiminde türeyen sözcük “kesilmiş/kesilmiş olan” anlamında nitelik adıdır (Üstünova, 2003: 478; Gülensoy, 2007: 502).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “kesilmiş”

“*bir kişinüñ kim bir ayaġı* ***kesük*** *olsa kesilmedük ayaġına edük geyse eger üc barmaḳ ḳadar ḳalmış olsa mesḥ ide eger ḳalmamış ise mesḥ itmeye ṣaġ ayaġın yuya kesilmiş ayaġın ḳoya zīrā yuyacaḳ yiri daḫı kesilmiş olur (Mİ, 9a/9)*

ḳonuk, ḳon-uḳ biçiminde türeyen sözcük “misafir” anlamında özne adıdır (Clauson, 1972: 637; Bilgen, 1989: 62; Erdal, 1991: 238). KY, MZ ve SNB’da *ḳonuḳla-/ḳonuḫla*; YZ, MZ ve SNB’da *ḳonuḳluḳ/ḳonuḫlıḳ* sözcüklerinde isim tabanı olarak kullanılmıştır.

1. Eylemden özne adı yapar

a. “misafir”

ki gevher ṣataram u ḫarc eylerem

dururvan ḫarīf ü ***ḳonuḳ*** *ṭoylaram (SNB, 266/4)*

ḳonuḳ haḳḳın yirine getürüb ṣofrayı götürdiler (MZ, 36b/1)

on ikinci bāb ḳonuḳ olmaġı ve ḳonuḳ aġırlamaġı bildürür (KN, 6/13)

bir döşek gendü-y-icün bir evi-y-içün bir ḳonuḳ içün itmek gerekdür (Mİ, 37a/23)

köpük, köp-ük biçiminde türeyen sözcük "(içi havayla dolu) kabarcık" anlamına gelen addır (Clauson, 1972: 689; Bilgen, 1989: 62; Erdal, 1991: 239-240). Erdal, eylem tabanı ile türeyen ad arasındaki fonksiyon ve anlam ilgisinin net olmadığını belirtmiştir (1991: 240).

1. Eylemden somut ad yapar

a. "kabarcık"

ve eger su üstinde köpük dėrilmiş ola, ḳara ṣafrā ḳana ḳarışmış ola, ḳorku ola (KN, 146/3).

b. "tükürük"

ger anda ḳuş uçsa dökeydi yüñi

nite kim ḳılıç ḳanı at köpügi (SNB, 172/6)

2. Ad tamlaması şeklinde

2.1."bitki adı" yapar

a. "ġārīḳūn"

ġārīḳūn ḳaṭrān köpügidür, mantar gibi aġacda biter (EM, 27b/6).

b. "bir tür tıbbî bitki"

…bir miṣḳāl saḳanḳur köpügi dört direm…(EM, 66a/10)

2.2.Nesne adı yapar

a. "lüle taşı" (Canpolat ve Önler, 2007: 123)

deñiz köpügi ki zebedü'l-baḥr dėrler (EM, 60a/15)

ḳu(r)şaḳ ~ ḳuşaḫ, ḳurşa-ḳ/-ḫ biçiminde türeyen sözcük "bele sarılan kumaş/kemer, çadıra sarılan şey" anlamlarında âlet adıdır (Clauson, 1972: 664; Erdal, 1991: 422; Gülensoy, 2007: 579-580). KY'da *at (u) ṭon añа libāce* ***ḳur ḳuşaḳ*** */ bā-'alem bā-ṭabl geldi yüz inaḳ (27a/1049)* beytinde ***ḳur ḳuşaḳ*** şeklinde ikileme ve *ṭurmışıdı yidi biñ ḳul ḳapuda /* ***ḳurşaḳlu*** *hızmet eyler ṭapuda (31b/1229)* beytinde ***ḳurşaḳlu*** şeklinde geçmektedir.

1. Eylemden nesne adı yapar

a."bele sarılan kumaş/kemer"

daḫı biñ eyü ḳul ṭonı kimḫā vü naḫ

belinde ḳamusınuñ altun ***ḳuşaḫ*** *(SNB, 54/10)*

ḳuşaḳ *bağlar yūsufuñ berk bėline*

vérdi elin ḳardaşları eline (YZ,4/54)

hem ismā'il ***ḳuşaġ****ını ḳuşandı*

başına miğfer urdı ata bindi (GZ, 201a/213)

veli beli bağlu ya'nı ***ḳuşaġ****-ıla ḳavmi arasına girmeye (KN, 202/14)*

arḳadın yana ***ḳuşaḳ*** *yérine ki bögrek andadur (EM, 32a/6)*

2. Eylemden soyut ad yapar

a. (met.) "kemer"

böyle didi daḫı ḳatı aġladı

kāfire ġayret ***ḳuşaġ****ın bağladı (GZ, 279a/2548)*

imdi vaḳtıdur kim erenler ḥamiyyet ***ḳuşaġ****ın cānları biline bağlanub nāmūs saḳlayub ölüme rāżī olalar (MZ, 50b/4)*

öksürük, öksür-ük biçiminde türeyen sözcük "ciğerdeki havanın, solunum organlarının kasılması ve zorlanmasıyla ağızdan gürültü ile çıkması" anlamında hareket adıdır (Gülensoy, 2007: 657).

1. Eylemden hareket adı yapar

a. "ciğerdeki havanın, solunum organlarının kasılması ve zorlanmasıyla ağızdan gürültü ile çıkması"

eger ṣayrunuñ ***öksürüg****i ya içinde aġrısı ya ṣancusı olursa benefşe yaġın ya bādām yaġın ḳatalar (EM, 5a/11).*

ör(ü)k, ör-(ü)k biçiminde türeyen sözcük "köstek, ip (hayvan)" anlamında (Clauson, 1972: 221) âlet adıdır.

1. Eylemden âlet adı yapar

a. "köstek, hayvanın ayağına bağlanan ip"

çeküp üzdi ***örk****ini vü añsuzın*

çapındı idi ana ol kendözin (SNB, 254/13)

ṣarḳuḳ, ṣarḳ-uḳ biçiminde türeyen sözcük "aşağıya doğru uzamış, yere doğru eğilmiş, sarkmış; sıkı ve gergin olmayan, gevşek, sölpük" (Ayverdi, 2010: 1063) anlamında nitelik adıdır.

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. "aşağıya doğru uzamış, sarkmış"

Ve ol kı işe yaramaz, derisi ak, beñzi kızıl aşḳardan sakın, saçı ***ṣarḳuḳ*** *(KN, 89/9)*

sarmaşuḳ, sarmaş-uḳ biçiminde türeyen sözcük "düz yerlere yapışarak tırmanan bitki" anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 853; Gülensoy, 2007. 739).

1. Eylemden bitki adı yapar

a. "düz yerlere yapışarak tırmanan bitki"

sarmaşuḳ *issidür, ḳurudur, ma'deye ḳuvvetérür (EM, 21b/12)*

***sayık**, say-ık biçiminde türemiş olan hareket adıdır. ET'de bu sözcüğe benzer şekilde "anlamsız, tutarsız, saçma sapan konuşmak" anlamındaki *savıkla-* sözcüğünün tabanı vardır. Bu tabana eklenmiş başka bir örnek tanıklanmamıştır (Clauson, 1972: 787). Gülensoy, *sayıkla-* sözcüğünü *sa-y-(ı)k+la-* biçiminde çözümleyerek "uykuda, bir hastalığın verdiği dalgınlık sırasında anlamsız, tutarsız sözler söylemek" şeklinde tanımlamıştır (2007: 745).

1. Eylemden hareket adı yapar

a. "anlamsız tutarsız söz"

*ve eger sayru **sayuḳ**laya ḳārūre ḳızıl ola ḳara rengine (KN, 146/25)*

ṣınıḳ ~ ṣınuḳ ~ ṣınuḫ ~ ṣınıḫ, ṣın-ı/-uḳ ~ -ı/-uḫ biçiminde türeyen sözcüğü Clauson temel anlamda "fiziki olarak kırılmış" metaforik anlamda "yenik, kırık (ruhen)" biçiminde edilgen ad/sıfat olarak değerlendirmiştir. Araşştırmacı 14. yy. Osm.'da sözcüğün "sınuk (nadiren)/sınuk (1) kırık; (2) (bazen) yenik" anlamlarında tanıklandığını aktarmıştır (1972: 837). Erdal, *sı-n-* eyleminin özne adı olarak değerlendirmiştir (1991: 243). YZ, SNB, KY *ṣınıḳlu/ṣınuḫlu/ṣınıḫlu* "kırılmış, kırgın, kederli"; SNB'da *ṣınuḫluca* "mahzun, kederli" ve *ṣınuḫlıḫ/ṣınuḫluḳ* "alçakgönüllülük, tevazu" sözcüklerinde taban olarak görülmektedir. MZ'de sözcük *ṣanıḳ* şeklinde harekelenmiştir.

1. Eylemden somut ve soyut ad yapar

a. "kırık, kırılmış"

*süñüler **ṣınuḫ** idi oḫlar uvaḫ*

dutılmış idi ḳara yüz biñ ṭuvaḫ (SNB, 365/11)

*bendükşeler **ṣınuġ**ına ve ayaḳ aġrısına müfiddür (EM, 6b/15)*

b. "zayıf, güçsüz"

*her çend ki ol ḳan dökici cānavār izleyicidür lākin ulu pāzişāh **ṣınıḳ**ın dutar (MZ, 62b/12)*

2. Eylemden sıfat yapar

a. “gücenmiş”

*gel **sınuḳ** göñülden öziñi saḳın*

*kim **sınuḳ** göñül bilür tañrı ḥaḳın (KY, 2b/49)*

b. “mütevazı, alçak”

ṣınuḫlıḫda key ḳāyim olġıl u ṭur

*çalap teñri **sınuḫ** göñüllerdedür (SNB, 132/8)*

ṣıvuḳ, Clauson sözcüğün *suva:-* eyleminden türeyerek “sıvı, akıcı” vb. anlamlara gelen ad/sıfat olduğunu söylemiştir (Clauson, 1972: 786). TaS.’de sözcük “sulu, cıvık, akıcı” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 4 Mayıs 2016).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “sıvı, akıcı, cıvık”

*ol ġalīẓ murdār didükleri daḥı ya ḳoyıdur ya **ṣıvuḳ**dur ḳoyısı adam necisi ve at ve ṣıġır ve eşek ve deve ve ördek ve ḳaz (17) ve tavuḳ tersi gibi **ṣıvuġı** adam südügi ya süci ya ḳan gibi ammā balıḳ ḳanı ya cigerden ya baġırdan ya ṭamardan ya et arasından ḳan gire (18) boġazlayıcaḳ ḳalur cıḳmaz murdār degüldür (Mİ, 10b/16-17).*

2. Eylemden sıfat yapar

a. “sıvı, akıcı, cıvık”

*eger **ṣıvuḳ** arıca nesne ṣuya ḳarılsa ṣu üzerine ġālib olsa ābdest revā degüldür (Mİ, 9b/28)*

ṣavuḳ ~ ṣovuḳ, ṣoġı-ḳ biçiminde türeyen sözcük “düşük sıcaklık, soğuk” anlamında (Clauson, 1972: 808; Erdal, 1991: 243; Gülensoy, 2007: 791) nitelik adıdır

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “düşük sıcaklık, soğuk”

*yüridür yazı vü ḳış **ṣovuġ**ın sürüp*

yüridür ḳuru gövdeye cān vérüp (SNB, 4/7)

ṭa'am ṭatlu ṣanki şekker pāresi

*ṣuyı **ṣovuḳ** ṣanki buzlar pāresi (GZ, 218a/723)*

*gördi ki ılan **ṣovuḳ**dan buyımış yatur (MZ, 8a/1)*

*ḳatı ıssıda ve ḳatı **ṣavuḳ**da almayalar (KN, 79/11)*

*ammā ḳış olsa **ṣovuḳ**dan ḳorḳsa ya ḥamāma girecek pulı olmasa yıḳanmaġa almaḳ dürüstdür (Mİ, 9b/6)*

b. (met.) "serinletici"

*ol ebem gümecinden bir dürlüdür ve dükeli bir cinsdür mizācı **ṣovuḳ**dur (EM, 2a/1)*

2. Eylemden sıfat yapar

a. "düşük sıcaklık, soğuk"

kilīmince kösilen ayaġını

***ṣovuḳ** günde ṭoñdurmaya ayaġını (SNB, 226/6)*

*sırtlan eti; ḳatı issidür yél dutan kişilere ve **ṣovuḳ** renclü adamilere muvāfiḳdur (EM, 3b/5)*

*leẕẕetlü ṭa'āmlardan yimekden ve **ṣovuḳ** ṣular içmekden yıġlınursın (Mİ, 40a/29)*

3. Eylemden zarf yapar

a. "sevimsiz, hoş olmayan"

*niçün güldüñ ve ne 'aceb olmaduḳ nesne gördüñ ki bu **ṣovuḳ** gülmek senden ṣādır oldı (MZ, 26b/3)*

ṭanuḳ ~ ṭanuġ, ṭanu-Ḳ biçiminde türeyen sözcük "şahit, delil" anlamlarına gelmektedir (Clauson, 1972: 518-519; Bilgen, 1989: 63; Erdal, 1991: 244). Kullanıldığı bağlama göre özne adı (subject), nesne adı (object) ya da hareket

(action) adı olabilmektedir (1991: 244). Sözcük *ṭanuḳlıḳ ~ ṭanuḫlıḳ* ve *ṭanuḳsuz* sözcüklerinde taban olarak da kullanılmıştır.

1. Eylemden özne adı yapar

a. "şahit, delil"

anuñ teñri ilin vérürse bana

hem ol ***ṭanuġ*** *olsun vérevem saña (SNB, 293/3)*

yūsuf eydür ṣuçlu zelīḫādur yalan

bana ***ṭanuḳ*** *olsun uşbu oġlan (YZ, 37/552)*

yusuf eydür iy şehen-şāh-ı cihān

ṭanuġ*um vardur benüm uşbu zamān (KY, 18a/670)*

bin devem yüklerile yā resūl

bahşiş olsun anlara ***ṭanuḳ*** *ol (GZ, 255a/1820)*

'avrat iki yalan ***ṭanuḳ*** *düzdi. İl arasında getürdi. Ṭanuḳlıḳ virdiler pāz işāha sögdi diyü (MZ, 69b/11)*

līkin anuñ gibi gerçek neyçün söyleyeler ki bunca kişi dört aydan berü zaḥmet çeke ve bunca ***ṭanuḳ****lar ve ḥükm-nāme-y-ile gücin gerçek ola (KN, 37/5)*

bir kişi ol ḥāṣıl olan yiri issinüñ elinden güc-üle alsa ol yir issinüñ ***ṭanuġ****ı olsa yir gendünüñ idügine (Mİ, 23a/7)*

ṭolaḳ, ṭola-ḳ biçiminde türeyen sözcük "bükme; bükülmüş şey; kar fırtınası" anlamlarına gelmektedir (Clauson, 1972: 496-497). DS'de sözcük "başörtüsü, tülbent, yazma; boyun atkısı; çobanların çarık giymeden önce bacaklarına sardıkları bez ya da yün sargı, tozluk; çorak eskisi, paçavra" şeklinde tanımlanmıştır (DS, 2009/II: 1542). Üstünova "sağlamlığını artırmak için, çarığın çevresine geçirilen bağ, ip" anlamında sözcüğe yer vermiştitr (2003: 598).

1.Eylemden nesne adı yapar

a. “ayağa sarılan sargı, ip/bez”

eger yufġa coḳ sāḫtiyāndan olsa iḫtilāf idip dururlar ba‘żılar ḳatında revā degüldür çāruḳ giyürse kim ṣıḳ **ṭolaḳ** *ṭolaya kim ṭobuġundan aşaġa üc barmaḳ yir görünmeye mesḥ revādur (Mİ, 9a/15)*

tutuḳ, tut-uḳ biçiminde türeyen sözcük “kapalı (hava); dili tutulmuş; felce uğramış; kapalı (perde) anlamlarına gelmektedir (Clauson, 1972: 453).

1.Eylemden nesne adı yapar

a. “peçe, yaşmak” vb. anlamında iken metafor ile “bulut” anlamındadır.

çün yarındası oldı, göñüller aṭlası **tutuġ***ın güneşüñ altun ‘alemi bezedi (MZ, 25b/10)*

tükürük, tükür-ük biçiminde türeyen sözcük “tükürük bezlerinin ağza akan salgısı” anlamına gelmektedir (TDK, 2011: 2397).

1.Eylemden somut ad yapar

a.“tükürük bezlerinin ağza akan salgısı”

baş çegzinüp aġır olmaḳ ve ḳulaḳ çiñlemek ve güvülmek ve cemī‘ beden segrişmek ve çoḳ uyıyup dişlerin ḳırcıldatmaḳ ve ṭamarları ṭolu olup mecmū‘-ı eṭrāfı ṣovuḳ olmaḳ sümügi ve **tükürügi** *çoḳ olmaḳdur (EM, 45b/3)*

uġraḳ, Clauson sözcüğün *uġra-* eyleminden türeyerek “seyahatte durulan nokta” anlamına geldiğini ve sadece Osm.’da yaşadığını belirtmiştir (1972: 90). Gülensoy, sözcüğü “oğur” (hlk) (uğur, gidilen yön) isim tabanından {+Ak} eki ile türetildiğini belirterek “çok uğranılan yer” anlamını vermiştir (2007: 616,959). ET’de görülen *uġra-* eylem tabanı “planlamak, niyetlenmek” anlamındayken KT’nden itibaren EAT’nin sonlarına kadar “uğramak; rastlamak; saldırmak; başına gelmek; yol almak” gibi anlamlar kazanmıştır (Erol, 2014: 558).

1. Eylemden yer adı yapar

a. “geçilen yer”

egerçi māl bende çoḳ ola telef yolındadur ve ḥavādis yili **uġraġ***dadur (MZ, 17a/14*

ol gece yaġmur yaġdı ol araya. Seyl ***uġraġı****-y-ımış, seyl geldi. (KN, 140/8)*

ulaşuḳ, ulaş-uḳ biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "ulaşık (ulaşuk, ulaşıh, ulaşuh): 1. ileriden beri sürüp gelen, mütevâtir, mütevâli; 2. birbiri ardınca, arkası kesilmeksizin; 3. bağlılık, irtibat; 4. bitişik, muttasıl; 5. yakınlık, akrabalık" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 4 Mayıs 2016).

1. Eylemden durum adı yapar

a. "bağlı"

Açuḳ yaz bellü saṭr başı yoḳaru sözi biri birine ***ulaşuḳ*** *ve bir nāmeyi ki ġarażı çoḳ ola (KN, 161/8)*

Eger ḳadı olmazsa müfti yāḫūd beg ola durdukları yir şehre ***ulaşuḳ*** *olsa kim ara yirde ekinlik otluḳ olmasa ol ḳavm gelüp cum'a namāzın ḳılmak vācibdür (Mİ, 19a/12)*

b. "bitişmiş/bitişik"

Resūl ṣalla'llāhu 'aleyhi ve sellem buyurur ki etlerüñ eyüsi oldur ki süñüge ***ulaşuḳ*** *ola (EM, 2b/11).*

uşaḳ ~ uşaġ ~ uşaḫ, uvuşa-ḳ biçiminde türemiş olan ve "kırılmış/ezilmiş; küçük parçalara ayrılmış", mecazen/anlam genişlemesi ile "küçük, küçük şey (çocuk vb.); iftira" anlamlarına gelen *uvşaḳ* sözcüğünün metinlerdeki görünümüdür (Clausun, 1972: 16; Çağatay, 1978: 10-11; İlker, 2011: 197-202). Ayrıca İlker, *uşaḳ* sözcüğünü *uv-* eyleminin en ileri türevi olabileceğini belirtmiştir (2011: 197-202).

1. Eylemden somut ve soyut ad yapar

a. "(küçük) çocuk"

dėdi her biriñüz benüm sırdaşum

uluñuz atam kiçiñüz ḳardaşum

uşaġ*uñuz oġlum iki gözüm*

sizüñ ile işbu ḳadardur sözüm (SNB, 368/13-14)

uşaġı *ıyıdür burnundan ḳoḳar*

anı ṭuydun çıḳdı cānuñda buhar (YZ, 91/1358)

çün işitdi aġladı ḫatunları

oġlan ***uşaḳ*** *çünki gördi anları (GZ, 242a/1471)*

b. "küçük"

iri vü ***uşaġ*** *'azīz üẕelīl*

anuñ ṣun'ına her biridür delīl (SNB, 5/2)

anuñ emriyile ḳuşanur ḳuşaḳ

ḳarınca ne var olduġıçün ***uşaḳ***

2. Eylemden sıfat yapar

a. "ufalanmış, parçalara ayrılmış, küçük"

uşaḫ *toprak olġıl gözetme öte*

dilersin ki senden nesene bite (SNB, 132/10)

uvaḳ ~ ıvaḳ, Clauson sözcüğün *uv- > uva-* "ovalamak, parçalamak, toz haline getirmek için kırmak, ufalamak" eyleminden türeyip temel olarak "kırılmış/ezilmiş; küçük parçalara ayrılmış", metaforla "küçük, küçük şey (çocuk vb.); iftira" anlamlarına geldiğini ve *uvşaḳ* sözcüğünün eşanlamlısı olduğunu söylemiştir. Araştırmacı *ufaḳ (uvaḳ)* sözcüğünün Orta Türkçe döneminde ortaya çıktığını, Osm.'da ilk devirlere kadar (14. yy.) tanıklandığını ve 17. yy.'dan sonra *ufaḳ* biçiminde tanıklandığını belirtmiştir (972: 4-5, 16). Erdal, *uvşaḳ* sözcüğündeki *iftira* ifadesini anlam genişlemesi olarak değerlendirmiştir (1991: 252-253. Ayrıca, İlker *uvaḳ* sözcüğünün *v > f* değişimi sonucu *ufaḳ* sözcüğünüm tarihî dönemlerdeki görünümü olduğunu belirtmiştir (2011: 197-202). Sözcük Mİ'de *uvaġın defegin* şeklinde ikileme ve EM'de *altun uvaġı* şeklinde isim tamlaması olarak da kullanılmıştır. Ayrıca KEMŞ'de *ıvacuḳ* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Eylemden durum adı yapar

a. “kırılmış, parçalanmış”

*süñüler ṣınuḫ idi oḫlar **uvaḫ***

dutulmış idi ḳara yüz biñ ṭuvaḫ (SNB, 365/11)

2. Eylemden nitelik adı yapar

a. “küçük”

*…dişleri aḳ ola ve düz ola eli ayaġı **uvaḳ** (KN, 88/8)*

*andan girü ṭaşları tamām atmadın **uvaġın** devegin göndürmek daḫı mekrūhdur (Mİ, 27b/26)*

b. “kısa”

*…ḳolañı yeri ve oñurı yoġun öksüz eyegüsi yoġun tüsi **uvaḳ** tırnaḳları uzun… (KN, 97/1)*

c. “toz, parça”

*altun **uvaġı** (EM, 71a)*

3. Eylemden sıfat yapar

a. “küçük”

ḫaremüñ uzunı üç yüz adımdur

*içi düpdüz **ıvacuḳ** aḳça kumdur (KEMŞ, 5b/87)*

*ol piller sulṭānı direk gibi bir ayaġın çıḳarub birin basınca ol **uvaḳ** cānavarlar derisin etin sünükinden ayıtladılar (MZ, 51a/6)*

*eger fetīl ėdüp ol nefṭe bulaşdurup gendüzine götürünse ne ki **uvaḳ** kurt varışa ḳırar (EM, 38a/14)*

*meger şol ḳadar ulu ırmaḳ ola kim **uvaḳ** gemücükler yürüye (Mİ, 17a/20)*

4. Eylemden zarf yapar

a. “küçük”

*on birinci **uvaḳ** gözedüp ulu ziyān-lu olma (KN, 43/7)*

uvanuḳ, uvan-uḳ- biçiminde türeyen sözcük “kırılmış, parçalanmış, ufalanmış” anlamına gelmektedir (Çağatay, 1978: 11).

1. Eylemden durum adı yapar

a.“kırılmış, parçalanmış, kırık”

*nā-gāh kengelden savaş kopa, akça hāsıl olmaya. Başuñ yaruḳ, ḳaftanuñ, yırtuḳ, çengüñ **uvanuḳ** eve gelesin; zīrā çalıcılar esrükler kiricisi-dür (KN, 15/153).*

uyaḳ ~ uyanuḳ ~ uyanuḫ, uyan-uḳ/-uḫ biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, temel olarak “uyanmış, uyumamış” metaforik olarak ise “açık göz; yapacağı işi bilen, dikkatli, tetikte olan; bilgili” anlamlarına geldiğini söylemiştir (2007: 976), TaS.’de sözcük “uyanuk (uyanık): agâh, haberdar” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 4 Mayıs 2016). Sözcük KY’da *uyaḳ* şeklinde de tanıklanmıştır. SNB, MZ, KN ve RN’de sözcük {+lIk} ekine taban oluşturmuştur.

1. Eylemden soyut ad yapar

a. “gönül gözü açık”

bir nice gün giçdi sözden söze baḳ

*uyḳu geldi yusufa göñli **uyaḳ** (KY, 21a/805)*

*gerek dāniş ehli ve ṭabī‘atı ṣalāha muvāfiḳ ola ve göñli **uyanuḳ** ve Teñri te‘ālā ḳorḳusun bilür ola (MZ, 38b/12).*

b. “bilgili”

***uyanuḫ**la düzmeye böyle laṭif*

kişi fikr édüp ḳāfiyeyle redif (SNB, 193/1)

c. “düzgün”

…yöriyişde ***uyanuḳ****, bögri sıġanmış, budı içi gėñ, yanınuñ eti birmiş. (KN, 97/13)*

d. "sağlam, canlı"

dimişlerdür kim bir bazirgānuñ bir hoş ḳulı vardı göñli diri devleti ***uyanuḳ*** *(MZ, 8a/13)*

2. Eylemden zarf yapar

a. "uykudan uyanmış"

uyanuġ*iken nesne girmez ele*

uyır olıcaḫ ḫoz ne ḥāsıl ola (SNB, 156/6)

uyḳusından ***uyanuḳ*** *geldi revān*

anlara düş gördigin ḳıldı 'ıyān (KY, 21b/810)

gece gündüz igirmi dört sā'atdür. Anuñ iki bahşın ***uyanuḳ*** *ol bir bahşın uyı (KN, 72/13)*

uzaḳ, uza-ḳ biçiminde türeyen sözcük "uzak, uzun süre devam eden/uzun süren/süreli" anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 283; Bilgen, 1989: 61; Erdal, 1991: 253). Erdal, ET'de sözcüğün daima zaman için kullanıldığını mekân için ise kullanılmadığını belirtmiştir (1991: 253).

1. Eylemden soyut ad yapar

a. "uzun süren, uzun süre devam eden"

ḳamu çig işüñ hep burada bişür

yol ***uzaḳ****dur yükini burda divşür (RN, 42a/432)*

2. Eylemden sıfat yapar

a. "gerçekleşmesi zor/güç"

…eger böyle olmazsa daḫı añsızda olur ***uzaḳ*** *endişelerine irmedin peşīmānlıḳ içinde ḳalur (Mİ, 31b/4)*

b. "yakın olmayan"

*ki çīne değin uçabilür **uzaḫ***

niçe çīne yédi vü üzdi ṭuzaḫ (SNB, 203/13)

*müsāfere ḫod dedüm **uzaḳ** yollar kesmek-dür (KN, 66/14)*

*eger şehrden bir **uzaḳ** oḳ atımı yir var-ısa andan ayrılmaḳ şarṭdur (Mİ, 18b/14)*

3. Eylemden zarf yapar

a. "yakın olmayan (mesafe//süre)"

bu 'alem işi dāne durur ṭuzaḫ

*düşer anda niçe ḳuş uçsa **uzaḫ** (SNB, 149/12)*

*ışḳuñ devāsı oruç dutmaḳdur veyā aġır yük çekmekdür veyā **uzaḳ** sefer etmekdür (KN, 135/2)*

yaraşuḳ, yaraş-uḳ biçiminde türemiştir (Clauson, 1972: 973). TaS.'de sözcük "yakışık, yakışır, muvafik, münasip, layık; yakışıklı; süs, ziynet, güzellik" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 4 Mayıs 2016).

1. "Eylemden soyut ad yapar

a. "güzellik, süs, ziynet"

*Kişinüñ **yaraşuġı** nesne vermek-dür (KN, 82/10).*

yaruḳ ~ yaruḫ, yar-uḳ/-uḫ biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, "yarılarak açılmış veya yarılarak oluşmuş; yarılarak açılmış yer, geniş çatlak, gedik; ince bir çizgi durumunda açılmış yara" anlamlarına geldiğini belirtmiştir (2007: 1075). Erdal *yar-* eyleminin nesne adı olarak değerlendirmiştir (1991: 255).

1. Eylemden durum adı yapar

a."yarılarak açılmış yara"

güneş ısı aç ḳarnı gövde arıḳ

*başında aġır yük ṭabanı **yarıḳ** (SNB, 272/11)*

*başuñ **yaruḳ,** kaftanuñ yırtuḳ çengüñ uvanuḳ eve gelesin (KN, 153/14)*

2. Eylemden yer adı yapar

a. "yarılarak açılmış yer, çatlak"

***yaruḫ**dan baḫayım ādem göreyim*

yerümde yine epsem oturayım (SNB, 203/9)

*ammā **yaruḳ** kim mesḥ ider ṭopuḳdan aşaġa olandur yuḳaru olan degül (Mİ, 9a/17)*

yasaḳ, yasa-ḳ biçiminde türemiş bir addır (Clauson, 1972: 974; İnan, 1956: 191). Menşei Türkçe olan bu sözcük Moğol istilasından sonra yaygınlaşmış ve ET'deki *yol* ve *töre – törü* yerini tutmuştur (İnan, 1956: 191). Clauson, ve Gülensoy bu sözcüğün Moğolcadan alıntı olduğunu belirtmiştir (1972: 974; 2007: 1079).

1. Eylemden soyut ad yapar

a."töre, düzen"

*bize **yasaḳ** böyledür her kim gele*

bu koruya girse ol begüñ ola (GZ, 271a/2305)

yasṭuḳ ~ yasduḳ ~ yasduġ, Clauson sözcüğün *yasta-* eyleminden türeyerek "dayanılan şey" anlamına geldiğini söylemiştir (Clauson, 1972: 974).

1. Eylemden nesne adı yapar

a. "başın altına konulan nesne"

*başın **yastuġ**a gövdesin döşege*

ḳomadı gözin dikmiş idi göge (SNB, 106/7)

*başladı zindāncı **yaşduġ**ı urur*

yūsuf ol dem bir gezin hem çaġırır (KY, 24a/920))

ittifaḳ eyle oldı kim bir gün bu pāẕişāh

*başın rāḥat **yastuġ**ına ḳoyub uyudı (MZ, 26a/13)*

ve dün buçuġın döşekden döşeğe yatup ***yastuġ****ın degşüre-y-idi (KN, 185/12)*

ve yatduġı vaḳt ***yaṣduġ****ın alçaḳ ėdeler (EM, 46b/4)*

eger başından yana bir taḫta pāresi ya ***yaṣduḳ*** *gibi nesne olsa ḳaldura başın üzerine secde itse cā'izdür (Mİ, 18b/6)*

yavuḳ ~ yavuḫ ~ yaġuḳ, yaġu-ḳ biçiminde türeyen sözcük temel olarak "yakın, yakın olan şey" anlam genişlemesi ile de "komşu, akraba" gibi anlamlarda *yaġu-* eyleminin soyut ve özne adıdır (Clauson, 1972: 901; Bilgen, 1989: 61; Erdal, 1991: 253).

1.Eylemden özne adı yapar

a. "sevgili, sevilen"

böyle yatdı yaḳınında ol ***yavuḳ***

çünki geldi irte oldı yine yoḳ (GZ, 270b/2282)

2. Eylemden soyut ad yapar

a. "yakın"

taḫıl bāzārı yöresinde ***yavuḫ***

görür uyḫuda kendözin aç tavuḫ (SNB, 225/5)

yazuḳ ~ yazuḫ, yaz-uḳ/-uḫ biçiminde türeyen sözcük "günah; kusur; hata" anlamlarında hareket adıdır (Clauson, 1972: 983-985; Erdal, 1991: 256). TaS.'de sözcük "yazuk (yazık): günah, cürüm, suç" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 4 Mayıs 2016). KY, GZ, SNB ve YZ'da *yazuḳlu ~ yazuḫlu* "günahkâr" sözcüğüde taban olarak kullanılmıştır.

1. Eylemden soyut ad yapar

a. "suç, günah"

yazuḫ*dur iñen yaluñuz ḳalmasun*

ḳızı yoḫ oġulsuz daḫı olmasun (SNB, 259/1)

‘afv ola mı ya bize ölmek gerek

***yazuġ**umuz(ı) bize bilmek gerek (KY, 42a/1659)*

béşikdeki genç oġlan baña ṭanuḳ

*ṣor ki yūsufda yoḳ-durur **yazuḳ** (YZ, 37/553)*

pes didiler varalum peyġambere

*ol **yazuḳ**lular ümiẕi servere (GZ, 241a/1436)*

***yazuḳ** müzd terāzūsı anca ṣıraṭ köprüsi*

sekiz uçmaḳ ḳapusı ḳuds-i mübārekdedür (KEMŞ, 20b/375)

*ve bil ki süci içmek key ulu **yazuḳ**dur (KN, 57/13)*

*ḥaḳ ta‘ālā eydür bellü bilüñ kim **yazuġ**ın yarlıġaram şol kimsenüñ kim günāhından tevbe itdi (Mİ, 36b/21)*

yırtuḳ, yırt-uḳ biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, temel anlamda “yırtılmış olan” metforik anlamda ise “utanması çekinmesi olmayan” anlamlarına geldiğini söylemiştir. Araştırmacı bu anlamların dışında “eskimiş, parçalanmış; (ses için) cırtlak, tiz, keskin; yırtılma sonucu oluşmuş yarık” anlamlarını da vermiştir (2007: 1144).

1. Eylemden durum adı yapar

a. “yırtılmış”

çıḳar şehrden yūsuf görür bir ġarīb

*ṭonı **yırtuḳ** kendüsi ṣavru ġarīb (YZ, 58/862)*

didi (iy) şāh gör yūsufuñ gömlegin

*öñi **yırtuḳ** olsa ṣuç aña yaḳın (KY, 18a/678)*

*başuñ yaruḳ kaftanuñ **yırtuḳ** çengün uvanuḳ eve gelesin (KN, 153/14)*

yumşaḳ ~ yumşaḫ, yumşa-ḳ/-ḫ biçiminde türemiş sözcük soyut ve somut anlamlarda kullanılmaktadır (Clauson, 1972: 938; Bilgen, 1989: 64; Erdal, 1991: 256-257). EAT'de sözcük metaforik anlamda kullanılmıştır (Erol, 2014: 716).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. "yumuşak"

*üzüm göyünmişi issidür **yumşaḳ**dur ve ḫāmı ṣovuḳdur (EM, 5b/20)*

*…baş barmaḳları uçların ḳulaḳları **yumşaġ**ınuñ altından ṣoḳa (Mİ, 9a/3)*

b. "hoş"

*bu od ne cevherdür ġāyet laṭīf ve **yumşaḳ** ve nurludur (Mİ, 5b/7)*

2. Eylemden sıfat yapar

a. "hafif, kısık"

*eyü yéñi arpayı alalar, dögeler, ḳabın çıḳaralar, ṭaş çölmekde **yumşaḳ** odıla ḳaynadalar (EM, 5a/10).*

b. "yumuşak"

*ne **yumşaḫ** mūm ola vü ne ḳatı ṭaş*

ne yavlaḳ ḳaḫıġan ne iñen yavaş (SNB, 363/3)

*ṭaş u ṭoprāḳ arasından tohm dānelerin yarup ḳatı aġaçlardan nāzük ü **yumşaḳ** yapraklar çıkarup datlu vü görklü ni'metler ḳullarına rızḳ eyledi (KN, 2/5)*

c. "tatlı, hoş, güzel"

*eger göñli daḫı ḳatısa **yumşaḳ** geleciler ki müeṣṣir ola (MZ, 28a/10)*

3. Eylemden zarf yapar

a. "yumuşak"

*şöyle **yumşaḳ** ve datlu olma ki yumşaġlıġuñdan yeyeler (KN, 31/7)*

b. "hafif"

…müşk ve kündüs ve çörek otı ve zire ve ḫurbaḳ ve fülfül bunları ***yumşaḳ*** *döğüp māsūreyile burnına uralar (EM, 45a/8)*

c. "hoş, güzel, tatlı"

eger söylerseñüz ***yumşaḳ*** *ve gökçek söylen (KN, 20/15)*

yüksek, yükse-k biçiminde türeyen sözcük ad/sıfatıdır (Clauson, 1972: 915-916; Bilgen, 1989: 64; Erdal, 1991: 258).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. "belirli bir yere göre daha yukarıda bulunan" (TDK, 2011: 2623)

kişi şol ḳadar ***yükseg****e aġası*

ki düşicek şınmaya nesnesi (SNB, 132/5)

2. Eylemden sıfat yapar

a. "belirli bir yere göre daha yukarıda bulunan"

süheyl eydür uş böyle ***yüksek*** *ṭama*

kemend almayup aġmaġı kim uma (SNB, 115/7)

... ol çemen-zārda bir ḳarġa bir ***yüksek*** *ṭaġda bir aġçda yuva eyleyüb vaṭan dutmışdı (MZ, 63b/12)*

şehrlerde ***yüksek*** *yire çıḳmaġınca gün batduġı yir görinmez (Mİ, 11a/30)*

b. "uzun"

grü döndi vü mī̇şeye vérdi yan

görür bir inen ***yüksek*** *aġaç revān (SNB, 195/4)*

3. Eylemden zarf yapar

a. "belli bir yere göre daha yukarıda bulunan"

ve ev alur-ısañ bir yerde al ki dükeli evlerden ***yüksek*** *ola; tā ḫalḳ seni gözlemeye (KN, 95/12)*

b. “derin”

sini giñ ve ***yüksek*** *kāzalar ḳıbledin yaña tābūt ṣıġacaḳ deñlü ṣapacaḳ eylemek yigdür (Mİ, 20b/1)*

c. “altı ile üstü arasındaki uzaklık çok olan” (TDK, 2011: 2623)

bilgil kim evin daḫi iñen büyük ***yüksek*** *itmeye (Mİ, 37a/20)*

yülük, yüli-k biçiminde türeyen sözcüğün Clauson “tam kazınmış, pürüzsüz” anlamında edilgen sıfat/ad olduğunu söylemiştir (1972: 928).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “tıraşlı, saçsız, saçı kazınmış” (Korkmaz, 1973: 454)

alnı ***yülük*** *ve bir pāre ip yanında baġlu ve çevresinde bıçaḳlar salınur (MZ, 29a/12)*

2.1.25 {-(I)m}

ET.’de bulunan bir ektir. Bilgen, soyut ve somut adlar türettiğini belirtmiştir (1989: 65). Erdal, eylem kök ya da tabanlarına eklenerek daha çok iki heceli sözcükler türeten bir ek olarak {–(X)m} biçimininde verdiği ekin tek heceli tek örneğinin *yem*, üç heceli tek örneğinin ise *tamızım* sözcüğü olduğunu belirtmiştir. Öte yandan ekin üç temel işlevinin olduğunu vurgulayarak bu işlevlerin hareket adı, geçişli eylemlerin nesnesini, geçişsiz eylemlerin ise öznesini belirten adlar ve son olarak da nicelik belirten adlar türetmek olduğunu söylemiştir (1991: 291). Eraslan, ekin soyut ve somut isimler türettiğini ve [+lıġ]/[+liġ] ve [+sız]/[+siz] ekleriyle genişlemiş şekillerinin sıfat olarak kullanıldığını belirtmiştir (2012: 106). Tekin, eki işin sonucunu bildiren ek olarak değerlendirmiştir (1992: 84).

Banguoğlu, EAT.’nde ekin henüz işlekliğini kaybetmemiş olduğunu ve daha çok tek heceli eylem köklerine eklenerek genellikle soyut adlar bazen de somutlaşmış adlar tütettiğini belirtmiştir (1938: 110). Timurtaş, EAT.’nde, ekin genellikle yalnız bir defada veya bir hamlede olan işi ve mahsulünü ifade ettiğini

söylemiştir (2012: 81). Gülsevin, eki {-(I)m} biçiminde vererek genellikle bir defada veya bir hamlede yapılan işleri gösteren ve ünlü uyumuna uyan bir ek olarak değerlendirmiştir (1997: 135).

2.1.25.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

adım, Gülensoy sözcüğün, **āt-ım* biçiminde etimolojisini yaparak "yürümek için yapılan ayak atışlarının her biri, bir adımda alınan yol" anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 49). Tietze, hareket adı (nomen actionis) olarak değerlendirdiği sözcüğün "mesafe ölçüsü" için de kullanıldığını, ayrıca bağlama göre "adım başında, her yerde" anlamının da bulunduğunu belirtmiştir (2002: 100). KEMŞ'de sözcük *adımla-* "ölçmek" eyleminde taban olarak kullanılmıştır.

1. Eylemden hareket adı yapar

a. "yürümek için yapılan ayak atışlarının her biri"

anuñ buyruġınsuz adılmaz ***adım***

boġazdan aşaġa yudılmaz yudım (SNB, 3/3)

…āḫiret işin ilerü getürmegi tiz tut te'hīr itme dir her ***adım*** *kim adarsın ömrüñ müddetinüñ her bir nefesi gibidür her ḳoġana kim ḳonursın ömrüñden bir gün gibidür her* ***adım*** *atduḳca her ḳoġana ḳonduḳca ka'beye yaḳın varursın (Mİ, 28b/6-7)*

b. "hamle girişim"

gelüñ ölelüm bir eyü ad ile

nite ḳaçmaġa bir ***adım*** *adıla (SNB, 170/15)*

2. Eylemden (sayı sıfatları ile birlikte) ölçü (birim) adı yapar

a. "bir ayak atışıyla alınan ve uzunluğu yaklaşık 75 cm olan mesafe" (TDK, 2011: 29).

çekdi ḳopardı yirinden pes anı

getürüben atdı ol ḥaḳ aṣlanı

şöyle kim getürdi atdı ol imam

yüz **adım** *ka'beden gitti tamām (GZ, 202b/265)*

iki yüz **adım** *ölçdüm uzununı*

daḫı üç yüz adımladım inini (KEMŞ, 3a/39)

eger düşmene bir **adım** *ilerü gelebilürseñ bir* **adım** *gérrü ḳalma andan ki düşmen elinde dutsaḳ olasın (KN, 77/15)*

eger sefere gitse yā sefer müddeti kadar yire gitse bir maṣlaḥatına ṣu biñ **adım** *yir ıraḳ olsa ṣusuz teyemmüm almaḳ dürüstdür (Mİ, 9b/7)*

alım, al-ım biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, temel olarak "tek bir alma veya kabul etme hareketi" anlamındayken kullanımda genellikle "borç" (kendine bağlı) ya da "vergi" (hükümet tarafından alınan) ve "satın almayı" da kapsayan geniş bir anlam alanına sahip tek hareket adı (nomen single action) olduğunu belirtmiştir. Araştırmacı 14. ve 16. yy. Osmanlı Türkçesinde sözcüğün "kişinin kendisine bağlı bir borç" ve *alım satım* ikilemesinde "alışveriş, ticaret" anlamında kullanıldığını aktarmıştır (1972: 145-146). Erdal, sözcüğün "bir kişi ya da kurumdan alınan ya da verecekli itibariyle borç" anlamına geldiğini belirterek *berim* sözcüğüyle sık kullanıldığını ve *alım berim (berim alım) käl-* ifadesinin "vergi", *berim alım bol-* ise "alacaklılar" anlamına geldiğini söylemiştir. Ayrıca sözcüğün genellikle maddi borcu ifade ederken sonraları zorunlulukları ve sorumlulukları da ifade ettiğini belirtmiştir (1991: 296). Bilgen ise "alış" anlamını vererek soyut ad olarak değerlendirmiştir (1989: 65). Tietze, sözcüğü hareket adı (nomen actionis) olarak değerlendirmiştir (2002: 152). Gülensoy, "almak işi; cazibe" anlamlarına geldiğini söylemiştir (2007: 66). TaS.'de "alacak, hak" anlamında; DS'de "vergi; çalım, gösteriş; hacim, ölçü; suç karşılığı ceza; alacağı, alabileceği" vb. anlamlarda kaydedilmiştir (TDK, 25 Ekim 2015). Mİ'de sözcük *alımlı* "alacaklı" sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Eylemden hareket adı yapar

a. "alacak, hak"

…biñ direm gümiş olsa yıl tamām olmadın zekātın virse yine yıl tamām olmadın gümiş helāk olsa bir kişide biñ aḳca **alım***ı olsa bu virdügi zekāt ol* **alım***nuñ zekātı yirine durur (Mİ, 22b/12-13)*

atım, at-ım biçiminde türeyen sözcüğün Clauson genellikle "tek bir atış ve ok atılarak hesaplanan uzaklık" anlamında tek bir hareket adı (noun single action) olduğunu belirtmiştir (1972: 59). Erdal, "atıcılıkta becerikli kişi, keskin nişancı; cesur, kahraman ve metre (ölçü)" anlamında kullanıldığını söylemiştir. Erdal, sözcüğü geçişli eylemden türeyip nesne belirtmeyen özne adı olarak değerlendirmiştir (1991: 291-292). Bilgen sözcüğün "atış" anlamında soyut ad olarak yorumlamıştır (1989: 65). Tietze, ise hareket adı (nomen actionis) olduğunu belirterek ölçü birimi anlamında kullanıldığını ifade etmiştir (2002: 100, 222). Gülensoy, "atmak işi; atılan bir şeyin gidebileceği uzaklık" anlamında aktarmıştır (2007: 87). TaS.'de sözcük "atımı yer (… atımı yer): atılan …ın çıkış noktasıyla ulaştığı nokta arasındaki yer"; "atım yeri: ok, kurşun menzili, okun veya kurşunun ulaşabileceği yer"; "ok atımı yer: bir okun gidebieceği yer" maddebaşlarında tanıklanmaktadır. DS'de ise sözcük "atım: lokma" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 25 Ekim 2015).

1. Eylemden hareket adı yapar (*Ok atımı* vb. tamlamalarda ölçü bildirir.)

a. "menzil, atılan bir şeyin gidebileceği mesafe"

Aḳşāyile Ṣaḫrenüñ oḳ **atım***ı bir yanı*

Ḳamu girçekler canı Ḳuds-i mübārekdedür (KEMŞ, 19b/364)

…eger şehrden bir uzaḳ oḳ **atım***ı yir var-ısa andan ayrılmaḳ şarṭdur (Mİ, 18b/14)*

büküm, bük-üm biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, "bir katlama; yünün bir çilesi" anlamında sadece Osm.'da (?) yaşayan tek bir hareket adı (noun single action) olduğunu söylemiştir (1972: 327). Tietze, "kıvrım, kat" anlamına geldiğini aktararak hareket adı (nomen actionis) olarak değerlendirmiştir (2002: 405). Gülensoy "kat, katmer" anlamını vermiştir (2007: 194). DS'de "yufkanın dört köşe olarak dürülmüş

şekli; kat, katmer; dönemeç; dört yufka ekmeğinin katlanmasından oluşan birim" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 25 Ekim 2015).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. "zor, zahmetli"

günüm intiẓār ile nişe geçe

demidür ki ṣuya bıraġam keçe

ne var aġır olaṣısa bu yüküm

bola kim dürişdügüm ola **büküm** *(SNB, 100/1)*

büklüm, bükül-üm biçiminde türeyen sözcüğün Tietze, "bükülmüş şey, kıvrım, dönemeç" anlamına geldiğini aktararak sözcüğü hareket adı (nomen actionis) olarak değerlendirmiştir (2002: 404). TaS.'de "kıvrıntı"; DS'de "dönemeç" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 25 Ekim 2015).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. "kıvrım, halka"

…pes ḳulaḳları içindeki ve ṭaşındaġı **büklüm***leri ve göbek icine ve ṭırnaḳlarınuñ kesilmedik yerlerine ve sünnet derüsinüñ içine tamām ṣu döküde zīrā eli-y-ile dürtse bedeni üzerine aḳmasa ne ābdesti dürüstdür (Mİ, 8a/34)*

dutam, Clauson *tutum (tutom)* biçiminde maddebaşı yaptığı sözcüğü *tut-* eyleminden türeyerek temel olarak "tek bir kavama hareketi (a single act of grasping)" anlamında tek bir hareket adı olarak değerlendirmiş ve sözcüğün somut olarak "avuç dolusu (a handful)" anlamına da geldiğini söylemiştir. Araştırmacı Orta dönemde sözcüğün *tutam* biçimini aldığını belirtmiştir (1972: 457). TaS.'de "tutam: deste, demet"; DS'de "dutam: elle tutulan miktar, tutam; tutam (I) [tutum]: bir avuçluk (ot, ekin, vb. şeyler); tutam (II): belge, tutam (III): durum" şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 09 Ekim 2015).

1. Eylemden miktar (ölçü) adı yapar

a. “bir avuçluk (ot, ekin vb. şeyler), deste, demet”

Boy ve kettān toḫmı, mūm ve ḳaz yaġı onar direm, günlük yėdi direm, iklīlü’l-melik, bābadya birer ***dutam****, lāden ve ḥamāmā üçer direm, otlaruñ dükelin dögeler ve eridecegin erideler (EM, 52a/13)*

b. “miktar”

Ve eger bėş direm besfāyici bir ***dutam*** *kelem yapraġıyıla bişüreler ve ṣıḳalar, yapraġı bıraġalar bir avuc ‘aṣfūr toḫmınuñ içiyile bile ḳaynadalar, yėyeler hem ṭabī‘atı sürer, yumşadur (EM, 58a/5)*

… er adam kefeni iki çadır bir gönlekdür çadır uzunluġı şol ḳadar ol kim başından ayaġından bir ***dutam*** *baġlayalar (Mİ, 20a/23)*

giyim, giy-im biçiminde türeyen sözcüğü Clauson tek bir hareket adı olarak yorumlayarak, asıl anlamda “tek bir giyme hareketi” kullanımda ise “giyim eşyası, giysi” anlamına geldiğini söylemişitr (1972: 704). Erdal, sözcüğün “elbise” anlamında nesne adı olarak değerlendirmiştir (1991: 294). Tietze, “elbise, urba; at süsü, at zırhı” anlamlarını aktararak sözcükteki eki hareket adı (nomen actionis) ve dolayısıyla somut ad yapan ek olarak değerlendirmiştir (2009: 142). Gülensoy, “giyim” anlamını vermiştir (2007: 368). TaS.’de “geyim (giyim): 1. elbise, urba; 2. (giyecek şeyler hakkında) tane; 3. zırh, savaş elbisesi”; DS’de “elbise, çamaşır vb. giyilecek şey; sağlam dayanıklı” vb. anlamlarda kaydedilmiştir (TDK, 25 Ekim 2015).

Sözcük, GZ’de *giyimli* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Eylemden nesne adı yapar

a. “zırh”

busuda varımış kāfir çerisi

iki biñ er ***giyim****lü her birisi (GZ, 215a/640)*

görüm, gör-üm biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, temel anlamda “tek bir görme hareketi”, ilk devirlerde “alametleri/belirtileri inceleme” ya da sadece

"belirti/alamet/kehanet" anlamlarına geldiğini belirterek tek bir hareket adı olarak değerlendirmiştir (1972: 745). Erdal, sözcüğün hem gelişmiş anlamlarda "görüş/bakma/görünüm" (view) hem de "belirti/alamet/kehanet" (omes) anlamına geldiğini belirtmiştir (1991: 295). Tietze, ET.'deki "görme, görüş" anlamından anlam genişlemesi ile "hayvanların tımarı" anlamına geldiğini söylemiştir (2009: 178). Gülensoy ise sözcüğü "görme yetisi" olarak anlamlandırmıştır (2007: 385). TaS.'de sözcük "görümlü: bakmaya mecbur; görümlük: yüz görümlüğü" maddebaşında tanıklanmaktadır (TDK, 25 Ekim 2015). Mİ ve KN'de hareket adı olan sözcük "bakmaya zorunlu, muhtaç" anlamındaki (Üstünova, 2003: 414; Doğan, 2011: 215) *görümlü* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Eylemden hareket adı yapar

a. "bakma, bakma işi"

her kime kim muḥtāc olasın kendüzüñi aña ḳul eyle ki ol ḥālda sen aña ***görüm****lüsin (KN, 123/4)*

…şāyed kim ölesin bunlar kücücük ḳalalar bunları kimüñ ḳapusına ***görüm****lü idersin (Mİ, 30a/22)*

içim, iç-im biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, "tek bir içecek ya da tek bir içme hareketi" anlamında tek bir hareket adı (noun single action) olarak değerlendirmiştir (1972: 27). Tietze, "bir kerede içilen miktar" anlamına geldiğini söyleyerek hareket adı (nomen actionis) olarak yorumlamıştır (2009: 366). Gülensoy, "içmek işi ya da biçimi" anlamını vermiştir (2007: 424). TaS.'de sözcük "içimli: içilecek halde olan, içilebilen" maddebaşında tanıklanan sözcük DS'de "içim: tat, lezzet" anlamında kaydedilmişitr (TDK, 25 Ekim 2015).

1. Eylemden (sayı sıfatları ile birlikte) miktar (ölçü) adı yapar

a. "yudum, bir yudumda içilecek miktar"

taḫta ikrām eylediler giçmedi

salṭanatdan bir ***içim*** *ṣu içmedi (KY, 48b/1918)*

yā emīre'l-mü'minīn Tangrı-çün bir ***içim*** *su buyur içeyin andan soñra sen bilürsin (KN, 60/14)*

**inam, ***ına-m biçiminde türeyen sözcüğe TaS.'de "inanılmış, itimat edilmiş, güvenilmiş, emin, mutemet; itimat, güven, emniyet" anlamları verilmiştir. DS'de sözcük "inam etmek: inanmak" ve "inamlamak: birine saklaması için bir şey vermek" maddebaşlarında bulunmaktadır (TDK, 25 Ekim 2015). Sözcük KN'de *inamsuz* "güvenilir olmayan, hain" sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. "güvenilir, emin, inanılmış"

bir ḥālda ki saña yüz gösterile ol işde ***inam****suz kişilere i'timād ḳılma ve emīn kişilerden i'timāduñ kesme (KN, 43/13)*

istem, iste-m biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, "talep" anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 418). TaS.'de "istemlü olmak: arayacak olmak, aramak istemek" maddebaşında bulunmaktadır (TDK, 25 Ekim 2015). Sözcük SNB'da *istemlü* "isteyişli, istekli" sözcüğünde taban olarak tanıklanmaktadır.

1. Eylemden hareket adı yapar

a. "isteyiş, istek, arzu"

ne bir nesnedür ki anı bulalar

ne yarar ki ***istemlü*** *olalar (SNB, 38/14)*

ölüm, öl-üm biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, "tek bir ölme hareketi, vefat" anlamında tek bir hareket adı olarak değerlendirmiştir (1972: 146). Erdal da sözcüğün "vefat" anlamında hareket adı olduğunu belirtmiştir (1991: 292). Bilgen, sözcüğü soyut ad olarak değerlendirmiştir (1989: 65). Gülensoy, "mevt, vefat" anlamında aktarmıştır (2007: 661-662).

1. Eylemden soyut ad ve hareket adı yapar

a. "vefat"

bu kez çün dün ü gün çāre isteyelüm

aña çāre vardur çün degüldür **ölüm** *(SNB, 47/2)*

niçe kibr ü hevā uşada seni

ölüm *evreni bir gün yuda seni (RN, 15a/132)*

bidnūs **ölüm** *ṣalāsın urdı (MZ, 33b/8)*

on birinci, elbetde ḳarı ʻavrata ve ṣayruya yaḳınlıḳ eylemeyeler ki mefācā **ölüm***in getürür (EM, 59a/12)*

bilgil kim ḫasta adama **ölüm** *nişānı belürse eydeler vaṣıyyet itmek peyġamber sünnetidür vaṣiyyetüñ varsa it diyeler (Mİ, 20a/1)*

…zīrā **ölüm***-ile uyḫu ikkisi birdür ammā birisi dirilik-ile yaṭur, biri ölmiş yaṭur (KN, 74/4)*

b. "çok sıkıntı çekme" (Boz, 2012: 400)

ki sulṭānuñ öñinde ud **ölüm***dür*

eger z̲errеyise ṣuçdur delümdür (RN, 24a/232)

salḳum, salk-um biçiminde türeyen sözcüğün Clauson iki farklı anlama geldiğini belirtmiştir. Araştırmacı sözcüğün "soğuk, kırağı vb." anlamında daha sonraları ise "asılı olan şey, bir üzüm salkımı, küpe vb." anlamlarda kullanıldığını belirterek ilk anlamda tek bir hareket adı olan *sarkım* ile eşanlamlı olduğunu ancak *sark-* eyleminin "gevşekçe asılı olmak vb." anlamına da geldiğini, dolayısıyla ikinci anlamıyla anlamsal olarak *salkım* sözcüğünün tabanı olduğunu söylemiştir (1972: 826). Gülensoy, *salkı-* "gevşeyip sarkmak, salınmak, pörsümek" eyleminden türediğini belirttiği sözcüğün "üzüm gibi, birçoğu bir sap üzerinde bir arada bulunan yemiş" anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 726). TaS.'de sözcük "salkım küpe kulak salgımı, kulak salkımı, salkum küpe): kulağa takılmakla beraber ayrıca alt uçlarından ve enseden birbirine bağlanıp başa giyilmiş şeye asılan küpe" maddebaşında bulunmaktadır. DS'de ise "salkım: akasya" anlamında kaydedilmişitr

(TDK, 25 Ekim 2015). Bu açıklamalardan anlaşılacağı üzere sözcük "gevşeme, sarkma" anlamında hareket adı olmakla birlikte nesne adı olarak da kullanılmıştır.

1. Eylemden nesne adı yapar

a. "üzüm gibi, birçoğu bir sap üzerinde bir arada bulunan yemiş"

degme direk arası altun tegek

***salḳum**ını incürden ḳılmaḳ gerek (YZ, 32/468)*

sarım, sar-ım biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, "sarma işi; bir şeyi bir kez saracak miktar" anlamlarına geldiğini belirtmiştir (2007: 737). DS'de sözcük "keten ya da kendirin eğrilmemiş liflerinden yapılan ince iplik" anlamında kaydedilmişitr (TDK, 25 Ekim 2015). Sözcük MZ'de *sarmaşmak* "sıkıca sarılmak; dolaşmak", EM'de *sarmaşuḳ* "sarmaşık (bitki)", SNB ve EM'de *sarmısaḳ/sarmusaḳ* sözcüklerinde taban olarak kullanılmıştır.

1. Eylemden hareket adı yapar

a. "sarma işi, dolaşma"

bilürsin yéyidür bilür cümle ḫalḳ

*neye uġrar ise ṣoġan **ṣarm**usaḳ (SNB, 305/13)*

*ol aġaç üzerinde bir ılan **sarm**aşub-durur (MZ, 56b/1)*

***sarm**aşuḳ issidür ḳurudur, ma'deye ḳuvvet vérür (EM, 21b/12)*

segirdim, seğirt-im biçiminde türeyen sözcüğe TaS.'de "akın, hücum; koşma, koşuş" anlamları verilmiştir (TDK, 25 Ekim 2015). Gülensoy, Anadolu ağızlarında sözcüğün "bir atışta gidilecek yer; eğiklik, eğim, akıntı" anlamlarında kullanıldığını ve "seğirdim oluğu: değirmen çarkından arka giden suyun aktığı dil oluk" anlamına gelen bir ifadenin bulunduğunu aktarmıştır (2007: 747-748). DS'de Gülensoy'un aktardığı anlamların dışında "yabancı kekliklerin evcil kekliğin sesine gelmeleri ve koşu" anlamları da bulunmaktadır (TDK, 25 Ekim 2015). SNB'da tanıklanan bu sözcük için TaS.'de "akın, hücüm" (TDK, 25 Ekim 2015) anlamı verilmiştir. Ancak kanaatimizce "koşma, koşu" anlamında olmalıdır.

1. Eylemden hareket adı yapar

a. “koşma, koşu”

ol aradan atuñ başın ṣaldılar

segirdim *ile ḳapuya geldiler (SNB, 62/12)*

Bu yañadın daḫı arslan ḳaplan ḥaşatıla ḳaçar gibi oldı. Piller anı görüb ṣıduḳ diyü ***segirdim*** *ṣaldılar (MZ, 51a/3)*

soḫum, sok-um biçiminde türeyen sözcüğün Clausun, temel anlamda “tek bir sokma hareketi” Kaşgarlı’da bir deyimde “saplanmış temrenli okun ıslığı” anlamına geldiğini belirterek Osm’da *sokum* biçiminde “tek bir sokma hareketi (the act of insertion); ekleme noktası/yeri (the point of insertion), (örneğin atın kuyruğunun vücuda birleştiği nokta)” anlamında kullanıldığını belirtmiştir (1972: 811). Gülensoy, sözcüğün ET.’de “bir şey sokulabilecek kadar yer” anlamına geldiğini vererek “lokma” olarak anlamlandırmıştır (2007: 794). TaS.’de sözcük “lokma, ağzına bir defada sokulan yiyecek”; DS’de “lokma; azıcık” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 25 Ekim 2015).

1. Eylemden (sayı sıfatları ile birlikte) ölçü (miktar) adı yapar

a. “lokma, ağza bir defada sokulan yiyecek”

ṭa‘ām aġzına ḳomadı bir ***soḫum***

gül-istāna incü ṣaçardı toḫum (SNB, 210/12)

söküm, sök-üm biçiminde türeyen sözcüğü Gülensoy (2007: 806) “sökme işi” olarak anlamlandırmışken TaS.’de “kuvvetle yürüyüp gelme, sökün, çıkış tarzı” anlamları verilmiştir. DS’de “sökün” ise “göçmen kuş kümelerinin ilkbaharda gelip sonbaharda gitmeleri”; “hep birden, topluca, arkası kesilmeden”; “birdenbire uzaktan görünme (topluluk)”; “karların erimesiyle tepelerden gelen sel suları”; “kitle halinde hareket” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 25 Ekim 2015).

1. Eylemden hareket adı yapar

a. “toplu halde yürüyüp gelme, kitle halinde hareket”

at üstinde ṭurur iken baḫdıdı

gérü ḳavmi döküldi vü aḫdıdı

çü gördi ki yavuz degüldür **söküm**

dédi dek ṭurayım déreyim ögüm (SNB, 238/12)

tadım, tat-ım biçiminde türeyen sözcük temel olarak "tadma işi" anlamında hareket adı olmakla birlikte "lezzet" anlamında soyut ad olarak da kullanılmaktadır.

1. Eylemden soyut ad yapar

a. "lezzet"

çü cān luṭfı ḫūnında ṭada **ṭadım**

démesüñ ki ben ma'rifetden yadım (SNB, 3/4)

ulam, ula-m biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, temel anlamda "tek bir bağlama/bağlantı hareketi"; kullanımda ise daha ziyade süresiz olarak "sürekli, devamlı, daimi" anlamında tek bir hareket adı olarak değerlendirmiştir (1972: 146). Erdal da sözcüğün "değiştirilemez, daimi, kalıcı" anlamına geldiğini belirtmiştir (1991: 295). Gülensoy, Anadolu ağızlarında sözcüğün "yükselti, angarya" anlamına geldiğini aktararak "zümre, grup" anlamı vermiştir (2007: 964).TaS.'de "ulam ulam: sıra sıra, arka arkaya" ve "kelp ulamı: köpek sürüsü" maddebaşlarında bulunmaktadır. DS'de Gülensoy'un aktardığı anlamlar dışında "ekli, bağlı" anlamı da kaydedilmiştir. Bunun dışında "ulam ulam" maddebaşı da "akın akın, yığın yığın, art arda" biçiminde anlamlandırılmıştır (TDK, 25 Ekim 2015) SNB'da *ula-* eylemi *geh aġlar idi gāhī güler idi // géceleri gündüze ular idi (76/7)* beytinde tanıklanmaktadır (Cin, 2012: 114).

1. Eylemden zarf yapar

a. yineleme ile "kesintisiz, sürekli, devamlı"

pes **ulam ulam** *ḫaberler ḳıldılar*

ol ḳaçanlar döndiler hep geldiler (GZ, 213b/597)

yim ~ yém, ye-m biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, temel anlamda "tek bir öğün" genel anlamda ise "yiyecek, gıda" anlamına geldiğini belirterek tek bir hareket adı olduğunu söylemiştir (1972: 934). Bilgen, sözcüğü somut ad olarak değerlendirmiştir (1989: 67). Erdal, nesne adı olarak yorumlamıştır (1991: 294-295). Gülensoy, "hayvan yiyeceği; tuzağa takılan yiyecek veya nesne" anlamında yer vermiştir (2007: 1117). TaS.'de çeşitli maddebaşlarında bulunan sözcük DS'de "yem: leblebicilerin kullandığı bir ölçek" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 25 Ekim 2015).

1. Eylemden yiyecek adı yapar

a. "yiyecek, gıda (hayvan)"

*illā bu benim bargirim iki gündür **yim** yimedi (MZ, 64b/1)*

*ve eyü öküz al ve eyü **yém** vér (KN, 188/5)*

yarım, yar-ım biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, temel olarak "tek bir yarma/bölme hareketi" buradan da "yarım (a half)" anlamına gelen tek bir hareket adı (noun single action) olduğunu söylemiştir (1972: 968). Erdal, sözcüğün genellikle "yarım (half)" anlamında kullanılmakla birlikte "parça" anlamında da kullanıldığını belirtmiştir (1991: 295). Bilgen ise sözcüğü soyut ad olarak değerlendirmiştir (1989: 66). Gülensoy, sözcüğün ET ve OT'de "bir şeyin yarısı" Anadolu ağızlarında "bir tahıl ölçeği; fıtıklı" anlamında olduğunu aktararak "bütün bir şeyin ayrıldığı iki eşit parçadan her biri; tam ve istenildiği gibi olmayan, eksik, noksan; (mec.) hastalıklı, sakat, sağlıksız; bir bütünün yarısı olan miktar" anlamlarına geldiğini söylemiştir (2007: 1075). TaS.'de "yarım eylemek: ikiye bölmek, iki biçmek" anlamında kaydedilmişitr (TDK, 25 Ekim 2015).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. "ikiye bölünmüş, iki parça"

ḳılıç yalmanı nite kim ıldırım

*neye uġrasa eyler idi **yarım** (SNB, 172/9)*

b. "tam ve istenildiği gibi olamayan, eksik, noksan"

pes eyle olsa dostlıḳ gitmiş ola ve o dostdan sakın ki dostlıġı **yarım** *ola (KN, 111/10)*

2. Eylemden sıfat yapar

a. "bir bütünün yarısı olan miktar"

gerek ki bir aḳçalıḳ günāha **yarım** *aḳçalıḳ ʿuḳūbet ḳılasın (KN, 121/6)*

benefşe ve ḫatmī birer cüz sūsen dibi iki cüz arpa unı ve baḳla unı **yarım***şar cüz ve bābadya bir cüz bu dükelini mümrūġanıla żamād ėdeler (EM, 60a/10)*

b. "tam ve istenildiği gibi olamayan, eksik, noksan"

gel imdi benüm dostlaruma varalum ol **yarım** *dosta vardılar ḳıġırub ṭaşra geldi (MZ, 16a/14)*

ve pādişāhlar ki senüñ ḳuruñdur eger dost olursañ **yarım** *dost olma (KN, 187/4)*

yudum, yut-um biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, "bir içişte yutulacak miktar" anlamına geldiğini söylemişitr (2007: 1170). TaS. Sözcük "lokma, bir defada yutulacak kadar (yemek)" anlamında kaydedilmişitr (TDK, 25 Ekim 2015). Sözcük " tek seferde yutma, yutma işi" anlamında hareket adı olmakla birlikte ölçü (miktar) adı olarak da kullanılmaktadır.

1. Eylemden hareket adı yapar

a. "yutma işi"

anuñ buyruġınsuz adılmaz adım

boġazdan aşaġa yudılmaz **yudım** *(SNB, 3/3)*

2. Eylemden (sayı sıfatları ile birlikte) ölçü (miktar) adı yapar

a. "bir içişte yutulacak miktar"

eger bir loḳma yise ya **yudum** *ṣu yudsa fāsid olmaz (Mİ, 13b/10)*

2.1.26. [-ınca]

İşlek olmayan bir ektir. Yalnızca *ṣorınca* sözcüğünde tanıklanmıştır. Söz konusu sözcük SNB'da üç kez kullanılmıştır. TT.'de görülen *çekince, söylence, eğlence* vb. dönüşlü tabanlara eklenen {-cA} ekinine (Korkmaz, 2014: 148-149) benzemektedir.

2.1.26.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

ṣorınca, ṣor-ınca biçiminde türeyen sözcük, TaS.'de 14. yy.'a ait olduğu belirtilen beş eserden tanıklanarak "soru, sual" şeklinde anlamlandırmıştır (TDK, 01 Eylül 2015).

1. Eylemden soyut ad yapar

a. "soru, sual"

ḳatuma getürüñ anı göreyim

***ṣorınca**m ki ola añа ṣorayım (SNB, 247/8)*

ḳapucıya dédi kim benüm saña

***ṣorınca**m var anı déyivér baña (SNB, 262/11)*

harīfüz elümüzde uş cām var

*ṭapuña senüñ bir **ṣorınca**m var(SNB, 283/5)*

2.1.27. {-mA}

ET.'de örneği az olan bir ektir. Gabain ad olarak çok az örneğinin olduğunu daha çok sıfat türettiğini belirtmiştir (2007: 53). Tekin de sıfat olarak kullanıldığını

söylemiştir (1992: 84). Bilgen, ad ve sıfatlar türettiğini ifade etmiştir (1989: 67). Erdal, ekin basit eylem köklerine eklenmekle birlikte türemiş eylemlere de eklendiğini, geçişsiz eylemlerin öznesine, geçişli eylemlerin ise nesnesine (direct object) işaret ettiğini ve bazı örneklerin eylem yönetimi (verbal rection) işlevinde bulunduğunu ifade etmiştir. Ayrıca ekin eski dönemlerde görülmekle birlikte Karahanlı metinlerinde işlev kazandığını belirtmiştir (1991: 316). Eraslan, az olarak kullanılan ve soyut, somut adlar türeten bir ek olarak değerlendirmiştir (2012: 107).

Banguoğlu, mastar (infinitive) başlığı altında değerlendirdiği ekin çok işlek olmadığını, ancak bazı donuk (froze noun) adlar oluşturduğunu söylemiştir (1938: 111). Timurtaş, ET. ve EAT.'de bu ekle somut anlamda ad türetildiğini, ekin hareket ve oluş adı olarak kullanılmasının ve {-mAk} mastarının hafifletilmiş şekli olarak kabul edilmesinin ise son zamanlarda ortaya çıktığını belirtmiştir (2012: 81). Gülsevin ve Şahin, aslında mastar olan bu ekin aynı zamanda kalıcı adlar da türettiğini ifade etmiştir (1997: 136; 2009: 57).

2.1.27.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

bürüme, bürü-me biçiminde türeyen sözcüğün Tietze, "bütün vücudu kaplayan" anlamına geldiğini belirterek sözcükteki eki edilgen sıfat-fiil anlamında sıfat yapan ek olarak değerlendirmiştir (2002: 407). Clauson, *bürme:* şeklinde maddebaşı yaptığı sözcüğün temel anlamda "bürülmüş ya da kuşatılmış şey" anlamında edilgen somut ad olduğunu ve "bel bandı (uçkur), bağ, mancınık vb." anlamında tarihi lehçelerde bulunduğunu söylemiştir (1972: 366). Atalay, sözcüğü "don, torba gibi şeylerin ağı"; Ercilasun ve Akkoyunlu "şalvar beli, torba ağzı gibi büzülebilecek yuvarlak nesne" anlamında aktarmıştır (1999/IV: 125; Ercilasun, Akkoyunlu, 2014: 607). TaS.'de "bütün vücudu kaplayan" DS'de ise "bürme (I)" ve "bürüme(I)" biçiminde ik ayrı maddebaşı yapılan sözcük "başörtüsü, çarşaf, çar, atkı; küçük koruluk" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 22 Ekim 2015).

1. Eylemden sıfat yapar

a. “şalvar beli, torba ağzı gibi büzülebilecek yuvarlak nesne”

hem eyle ki cellād éder ḳanluyı

yanıra gelüp ***bürime*** *tonluyı*

ṭuta ya ṭurup arḳurı çalıcaḳ

iki böler idi ḫıyar bigi çaḳ (SNB, 297/12)

encüme ~ éncüme, incü-me biçiminde türeyen sözcüğü Dilçin SNB’da sözlük bölümünde “incinmek, zahmet çekmek (?)” anlamında vermiştir. Araştırmacı, bunun dışında *inci-* eylemini de “incinmek” olarak maddebaşı yapmıştır (1991: 614). Cin, *encüme* “zahmet, yorucu iş”, *éncüme* “kırgınlık, küskünlük” şeklinde sözcüğü iki ayrı maddebaşı olarak vermiştir (2012: 510). Tezcan, SNB’da 5615. beyitte *encüme* “zahmet” anlamında üstün ile yazılışını bir istinsah hatası olarak değerlendirerek doğru yazılışının 1627. beyitte “kırgınlık, incinme” anlamında *éncüme* olarak yer aldığını belirtmiştir (1994: 56-57). Taş’ın belirttiği üzere SNB’da 5133 ve 5428’deki *inci-/incin-* nüsha farkı oluşturur (2015: 62). Erol, *incit-* eylemi ve ailesi üzerine yaptığı araştırmada eylemin ET. *inç* “rahat, huzur, sakin, sükunet, sulh, sakit” sözcüğünden *inçsiret-* “tedirgin etmek, üşendirmek, taciz etmek” türevi bulunduğunu belirterek bütün şivelerde yaygın olarak bulunan *incit-* eyleminin ikinci /i/’sini addan eylem türetim eki olan{+sIrA-}’nın artık fark edilemeyen bir kalıntısı olarak değerlendirmiştir[17] (2006: 90-91). TaS.’de “inci- 1. incinmek, 2. zahmet çekmek, yorulmak”; DS’de ise “bozulmak” anlamında kaydedilmiştir[18] (TDK, 22 Ekim 2015).

1. Eylemden {-(I)l mIş} anlamında soyut ad yapar

a. “bozulmuş”

ḳıyās étdüm olmaz idi ***encüme***

ki lafẓen-be-lafẓ eyledüm tercüme (SNB, 372/9)

[17] Taş, bu değerlendirmenin sesbilimsel olarak açıklanmadıkça sağlam kabul edilemeyeceğini düşünmektedir bk. (2015: 62-63).

[18] Taş, DS’de kaydedilen “bozulmak” eyleminin tanıklandığı *peynir incidi* kuruluşunun açıklanmaya muhtaç olduğunu belirtmiştir (Taş, 2015: 63). Ayrıca *inci-* eylemi için bk. (Yavuzarslan, 2003: 91-102).

b. “kırılmış, incinmiş”

ben düşdügüm ġarīblıġa anuñ içün idi

maġbūn olup gider isem olmaya ***éncüme*** *(SNB, 107/14)*

göyündürme, göyündür-me biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “çok acıyıp yanan bir yara” DS’de ise “etle deri arasında meydana gelen şişlik, bir çeşit deri hastalığı” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 22 Ekim 2015).

1. Eylemden hastalık adı yapar

a. “vücutta etin oyulması şeklinde görülen bir hastalık” (Canpolat ve Önler, 2007: 135)

…ḳaçan bir kişinüñ endāmında baş çıḳsa ve çıḳduġı yérüñ eti yénse aña ‘arabca ekile ve pārsice ḫore dérler ve türkce kesme ve ***göyündürme*** *dérler (EM, 22b/4)*

(ı)sıtma ~ ısıtma ~ ıssıtma, ısıt-ma biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, “sivrisinekle bulaşan bir hastalık” anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 773). Tietze, sözcüğün “yüksek vücut harareti; sıtma hastalığı” anlamında *ısıt-* eyleminin kısa mastarı olduğunu söylemiştir (2009: 353). TaS.’de “sıtma; hastalık ateşi” ve DS’de “sıtma hastalığı” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 22 Ekim 2015).

1. Eylemden hastalık adı yapar

a. “ateş, ter ve titreme ile kendini gösteren hastalık” (TDK, 2011: 2103)

yaturdı ḳuluñ dün géce ḫataraḫ

ışıtma *dutup ḥāşā sizden ıraḫ (SNB, 174/10)*

… ve ***sıtma****lar cinsin bilmeyince ve marażlar tedbīri ne ṭarīḳ ola… (KN, 144/6)*

ṣafrādan ḳarın geçmesini baġlar ve daḫı ṣafrādan olan ***ısıtmal****ara müfiddür (EM, 12a/11)*

…bir kişi ḳorḳsa oruc ṭutıcaḳ gözüm aġrısın artadı-y-ısa ya ***ıssıtma****m ḳatı duta dise yimek dürüstdür (Mİ, 25a/28)*

kesme, kes-me biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, edilgen ad/sıfat olduğunu söyleyerek çeşitli anlam genişlemesine uğradığını belirtmiştir. Araştırmacı, sözcüğün Osmanlı Türkçesinde normal bir hareket adı olarak "kırkma, Türk lokumu, yayvan ok ucu" anlamlarına da geldiğini belirtmiştir (1972: 750/751). Bilgen, "perçem" anlamında ad olarak değerlendirmiştir (1989: 67). Gülensoy, sözcüğün "kesmek işi; kesilmiş olan; lokum" anlamlarına geldiğini belirterek DS'de on iki farklı anlamının olduğunu ve Zazacada "pekmeze un katılarak kaynatılan muhallebi; daha çok çocukların kıçında görülen pişik" anlamına geldiğini ifade etmiştir (2007: 503). Sözcük, TaS.'de "eskiden, savaşlarda ata giydirilen bir çeşit zırh; bel şeklindeki ok temreni, yassı temren; temrenli büyük ok" DS'de "kesme (I): tavla ya da kağıt oyunlarında kazanana verilen şeker, lokum vb. şeyler; kesme (II): 1. kumlu sert toprak, 2. kaba, yumuşak taş; kesme (III) [kesmece, kesmeçe]: 1. pestil, 2. pekmez ve nişastadan yapılan bir çeşit yiyecek; kesme (IV): kerpiç; kesme (V): yağı alınmış süzme yoğurt; kesme (VI): boyunduruğa takılan ağaç; kesme (VII): domuz, ayı, kurt avında kullanılan kurşun parçaları; kesme (VIII): 1. bir çeşit pırnal ağacı, 2. bir çeşit dikensiz keven, 3. kışın hayvana yedirmek için kesilen katran ağacının dalı; kesme (IX): cam, billur; kesme (X): [kesecek (II)] boğaya gelen ineklerin döl tutması için dişilik organının kenarında çıkan, kesilmesi gerekli olan beze; kesme (XI): kesim, bölük; kesme (XII): alındaki saçlar, kakül" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 22 Ekim 2015).

EM'de tanıklanan sözcüğü Canpolat ve Önler "vücutta etin oyulması şeklinde görülen bir hastalık" anlamına geldiğini belirtmişlerdir (2007: 153).

1. Eylemden hastalık adı yapar

a. "vücutta etin oyulması şeklinde görülen bir hastalık"

…ḳaçan bir kişinüñ endāmında baş çıḳsa ve çıḳduġı yérüñ eti yénse aña 'arabca ekile ve pārsice ḫore dérler ve türkce **kesme** *ve göyündürme dérler (EM, 22b/4)*

ḳıyma, ḳıy-ma biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "kıyma göz: koyu ela göz" anlamında kaydedilmiş ve 14. ve 16. yy.'lara ait iki veri aktarılmıştır. 14. yy.'a ait Kadı Burhaneddin'den aktarılan *nigārā kıyma gözüñ kıydı bize // mubariz ortalıḫta*

hem kıyandır (Kadı. XIV. 129) beyti sözcüğün anlamlandırılmasında bize yardımcı olmaktadır. Bu beyitte sözcük "koyu ela göz"den ziyade "öldürücü, can alıcı göz" anlamındadır (TDK, 22 Ekim 2015). Dolayısıyla sözcük SNB'da bulunan *kıya ḳıya baḫ-* ve *ḳıya bak-*[19] deyimindeki *kıya* ile aynı köke sahiptir. Bu kök de SNB'da *canına ḳıy-* deyiminde tanıklanmaktadır.

1. Eylemden sıfat yapar

a. "öldürücü, can alıcı"

yüzi aya mānend ü ḳanda sözi

*boyı serve bādāma **ḳıyma** gözi (SNB, 85-7)*

sögülme, sögül-me biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "söğülme (söğlüme): kebap" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 22 Ekim 2015). Gülensoy, *sövürme*[20] sözcüğünün halk ağızlarında "haşlama; fırın kebabı; pirzola, ızgara et" anlamlarına geldiğini söylemiştir (2007: 804). Sözcük DS'de "söğürme [söğürme, söürme, sövütme]: 1. haşlama, 2. fırın kebabı, 3. pirzola, ızgara et, 4. ateşte közlenerek dövülmüş patlıcan" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 22 Ekim 2015). SNB'da *sögül-* eylemi "kebap etmek, kızartmak" anlamında *ḳonup anda sögüldi vü yédi it // öginde dédi kendüye ṭur git (194/10)* beytinde tanıklanmaktadır (Cin, 2012: 233).

1. Eylem sonucu oluşan yiyecek adı yapar

a. "kebāp"

***sögülme** issidür terdür yégregi oldur ki ḳoyun etinden ola nāzük ola eyü ġıda vérür meniyi arturur ve cimā şehvetin getürür (EM, 23a/8)*

[19] Dilçin'in belirttiği üzere SNB'da 2286. beyitte *egri baḫ-* deyimi ile nüsha farkı oluşturmaktadır. Sözlük bölümünde Dilçin, *egri baḫ-: öfkeyle yan yan bakmak, kıya baḳ-: sert, dik baknak; kıya kıya baḫ-: öfkeyle bakmak* anlamlarına geldiğini belirtmiştir (Dilçin, 1991: 622). Taş, *ḳıya baḳ-* deyiminin "göz ucuyla, yan bakmak" anlamında olduğunu belirterek bu anlamlandırmaya itiraz etmiştir (2015: 71-72).

[20] Gülensoy, *söğülme* sözcüğü için *sövülme*'ye gönderim yapmıştır. Ancak sözlükte *sövülme* maddebaşı bulunmamaktadır bk. (2007: 804).

sürme, sür-me biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, temel olarak "sürülmüş şey" anlamına geldiğini ve OT.'den önce bulunmadığını ancak çağdaş lehçelerde "antimon, gözdamlası" büyük ihtimalle temel olarak "kaşlara sürülmüş şey" anlamına gelen edilgen ad olduğunu belirtmiştir (1972: 852). Gülensoy, sözcüğü "sürmek işi; kirpik diplerine sürülen boya" anlamlarında vermiştir (2007: 825). Sözcük TaS.'de "cilalı, kayağan" DS'de "yün dokumalarda kimi motiflerin altına çizgi biçiminde çekilen süs" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 22 Mayıs 2016). YZ'da sözcük *sürmele-* eyleminde taban olarak kullanılmıştır.

1. Eylemden nesne adı yapar

a. "kirpik diplerine sürülen boya"

*ayaġı tozın **sürme** édindi 'arş*

yüzin na'lini altına étdi ferş (SNB, 11/4)

yūsufuñ başını yur öper ḳuçar

*gözlerini **sürme**ler mā-verd saçar (YZ, 4/53)*

*bundan ṣoñra orucı ṣımayan nesneleri bildürelüm bilgil kim … gözüne **sürme** dürtse … oruc ṣınmaz (Mİ, 25b/16)*

b. "(met.) cilâ"

*Ḥaḳ te'ālā bizüm göñlimüz gözin uyanuḳlıḳ **sürme**siyle açıvirüb anuñ ḳahrı çengālinden ḳurtaraydı (MZ, 62a/6)*

c. "bir tür tıbbî ilaç"

*Çün ża'f yaḳīn ola dutmak gerek ṣıġır yaġıyıla ki aña saḥḳ olmış **sürme** ḳatmış olalar veya arpa unıyıla ki içinde ayva bişmiş ola (EM, 51a/14)*

2.1.28. [-mac]

İşlek olmayan bir ektir. Erdal, {-mA} eki ve "aş" sözcüğünün birleşmesi sonucu /ş/>/ç/ ses değişimi ile {–mAç} biçimini almış yemek adları türeten bir ek olarak değerlendirmiştir. Araştırmacı, ekin Karahanlı Türkçesinden önce tanıklanmadığını belirtmiştir (1991: 319). Bilgen, yemek adları türettiğini söylemiştir (1989: 68).

Ercilasun, iki farklı yapıda {–mAç} eki olduğunu söylemiştir. Araştırmacı, bunlardan ilkinin, eylemden yemeğin yapılış şekliyle ilgili bilgi vererek yemek adları türeten {–mAç} ekinin {–mA} eylemden ad türetim eki ile "aş" sözcüğünün ünlü birleşmesi (contraction) sonucu bir ek hâlinde kaynaşmasından meydana geldiğini ve /-ş/>/-ç/ değişimi ile de {-mAç} hâlini aldığını belirtmiştir. Yemek adları dışında kalan *yırtmaç, çığırtmaç, yumulmaç* vb. sözcüklerin bu yapıyla açıklanamayacağını söyleyerek bu tür türetimliklerdeki ekin, {-mAcA} > {-mAç} şeklinde izah edilebileceğini ifade etmiştir (2007: 353-358).

2.1.28.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

omac, sözcüğünün Gülensoy "*uv- ~ uw- (~öw-)* 'ufalamak' (DLT)+*-maç*" biçiminde etimolojisini yaparak "helva; un çorbası; oğmaç; undan yapılıp kurutulan ve kışa saklanan yiyecek; peynir ve ekmek kırıntısı ile yapılan köfte, yoğurt, pekmez ve ekmek kabuğu ile yapılan yemek" anlamlarına geldiğini söylemiştir (2007: 62). TaS.'de sözcük "omaç (II), (omaç aşı, oğmaç aşı, ovmaç): içine ekmek, peynir, soğan ve bazen yağ, pekmez konup yoğurularak yapılan bir yemek" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 4 Mayıs 2016). Canpolat ve Önler de benzer anlamda sözcüğe yer vermiştir (2007: 169). Sözcük, Ercilasun (2007)'un işaret ettiği {–mA} eylemden ad türetim eki ile "aş" sözcüğünün birleşmesiyle oluşmuş {–mAç} eki ile türemiştir.

1. Eylemden yiyecek adı yapar

a. “içine ekmek, peynir, soğan ve bazen yağ, pekmez konup yoğurularak yapılan bir yemek”

Ġıda, ḳuzı ve oġlaḳ eti ve semüz tavuḳ, azacuḳ acı ḫamīr ḳatılmış erişte aşıyıla ya buġday helīmesiyile ya tėzrek ḫamīrden olmış ***omac*** *aşıyıla (EM, 53b/15)*

2.1.29. [-maca] ~ [-maç]

İşlek olmayan bir ektir. İki sözcükte tanıklanmıştır. {-mA} eylemden ad türetim eki ile {+cA} addan ad türetim ekinin kaynaşması ile meydana gelmiştir. Korkmaz, ekin eylem kök veya tabanlarından eylemin yapılma tarzını veya şartını belirten adlar türettiğini, ayrıca türetilen bu sözcüklerin adlardan önce sıfat, eylemlerden önce de zarf olabileceğini söylemiştir (2014: 160-161).

Ercilasun, yemek adları dışında kalan *yırtmaç, çığırtmaç, yumulmaç* vb. sözcüklerin {–mA} ekiyle “aş” sözcüğünün birleşmesiyle oluşan –mAç ile açıklanamayacağını söyleyerek bu tür türetimliklerdeki ekin, {-mAcA} > {-mAç} şeklinde izah edilebileceğini ifade etmiştir. Araştırmacı, {-mAcA}’dan gelişen {–mAç} ya da {-bAç} ekinin {-mAcA} eki gibi yapılan işi veya işten etkilenen nesneyi işaret ettiğine değinmiştir (2007: 353-358).

2.1.29.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

bölmece, böl-mece biçiminde türeyen sözcük “bölünmüş, ikiye ayrılmış (şey)” anlamına gelmektedir.

1. Eylemden ({-(I)nmIş} anlamında edilgen) durum adı yapar

b. “bölünmüş, ikiye ayrılmış (şey)”

ol ‘alinün başı ***bölmece*** *ola*

anlar ağlaya bizüm leşker güle (GZ, 221a/819)

soymaç, soy-maç biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "soyulmuş, çıplak", DS'de ise "soymaç (I): kirli giysi; soymaç (II): beden, çıplak vücut" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 22 Mayıs 2016). Gülensoy da "kirli giysi; beden, çıplak vücut" anlamını aktarmıştır (2007: 802). Sözcük, Ercilasun (2007)'un işaret ettiği {-mAcA} > {-mAç} ekiyle oluşmuştur.

1. Eylemden ({-(I)nmIş} anlamında edilgen) durum adı yapar

a. "soyulmuş, çıplak"

üşendürme çadır ḳapusını aç

ve ger né girüp eylerem ***soymaç*** *(SNB, 225/3)*

2.1.30. {-mAK}

Temel olarak mastar eki olan ve ET.'de çok yaygın olmayan ek (Erdal, 2004: 279) bazı eylemlerden kalıcı adlar da türetmiştir. ET.'de ekin Gabain, soyut ve diğer adlar türettiğini belirtmiştir (2007: 53). Bilgen somut adlar türettiğini söylemiştir (1989: 68). Tekin ise bu ekle türetilen sözcükleri, eylemin gösterdiği işin soyut adı olarak yorumlamıştır (1992: 84). Eraslan, ekin mastar adı oluşturan türetim eki olarak değerlendirerek bu ekle oluşturulan sözcüklerin kalıplaşma ile kalıcı adlar hâline gelebildiğini belirtmiştir (2012: 117).

Banguoğlu, mastar[21] olarak değerlendirdiği ekle, ek kalıplaşması sonucu *ilmek, ırmaġ, başmaġ, etmek*[22]*, çomaġ, çaḳmaḳ* gibi sözcüklerin oluştuğunu belirterek ekin mastar olmakla birlikte kalıcı adlar da türettiğini belirtmiştir (1938: 111). Timurtaş, eylemin mastar biçimi olarak değerlendirdiği ekin bir hareket ve

[21] Ekin mastar işleviyle ilgili olarak daha geniş bilgi için bk. (Çağatay, 1947: 353-368).

[22] *etmek* sözcüğünün Clauson *etmek/ötmek* şeklinde maddebaşı yaparak sözcüğün "bread" için benzer üç sözcükten (epmek, ekmek) en eskisi olduğunu söylemiştir. Araştırmacı {-mAK} ekinin temelde mastar olmasına rağmen herhangi bir sözcükle sözcüğü ilişkilendirmenin mümkün olmadığını belirtmiştir (1972: 60). Tietze, *etmek/ekmek* sözcüklerinin henüz yeterince aydınlatılmadığını düşünmektedir (2002: 202).

oluşun soyut adı olduğunu ve her eylem tabanına gelebildiğini söylemiştir. Ayrıca adın cümledeki tüm fonksiyonlarına özne, nesne, yüklem vs. sahip olduklarını ifade etmiştir (2012: 82). Korkmaz, eylem kök ve tabanlarından bir oluş ve kılışın adı olarak söz konusu ekle türetilen mastarların soyut isimler olduğunu belirtmiştir (1973: 198). Gülsevin, eki sadece işlek bir mastar eki olarak değerlendirmiştir (1997: 122). Tietze, {-mAK} ekiyle türetilen sözcüklerin tamamını somut ad olarak yorumlamıştır (2002: 202).

2.1.30.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

başmak, Clauson sözcüğün muhtemelen *ba:-* eyleminden "ayağa giyilen" veya "birlikte takılan" şey anlamında ilk bakışta **baş-'*tan türemiş "ayakkabı, pabuç" anlamına gelen bir ad olduğunu belirtmiştir (1972: 382). DLT'te, Oğuzca bir sözcük olarak "ayakkabı" anlamında kaydedilmiştir. Kaşgarlı Çiğil lehçesinde *başak* olduğunu, Oğuz ve Kıpçakların /m/ ilavesiyle *başmak* dediklerini aktarmıştır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 162; 204). Clauson ise bu iki sözcük arasındaki ilişkinin belirsiz olduğunu söylemiştir (1972: 382). Gülensoy **baş-* eyleminden "pabuç" anlamında etimolojisini vermiştir (2007: 120). TaS.'de "ayakkabı", DS'de ise "başmak (I) [başmağh], [başmah - 1]: 1. ayakkabı, 2. takunya, 3. terlik, başmak (II): bir iki senelik dana" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 22 Ekim 2015). SNB, KN ve MZ'de sözcük *başmakçı/başmaḫcı* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Eylemden nesne adı yapar

a. "ayakkabı"

*ol kimse ki **başmağ**ına yapışmaz iken toz*

ṭağlara ṭazıġan u yabāna toza benven (SNB, 193/7)

*Başmaḳcı çün **başmaḳ**dan kebi çıḳardı … (MZ, 35b/9)*

*Pes **başmakç**ı beglige érişdi (KN, 26/11)*

… eger ***başmaḳ*** *altında murdār olsa anuñla namāz revā degüldür (Mİ, 10b/34)*

buşmaḳ, buş-maḳ biçiminde türeyen sözcük "öfke, hiddet, çok kızma" (Doğan, 2011: 324) anlamına gelmektedir. SNB'da eylem *gerek sen bāña buş dilerseñ ḳaḳı // ben açmazvanın sırrı teñri ḥaḳı (SNB, 250/2) ve 5/9, 88/7, 174/9, 311/7* beyitlerinde tanıklanmaktadır (Cin, 2012: 473).

1. Eylemden sıfat yapar

a. "öfke, hiddet, çok kızma"

… bunun gibi tehdīd ve ***buşmaḳ*** *keleci[si] yazdı (KN, 162/11)*

çaḳmaḳ, çaḳ-maḳ biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, "ışık verme (a strike-a-light), taş, çelik" anlamında somut bir ad olarak değerlendirmiştir (1972: 408). Tietze, sözcüğü "taşa vurulup kıvılcım çıkaran çelik parçası" anlamında *çak-* işi için âlet olduğunu belirtmiştir (2002: 467). Gülensoy, sözcüğü "ateş yakma aracı" olarak anlamlandırmıştır (2007: 213). DS'de sözcük "çakmak (I) [-> çakma (I)]; çakmak (II): dokumada bir motif çeşidi; çakmak (III): iskambil oyunlarında koz kırmak; çakmak (IV): [-> çakıntı (I)], çakmak (V), kötülük etmek; çakmak (VI): 1. tüfek, tabanca; 2. çocukların kuş avlamak için yaptıkları yay; çakmak (VII): gösterişli, alımlı" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 22 Ekim 2015).

1. Eylemden âlet adı yapar

a. "ateş yakma aracı"

geyigi çü yér üzre bıraḫdı

revān çaḳdı ***çaḳmaḳ*** u *od yaḫdı (SNB, 192/1)*

çomak, Clauson sözcüğün temel anlamda "değnek" vb. özellikle savaşta kullanılan "gürz/topuz" anlamına geldiğini belirtmiştir. Araştırmacı topuzun Türklere ait bir silah olmadığını ve Müslümanlar için Müslüman olmayan Türkler tarafından da kullanılan bir sözcük olduğunu söylemiştir. Orta Türkçe döneminde Çağatayca, Kıpçakça ve Osmanlıcada söz konusu sözcükle eş anlamlı *çokmar* sözcüğünün bulunduğunu ve *çokmak, çokman, çokmar, çoman, çomar* olarak tüm çağdaş

lehçelerde yaşadığını ifade etmiştir. Clauson, *çomak, çokmar* vb. türevlerinin muhtemelen ödünçleme olduğunu ve etimolojik olarak birbirleriyle ilişkili olduklarını ancak bu sözcüklerin kökeninin belirsiz olduğunu belirtmiştir (1972: 422). Banguoğlu, sözcüğün "toplamak, yığmak" anlamındaki *çokı-* eyleminden türeyerek "gürz (?)" anlamına gelen bir sözcük olarak yorumlamıştır (1938: 111). Tietze, *çokmak, çokmar* ve *çomak* sözcüklerini ayrı ayrı maddebaşı yapmıştır. Bunlardan ilkinin "tokmak" anlamında *çak-, çekiç* gibi sözcüklerin etkisi dolayısıyla /t/ > /ç/ değişimi ile *tokmak* sözcüğünün varyantı olabileceğini ve Räsänen'in (1969, s. 114) Moğolca *çoki-(vurmak)* eyleminden getirdiğini; ikincisinin "başı topuzlu değnek, çomak" anlamında sadece /r/ sesi ile *çokmak*tan ayrıldığını, Räsänen'in (1969, s. 114) bu sözcüğü de aynı eyleme dayandırdığını ve üçüncüsünün de "kalın değnek, sopa; gürz" anlamına geldiğini aktarmıştır (2002: 528-529). TaS.'de *çokmak (çohmak)* biçiminde kaydedilen eylemin "toplanmak, üşüşmek, hücum etmek, çullanmak" anlamına geldiği belirtilmiştir. TaS.'de Tietze'nin de aktardığı üzere *çomak* ve *çomar* sözcüklerinin her ikisi de bulunmaktadır. Sözcüklerden ilki "ucu topuzlu sopa, gürz", ikincisi de topuz, başı topuzlu değnek, çomak" anlamında kaydedilmiştir. DS'de ise *çomak, çokmak, çomar* sözcükleri bulunmaktadır. Bu sözcüklerden "çokmak (V): tokmak" ve "çomak (IV): sıkıca yumulmuş el, yumruk" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 22 Ekim 2015).

1. Eylemden nesne adı yapar

a. "gürz, topuz, değnek"

çıḳıcaḳ ṭaş ile başı yancılur

ya ***çomaḳ*** *yér ü yā ḫoẕ oḳa sancılur (SNB, 244/14).*

… oddan ***çomaġ****-ıla seni dögerler ḳıyāmet günine degin (Mİ, 3b/18)*

ilmek, il-mek[23] biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, *ilmik* varyantının da olduğunu söyleyerek "eğreti düğüm, ilmik; ilmek, düğme" anlamlarına geldiğini belirtmiştir (2007: 432). Tietze, "çözülmesi kolay düğüm" anlamını verdiği sözcükteki eki somut ad türeten ek şeklinde değerlendirmiştir (2002: 389). TaS.'de

[23] *İl-* eylemi ile ilgili daha geniş bilgi için bk. (Demir, 2015/4-2, 564-583).

sözcük “ilmek (II): eğreti düğüm, ilmik”, DS’de “ilmek (II): süt, yoğurt, çamur, gibi sıvı şeylerin üzerinde meydana gelen sert tabaka; ilmek (III): ilkbaharda yetişen, yenilebilir bir çeşit ot; ilmek (VI): insanı oyalayacak, bağlayacak iş; ilmek (VIII): fırsat; ilmek (III): düğme” ve aynı sözlükte “ilmik” varyantı da “ilmik (I): 1. ebegümeci, 2. arpa, buğday vb. ürünlerin topraktan yeni çıkan sürgünleri; ilmik (II) [irinli-1]; ilmik (III): lif; ilmik (IV): gülyağı yapılan kazan” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 22 Ekim 2015).

SNB’da tanıklanan sözcüğü Dilçin, “iğreti düğüm, ilmik”, Cin, “düğüm, ilmik” ve Demir “ipten halka, kement” olarak anlamlandırmıştır (1991: 614; 2012: 568; 2015: 572).

1. Eylemden nesne adı yapar

a. “ipten halka, kement”

*çekeydi ḳoparayıdı **ilmeg**in*

*érişdürse ṭaġa kemend **ilmeg**in (SNB, 298/7)*

sımaḳ, sı-maḳ biçiminde türeyen sözcüğün Doğan, “alay edilen, çekiştirilen (?)” anlamına geldiğini belirtmiştir (2011: 446). TaS.’de *sı-* eyleminin altı farklı anlamı verilmiştir. Eylemin “aşağı görmek” (TDK, 4 Mayıs 2016) anlamı sözcüğü anlamlandırmada bize yardımcı olmaktadır. Doğan’ın da belirttiği üzere sözcüğün “aşağı, değersiz görülen, alay edilen, çekiştirilen” anlamına geldiği söylenebilir. KN’de tanıklanan sözcüğün anlamı *… zīrā cāhil ögdügi kişi hem-cāhil ola* bağlamından hareketle de metafor anlamda “içi boş, bozuk, cahil” anlamında olduğu düşünülebilir.

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “içi boş, bozuk, cahil”

*Ve key saḳın ki cāhiller ögdügi **sımak** olur (KN, 30/9)*

yemek, yé-mek biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, “yemek yeme, karın doyurma işi; günün belli saatlerinde yenilen besin; yemek için pişirilip hazırlanmış yiyecek; çağırılıları veya konukları yemekle ağırlama” anlamlarına geldiğini

belirtmiştir (2007: 1117). DS'de "yemek (II): ölü yemeği" şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 22 Ekim 2015).

1. Eylemden hareket adı yapar

a. "yemek yeme, karın doyurma işi"

ger bize izn olursa varalum

yimek *içün çoḳ buġda alalum (KY, 30b/1186)*

Yémek*den ṣoñra birez ḳatlanalar ṣu içmeyeler (EM, 10a/4)*

2. Eylemden somut ad yapar

a. "günün belli saatlerinde yenilen besin, yiyecek"

peyġāmbere bunuñ gibi ***yémek*** *yaramaz*

peyġāmber olan bunuñ gibi ***yémek*** *yémez (YZ, 97/1445)*

ten gıdası ***yimek*** *ile uyḳudur*

pes yaḳin bil kim ***yimeg****i ḳaygudur (KY, 28b/1095)*

Eger andan bir ḳaşuḳ acla içseler ṣafrāyı ḳoparur ve susalıġı giderür ve ṭa'ām iştahāsın getürür ve ***yémeg****i siñirür ve ḳarını bağlar (EM, 35b/8)*

…günde bir gez ***yimeg****e rāżı ola kişi günde bir gez yiyecek arpa etmegi yimek ḳatı lezzetlü gelür (Mİ, 34a/16)*

2.1.31. [-mal]

İşlek olmayan bir ektir. Yalnızca bir sözcükte tanıklanmıştır.

2.1.31.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

saġmal, saġ-mal biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, ET. ve OT.'de bulunmadığını belirterek "süt veren, sağılan, sağımlı" anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 714). Korkmaz, sözcükteki eki sıfat türetim eki olarak değerlendirmiştir (1973: 199-200).

1. Eylemden sıfat yapar

a. " sağılan, süt veren"

'avratum oġlancuḳlarum daḫı varıdı ve saġmal tavarum daḫı varıdı. her gün saġardum (MZ, 3a/8)

2.1.32. [-maz]

Sıfat-fiil eklerindendir ancak bazı durumlarda kalıcı adlar da türettiği görülmektedir. Gabain, az da olsa ekin olumsuz ad yaptığını daha çok yüklem adı ve sıfat olarak kullanıldığını belirtmiştir (2007: 53).

Gülsevin, geniş zaman olumsuz sıfat-fiil eki olduğunu ve kalıcı adlar da türettiğini söylemiştir (1997: 136).

2.1.32.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

yaramaz, yara-maz biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, "uygun ve yararlı olmayan, bir işe yaramayan: (çocuk için) söz dinlemeyen, uslu durmayan, yasaklanan şeyleri yapmakta ayak direyen, haşarı; çapkın" anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 1071). TaS.'de sözcük "faydasız, boş, uygunsuz, zararlı, fena, kötü" anlamında; DS'de "yat yaramaz" ikilemesinde "zararlı, yabancı kişi" anlamında kaydedilmiştir.

EM ve Mİ'de *yaramazlık* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır (TDK, 22 Ekim 2015).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. "kötü"

*Aduñ **yaramaz**a çıḳa éşüñ ḳuruñ arasında bed-nām ḳalasın (KN, 78/5)*

*Bu ıncḳıruḳ iñen **yaramaz**dur bundan az kişi ḳurtılur (EM, 51a/4)*

*… riyā-y-ıla ve kerāhet-ile virenden mālınuñ ġāyet eyüsinden virmek ṣevābı coḳdur **yaramaz**ın virmekden gendinüñ ġāyet ḥācetine gereklüyi virmek yigdür (Mİ, 23b/30)*

2. Eylemden sıfat yapar

a. "kötü"

__yaramaz__ __kişiler__ ile rūzigār

geçürmek çaḫ anuñ bigidür éy yār (SNB, 268/11)

'Acabā benden ne __yaramaz__ __ḥareket__ ṣādır olmış ola ki ol cāhil beni aña (KN, 30/14)

Ög yeynimesidür, sebebi ṭaşradan __yaramaz__ __ḳoḳu__ yétişmekden olur yürege (EM, 50a/2)

*… eger **yaramaz** kişiye yoldaş olsa __yaramaz__ __keleciler__ işitse aña uyar (Mİ, 31a/12)*

2.1.33. {-mAn}

İşlek olmayan bir ektir. Yalnızca iki sözcükte tanıklanmıştır. Atalay, son ek olarak kullanılan {-mAn} ekinin on beş farklı işlevini tespit ederek şu şekilde sıralamıştır: Ad, sıfat, kişi adı, ulus adı, mübalağa, aygıt adı, azlık ve küçüklük ilgeci, yer (mekân) adı, kişi sıfatı, benzeme, ertek (meslek) adı, eylem (action) adı, ulak (zarf), edicilik (faaliyet), zaman (1940: 18). Bilgen, soyut ve somut adlar türettiğini söylemiştir (1989: 69).

2.1.33.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

değirmen, sözcüğün kökeniyle ilgili olarak çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Atalay sözcüğün etimolojisi hakkında bilgi vermeyerek aygıt adı olarak değerlendirmiştir (1940: 37). Clauson, sözcüğün **tegir-* eyleminden türediğini belirterek Türk lehçelerindeki biçimlerini vermiştir (1972: 486). Tekin ve Bilgen, *teğir-* "dönmek" eyleminden türediğini belirtmiştir (2005: 237; 1989: 69). Erdal, sözcüğü âlet adı biçiminde ele alarak yaşayan bir köke sahip olmadığını, ancak *tegre, tegrigle-* sözcükleri ile karşılaştırılması gerektiğini söylemiştir (1991: 388). Demir, sözcüğün **te-* eylemine eylemden eylem türetim eki *–k- > -g-*'nin bunun üzerine de*–(ir)-* dönüşlülük ekinin gelmesi ile *tegir-* tabanının oluştuğunu ve bu tabana da *–men* ekinin gelmesi ile sözcüğün etimolojisinin **te-g-ir-men* biçiminde olduğunu ifade etmiştir (2002/II: 211-212).

1. Eylemden âlet adı yapar

a. "tahıl/hububat tanelerinin öğütüldüğü araç"

'ayişe çekdügi ***degirmen a****nda*

varıcaġaz göresin anı sen de (KEMŞ, 14a/276)

yaman, sözcüğü "kötü, fena" anlamında maddebaşı yapan Clauson, etimolojisi hakkında bir değerlendirme yapmamıştır (1972: 937). Erdal, sözcüğü "kötü" anlamında sıfat olarak değerlendirerek sözcüğün *yavız* ve *yavlak* sözcükleri ile anlamsal olarak ilişkili olduğunu, dolayısı ile sözcüğün **yav-man* biçiminde çözümlenebilineceğini söylemiştir (1991: 388). Gülensoy ise sözcüğün ad tabanından **yaw(/v/f)+man* biçiminde türediğini ileri sürmüştür (2007. 1051). TaS.'de sözcük "kötülük, musibet, fenalık; fena, kötü, hoş olmayan; şiddetli" anlamlarında kaydedilmişitr (TDK, 30 Ekim 2015).

1. Eylemden soyut ad yapar

a. "fena, kötü, hoş olmayan"

varursa yemendür ṭurur ise çi͞n

yalan söz ***yaman****dur yaḫşısı çin (SNB, 188/3)*

2.1.34. {-mIş}

ET.'de bulunan sıfat-fiil ekidir. Ancak kalıplaşma ile az da olsa ad türetim işlevi bulunmaktadır (Korkmaz, 2011: 47-48). Bundan dolayı Gabain eki türetim ekleri içerisinde ele alarak etken ve edilgen karakterli, zaman bakımından belirsiz isim-fiil, sık sık da yüklem adı yapar diyerek *övmiş* "övgü", *atı körülmiş* "adı yüksek, ulu, yüce" örneklerini vermitir (2007: 58).

2.1.34.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

düşmiş, düş-miş biçiminde {-mIş} ekinin kalıplaşması sonucu "düşkün, zavallı" (Doğan, 2011: 341) anlamını kazanmıştır.

1. Eylemden zamirlik yapar

1.1.({+lAr} çokluk eki), {+Uñ} ilgi eki ilavesiyle

a. "düşkün, zavallı"

her ki ***düşmiş****üñ elin dutmasa aña ol ire kim çaylaġa sıçana uġradı (MZ, 10b/3)*

bu ḥikāyeti anuñçun didüm kim, buñ yirinde ***düşmişler****üñ elin tutmamaḳ eyü olmaz (MZ, 11a/8)*

1.2.{+lAr} çokluk eki ve {+dAn} hâl eki ilavesiyle

a. "düşkün, zavallı"

Ve kendüzüñi düşmene yig göster, ***düşmişler****den gösterme (KN, 114/4)*

geçmiş, geç-miş biçiminde türeyen sözcüğü Tietze iki farklı maddebaşı yapmıştır. Bunlardan ilkinin "geçen, maziye ait olan, artık muteber olmayan" etken eylem sıfatı anlamında sıfat (participium activium) ve "mazi, önceleri" anlamında ad

olduğu; ikincisinin ise *geçmişler/geçmiş* biçiminde maddebaşı yapıp ilkinden gelişerek "ölmüş olanlar, ölmüş aile efradı, ecdat" anlamına geldiğini söylemişitr (Tietze, 2009: 117). TaS.'de sözcük "geçmişler: ölmüş olanlar" biçiminde maddebaşı yapılmıştır (TDK, 30 Ekim 2015).

1. Eylemden sıfat yapar

a. "ölmüş"

*çün bizüm **geçmiş** ulularumuz arasında 'ādet eyledür (MZ, 30a/13)*

b. "önceki"

*… ammā varsa ṣoñra māl ḳazansa daḫı alımlu ḥaḳḳın alsa ol alduġınuñ **geçmiş** zekātın virmeye (Mİ, 21b/19)*

*Nete ki **geçmiş** vezīrler buyruġı şimdi işlenür (KN, 174/3)*

2. Eylemden zamirlik yapar

2.1. {+lAr} çokluk eki ilavesiyle

a. "ölmüş olanlar, ölmüş aile efradı, ecdat"

***geçmişler** firāḳı odın anlaruñ viṣāli suyıyıla söyindüresiz (MZ, 67a/1)*

olmış, ol-mış biçiminde {-mIş} sıfat-fiil ekinin kalıplaşması sonucu "geçmiş, mazi" (Doğan, 2011: 94, 429) ve "ergin, ermiş" anlamlarını kazanmıştır.

1. Eylemden soyut ad yapar

a. "geçmiş, mazi"

*Bilgil ey oġul ki! Hīç nesne yoḳdur **olmış**da olacaḳda illā ādem oġlanı anı bildi (KN, 8/7)*

2. Eylemden nitelik adı yapar

a. "ermiş, ergin"

*zeytūn ḫāmı ṣovuḳdur **olmış**ı issidür yaşdur (EM, 19a/10)*

yémiş, Clauson sözcüğün {-mIş} eki ile sıra dışı bir türeme olduğunu söyleyerek "meyve (fruit)" anlamında somut ad olarak değerlendirmiştir (1972: 938). Gülensoy, sözcüğün **yé:-m+iş* biçiminde etimolojisini vererek "bitkilerde döllenme sonucunda çiçeği meyve yapraklarından oluşan ve tohumu taşıyan organ, meyve" anlamına geldiğini ifade etmiştir (2007: 1117-1118). TaS.'de "yimiş: yemiş"; DS'de "yemiş: [yemşen-2, yimiş] 1. incir; 2. kuruyemiş; 3. söğüt ağacı meyvesi; kavun, 5. leblebi" anlamlarında kaydedilmişitr (TDK, 30 Ekim 2015). SNB'da sözcük *yémişlü,* KN ve SNB'da *yémişsüz* sözcüklerinde taban olarak kullanılmıştır.

1. Eylemden yiyecek adı yapar

a. "meyve"

çoraġ olıcaḳ yére toḫm ekmeñüz

yémiş *vérmeyesi aġaç dikmeñüz (SNB, 358/7)*

altundan ***yémiş*** *ḳılalar aġaca*

gümişden ḳuşlar ḳona uçdan uca (YZ, 31/464)

ḳudretinden virdi aġaçda ***yimiş***

yir yüzin çiçekler ile bizemiş (KY, 48b/1926)

ḥarem içre ḳaba gölge aġaçlar

yimiş*in yir faḳırlar daḫı açlar (KEMŞ, 12a/232)*

iy pīr bir aġaç ki şimdi dikersin ***yimiş****in ne vaḳtın yirsin (MZ, 67a/10)*

Eger ***yémiş*** *vaḳtı ola evvel anlaruñ öñine tāze yémiş getür (KN, 56/12)*

Dükeli ***yémiş****lerden ṭoḳluġı artuḳ dutar (EM, 5b/2)*

… bundan ṣoñra bilgil kim ***yimiş****den ve aġacdan ṣıḳılup cıḳan ṣu-y-ıla ābdest almaḳ dürüstdür (Mİ, 10a/13)*

2. Eylemden soyut ad yapar

a. (met.) "meyve"

cānum ārzūsı vü gönlüm ***yémişi***

görünmeyenüm éy bünyāmīnüm éşi (YZ, 82/1121)

şāhuñ ārzūsı ġālib oldı diledi ki ḫātūn ḥüsni bağından ārzū ***yimiş****in yiye (MZ, 60a/6)*

2.1.35. [-mi]

İşlek olmayan bir ektir. Ek sadece KEMŞ'de bir sözcükte, EM'de *degirmilen-* eyleminde taban olarak tanıklanmıştır.

2.1.35.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

degirmi, Clauson sözcüğün [-mi] / [-me] ile türeyerek ET.'de *tegirme:* ya da *tegirmi:* şeklinde ve "yuvarlak, daire" anlamında ad/sıfat olduğunu belirtmiştir. Araştırmacı ayrıca ekin [-mi] olarak seslendirilmesinin Uygurcaya ait bir özellik olduğunu, GB Az. *deyirmi*; Osm. *degirmi* şeklinde tanıklandığını, ancak bunun dışında böyle bir ekin herhangi bir izine rastlanmadığını söylemiştir (1972: 486). DLT'de *tegirme neñ* "para, değirmen taşı, pide gibi yuvarlak olan her şey" ve "Oğuzlarda yusyuvarlak" anlamında *tes tegirme* ifadeleri bulunmaktadır (Clauson, 1972: 486; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 866, 872). DS'de sözcük "degirmi [deermi, değermi (I) -1, -2; değrek, dērmi, dıgırmı, -1, -2; dıgrımı -1, 2]: 1. kare şekilli yüzey, 2. yuvarlak" ve "değirmi [degerni, degirmi yimeni, değermi (II), değirme (I), değmi, demi (II)]: 1. yemeni, yazma, başörtüsü, tülbent; 2. mendil" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 22 Ekim 2015).

1. Eylemden durum adı yapar

a. "yuvarlak"

inin adımladum ben yüz yigirmi

ki dört bucaḳlıdur degül ***degirmi*** *(KEMŞ, 5b/88)*

… ʻalāmeti oldur ki evvel bādām deñlüce, daḫı kiçirek belürür, andan günden güne büyür ve ḳatılıġı artar ve rengi ḳaramtuḳ olur ve degirmilenür ve eli üstine ḳoyıcaḳ azacuḳ issi olur (EM, 55b/1)

2.1.36. {-mIK, -mUK}

İşlek olmayan bir ektir. Erdal, ekin Türkiye Türkçesinde {-mXk} şeklinde eylemden ad türetim eki olduğunu ve türevlerinin bulunduğunu belirtmiş ve *EDPT*'de bu ekle türemiş nesne adı *ügrümük* sözcüğünün maddebaşı yapıldığını söylemiştir (1991: 101). Tietze, BSTT. ve Anadolu ağızlarında çok işlek olamamakla birlikte azımsanmayacak örneklerinin bulunduğunu ayrıca ET.'de de tek tük örneklerinin bulunduğunu ifade etmiştir. Araştırmacı ekin, genellikle küçültücü bir anlatımla bir kılışın nesnesi veya ürünü anlamında adlar türettiğini belirtmiştir (2002: 493).

2.1.36.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

çetlemük, Tietze sözcüğü *çitlembik*[24] biçiminde maddebaşı yaparak Anadolu ağızlarında *çıtlamık/cırtlambuk*[25]*/çitlemik* varyantlarında olduğunu, "bir ağacın ufak zeytine benzeyen meyvesi; o ağacın kendisi" anlamına geldiğini ve *çitle- / cırtla-* gibi ekspresif bir köke dayanan eylemin de meyvenin kayganlığına işaret ettiğini belirtmiştir (2002: 523). Gülensoy, *çitlembik* "melengiç" olarak maddebaşı yaptığı sözcüğün yansıma **çıt/çit'*tan *+le-n-bik* biçiminde türediğini ve Anadolu ağızlarında *çitlembek, citlenbik, çitlemik, çitlemük, çitlenbek, çitlik, cırtlambuk, citirmek* varyantlarının olduğunu söylemiştir (2007: 245). DS'de sözcük "çetlemik [çetlemük,

[24] Tietze, sözcük içi /m/'den sonra türeyen /b/'yi labial bir plosif olarak değerlendirmiştir (2002: 223, 523).
[25] Tietze, /r/ sesinin zayıf bir ünsüz olduğu için ağızlarda ünlüden sonra genellikle düştüğünü ancak bunu tersi olan hypercorrection ünlüden sonra inorganik bir /r/'nin ortaya çıkmasına neden olabileceğini söylemiştir (2002: 149, 523).

çetlenbik, çetlenbuk]: çitlenbik; çetlevik [çetlevuk]: fındık; çıtlamak (III) [çıtlamık (II)]: alıca benzeyen bir yemiş; çıtlamık (I): bir çeşit mürver ağacı; çıtlanbuḫ [çıtlanbık]: çitlenbik ağacı; çitlembek [cırtlanbuk, (III), citirmek, citlenbik, çitlemik - 1, çitlemük, çitlenbek, çitlik (II)]: çitlembik ağacının meyvesi; çitlevik: fındık" şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 25.10.2015).

1. Eylemden bitki adı yapar

Bir dürlü daḫı bādām, finduḳ, nārçīl köknār, fulful, ḥabbü'z-zelem, ḥabbetü'l-ḫażrā ya'nī ***çetlemük*** *dükeli berāber, nār-müşk, zencebīl üçer direm, şeker iki vaḳiyye, otları dögeler, balıla ḳarışduralar (EM, 67b/2)*

ḳıymıḳ, ḳıy-mıḳ biçiminde türeyen sözcük "çok küçük ve sivri tahta, demir veya kemik parçası" anlamına gelmektedir (TDK, 2011: 1434).

1. Eylem sonucuna ilişkin ürün adı/nesne adı yapar

a. "çok küçük ve sivri tahta, demir veya kemik parçası"

daḫı ne kim büt var-ısa uşanur

pāresi vü ***ḳıymıġı*** *yére döşenür (YZ, 30/438)*

2.1.37. [-mur]

İşlek olmayan bir ektir. ET.'de {-mır}, {-mur} şeklinde görülen ve az kullanılan bir ektir (Gabain, 2007: 53). Tekin, eylemin sonucunu bildiren bir ek olduğunu ve [-mur] ekindeki /u/'nun aslî olup olmadığının belirsiz olduğunu ifade etmiştir (1992: 85). Erdal, {-mXr} olarak gösterdiği ekin hem geçişli hem de geçişsiz eylemlere eklenebildiğini; özellikle gerçek, olası fâillere işaret ettiğini ya da onların karakteristik özelliklerine işaret ettiğini söylemiştir (1991: 389). Eraslan, eki [-mır], [-mir], [-mur], [-mür] altbiçimcikleri ile göstererek Gabain ve Tekin'e atıfta bulunmuştur (2012: 107).

Gülsevin, ekin geçişsiz eyleme geldiğini belirtmiştir (1997: 136).

2.1.37.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

yaġmur, yaġ-mur biçiminde türeyen sözcüğün Clauson "yağmur (rain)" anlamında bir ad olduğunu Az. ve Osm. *yağmur* Tkm. *yağmır* ve genellikle bütün diğer lehçelerde *yamğur* şeklinde olduğunu söylemiştir (1972: 903). Erdal, sözcüğü *yağ-* eyleminin öznesi olarak değerlendirerek ikinci hecedeki /u/ sesinin de /m/'den dolayı olabileceğini belirtmiştir (1991: 389). Gülensoy, "atmosferdeki su buğusunun yoğunlaşmasıyla oluşan ve yeryüzüne düşen yağışın sıvı durumda olanı" anlamına geldiğini ifade etmiştir (2007: 1031). TaS.'de sözcük "oklağı yağmuru: oklava gibi yağan yağmur, sağanak" maddebaşında bulunmaktadır. DS'de sözcük yağmır [->yâmır] şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 22 Ekim 2015). MZ'de *yaġmursız* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Eylemden nesne adı yapar

a. "atmosferdeki su buğusunun yoğunlaşmasıyla oluşan ve yeryüzüne düşen yağışın sıvı durumda olanı"

niçeme ki yaġı olur ise çoḫ

yaġar ise ***yaġmurl****ayın bañа oḫ (SNB, 181/12)*

ṭolu yaġdı ṭaşıla ***yaġmur*** *ile*

kārbāna tañrıdan geldi belā (KY, 8b/292)

ḳar yağar ***yaġmur****-ıla heybet ṭolu*

seyl ṣu-y-ıla yazı olur ṭopṭolu (YZ, 17/244)

bir ṣovıḳlıḳ ḳopdı ***yaġmur*** *yaġdı ḫoş*

ṭoldı hiç ḳalmadı ṣu ḳabları boş (GZ, 255b/1847)

ḫaremüñ içi düpdüz ḳuyılardur

çu ***yaġmur****dan ṭolar eyü ṣulardur (KEMŞ, 12a/228)*

ol çoḳ çeri üstine belā ***yaġmurın*** *yaġdura başuñ selāmet ḳurtılduġına rāżī olasız (MZ, 42b/10)*

ol géce ***yaġmur*** *yaġdı ol araya (KN, 140/7)*

Tūt yapraġın ve ḳara encīr yapraġın ve üzüm yapraġın ***yaġmur*** *ṣuyıla ḳaynatsalar, saç saḳal boyar ve ḳarardur (EM, 13a/7)*

… ammā aġzın acsa ***yaġmur*** *girse anı yudsa namāzı fāsid olur (Mİ, 13b/13)*

2.1.38. {-(In)ç}

ET.'de {-(X)nç} şeklinde görülen bir ektir (Erdal: 1991: 275). Bang, ekte bulunan /ç/ sesinin {-(X)ş } ekinden gelmiş olabileceğini ileri sürmüştür (Bang, 1930: 17'den aktarımla Erdal, 1991: 275). Gabain, {-nç} biçiminde verdiği eki, {-nçU}ile aynı eylem tabanından birlikte teşkil edilebilen eş işlevli ek olarak değerlendirerek bazılarında eylem tabanlarının tanıklanamadığını ve bu eklerin {n-} dönüşlülük ekinden sonra geldiğini belirtmiştir (2007: 54). Erdal ise {(X)nç} ve {-(X)nçU} ekleri arasındaki farkın ortadan kalkışı ve birbirlerine benzeyişi ilk devirlerde gerçekleşmesine rağmen bu ekleri farklı ekler olarak değerlendirmiştir. Bu iki ek arasındaki en önemli farkı ise {-(X)nç} ekinin basit ve dönüşlü eylemlere eklenirken {-(X)nçU} ekinin ise edilgen eylemlere de eklenebilmesiyle açıklamıştır (1991: 285-288). Bilgen, soyut ve somut adlar türettiğini söylemişitr (1989: 71-72). Erdal {-(X)nç} ekinin {-n-Xş-} birleşiminde içsesin düşmesiyle meydana gelmiş olabileceğinin en uygun görüş olduğunu belirterek ekte bulunan /n/ sesinin {-(X)n-} ya da ayrıştırılamayan bir köke ait olduğunu belirtmiştir. Araştırmacı bu durumun {-Xş} ekindeki içsesin düşmesini zorunlu kılan birden çok heceli tabanlarda meydana geldiğini ve sonraları *tınç* ve *unç*, sonunda /n/ sesi bulunmayan *kıl- > kılınç* gibi tek heceli sözcüklerde anoloji ile yaygınlaştığını, dahası {-Xş} ekinin sonu /n-/ ile bittiğinde bile tek hecelilerde kullanılmaya devam edildiğini ve {-(X)nç}ekinin sıra dışı olarak tüm ET. dönemi boyunca sürdüğünü ifade etmiştir. Ekin işleviyle ilgili olarak ise araştırmacı, çoğunlukla hareket adları türettiğini ve geçişsiz eylemlerin

öznesine işaret ettiğini, ayrıca bu ekle türetilen sözcüklerin büyük bir kısmının zihnin ve duyguların faaliyetleriyle ilgili oldğunu ve sözcüklerin tabanlarının fâilinin genellikle insan olduğunu söylemiştir (Erdal, 1991: 275-285). Eraslan, /-n-/ ve /-ç/'den oluşmuş birleşik bir ek olduğunu söylemişitr (2012: 107).

Banguoğlu ekin {-In-} ve {-Iş} eklerinin birleşmesi ile meydana geldiğini söyleyerek *tiniş* > *tiniç* > *dinç* gibi bazı sözcüklerde bağlayıcı ünlünün düştüğünü söylemiştir. Araştırmacı, ekin sonu /n/ ile biten dönüşlü sözcüklere eklenerek soyut adlar türetmekle birlikte daha sonra {-Inç} biçiminde bağımsız bir ek olarak dönüşlülük ya da edilgenlik belirtmeyen eylem tabanlarına doğrudan eklendiğini ifade etmiştir (Banguoğlu, 1938: 46, 109). Gülsevin EAT.'de {-(I)nç} biçiminde görülen ekin geçişli eylemlerden isim, geçişsiz eylemlerden ise sıfat meydana getirdiğini söylemiştir (1997: 135).

2.1.38.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

basınç, Clauson sözcüğün *basın-* eyleminden türemiş hareket adı olduğunu belirterek "zulüm (oppression)" anlamına geldiğini söylemişitr (1972: 373). Erdal sözcüğün ET.'de *iyinç* ile birlikte ya da yalnız olarak "zulüm" anlamına geldiğini söylemiştir (1991: 282). TaS.'de sözcük "zulüm, istibdat, tazyik" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 27 Ekim 2015).

1. Eylemden hareket adı yapar

a. "zulüm, istibdat, tazyik"

ne zehle kim ẓālim é de güç **basınç**

ra'iyyet ri'āyet bulup oldı dinç (SNB, 242/5)

dinç, Clauson sözcüğü "dinlenme (rest, repose), rahat, dingin (at rest, resting)" anlamlarında ad/sıfat olarak değerlendirmiştir. Araştırmacı, sözcüğün GD lehçesinde *tınc, tiniç*; K Kır., *tınç*; Kzk. *tınış*; G Özb. *tinç*; KB TatK. *tınç*; Kırım *tınç*; Kk. Kumuk, Nog., *tınış*; GB Az., Osm. *dinc*; Tkm. *dınç* biçiminde yaşadığını

belirtmiştir (1972: 516). Erdal da sözcüğün *tın-* eyleminden türediğini ve birçok lehçede yaşadığını söylemiştir (1991: 275). Tietze, sözcüğü iki farklı maddebaşı yapmıştır. Bunlardan ilkinin "dinlenme, istirahat"; ikincisinin ise "dinlenmiş, sağlam, güçlü, dayanıklı; sakin, rahat" anlamına geldiğini aktarmıştır (2002: 622). Gülensoy, sözcüğün ***tiñ* "zinde, diri, canlı" sözcüğünden türediğini iddia etmiştir (2007: 285). TaS.'de sözcük "emin, mutmain, selamet; fariğ, sakin, asude, müsterih" anlarında kaydedilmiştir (TDK, 27 Ekim 2015). SNB'da sözcük *dinçlik* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır. SNB'da *tın- > dın-* eylemi *anı vü atı gördi hīç dınmadı // ḳuruya çıḫup aġaca binmedi (227/11)* beyinde tanıklanmaktadır (Cin, 2012: 266).

1. Eylemden soyut ad yapar

a. "emin, rahat, sakin, sıkıntısız"

ḳalanı ḳamu ḳatı ḳorḫunç idi

velī ḳorḫudan ol **dinç** *idi (SNB, 230/4)*

2. Eylemden zarf yapar

a. "emin, rahat, sakin, sıkıntısız"

ḳamu ḫalḳı şöyle geçerlerdi **dinç**

ki bulınmaz olmışdı zaḥmet ödinç (SNB, 302/6)

gülinç, Clauson sözcüğün *kül-* eyleminin dönüşlü hâli olan******külün-* tabanından türemiş ad/sıfat olduğunu ve GB Az.'de *külünç*, Osm.'da *gülünç* biçiminde "komik (amusing, ridiculous); maskara (laughing-stock); alay konusu (mockery)" anlamlarına geldiğini söylemiştir (1972: 719). Bilgen, *kül-* eyleminden türemiş soyut ad olarak değerlendirmiştir (1989: 71). Tietze, sözcüğü iki ayrı maddebaşı halinde vermiştir. Bunlardan ilkinin "gülünç hal, gülünçlük"; ikincisinin de "gülünecek şey veya kimse" anlamına geldiğini söylemiştir (2009: 203). Gülensoy, sözcüğün ***kül-ün-ç* biçiminde etimolojisini yaparak "tuhaf, komik, güldürücü" anlamlarına geldiğini ifade etmiştir (2007. 394). TaS.'de sözcük "gülüncek: 1. maskara, 2. sevinç"; "gülünceğe almak (gülünce almak, temaşaya

almak): maskaraya, alaya almak" ve "gülüncün istemek: gülünç olmasını istemek" maddebaşlarında görülmektedir (TDK, 27 Ekim 2015).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. "gülünecek kişi, maskara, alay konusu"

yada bilişe eylemeyen ḳılınç:

olur bilişe yad yada ***gülinç*** *(SNB, 15/3)*

güvenç, güven-ç biçiminde türeyen sözcüğün Clauson anlam genişlemesi ile çeşitli anlamlara geldiğini ve 14-16. yy. Osm.'da "neşe, sevinç (joy, pleasure)" anlamında kullanıldığını söylemiştir (1972: 689-690). Erdal sözcüğü "gurur, azamet (pride, haugtiness)" anlamına gelen soyut bir ad olarak değerlendirmiştir (1991: 282). Tietze, sözcüğü iki farklı maddebaşı şeklinde ele almıştır. Bunlardan ilkinin "sevinmek" anlamındaki *küven-'*ten türeyerek "sevinç" anlamında hareket adı olduğunu, ikincisinin ise "ümit etmek; birisinin yardım edeceğini unmak; birisinden bir şey beklemek" anlamındaki *güven-'*ten "arzu, emel" anlamına geldiğini söylemiştir (2009: 217-218). Gülensoy, *küvän+ç* biçiminde etimolojisini yaparak "güvenme duygusu, itimat" anlamına geldiğini ifade etmiştir (2007: 399). TaS.'de sözcük "arzu, emel; sevinç, gurur", DS'de güvenç (I): sevinçli, güvenç (II): dayanak, arka, yardım" anlamalrında kaydedilmiştir (TDK, 27 Ekim 2015).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. "gururlu, kibirli"

dilerseñ ki çoḳ māl-ıla dervīş olmayasın, ***güvenç*** *olma ve dükeli işde ṣabr eyle (KN, 94/13).*

2. Eylemden soyut ad yapar

a. "arzu, emel"

seni bulmayup olmasun incine

éver kim ére tīz ***güvenci****ne (SNB, 114/9)*

b. "sevinç, mutluluk"

cihān işi geh ḳayġudur geh ***güvenç***

kişi gāh rāḥat bulur gāh renc (SNB, 321/10)

ilenç, ilen-ç biçiminde türeyen sözcüğü Clauson "serzeniş (reproof), sitem (reproach)" anlamında hareket adı olduğunu ve GB lehçesi Osm.'da daha çok "beddua (impracation), kargış (curse)" anlamına geldiğini söylemiştir. Araştırmacı, sözcüğün 14.-16. yy. Osm.'da "beddua, kargış" anlamında ve *ilenç et-* "beddua et-" biçiminde birçok metinde tanıklandığını belirtmiştir (1972: 147-148). Bilgen, sözcüğü **ile-* kökünden türemiş soyut ad olarak değerlendirmiştir (1989: 71). Tietze, "beddua" anlamında aktarmıştır (2009: 384). Gülensoy, *ilen-ç* biçiminde etimolojisini yaparak "ilenmek amacıyla söylenen söz" anlamını vermiştir (2007: 430). TaS.'de sözcük "ilenç (yilenç): 1. beddua, 2. azarlama", DS'de "ilenç [ilinti, ilinç]: beddua" anlamında kaydeilmişitr (TDK, 27 Ekim 2015).

1. Eylemden hareket adı yapar

a. "beddua, kargış"

sakın ey oġul! Ata ana ***ilenci****n almayasın (KN, 20/13)*

ne raḥat gözedür ne ister güvenç

*ne alḫış tevaḳḳu' éder ne i****lenç*** *(SNB, 236/5)*

ḳaḳınç, ḳaḳı-nç biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "hiddet, öfke, sitem, serzeniş; kalkma, kalkış, harekete geçiş" anlamlarınada kaydedilmişitr. DS'de "baş kakıncı" maddebaşında bulunmaktadır. Söz konusu sözcük için "başkahağı" sözcüğüne gönderim yapılarak "başa kakmak işini anlatan zarf" olduğu belirtilmiştir (TDK, 27 Ekim 2015).

1. Eylemden hareket adı yapar

a. "hiddet, öfke, sitem, serzeniş"

ḳızından çü işitmedi şāh cevāb

ḳaḳınç *odına baġrı oldı kebāb (SNB, 150/10)*

ḳazanç, ḳazan-ç biçiminde türeyen sözcüğün Clauson sadece (?) GB Az. *gazanç*, Osm.'da *kazanç*, Tkm.'de *gazanç* biçiminde "yarar (profit), kazanım (gains), gelir (earnings)" anlamında yaşadığını söylemişitr (1972: 682-683). Erdal, sözcüğün hem "para ve mal-mülk kazanımı" anlamında soyutluk hem de "kazanılmış varlık veya miktar" gibi sonuçsal nesneye işaret ettiğini belirtmiştir (1991: 281). Gülensoy, sözcüğün *ḳazġa-nç* biçiminde etimolojisini yaparak "satılan bir mal, yapılan bir iş veya harcanan bir emek karşılığında elde edilen para" anlamına geldiğini ifade etmiştir (2007: 489). DS'de sözcük "yaz mevsimi" anlamında kaydedilmişitr (TDK, 27 Ekim 2015).

1. Eylemden somut ad yapar

a. "kazanım toplamı, kâr"

kişi kim ḳuyumcı vü ḳazancıdur

bir oġul bu 'ālemde ***ḳazancı****dur (SNB, 358/15)*

ḳılınç, Clauson sözcüğün *ḳılın-* eyleminden türeyerek "(act), iş (deed), hareket (action)" anlamına geldiğini söylemiştir. Araştırmacı 14-16. yy.'da Osm.'da sözcüğün "hareket" vb. anlama geldiğini ve "eyle- ya da et-" eylemiyle birlikte "işveli, edalı, cilveli, nazlı bir şekilde davran-" anlamında kullanıldığını belirtmiştir (1972: 623). Erdal sözcüğün *kılın-* tabanından değil *kıl-* eyleminden türediğini belirterek ekin ET.'de sonu /n/ ile bitmeyen eylemlere de eklendiğini söylemiştir (1991: 276). Bilgen, "karakter" anlamında soyut ad olarak yorumlamıştır (1989: 71). TaS.'de sözcük "hareket tarzı, huy, hulk" anlamında kaydedilmiştir. Ayrıca "kılınç etmek (kılınç eylemek): çok tevazu göstermek, tabasbus etmek, yaltaklanmak" birleşik eylemi de bulunmaktadır (TDK, 27 Ekim 2015).

1. Eylemden soyut ad ve hareket adı yapar

a. "huy, karakter, mizaç"

gehī oḫşar u gāh gāh incidür

cefā 'ādeti cevr ***ḳılıncı****dur (SNB, 178/5)*

işitdüm kim bir ḳarġanuñ bir ḳızı vardı ṣūreti şekli görklü ḫūyı **ḳılıncı** *şekerden datlu (MZ, 34a/4)*

b. "işve, naz, eda"

ne **ḳılınç** *ile gönlini ṣordıġın*

ne ḳılıç ile boynını urdıġın (SNB, 251/14)

c. "amel"

yada bilişe eylemeyen **ḳılınç**

olur bilişe yad yada gülinç (SNB, 15/3)

ḳorḫunç, ḳorḫ-unç biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, *korkun-* eyleminden türemiş hareket adı olarak değerlendirerek "korku (fear)" anlamına geldiğini söylemişitir (1972: 654). Bilgen, sözcüğü *ḳorḳ-* eyleminden türemiş "korku, korkma" anlamında soyut ad olarak yorumlamıştır (1989: 71). Erdal da "korku (fear)" anlamını vererek sözcüğün ikinci hecesindeki ünlünün genellikle /ı/ olduğunu belirtmiştir (1991: 281). Gülensoy, **kor-k-nç* biçiminde etimolojisini yaparak "çok korkulu, korku veren, dehşete düşüren, müthiş" anlamına geldiğini ifade etmiştir (2007: 542).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. "dehşet verici"

ḳalanı ḳamu ḳatı **ḳorḫunç** *idi*

velī ḳorḫudan ol dinç idi (SNB, 230/4)

ödünç, Clauson sözcüğün **öten- (öden-)-* eyleminden türeyerek "borç (loan, debt)" anlamına geldiğini ve GB Az.'de *ödeniş,* Osm.'da *ödünç* biçiminde yaşadığını söylemiştir (1972: 61). Erdal, sözcüğün "bir üst rütbeye seslen-; ricada/istekte bulun-" anlamındaki dönüşlü *ötün-* eyleminden türeyerek metafor ile anlam genişlemesine uğrayarak "borç (loan) anlamı kazanmış da olabileceğini belirtmiştir (1991: 281). Bilgen, *öte-* eyleminden türemiş soyut ad olarak değerlendirmiştir (1989: 71).

Gülensoy, sözcüğü "ileride geri verilmek üzere veya alınmak şartıyla (alınan veya verilen" anlamını vermiştir (2007: 648-649).

1. Eylemden soyut ad yapar

a. "ileride geri verilmek ya da alınmak şartıyla alınan ya da verilen (şey)"

eger ***ödünc*** *alacaḳ adam bulursa* ***ödünc*** *ala vara yirinden viribiye zekāt almaya (Mİ, 23b/5-6)*

ökinç, Clauson sözcüğü *ökün-* eyleminden türemiş hareket adı olarak değerlendirerek "(birisinin yaptığı şey için) pişmanlık, (meydana gelen bir şey için) üzüntü" anlamına geldiğini söylemiştir. Ayrıca 14. yy. Osm.'da *ökünç al-* birleşik eyleminde "öç, intikam, hınç" anlamında kullanıldığını aktarmıştır (1972: 110). Bilgen, sözcüğü soyut ad olarak değerlendirmiştir (1989: 71).

1. Eylemden soyut ad yapar

a. "öç, intikam, hınç"

kişi kimseye eylemiş ola güç

ökinc*in alıvérür idi ṣoñuc (SNB, 368/10)*

ṣaġınç, Clauson sözcüğü *saḳın-* eyleminden türemiş hareket adı olarak değerlendirerek temel anlamda "düşünce" bundan "derin, kasvetli düşünce; kaygı" anlamına geldiğini söylemiştir. Ayrıca 14-15. yy. Osm.'da sözcüğün "düşünce; kaygı; umut, arzu" anlamlarında kullanıldığını aktarmıştır (1972: 812). Bilgen, *sak-* eyleminden "keder, üzüntü" anlamına gelen soyut ad olarak ele almıştır (1989: 71). Erdal da sözcüğün *sakın-* eyleminden türeyerek "düşünce" anlamına geldiğini ifade etmiştir (1991: 280). TaS.'de sözcük "emel, istek, arzu, maksat, tasavvur, düşünce, ümit, endişe; zan, tahmin" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 27 Ekim 2015).

1. Eylemden soyut ad ve hareket adı yapar

a. "arzu, istek"

yā rab bilürsin benüm sırrumı

saġınc*umı vü ḫayrumı şerrümü (SNB, 149/8)*

şağıncıla şeker kim yidi ya bal

bahāsın vermeyince irmedi el (RN, 45b/466)

*uzun **sağınç** dīv duzāğıdur anuñ dānesinden gey saḳın kim duzaġına düşmeyesin (MZ, 18b/3)*

b. "düşünce"

anı göstermeyen kīnile ġaybet

*o **şağınç**dan saña heyhāt heyhāt (RN, 46b/481)*

*benüm fikr ü **şağıncum** ayruḳ durur*

velī 'ışḳ başuma buyruḥ durur (SNB, 314/5)

c. "kaygı, endişe"

ki böyle ṣavaşdan uṣanmasalar

*ölümüñ **şağıncını** ṣanmasalar (SNB, 182/6)*

2.1.39. {-Un}

İşlek olmayan bir ektir. Gabain, ET.'de az kullanıldığını ve sıfat türetme işlevinin bulunduğunu belirtmiştir (2007: 54). Ş. Tekin ve Tekin, ekin eklendiği eylemin sonucunu bildirdiğini söylemiştir (1992: 85; 2003: 92). Bilgen, adlar ve sıfatlar türettiğini belirtmiştir (1989: 69-71) Erdal, eki geçişli eylemlerin nesnesine geçişsiz eylemlerin ise öznesine işaret etmesi dolayısıyla eş işlevli olarak değerlendirerek adlar ve sıfatlar türettiğini ifade etmiştir. Ayrıca ekin *iç+(i)k-in* sözcüğü dışında türeme olmayan eylemlere geldiğini, ünlü ile biten eylemlerde ekin ünlüsünün kaybolduğunu ve türetilen sözcüklerin de *san* dışında iki heceli olduğunu belirtmiştir (1991: 300-301)

Banguoğlu, ekin SNB'da işlek kullanılan bir ek olduğunu belirterek (Yeni) Osmanlı Türkçesinde ekin bağımsız adlar türettiğini söylemiştir (1938: 107).

Korkmaz, bir eylemin sonucu olan adlar türettiğini ifade etmiştir (1973: 198). Timurttaş, eki çeşitli anlamlarda adlar türeten ek olarak değerlendirmiştir (2012: 80). Gülsevin, geçişli ve geçişsiz eylemlere gelebilen ve ünlü uyumuna uymayan örnekleri de bulunan bir ek olduğunu belirtmiştir (1997: 135).

2.1.39.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

bitün ~ bütün, Clauson *büt-ün* biçiminde türeyen sözcüğün "eksiksiz, tam" anlamında durum adı olduğunu, belirtmiştir (1972: 306). Erdal, sözcüğü sıfat olarak değerlendirerek *tolun* sözcüğünün eş anlamlısı olduğunu söylemiştir (1991: 303). Bilgen, "tam, bütün" anlamında sıfat olduğunu ifade etmiştir (1989: 70). Tietze, sözcükteki eki sıfat türeten ek olarak değerlendirmiştir (2002: 408). Gülensoy, "bütün, tam" karşılığını vermiştir (2007: 196). TaS.'de sözcük "mükemmel, tamam, sağlam, eksiksiz, parçalanmamış" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 22 Ekim 2015). MZ'de *bütünlik* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Eylemden durum adı yapar

a. "kırılmamış, parçalanmamış, eskisi gibi"

zelīḫā eydür bildür imdi tañrıya

***bütün** ola bu ṣanem gérü oña*

ṭudaġın tepretdi yūsuf söyledi

*allah anı gérü **bütün** eyledi (YZ, 30/444-445)*

*…iki ḳanadı daḫı artuḳdur eger bir ḳanadı ṣınsa mecmū' 'ālem daġı üstādlar dirilseler anı **bütün** eyleyimez (Mİ, 35a/2)*

b. "yırtılmamış, sağlam"

eytdi kim ol göñlek ger yırtuḳ ola

*ardı **bütün** öñ etegi yırtıla (YZ, 38/560)*

c. “pek, yerinde”

feraḥ oldı bular ḳayġuları yoḳ

eginleri ***bütün*** *ḳarınları ṭok (RN, 9b/73)*

d. “tam, sağlam”

añlaruñ arasında bir arslan ki göñli ḳavī ve zehresi ***bitün*** *ola (MZ, 44b/10)*

2. Eylemden sıfat yapar

a. “mükemmel”

içüp ḥikmet ü ma‘rifet şerbetin

bütün *er oluban uşatsun putun (SNB, 14/10)*

b. “tam, bölünmemiş”

her kişiye verür bir etmek ***bitün***

ol andan ol gün deger-idi dün (KY, 64/954)

3. Eylemden zarf yapar

b. “tamamiyle, tamamen”

dünyanuñ begligini ṣatdı ***bütün***

aḥiret sulṭānlıġın aldı ṣaṭun (GZ, 268a/2213)

dögün, Clauson *tög-ün* biçiminde türeyen sözcüğün, “dağ, damga” anlamında bir ad olduğunu, ancak kök ile taban arasındaki anlamsal ilginin belirsiz olduğunu belirtmiştir (1972: 484). TaS.’de sözcük “yakı, dağlamakla açılan yara; vücudun bir yerine iğneler batırarak şekil yapıldıktan sonra üzerine çivit, barut gibi şeyler dökülmekle deri üzerinde meydana gelen sabit boyalı iz; dövünme, matem”; DS’de “tedavi için kol ve ayakta açılan yara, yakı; vücudun çeşitli yerlerine iğne ve barut ile yapılan döğme” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 22 Ekim 2015).

1. Eylemden soyut ad yapar

a. “(met.) dağ, yara”

atamdan işidür idüm dün ü gün

yüregüme ‘ışk odı urdı ***dögün*** *(SNB, 161/4)*

dütün ~ tütün, Clauson sözcüğün *tüke:*- eyleminden türeyerek “duman” anlamına geldiğini söylemiştir (1972: 457) Gülensoy, **tū̄+t-(ü)n* biçiminde etimolojisini yaparak ET., OT. ve halk arasında “duman” anlamlarına geldiğini belirtmiştir[26] (2007: 950). Bilgen, *tüt*- eyleminden türemiş “duman” anlamında ad olarak değerlendirmiştir (1989: 70). Tietze, “duman” anlamında *–in* ile türemiş hareket adı (nomina actionis) olarak yorumlamıştır (2002: 679). TaS. ve DS’de sözcük “duman” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 22 Ekim 2015).

1. Eylem sonucu oluşan nesne adı yapar

a. “duman”

ṣol yanında leşkerüñ var bir ***tütün***

ḳapḳara ṭutmıış ol ṣaḥrayı bütün (GZ, 210b/503)

…ḳarġa yañaġı odı ***dütün****ine boyanub dehliz sürür (MZ, 66a/5)*

…gāh gāh bādincān börki ve yılan ḳavı ve mersīn yapraġı dütüzdürüp ḫasta apışup dütünine ṭura (EM, 54a/2)

…yaḥūd burnından ve boġazından içerü toz ve ***dütün*** *veya siñek gitse oruc ṣınmaz (Mİ, 25b/17)*

b. “sis”

Bilgil kim ḫulāṣada eydür ḳacan gözedecek yirde bulut ya ***tütün*** *yā toz olsa…(Mİ, 24a/35)*

2. Eylemden soyut ad yapar

a. (met.) “duman”

[26] Araştırmacı sözcüğün “tütün bitkisi; tütün bitkisinin kıyılarak sigara biçiminde veya pipo ile içilen yaprağı” anlamında da kullanıldığı aktarmıştır (Gülensoy, 2007: 950).

çıḳar ‘ışḳ odı çün içümde yanar

depemden ***dütün****üm nite kim fenar (SNB, 330/14)*

āh idiüb ***dütün****i göksinde hevāya dökdi, eyitdi: ilāhī bu ḳangı maẓlūmuñ ġöñli* ***dütün****idür ki baña uġradı? meger bu ol ḫıyānet* ***dütün****idür kim ḳonşularumıla itdüm…(MZ, 21b/10-11)*

egin, Clauson *eg-in* biçiminde türeyen sözcüğün, temel olarak “kıvrık/bükük/eğik şey/nesne” anatomi alanında ise “omuz” anlamına geldiğini belirterek somut ad olarak değerlendirmiştir (1972: 109). Erdal, sözcüğün Irk Bitig’de “eğri bir parça”, DLT’te “omuz” anlamında olduğunu söyleyerek “kıvrık/bükük/eğik şey/nesne” anlamına geldiğini belirtmiştir (1991: 305). Bilgen, “omuz” anlamında ad olarak değerlendirmiştir (1989: 70). Tietze, “omuzlar, sırt, arka; beden, boy bos, endam” anlamına geldiğini söylemiştir (2002: 695). Gülensoy, **ēk-(i)n* biçiminde etimolojisini yaparak “sırt, arka” anlamına geldiğini ve Anadolu ağızlarında “éyin, eğni, eğil, eğen, eğin: 1. vücut, beden; 2. sırt, arka; 3. göğüs kemiği” anlamlarına geldiğini aktarmıştır (2007: 320). TaS.’de sözcük “sırt, arka” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 22 Ekim 2015).

1. Eylemden organ adı yapar

a. “sırt”

tāc başına libāce ***egni****ne*

geydürür yūsufa gören sevine (KY. 19a/712)

cebrā’il indi yére ṭutdı anı

egnin*e géyürdi ol ḥulle ṭonı (YZ, 7/104)*

feraḥ oldı bular ḳayġuları yoḳ

egin*leri bütün ḳarınları ṭoḳ (RN, 9b/73)*

ekin, ek-in biçiminde türeyen sözcüğün Clauson “mevcut bir ürün, tohumdan yetişmiş ve henüz biçilmemiş mahsul; ekilmiş toprak, ekili ürünün atındaki toprak”

anlamlarına geldiğini belirterek sözcüğü somut ad olarak değerlendirmiştir (1972: 109). Erdal, sözcüğün hem ekili toprak hem de "toprağın üzerinde yetişen ürün" anlamına geldiğini söylemiştir (1991: 304). Bilgen "çiftlik" anlamında ad olarak değerlendirmiştir (1989: 70). Tietze, sözcüğü iki farklı madde başı yaparak bunlardan ilkinin "ekme işi, tohum atma ameliyesi" ikincisinin ise bundan gelişerek "tarlada bulunan hububat" anlamına geldiğini söylemiştir (2002: 700-701). TaS'de sözcük "ekin: buğday" anlamında kaydedilmiştir. Gülensoy, sözcüğü "tahıl" anlamında vermiştir (2007: 325). MZ, KN ve Mİ'de *ekinci*, SNB, KN ve Mİ'de *ekinlik* sözcüğünde taban olarak tanıklanmıştır.

1. Eylemden hareket adı yapar

a. "ekme"

*…girü **ekin** vaḳtı geldi. anuñ ḫaḳın ayruca ekdüm (MZ, 3b/6)*

*…zīrā bir öküze 'illet eresi olursa **ekin** vaḳtında ser-gerdān ḳalmayasın (KN, 188/6)*

2. Eylemden soyut ad yapar

a. (met.) "ürün"

'ömrüm ekinliginden ben ḫāṣılumı götürdüm

od bıraġısaduñ sen añsuzda ḫırmānum

hem key dürişdüñ idi ki ben unıdılavan

*hak vérmesün yavuzlıḳ hem yine **ekin**üme (SNB, 121/4)*

*…ḥükmi birle āḫiret menzilin aldum ve ḫasenāt **ekin**in biçecek güniçün gücüm yitdügi ḳadar cem' eyledüm (MZ, 7a/12)*

b. "tarla"

*…bu dünyā ki āḫiret **ekin**idür. ḫarāb ḳoyub gitmege revā görmeyesin…(MZ, 67b/1)*

3. Eylemden somut ad yapar

a. "tohumdan yetişmiş ve henüz biçilmemiş ürün"

başladı oldı ucuzlıḳ yidi yıl

ḫalḳa yūsuf çoḳ ***ekin*** *ekdürdi bil (KY, 28b/1009)*

mıṣr ***ekin****i hīç bitmez nā ḫod otı*

ḳıẕlıḳ olur mıṣr içi yavlaḳ ḳatı (YZ, 101/1505)

bir ḫoş yirde ki ***ekin****e, bāġa, bustāna yarardı, iḫtiyār ḳıldı şehirler ve köyler yabdılar.* ***ekin****ler eküb bağlar dikdiler (MZ, 9b/6)*

ve ***ekin*** *bir yerde ek kim kendüzin örte (KN, 188/7)*

…ḥayvānlar ni'meti ve menfa'atı oldur kim kimisin binersin kimisile ***ekin*** *ekersin… (Mİ, 38a/8)*

gelün ~ gelin, Clauson *kel-in* biçiminde türeyen sözcüğün "(aileye) gelen birisi, küçük kardeş ya da oğlun eşi" anlamında sadece kocanın babası ya da ağabeyince kullanılan ad olarak tanımlamıştır (1972: 719). Erdal, çok eski bir sözcük olarak değerlendirdiği sözcüğün *käli-* kökünden geldiğini, Doerfer ve Tezcan'ın sözcüğün ikinci hecesinin /X/ değil /I/ olduğunu belirttiklerini bunun da sözcüğün tarih öncesi dönemde henüz yaygınlaşmadığını gösterdiğini belirtmiştir (1991: 302; aktarımla Doerfer, Tezcan; 1980: 147). Bilgen, "gelin" karşılığında ad olarak değerlendirmiştir (1989: 70). Tietze, "ailenin bir erkeğiyle evlenmekle aileden olmuş kadın; (düğünde) evlenecek olan kız ya da kadın" anlamlarını aktarmıştır (2009: 124-125). Gülensoy, "gelin" karşılığı vermiştir (2007: 362). SNB'da *gelincük* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Eylem sonucu oluşan durum adı yapar

a. "yeni evlenmiş kadın"

bahādur su yirine ḳana ḳana

gelin *yaraşur kim yaḳına ḳına (KN, 78/10)*

bahādur su yirine ḳana ḳana

gelün *yaraşur kim yaḳına ḳına (SNB, 170/9)*

b. “(met.) karı”

Pes sende erlik ḥamiyyeti yoḫ mudur ki iblīs ***gelin****i olursın (KN, 55/14)*

ḳalın ~ ḳalıñ, Clauson sözcüğün *kal-* eyleminden türeyerek “iri (massive), sıkı (dense)” vb. anlamlara gelen ad/sıfat olduğunu söylemiştir. Araştırmacı *yoġun* ile eş anlamlı olduğunu, birleştirerek aralarındaki farkın *ḳalın* sözcüğünün *yuyka (yuvka)*, *yoġun* sözcüğünün ise *yinçke*nin zıttı olması olduğunu söylemiştir (1972: 622). Erdal *yoġun* ile eş anlamlı olan sözcüğün *kalı-* eyleminden türemiş olabileceğini söylemiştir (1991: 303). Gülensoy, “ince karşıtı” anlamını vererek etimolojisi hakkında yorum yapmamıştır (2007: 455). TaS.’de sözcük “kalın (II): 1. sık, kesif, kalabalık, çok, sayısız, 2. kalınlık, 3. derin” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 22 Ekim 2015)

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “sık”

Silāḥdārlıġa yarar ḳul ‘alāmeti oldur ki saçı yoġun, boyı rāst, eti ***ḳalın****, berk, ṭamaları, siñiri teninde bellü ola (KN, 89/3)*

2. Eylemden sıfat yapar

a. “sık, kesif, kalabalık”

érişdi yine bir ***ḳalıñ*** *mīşeye*

yatupdı deñiz bigi endīşeye (SNB, 196/1)

süyün, süy-ün biçiminde türeyen sözcük “kemer, kuşak” anlamına gelmektedir. Gülensoy süy- eyleminin “(hlk) 1. fışkırıp çıkmak, çimlenmek, sürgün vermek, uzamak, 2. süzülerek yükselmek (kuş, bulut, vb.); düzgünce uzamak uzayıp gitmek” anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 830-831). Sözcük TaS.’de *süyüm* maddebaşı olarak“iplik teli, sap” anlamında 18-19. yy.’da tanıklanmıştır. DS’de “süyüm (I): bir sap iplik, kol gerilişiyle kirmene sarılacak yün; [süyüm (I)-1]: el ölçüsü, karış; süyüm (I): 1. [->süyem], 2. bir parça (iplik için); süyüm (II): 1. içli,

için için (ağlama için), 2. yavaş (yağmur yağma için)" anlamında kaydedilmiştir. Ayrıca sözcük "süynüm/[süynüm]" maddebaşında [-> süynüm (I)], bir sap iplik, kol gerilişiyle kirmene sarılacak yün" şeklinde de kaydedilmiştir (TDK, 22 Ekim 2015).

SNB'da "süyün" şeklinde görülen sözcük kanaatimizce TaS. ve DS'de "süyüm/süynüm" maddebaşı olan sözcüğün asıl hâlidir. Sözcük *süyün* > *süyünüm* > *süynüm* > *süyüm* şeklinde gelişmiş olmalıdır[27].

1. Eylemden nesne adı yapar

a. "kemer, kuşak"

ḳodı bir yañā nāzı vü yüz ṣuyın

ḳuşandı vü çaldı béline ***süyün*** *(SNB, 130/12)*

uzın ~ uzun, Clauson sözcüğün *uza-* eyleminden türeyerek zaman ve mekanda "uzun" anlamına gelen ad/sıfat olduğunu belirtmiştir (1972: 188-189). Erdal da, sözcüğü {-Un} ekleri içerisinde ele alarak zaman ve mekanda "uzun" anlamına geldiğini ve ET'de mekandan çok zaman için kullanıldığını belirtmiştir (1991: 302). Korkmaz, sözcüğün "*uz+un < *uz 'uzunluk'" biçiminde vasıta hâl ekinin kalıplaşması ile oluştuğunu söylemiştir (2011: 25). Gülensoy, sözcüğü "iki ucu arasında fazla uzaklık olan; başlangıcı ile bitimi arasında fazla zaman aralığı olan, çok süren; ayrıntılı, derinlemesine" anlamlarında vermiştir. Araştırmacı sözcüğün etimolojisinin "**ū-z* 'uzun' + *-(u)n*" ya da "*ūz-/oz-* 'başkasından ileriye geçmek' (DLT)+*-(u)n*" biçiminde olabileceğini söylemiştir (2007: 983-984). TaS.'de sözcük "uzunluk, tul" şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 22 Ekim 2015). SNB'da sözcük *uzunınca, uzınsuz*, KN'de *uzunlık* ve Mİ'de *uzunlıġ, uzunraġ* sözcüklerinde taban olarak kullanılmıştır. SNB'da sözcük *upuzun* olarak da tanıklanmaktadır.

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. "başlangıcı ile bitimi arasında fazla zaman aralığı olan, çok süren"

géce ***uzun****ın 'ışḳı güden bilür*

[27] Benzer bir durum 'düğün" (düğüm, ukde) sözcüğünde de bulunmaktadır. TaS.'de bu sözcük şu şekilde tanıklanmıştır: *"Ve andan ötürü idi kim Musa eyitti… Ey Çalabım benim dilimden düğünü şeşgil kim sözüm anlayalar. (Em. XIV. 357)* (TDK, 22 Ekim 2015).

ciger yandugın agu yudan bilür (SNB, 102/2)

bilgil ki ısıtma vardur ki zamānı **uzun** *olur, gėc geçer (EM, 55b/13)*

ol atladugı sūre āyetleri oḳudugı sūre āyetlerinden uzun olsa mekrūh olmaz (Mİ, 14/a8)

b. "ayrıntılı"

eyitdi ḥikāyet **uzun***dur iñen*

kim ola anuñ onda birin añan (SNB, 322/6)

bu söz **uzun***dur ve her ṭāyifenüñ comardlıgın dėrisem kitāb* **uzun** *olur (KN, 208/8-9)*

bilgil kim bu didügümüz nesnelerüñ kimi ḳur'ān kimi ḥādiṯ ma'nisidür ammā ḳur'ān ve ḥādiṯin getürmedük kitāb **uzun** *olmasun diyü (Mİ, 31a/13)*

c. "devamlı, sürekli"

yigregüñüz ḥaḳ ta'ālā ḳatında oldur kim anuñ aclıgı **uzun** *ola ve coḳ ola gendü ḥālinde endīşe idüp ḥaḳ ta'ālā anı niçün yaratdugında ṣoñı ne olacagında fikri uzun ve coḳ ola (Mİ, 34a/7-8)*

d. "boy"

ḳırḳ arşun ḳılur ol sarayuñ **uzun***ı*

ol ḳadar-ıdı hem anuñ ėni (YZ, 71/1062)

işid imdi saña vaṣfın diyeyin

ṣıfatlarını bir bir şerḥ ideyin

ḥaremüñ **uzun***ı üç yüz adımdur*

içi düpdüz ıvacuḳ aḳça ḳumdur (KEMŞ, 5b/87)

e. (met.) "büyük, uzun"

hevā kibrile ne başarasın

ecel eli ***uzun*** *ḳanda varasın (RN, 15a/133)*

zīrā dünyānuñ ḳahrı eli ḫalḳ üzerine ***uzun****dur (KN, 117/2)*

f. "boyutça büyük"

her birinüñ boyı ***uzun*** *çün menār*

kullarınuñ şāḫı mānend-ı ḫıyār (KY, 31a/1195)

bu yañadın bir cānavar gelür ḳuyruġı ***uzun*** *ḳulakları büyük, gözin bizdin yaña dutmış şöyle gelür ki yil tozına irmez (MZ, 40a/5)*

ṭudaġı ***uzun****, aġzı gén ola (KN, 89/13)*

eger ṭurur ṣu ***uzun*** *ve ensiz olsa ammā divşüricek on arşun on arşun içinde olsa ya'ni çevresi ḳırḳ arşun olsa (Mİ, 10a/8)*

g. "derinlik, boy"

bilinmezdi ne deñlüdür ***uzunı***

çaġırsa ṭaşra çıḳmaz yūsuf üni (RN, 28a/274)

2. Eylemden sıfat yapar

a. "başlangıcı ile bitimi arasında fazla zaman aralığı olan, çok süren"

ḫaḳīḳat ***uzun*** *'ömr eyü ad olur*

ki söylenür ü 'ālem içre ḳalur (SNB, 370/3)

ḳalur adı n'ola eger ol ölür

uzun *'ömr dėdükleri ol olur (KN, 59/13)*

ammā dıḳ ısıtması ***uzun*** *ısıtmalar ṣoñında ḫādis olur (EM, 56b/13)*

ḳur'an oḳumaḳda daḫı farż olan bir ***uzun*** *āyet ya üc ḳısa āyet oḳumaḳdur (Mİ, 11b/32)*

b. "boyutça büyük"

*sārubān eyitdi iy **uzun** aḥmaḳ ve iy siyeh kelīm bedhaht (MZ, 47b/3)*

c. (met.) “bitmez tükenmez”

*ḥakimler dimişlerdür kim **uzun** saġınç dīv duzāġıdur (MZ, 18b/3)*

3. Eylemden zarf yapar

3.1. Yineleme ile

a. “başlangıcı ile bitimi arasında fazla zaman aralığı olan, çok süren”

*çaġırur idi yırtup **uzın uzın***

gehī yaḳasın u gehī boġazın (SNB, 224/14)

yaḫın ~ yaḳın, yak-ın biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, *yağu:k*’un eşanlamlısı ve (yer, zaman ya da akrabalıkta) “uzak olmama” (near) anlamında durum adı olarak değerlendirmiştir (1972: 904). Erdal, sözcüğün sıfat olarak kullanıldığını söylemiştir (1991: 302). Bilgen, “yakın” karşılığında ad olarak yorumlamıştır (1989: 70). Gülensoy, sözcüğün “zamanda ve yerde az bir ara ile ayrılmış olan; küçük önemsiz değişiklerle birbirinden ayrılan; aralarında sıkı ilgi bulunan; benzeyen, andıran; erişmesi olması zaman bakımından yaklaşmış olan; uzak olmayan yer; aralarında sıkı ilişki olan arkadaş, dost veya akraba; uzak olmayarak” anlamlarına geldiğini belirtmiştir (2007: 1038). TaS. ve DS’de “yakın” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015). SNB, GZ ve KEMŞ’de sözcük *yaḳıncak*, Mİ ve KN’de *yaḳınraḳ, yaḳınlıḳ* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır. SNB’da *yak-/yaḫ-* “yakınlaşmak” eylemi şu beyitte tanıklanmaktadır: *ḳaḳıyup yavuz baḫdı baḫtum bana // ki taḫtı bıraḫtum u **yaḫ**tum saña (SNB, 206/10)* (Cin, 2012: 245, 713).

1. Eylem sonucu oluşan durum adı yapar

a. “(mesafe) uzak olmama, yanında olma”

bizüm hücremüzden odaġın senüñ

***yaḫın** durur ıraḫ degüldür yönün (SNB, 129/12)*

imdi tiz ḳılġıl ġazā içün yaraḳ

*sen özüñ var dimegil **yaḳın** ırak (GZ, 252a/1742)*

*…ve anuñ **yaḳın**ında bir mi̱şe varıdı… (MZ, 51b/3)*

*…kim ḳamu sözleri āvāzları ḳatısın ve añulın ve ırağın ve **yaḳın**ın işidür (Mİ, 3a/22)*

b. "(zaman) uzak olmama"

***yaḫın**dur ecel ṣanmañ ırak olur*

öküş ārzū var ki ṭopraġ olur (SNB, 55/6)

*…var, oşbu **yaḳın**da oġluñ ṭoġa (MZ, 21a/9)*

c. "erişmesi olması zaman bakımından yaklaşmış olan"

*çü gördi kim érte **yaḫın**dur Süheyl*

örü ṭurdı vü gitmege étdi meyl (SNB, 122/1)

olursın ṭaşra sen ol içerü ḫoş

***yaḳın**dur iş ucı uş göresin uş (RN, 23a/220)*

geldi cebrā'il bugün dédi bana

*bu **yaḳın**da 'azrā'il gelür saña (YZ, 97/1450)*

*éy oġul! Bilgil ki benüm gidecegüm gün **yaḳın**-dur, sen daḫı benüm ardınca gelmegüñ **yaḳın**dur (KN, 5/8)*

d. "alçak"

ṭama aġıcaḳ kendözüñ saḳlaġıl

*ki niçeme **yaḫın** olursa aġıl (SNB, 114/11)*

e. "ilgili, alakalı" (Boz, 2012: 448)

farı̈żadur saña sen seni ṣaḳın

*kim ola sencileyin saña **yaḳın** (RN, 19a/178)*

…adam ne ḳadar ölümi yaḳın bilse ol ḳadar ḥaḳ ta'āla ḳullıġına hevesi ve ***yaḳın****ı artuḳ olurmış (Mİ, 40a/12)*

f. "benzer, andıran"

oġlaḳ eti mu'tedildür, daḫı tez siñer ḳuzı etine ***yaḳın****dur, semüz kişilere ḳoyun ḳuzı etinden yégrekdür (EM, 2b/13)*

bundan ṣoñra şol ḥarfler kim maḫrecleri biri birine ***yaḳın****dur (Mİ, 15a/16)*

g. "birbirinden ayrılan, farklı"

yāḫud ol mizāclardan daḫı ***yaḳın*** *vardur, aḫlāt gibi. aḫlāt daḫı dörtdür: ḳandur ṣafrādur sevdādur balġamdur (KN, 142/4)*

2. Eylemden sıfat yapar

a. "uzak olmama"

dédi uş ***yaḫın*** *yérdedür dédügüñ*

bulınur geñez ġuṣṣadur yédügün (SNB, 218/5)

añа ***yaḳın*** *bir ev vardur iñen ḫoş*

resūlüñ doġduġı yir didiler oş (KEMŞ, 7b/134)

b. "erişmesi, olması yaklaşmış olan"

Eger yaġ gibi ola ve ḳārūre dibinde ḫaṭ-lar göresin, 'illeti ***yaḳın*** *zanan ola (KN, 145/12)*

c. "benzeyen, andıran"

ana ***yaḳın*** *vardı bir şehir daḫı*

kāfir idi ol şehrüñ ḳavmi daḫı (YZ, 18/265)

Bu ma'nī̄ye muvāfiḳ ve ***yaḳın*** *Pārsī̄ dilince bir beyt eydür (KN, 27/11)*

3. Eylem sonucu oluşan zarf yapar

a. "(mesafe) uzak olmama"

yaḳın ḳonuban şehr ḳapusına

ḫaber eyledi şāh ṭapusına (SNB, 56/6)

bir ‘arab geldi ıraḳdan gözledi

yaḳın geldi gör ne sözler söyledi (YZ, 45/662)

altı ayda mışra yaḳın geldiler

ḫaberi ‘azīze çün bildürdiler (KY, 10a/341)

yüridi ardınca hem ‘osman yakın

önce ḫaydar şāh-ı merdān şir-i din (GZ, 205a/343)

…Zīrek ḥālin göre ve anuñla ḳavl eyleye. çun geyik yaḳın geldi, gögercin gelüb ḫaber eyledi (MZ, 37b/7)

…dünler ve günler uzanup ḳışalduġına bu güneş ıraḳ gidüp yaḳın geldigine her gün bir dürlü yirden ṭoġup bir dürlü yirden batduġı key ‘ibretdür (Mİ, 5b/6)

b. “az önce, yeni, yakın zamanda”

çü érişdiler çīne bunlar yaḳın

süheyle naḳḳāş dédi çevre baḳın (SNB, 61/10)

hindudan yüz çevürdi resūl hemin

kim yemişdi hamzanuñ baġrın yaḳın (GZ, 204b/325)

4. Eylemden ilgeç yapar

4.1. {+A} doğru

a. “doğru”

başları şan kim göge irmiş yaḳın

atlarınuñ ayaġı yirde hemin (GZ, 210b/496)

*gicey**e yaḳın** gāzur biz götürüb girü geçdi (MZ, 68b/9)*

…peyġāmberüñ ʻömrinüñ āḫırına yaḳın birez ḳavm dīninden dönecekdür hem peyġāmberüñ dünyeden āḫirete varmaġına ***a yaḳın*** *üc bölük ḳavm dīninden döndi (Mİ, 35a/24-25)*

yıġın, yıġ-ın biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, "bir şeyin yığılmasıyla oluşturulan küme, tepe; birçok kimsenin veya nesnenin bir araya gelmesiyle oluşan kalabalık küme, kitle, küme" anlamlarına geldiğini belirtmiştir (2007: 1134). Clauson ve Erdal, sözcüğün *yıġın toprak* "toprak birikintisi" şeklinde DLT'de geçtiğini aktarmışlardır (1972: 904; 1991: 307). Bilgen, "yığın" karşılığında sıfat olarak değerlendirmiştir (1989: 71). Ayrıca Clauson, sözcüğün edilgen bir durumu ifade ettiğini söylemiştir (1972: 904).

1. Eylemden {-(I)l mIş} anlamında topluluk bildiren durum adı yapar

a. "bir şeyin yığılmasıyla oluşturulan küme"

eger ***yıġın****uñ destesin biçeler*

ve ger aġacuñ budaġın açalar (SNB, 235/5)

yoġun, Clauson sözcüğün etimolojisi hakkında değerlendirme yapmayarak "sıkı/koyu" anlamına geldiğini söylemiştir (1972: 904). Erdal, sözcüğün, "sıkı/koyu, iri, ağır" anlamlarına geldiğini ve *yoġur-* tabanı ile aynı köke sahip olduğunu belirtmiştir (1991: 303). Gülensoy, sözcüğün "*yo-ġ-(u)n*" biçiminde etimolojisini yaparak "hacmine oranla ağırlığı çok olan, kesif; koyu, ağır, kalın; (koku vb.) etkisi güçlü olan, ağır; (mec.) artmış, çoğalmış durumda olan; (hlk.) (elek, iğne için) kaba, kalın, iri; (mec.) dolu, sıkı, çok" anlamlarına geldiğini ifade etmiştir (2007: 1151). TaS.'de sözcük "çapta kalın; sesçe kalın; iri, büyük; kalınlık; kaba, sert, şedit; işe yaramaz; derinlikçe kalın" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015).

KN'de sözcük *yogunluḳ* ve EM'de *yoġnalt-* sözcüklerinde taban olarak kullanılmıştır.

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. "sık"

silāhdārlıġa yarar ḳul ʻalāmeti oldur ki saçı ***yoġun*** *boyı rāst eti ḳalın berk ṭamarları siñiri tenünde bellü ola (KN, 89/3)*

b. "iri"

silāhdārlıġa yarar ḳul ʻalāmeti oldur ki saçı yoġun boyı rāst eti ḳalın berk ṭamarları siñiri tenünde bellü ola barmaḳları ***yoġun*** *ayası yassı gögsi gėn boynı* ***yoġun*** *aşaġası yumru yüzi ṣobı gözi ḳara (KN, 89/4-5)*

c. "kalın"

…adam arḳasın ıssıdan ve ṣovuḳdan ṣaḳlayıcaḳ deñlü geyecege rāżı ola ***yoġundur*** *eskidür dimeye (Mİ, 34a/15)*

d. "beirgin"

…ʼalāmeti oldur ki yüzinüñ rengi ḳızıl ola ve gözleri ḳızıl ola ve gevdesi issi ve ṭamarları ***yoġun*** *ola ve aġzı dadı ṭatlu ola (EM, 43b/4)*

2. Eylemden sıfat yapar

a. "kalın"

eger dirliginde ince bizler geyürse ölücek daḫı ince bizden ideler eger yoḫsul olmazsa dirliginde yoḫsul olup ***yoġun*** *bizler geyürse ölücek* ***yoġun*** *bizden kefen ideler (Mİ, 20a/29)*

b. "belirgin"

ve eger gėç deprene ve süst ve ***yoġun*** *ruṭūbet ġālib-dür (KN, 145/6)*

2.1.40. {-(I,U)ş}

ET.'de görülen bir ektir. Gabain, eylemden ad türeten ekler içerisinde değerlendirdiği ekle ilgili herhangi bir yorumda bulunmamıştır (2007: 55). Tekin, ekin işlevinin eylemin sonucunu bildirmek olduğunu belirtmiştir (1992: 85). Bilgen,

soyut ve somut adlar türeten bir ek olarak yorumlamıştır (1989: 74). Erdal, eki eş işlevli bir ek olarak değerlendirerek ekin soyut adlar ve eş işlevine uygun olarak somut adlar türettiğini belirtmiştir. Ayrıca türetilen sözcüğün somut olması durumunda geçişli eylemin nesnesine, geçişsiz eylemin de öznesine işaret ettiğini söylemiştir. Bunların dışında, araştırmacı ekin hareket adı da türettiğini ifade etmiştir (1991: 262-275). Eraslan da eki eylemin sonucunu bildiren soyut ad türetim eki olarak değerlendirir (2012: 108).

Banguoğlu, {-Iş} şeklinde mastarlar içerisinde değerlendirdiği ekin, yapılış tarzını betimleyen hareket adları türettiğini ve bu ekle türetilmiş *biliş, iniş, çalış, saġış, yañlış, kurtuluş* sözcüklerinin ayırt edilen somut ve soyut anlamlar kazandığını belirtmiştir. Ayrıca araştırmacı, ekin izlerinin EAT.'nde zaten kaybolmuş ya da türevlerinde kalmış mevcut sözcükleri de olduğunu aktarmıştır (1938: 112). Timurtaş, {-ş} olarak verdiği ekin bir tür mastar hükmünde olduğunu belirterek hareket ve oluş adı türettiğini ifade etmiştir (2007: 81). Korkmaz, {-ş} şeklinde gösterdiği ekin, bir oluş ve kılışın tarzını bildiren veya bundan kalplaşmış somut adlar türettiğini söylemiştir (1973: 198). Gülsevin ve Şahin {-Iş} ve {-ş} olmak üzere iki farklı ekten bahsetmişlerdir. Gülsevin bunlardan birincisinin aslında mastar eki olduğunu ancak kalıcı adlar da türettiğini söyleyerek *depreniş, toġış* sözcüklerini vermiştir. İkincisinin ise *adaş, oynaş* sözcüklerinde olduğu üzere geçişsiz eyleme gelerek bir işte çift olmayı gösterdiğini söylemiştir (Gülsevin, 1997: 135-136; Şahin, 2009: 57).

2.1.40.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

alış, al- ış biçiminde türeyen sözcüğün Clauson karşılıklılık ifade eden hareket adı olduğunu ve tek başına "alma" vb. (taking, receiving) anlamına geldiğini ancak genellikle *alış vériş* şeklinde deyim olarak kullanıldığını belirtmiştir (1972: 152). Erdal da Clauson ile aynı düşüncededir (1991: 270). Bilgen, sözcüğü "alma" anlamında soyut ad olarak yorumlamıştır (1989: 74). Gülensoy, "almak işi" şeklinde

anlamlandırmıştır (2007: 66). Banguoğlu, sözcüğü hareket adı olarak değerlendirmiştir (1938: 112). KN'de sözcük *alış vériş* ikilemesinde tanıklanmıştır.

1. Eylemden hareket adı yapar

a. "alma"

*Ve çeri ḳavmı-y-ıla **alış** vériş eyleme (KN, 189/5)*

alḳış ~ alḫış, Clauson sözcüğün *alḳa-* eyleminden türemiş "övgü" anlamında hareket adı olduğunu belirtmiştir. Öncelikle Allah'a övgü anlamındayken daha sonra insan ilişkilerinde "hayır dua" anlamına geldiğini belirtmiştir (1972: 137-138). Erdal, sözcüğü {-ş}ile türetimlikler içerisinde vermiştir (1991: 262). Bilgen, sözcüğü soyut ad olarak değerlendirmiştir (1989: 74). Gülensoy, **alka- ~ *alk-* eyleminden "hayır dua, kargış karşıtı" anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 66). TaS.'de sözcük "meth, sitayiş, övgü", DS'de "hayır, dua, iyi dilek" anlamında kaydedilmiştir. Banguoğlu, sözcüğü EAT.'nde zaten kaybolmuş ya da türevlerinde kalmış mevcut sözcükler içerisinde değerlendirmiştir (1938: 112).

1. Eylemden hareket adı yapar

a. "dua, hayır, övgü"

ne rāḥat gözedür ne ister güvenç

*ne **alḫış** tevaḳḳu' éder ne ilenç (SNB, 236/5)*

çün ṭa'āmdan bunlar fāriġ oldılar

*ḳamusı yūfufa **alḳış** vérdiler (YZ, 76/1136)*

muḥāldür 'āḳil olmaḳlıḳ baḫīlden

*ne kimse **alḳış** ider aña dilden (RN, 31b/315)*

*… Tengri bilür senüñdür. āzāy **alḳış**ıla aldı gitdi (MZ, 3b/9)*

*Çün sen aṭaya anaya artuḳ ḥürmet edesin, anlaruñ **alḳış**ın ve du'āsın alasın KN, 21/12)*

bakış, bak-ış biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, "nazar" (look, glance) anlamında hareket adı olduğunu belirtmiştir (1972: 321). Bilgen sözcüğü soyut ad olarak değerlendirmiştir (1989: 74). Banguoğlu, sözcüğü hareket adı olarak yorumlamıştır (1938: 112). Gülensoy, "bakmak işi veya biçimi" şeklinde anlamlandırmıştır (2007: 106).

1. Eylemden hareket adı yapar

a. "bakma, nazar"

bu kez gördi bir ḫoş ṣūretlü kişi

ki gönlini aldı anuñ ***baḳışı*** *(SNB, 60/7)*

ṭoġrulıḳ göstere göz ***baḳış****ına*

ki senden cümle yavuz iş ṭaşına (RN, 53b/554)

… anı gördüm Ḥaḳḳ yolunda sa'yi çoḳ gözi yaşlu teni aruḳ beñzi ṣaru ve ***bakışı*** *heybetlü ve sözi ṭatlu ve işinde becīd (MZ, 24a/13)*

'Ayb oldur ki işde ziyānlu ve ***baḳış****da çirkīn (KN, 98/2)*

biliş ~ bilüş, bil-iş/-üş biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, karşılıklılık bildiren bir ad olduğunu belirterek "tanıdık, eş dost" anlamına geldiğini, modern lehçelerde yaşadığını ve genellikle "bilgi" için kullanıldığını söylemiştir (1972: 344). Erdal, sözcükteki ekin eylemin nesnesine işaret ettiğini ifade ederek "tanıdık" şeklinde anlamlandırmıştır (1991: 267-268). Bilgen, sözcüğü soyut ad olarak değerlendirmiştir (1989: 74). Tietze, hareket adı ya da soyut addan aktarma ile "tanıdık" anlamına geldiğini söylemiştir (2002: 345). Gülensoy, sözcüğü "tanış" anlamında kaydederken (2007: 147) TaS'de "bildik, tanıdık, dost, aşina; marifet" DS'de "biliş (I) [biliş tanış], [bilişik], [bilüş]: tanıdık, biliş [bilgiş – 1], [bilişik]: tanıdık, bildik" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 23 Ekim 2015)). Korkmaz, sözcüğü ek kalıplaşmasıyla oluşmuş "bildik" anlamında somut ad olarak değerlendirmiştir (1973: 198). MZ, ve SNB'da sözcük *bilişiklik* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Eylemden nesne adı yapar

a. “tanıdık, dost (kimse)”

bu yad ilde bulımazuz bir ***biliş***

ki dėyevüz uġradı bize bu iş (SNB, 316/13)

ṣabr ḳandayısa eylükdür işi

müdām āzād ider yād u ***biliş****i (RN, 27b/271)*

… ve yādları gendüzüme ***biliş*** *ve dostlarumı eyü dil birle emrüme muṭī‘ ve fermānrām ḳıldum (MZ, 47b/14)*

Çün bir yerde ḳonasın kendüzüñi ***biliş*** *gösterme (KN, 139/1)*

b. “bilinir, bilinen, aşina (şey)”

Ma‘rifet oldur ki añlamaḳdur, bir nesneyi yadlıḳdan ***biliş****e getüresin. … Ve bilmek oldur ki* ***biliş****i ve yādı iki-sin daḫı tamām bilesin ki eyü ve yavuz derecātın bilesin (KN, 206/4-5)*

2. Eylemden sıfat yapar

a. “tanıdık, dost”

pes evine bir ***biliş*** *ḳonuḳ geldi (MZ, 22b/6)*

3. Eylemden zamirlik yapar

3.1. {+lAr} çokluk eki ve {+I} belirtme eki ilavesiyle

a. “tanıdık, dost”

acı söz ***biliş****leri key yad ėder*

ne kim eylük ėtdüñse yėle gider (SNB, 18/14)

çalış, çal-ış biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, bazı lehçelerde “şaşı, güreş, benzeş, melez, safkan at, deforme olmuş” vb. çeşitli anlamlara geldiğini ve Osm.’da 14-15. yy.’da “savaş, harp” anlamında kullanıldığını belirtmiştir (1972: 421). Bilgen

“güreş” anlamında verdiği sözcüğü soyut ad olarak değerlendirmiştir (1989: 74). Erdal ve Tietze, sözcüğü hareket adı olarak yorumlamıştır (1991: 271; 2002: 470). TaS.’de sözcük “çarpışma, cenk, muharebe” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015).

1. Eylemden hareket adı yapar

a. “savaş”

bahādurlıġa çavlanupdı adı

ṭamaġına siñmişdi **çalış** *dadı (SNB, 346/5)*

herçend ki sizüñ gövdeñüzile şehirler ve muḥkem dīvārlar yıḳmaġa yarar ammā **çalış** *güninde anları ṣınamadın ve anlaruñ pençesi ẓaḫmın yimedin bunlardan girü oluñ (MZ, 43a/6)*

yigirminci bāb, düşmen ile **çalış** *resmin bildürür (KN, 7/3)*

depiş, dep-iş biçiminde türeyen sözcüğe Gülensoy, “tepmek işi veya biçimi” anlamını vererek sözcükteki ekin de eylemden ad türetim eki olduğunu söylemiştir (2007: 883). Banguoğlu, sözcüğü hareket adı olarak değerlendirmiştir (1938: 112). Dilçin, “tepiş, tepme, tekme” anlamı verirken, Cin, “tepiş, tekme” anlamı vermiştir (1991: 599; 2012: 492).

1. Eylemden hareket adı yapar

a. “tepme, tekme atma”

cühūd gördi gügercinüñ öpüşin

hīç añlamadı ḳatıruñ **depiş***in (SNB, 219/12)*

diyiş, di-(y)iş biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “deyiş: söz, diyiş: kelam, söz”*;* DS’de ise “deyiş (I)-1. [denyiş}, [deyi-4], [deyişat-5,], [deyişet-5], [deyüş]: māni, destan, ağıt, şiir, mısra, şarkı, türkü, gazel; 2. beste, makam; 3. halk şairlerinin karşılıklı mâni, türkü söylemeleri; 4. söz, kelime” şeklinde kaydedilmiştir /TDK, 22

Mayıs 2016). Tietze, sözcüğü hareket adı olarak değerlendirmiştir (2002: 605). Karahan sözcüğü "deyiş, söyleyiş" olarak anlamlandırmıştır (1994: 346).

1. Eylemden hareket adı yapar

a. "söyleyiş, konuşma"

bir gez anuñ yüzini gören kişi

'aḳlı ḫayrān oldı şaşar ***diyişi*** *(KY, 9a/311)*

doġuş, doġ-uş biçiminde türeyen sözcüğü Korkmaz, "doğuş, doğma" olarak anlamlandırmıştır (1973: 334).

1. Eylemden hareket adı yapar

a. "doğma"

Tengri te'ālā bize bunuñ gibi nāzük ve muvāfıḳ yār rūzi ḳıldı ve eyü gün ***doġuşı****ndan bellüdür (MZ, 36a/10)*

geliş, gel-iş biçiminde türeyen sözcüğün Tietze, "gelme, varma; geri dönüş" anlamına geldiğini, sözcükteki ekin de eylemden hareket adı türeten ek olduğunu söylemiştir (2002: 125a). Gülensoy, sözcüğü "geliş" şeklinde kaydetmiştir (2007: 363). TaS.'de *geliş varış* biçiminde maddebaşı yapılan ikilemeye "gidiş geliş" anlamı verilmiştir. DS'de "geliş (I) [gelim (II)]: kere, kez, defa; geliş (II) [-> gelis]" şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015). Banguoğlu, sözcüğü hareket adı olarak yorumlamıştır (1938: 112).

1. Eylemden hareket adı yapar

a. "gelme"

ne var ger degül isem aç u yalın

gelüp giderem her yıl işbu yolın

gelişü*m varışum bularuñ ile*

iñen çoḫ var işüm bularuñ ile (SNB, 209/6)

görüş ~ göriş, gör-üş/-iş biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, çağdaş lehçelerde "bakış; görme duyusu; görünüm; birinin birini sıklıkla görmesi" gibi (most modern language) çok çeşitli anlamlarda bulunduğunu belirtmiştir (1972: 747). Gülensoy, sözcüğün anlamını da "görüş" olarak kaydetmiştir (2007: 386). TaS.'de *görüş kılmak* maddebaşına "görüşmek, tanışmak" anlamı verilmiştir. DS'de *görüş yapma* "nişandan sonra, oğlan tarafının kızı görmeye gitmesi" şeklinde anlamlandırılmıştır (TDK, 24 Ekim 2015). Demirci ve Korkmaz, sözcüğü "görüş, düşünce" anlamında kaydetmiştir (2008: 337).

1. Eylemden soyut ad yapar

a. "düşünce"

anı bunda indeyelüm soralum düşin

*ol ḫod bize eydi vérür **görüş**in (YZ, 3/35)*

2. Eylemden hareket adı yapar

a. "tanışma, görüşme"

ḫādim varur zelīḫāyı alur gelür

*ya'ḳūb görür ü **göriş** ḳılur (YZ, 96/1432)*

iniş, in-iş biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, "alçalma/düşme" anlamında hareket adı olduğunu ve somut ad olarak "bayır, yamaç aşağı" anlamına geldiğini belirtmiştir (1972: 191). Erdal, sözcüğü hareket eyleminden türemiş soyut ad olarak değerlendirmiştir (1991: 269). Gülensoy, sözcüğü "inmek işi ya da biçimi; yokuş karşıtı" olarak anlamlandırmıştır (2007: 437). KN ve SNB'da sözcük *yoḳuş* sözcüğüyle birlikte kullanılmıştır.

1. Eylemden hareket adı yapar

a. "inme, inme işi"

*Ve ol kim öñi ḳıçından, ḳıçı öñinden uzun olsa, yatlu olur, **iniş**e yoḳuşa yaramaz (KN, 99/6)*

2. Eylemden yer adı yapar

a. “ yukarıdan aşağı gittikçe alçalan eğimli yer, bayır”

iniş inü[ben] yoḳuş aġar idi

bunı dėr idi saġu saġar idi (SNB, 165/3)

kaçış, kaç-ış biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, sadece bir kere geçtiğini (hapax legomenon) ve ortak hareket ifade eden bir ad olduğunu söylemiştir (1972: 593). Gülensoy, “kaçmak işi veya biçimi” olarak anlamlandırmıştır (2007: 450). Banguoğlu, hareket adı olarak değerlendirmiştir (1938: 112). Cin, sözcüğe “kaçma, gitme” anlamını vermiştir (2012: 576). Ciğa, ise *kaçışı dut-* şeklinde maddebaşı yaptığı sözcüğe “kaçmaya başlamak” anlamını vermiştir (2013: 624).

1. Eylemden hareket adı yapar

a. “kaçma, gitme”

çü maşrıḳda ışıdı zengī dişi

*ḥabeş dutdı maġrıb ṣaru **ḳaçışı** (SNB, 237/9)*

karış, Clauson sözcüğün *karga-* eyleminden türemiş, “beddua” anlamında ad/sıfat olduğunu belirtmiştir (1972: 654). Erdal da *karga-* > *kargış* biçiminde türediğini söylemiştir (1991: 262). Gülensoy, “beddua” anlamına geldiğini aktararak *karga-* eyleminden türetildiğini söylemiştir (2007: 468). TaS.’de sözcük “kargış (karış, karkış): beddua, ilenç, lanet”; DS’de “kargış [karğış], [karış], [karkış], [karnıkada], [karnıkara], [karvuş]: ilenç, beddua” şeklinde kaydedilmiştir. Banguoğlu, sözcüğü EAT’de zaten kaybolmuş ya da ekin türevlerinde kalmış mevcut sözcükler içerisinde değerlendirmiştir (1938: 112).

1. Eylemden soyut ad yapar

a. “beddua”

diler kim benüm gönlümi araya

*nėdem ger baña ol **ḳarış** ḳara ya (SNB, 347/6)*

ḳarış, Clauson sözcüğün **ḳar-* eyleminden türeyerek "uzunluk (span), uzanmış başparmak ve küçük parmak uçları arasındaki uzaklık" anlamında muhtemelen bir ad olduğunu ve tüm çağdaş lehçelerde küçük anlam değişiklikleri ile yaşadığını belirtmiştir (1972: 663). Gülensoy, sözcüğün *karı-* "boylamak, karışlamak, arşınlamak" eyleminden türeyerek "başparmak ve serçe parmakların uçları arasındaki açıklık" anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 469-470).

1. Eylemden miktar (ölçü) adı yapar

a. "baş parmak ve serçe parmakların uçları arasındaki açıklık"

anuñ buyruġı birledür her bir iş

cihān ḫālī andan deġül bir ***ḳarış*** *(SNB, 339/13)*

kim tutarca ḳomadı bir zerre hiç

bir ***ḳarış*** *denlü yire yetdi ḳılıç (GZ, 223a/870)*

anuñ yüksekligi on biş ***ḳarış****dur*

müşebbekdür ḳamusı tuḥfe işdür (KEMŞ, 11a/207)

… ba'żılar eydür mekrūhdur dükeli bir ***ḳarış*** *ḳadar yirden yuḳaru ḳalduralar örgüclü eyleyeler (Mİ, 20b/14)*

2. İkileme şeklinde zarf olur

ḳamu yėri ***ḳarış ḳarış*** *mīl mīl*

ne deñlü durur añlaram eyle bil (SNB, 289/6)

kurtuluş, kurtul-uş biçiminde türeyen sözcük "bir şeyden, bir yerden kurtulma, felah, halas, necat, selamet" anlamına gelmektedir (TDK, 2011: 1536).

1. Eylemden hareket adı yapar

a. "bir şeyden bir yerden kurtulma"

bu 'ālem işine ṭolaşıcaġaz

çepelliklerine bulaşıcaġaz

kişinüñ nite ola ***ḳurtulışı***

meger dėyesin ḳo vü ḳurtul işi (SNB, 356/6)

ḳoḳuş, Clauson sözcüğü *koğuş* biçiminde iki farklı maddebaşı yaparak sözcükle ilgili şu değerlendirmeyi yapmıştır: "İlk bakışta bu sözcük {-Uş} ile türetilmiş bir addır ancak **koğ*- eyleminin bir belirtisi yoktur ve *kov*- eylemine bir alternatif olarak alınmış gibidir anlamsal bağ yoktur. Ekin iki anlamı için genel bir taban bulmak imkânsız gibi görünmektedir." Araştırmacı, *koğuş* sözcüğünün temelde çeşitli özel kullanımlarla "oyuk" anlamına geldiğini söyleyerek sözcüğün sadece Osm.'da yaşadığını ancak 18. yy.'dan sonra temel anlamının tanıklanamadığını ve sözcüğün günümüzde "büyük oda, hastane odası, yatakhane, okul odası" anlamına geldiğini belirtmiştir (1972: 613a). Erdal, sözcüğün **kovuş* sözcüğünün en doğru telaffuzu olması gerektiğini belirtmiştir (1991: 269). TaS.'de "çiğre[28]"ye gönderimle *koğuş oku, kovuş ok, kovuş oku* tabiri görülmekle birlikte *kovuş* "iğ yapanların iğ tıraş ve perdah ettikleri oluk gibi âlet" sözcüğü bulunmaktadır. DS'de ise "koğuş: tavan ve döşeme tahtası; kovuş: küçük tahta*"* anlamında kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015). Ayrıca sözlükte "koğuş ağacı: dağ ve yamaçlarda yetişen dallarından ok ve yay yapılan bir çeşit ağaç, kayın ağacı*"* maddebaşı da bulunmaktadır (DS, 2009/IV: 2904). Korkmaz ve Demirci, sözcüğe "oyuk" anlamı vermiştir (2008: 360).

1. Eylemin sonucuna ilişkin durum adı yapar

a. "oyuk"

'aḳīḳ zebercee<d>en olsun hem başı

ayaġın yāḳut ḳılsunlar ol ḳuşı

için ***ḳoḳuş*** *eylesünler şöyle ki var*

ḳarnını ṭolduruñuz müşg ü ıpar (YZ, 32/471)

[28] TaS.'de "oluk şeklinde bir yatak içinden atılan küçük ok" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015).

olış, ol-ış biçiminde türeyen sözcüğü Gülensoy, "olmak işi veya biçimi; oluşma, teşekkül, tekevvün" anlamlarında kaydederek sözcükteki eki eylemden ad türetim eki olarak değerlendirmiştir (2007: 622-623). Banguoğlu, sözcüğün hareket adı olduğunu belirtmiştir (1938: 112).

1. Eylemden hareket adı yapar

a. "varlık, yaşam"

cevāb eyle vérdi ki budur perī

gemiden beni ḳapdı andan beri

bunuñ iledür bugün[29] ***olış****um*

dilesem dilemesem oldı işüm (SNB, 256/8)

oturuş, otur-uş biçiminde türeyen sözcük "oturma işi" anlamına gelmektedir (TDK, 2011: 1825). Banguoğlu, sözcüğü hareket adı olarak değerlendirmiştir (1938: 112).

1. Eylemden hareket adı yapar

a. "oturma işi"

eyü ata bindürdi 'izzetledi

oturuş*ı ṭuruşı 'izzetle idi (SNB, 68/11)*

oynaş, oyna-**ş** biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, etimolojik ve anlamsal olarak *oyna:k* sözcüğüne çok yakın olduğunu ancak sözcüğün biraz karşılıklı davranış anlamı içerdiğini, genellikle "gayrımeşru bir ilişkiye düşmüş kimse" anlamında bir ad olduğunu belirterek bütün çağdaş lehçelerde yaşadığını söylemiştir. Ayrıca 14. yy. Osm.'da "gayrımeşru sevgili; metres" anlamına geldiğini belirtmiştir (1972: 274). Bilgen "başkasıyla olan kadın" anlamında somut ad olarak yorumlamıştır (1989: 75). Gülensoy, sözcüğü "aralarında toplumca hoş karşılanmayan ilişkiler bulunan kadın veya erkekten her biri" anlamına geldiğini

[29] Dilçin, *dün ü gün* şeklinde nüsha farkını belirtmiş ve tenkitli metinde bu terkibi doğru kabul etmiştir (1991: 457).

söylemiştir (2007: 642). TaS.'de sözcük "kadının kocasından başka seviştiği erkek; erkeğin karısından başka seviştiği kadın; kendisine karşı aşk beslenen" şeklinde kaydedilirken DS'de "oynaş dölü: piç" şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015).

1. Eylemden zamirlik yapar

a. "gayrımeşru sevgili"

dükkānı yanında bir baġçe varıdı. meger ḳaṣṣāb 'avratı ***oynaş****ıyıla yaturdı (MZ, 29b/6)*

ögüş, Clauson sözcüğün *ük-* eyleminden türemiş, bir durum ya da hâl bildiren sözcük olduğunu belirterek ilk dönemlerde yaygın olmasına rağmen sadece GB (?) lehçesinde 20. yy. Anadolu ağızlarında *ögüş* "çok" anlamında yaşadığını söylemiştir. Ayrıca araştırmacı 14. yy. Osmanlı Türkçesinde "sayısız, çok" anlamında kullanıldığını ve birkaç metinde *yüküş* olarak tanıklandığını ifade etmiştir (1972: 118). Gülensoy, ET. ve OT.'de sözcüğün *üküş* olduğunu belirterek "çok" anlamına geldiğini aktarmıştır (2007: 655b). TaS.'de "öğüş (II) (öküş, yöğüş): çok"; DS'de ise "öğüş (II): çok" şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015). Banguoğlu, sözcüğü EAT.'nde zaten kaybolmuş ya da türevlerinde kalmış mevcut sözcükler içerisinde değerlendirmiştir (1938: 112).

1. Eylemden durum/hâl adı yapar

a. "fazla"

ṭaş iñen ***öküş****dür ṣu boldur*

gelen giden uġrayacaḳ yoldur (SNB, 246/9)

öküş*dür ma'ṣıyet endīşe dāyim*

dilerem bulḫdan ben ḳurtılayım (RN, 38b/389)

2. Eylemden sıfat yapar

a. "çok"

cihānda bugün resm eyle gider

*ki **öküş** kişi türkīye meyl éder (SNB, 24/3)*

*… zīrā her kişinüñ kim gönlinde davar ve bag̀ ve mülk endīşesi yoḳdur anuñ gönli **öküş** endīşelü olmaz (Mİ, 12b/15)*

3. Eylemden zarf yapar

a. "çok"

*işidicegez şāh **öküş** ag̀ladı*

ki g̀ayret odı yüregin ṭag̀ladı (SNB, 185/11)

*içmezem ben daḫı **öküş** söyleme*

ḫasta vücūduma zaḫmet eyleme (GZ, 276b/2462)

*… nūr-ı ʻadāletinden ere insāf virüb ʻözürler dileyüb **öküş** ʻaṭā buyurdı (MZ, 52b/9)*

*… zīra ḳurʻān oḳuyan namāzda **öküş** yañılur (Mİ, 14a/29)*

4. Eylemden ilgeç yapar

4.1.{+dAn} öküş

a. "fazla"

*biñerlik semiz yunt biñ**den öküş***

uçarda ne kim eti yénürse ḳuş (SNB, 139/14)

öpüş ~ öpiş, öp-üş/-iş biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, "öpücük" anlamında ad olduğunu belirtmiştir (1972: 15-16). Bilgen "öpme" anlamında soyut ad olarak yorumlamıştır (1989: 74). Gülensoy, sözcüğü "öpmek işi veya biçimi" şeklinde anlamlandırarak sözcükteki eki eylemden ad türeten ek olarak değerlendirmiştir (2007: 666). Banguoğlu, sözcüğü hareket adı olarak yorumlamıştır (1938: 112).

1. Eylemden hareket adı yapar

a. "öpme işi"

cühūd gördi gügercinüñ ***öpüş****in*

hīç añlamadı ḳatıruñ depişin (SNB, 219/12)

ṣaġış ~ saġış, Clauson sözcüğün **saḳ-** eyleminden türeyerek, temelde "sayma, hesaplama" anlamına bir ad olduğunu, Orta çağda bazı dillerde/lehçelerde "düşünce, ilgi, kaygı" anlamına gelen az ya da çok *sakınç'*a benzediğini belirtmiştir (1972: 816-817). Erdal, sözcüğün Uygur Türkçesinde yaygın olduğunu söylemiştir (1991: 271). Gülensoy'da *sayış* biçiminde maddebaşı yapılan sözcük "saymak işi veya biçimi" şeklinde anlamlandırılmıştır (2007: 745). TaS.'de "sayı, adet, miktar, hesap" anlamında kaydedilen sözcük, DS'de "sağış: sayı; sakış: fikir, düşünce" anlamında kaydedilmiştir. SNB ve YZ'da sözcük *saġışla-* eyleminde taban olarak tanıklanmaktadır.

1. Eylemden miktar (ölçü) adı yapar

a. "sayı"

ṣaġış *ile ḳamçı añа iki yüz*

urup ḳana yudılar eñse vü yüz (SNB, 336/7)

direklerüñ ***saġış****ı üç yüz üçdür*

ki degme kişi ṣaymaz anı güçdür (KEMŞ, 3b/42)

ketḫudā eyitdi: anuñçūn artuḳ istemezem kim biñ ***saġış****uñ ġāyetidür (MZ, 31a/11)*

Bu kitāb cem' olındı ḳırḳ dört bāb üzerine. Bu ***saġış****da çoḳ ḫāṣṣıyyet var (KN, 6/4)*

b. "hesap"

ulu kiçi ḳamuyı ***saġış****ladı*

dükeline ṭoyınca baġışladı (SNB, 85/1)

mālik reyyān mālını ***saġış****ladı*

ḳamusını yūsufa baġışladı (YZ, 56/826)

niçün bīgānesin sen iki başdan

gerekse ***ṣaġış****ın it iki başdan (RN, 24b/237)*

Andan ṣoñra bunca zaḥmet aṭa ana görür ki ***saġış****a gelmez (KN, 20/4)*

ṭuruş, ṭur-uş biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, tüm çağdaş lehçelerde (most modern language) yaşadığını ve anlamının genellikle "davranış, tutum" olduğunu ve GB lehçeleri Az. ve Osm.'da *duruş* biçiminde bulunduğunu söylemiştir. Ayrıca araştırmacı Uygurcada ekin "birinin diğerine karşı durması" anlamında karşılıklı olma durumuna işaret ettiğini belirtmiştir (1972: 554). Erdal, sözcüğün "durum, görünüş; karşılaşma" anlamlarına geldiğini söylemiştir (1991: 269). Banguoğlu, sözcüğü hareket adı olarak değerlendirmiştir (1938: 112). TaS.'de *duruş vermek* birleşik eyleminde görülmektedir. Söz konusu birleşik eylem "mukavemet etmek, karşı koymak" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015). Dilçin ve Cin, sözcüğü "ayakta dikiliş" şeklinde anlamlandırmıştır (1991: 641; 2012: 691).

1. Eylemden hareket adı yapar

a. "durma (ayakta)"

eyü ata bindürdi 'izzetledi

oturuşı ***ṭuruş****ı 'izzetle idi (SNB, 68/11)*

varış, var-ış biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, hareket adı şeklinde değerlendirerek temel olarak "gitme" anlamına sahip olduğunu, ancak ilk devirlerde sadece *barış keliş* "gitme ve gelme, muaşeret" ifadesinde yer aldığını ve çağdaş lehçelerde de (most modern language) bu ifadede yaşadığını söylemiştir. Ayrıca sözcüğün Osm.'da *varış* biçiminde ad olduğunu belirtmiştir (1972: 369). Gülensoy, sözcüğü "varma durumu veya biçimi; (mec.) çabuk kavrayış, anlayış, güçlü seziş, irfan; (spr.) bir yarışın son bulduğu yer, bitiş, finiş" anlamında aktarmıştır (2007: 1012). Banguoğlu, sözcüğü hareket adı olarak değerlendirmiştir (1938: 112). TaS.'de *geliş varış* biçiminde maddebaşı yapılan ikilemeye "gidiş geliş" anlamı verilmiştir.

DS'de sözcük, "varış (I): alçak duvar, varış (II): davranış" olarak kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015).

1. Eylemden hareket adı yapar

a. "varma"

ne var ger degül isem aç u yalın

gelüp giderem her yıl işbu yolın

***gelişü**m varışum bularuñ ile*

iñen çoḫ var işüm bularuñ ile (SNB, 209/6)

veriş, ver-iş biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, temel anlamda "verme" anlamına geldiğini, ancak genellikle *alış bériş* "alım satım; ticaret" anlamında kullanıldığını ve çağdaş lehçelerde bu deyimin yaşadığını, tek başına ise "borç, vergi ödemesi" anlamında GD lehçesi Tarançıda bulunduğunu söylemiştir (1972: 369). Erdal, sözcüğün *alış bériş* şeklinde kullanıldığını ve bu sözcüklerin karşılıklı hareketi ifade ettiğini belirtmiştir (1991: 270). Gülensoy, sözcüğü "vermek işi veya biçimi; alış veriş" şeklinde anlamlandırmıştır (2007: 1015).

1. Eylemden hareket adı yapar

a. "satma"

Ve çeri ḳavmı-y-ıla alış vériş eyleme (KN, 189/5)

yañlış, yañıl-ış biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, "bir kurala, bir ilkeye, bir gerçeğe uymama durumu, yanılgı, hata; bir kurala, bir ilkeye, bir gerçeğe uymayan, aykırı olan, hatalı; yanlış bir biçimde, yanlış olarak, hatalı olarak" anlamlarına geldiğini belirtmiştir (2007: 1060). DS'de "yanlış [yağnış (I), yānış (III)]: şeytan gibi, akıllı, yiğit, açıkgöz; yanış, yānış (I): yanlış" şeklinde aktarılmıştır (TDK, 24 Ekim 2015). SNB'da *yañlışlık* sözcüğünde taban olarak tanıklanmaktadır.

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. "bir kurala, bir ilkeye, bir gerçeğe uymayan, aykırı olan, hata(lı)"

senüñ içün ėtdüm ḳabūl özüme

degül ***yañlış*** *inan benüm sözüme (SNB, 126/8)*

söze geldi yine oġlan söyledi

didi şeha idişüñ ***yañlış*** *didi (KY, 18a/683)*

Ve ol, yatlu olur ve çoḳ ***yañlış*** *işler (KN, 98/9)*

2. Eylemden sıfat yapar

a. "bir kurala, bir ilkeye, bir gerçeğe uymayan, aykırı olan, hatalı"

işi yėl ü ***yañlış*** *yola geldidi*

diline gelen lā-cerem yėldidi (SNB, 141/9)

Eger piyāde olursañ, atlu-y-ıla yoldaş olma ve yad kişiden yol sorma; zīrā çoḳ fitne isteyici olur ki ***yañlış*** *yol gösterür (KN, 138/9)*

3. Eylemden zarf yapar

a. "yanlış bir biçimde, yanlış olarak, hatalı olarak"

yañlış *añlatdum 'azīz(i) bilmedüm*

çünki bildüm göñlüm aña ilmedüm (KY, 26b/1028)

… eger vācibü'l-ḳatl-ısa daḫı; zīrā her fetvī ki ***yañlış*** *ola, āre ḳılup döndermege yarar (KN, 198/11)*

birincisi i'rābın ya ḥarflerüñ maḫrecin ***yañlış*** *oḳuya (Mİ, 14b/23)*

4. Eylemden zamirlik yapar

4.1. {+lAr} çokluk eki ilavesiyle

a. "bir kurala, bir ilkeye, bir gerçeğe uymama durumu, yanılgı, hata"

niçe ***yañlışlar*** *kim naẓara rāst görinür ve niçe egriler kim ḫayāl gözine ṭoġru görinür (MZ, 20a/10)*

yavaş, Clauson sözcüğün **yava:-* eyleminden türeyerek "nazik, uysal, sakin" anlamlarında ad/sıfat olduğunu ve sözcüğün 14. yy. Osm.'da da "nazik, sabırlı, sakin" anlamlarında kullanıldığını belirtmiştir (1972: 880). Bilgen, **yawa*-dan getirdiği sözcüğü soyut ad olarak yorumlamıştır (1989: 75). Banguoğlu, sözcüğü EAT'de zaten kaybolmuş ya da türevlerinde kalmış mevcut sözcükler içerisinde değerlendirmiştir (1938: 112). Gülensoy, **yawa*- eyleminden türeyen sözcüğün "hızlı olmayan; yumuşak huylu, yumuşak başlı; alçak, hafif; hızlı olmayarak" anlamlarına geldiğini söylemiştir (2007: 1090). SNB'da *yavaşlık* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır. Doğan, sözcüğü "ağır, izzetli" anlamında kaydetmiştir (2011: 479).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. "uysal"

ne yumşaḫ mūm ola vü ne ḳatı ṭaş

ne yavlaḳ ḳaḫıġan ne iñen ***yavaş*** *(SNB, 363/3)*

b. "çekingen, temkinli"

bu naḳşı oynayan bize naḳḳāş durur

zihī̄ çoḫ bilür gerçi yavaş durur (SNB, 179/5)

2. Eylemden zamirlik yapar

2.1. {+lAr} çokluk eki ve {+I} belirtme hal eki ilavesiyle

a. "uysalları"

süci ṣoçıdur niçe ***yavaşları***

süci ṣoçıdur kesdüren başları (SNB, 295/2)

yürüş ~ yörüş ~ yöriyiş ~ yürüyiş, yürü-(y)iş biçiminde türeyen sözcüğü Banguoğlu, hareket adı olarak değerlendirmiştir (1938: 112). Gülensoy, "yürümek işi veya biçimi; spor amacıyla yapılan yürüme; bir olayı protesto etmek, bir konuya dikkat çekmek amacıyla topluca yürüme; (ask.) birliklerin bir yerden başka yere gitmesi" şeklinde kaydetmiştir (2007: 1196). TaS.'de "yürüş: yürüyüş" anlamında

kaydedilmiş olup "yürüyüş etmek: saldırmak, hücum etmek" birleşik eylemi de bulunmaktadır (TDK, 24 Ekim 2015).

1. Eylemden hareket adı yapar

a. "yürüyüş biçimi/tarzı"

özin ḳarġa keklige öte néde

bayıḳ kendü ***yürüş****ini unıda (SNB, 226/8)*

her çend ḫoş ***yörüş****lü ve gökçek daḥı olursa ki adamı ḥaḳīr gösterür (KN, 75/4)*

b. "yürüme işi, yürüme"

Atuñ gökçek ṣūretlüsi oldur ki üstādlar dėmişlerdür ki: "Dişi ince ola, … ***yöriyiş****de uyanuḳ, bögri sıġanmış, budı içi géñ, yanınuñ eti bitmiş" (KN, 97/3)*

… eger üc günlük yol ḳuruda-y-ısa deve yā yaya ***yürüyiş****iledür ve gice ḳonduġı-y-ıla ḥisāb olmaz (Mİ, 18b/15)*

2.1.41. [-sak]

İşlek olmayan bir ektir. Sadece bir sözcükte tanıklanmıştır.

2.1.41.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

unutsaḳ, unut-saḳ biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "unutsağı (unutsağu, unutsak): unutkan" anlamında kaydedilmiştir (TDK 10 Haziran 2016). EM'de *unutsaḳlıḳ ~ unutsaġlıḳ* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. "unutkan"

Baġırı ve ṭalaġı bişürür ve menīyi azaldur ve cimā‘ şehvetin zāyil éder ve ṭa‘ām arzūsın giderür ve ***unutsaḳ****lıḳ getürür (EM, 20b/12)*

2.1.42. [-sı]

İşlek olmayan bir ektir. Yalnızca bir sözcükte tanıklanmıştır.

2.1.42.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

buñalsı, buñal-sı biçiminde türeyen sözcük "sıkıntı" anlamına gelmektedir. Sözcük SNB'da *buñalsılıġ*[30] sözcüğünde taban olarak tanıklanmaktadır.

1. Eylemden soyut ad yapar

a. "sıkıntı"

buñalsı*lıġ olsa añа degin*

güder dincligini gözetmez begin (SNB, 188/9)

2.1.43. {-t}

ET.'de bulunan bir ektir. Gabain, *adırt, urunt* vb. örneklerini verdiği ekle ilgili yorumda bulunmamıştır (2007: 55) Tekin, *batut, yaşut* örneklerinden hareketle ekin {-Ut} olacağını işlevinin ise eylemin sonucunu bildirmek olduğunu belirtmiştir (1992: 85). Bilgen, soyut ve somut adlar türettiğini aktarmıştır (1989: 76-77). Erdal,

[30] TaS.'de sadece SNB tanık gösterilerek sözcük *bunalsalık* biçiminde maddebaşı yapılarak *bunaltı, şıkışık durum* anlamı verilmiştir. Ancak, hem Dilçin'in hem de Cin'in yaptığı çalışmalara baktığımızda sözcük *buñalsılıġ* biçiminde transkıribe edilmiştir. Ayrıca Dilçin *buñalsılıḳ* biçiminde nüsha farkını da belirtmiştir. Öte yandan DS'de *bunalsalık* maddebaşı *nungunluk, buñgunluk -2*'ye gönderim yapılarak "sıkıntı darlık" anlamında kaydedilmiştir bk. (Dilçin, 1991: 387; Cin, 2012: 227; TDK, 23 Ekim 2015).

ekteki yardımcı ünlünün eklendiği sözcüğün yapısına göre farklılık arz ettiğini belirterek /r/ dışında diğer ünsüzlerde herhangi bir değişikliğe uğramadığını, {rA-}eki üzerine geldiğinde tabanın son ünlüsünü yuttuğunu ve böylelikle /r/'den önce ünlü türemesi (anaptyctic) ya da metatez (metathetical) oluştuğunu, türeme olmayan iki heceli /r/ ile biten tabanlarda ekin ünlüsünün kaybolduğunu ve bu durumun genellikle tek heceli tabanlarda da söz konusu olduğunu ve son olarak /r/ ile biten türemiş tabanlara eklendiğinde hem /r/'den önceki ünlünün hem de /r/'nin kaybolduğunu söylemiştir. Ekin işleviyle ilgili olarak ise genellikle hareket adları türettiğini ancak geçişli eylemlerin nesnesine geçişsiz eylemlerin de öznesine işaret ettiğini ayrıca soyut ad, yer adı ve âlet adı da türettiğini belirtmiştir (1991: 308-316). Taş, geçişli eylemlerin nesnesine, geçişsiz eylemlerin öznesine işaret ettiğini, eylem adı, yer ve âlet adı türettiğini ifade etmiştir (2009: 165-167). Eraslan, soyut adlar türeten ek olarak değerlendirmiştir (2012: 108).

Banguoğlu, ekin SNB'da diğer EAT metinlerine oranla çok işlek olmadığını ve SNB'daki örneklerin bilinen eski sözcükler olduğunu belirterek {-t}'li adların sıfat-fiil gibi kurulmadığını ancak daha sonraki araştırmaların geçmiş zamana dayandırılan ekin bu şekli vb.'nin bir sıfat-fiil kavramına sahip olduğunu gösterdiğini söylemiştir (1938: 110). Gülsevin, {-T} şeklinde verdiği ekin geçişli eylemlere eklenerek ad türettiğini ifade etmiştir (1997: 136).

2.1.43.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

añıt Clauson sözcüğünün temel anlamda "kırmızı kaz" daha sonra büyük kuşlar için, "oldukça büyük genellikle kırmızı bir kuş" anlamında kullanıldığını KD TatK. *a:t* "kara dalgıç" ve GB Osm. "kırmızı kaz" (20. yy. Anadolu ağızlarında da *ankıt/ankut/anğurt*) şeklinde yaşadığını belirtmiştir. Ayrıca bu sözcükle Moğolca "kara dalgıç" anlamındaki *añgir* sözcüğünün karışmış olabileceğini söylemiştir (1972: 176). Tietze, çeşitli araştırmacılara atıfta bulunarak sözcüğün etimolojisi hakkında bir bilgi vermemiştir (2007: 177). Gülensoy, *añ* "vahşi hayvan", *+gı-* "avlamak" -t şeklinde türeyip "ördeğe benzer bir tür kuş" anlamına geldiğini

söylemiştir (2007: 70). TaS.'de sözcük, "bir çeşit su kuşu"; DS'de ise "[anıt (II)-1]: ahmak, sersem, akılsız, dangalak, angıt [anıt (II)-2]: ördekten daha iri, kiremit renkli bir çeşit kuş, angıt; anıt: ekin yiyen, yaban ördeği büyüklüğünde bir çeşit kuş; anıt (I): ilgisiz, uzak durma hali; anıt (II): 1. [->anga (I)], 2. [->angırdı]; anıt (I): aptal, alık, budala; anıt (II): angut kuşu" şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 25 Ekim 2015). Ayrıca sözcüğün DS'de angırt, angult, angurt, ankut, ankıt, angud, angut ve ankıt şekilleri de kaydedilmiştir.

1. Eylemden hayvan adı yapar

a. "kırmızı renkli bir çeşit su kuşu"

ṣu yėrine ḳan aġlar idi bulıt

bulaşdı aña uçar iken ***añıt*** *(SNB, 365/7)*

ayırt, ayır-t biçiminde türeyen sözcükteki ekin Erdal, türemiş bir /r/'li tabana gelmediği için yardımcı ünlü almadan eklendiğini belirtmiştir. Araştırmacı sözcüğün "ayrım, fark, özellik, ayırıcı nitelik" anlamında eylemin nesnesine işaret ettiğini ve aynı zamanda hareket adı olduğunu söylemiştir (1991: 309-310, 314). Clauson, sözcüğün (iyelik durumlu şeyler arasında), "ayrım, fark" anlamına gelen ad olduğunu ve sözcüğün sadece (?) GB lehçesi Osm.'da yaşadığını söylemiştir (1972: 64-65). Taş, sözcüğü eylem adı olarak değerlendirmiştir (2009: 165). Tietze, *fark* sözcüğüne karşılık tekrar canlandırıldığını ve daha önce sadece *et-* ve *ol-* ile kullanıldığını, DK'da "yol kavşağı" anlamında örneğinin de bulunduğunu ifade etmiştir (2002: 238). Gülensoy, ET. *adırt'tan geldiğini belirterek "fark" anlamını vermiştir (2007: 95). TaS.'de *ayırdla-, ayırtlaş-* gibi maddebaşlarında tanıklanmakla birlikte "yol ayırdı: iki yolun ayrıldığı nokta" maddebaşında da tanıklanmaktadır. DS'de sözcük, "ayırt: süzgeç, kevgir, [ayırt(I)-1]: yol ya da su yollarının birleştiği yer, ayrım; ayırt (I): 1. [->ayırdım], 2.kıyı, çizgi, sınır; ayırt (II): hastayı iyileştireceği ya da öldüreceği inancıyla yedirilen yiyecekler" şeklinde aktarılmıştır (TDK, 25 Ekim 2015). Sözcük, EM ve MZ'de *ayırtla-* Mİ'de *ayırtlan-* sözcüklerinde taban olarak tanıklanmaktadır.

1. Eylemden soyut ad yapar

…ol piller sulṭānı direk gibi bir ayaġın çıḳarub birin basınca ol uvaḳ cānavarlar derisin, etin sünükinden **ayırt***ladılar (MZ, 51a/6)*

Ḳaynadup kefin alup mūmından **ayırt***layıcaḳ ishāl gider (EM, 9a/14)*

…ḳaçan ʻavrat ḥayżdan **ayırt***lansa yā loḥūṣālıḳdan* **ayırt***lansa ġusl vācibdür (Mİ, 8a/17)*

binüt, bin**-** biçiminde türeyen sözcüğün Tietze, "binek, binek atı" anlamına geldiğini aktarmıştır (2002: 349). Gülensoy, sözcüğü iki ayrı maddebaşı yaparak bunlardan ilki için "ekmek olacak hamurları (bezelerin) konulduğu ağaçtan yapılmış gözlü taşıma aracı olup, omuza alınarak götürülür" açıklamasını yaparak Anadolu ağızlarındaki varyantlarını aktarmıştır. İkincisi için ise "binek atı" anlamına geldiğini ve Anadolu ağızlarında "binet/binit" olarak yaşadığını söylemiştir (2007: 148). TaS.'de "binecek hayvan" anlamında; DS'de "[binit (II)]: binek atı; binet (I): binek atı; [binit (I)]: ekmek olacak hamurları (bezelerin) konulduğu ağaçtan, gözlü bir araç; binet (II): ekmek olacak hamurları (bezelerin) konulduğu ağaçtan, gözlü bir araç; binit (I): [->binet (II)]; binit (II): [->binet (I)]; binit: ekmek hamuru taşınan düz tahta tablo" şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 25 Ekim 2015).

1. Eylemden somut ad yapar

a. "binek hayvanı, (met.). yüksek yer"

…pes bilgil kim namaz ḳılduḳdan ṣoñra imām cemāʻat-ıla mevḳıf-ı aʻẓam didükleri yire gele imām **binüt** *üzere durmaḳ gerek cebel-i raḥmet didüklerine ḳarşu durmaḳ yigdür imām ḫutbe oḳuya cemāʻat ardında duralar dikleyeler (Mİ, 27a/31)*

çaşut, Clauson sözcüğün *çaş- eyleminden türeyerek, "suçlama, suç tasni" anlamında *yoña:ğ/yoña:-* sözcüğüyle eş anlamlı etken ad olduğunu belirtmiştir (1972: 431). Erdal, sözcüğü *çaşur-* eyleminden türemiş "iftira" anlamında nesne adı olarak değerlendirmiştir (1991: 311, 314). Tietze, "casus" anlamında aktarmıştır (2002: 480). Gülensoy, sözcüğün *çaw+şu-t* biçiminde türediğini belirterek Anadolu ağızlarındaki örneklerin de bunu desteklediğini belirtmiştir (2007: 222). TaS.'de sözcük "casus"; DS'de "[çaşut (I)-2]: casus [çaşut (I)-3]: dedi koducu, [çaşut (I)-4]:

gözetleyici; çaşut (I): 1 muhabir; 2. [->çaşut (I)-1]; 3. [->çaşut (I)-3]; 4. [->çaşutcı]; 5. şaşırtan, aldatan; 6. arabulucu; çaşut (II): koyun ve ineği her gün sağan kadın" şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 25 Ekim 2015). Sözcük SNB'da *çaşutla-* şeklinde taban olarak tanıklanmaktadır.

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. "casus"

eyitdi ki ***çaşutl****ayu geldiñüz*

ilümden şārumdan ḫaber bildüñüz (SNB, 315/14)

evit, év-it biçiminde türeyen sözcük "hemen, acele" anlamına gelmektedir. Clauson, *évet* şeklinde verdiği sözcükle ilgili olarak şunları aktarmıştır: "*Hakasçada tegme: é:vet ışka: körüp turğıl ele: 'aceleyle yapılmış her şeye göz at, bekle ve yavaşça (yapmaya) devam et' Kaş. III 26, fakat évek için muhtemelen müstensih hatasıdır; évek iş genellikle bir deyimdi ve bunun bir diğer örneği GB'da 20. yy. Anadolu Türkçesinde görülmektedir.*" (Clauson, 1972: 6). TaS.'de "evet (evit): ancak, lakin ama, fakat"; DS'de "evet: [-> evedi]: acele, çabuk; evedi: acele, çabuk"; anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 25 Ekim 2015).

1. Eylemden zarf yapar

a. "hemen, acele, derhal"

…eger bu ṭavāf bu üc günden ṣoñra itse mekrūhdur ammā dürüstdür ***evit*** *bir ḳoyun boġazlamaḳ gerek bu ṭavāfı daḫı ḳa'beyi yidi gez ṭavāf idüp ṣafa-y-ıla merve arasındaġı iki direk arasında bile…(Mİ, 27b/8)*

geçüd, geç-üd biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, temel anlamda "geçiş yeri, sığ yer" metafor ile "erişim" vb. anlamına gelen *keçig* sözcüğünün eşanlamlısı olarak Az. *keçid,* Tkm., Osm. *geçit* biçiminde görülen eylemden türemiş somut bir ad şeklinde değerlendirmiştir (1972: 696). Tietze, sözcüğü "geçiş; geçecek yer; iki dağ arasında dar yol; derbent" anlamlarına geldiğini söyleyerek eylem adı (nomen actionis) olarak yorumlamıştır (2009: 118). Gülensoy *geç-(i)t* biçiminde etimolojisini

yapmıştır (2007: 359). DS'de "az ürün veren tarla; av yapılan alan" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015).

1. Eylemden hareket adı yapar

a. "geçiş, erişim, ulaşım"

bu dünyā bir eski 'aceb köpridür

ki ḳamu ***geçüd****in aña uġradur (SNB, 352/2)*

ḳavut, Erdal sözcüğün muhtemelen *kagur-* "kavurmak/kurutmak" geçişli eyleminden türediğini ve sonu /r/ ile biten tabanlarda söz konusu ekin geldiğinde hem /r/'nin hem de /r/'den önceki yardımcı ünlünün kaybolduğunu belirterek sözcüğün DLT'de tanımlanmış bir yemek adı anlamında nesne adı olduğunu söylemiştir (1991: 311, 314). Clauson, sözcüğü **ka:ğ-* eyleminden türemiş bir ad olduğunu ve sadece (?) GB Osm.'da "unla kavrulmuş buğday; biraz undan yapılma bulamaç" anlamlarına gelen bir ad olduğunu ifade etmiştir (1972: 610). Gülensoy, "kavrulmuş ve dövülmüş tahıl ununa şeker ya da tatlı yemiş katılarak yapılan yiyecek" anlamına geldiğini aktarmıştır (2007: 481). TaS.'de sözcük "kavrulmuş hububat unu", DS'de "kavut (I): 1. kavrulmuş ve dövülmüş tahıl ununun şeker ya da tatlı yemişle karışımı, helva; 2. kavrulduktan sonra öğütülen tahıl unu; 3. kurutulmuş armuttan çekilerek elde edilen un; 4. ince bulgur; 5. kavrulmuş buğday; 6. bulgur kepeği; kavut (II): ilaç olarak kullanılan kaynatılmış çiçek ya da bitki kökü suyu; kavut: (< ET kagurt*) kavrulmuş un / bu undan yapılan çorba" şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015).

1. Eylemden yiyecek adı yapar

a. "kavrulmuş tahıl unu"

peyġamberlerüñ ṣaḥābeleri her biri haftada biñ ḳırḳ direm arpa yirlerdi kimi ögüdüp unun etmek eylerdi kimi ***ḳavut*** *eylerdi ṣu-y-ıla ḳarışdururdı (Mİ, 34a/18)*

ḳurut, ḳurı-t biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, "sert bir peynir çeşidi olarak kullanılan keşler" anlamına gelen bir ad olduğunu belirtmiştir (1972: 648). Bilgen, **kur-* kökünden "yağı alınmış yoğurttan yapılan peynir" anlamında somut ad

olarak yorumlamıştır (1989: 77). Erdal, "keşlerden yapılmış peynir" anlamını verdiği sözcüğü özne adı olarak değerlendirmiştir (1991: 308-309, 314). Gülensoy, *ḳuru-t* biçiminde etimolojisini verdiği sözcüğün "kurutulmuş süt ürünü", Orta Türkçede "çökelek, kurut" ve Anadolu ağızlarında "kurutulmuş süzme yoğurt; meyve kurusu" anlamlarına geldiğini belirtmiştir (2007: 578). TaS.'de sözcük "kaynatılıp suyu alınan ayran kurusu, yoğurt kurusu, keş"; DS'de "kurut (I): [->kurk-2], kurut (I): 1. kurutulmuş süzme yoğurt, 2. çökelek; kurut (II): meyve kurusu; kurut: parça parça kurutulmuş süzme yoğurt, tarhana; kurut: (<DLT. kuru) yağsız ve kuru lor peyniri*"* şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015). EM'de tanıklanan sözcüğün Canpolat ve Önler "kışın suda çözeltilip çeşitli yemeklerde kullanılmak üzere, güneşte kurutulmuş çökelek" anlamında vermiştir (2007: 157).

1. Eylemden yiyecek adı yapar

a. "kışın suda çözeltilip çeşitli yemeklerde kullanılmak üzere, güneşte kurutulmuş çökelek"

ḳurut, *ṣovuḳdur, ḳurudur ve ṣafrānuñ tīzligin giderür ve issi mizāclulara nāfi'dür ve ṣovuḳ mizāclulara yaramaz (EM, 29a/1)*

oñat, oñar-t biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "doğru, uygun, iyi, mükemmel, layıkıyla, tamam, muvafık"; DS'de "oñat (I): 1. iyi, güzel, düzgün; 2. iyi yaradılışlı, namuslu 3. doğru, uygun 4. kolay; oñat (II): tatlı; oñart (III): [->oñart-2]; oñat: iyi, doğru, uygun, düzgün" şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015). Gülensoy, *oñ-a-t* biçiminde sözcüğün etimolojisini yaparak "düzenli, düzgün, uygun; yararlı; dürüst, iyi ahlaklı" anlamlarına geldiğini belirtmiştir (2007: 626).

1. Eylemden soyut ad yapar

a. "doğru"

sikender bigi gezmek idi ***oñat***

sizün ni'metüñüz bize oldı sed

çü biz baṣduḳ işbu ile ayaġı

sizüñ luṭfuñuz oldı ayaḫ bağı (SNB, 138-5)

2. Eylemden sıfat yapar

a. "münasip, uygun"

buyurdı sarāyuñ içinde aña

oda eylediler bir ***oñat*** *yaña (SNB, 276-10)*

b. "akıllı, bilgili"

sen uṣlu vü 'āḳılsin ü andan ehl

işi müşkil eyleme çün ola sehl

geñezce şeşer dügümi ***oñat*** *kişi*

çıḳar aġduġuñ güce görse dişi (SNB, 177/1)

c. "açık, doğru"

degül yéynicek başlu gözlü

taḥammüllü durur ***oñat*** *sözlü (SNB, 348/6)*

3. Eylemden zarf yapar

a. "düzgün"

ol eyle ṭutardı süñüyi ***oñat***

ki yarardı yéri segirdürken at (SNB, 345/15)

b. "rast"

bu düzen ile yazıya çıḳdılar

apañsuzda çepçevre kim baḳdılar

görürler eyerlü uyanlu bir at

dédiler geliser üşümüz ***oñat*** *(SNB, 168-1)*

c. "uygun"

çü teñri oñarup ***oñat*** *düşe yél*

varur illere aşmadın ṭaġ u bil (SNB, 200/13)

d. “layıkıyla, doğru”

oñat *gör ḥaḳ yolı göñlüñde sırdur*

bu cümle ḫaṣlar göñülde birdür (RN, 12b/105)

ölüt, Clauson sözcüğün *öl-üt* biçiminde türediğini belirterek, “öldürme, katletme” anlamına geldiğini ve sözcükteki ekin ettirgen (causative) işlevde olduğunu belirtmiştir. Araştırmacı, Orta Türkçede genellikle “salgın, ani ölüm” anlamında *ölet* biçiminde olduğu ve 14. yy. Osm.’da “salgın ölüm” anlamında kullanıldığını söylemiştir (1972: 130). Bilgen, “öldürme” anlamında soyut ad olarak değerlendirmiştir (1989: 76). Erdal, sözcüğün *ölür-* türemiş tabanından türediğini, türemiş /r/’li tabanlarda hem /r/’nin hem de /r/’den önceki yardımcı ünlünün düştüğünü ifade etmiştir. Araştırmacı bu tezine kanıt olarak da sözcüğün hiçbir zaman “ölüm” değil, daha çok “öldürme” anlamında hareket adı olduğunu ileri sürmüştür (1991: 310-311, 314). TaS.’de “ölet: salgın halindeki ölüm, kırgın, kıran”; DS’de “ölet: öldürücü hastalık salgını, kıran; veba; kolera; salgın bulaşıcı” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015). Gülensoy, *öl-et* biçiminde etimolojisini yaparak “öldürücü hastalık salgını” anlamında aktarmıştır (2007: 661). EM’de de sözcük *ẕikr-i esma-i emraż* başlığı altında kaydedilmiştir.

1. Eylemden hareket adı yapar

a. “veba, öldürücü salgın hastalık”

Arapça Farsça Türkçe

الوبا بیمار عام ölüt ‘veba’ (EM, 68b)

yoġurt ~ yoġurd[31]**,** Gülensoy “**yu-ġ-* ‘*yoğunlaştırmak’ *+(u)r-* ‘kalınlaştırmak’ *+-(u)t*” biçiminde etimolojisini yaparak “maya katılarak

[31] Erdal, bir taban sadece {–Ur-} ekiyle genişlemişse, kullanımı ve anlamı çağrışım yapmıyorsa {–Ut} ekiyle türetilen sözcüğün basit bir eylemden mi yoksa o eylemin ettirgen halinden mi türediğini saptamanın mümkün olmadığını belirtmiştir. Araştırmacı Eski Türkçede *yogrut ~ yorgut ~ yorgurt* şeklinde görülen sözcüğün *yogun* sözcüğünün de tabanı olan **yog-*‘dan getirmenin gerçekten

koyulaştırılmış beyaz, kıvamlı süt ürünü" anlamına geldiğini ve sözcükteki ad türetim ekinin Türkçe süt ürünlerine gelen {-(U)t} eki olduğunu belirtmiştir (2007: 1152).

1. Eylemden yiyecek adı yapar

a. "maya katılarak koyulaştırılmış beyaz, kıvamlı süt ürünü"

***yoġurt**, ekşisi ṣovuḳdur ḳurudur, ṭatlusı issidür, yaşdur, çoḳ ġıda vérür (EM, 40a/ 6)*

*…eger etmegin bularuñ-ıla yimezse **yoġurd**-ula yā yimiş-ile yiye (Mİ, 37a/14).*

2.1.44. {-I}/{-U}

ET.'de {-g} şeklinde görülen bir ektir. Oğuzların ek sonlarında bulunan /g/'yi düşürmeleriyle birlikte ekten önce gelen yardımcı ünlünün ekin işlevini üstlenmesiyle meydana gelmiştir (Güner, 2013: 141).

Gabain, ekin çeşitli anlamlar verdiğini söyleyerek ekin işlevi hakkında "yapılan işin sonucunda ortaya çıkan şey, aktif isim ve diğerleri" değerlendirmesinde bulunur (2007: 51). Tekin, ekin eylemin gösterdiği hareketin sonucunu ve bu sonucu daha çok etken olarak ifade ettiğini, böylelikle {-k} ekinden ayrıldığını, ayrıca (Uygur Türkçesi) /n/ ağzında yardımcı ünlünün bazen /a/ olduğunu belirtmiştir (1992: 83). Tekin, eylem sonucunu bildiren adlar; Bilgen, soyut-somut ad, yer adı ve sıfatlar türettiğini aktarmıştır (2003: 89; 1989: 40-45). Erdal, eki {-Ok} ~ {-Uk}'tan ayırmanın çok kolay olmadığı belirterek ekin geçişsiz eylemlerin öznesine, geçişli eylemlerin de nesnesine işaret ettiğini, hareket adı, soyut ad, âlet adı, yer adı türettiğini söylemiştir (1991: 172, 223).

---

mümkün olduğunu; bu durumda da *yogur-* tabanı böyle bir tabandan türemiş bir sözcük ise *yogrut*'un düzensiz bir türeme olduğunu çünkü beklenilen türemenin *yogut* olması gerektiğini söylemiştir. Öte yandan *yogur-* ya da kısaltılmış şekli türemiş bir sözcük değilse günümüzdeki *yogurt* sözcüğünün ET metinlerinde tanıklanmış olunacağını dolayısıyla *yogrut*'un sadece çağdaş şekli değil en eski şekli de olan şeyin (sözcüğün) sadece bir göçüşmesi (metathesis) olabileceğini ifade etmiştir (Erdal, 1991: 312-313).

Banguoğlu, {-ġ}ekindeki /ġ/ sesinin düşmesiyle meydana gelmiş bir ek olduğunu belirterek Osmanlıcada bazı eylemlerin *yazılmış, örtülmüş* vb. yerine *yazılı, örtülü* vb. geçmiş zaman sıfat-fiili oluşturduğunu, EAT.'nde ise bu yapıdaki sözcüklerde orta hece ünlüsünün *yazlu* düşmüş örneklerinin olduğunu söylemiştir. Ayrıca bu gibi sözcüklerdeki ekin eylemden ad türeten {-U} üzerine gelen {lU} sıfat eki değil, edilgen eki {-Il}üzerine *-ıl-u* şeklinde gelen {-U} olduğunu vurgulamıştır (1938: 119-120[32]). Timurtaş, Banguoğlu'na atıfta bulunarak ekin, ET.'deki {-(ı)ġ}ve {-(i)g} ekinden geldiğini, aradaki yardımcı ünlünün /ġ/ ~ /g/'nin düşmesi ile yuvarlaklaştığını ve ekin çeşitli anlamlarda ad türettiğini söylemiştir. Ayrıca eylemlerin meçhul tabanlarına geldiğinde geçmiş sıfat-fiil anlamı taşıyan sıfatlar yaptığını belirterek bu yapılardaki {-U}'nun {-(ı)ġ/{-(i)g}'den mi olduğunun eylemden ad yapan bir {-U}'nun da bulunması dolayısıyla iyice karıştığını, ancak geçmiş zaman sıfat-fiili manasında sıfat yapan {-Uḳ}ekine benzetilerek {-Uġ}ekinin kullanılmış olabileceğini ifade etmiştir (2012: 80-81). Korkmaz, ET.'deki {-g} ekinin eriyip kaybolması ile geriye kalan bağlantı ünlüsünü yuvarlaklaşmasından meydana gelmiş EAT.'e özgü bir ad türetim eki olduğunu söylemiştir (1973: 198). Gülsevin, ET.'deki {-g} ekinin ünsüzünün EAT.'de erimesiyle bu ekle türeyen şekillerin /g/'siz kaldığını ve tek ünlüden ibaret eylemler üzerinde ise bu /g/'lerin korunduğunu belirtmiştir (1997: 134[33]).

2.1.44.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

aru(ġ), arı-ġ biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, temel ve metafor yönden "temiz, saf" anlamında durum adı şeklinde değerlendirerek bazen *arıtı:* gibi zarf olarak da kullanıldığını belirtmiştir. Araştırmacı, ikinci hecede ses değişikliği ile tüm lehçelerde yaşadığını, 14. yy. Osmanlı Türkçesinde "temiz, saf" anlamında *aru/arı* biçiminde olduğunu söylemiştir (1972: 213). Bilgen, sözcüğü sıfat olarak

[32] Banguoğlu, edilgen çatı üzerine gelen {-U} ekini {-IlU} şeklinde birleşik ek olarak ayrı bir madde şeklinde değerlendirmiştir (1938: 19-120).
[33] Gülsevin, {-U} < {-(ı)g} ~ {-gU} ~ {-U} şeklinde bir madde açarak {-U} ekiyle geçişli ve geçişsiz eylemlerden türemiş sözcükleri sıralamıştır (1997: 137).

değerlendirmiştir (1989: 45). Tietze, sözcükteki eki edilgen sıfat-fiil yapan ek olarak yorumlamıştır (2002. 203). Gülensoy' *ārı-g*'tan "temiz, saf, arı" anlamına geldiğini aktarmıştır (2007: 76). TaS.'de sözcük, "arı (aru (I), arık (I)): 1. temiz, saf, pak; 2. müberra, berî; 3. güzel, parlak"; DS'de "aru (II): 1. iyi, güzel; 2. arı, temiz; aru (III): arı" şeklinde kaydedilmiştir (24 Ekim 2015). EM'de sözcük *arıca;* KN'de *arılıḳ, arısuz*; SNB'da *arusız*; KY'da *arlık*; Mİ'de *arıca/aruca, arıdıcı, arılık/arulık, arısuz, arısızlık* sözcüklerinde taban olarak kullanılmıştır. EM'de eylem *… dükeli kuşlardan anuñ eti yégrekdür, dimāġı arıdur … (3a/14)* ifadesinde tanıklanmaktadır (Canpolat ve Önler, 2007: 18).

1. Eylemden durum adı yapar

a. "parlak"

Ve ol yüzüñ rengini ***aru*** *eyler (EM, 14b/12)*

b. "temiz"

ki geydükleri soyḳaları ***arı***

semiz idi vü yorġa idi atları (SNB, 315/12)

didi zindānı temīz eyleñ bugün

çevre yanın ***arı*** *eyle zū-fünūn (KY, 20a/752)*

ḳamu 'imān getürüp oldı ***arı***

begendiler ol yūsuf peyġāmberi (YZ, 18/264)

geçürmez sini ṭaşrağı ṭa'ātüñ

arı *olmazısa gizlü ṣıfātuñ (RN, 23b/228)*

Nevḫara bu töhmetden ***aru****dur amma anı göricek göñlüm ürker (MZ, 12a/2)*

Dilerseñ ki ardunca gülmeyeler elüñ alṭındaġıları ***arı*** *dut (KN, 45/11)*

… eri-y-ile yata ammā nesne gördükce gendüyi ***arı*** *ḳıla (Mİ; 8a/19)*

2. Eylemden nitelik adı yapar

a. “temiz”

*sözi ḫoş yüzi ḫūb aṣlı **aru***

bir içim su bigiyidi ṭupṭuru (SNB, 186/2)

*Gerek ki dili **arı** ve yüzi **arı** melīḥ ola (KN, 110/12)*

*… kişinüñ ẕātı **aru** ve yüce olduġı taḳvā sebebiledür (Mİ, 32b/14)*

b. “saf”

‘arabca bulınmayıcaḳ yarusı

*ḳalan dillerüñdür bayıḳ **arusı** (SNB, 371/7)*

c. “parlak”

*Ve ṭabbāḫlıġa yarar ḳul ‘alāmeti oldur ki: Yüzi, teni **arı** ola (KN, 89/15)*

3. Eylemden sıfat yapar

a. “saf”

***aru** toḫmdan aru biter taḫıl*

ögüt vérmege kimseye olmañ baḫīl (SNB, 23/6)

*eytdiler aḥsente iy **arı güher***

sensin āḫir aṣl-ı pāk ü pür-hüner (KY, 27b/1050)

*ṣundı aldı bismillāh déyü **arı***

içdi anı düşdi yére cān véri (YZ, 98/1464)

*Tengri te‘ālā cümle yaradılmış cevāhirinde ādem oġlan cevheri gibi **aru** cevher yaratmadı (MZ, 20b/9)*

*Ol dirlik dirilesin ki **arı** tohmuña vü gökçek aṣluña lāyıḳ ola (KN, 4/13)*

*etmek; **arı** taḫıldan ola ve eyü ögüdeler ve kepeginden gey arıdalar (EM, 4a/11)*

b. “temiz”

oḳıdı hemān cevher kişi

*gözi ṭoḫ u göñüli **arı** kişi (SNB, 264/12)*

yūsufa ‘ışḳı bir iken yüz olur

*ḫıdmetiçün key **arı** tonlar ḳılur (KY, 14b/525)*

***arı** tonlar géydürür ol dem aña*

anı gören ḫalḳ ḳamu batar taña (YZ, 17/254)

*key **arı** cān gerek şeh ḥażretinde*

ırılmadın ṭura sulṭān ḳatında (RN, 5b/28)

*… ciger-gūşem çevreden ulular senüñ ayü aduñ ve **arı** dirligüñ işidüb cān u göñül birle dilerler (MZ, 34a/7)*

*‘Avrat gerek ki **arı** yüzlü ve **arı** dīnlü evcümen … ve kendi adın saḳınıcı ola (KN, 101/3)*

*… şol ḳırlarda **arı** yérlerde biten ṭomalan tāzeyiken ṭuzıla ve yaġıla yéyeler (EM, 26b/9)*

c. “iyi, güzel”

*Ve müdbir olma, aru ṭonlu ve **aru** sözlü ol. (KN, 151/14)*

4. Eylemden zarf yapar

a. “saf”

*aru toḫmdan **aru** biter taḫıl*

ögüt vérmege kimseye olmañ baḫīl (SNB, 23/6)

*… bir cüzv keşür ve bir cüzv şoġan, bir cüzv baḳla, bir cüzv noḫūd, semüz ḳoyun etiyile **arı** bişüreler (EM, 67b/5)*

b. “temiz”

Ve eyü işlerine şükr eyleye. ve ṭonın **arı** *géye (KN, 205/2)*

c. “iyi, güzel”

yūsufa **arı** *naẓar ḳılmışdı ol*

ol naẓarla oldı dergāha ḳabūl (KY, 7b/265)

d. “iyice”

ṭurı geldi kendüzin yudı **arı**

secde ḳıluban şükr édüp yalvarı (YZ, 48/704)

batu(g), Clauson *bat-ıġ* biçiminde türeyen sözcüğü ad/sıfat olarak değerlendirerek çeşitli özel kullanımlarla temel olarak “batma hareketi” anlamına geldiğini söylemiştir. Araştırmacı, Kuzey Kır.’da *batu:* “batma hareketi, delik, çöküntü” ve GB Osm.’da *batı* “güneş batımı, garb” gibi kelimelerde yaşadığını; ancak GD Türkçesinde *batuk* “bataklık” ve GB Osm. *batık* “çökük, batık” gibi modern biçimlerin muhtemelen paralel edilgen ad/sıfat *batuk* sözcüğünden türeme ve *batak* “bataklık” gibi sözcüklerin ilk defa Çağataycada tanıklanan türemiş ad *batgak*’ın ikincil biçimleri olduğunu söylemiştir (1972: 301). Bilgen, “batıg” sözcüğünü “bataklık” anlamında yer adı olarak değerlendirmiştir (1989: 42). Erdal, sözcüğün Uygurca bir örnekte muhtemelen “bataklık, geçit” anlamına geldiğini, DLT’te sözcüğün “nehir ya da benzeri şeylerin dibi” anlamında aktarıldığını, KB’de “dipsiz kuyu, *ädiz* “yüksek” sözcüğünün zıttı ve “(olumlu) içten” anlamlarında olduğunu belirterek ET.’de “tuvalet” anlamında da kullanılmış olmak zorunda olduğunu ifade etmiştir (1991: 183). Tietze, sözcükteki {–I} ekini nomen actionis olarak değerlendirerek sözcüğün “güneşin batması, gurup, garp istikameti” anlamlarına geldiğini aktarmıştır (2002: 293). Gülensoy, *bat-sıġ*’tan getirdiği sözcüğün “batı, garp” anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 121). TaS.’de sözcük “güneşin battığı yer”, DS’de “batı (I): uzak*”*, anlamında kaydedilmiştir (TDK, 25 Ekim 2015).

1. Eylemden yön adı yapar

a. “garp”

… bizüm şehrümüz ki izniḳdür ḳıblesi gün ***batu****sı-y-ıla gün ṭoġısı ortasındadur (Mİ, 11a/4)*

bilü(g), Clauson *bil-ig* biçiminde türeyen sözcüğü, *bilig*’e dayandırarak *bilig*’in hareket adı olduğunu, erken dönemde standart olarak “bilgi” (knowlwdge) için kullanıldığını, anlam genişlemesi ile çeşitli anlamlar kazandığını, bu anlamlardan bazısında ilginin belirsiz olduğunu ve çağrıştırdığı anlamın ise zihinsel süreç belirttiğini ifade etmiştir. Modern dönemde *bil-’*in diğer türevleri ya da ödünç sözcüklerin (loan word) sözcüğün yerini aldığını, ancak KD lehçelerinde yaşadığını, ayrıca sözcüğün Osm.’da *bilü/bili* “bilgi” şeklinde tanıklandığını belirtmiştir (1972: 339). Bilgen, *bilig* biçiminde maddebaşı yaptığı sözcüğü “bilgi, bilim” anlamında soyut ad olarak değerlendirmiştir (1989: 40). Erdal da *bilig* biçiminde ele aldığı sözcüğü hareket adı olarak yorumlayarak zihindeki *öpke bilig, bilge bilig* gibi diğer fonksiyonlarla soyutluklar da meydana getirdiğini söylemiştir (1991: 183-184). Tietze, “mâlumat” anlamında aktarmıştır (2002: 346). TaS’de sözcük “bilü (bili): 1. bilgi, ilim irfan, idrak, malumat; 2. zihin, fikir*”*; DS’de “bili (II): [->bilik (I)]” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015). Sözcük SNB’da *bilisüz, bilisüzlik, bilüsüz, bilüsüzin, bilüsüzlik* ve KN’de *bilüsüz* sözcüklerinde taban olarak görülmektedir.

1. Eylemden soyut ad yapar

a. “insan aklının erebileceği olgu, malumat, bilgi”

bilü*yile işi başarur kişi*

bilü*süz kişi yéle vérür işi (SNB, 52/3)*

bilü*ñi gel unut sen uṣluyısañ*

sa‘ādet gösterene ḫūluyısañ (RN, 19a/176)

ol nesne ki anı bilmege yaramaz Tengri zātıdur. ādem oġlanı fikri ve ***bilü****si aña muḥīṭ olmaz (MZ, 25b/7)*

Zinhār kendü ***bilü****ñe maġrūr olmaġıl ve kendüzüñi bilür ṣanmaġıl (KN, 32/8)*

b. "zihin, fikir, idrak"

başındadı sevdā elinde ayaḫ

bilü*sinde ḥīle bėlinde ḳuşaḫ (SNB, 148/7)*

şükür ḳıldı ḥaḳa ol devlet issi

irürdi devlete 'aḳlı ***bilü****si (RN, 18b/174)*

…pes bu nesne ḥaḳ ta'ālanuñ esrārındandur buña kimsenüñ 'aḳlı irişmez ve ***bilü****si yol bulmaz bu nesneyi bilmek āḫiretde olur didiler (Mİ, 40b/27)*

bitü ~ biti(g), Clauson *biti-g* biçiminde türeyen sözcüğü, somut ad olarak değerlendirerek yazılı bir şey için genel bir sözcük "yazıt, kitap, mektup, belge" vb. anlamına geldiğini söylemiştir. 14. yy. Osm.'da *bitig;* 14-18. yy.'da *biti* genellikle "mektup" anlamında olduğunu bazen daha çok "yazılı belge" ve 14-15.yy.'da da özel (special) olarak "ölüm ilanı, bir kişinin ölümünden sonra yaşamı süresince yaptığı amellerin kaydı anlamına geldiğini söylemiştir (1972: 303). Bilgen, *bitig* sözcüğünü "kitap" anlamında somut ad olarak değerlendirmiştir (1989: 43). Erdal, "yazılı herhangi bir şey" anlamına gelen sözcüğün eylemin nesnesine işaret ettiğini ifade etmiştir (1991: 184). Tietze, "yazılmış şey, mektup, senet, kitap" anlamında olduğunu aktarmıştır (2002: 358). Gülensoy, *biti-k* "yazı" şeklinde kaydettiği sözcüğün Anadolu ağızlarında *biti, bitgi, bitik* olarak "defter, mektup, kitap" anlamında olduğunu belirtmiştir (2007: 152). Sözcük TaS.'de, "biti (bitik (I)): 1. mektup, yazılmış şey; 2. defteriamal; 3. senet, belge"; DS'de "biti (I): 1. defter, 2. mektup; 3. kitap; 4. forma, kitap parçası; 5. muska; 6. vesika, vekâletname, senet, kart, kimlik cüzdanı, tezkere; bitik (V): 1. [-> biti (I)-2]; 2. [-> biti (I)-3]; 3. [-> biti (I)-5]; 4. [-> biti (I)-6]" şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015).

1. Eylemden nesne adı yapar

a. "yazılmış şey mektup, kitap vb."

bitü*ñi görüben sevindüm şükür*

be-cid aġlar iken avındum şükür (SNB, 342/3)

bir ***biti*** *yaz mışra varsun bir kişi*

söylesün anda aña uşbu işi (YZ, 24/348)

çün ögüt anuñ derdine aṣṣı ḳılmadı, bārı güç daġı kār eyleye ki āḫıru'd-davā-i'l-key ḳurda girü ***biti*** *yazub bile viribidiler.* ***biti*** *maẓmūnı budur kim… (MZ, 50a/1)*

Çün élçi geldi, ***biti*** *vérüp peyġam degürdi (KN, 116/3)*

… kişi olur kim 'ibādetler getürür sözünde yā ***biti****sinde yā düzdügi kitābında ya coḳ namāz ḳılur … eyü diṣünler diyü bunlar dükeli riyādur ṣevābı yoḳdur (Mİ, 33b/21)*

a. "senet"

gelüñ aña yazuñuz hem bir ***biti***

muḥkem olsun aramuzda bu ṣatı (YZ, 15/224)

2. Eylemden soyut ad yapar

a. "(met.) defter"

vaḳt oldı kim 'ameli ***biti****sin boynına aṣub dünyādan gūr menziline vara (MZ, 7a/9)*

ucmaḳ ehlinüñ ***biti****sin saġ eline vireceklerdür ve ṭamu ehlinüñ* ***biti****sin ṣol eline gögsinden ṣokup arḳasından çıḳarup eline ḳara* ***biti*** *vireceklerdür (Mİ, 3b/23)*

b. "(met.) mektup"

Dirligüm ma'zūllıḳ ***biti****sini saçumda yüzüme şöyle yazdı … (KN, 3/10)*

busı(g) ~ busu ~ puṣu ~ pusu, Clauson *bus-ıg* biçiminde türeyen sözcüğün "tuzak" (ambush) anlamında türemiş ad olduğunu, sadece (?) GB Osm.'da *pusu*, KB Kumukça'da *pusğun*, GB Az.'de *pusgu* şeklinde yaşadığını söylemiştir (1972: 373). Bilgen *busuġ* sözcüğünü soyut ad oalrak yorumlamıştır (1989: 40). Tietze ve Gülensoy, "birine saldırmak için saklanarak beklenen yer" anlamında aktarmışlardır (2002: 408; 2007: 705). Tietze, sözcüğü yer adı (nomen loci) olarak değerlendirmiştir (2002: 167). TaS.'de "pusu"; DS'de pusu: *[-> pusañ]* şeklinde

kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015). SNB'da *bus-* eylemi *ḳara ḳaygu gönlini başdıyıdı / ṣınuḫlu olup ḳatı buṣdıyıdı (149/4)* beytinde tanıklanmaktadır (Cin, 2012: 188).

1. Eylemden yer adı yapar
   a. "birine saldırmak için saklanarak beklenen yer"

bir aṣlan durur mīşede ***busu****da*

ki ḳaplan görür ise ödi ṣıda (SNB, 197/8)

bu resm ile gölge bıraḫdı suya

ṣanasın ki girmişdi ay ***busı****ya (SNB, 108/6)*

busu*da varımış kafir çerisi*

ikibin er giyimlü her birisi (GZ, 215a/640)

2. Eylemden hareket adı yapar
   a. "birine saldırmak için saklanarak beklemek"

pusu*muzı bī-temre açmazıduḳ*

açılası vaḳt olsa ḳaçmazıduḳ (SNB, 286/1)

ḳaralar gitdügi yola gitdi ol

bir ḳaya ardına ***puṣu*** *tutdı ol (GZ, 235b/1280)*

bir nicesi düşmāna āşikāre gelür, arslan gibi. bir nicesi ***busu*** *eyler, siñer. ḳablan ve fāres gibi (MZ, 43b/9)*

buşu(g), Clauson sözcüğü *buşı* ve *buşug* biçiminde iki farklı maddebaşı yapmıştır. Bunlardan ilkinin *buş-* eyleminden türemiş "huysuz (bad-tempered), sinirli (irritable) anlamına gelen durum adı olduğunu; ikincisinin ise *buş-* eyleminden tüeyerek hapaks olarak sadece Karahanlıcada *buşug buşdı* ifadesinde görülen ve "huysuz (bad-tempered), sinirli (irritable) anlamında hareket adı olduğunu söylemiştir (Clauson, 1972: 377; 379). Bilgen, "sinirlendirme" anlamını verdiği

buşuġ sözcüğünü soyut ad olarak değerlendirmişitr (1989: 40). Erdal, "aşırı derecede sinirlendirilmiş olmak" *figura etymologiga buşug buş-* anlamını vererek {(X)g} eki içerisinde ele almıştır (1991: 185). Tietze, "öfke" anlamında aktararak sözcüğü hareket adı olarak değerlendirmiştir (2002: 401). TaS.'de sözcük "öfke" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 23 Ekim 2015). YZ'da *buş-* eylemi şu beyitte tanıklanmaktadır: *iki yıl yatsun dėyü ḳaḳır buşar // ḳardaşları gelür ayaġına düşer (YZ, 79/1170)* bk. (Demirci ve Korkmaz, 2008: 239).

1. Eylemden soyut ad yapar

a. "öfke"

geçürdüñ 'ömrüñi sen ***buşu*** *ile*

hemān ẓulmetdesin işbu ḫūyıla (RN, 23a/222)

diri(g), Clauson sözcüğün **tir-* eyleminden türemiş "canlı; hayat" anlamlarına gelen ad/sıfat olduğunu, KD Tuv.'da *dirig*, GB Az., Osm.'da *diri*, Tkm'de *di:ri:* biçiminde yaşadığını ve 14. yy. Osm.'da çeşitli deyimlerde bulunduğunu belirtmiştir (1972: 543-544). Bilgen, sözcüğü sıfat olarak ele almıştır (1989: 45). Erdal *tirig* sözcüğünün "canlı (living, alive)" anlamına geldiğini belirterek *tir-* eyleminin öznesine (subject) işaret ettiğini söylemiştir (1991: 208-209). Tietze, "yaşamakta olan, canlı" anlamında aktararak sözcükteki eki edilgen sıfat-fiil türeten ek (participium passivum) olarak değerlendirmiştir (2002: 627). Gülensoy, **ti:r-* eyleminden türediğini belirttiği sözcüğün "canlı" anlamına geldiğini ifade etmiştir (2007: 288).

1. Eylemden durum adı yapar

a. "canlı"

ne baḫtludur ol kim idi bile

diri *iken ölüminden öñdin öle (SNB, 20/8)*

iki ṣūret birbirin ḳuçmış-durur

şöyle ḳuçmış sanasın ***diri****-durur (YZ, 33/486)*

o ḥalḳuñ gördiler ***diri*** *ḳalanı*

ḳırılurlar dilediler amanı (GZ, 198b/148)

ne uṣṣuñ var ne ḫod bellü delüsin

ne bunda ***diri*** *sinde ölüsin (RN, 14b/129)*

ılancı endīşe eyledi ki eger ***diri****misse alavum dükeli maḳṣudum ḥāṣılın bundan idevüm (MZ, 56a/4)*

Kişi neçe uyır ola, ne ***diri*** *ḥükmindedür ve ne ölü (KN, 72/7)*

ḳaçan saña müşkil olsa bilmeseñ ki meskūt ***diri*** *midür ya ölü midür (EM, 45b/4)*

… daḫı işāret var bu nesneye ki dirlik ölüm yaraġın itmek-icün imiş her kim ***diri****-y-iken furṣat geçürdi (Mİ, 40a/1)*

2. Eylemden sıfat yapar

a. "canlı"

çü ḳurt aç ola aġıl aġzı açuḫ

diri *ḳurtıla ḳuzı yaru buçuḫ (SNB, 121/11)*

nite kim ol göñüli ***diri*** *kişi eyitmişdür (MZ,18a/5)*

… gülmek oynamaḳ ***diri*** *göñülleri öldürür ögenleri azdurur (Mİ, 40a/37)*

3. Eylemden zamirlik yapar

3.1. {+I} belirtme hâl eki ilavesiyle

a. "canlı"

İsrāf 'aḳlı ḫīre eyler, ***diri****yi öldürür (KN, 83/3)*

dutu(g), Clauson *tut-ug* biçiminde türeyen sözcüğün, oldukça geniş bir anlam yelpazesi olduğunu, KD Şor *tudug* "yağma" (pillage), Tuva *tudug* "bina" (building), K Kır.'da *tutu:* "(1) tutma, kavrama" (holding, grasping); (2) "çadırın kapı örtüsü" (the felt cover of a tent); GB Osm. *tutu* "(1) (kumarda) bahis (stake); rehin (borç

için)" şeklinde yaşadığını söylemiştir (1972: 452-453). Bilgen, *tutuġ* sözcüğünü "rehine" anlamında soyut ad olarak ele almıştır (1989: 41). Erdal, *tut-* eylemin öznesine ya da nesnesine işaret eden çeşitli anlamlara geldiğini ve soyut anlamda da kullanıldığını ifade etmiştir (1991: 210-211).Tietze ve Gülensoy, sözcüğü "rehin" anlamında aktarmıştır (2002: 666; 2007: 938). TaS.'de sözcük "dutu (I) (tutu (I), duta (I)): rehin"; DS'de "dutu (I): 1. nişanlanan kızla erkeğin birbirine verdikleri hediyeler; 2. hediye; 3. dul kadının evlenmek için söz verdiğini bildirir hediye; 4. güven belgesi olarak verilen şey, rehin; 5. ipotek; 6. alış verişte verilen pey; dutu (II:) [->dutalga-1]; dutu: 1. çağın, 2. im, belirti; tutu (I) [tutak (VII), tutanak (II), tutsak, tutsuk]: bir borcun ödeneceğine inanca olarak, ödediğinde geri alınmak üzere, borçlunun alacalıya verdiği değerli şey, rehin; tutu (II): 1. nişanlılara tarafların gönderdiği armağan; 2. çevre, mendil; tutu (III): 1. belirti, im, iz; 2. evliliği belirten nişan; tutu (IV): el ele tutuşarak oynanan bir halk oyunu, halay; tutu (V): teyze; tutu (I): değer; tutu (II): güvey evinden gelin evine gönderilen ilk armağan; tutu (III): im, *belirti"* şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 23 Ekim 2015).

1. Eylemden soyut ad yapar

a. "rehin, ipotek"

Ve bir żarūret-içün borç eyleme ve nesneñi ***dutu*** *ḳoma (KN, 83/13)*

ölü(g), Clauson *öl-üg* biçiminde türeyen sözcüğün, "cansız; cansız insan, ceset" anlamında ad/sıfat olduğunu ve tüm çağdaş lehçelerde çeşitli ses değişiklikleri ile yaşadığını söylemiştir (1972: 142). Bilgen, *ölüg* sözcüğünü sıfat olarak yorumlamıştır (1989: 44). Erdal, "cansız, ceset" anlamında sözcüğü özne adı olarak değerlendirmiştir (1991: 198). Gülensoy, *öl-ü(g)* biçiminde etimolojisini verdiği sözcüğün "hayatı sona ermiş olan, artık yaşamayan" anlamına geldiğini aktarmıştır (2007: 661). DS'de sözcük "ölü (I): 1. ormanda, kuruyup kendiliğinden devrilen ağaç; 2. karaya çekilen kayığı bağlamakta kullanılan yere çakılı ağaç; ölü (II): bulgur değirmende çekildikten sonra geriye kalan iri taneler; ölü (III): biçilmiş ot ya da ağaç dallarından yapılmış demet" şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015). GZ'de *ölü evi*; Mİ'de *ölü issi, ölü namazı* ad tamlamalrı bulunmaktadır.

1. Eylemden özne adı yapar

a. “hayatı sona ermiş olan, artık yaşamayan, cansız”

gelüp ṣūreti gördi gitdi ögi

fiġān eyledi düşdi **ölü** *bigi (SNB, 263/5)*

ḳul seven kişi meger delü ola

kendüzin ḳula vėren ölü ola (YZ, 39/573)

bir bölügi ḳırılur biri gerlür

ölüs*in başar geçer diri gelür (GZ, 231b/1159)*

ne uṣṣuñ var ne ḫod bellü delüsin

ne bunda diri sinde **ölüs***in (RN, 14b/129)*

bir aġacıla ol ḳadar urdı kim ölüm ḥāline degüb bī̱hoẕ oldı, **ölü***ye vurdu (MZ, 2a/5)*

Fetḥi şöyle ki vardur, **ölü** *yā diri getürmeyince ṭa‘ām yėmeyem (KN, 25/9)*

‘İsī̱ (A.S) zamānında Cālī̱nūsa ḫaber vėrmişler ki bir kişi ḳopdı ki **ölü***yi diri ḳılur (EM, 13b/6)*

eger cenāze namāzın ḳılursa ide niyyet itdüm namāz ḳılmaġa tañrı-y-ıcun ve du‘ā itmege işbu **ölü***-y-icün diye (Mİ, 16a/19)*

2. Eylemden sıfat yapar

a. “cansız”

ki teñri ta‘ālā bir oġlan vėre

benüm bu **ölü** *gövdeme cān vėre (SNB, 28/6)*

Ve eger **ölü** *gevdeyi ḳaṭrāna ḳoyarlarısa ḫarāb olmaya (EM, 29b/10)*

örtü(g), Clauson *ört-üg* biçiminde türeyen sözcüğün, genellikle asıl olarak “kaplama (covering)” anlamına gelen somut ad olduğunu söylemiştir. Araştırmacı, sözcüğün (Uygurcada “kaplanmış” anlamında edilgen ad/sıfat olabileceğini), çağdaş dillerde genellikle daha özel olarak “başörtüsü, yaşmak” anlamına geldiğini

belirterek GD Tar. *örtü*, K Kır. *ürtük*, G Özb. *urtuk*, GB Az., Osm. *örtü*, Tkm. *örtük* şeklinde yaşadığını söylemiştir (1972: 205-206). Bilgen, *örtüg* sözcüğünü somut ad olarak değerlendirmiştir (1989: 44). Gülensoy, *ört-ü* biçiminde yorumladığı sözcüğün "örtmek için kullanılan şey" anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 672). DS'de sözcük "örtü (I) [örtüş]: 1. yatak; 2. yorgan; örtü (II): çatı; örtü (III): araba körüğü; örtü [örtüyh]: 1. yorgan, yastık, yatak (tümü için); 2. yatak" şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 23 Ekim 2015). Mİ, GZ, YZ, SNB'da sözcük *örtülü*, Mi'de *örtülürek* sözcüklerinde taban olarak kullanılmıştır.

1. Eylemden nesne adı yapar

a. "örtmek için kullanılan şey"

yüzi ***örtül****ü ṣanki bulıtda ay*

özi bir peri kim ṭutar oḫ u yay (SNB, 197/11)

her birine bir 'amārı ortası

örtü*leri ḳızıl altun ḳamusı (KY, 45b/1793)*

'arab eydür sözleri ṭatlu-y-ıdı

ṣormadum adın yüzi ***örtül****ü-y-idi (YZ, 47/692)*

ġazilere yedi yüz biñ ḳızılı

iki yüz ḳatır deve hem ***örtü****li (GZ, 382b/2615)*

çü ***örtü****si aġır atlas ṭoḳunmış*

sanasın üstine altın ekilmiş (KEMŞ, 13a/252)

Ya'nī̄ uyḳuyı size rāḥat kıldum, ve géceyi size ***örtü*** *eyledüm (KN, 73/3)*

… ka'benüñ ***örtüs****ine yapışa (Mİ, 27b/31)*

… bu biş nesnenüñ birisi eksük olsa yā üsti ***örtü****si olmasa ev olmaz (Mİ, 2b/20)*

2. Eylemden soyut ad yapar

a. (met.)"örtmek için kullanılan şey"

saña dėdüm āḫir süci içmegil

ṣaḳın sırrumuz **örtü***sin açmaġıl (SNB, 79/10)*

sancu(g), Clauson *sanç-ıg* biçiminde türeyen sözcüğün, temel olarak "delici (something piercing)" anlamında ad olduğunu söylemiştir. Araştırmacı sözcüğün GD Türkçesinde *sançık* "buruntu (colic)", K Kır.'da *çançu:* "bel ağrısı (lumbago)", TatK. 'da *şanşu:*"delme (puncture), delik (perforation), buruntu (colic), G Özb.'te *sançik* "buruntu (colic)", KB Kk.'ta *şanşuw*, TatK. *çençü*, Nog.'da *şanşuv* "buruntu (colic), bel ağrısı (lumbago)"; GB Az, Osm, Tkm,'de *sancı* "buruntu" şeklinde yaşadığını söylemiştir (1972: 835-836). Erdal, "mızrak, sivri uç" anlamına geldiğini ve dolayısıyla da bir âlet adı olduğunu söylemiştir (1991: 200). Gülensoy, *sanc-ı(ġ)* biçiminde etimolojisini yaptığı sözcüğün "iç organlarda batar veya saplanır gibi duyulan, nöbetlerle azalıp çoğalan ağrı" anlamına geldiğini ve EUTS.'de "kanca; sancı" anlamında kaydedildiğini belirtmiştir (2007: 729). DS'de sözcük "sancı: ağzından zeytin yağı ve sabunlu su dökülerek iyileştirilen bir çeşit at hastalığı" şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 23 Ekim 2015).

1. Eylemden hareket adı yapar

a. "karın ağrısı, buruntu"

Bir 'illetdür ki kişinüñ içi baġlanur ṭaşra varımaz ve içinde **sancu** *olur (EM, 51b/10)*

şaçu(g), Clauson *ṣaç-ıg* biçiminde türeyen sözcüğün, özellikle katı nesneleri "saçma hareketi" anlamında hareket adı olduğunu, K TatK. 'da *şaşu*, Kk.'da *şaşuw* "düğün hediyesi" olarak yaşadığını ve 14-18. yy. Osm.'da *saçu/saçı* "şenlikte mücevher, para ve yemek dağıtılması" anlamında olduğunu aktarmıştır (1972: 796). Erdal, "saçma için sunulan şey (offering for scattering), ikram saçımı (scattered offering)" anlamına geldiğini söyleyerek *saç-* eyleminin nesne adı olduğunu belirtmiştir (1991: 199). Gülensoy, "gelinin başından saçılan çiçek, şeker, para gibi şeyler; düğün armağanı" anlamına geldiğini aktararak *saç-ı* biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 710). TaS.'de sözcük "saçu (saçı): bazı düğün ve şenliklerde ortaya saçılması âdet olan inci, maden para, şeker, hububat gibi şeyler"; DS'de "saçı [saçılık]: 1. düğün armağanı; 2. gelinin başına saçılan şeker, arpa ve para gibi şeyler;

3. düğün çağırışı olarak gönderilen kibrit; 4. armağanlar gelinin başı üstünde tutulan tepsiye konularak yüksek sesle konuklara gösterme geleneği; saçı [saçuluk]: 1. düğün armağanı; 2. oğlan evinin gelinin yakınlarına gönderdiği armağanlar; saçu: düğün çağrısı" şeklinde kaydedimiştir (TDK, 24 Ekim 2015).

1. Eylemden nesne adı yapar

a. "bazı düğün ve şenliklerde ortaya saçılması âdet olan inci, maden para, şeker, hububat gibi şeyler"

öte nev-bahāra varup geçdidi

çoḳ altun u incü ***şaçu*** *ṣaçdıdı (SNB, 350/4)*

reyyān daḫı yūsufı öper ḳuçar

sulṭān olduñ dėr aña ***saçu*** *saçar (YZ, 51/759)*

b. "düğün hediyesi

bu resm ile bir hafta ṭoy oldı

gelen ***şaçu****dan ṭamları ṭoldı (SNB, 353/11)*

ṣatı(g) ~ satu, Clauson *sat-ıg* biçiminde türeyen sözcüğün, temel anlamda "satım (selling)", fakat genellikle daha özel olarak "ticaret (trade), alışveriş (commerce)" ve bazen "satış bedeli (sale price)" anlamına geldiğini, sözcüğün bazı çağdaş dillerde *satıg/satı/satu* olarak yaşadığını söylemiştir. Araştırmacı, 14-17. yy. Osm.'da satu: *1. ticaret/alışveriş; 2. satılan şey; 3. pazar*; satu bazar: *alışveriş* anlamında olduğunu aktarmıştır (1972: 799). Erdal, "satım, alışveriş" ve "satış bedeli" için de kullanılan hareket adı olduğunu söylemiştir (1991: 201). TaS.'de sözcük "satu (satı): 1. satış; 2. satın alınacak şey; 3. pazar yeri"; DS'de "satı (I) [sati] : aslında, zaten; satı (II): 1. düğün armağanı; 2. satılık mal; satık (I): bağlı; satık (II): 1. satılan, elden çıkarılan (mal vb.); 2. peşin; satık (III): [->savak (II)-1]" şeklinde kaydedilmiştir. Ayrıca TaS.'de "satu bazar: alışveriş; satu bahası: satış bedeli, değeri, kıymeti; satu bazar akçası: pey akçesi; satu eylemek (satu bazar etmek): satış yapmak, satmak" maddebaşları da bulunmaktadır (TDK, 24 Ekim 2015).

1. Eylemden hareket adı yapar

a. “alışveriş”

eyitdi ki var indi odaña otur

***ṣatu** bāzāruñ gör ü işüñ bitür (SNB, 266/7)*

gelüñ aña yazuñuz hem bir biti

*muḥkem olsun aramuzda bu **ṣatı** (YZ, 15/224)*

*Olmaya ki **satu** vaḳtında ġāfil olasın; zīrā bir görmekden bilinmez (KN, 92/2)*

sevi ~ sevü Clauson sözcüğün 14-15. yy. Osm.’da “aşk” anlamında *sevi/sevü/sevüg* biçiminde ve ET’de hareket adı olarak tanıklanan *sev-ig >sevig* sözcüğünün bir varyantı olduğunu söylemiştir (1972: 787). TaS.’de sözcük “sevü (sevi): sevgi, aşk, muhabbet”; DS’de “sevi (I): sevgi, aşk; sevi (II): 1. öksüz, yetim; 2. küçük çocuk” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 23 Ekim 2015).

1. Eylemden soyut ad yapar

a. “sevgi, aşk, muhabbet”

***sevü**ndür bil seni senden ileden*

ne severiseñ ol yañaya yiden (RN, 6a/35)

yüzüm sürem senüñ görklü evüñe

*yürüyem ıssı ḳumlarda **sevü**ñe (KEMŞ, 1b/3)*

*biz sizüñ **sevü**ñüzden dükeli siba‘-ı düşmen idinmişüz (MZ, 30a/12)*

*pes imdi ḥaḳḳı severin diyen adam gendüzin arasun görsün ki gönlinde dünyā sevgüsi mi artuḳdur yoḫsa ḥaḳ ta‘ālā **sevi**si mi artuḳdur (Mİ, 35b/2)*

sürü(g), Clauson *sür-üg* biçiminde türeyen sözcüğün, temel anlamda “sürülmüş şey”; genellikle geniş anlamda “güruh, küme”, ancak bazen özel olarak koyun ya da diğer canlı hayvan “sürüsü”, *ögür*’e zıt, daha büyük hayvanların “sürüsü” anlamına geldiğini ifade etmiştir. Araştırmacı, sözcüğün bu anlamlarda KD

Tuv.'da *sürüg*, G Özb.'de *suru/suruv,* KB Kk.'da *süriw*, Kumuk'ta *siriv*, Nog.'da *sürüv*, GB Az., Osm.'da *sürü*, Tkm.'de *süri* şeklinde yaşadığını ve K Kır'da *sürü:*'nün sadece "sürgün, kovma" anlamında hareket adı olduğunu belirtmiştir (1972: 850). Bilgen, *sürüg* sözcüğünü soyut ad olarak değerlendirmişitr (1989: 41). Erdal, "sürü, güruh" anlamında *sür-* eyleminin nesne adı olduğunu ve metafor ile insanoğlu için de kullanıldığını söylemiştir (1991: 205). Gülensoy, *sū-r-ü(g)* biçiminde yorumladığı sözcüğün "evcil hayvanlar topluluğu" anlama geldiğini ET. ve OT.'de *sürüg* ve Anadolu ağızlarında "sağmal inek" anlnlamıda olduğunu, ayrıca *sürüv* varyantının bulunduğunu aktarmıştır (2007: 826). DS'de sözcük, "sürü: sağmal hayvan memesi; sürüv: sürü" şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015).

1. Eylemden topluluk adı yapar

a. "evcil hayvan topluluğu"

İşitdüm bir çopan varıdı, anuñ bir ulu ***sürü*** *ḳoyunı varıdı ve ol* ***sürü****de bir gürbüz deke varıdı (MZ, 29a/8-9)*

ṣoru(g), Clauson *sor-ug* biçiminde türeyen sözcüğü, "istifhan (question, inquiry)" anlamında ad olarak değerlendirerek, GB Osm.'da *sor/soruk*, Tkm.'de *so:rag*, diğer birçok dilde *surag/surak* biçiminde yaşadığını ve 14. yy. Osm.'da da bu anlamda olduğunu söylemiştir (1972: 848). Erdal, *kü sor-ug* biçiminde aktardığı sözcüğün "ün" anlamını ifade ettiğini, DLT'de *sorug*'un "başı boş bir hayvanı arama" şeklinde tanımlandığını ve böylelikle hareket adı olduğunu belirtmiştir (1991: 204). TaS.'de sözcük "sual, hesap"; DS'de soruk (II): *soru* şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 11 Haziran 2016).

1. Eylemden soyut ad yapar

a. "sual"

cebrā'il eydür yā yūsuf geldüm saña

ṣoraram bir ḳaç ***ṣoru*** *eytgil bañа (YZ, 44/647)*

bilgil kim ölüyi sinleye ḳomayınca ***ṣoru*** *ṣormazlar (Mİ, 20b/11)*

ṭapu(ġ), Clauson *tap-ıġ* biçiminde türeyen sözcüğü, "hizmet" vb. anlamında hareket adı olarak değerlendirmiştir. Araştırmacı, sözcüğün dudak çekimi ile *tapıg* > *tapug* olduğunu, GB Osm.'da 19. yy. kadar *tapu* olarak yaşadığını, fakat daha sonra Grek *topos*'un bozulmuşu olan *tapu* "tapu senedi" ile karışıp kaybolduğunu söylemiştir (1972: 437). Bilgen, *tapıġ* sözcüğünün "tapma" anlamında soyut ad olduğunu belirtmiştir (1989: 41). Erdal, "hizmet (respectful service), ibadet (worship)" anlamına geldiğini DLT'de "itaat (obidience)" anlamı verildiğini belirterek sözüğü hareket adı olarak değerlendirmiştir (1991: 205-206). Gülensoy, "bir taşınmazın mülkiyet hakkını gösteren belge" anlamında aktardığı sözcüğün *tap-u(ġ)*'tan ET. ve OT.'de *tapaġ, tapıġ, tapuġ: hizmet, tapma, tapı* şeklinde olduğunu ifade etmiştir (2007: 860). TaS.'de sözcük "huzur, nezt, makam; zat, zatali, hazret; hizmet, vazife, ibadet, tazim, hürmet; af dileme rasimesi"; DS'de "tapuk (II): boyun eğme, gönül verme; tapuk (IV): senet" şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015).

1. Eylemden yer adı yapar
   a. "huzur, ön"

bunu dėdi vü çıḫdı şāh ḳapuya

*vezīrler ḳamu geldiler **ṭapu**ya (SNB, 40/13)*

ḳırḳ biñ erile ṭururdı ḳapuda

*ḳamu ṭurmış ḳullıḳ ider **ṭapu**da (KY, 29b/1141)*

ni'met töker yėdürür ol ḳamuya

*bunlar yėrler kendü varur **ṭapu**ya (YZ, 65/965)*

*niçe 'ilm ü 'amel sen bu **ṭapu**da*

niçe yıldan berüsin bu ḳapuda (RN, 25b/257)

ḳapuñda itme maḥrūm sāyilem oş

*yüzüm ḳara **ṭapu**ñda hem elüm boş (KEMŞ, 9b/171)*

*girü dönüb evine vardı ayruḳ ṭon geyüb şāh **ṭapu**sına geldi (MZ, 23a/10)*

2. Eylemden hareket adı yapar

a. “hizmet”

*beni eyle bil kim **ṭapu**nda ḳulam*

ne kim buyruġuñ ola anı ḳılam (SNB, 200/5)

ḥaḳ seni sulṭan ḳılısar ḳamuya

*on bir ḳardaşuñ ṭurısar **ṭapu**ya (YZ, 2/28)*

*ulu giçi aña **ṭapu**lar ḳıldılar*

aldılar ṭābut ḳatına geldiler (GZ, 276a/2447)

*ben daḫı **ṭapu**da ḳullıḳda olmaġa bil bağladum (MZ, 36a/7)*

b. “itaat”

ḳullarına buyurur eydür bilüñ

*begüñüz budur buña **ṭapu** ḳıluñ (YZ, 18/255)*

c. “hürmet, saygı”

ṭañla geldi ḳamu begler ḳapuya

*yūsuf içün cümle ṭurdı **ṭapu**ya (KY, 52b/2078)*

*iki ḳat oldı **ṭapu** ḳıldı aña*

elini alup gelür şehrden yaña (YZ, 19/276)

*gelüp ‘aḳluñ öñinde **ṭapu** ḳıldı*

ḥaḳa şükr eyledi çün anı buldı (RN, 6b/40)

3. Eylemden zamirlik yapar

3.2. {+nUñ} ilgi eki ilavesiyle

a. “zat, zatali, hazret”

dédi buyurursañ içerü gire

***ṭapu**nuñ mübārek yüzini göre (SNB, 66/5)*

3.3.{+(s)I} iyelik eki ilavesiyle

a. “zat, zatali, hazret”

ṣuḥfa anda içdi bunlar ḳamusı

*anda inandı bulara **ṭapu**sı (KY, 39b/1554)*

3.4.{+A} hâl eki ilavesiyle

a. “zat, zatali, hazret”

*ḫudāvendā şükür olsun **ṭapu**ña*

ki niyyet dutmışam varam ḳapuña (KEMŞ, 2a/1)

ṭaru(ġ), Clauson *tarı-g* biçiminde türeyen sözcüğü somut ad olarak değerlendirerek, iki temel anlama geldiğini, bunlardan ilkinin “ekilmiş toprak”, ikincisinin ise genellikle tahıl türü olan “ekilmiş topraktaki ürün” anlamına geldiğini söylemiştir. Araştırmacı çeşitli dillerde yaşayış biçimini vererek GB Az., Osm., Tkm.’de sözcüğün *darı* biçiminde “darı (millet)” anlamına geldiğini aktarmıştır (1972: 537-538). Bilgen, *tarıġ* sözcüğünü “ekin” anlamında somut ad olarak ele almıştır (1989: 44). Erdal, “mahsül (crop), toprağı işleme (cultivation), tarım (acriculture), ekilmiş toprak (cultivated land), tahıl (grain), darı (millet)” anlamlarına geldiğini ifade ederek sözcüğün hem hareket adı hem de nesne adı olduğunu belirtmitir (1991: 206). Gülensoy, “darı: darı, mısır” olarak maddebaşı yaptığı sözcüğün OT.’de tarı- > tarıġ “ekin, bitki, arpa, buğday, tane, tohum” anlamına geldiğini aktarmıştır (2007: 267). TaS.’de sözcük “taru: darı*”;* DS’de “darı: 1. mısır, mısır tanesi; 2. darıya benzeyen akdarı da denilen bir çeşit tahıl; 3. mısıra benzeyen, tohumundan un yapılan bir bitki; tarı (II): mısır tanesi” şeklinde kaydedimiştir (TDK, 24 Ekim 2015).

1. Eylemden bitki adı yapar

a. “darı buğdaygillerden bir bitki” (Üstünova, 2003: 589)

… bu yidi ḳat yir deñizler-ile ṭaġlar-ıla evvelki ḳat gögüñ ḳıyında bir **ṭaru** *dānesi ḳadardur (Mİ, 29b/24)*

b. "darı"

ṭaru issidür ḳurudur ḳarnı baġlar ve anuñ unını yaḳu étseler şişlere ésilür fāyide éder (EM, 26a/12)

tütsi, Clauson sözcüğün "buhur (incense)" vb. anlamında muhtemelen**tützüg* sözcüğünün ikincil şekli olarak *tütüz*-'ten türemiş bir ad olduğunu söylemiştir. Araştırmacı, Uygur metinlerindeki anlam bulanıklığı dolayısıyla sözcüğün aslında Uygur biçimi olabileceğini ve GB lehçelerinde Az.'de *tütsü* "duman"; Osm.'da *tütsü* "buhur"; Tkm.'de *tüssü* "duman" biçiminde yaşadığını belirtmiştir (1972: 461). Erdal, *tütz-ük* biçiminde ele alarak sözcüğün {-(O)k} eki ile türeyip "tütsü (incense)" anlamına geldiğini söylemiştir. Araştırmacıya göre sözcük *tüt-üz-* tabanından *tüt-üz-ük* biçiminde türemiş arkaik bir sözcüktür. Sözcüğün köküne gelen –Xz- ekindeki /z/ sesinin ise her yerde /s/ olduğunu, benzer bir durumun –(X)z-Xk > {-sXk} ekinde de meydana geldiğini söylemiştir (1991: 251). Gülensoy, "çevrenin güzel kokmasını sağlamak için yakılan kokulu madde" anlamını verdiği sözcüğün ET.'de *tütsüg(k)~ tützüg* varyantında olduğunu belirterek Anadolu ağızlarında *tüsdü, tüssü, tüstü* varyantlarının bulunduğunu söylemiştir (2007: 949-950). Tietze, "ayinlerde yakılan kokulu madde, buhur" anlamında aktarmıştır (2002: 679). DS'de sözcük "tütsü: kutsal günlerde yapılıp dağıtılan yemek; tüssü (I) [tüsdü, tüstü]: türlü ereklerle kimi maddeleri ateşte yakarak duman çıkarma işi, tütsü" şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 23 Ekim 2015).

1. Eylemden nesne adı yapar

a. "buhur"

Ve eger tütsi éderlerise baş aġrısına müfīddür ve yéli giderür ve erlik suyın sürer (EM, 30a/4)

umu(g), Clauson *um-ug* biçiminde türeyen sözcüğün ilk dönemde "arzu nesnesi" anlamında olduğunu ve "güvenilen ya da istenilen biri ya da birşey"

anlamında *umug ınag* deyiminde bulunduğunu söylemiştir. Araştırmacı, 14-16. yy. Osm.'da sadece "ümit", 19. yy. GB Osm. sözlüklerinde "ümit, beklenti" anlamında yaşadığını, fakat şimdi Farsça *ümīd'*in sözcüğün yerini aldığını ve 20. yy. Anadolu ağızlarında ise sadece "istek (request)" anlamında olduğunu aktarmıştır (1972: 157-158). Erdal, "güvenilen/istenilen biri ya da bir şey" anlamına geldiğini ve *ınag* ile birlikte kullanıldığını ifade ederek *um-* eyleminin nesne adı olarak değerlendirmiştir (1991: 213). Gülensoy, sözcüğü *umu > um-[+u]* biçiminde göstererek herhangi bir açıklama yapmamıştır (2007: 967). TaS.'de sözcük "ümit, emel, rica, arzu; beklenen şey"; DS'de "umu (I): [->umgu]" "umut, iyi dilek"; "umu (II): tüm, bütün" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015).

1. Eylemden soyut ad yapar

a. "istek, dilek"

aña ṣıġınup buldı ***umu*** *uman*

yanar od içinde gül ü yāsemen (SNB, 8/4)

b. "beklenti"

Ḳocanuñ ölümden artuḳ nesne ***umu****sı olmaz (KN, 49/6)*

ülü(g), Clauson *üle-* eyleminden türeyen sözcüğün, bir ya da birden çok eşit pay/parçaların birini ifade eden "pay, parça" ve metafor ile "kader, alın yazısı" anlamına geldiğini belirtmiştir. Araştırmacı sözcüğün eşanlamlısı *ülüş* kadar çağdaş dönemde yaygın olmadığını ancak birkaç KD lehçelerinde *ülüg/ülü:* biçiminde ve geniş bir anlam yelpazesiyle GB 20. yy. Anadolu Türkçesinde *ülü* şeklinde yaşadığını, ayrıca 14-17. yy. Osm.'da "parça, hisse; kader" anlamlarına geldiğini söylemitir (1972: 142). Erdal da aynı anlamlara geldiğini aktararak *üle-* eyleminin nesne adı olduğunu, hem somut hem de soyut anlamlarda kullanıldığını ifade etmiştir (1991: 213-214). Bilgen, *ülüg* sözcüğünü "pay, kısım" anlamında soyut ad olarak ele almıştır (1989: 42). Gülensoy, sözcüğün "düğünde gönderilen çerez, armağan; çocuklara verilen küçük armağan; sadaka; armağan; pay, kısmet; yoksul komşuya verilen yemek; ölü evine gönderilen akşam yemeği; yiyecek; kurban etinden verilen sadaka" anlamlarına geldiğini, OT.'de "pay, hisse, nasip", Anadolu ağızlarında ise

"komşuların birbirlerine gönderdikleri yemek" anlamında olduğunu aktarmıştır (2007: 990). TaS.'de sözcük "hisse, pay, kısmet, kısım, bölük"; DS'de ise Gülensoy'un aktardığı anlamlar ile kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015).

1. Eylemden miktar (ölçü) adı yapar

a. "hisse"

… ḳazan içinde şol ḳadar ḳaynadalar ki üç ***ülü****de bir* ***ülü****si ḳala andan ṣoñra yigirmi* ***ülü****sine bir* ***ülü*** *şeker ya bal ḳatalar (EM, 21a/6-7)*

yaḳu(ġ), Clauson *yak-ıġ* biçiminde türeyen sözcüğün"merhem" anlamında ad olduğunu, GB Az.'de *yaxı* "merhem", Osm.'da *yakı* temel olarak "sıva; dağlama (cautery), su toplama (blister)" anlamında kullanıldığını söylemiştir (1972: 900). Bilgen, *yakıġ* sözcüğünü somut ad olarak değerlendirmiştir (1989: 44). Gülensoy, "bazı hastalıkları tedavi etmek amacıyla bir bez üzerine yayılıp vücudun bazı yerlerine konulan lapa veya özel biçimde yapılmış eczalı parça" anlamını aktardığı sözcüğün *yā-k-ıġ* biçiminde etimolojisini yaparak OT.'de "(şişkinlik veya benzeri şeylere yakılan) yakı" anlamında olduğunu ve Anadolu ağızlarında *yahı* varyantının bulunduğunu belirtmiştir (2007: 1036). TaS.'de "yaku: yakı; yakı (I) [yaka (II), yaku]: 1. çeşitli otlardan, nesnelerden yapılarak, ağrıyan, hasta organ üstüne konulan bir em; yakı (II): 1. karın ağrısı; 2. sürgün, ishal; yakı (III): pekmez ve yağla yapılıp genellikle lohusalara yedirilen yemek; yahı: kırık, çıkık, ağrılı eklem üstüne yapıştırılan bez, yakı" şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015). EM'de *yaḳ-* eylemi şu cümlede tanıklanmaktadır: *Ve eger sirkeyile ṭalaḳ şişine yaḳsalar giderür (14a/9)* bk. (Canpolat ve Önler, 2007: 28).

1. Eylemden nesne (ilaç) adı yapar

a. "merhem"

Ve ol ki öldüricidür anı yémeyeler anı ***yaḳu****lara ḫarc édeler (EM, 2b/2)*

yapu(ġ), Clauson *yap-ıg* biçiminde türeyen sözcüğün çok sayıda anlama sahip olduğunu, bazı çağdaş lehçelerde yaşadığını ve GB Osm.'da "bina (building), inşaat (edifice)", Tkm.'de "barınak (cover), kapak (lid)" anlamlarına geldiğini söylemiştir.

Araştırmacı, 16.-18. yy. Osm.'da *yapuk/yapık* "eyer örtüsü (saddele-cover)", 18. yy.'da *yapu* "bina (building), bir yapının kuruluşu (the foundation of a structure)" biçim ve anlamlarında olduğunu aktarmıştır (1972: 873). Erdal, *yap-* eyleminin farklı anlamlarına uygun olarak "bina (building)" ya da "örtü (covering)" anlamına geldiğini belirtmiştir (1991: 215). Gülensoy, "a. bina; konut, yol, köprü vb., inşaat; b. bünye; c. strüktür" anlamında aktardığı sözcüğün *yap-ı(ġ)* biçiminde etimolojisini yaparak ET. *yapuġ, yapaġ* biçiminde olduğunu ve Anadolu ağızlarında da "yapı, yapgı: bal peteği" türevinin olduğunu belirtmiştir (2007: 1064). TaS.'de "yapu (yapı): 1. bina, inşaat; 2. kılık, kıyafet, biçim, şekil; yapuk (yapık): 1. eyerde üzerine oturulacak, beşikte içine yatılacak yer; 2. çukal, belleme; 3. baş örtüsü"; DS'de "yapı (I): yelkenli kayık; yapı (II) [yapgı]: bal peteği; yapı (II): evin çatısı; yapık (I): yemeni, başörtüsü" vb. çeşitli anlamlarda kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015).

1. Eylemden nesne adı yapar

a. "bina, ev"

ol açdı ol ki ḫayber ḳapusını

ḳoparup yıḳdı burcın ***yapu****sını (GZ, 230b/1122)*

bu şehrüñ çevre yanı yazılardur

yapu*sı nice yıllık* ***yapul****ardur (KEMŞ, 2b/23)*

yazu, Gülensoy, sesteş fakat anlamları farklı ve çeşitli eklerle türetildiğini düşündüğü *yazı* sözcüğünü üç maddebaşı hâlinde vermiştir: Bunlardan ilkinin *–ı(g)* eylemden ad türetim ekiyle türetilerek "yazmak işi; alfabe; harfleri yazma biçimi; herhangi harf düzeninde biçim ve sanat bakımından özellik gösteren tür; hergangi bir konuda yazılmış bilim, düşünce ve sanat ürürnü; makale; bilinen yazıdan ayrı olan anlatım aracı; metal paranın üzerinde değeri yazılan yüzü", ikincisinin "günah işlemek; kusur, hata etmek; ihmal etmek" anlamındaki *yaz-* eyleminden {-(g)I} ekiyle türetilerek "alın yazısı" ve üçüncüsünün ise "sermek" anlamındaki *yaz-* eyleminden {-I} eki ile türetilerek "düz yer, ova, kır" anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 1102).

1. Eylemden hareket adı yapar

a. "düşüncenin belli işaretlerle tespit edilmesi, yazma işi" (Ayverdi, 2010: 1345)

ḳıġırdılar u geldi bir ḫoş kişi

ki anuñ idi ***yazu*** *yazmaḫ işi (SNB, 339/6)*

Kāşkī ben ***yazu*** *bilmeye-y-idüm ki benüm* ***yazu****m ucından anuñ gibi nāzenīn kişi helāk olmaya-y-ıdı (KN, 165/5)*

… eger sinle ṭaşına ***yazu*** *yazsalar ba'żılar ḳıyında mekrūḫ degül (Mİ, 20b/15)*

b. "harfleri yazma biçimi" (TDK, 2011: 2559)

Ve daḫı gerek yazıcınuñ birḳaç dürlü ***yazu****sı ola (KN, 167/3)*

2. Eylemden somut ad yapar

a. "yazı"

budur āḫir ḳıṣṣalaruñ görklüsi

ḳur'ān içre musḥaflaruñ ***yazu****sı (YZ, 2/16)*

b. "hergangi bir konuda yazılmış bilim, düşünce ve sanat ürürnü"

muḫtaṣar geldi bu söze bu ***yazu***

du'a ḳıldılar yūsufa düpdüzü (YZ, 76/1137)

Her şenbe güni ***yazu****mda eksüklik buluram; zīrā ādīne yazmazam (KN, 161/5)*

c. "nakış, resim" (Cin, 2012: 722)

yazu*dur ki naḳḳāş yazmış durur*

hüner incüsin anda düzmiş durur (SNB, 38/13)

3. Eylemden soyut ad yapar

a. "alın yazısı, kader"

ki alnunda ne ***yazu*** *yazluyimiş*

belālar baña ḳanda gizlüyimiş (SNB, 195/6)

yiyni ~ yéyni ~ yeyni, Clauson *yéni-* eyleminden türeyen sözcüğü durum adı olarak değerlendirerek "hafif (light)" buradan da "rahat (easy)" vb. anlamına geldiğini ve *yéñil* sözcüğünün eşanlamlısı olduğunu söylemiştir. Araştırmacı sözcüğün Osm.'da *yénik/yéni* şeklinde olduğunu ve ayrıca *yegnik/yeynik/yengi/yeyni* biçiminde seslendirildiğini belirtmiştir (1972: 950). Erdal, "hafif" anlamına gelen sözcüğün genellikle şimdiye kadar *yenik* olarak yazıldığını, fakat Osm.'da *yeyni/yeğni* biçiminde olduğunu ifade ederek, sözcüğü *yeni-* eyleminin özne sıfatı (subject adjective) olarak değerlendirmiştir (1991: 217). Gülensoy, "ağır olmayan; ciddi olmayan" anlamını aktararak Anadolu ağızlarındaki varyant ve türevlerinin "hafif; değersiz; ağırbaşlı olmayan, hoppa" anlamlarına geldiğini söylemiştir (2007: 1109-1110). TaS.'de sözcük "hafif, ağır olmayan; itibarsız, ehemmiyetsiz; kolay"; DS'de yeğni [yeftin, yegli, yegnik, yeğil, yeğini, yeğinik, yeğinlek, yeğinşek, yeğli, yeğnik, yeğnil, yehil, yeltin, yemli, yen (IV), yence, yencecik, yencilek-1, yengil, yéni (II)-1, yénicek, yénik (IV)-1, yenil, yenilcek -1, yenilecik, yeniksi, yenli (I), yenlicek, yeñlicek, yenlik-1, yeñni (II), yenşek, yetik (IV), yelven, yevtin, yeylik, yeyni-1, yeynik-1, yığıl, yiftin, yiğin (II), yiğinik, yiğli (I), yiğni, yinil, yivtin, yüğnük, yüngül, yüñgül, yüñul, yünül, yüñül]: 1. hafif; 2. değersiz; 3. ağırbaşlı olmayan, hoppa" şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015). MZ'de sözcük *yiyniceklik*, SNB'da *yéynicek*, KN'de *yeynilik*, EM'de *yeynicek, yeynirek* sözcüklerinde taban olarak kullanılmıştır. MZ'de *yiyni-* eylemi *añaru berü idince ṭuzuñ yarısı ḳalmaz birez yüküñ yiynir (MZ, 47a/8)* cümlesinde tanıklanmakla birlikte *yiynil-, yiynit-, yiynilt-* sözcüklerinde de tanıklanmaktadır bk. (Korkmaz, 1973: 255, 452).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. "hafif"

bu dört 'anāṣırda ḳanḳısı kim ṭabī'atda aġırdı anı aşaġa ḳodılar ve ḳanġısı kim ***yiyni****yidi anı yuḳaru ḳodılar (MZ, 25a/12)*

Biri heybet ikinci adl baḫşiş üçinci éli saḳlamaḳ dördünci āhistelik ki ***yeyni*** *ve evecek beşinci ṭoġru söylemek (KN, 183/9)*

… süci üzerine yéseler mestligi ***yeyni*** *olur (EM, 35b/12)*

2. Eylemden sıfat yapar

a. "hafif"

çün bir ḳaç kez eyle itdi sārubān deve mekrin bildi bu kez ***yiyni*** *yük yükledi sürdi (MZ, 47a/12)*

b. (met.) "hoppa"

degül ***yéyni****cek başlu gözlü*

taḥammüllü durur oñat sözlü (SNB, 348/6)

3. Eylemden zarf yapar

a. "özentisiz, özenmeksizin" (Doğan, 2011: 482)

Namāzı ***yeyni*** *ve sehel ḳılma (KN, 16/5)*

b. (met.) "hoppa"

aġır başlu ol ***yéyni****cek olma sen*

ki aġır baş olur hemīşe esen (SNB, 94/4)

2.2. ADDAN AD TÜRETİM EKLERİ

2.2.1. {+A}

ET.'de eski yönelme-bulunma hâli ekidir (Tekin, 2003: 110-112; Gabain, 2007: 63; Tekin, 2013g: 495-501). Bazı sözcüklerde kalıplaşarak türetimlik işlevi

üstlenmiş; yer ve zaman zarfları türetmiştir[34] (Bilgen, 1989: 16, Tekin, 2003: 80; Taş, 2009: 21; Korkmaz, 2011: 10-12; Tekin, 2013g: 495-501).

Eski yönelme-bulunma hâli eki olan {+A} ekini EAT'de de daha önce kalıplaşmış bazı sözcüklerde tespit etmek mümkündür.

2.2.1.1.Ekin Türetimlik İşlevleri

aşaga ~ aşaġı, Clauson sözcüğün temel ya da metaforik anlamda "alçak (low)" vb. anlamına gelen *aşak*[35] sözcüğünün GB Osm.'da görülen yönelme hâli biçimi olduğunu ve daha sonraları *aşağı* biçimini aldığını söylemiştir. Araştırmacı 14-15. yy. Osm.'da *aşaḳ/aşaḫ* "alçak (low), alçakgönüllü (humble)"; 14-17. yy. Osm.'da *aşaga* sözcüğünün "alttaki (bir şeyden) (below); daha alttaki (lower); (sosyal yönden) ast" anlamlarına geldiğini aktarmıştır (1972: 259). Tekin[36], Tietze ve Gülensoy, sözcüğün yönelme hâli eki ile oluştuğunu belirterek *aşak+a* biçiminde etimolojisini yapmış ve sözcüğün "aşağı/aşağıya" anlamına geldiğini ifade etmiştir

[34] Orhon Türkçesinde tekil birinci ve ikinci kişi iyelik eki almış sözcüklerin yönelme bulunma durumları daha eski olan {+A} eki ile yapılırdı: *olortokum+a* "tahta oturduğumda" (BK D 2, K 9), *tütüküm+e bodunum+a* "Türklerime (ve) halkıma" (BK G 10), *ebiñ+e* "evine" (BK K 14), *kaganıñ+a* "hakanına" (BK D 19) vb. (Tekin, 2003: 111, Taş 2009: 21 on numaralı dipnot). Tekin, {+A} yönelme-bulunma ekinin iyelik eki bulunmayan adlara eklenen {+kA} ekinden şüphesiz daha arkaik bir ek olduğunu ve Orhon yazıtlarında {+kA} ekinin iyelik eki almış adlara da eklenmeye başladığını gösteren sadece *yaşım+ka* (BK D 15) ve *ataçım+ka* "babacığıma" (Ongin, Ek kitabe 1) sözcüklerinin olduğunu ve Orhon yazıtlarından daha sonra yazılmış olan Yenisey yazıtlarında ise bu gibi örneklerin çoğaldığını belirtmiştir (2013b: 169).

[35] DLT'te *aşak* "Oğuzcada dağ eteği", *aşakla-* "küçük saymak, küçük görmek" olarak kaydedilmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 31, 133). Clauson, sözcüğün özellikle Batı Türkçesine ait olduğunu ve nuhtemelen *alçak* sözcüğünün bozulması (corruption) sonucu meydana geldiğini belirtmiştir (Clauson, 1972: 259). SNB'da *cihānı geze cümle ucdan uca // tamāmet ne kim var aşaġ u yüce (56/10); ulular işidür ġarīb oḫşamaḳ // yüce pādişāhlar gönli olur aşaḳ (85/14); yémişlü olıcaḳ aġaçdaġı şāh // başı göge çekmez ü olur aşaḫ (132/4)* beyitlerinde *aşaḳ ~ aşaġ ~ aşaḫ* varyantlarında tanıklanmaktadır.

[36] Tekin Uygurca ve Memlük Türkçesinde *alçak* sözcüğünün "nazik, ılımlı, mütevazi"; Kıpçak Türkçesinde *alşak* ay.; Eski Anadolu Türkçesinde *alçak, alşak, alşaḫ, aşak* varyanlarında "mütevâzi, ılımlı; aşağı (low)", *aşak+a > aşağa*'nın "aşağı (downward, below), "Türkçede *aşaga > aşağı* ay.; DLT'te *aşak*'ın "dağ eteği" Memlük Türkçesinde *aşak*'ın "aşağı (low, below)", Tüürkmen Türkçesinde *alçak > alşak > aşāk* ay.; Türkçede *alçak*'ın "aşağı (low, below); aşağılık, adi (base, mean)" anlamlarına geldiğini belirterek *aşağı* sözcüğün günümüze kadar olan tarihî gelişimini *alçak > alşaḳ > aşāk > aşak > aşak+a > aşaġa > aşaġı* biçiminde ifade etmiştir (2013a: 298). Gülensoy da bu hususta Tekin ile aynı düşüncededir (2007: 84). Daha geniş bilgi için bk. (Tekin, 2013a: 298; Gülensoy, 2007: 84).

(2013a: 298; 2002: 214; 2007: 84). TaS.'de sözcük "aşağa: aşağı" anlamında kaydedilmekle birlikte *aşağa kal-, aşağı kıl-, aşağarak* vb. maddebaşlarında da bulunmaktadır (TDK, 20 Aralık 2015). Sözcük YZ ve Mİ'de *aşaġaraḳ* sözcüğünde taban olarak da kullanılmıştır.

1. Addan nitelik adı yapar
a. "adi, bayağı, niteliği düşük" (TDK, 2011: 172)

*... pes çün ki ṣaḥābe bu nesne üzerine ittifāḳ ve i'tiḳād idip dururlar daḫı cebriyyeler belürmedin bes bunlar böyle dimekden mübtedi' olurlar ve küfrden aşaġarak günāh bid'atdur girü ḳalan günāh bid'atdan **aşaġa**dur (Mİ, 4b/17)*

b. "miktarca eksik ve noksan olan" (Ayverdi, 2010: 76)

*... eger üzerne artsa ḳırḳ direm artduḳca bir direm zekāt virürler ḳac ḳırḳ direm artsa her ḳırḳ diremde bir direm zekāt vireler ḳırḳdan **aşaġa**da nesneyi vermezler altunda daḫı yigirmi miṣḳāla irmeyince zekāt yoḳdur (Mİ, 21b/25)*

2. Addan yer/kısım adı yapar
a. "bir şeyin alt bölümü, zir, yukarı karşıtı" (TDK, 2011: 172).

niçe baḫsa yuḫaruya gitdi gök

***aşaġa** deñiz idi ol daḫı gök (SNB, 230/13)*

yuḳaru bakar ol çāh aġzı ıraḳ

***aşaġa**da maḳamı ṭaş u ṭoprаḳ (RN, 28a/275)*

*Barmaḳları yoġun, ayası yassı, gögsi géñ, boynı yoġun, **aşaġa**sı yumru, yüzi ṣobı, gözi ḳara (KN, 89/4)*

*... belkim gendüyi divşire ṭahāret iderken nefesin çekmeye zīrā nefesin cekicek ṣu **aşaġa**dan yuḳaru cekilür (Mİ, 8b/16)*

b. "bir yerin devam eden bölümü"

*... birisi daḫı ayaḳ yumaḳdur ayaḳ daḫı ṭopuḳdan **aşaġa**sıdan ṭopuġı daḫı bile yumaḳ gerekdür (Mİ, 8b/26)*

c. "bulunulan yere göre altta olan yer"

tīz gelüb(en) debbeye çün çıḳdılar

*debbeden **aşaġı**ya hem baḳdılar (KY, 7a/233)*

aşaḳlıḳdur yer ü gögi götüren

*yedi ḳat yirden **aşaġa** ṭuran (RN, 17b/164)*

*... imām miḥrāba girse şol ḳadar kim cemā'at baḳup görmese ya imām yüksek yirde cemā'at dükeli **aşaġa**da ṭursa ya imām **aşaġa**da cemā'at dükeli yüksekde ṭursa mekrūhdur (Mİ, 13b/25)*

*Geçüp oturma tā birḳaç oṭur dėmeyince oṭurma. Çün oṭurasın; dükelinden **aşaġa** otur (KN, 56/14)*

d. "alt(a)"

işitdük kemend atmaġı iş éden

*yuḳaru yaña atar **aşaġa**dan (SNB, 109/14)*

*Dīndār eyitdi: Bu dört 'anāṣırda ḳanḳısı kim ṭabī'atda aġırıdı anı **aşaġa** ḳodılar ve ḳanġısı kim yiyniyiidi anı yuḳaru ḳodılar. .ṭoprаḳ ṭabī'atda dükelinden aġırırdı anı aşaġa ḳodılar su andan yiyniyidi anı üstine ḳodılar (MZ, 25a/12-13)*

*... eger belürmese revādur ḳaçan seccādenüñ bir yanı arı olsa arı yanın yuḳaru eylese murdār yanın **aşaġa** eylese üzerinde namāz ḳılsa revā olmaz (Mİ, 10b/34)*

e. "(yazı ve söz için) daha sonra gelen kısım, devam" (Ayverdi, 2010: 76)

*... nitekim resūlu'llāh buyurdı büniye'l-islām 'alī ḫamsın didi ya'ni islām bināsı biş nesne üzerine yapılmışdur didi **aşaġa** bildürevüz (Mİ, 1b/22)*

... biri daḫı namāz namāz āḫırında oturıcaḳ et-taḥiyyātuñ ʻabduhü ve resūluhūdan ***aşaġa****sın oḳumaḳdur (Mİ, 12a/36)*

f. (ekonomik yönden) "daha altta bulunan, daha dûn olan memur halk tabakası" (Ayverdi, 2010: 76)

Ve daḫı gerçek söylemegi ʻādet édin ve yalandan saḳın, taṣarruf bekle, senden ***aşaġa****ya baġışla ve senden yoḳarudan um ve zebūn dutucu olma (KN, 188/15)*

3. Addan sıfat yapar

a. "alt"

... evvel rekʻatda bir sūre oḳısa ikinci rekʻatda yañılsa anuñ üzerindeki sūreden bir ḳac lafẓ oḳıduḳdan ṣoñra añsa kim mekrūhdur ol sūreyi ḳoya ***aşaġa*** *yanındaġı sūreyi oḳuya (Mİ, 14a/34)*

b. "derece ve yetki bakımından daha altta bulunan" (Ayverdi, 2010: 76)

Dilerseñ ki Tangrı rıżāsı içinde olasın, kendüzüñden ***aşaġa*** *kişiye baḳ şükr eyle. Senden yoḳaru kişiye baḳup yérinme (KN, 22/3)*

4. Addan zarf yapar

4.1. Yalın

a. "alta doğru, yere doğru" (TDK, 2011: 172)

anuñ buyruġınsuz adılmaz adım

boġazdan ***aşaġa*** *yudılmaz yudım (SNB, 3-3)*

özinden ġayri kimseyi begenmez

ol mübārek piri pertāv itdiler

ol ḳayalardan ***aşaġa*** *atdılar (GZ, 248b/1628)*

Bir dürlü ʻilletdür ki gözüñ ḳapaġında iç yaġı gibi nesnecük biter, ḳapaḳ ***aşaġa*** *sarḳar (EM, 68b)*

Néçe ki bögeyüp yoḳaru çekesin, ***aşaġa*** *siñer (KN, 6/3)*

*... ʻavratlarun̄ başında **aşaġa** sarḳan sacı daḫı ʻavretdür (Mİ, 11a/1)*

b. "bayağı, eksik, noksan"

*... maʻnisi budur kim ümīdi kesildi āḫiret pādişāhlıġından ve uçmaḳ niʻmetinden şol kişi kim nefsin **aşaġa** bıraḳdı ʻilm ü ʻibādet ḥāṣıl itmedi yaramaz ḫulḳların gidermedi ve eyü ḫulḳlar-ıla bezenmedi (Mİ, 31a/18)*

c. "küçük, değersiz"

*... ḳaçan biregü-y-ile ʻilmden ya ayruḳ söz söyleşse gendü sözi **aşaġa** ḳalduġına melūl ola degme yiyecek degme geyecek begenmeye ammā fāsıḳlara ve bidʻat işleyenlere ḫorlıḳ gözile baḳsa ḫor görse tekebbürlik olmaz (Mİ, 32a/32)*

d. "derece ve yetki bakımından daha altta, daha dûn" (Ayverdi, 2010: 76)

*Ve gerek ki güyegün̄ senden **aşaġa** ola hem niʻmetde ve hem ḥişmetde ki senden faḫr eyleye (KN, 110/13)*

4.2. {+dIn} ilavesiyle

a. "alt"

kirişe ḳamış oḫ gezin gezleyüp

*çeküp **aşaġa**dın havā gözleyüp (SNB, 298/4)*

5. Addan zamirlik yapar

5.1. {+A} hâl eki ilavesiyle

a. "altta bulunan kişi"

tiz ḳopardı ḳuyu aġzından ṭaşı

ol ṭaşı kim ḳoymışıdı ḳırḳ kişi

*söyledi **aşaġa**ya kim tur öri*

baña gelgil iy benüm gözüm nūrı

didi ṭur kemende yapış iy cānum

kim cānum fedā olsun saña benüm (GZ, 277b/2503)

6. Addan ilgeç yapar

6.1. {+dAn} aşaġa

a. "sonra"

*Nāme evvelinde yazılmış: "Bi'smi'llāhi'r-raḥmāni'r-raḥīm" Andan **aşağa** üç ḥarf: bir elif, bir lām, bir mīm. āḫirinde yazılmış: "el-ḥamdu lillāhi ve'ṣ-ṣalātu 'alā nebiyyihī Muḥammedin ve ālihī" (KN, 163/5)*

*... bu araya degin iki gez oturduḳda daḫı ṣaḥīḥ budur kim vācibdür kim ['ā]limler ḳıyında imām şāfi'ī ḳıyında farżdur ammā 'abduhū ve resūluhūdan **aşaġa** ṣalavāt oḳumaḳ ikincide oturıcaḳ yā iki rek'at ḳılup oturıcaḳ sünnetdür (Mİ, 20b/20)*

*... ḳunūtı bu araya degin oḳumaḳ vācibdür bundan **aşaġa**sı du'ā budur oḳumaḳ sevgülüdür ... (Mİ, 20b/29)*

géce[37] **~ gice ~ gici** Clauson, sözcüğün *kéç-* eyleminden türemiş ad/sıfat olarak değerlendirerek en erken dönemde "geç vakit" anlamında zarf, daha sonra geceden önceki zaman "geç akşam" (the late evening)" anlamında ad olarak kullanıldığını söylemiştir. Araştırmacı sözcüğün çeşitli lehçelerde[38] bazı ses ve anlam değişiklikleri ile yaşadığını 14. yy. Osm'da "gece (night)" anlamında olduğunu söylemiştir (1792: 694-695). Tietze, iki farklı maddebaşı yaparak ilkini EAT'de "(gün ile tün arasındaki zaman) akşam", ikincisinin ise bundan gelişerek bugünkü anlamda "gündüzün aksi" olduğunu söylemiş, etimolojisi hakkında bir değerlendirmede bulunmmaıştır (2009: 113). Erdal, sözcüğün **ke* tabanına *+çe* eşitlik hâli ekinin eklenmesi ile oluştuğunu ileri sürerek sözcüğün ilk hecesinin kapalı /é/ olması nedeniyle *keç-* eylemiyle ilgisi bulunmadığını ifade etmiştir (1978: 88). Tekin, Clauson'un sözcüğü *kéç-* "geçmek" eyleminden türemiş kabul etmesine

[37] KN'de sözcüğün tabanı *ve sebük-rūḥ ve géç uyuyıcı ve tīz uyanıcı ol (126/7)* ifadesinde tanıklanmaktadır.

[38] Gülensoy, sözcüğün Tkm.*gi:ce,* Az. *gecä,* Har. *gé:ce,* Tuv.*kejē 'akşam',* Hak. *kijē 'dün',* TatK. *kiçä,* Bşk. *kisä,* Oyr., Tel. *keçe,* Özb., YUyg. *keçä,* Yak. *kiese/kiähä 'akşam üstü',* Çuv. **keç > kaś* varyantlarında olduğunu söylemiştir (2007: 358). TaS.'de de yer alan SNB'daki *veziri çü gönderdi şaha Naḳḳaş // yaḳın oldu aḫşam ü ḳarardı ḳaş* beytinde "ufuk kararmak, karanlık basmak" anlamındaki *ḳaş ḳarar-* (TDK, 21 Aralık 2015) deyiminde *ḳaş* akşam vaktinin başlamaya yüz tuttuğu zaman dilimi olmalıdır. Dolayısıyla EAT.'de akşamın başladığı zaman diliminin *kaş,* bu zaman diliminden yatsıya kadar süren dilimin *kaş, aḫşam*, yatsıdan sabaha kadar olan zaman diliminin ise *géce* ile ifade edildiği söylenebilir.

sözcüğün Türkçede *gece,* Az. *gecä* Tkm.'de *gı̄ce,* Yak.'da *kiese/kiehe* biçiminde olmasından dolayı karşı çıkarak, Räsänen'e atıfla (1969: 245), sözcüğün "geç akşam" anlamındaki **kēç >kéç'*ten yönelme-bulunma {+A} eki ile türediğini ve ET.'de **kéçä > kiçe* "akşamleyin, akşam" anlamında zaman zarfı olarak tanıklandığını belirtmiştir. Ayrıca araştırmacı, Zayançkowski (1932: 43) ve Banguoğlu'nun (1959: 120) *keç > geç*'ten {+çe} eki ile türediği yönündeki görüşlerinin de kabul edilemez olduğunu ve Sevoryan'ın (III, 41) yönelme ekinin ad türetemeyeceğini söyleyerek Räsänen'e itiraz etmesini haksız bularak Sevoryan'ın Tkm. *gı̄ce* sözcüğünün aslında ad olduğunu düşünmekle yanılgıya düştüğünü, bu sözcüğün aslında zaman zarfı olduğunu sonradan ise adlaştığını ve *gece gelme gündüz gel* örneğinde de görüldüğü üzere Türkiye Türkçesinde ve diğer lehçelerde zaman zarfı olarak kullanılabildiğini ifade etmiştir (2013b: 170). Gülensoy, sözcüğün *kēç 'geç, zaman, uzun süre'+e 'datif"* biçiminde oluştuğunu ifade etmiştir (2007: 358). Taş da sözcüğün {+A} hâli eki ile türediğini belirterek *keç-* eyleminin kısa ünlülü olmasından dolayı söz konusu eylemden türediği yönündeki görüşün kabul edilemeyeceğini söylemiştir (2009: 21, bk. on bir numaralı dipnot). TaS.'de sözcük müstakil olarak maddebaşı yapılmamış olup çeşitli sözcük grupları hâlinde maddebaşı yapılmıştır. DS'de ise sözcük "gece: [->geçe] taraf, yön" olarak kaydedilmiştir (TDK, 21 Aralık 2015). SNB'da *gécirek*, MZ ve GZ'de *(on dört) gicelik*, Mİ'de *gicele-* sözcüklerinde taban olarak kullanılan sözcük KN'de *géce ḳaraġısı* ad tamlamasında da tanıklanmaktadır.

1.1.Addan zaman adı yapar

a. "genellikle saat 22.00'den itibaren gün ağarıncaya kadar geçen süre, tün, şeb[39]"

çeri hep ol arada ḳondı tamām

çü güneş yér altına indi tamām

[39] SNB'da *dédi geçdi şehüñ gécesi // dilegi nite oldı niçesi, naḳḳāşa Süheyl eydür éy bilgilü // eger çāre ḳılmazsañ oldum delü, ki dün géceye dek géce ṭañlaya // çalup ırlar idüm ki ol añlaya (92/6-8)* beyitlerindeki *dün géceye dek géce ṭañlaya* "akşam geceye kadar gece sabaha (kadar)" ifadesinden hareketle 14. yy. EAT.'de *géce* sözcüğünün bu anlamda kullanıldığı anlaşılmaktadır. Söz konusu anlam için bk. (TDK, 2011: 911).

(...)

*naḳḳāş dédi **géce**ye dek ṭuralum*

***géce** olıcaḳ ḳapuya sürelüm (SNB,61/14- 62/2)*

*bu **gice** düş görmişem iy pādişāh*

düşi ta'bīr eylegil iy yüzi māh (KZ, 21b/815)

*göçdi ḳāfile gitdi ḳaranluḳ **géce***

ṣormaġıl kim yūsufuñ ḥāli nice (YZ, 16/234)

*ḳamu ṭoġan günüñ **gice**ye beñzer*

neye beñzedeyin ya neye beñzer (RN, 46b/477)

*bulışuban danışurlar o **gice***

medīneye 'azm iderler i ḫoca (KEMŞ, 2a/15)

her iki mīl arası iki ḳandīl

***gice**ler ṣubḥ olınca ol yanar bil (KEMŞ, 6a/105)*

*biz ḫod pinhan **gice**lerde yüridük*

ṭuymadan ol biz varıduḳ dirdük (GZ, 208a/428)

*... çün pāẕişāhuñ devleti ve saltanatı nevbeti āḫire irdi, **gice** gündüz geli gide pāẕişāhuñ 'ömri deterin dürdi (MZ, 7a/9)*

*Ya'nī: Sen iki-sin: cān u ten. İkiden-sin: ata, ana. İkidesin: **géce**, gündüz (KN, 11/6)*

*Ve uṣlular kim érte **géce** yigirmi dört sā'atdur(KN, 50/10)*

*Her **géce** ḥabbü'l-ġāfiṣ içüreler(EM, 52b/12)*

... ḳarañu gicelerde yir-ile gök arasında uçan ẕerrecükleri görür (Mİ, 3a/27)

b. "süre, vakit"

dédi geçdi şehüñ gécesi

dilegi nite oldı niçesi (SNB, 92/6)

*Eger bir kişiyi yétmiş iki sā'at ya'ni üç gün **gécesi**-y-ile ḳomasalar ki uyuya ḳorḳudur ki ol kişi müfācā ölümine uġraya (KN, 72/11)*

2. Addan zarf yapar

2.1.Yalın

a. "geceleyin, gece vaktinde"

yér altını baltayile oyalum

***géce** ḳazalum gündüzin ḳoyalum (SNB, 129/14)*

iy şehen-şā benümile bir kişi

*her birimüz **gice** gördük bir düşi*

düşümüzi söyledük cümle aña

eyle ta'bīr eyledi ḳalduḳ taña (KY, 25a/954)

göçdiler andan daḫı pes gitdiler

***gice** bir ḳumlu dereye yetdiler (GZ, 243a/1495)*

***Gice** anı başum altında ḳomayınca diñlenmezin ve perīşān düşler görürin (MZ, 6a/9)*

*Ammā çün **géce** yatasın; yalıñız yatma, bir kişi-y-ile yat ki cānuñ taze ola (KN, 74/3)*

*... uyḳusuzlıḳ getürür ve sübāt tevelleüd eyler ve **géce** aġızdan ṣu getürür ve ṣuṣaadur (EM, 22a/6)*

*...daḫı nāfile orucda **gice** niyet iderse yāḫūd gündüzin niyet iderse ḳaba ḳuşlıġa degin dürüstdür amma **gice** niyyet itse yigdür (Mİ, 24b/24)*

2.2. İkileme şeklinde

2.2.1. "géce gündüz"

a. sabah akşam"

sarāyda buyurdı baña bir oda

***géce** gündüz oluram ol arada (SNB, 42/12)*

anca aġlar görmez olur gözleri

gice *gündüz dilde yūsuf sözleri (KY, 6b/209)*

ben daḫı ‘ayāllarumdan azmışam

géce *gündüz ḥasretinden yanmışam (YZ, 11/161)*

mü‘ezzinler o ḳubbe üzre dururlar

gice *gündüz Çalaba yalvarurlar (KEMŞ, 6b/111)*

bir nice gün ***gice*** *gündüz gitdiler*

ta ḥuneynüñ ṭaġlarına yetdier (GZ, 208a/419)

... pes bu nesne vāḳu‘ olucaḳ ***gici*** *gündüz yalvarup allāhdan girü yardım dilemek gerek (Mİ, 30a/36)*

2.2.2. “érte géce ~ irte gice”

a. “sabah akşam”

yigit kişisin degülsin ḳoca

yüri yügür eglenme érte ***géce*** *(SNB, 288/4)*

aġlamaḳdan görmez oldı gözleri

érte ***géce*** *yūsuf oldı sözleri (YZ, 45/664)*

bulardan ġayri yanan irte ***gice***

ki dört yüz on ikidür uçdan uca (KEMŞ, 8b/152)

Kişi irte ***gice*** *dürişüb bu ikinün dilegin yirine getürmye (MZ, 18a/8)*

érte ***géce*** *ḳaravaşlar-ıla ‘işret édüp meşġül-ıdı; lākin anası key ‘āḳıla-y-ıdı (KN, 115/13)*

Ve on direm dārçīnī dögeler eleyeler yüz otuz direm süde ḳatalar ve érte ***géce*** *ṣu yérine andan içeler (EM, 67b/6)*

2.2.2. {+CA}

Türkçenin ilk dönemlerinden itibaren temel olarak işletimlik işlevinde görülen ve tarihî süreç içerisinde çeşitli yapılarda türetimlik işlevinde bulunan bir ektir. Ekin hem işletimlik hem de türetimlik işlevi dolayısıyla söz konusu ek üzerine yapılan araştırmalarda da farklı yaklaşımlar görülmektedir.

Gabain, eki hem işletimlikler hem de türetimlikler içerisinde ele almıştır. Ekin, eşitlik hâli için "muhtemelen, sakatlanmış (verstümmelte) eski bir son çekim edatıdır" değerlendirmesinde bulunarak artık tek başına bir anlamı olmadığı için hâl ekleri içerisine aldığını belirtmiştir. Araştırmacı, ekin aynı zamanda sözcük türettiğine işaret ederek bu durumdaki işlevinin "küçültme" ve "kuvvetlendirme" bildirmek olduğunu söylemiştir. Bunların dışında araştırmacı "edatlar ve edat benzeri ekler" başlığı içerisinde iki farklı maddede ele alarak "eşitlik, gibilik" ve "küçültme, kuvvetlendirme" bildirdiğini vurgulamıştır (Gabain, 2007: 43, 65, 105). Ş. Tekin, eke hem işletimlik hem de türetimlikler içerisinde yer vermiştir. Ekin işletimlik olarak eşitlik hâli olduğunu ancak bazen kalıplaşarak türetimlik işlevinde de bulunduğunu ifade etmiştir (1992: 81, 88). T. Tekin eşitlik hâli (durumu) eki olarak işletimlikler içerisinde değerlendirerek "eşitlik-karşılaştırma, yaklaşıklık ve görecelik" zarfları biçiminde işlevinin olduğunu söylemiş ve zarflar içerisinde de "tarz" ve "miktar" zarfları türettiğine değinmiştir (2003: 116, 143-145). Erdal, eke işletimlikler içerisinde eşitlik durum eki olarak değinmekle birlikte ekle ilgili genel açıklamaları eşitlik (equative) kategorisi altında yapmıştır. Araştırmacı ekin "uzamsal anlamda (spatial meaning) (belirli bir yere kadar veya belirli bir rota tarafından) sınırlama" bunun dışında "(tahminî) miktar (quantitative), uygunluk (accordance), benzerlik" ifade ettiğini söylemiştir (Erdal, 2004: 177, 376-378). Bilgen, "küçültme ismi" yapan ve vurgusuz olarak "miktarda eşitlik bildiren isimler yapan çekim eki" şeklinde türetimlikler içerisinde iki farklı maddede yer vermiştir (1989: 13).

Banguoğlu, eki işletimlikler (deklination) içerisinde hâl ekleri ile birlikte ele almış ve eşitlik (äquativ suffix) eki olarak adlandırmıştır Araştırmacı, *Türkçe, Moğolca, Arapça* gibi dil adlarına değinmesine rağmen türetimlikler içerisinde yer vermemiştir (1938: 83). Korkmaz, eki eşitlik eki olarak değerlendirmiş ve tarihî

süreç içerisinde eklendiği sözcüklerde "hâl eki işlevinde, kalıplaşmaış biçimde ve türetimlik işlevinde" olmak üzere üç farklı durum sergilediğini söylemiştir. Araştırmacı, hâl eki olarak eşitlik işleviyle "gibi, kadar" anlamında vasıfta eşitlik, nicelik yönünden karşılaştırma belirten "miktar ve büyüklükte eşitlik" ve "göre" anlamında izâfi eşitlik biçiminde işleve sahip olduğunu; doğrudan eklendiği sözcüğe ait bir karşılaştırma ile "bakımından", iyelik eklerinden sonra "tarafından" anlamı belirten mukayese (nispet) işlevi ve bunların dışında sınırlama (limitativus) işlevinin olduğunu ifade etmiştir. Ekin kalıplaşması durumunda eklendiği sözcük ile başka bir sözcük arasında bağ kurma işlevini yitirerek eklendiği sözcükle yapıca kaynaşıp eklendiği sözcüğün eksiz biçiminden biraz farklı anlam taşıyan münferit sözcükler oluşturduğunu söylemiştir. Türetimlik işleviyle ise küçültme, tahsis vb. ad ve sıfatlar oluşturduğunu belirtmiştir (2005e: 12-84). Timurtaş da eke işletim ekleri içerisinde yer vererek "ekvativ (eşitlik) eki" olduğunu, ifade ettiği anlam ve taşıdığı işlevin çok olduğunu belirtmiştir. Araştırmacı ekin, "kadar, miktar, -a göre" anlamları yüklediği sözcükler dışında *ardınca, nice* gibi sözcüklerde de yer aldığını söylemiştir (2012: 72-73). Gülsevin, eke hem işletimlik hem de türetimlikler içerisinde yer vermiştir. Araştırmacı, türetimlik işleviyle sıfatlara eklenerek sıfatın vasfında yakınlık bildirdiğini, "... kadar" anlamı taşıyan zarflar ve dil adları türettiğini ifade etmiştir (1997: 74-75, 115).

İncelediğimiz metinlerde de söz konusu ekin hem işletimlik hem de türetimlik işlevinde olduğu görülmektedir. Aşağıdaki (1a.) örneğinde ek eklendiği sözcüğe "gibi", (2a.)'da miktarda sınırlama işleviyle "… kadar", (3a.)'da "göre" anlamı yükleyerek işletimlik işlevi sergilemiştir.

1a. *Ol ki aḳdur issiligi azdur ve ġıdāsı yeynirekdür ve mestligi téz geçer. Ve ol ki ḳızıldur bunuñ* **ḫilāfınca***dur. Ve ol ki dadı ṭatludur téz siñer ve ḳarın geçürür ve balġanī kişiye müfīddür (EM, 20b/1-2)*

2a. *'İlācı, 'illet berkişmez ve nabż ża'īf olmazdan evvel ḳifāl ṭamarından ḳan alduralar, ḫastanuñ ḳuvveti* **miḳdārınca***, andan için işledeler (…) (EM, 44a/15)*

3a. *(…) pes bilgil kim haḳ ta'ālāyı birlemek ol ba'żı 'ālimler* **meẕhebince** *oldur kim tañrı ta'ālanuñ birligin daḫı şol ṣıfatların kim ḳur'ān içinde yā ḥadīṯde*

gelmişdür bilüp ḥaḳ ta'ālanuñ ẕātına lāyık olmayan ṣıfatlardan ṣaḳına (…) (Mİ, 3a/39)

Türetimlik işleviyle ise Korkmaz, küçültme[40], tahsis vb. ad ve sıfatları, zaman ve tarz zarfları ile dil adları türettiğini belirtmiştir (2005e: 54-65). Zülfikar, *kolayca, alçakca, hızlıca*, *gizlice, güzelce* vb. sıfat ya da zarf olarak kullanılan sözcüklerde ekin geçici yapılar oluşturduğunu[41], *ılıca, kaplıca, sivilce* vb. sözcüklerde ise eklendiği sözcüğün anlamını değiştirerek kalıcı adlar türettiğini söylemiştir (2011: 62).

Biz de eki geldiği sözcüklerde küçültme ve pekiştirme işlevi dışında sözcüğün anlamını değiştirerek yeni bir kavram ifade etmesi durumunda türetimlik olarak değerlendirdik. (4a.) örneğinde ulus kavramı bildiren "Türk" sözcüğüne gelerek "o ulusun konuştuğu dil" anlamında yeni bir sözlüksel veri oluşturmuştur.

(4a.) *(…) pes diledi kim bu farż-ı 'ayn olan 'ilmde* ***Türkçe*** *bir muḳaddime düze (Mİ, 1b/9)*

2.2.2.1.Ekin Türetimlik İşlevleri

'**Acemce,** 'Acem+ce biçiminde türeyerek o ulusun konuştuğu dil "Farsça" (TDK, 2011: 7) anlamında dil adıdır.

1. Addan dil adı yapar

a. "Farsça"

[40] Korkmaz, adlardaki küçültme anlamı bildien {+CA}'lardan hangisinin Farsçadaki küçültme eki {+çA}'nın hangisinin ise Türkçedeki {+CA}'ya ait olduğunu tespit etmenin eldeki veriye göre pek mümkün olmadığını beirtmiştir (2005e: 55). Erdal, ise OT.'de küçültme bildiren yapılardaki {+çA}'nın Farsçaya ait olduğunu ileri sürmüştür (2004: 177, 306 numaralı dipnot).

[41] Gökdayı ve Sebzecioğlu, "Geçiş Aşamasında olan +cA Ekinin Türü" adlı çalışmasında çekim, yapımsı ve yapım eki olmak üzere üç türlü {+CA} olduğunu belirtmiştir. Araştırmacılar "Türkiye Türkçesinde {-CA} Biçimbiriminin Türleri" adlı çalışmalarında ise anket yöntemiyle bu savlarını test etmişlerdir. Elde ettikleri bulgular doğrultusunda test grubunun çekim ya da türetimlik işlevinde kullanılan {+CA}'yı belirgin şekilde ayırt edebilirken yapımsı olarak ele alınan sözcükleri türetimlik ya da işletimlik olarak değerlendirme oranlarının birbirine çok yakın olduğunu gözlemlemiş ve bu doğrultuda işletimlik ve türetimlik arasında kalmış bir yapımsı {+CA}'nın olduğu sonucuna varmışlardır (Gökdayı ve Sebzecioğlu, 2006: 61-71; Gökdayı ve Sebzecioğlu, 2011: 147-172).

*‘Arabca ve ‘**Acemce** bile; tā bir vaḳt ḥācet olursa, şā‘ire muḥtāc olmaya (KN, 158/15)*

aḳça, “para” anlamına gelen sözcüğün tabanı ile ilgili iki görüş vardır. Tietze, “beyaz” anlamındaki *ak* sıfatına {+çA} küçültme ekinin eklenmesi ile adlaştığını belirtmiştir (2002: 115, 124). Gülensoy ise iki farklı *akça* maddebaşı vererek bunlardan ilkinin *ak+ça* biçiminde “oldukça beyaz”, ikincisinin ise *aġı ‘varlık, hazine’ +ça* “para” anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 59). Gülensoy’un yaklaşımı daha uygun gözükmektedir. Bir bütünü ifade eden “varlık, hazine” sözcüğüne {+çA} küçültme ekinin eklenmesiyle söz konusu bütünün parçası olan “para”yı karşıladığı söylenilebilir. TaS.’de sözcük “akça (akca (II)): para” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 25 Ocak 2015). KN’de *aḳçalıḳ* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan nesne adı yapar
a. “para”

şeh işitdi sevündi dédi tīz

*vérüñ yoḫsula altun **aḳça** vü biz (SNB, 46/4)*

kendüzini gördi yūsuf bir zamān

*on sekiz **aḳça**ya ṣatdılar hemān (KY, 7b/256)*

ṣataruz bunı neye kim ola

*altun **aḳça** ḳıymetsiz yarmaḳ pula (YZ, 15/215)*

ger ‘ali olursa azād ol yüri

*muştuluḳ biñ **aḳça** şaz ol yüri (GZ, 263b/2083)*

***Aḳça**, altun ve dilegin andan dirīġ dutma ki māl-ıçun ölümüñ dilemeye (KN, 106/13)*

*... eger yoldaşında şu olsa dilemese yā ṣatar olsa alacaḳ **aḳça**sı olsa almasa teyemmüm almaḳ dürüst degüldür (Mİ, 9b/11)*

alaca, ala+ca biçiminde türeyen sözcük tabanın bildirdiği kavrama benzer, onun daha küçültülmüş hâli anlamında bir sözcüktür. Tietze, "tek renk olmayan, karışık renkli" anlamında {+CA} ile türemiş ad/sıfat olarak değerlendirmiştir (2002: 138). Gülensoy, *āla+ca* biçiminde etimolojisini yaparak "çok renkli, karışık renkli" anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 62). TaS.'de sözcük "karışık renkli; çubuklu kumaş; ikiyüzlü, münafık; karışık renk, nakış"; DS'de ise birçok soyut ve somut anlamda ad/sıfat olarak kaydedilmiştir (TDK, 28 Ocak 2016). KN'de *alacalıḳ* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Nitelik adından (renk adı) nitelik adı (renk adı) yapar
a. "karışık renkli"

Eger iki yanında daḫı olursa, şüm olmaz. Ṭuynaġı ***alaca*** *yatlu olur (KN, 99/5)*

2. Nitelik adından (renk adı) sıfat (renk adı) yapar
a. "karışık renkli olan"

Alaca *at ögülmemişdür, eyüsi az olur (KN, 97/15)*

'arabca ~ 'arapça, 'arab+Ca biçiminde türeyerek "Sami dilleri ailesine giren ve Arap ülkelerinde kullanılan dil, Arabi; bu dille yazılmış olan" (TDK, 2011: 144-145) anlamlarında dil adıdır.

1. Addan dil adı yapar
a. "Arap dili"

*'****arabca*** *vü yā pārsī olsa lafẓ*

ki naẓm olıcaḳ Türkiye gelse lafẓ (SNB, 371/2)

*Ve gerek yazıcı ola ve şā'ir ola. '****Arabca*** *ve 'Acemce bile; tā bir vaḳt ḥācet olursa, şā'ire muḥtāc olmaya (KN, 158/15)*

*kāsnī, ki '****arabca*** *hündubā dėrler (EM, 30b/14)*

*... eger cāhil-ise bunları '****arabca*** *dimeye türkce dimek yigdür türkce eyitmek budur kim (Mİ, 20a/5)*

2. Addan sıfat yapar

a. “bu dile ait olan”

ẖoş selam virdi tahiyyat eyledi

*hem ‘**arapça** bir ḳaṣide söyledi (GZ, 207b/407*

*Yüzerlik; ki ‘**arabca** adı harmeldür, issidür ḳurudur (EM, 5b/4)*

bögrülce, Tietze, *böğür+lü+ce* biçiminde etimolojisini yaparak “fasulyeye benzeyen bir bitki ve ondan yapılan yemek” anlamına geldiğini belirtmiştir. Araştırmacı ekin bazı sözcüklerde işlevini yitirerek yemek, kuş ve yer adları ile bazı cins adlar türettiğini vurgulamış, *bögrülce*’yi de bu sözcüklerden biri olarak kabul etmiştir (2002: 380). Gülensoy, “bir tür fasulye” anlamına geldiğini belirterek **bögür+lü+ce* biçiminde etimolojisini vermiştir. Araştırmacı sözcüğün Anadolu ağızlarında “böğülce, bogülce, böğce, böğürce, bölce, bölcen, börçe, börgüce, börüce, börücek, börügüç, börülce, bövülce, böyrülce, böğrülce, bolce, böce, böğürce, böğrüce, böğrükara, böğrülce, böğülde, böğürce, bölce, börülce, börülçe” varyantlarında yer aldığını aktarmıştır (2007: 171).

1. Nitelik adından bitki adı yapar
a. “bir tür fasulye”

***Bögrülce** ṣovuḳdur, ḳurudur, bir ḳavlde issidür, ḳurudur, gögüse ve öykene müfiddür, açar (EM, 10b/8)*

imrānīce, imrānī+ce biçiminde türeyerek o ulusun konuştuğu dil “bugün İsrail’de kullanılan Sami dil” (TDK, 2011: 1138) anlamında dil adıdır.

1. Addan dil adı yapar
a. “İbrānī dili”

*söyledi ‘**İmrānīce** geldi baña*

bülezük vérdi gören batar ṭaña (YZ, 71/1053)

ḳaraca, kara+ca biçiminde türeyerek “yeryüzünün denizle örtülü olmayan bölümü, toprak” (TDK, 2011: 1313) tabanından türeyen sözcük “toprağa/karaya mahsus/ait” anlamına gelmektedir.

1. Addan sıfat yapar
a. "toprağa/karaya mahsus/ait"

... bundan ṣoñra ṣıġır zekātın bildürelüm billgil kim ***ḳaraca*** *ṣıġır ve ṣu ṣıġırı irkegi dişisi birdür zekāt virmekde (Mİ, 22a/27)*

ḳızılca, ḳızıl+ca biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "allık, kızıllık; altın" anlamlarında kaydedilmiştir. DS'de ise "ateş, çocuk, buzağı, pancar, buğday" vb. çeşitli anlamları belirtilen sözcüğün verimizle ilgili olarak "kızamık" ve *kızılcık* ile eş anlamlı olarak "kızamık hastalığı; bir çeşit çiçek hastalığı" anlamları bulunmaktadır (TDK, 1 Şubat 2016). *Kızıl* "parlak kırmızı renk" (Gülensoy, 2007: 524) tabanından öncelikle *ḳavaḳ ki fārsice sipīd-dār dérler, 'ar'ar serv aġacından bir nev'dür ki ḳara arduc yémişi gibi yémişi olur, ammā bu* ***ḳızılca*** *olur, ḥabbü'l-'ar'ar ḳaraca ḳaraca olur (EM, 30b/2)* örneğinde olduğu gibi "kızıla çalar, az kızıl" (Gülensoy, 2007: 524), "kızılımsı, kırmızımsı" (Canpolat ve Önler, 2007: 154) anlamına gelen sözcük metaforla tabanın belirttiği niteliği taşıyan, tabanın belirttiği niteliğin bir gösterge olarak varsayıldığı "kızarıklık; kızamık, kızamık hastalığı; bir çeşit çiçek hastalığı" anlamı kazanmıştır.

1. Addan hastalık adı yapar
a. "kızarıklık"

Ve eger anuñ ṣuyıla ḥammāmda yunsalar gevdede çıḳan ***ḳızılca****yı ve daḫı anuñ gibi nesneleri giderür (EM, 22a/14)*

Ve anı yuyup yéseler yél eyler, yumadın yéseler yél eylemez ve téz siñer ve süci üzerine yéseler mestligi yeyni olur ve tende çıḳan ***ḳızılca****ya ve aña beñzer nesnelere yéyicek yarar (EM, 35b/12)*

küliçe, küli+çe biçiminde türeyen sözcüğü Korkmaz "tahsis" adları içerisinde yiyecek adı olarak değerlendirerek Türkmencede *külçe* "tandırda pişen ekmek, *girde* dedikleri ince tandır ekmeği", *Lûgat-ı Çağatay ve Türki-i Osmanî*'de "bir nevî müdevver ufak ekmek" anlamında yer aldığını belirtmiş ve Anadolu ağızlarındaki anlamlarını vermiştir (2005e: 63). TaS.'de sözcük *küliçe ~ külçe* varyantlarında "külde pişirilen çörek" anlamında kaydedilmiştir. DS'de ise *külür* maddebaşına

gönderimle “külde, tepside, saçta pişen, mayasız çörek, mısır ekmeği; saç ya da taş üzerinde pişirilen bazlama gibi ufak ekmek; simit biçiminde adak ekmeği; çocuklara yapılan çörek; bir çeşit tepsi böreği; bir çeşit cevizli pasta” vb. daha ziyade ekmek/börek çeşiti olarak anlamlandırılmıştır (TDK, 26 Ocak 2016). Korkmaz da benzer anlamlarda sözcüğe yer vermiştir (2005e: 63).

1. Addan yiyecek adı yapar
a. “külde pişirilen ekmek”

anuñla bilişligi var bigi

***küliçe** ét öñine yuvar bigi (SNB, 160/12)*

*hem **küliçe**ler ṭa‘āmlar bi-ḥisāb*

semsek (ü) büryān hem daḫı kebāb (KY, 48a/1911)

moġalca, moġol+ca biçiminde türeyerek o ulusun konuştuğu dil “Moğol dili” (TDK, 2011: 1694) anlamında dil adıdır.

1. Addan dil adı yapar
a. “Moğol dili”

*çü bilmez **moġalca** ne dése yarar*

‘arab dili içinde ḳılı yarar (SNB, 151/8)

nice ~ niçe ~ nişe ~ neçe ~ néce, ne+Ce biçiminde soru zamirine {+CA}’nın kalıplaşması ile meydana gelmiştir. DLT’te “kaç, ne kadar” anlamında yer almaktadır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 768). Korkmaz, sözcüğün *bunça, munça, ança, barça*’ya muadil olarak “ne kadar, bütün, hepsi” vb. anlamlarda belirsizlik sıfatı/zarfı olarak kullanılabildiği gibi “ne kadar, kaç, nasıl” soru sıfatı/zarfı olarak da kullanılabileceğini söylemiştir. Araştırmacı, bazı çekim ekleriyle genişletilerek ad olarak, {+me} pekiştirme eki ile genişletilerek “nice, ne kadar, ne kadar… dahi” anlamlarında sıfat/zarf ve *kim* bağlacı ile birlikte bağlantı işlevinde kullanıldığını belirtmiştir (2005e: 47-52). Clauson, *ne* sözcüğünün eşitlik biçimi olarak değerlendirerek “ne kadar (how many)” anlamında soru zamiri (interrogative pronoun), bazı bağlamlarda belirsiz, tahmini ifadelerde ve kimi durumlarda da ad

olarak kullanılabildiğini söylemiştir (1972: 775). Gülensoy da *ne+çe 'eşitlik eki'* biçiminde etimolojisini yaparak "kaç, ne kadar; oldukça çok; nasıl; uzun süreden beri" anlamlarına geldiğini belirtmiştir (2007: 607). TaS.'de sözcük "nice (niçe): 1. nasıl?; 2. çok, birçok, hayli; 3. çok kere; 4. ne?; 5. ne zaman?; 6. kaç, ne kadar?; 7. hangi?; 8. ne kadar, ne derece; 9. ne vakte kadar"; DS'de "neçe: ne kadar, kaç, nice; neje [nije]: nice; [nece]: nasıl" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 26 Ocak 2016). KN'de *nécelik* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Soru zamirinden nicelik/nitelik adı yapar
   a. "nasıl"

*déyibilmezem vaṣfını **niçe**di*

ḳıyāmet güni ṣan kim ol gécedi (SNB, 172/5)

göçdi ḳafle gitdi ḳaranluḳ géce

*ṣormaġıl kim yūsufuñ ḥāli **nice** (YZ, 16/234)*

*tertib-i aḥval-i 'arab **nicedür***

*hem daḫı ḳoşunları baḳ **nicedür** (GZ, 257b/1874)*

*on dördinci bāb, 'ışḳ ḥāli **nécedür**, anı bildürür (KN, 6/14)*

*... pes bu kişinüñ 'aybı edebsüzligi **nice**-y-idügin bilseñ (Mİ, 12b/11)*

   b. "ne kadar, kaç"

Ḳuṭayfer söyler bāzirgān ḫocaya

*bahāsın kes ḳuluñı eyt **nice**ye (YZ, 26/380)*

*Şeyḫ! Uşbu yay-cuġazı **neçe**ye alduñ (KN, 48/10)*

   c. "kaç"

nebī hicretinden 'aleyhi's-selām

ḥisābı yañılmamaġiçün tamām

***niçe**yidi tārīḫ eger ṣoralar*

dédüm uş oḳıyalar u göreler (SNB, 26/7)

azın azın bu ʻömrüñ geçesidür

*ṣorarsın sen bu ayuñ **niçe**sidür (RN, 54a/562)*

2. Soru zamirinden soru zamiri yapar

2.1. {+nüñ} ilgi zamiri ilavesiyle

a. "kimin"

ne kim olur ise taḥammül ḳıluñ

ululardan u key teʻemmül ḳıluñ

bilüñ kim gözedüduran iş ucın

*gerek kim götüre **niçenüñ** gücin (SNB, 3573-/4)*

2.2. {+(s)I} iyelik eki ilavesiyle

a. "nasıl"

dédi kim döşekden örü ṭurayım

*bu düşi **niçesi**dür yorayım (SNB, 60/3)*

3. Soru zamirinden sıfat yapar

3.1. Soru sıfatı

a. "nasıl"

*şāh ṣorar **nice** kişidür ol kişi*

eytdi şāhā ay (u) güneş yoldaşı (KY, 25b/990)

*yūsuf peyġāmber **nice** düş gördügin*

yāḫu yaʻḳūb anı gine yorduġın (YZ, 3/30)

dirīġā sen seni hīç bilmedüñ

***niçe** ḳulsın ki ḳullıḳ ḳılmaduñ (RN, 14b/127)*

*Senüñ daḫı tedbīrüñ nicedür ve **nice** maṣlaḥat görürsin (MZ, 19b/7)*

*Şāhā! Bu **néce** muştulıḳdur. Eyitti: Bire merdek Bu néce mevrūzlıḳdur ki biñ géce ḳaraġusı ṭoġdı (KN, 99/13-14)*

b. "kaç"

*degüpdür bugün uş **niçe** yaşına*

ġarīblıḳ hīç uġramadı başına (SNB, 83/8)

yūsuf eydür ḳanḳı ilden geldüñüz

*yā **niçe** ḳardaşsız bir eydüñüz (YZ, 66/971)*

İy oġul çoḳ māl ḫarc itdüñ, nice dost ele getürdüñ? Oġlan eyitti: Elli dost buldum ki her biri yüz hünerile ārāste (MZ, 15a/6)

c. "ne kadar"

***niçe** sözüñ varısa saña söyle*

ḫāṣ u 'ām göñlini şey'ullāh eyle (RN, 10a/81)

çün işitdiler didiler yā resūl

***nice** gökçek din bu din ḳılduḳ ḳabūl (GZ, 240a/1414)*

d. "hangi"

eydür oġlum yūsufum ne dīndedür

***nice** mezheb yā **nice** āyindedür (KY, 1766)*

3.2.Soru zamirinden belirsizlik sıfatı yapar

3.2.1. Yalın

a. "bir çok"

ṭurutdı direksüz yüce gökleri

*dürütdi **niçe** cinn ü ins ü perī (SNB, 4/6)*

***nice** begler dilerlerdi anı*

varmaz idi dirdi kim yūsuf ḳanı (KY, 49a/1938)

eydür yā yūsuf nebī bañа inan

‘āşıḳ-ıdum ben sañа ***nice*** *zaman (YZ, 22/317)*

niçe *taḫta binenler yire düşdi*

niçe *benim diyene siñek üşdi (RN, 11a/91)*

didi ya mevlayı gördüm bir çeri

nice *ardı öñi yoḳ leşkeri*

didi ṣayġıl ḳaç ‘alem var ya gulam

her birinüñ rengini digil tamam (GZ, 208b/444)

bu şehrüñ çevre yanı yazılardur

yapusı ***nice*** *yıllık yapulardur (KEMŞ, 2b/23)*

Nice *müsülmānlaruñ mālın aldılar (MZ, 18a/11)*

... bu yir yüzinde bu ***nice*** *otlar ve aġaclar ve yapraḳlar ve ciçekleri ve kişiler kim vardur (Mİ, 5a/37)*

b. “çok”

kişi ***niçe*** *cömerd olursa ne var*

gerek kim ola kendözinüñ ṭavar (SNB, 153/8)

c. “başka”

çü cāsüs bu sözi ‘aḳla irürdi

niçe *kim varıdı ḫaber degürdi (RN, 26a/256)*

hem resul açdurdı ol gün ‘alem

kim ***nice*** *şeyi şāhı virmişdi hem (GZ, 196b/89)*

av diledi gönli ***nice*** *bir yata*

süñüsin aldı ele bindi ata (GZ, 269b/2260)

d. "nasıl"

yüzinde nurı şöyle kim urur barḳ

***nice** erdür görünmez olmaz farḳ (GZ, 210a/480)*

e. "ne kadar"

*kim bugün **nicesi** yavuz gündür*

*işbu kāfirler **nice** azġundurur (GZ, 260b/1997)*

*... ḥaḳ ta'ālanuñ in'āmları gendü ḥaḳḳında **nice** coḳdur (Mİ, 34b/34)*

3.2.2. "bir" sözcüğüyle birlikte

a. "çok"

*ġanīmet bil anı ki bir **niçe** gün*

biri birimüz ṣoḥbetidür dügün (SNB, 22/2)

gördi yūsuf kim gelür ḳardaşları

*bilesince bir **nice** yoldaşları (KY, 31a/1212)*

*bir **nice** gün gice gündüz gitdiler*

ta ḥuneynüñ ṭaġlarına yetdiler (GZ, 208a/419)

*Ra'iyyet anuñ elinden 'āciz ḳalmışlardur ve anuñ bir **nice** çerisi andan ḳorkmışdur (MZ, 43b/2)*

*Ḥikmet-i ilāhī şöyle iḳtizā étti ki bir **neçe/néçe**[42] ḳulların bay ḳıla ve bir néçesin yoḫsul (KN, 19/2)*

*... Türk dilince şerh eyleye tā ki ḳalan dillerde bir **nice** kişilere āsānıraḳ ola (EM, 1b/10)*

*... göñlin anuñ üzerine berkidüp işlemek ardınca olduġıcun mü'eddeb olur bir **nice** 'ālimler ḳıyında işlemeyince mü'eddeb olmaz (Mİ, 30b/28)*

[42] Sözcük çift harekeli olarak yazılmıştır (Doğan, 2011: 100 numaralı dipnot).

3.2.3. Yineleme ile

a. "birçok"

bu ṣuda gerek kim geñümce yunam

***niçe niçe** közler içinde yanam (SNB, 221/5)*

ol ḥased bünyādı hem anda biter

*bil ḥasedden **nice nice** baş yiter (KY, 2a/38)*

4. Soru zamirinden zarf yapar

4.1. Yalın

a. "nasıl"

*bu ḳamusını **niçe** yaratdı gör*

ki her nesneyi yérlü yérinde ḳor (SNB, 5/5)

baña ṣuyı virseñiy şāh-ı kerīm

*kim senüñ 'ışḳuñla **nice** göyerim (KY, 50b/1999)*

***nice** gördüñ düşüñi géçen géce*

*yā **nice** yordı düşüñ baban ḳoca (YZ, 3/39)*

neyi severseñ īmānuñ oldur

***nice** sevmeyesin sulṭānuñ oldur (RN, 6a/34)*

şah-ı merdān didi peyġamber baña

*var didi ben **nice** varmıyam aña (GZ, 206a/369)*

ṭolayı mescid medrese iñen çoḳ

***nice** vaṣf ideyim bir eksügi yoḳ (KEMŞ, 12a/225)*

*Eşek eyitdi: Sen beni **nice** götüresin (MZ, 2b/14)*

*Sen dirligüñde buyruġuñ geçirmeyicek senden ṣoñra **néce** geçe (KN, 174/3)*

Ve anlar ki hācet ola bunda göreler, ḳanḳı ot maṭlubısa ol otuñ adını bunda bulalar, ol ḥarfuñ bābında göreler, ***nice*** *eylemek gerek bileler (EM, 40a/15)*

... bundan ṣoñra ḫasta ölmege yaḳın olucaḳ ***nice*** *itmek gerek ve* ***nice*** *yurlar ve* ***nice*** *kefenlerler ve* ***nice*** *götürürler ve sinine* ***nice*** *ḳorlar anı bildürelüm (Mİ, 19b/39)*

b. "ne zaman"

niçe bu dirlige yoldaş olasın

niçe *gelüp ilerü baş olasın (RN, 13b/117)*

Faẓlün ***néçe*** *kişi dutsa Deylemī eydür-*idi*: Āzād kişiyi ḫālama. Çün ḫālarsın; öldür.* ***Néçe*** *kişinüñ bu Deylemī söz-y-ile ḳanı yére döküldi. Āḫir ittifāḳ şöyle düşdi ki Deylemī suçlu oldı, duṭuldı (KN, 154/15-)*

… andan ṣoñra ḫalḳ 'arafāta varıcaḳ imām girü 'arafātda ḫuṭbe oḳuya ḫuṭbesinde ḫalḳa örgede müzdelifeye gelicek ***nice*** *vaḳfeye durmaḳ gerek ve nirede ṭurmaḳ gerek (Mİ, 27a/21)*

c. "ne kadar, kaç kez"

niçe *dédüm ise ki sen otur iç*

götürme başuñı ḳadeḥ götür iç

ṭutulmadı sözüm tutuldı dirīġ

elümden yabāna atıldı dirīġ (SNB, 300/12)

niçe *söylerseñ sen ḥaḳḳı söyle*

icāzet yoḳdurur ayruḳsı meyle (RN, 50a/517)

nice *yalvardıysa bulmadı çāre*

kim azıda anı dinden çıḳara (GZ, 276b/2464)

d. "ne kadar"

iki üstindeki ḳapu demürden

*üzerine **nice** geçmiş ʻömürden (KEMŞ, 13a/247)*

e. "niçin"

*yūsuf eydür **nişe** örtersin anı*

çünki teprenmez anuñ yoḳdur cānı (KY, 17a/633)

*eytdi **nişe** démez-idüñ sen baña*

iledürdüm seni atañ anaña (YZ, 27/396)

***niçe** ṭurmaḳ bu ḫām endīşelerde*

ölürsin tevbesüz bu pīşelerde (RN, 13a/111)

didiler delümisin yoḫsa fużul

***nice** girdüñ bu ḳoruya didi ol (GZ, 271a/2302)*

f. "ne zamana kadar"

***niçe** ṭura ḥarāmī ṭaġ başında*

girür bir gün ele yol ṣavaşında (RN, 11a/88)

gözüñden yaş aḳıtġıl düz namāzın

ki olur ḳaṭrası dürrile mercān

***niçe** cem ʻidesin dünyā metāʻın*

ṣanursın şöyle ḳalur iş bu devrān (KEMŞ, 5b/85)

4.2. "bir" sözcüğüyle birlikte

a. "ne zamana kadar" (Boz, 2012: 389)

eyitdi nedür aġladuġun yine

*bu içüñdeki od **niçe bir** yana*

dédi olduġumca cihānda diri

ḳan aġlar isem ben yéridür yéri (SNB, 321/7-8)

eger sen ḳulısañ bes ḳanı begüñ

***niçe bir niçe bir** sinüñ dilegüñ (RN, 14b/128)*

b. "nasıl" (Boz, 2012: 389)

***niçe bir** görmemek açġıl gözüñi*

od içinde ḳoduñ sen kendüzüñi (RN, 47b/487)

4.3. "kim/ki" bağlacıyla birlikte

a. "nasıl"

*... üçinci kendü 'ilmine maġrūr olub kendüyi intihā mertebesinden duta ve ḥikmet ehlinden gelübdür ki **neçe kim** maḫlūḳ 'aybın isteyesin ve kendüzüni hünerlü göresin (MZ, 26b/13)*

b. "ne kadar"

*... bir kişinüñ sidügi ṭurmaz, aḳar, ṣuyı **nice ki** içerse gérü eyle gider, dupṭuru ve añ̲a z̲iyānīṭīs dérler, ṣovuḳdan olur, anı giderür (EM, 17b/5*

4.4. {+(y)A} degin ilavesiyle

a. "ne zamana kadar"

*bilimezvenin kim **niçe**ye degin*

bu göñlüm benüm dérmeyiser ögin (SNB, 125/1)

*Dürger eyitti: **Niçe**ye degin bunuñ belāsın ṭartayım (MZ, 59a/10)*

4.5. {+me} enklitiği ilavesiyle

a. "ne kadar"

ṭama aġıcaḳ kendözüñ saḳlaġıl

*ki **niçeme** yaḫın olursa aġıl*

'aceb olmaya ḳuzı ḳapan kişi

çobāndan yér olursa ṣapan ṭaşı (SNB, 114/12)

Pes kendü bilüñe inanma, néceme biür-isen (KN, 33/7)

5. Soru zamirinden zamir yapar

5.1.Belirsizlik zamiri

5.1.1. Yalın

a. "neler"

çünki irdi ṭoḳuzıncı gice

diñle şāhı neyledi anda ***nice*** *(GZ, 235a/1259)*

5.1.2. {+(s)I} iyelik eki ilavesiyle

a. "birçoğu"

bu ölmiş yéri gör nite dirilür

ṭaġılmış iken ***niçesi*** *dérilür (SNB, 7/5)*

Ilan güle güle ḳapuya vardı, anı gördi ki ***nicesi*** *gelür (MZ, 54b/8*

… bunlaruñ ***nicesi*** *daḫı murdār degüldür (Mİ, 10a/17)*

5.1.3. "bir" belirsizlik sıfatı ile birlikte

5.1.3.1.{+(y)A}yönelme hâl eki ilavesiyle

a. "birçoğuna"

Bir néceye *ten degdi,* ***bir néceye*** *ten-ile cān degdi ve ḫavās ve ma'nī (KN, 194/13-14)*

5.1.3.2.{+(s)I(n)} iyelik eki ya da {+nUñ} ilgi eki ilavesiyle

a. "birçoğu"

bir nicesi *aṣlan* ***bir nicesi*** *pīl*

bir nicesi *ḳapḳara it bigi ḳıl (SNB, 195/8)*

şāh daḫı çekdi ḳılıcın uġradı

bir ***nicesin*** *pāre pāre ṭoġradı (GZ, 229b/1101)*

Anlaruñ daḫı ***bir nicesi*** *ḫarekātdan bir vechile ve* ***bir nicesi*** *sākindür (MZ, 24b/9)*

Ḥikmet-i ilāhī şöyle iḳtizā étti ki bir neçe/néçe[43] *ḳulların bay ḳıla ve bir* ***néçesin*** *yoḫsul (KN, 19/2)*

Ve anuñ ***bir nicesi*** *beyābānda biter ve* ***bir nicesi*** *būstānīdur (EM, 17b/3)*

... ba'żı kişinüñ īmānı muḥkem olurmış ***bir nicenüñ*** *īmānı ḳābil ez-zevāl olurmış (Mİ, 4a/8)*

5.1.4. {+lAr} çokluk eki ilavesiyle

a. "birçokları"

anı görüp oġrulayın ***niçeler***

kimi güler ü kimi dırnaḫ çalar (SNB, 268/15)

niceler *kim söyledi bu dāsitān*

buncılayın ḳılmadı şerḥ ü beyān (KY, 52b/2097

niçeler *bilemezdi anuñ dilin*

ne ḫo(d) bilür görürse şehrüñ yolın (YZ, 69/1027)

çekdi ḳılıç yine ḳıldı karüzār

niçeler *keldi ayakda ḫor u zār (GZ, 199b/170)*

yarın Ḳudüsde olur arż-ı maḥşer

odından dökiserdür ***niçeler*** *der (KEMŞ, 8a/143)*

5.1.5. "bir" belirsizlik sıfatı ile birlikte

a. "birçokları"

bir niçeler *eydür ḳırḳ yıl géçdi arada*

gelmiş bulmış yūsufı ya'ḳūb dede (YZ, 95/1415)

... ***bir niceler*** *māl artmaġın eksilmek bildiler (MZ, 3a/6)*

[43] Sözcük çift harekeli olarak yazılmıştır (Doğan, 2011: 100 numaralı dipnot).

*... **bir néçeler** anı tizkereyile keserler arıdurlar ve bir **néçeler** demür daġlaġuyıla daġlarlar (EM, 22b/4-5)*

*... ve ṭamuya girecek kişiler daḫı ṣırāṭ köprüsine gelicek **bir niceler** ḳorḳudan ayaġın ṣırāṭa baṣdum ṣana cehennem aġzına baṣup aşaġa düşecekdür (Mİ, 3b/28)*

6. Soru zamirinden bağlaç yapar

6.1. "kim/ki[44]" bağlacıyla birlikte

a. "nitekim"

*başından ayaġına **niçe kim** ḳıyās étdüm*

belā vü şīve vü nāz idi küllī māl-ā-māl (SNB, 101/4)

geldi andan çün yūsuf destūr diler

yazuya çıḳmaḳlıġa göñlün biler

(...)

***nice kim** yalvardı çāre bulmadı*

babası iḳrāra hergiz gelmedi (KY, 4b/126)

ḳaçdılar hiç kimse baḳmaz kimseye

gitdiler ne atlu ḳaldı ne yaya

***niçe kim** çaġırdı peyġamber heman*

ben diriyüm uş şeytāndur yalan (GZ, 212b/561)

*Vezīr **niçe ki** endişe eyledi, anı öldürmege ruḫṣat bulmadı, eyitdi (MZ, 60b/4)*

*Bir gérçek ki ya[la]ndan gérü ola, anı söylemek 'āḳıl kişiye revā olmaya. **Néce kim** şā'ir eydür bu ma'nīde: (KN, 34/15)*

[44] Akalın, "Eski Anadolu Türkçesinde Ki'si Düşmüş Birleşik Cümleler Üzerine" adlı çalışmasında *ki*'yi bağlaç olarak değerlendirmiştir. Daha geniş bilgi için bk. (Akalın, 2004: 51-60). Banguoğlu, *kim* bağlacını "Türkçe Asıllı Bağlamlar" içerisinde ele almıştır (2007: 395).

... ḳurbān bayramı ḫutbesinde ḳurbān nedür ve kime vācibdür bildüre ***nice kim*** *aşaġada bildürevüz faṣl bu faṣl ölü ḥükmin bildürür (Mİ, 19a/30)*

b. "nasıl ki"

Bihamdillāhi, hemīşe bizüm müşkillerümüz sırrın senüñ 'aḳluñ giderür. ***Nice ki*** *sıçan didi, eyitdi (MZ, 61a/11)*

Ol kişiler meṯeli ki Ḥaḳ tā'atın isterler, oṭa bengzer: ***Néçe ki*** *oṭuñ başını aşaġa eyleyesin, yalıñı yoḳaru çıḳar (KN, 6/1)*

c. "ne zaman, …diğinde"

Éşitdüm ki Rey şehrinde bir derzī var-ıdı. Şehrüñ ol ḳapusında ki sinleye çıḳar-ıdı, dükkānı var-ıdı. ***Néce ki*** *ölü geçse bir bir ṭaş bıraġur-ıdı bir bardaġa (KN, 47/12)*

Ve ḫalḳa az görin tā çeri ḳatında ḫor olmayasın. Ve ***néçe*** *ki sen olasın*[45]*, Tangrı ḫalḳına raḥīm ol; ammā Tangrı ḳulların esirgemeyeni esirgeme (KN, 178/6)*

Anlaruñ meseli fuḳa' bardaġı gibidür. ***Niçe kim*** *ṭolu ola aġzında, dudaġında öperler; çün boş ola yire vururlar (MZ, 16a/2)*

... eger ayruḳ keleci söylemek istese anı söylemek ḳudretin yaradur egerçi ḫaḳ ta'ālā ḳādirdür kim ol ***niçe kim*** *dilin deprede söylemek isteye ḳudretin yaratmaya girü ḳalan işleri daḫı buña ḳıyās it (Mİ, 6b/13)*

6.2. {+me} enklitiği ilavesiyle

a. "nasıl ki"

benüm ḥaḳḳuma kimse söylerse söz

atañ ayruġun göyniser senüñ öz

ḫısm ***niçeme*** *başı olsa ḳayu*

yavuz günde yavlaḳ bulınur eyü (SNB, 268/8)

[45] KN'de sık sık geçen *néçe ki sen olasın* ifadesi günümüzde tembih maksadıyla söylenen "sen sen ol" ifadesiyle örtüşmektedir.

velī yadlar ile yéyilen emek

varur żāyi‘ olur ne ḥācet démek

*ite **niçeme** bıraġasın kemük*

ki bir sā‘at ol saña ola dümük (SNB, 268/10)

6.3.{+me} enklitiği ilavesiyle ve *ki/kim* ile birlikte
a. “nasıl ki”

meger kim şefā‘at ḳıla muṣṭafa

ki bula ḳıyāmetde göñlüm ṣafā

***niçeme k**i gözsüzvenin dünyede*

elümi ṭuta āḫiretde yide (SNB, 14/2)

b. “ama, fakat, lakin”

dilerdi ki ḳolın açup ḳuçadı

*yigitlendi **niçeme kim** ḳocadı (SNB, 215/10)*

*mażarratdan **niçeme kim** ol ḳaçar*

eved toḫmını bitmez yire saçar (RN, 31a/306)

Parsīce, Parsī+ce biçiminde türeyerek o ulusun konuştuğu dil “Farsça” anlamında dil adıdır.

1. Addan dil adı yapar
a. “Farsça”

*Eger **Pārsīce** yazarsañ, bir kezden Pārsī yazma ki eyü olmaz (KN, 161/11)*

*Bir dürlü daḫı sir‘alā toḫmı ki **pārsīce** aña engüdān ve ‘arabca maḫrūt dérler (EM, 60b/3)*

2. Addan sıfat yapar
a. “Farsların konuştuğu dile ait olan”

*Ebem gömeci dédükleri ot ki **fārsīce** adı ḫūrperestdür ve penīrekdür (EM, 2a/1)*

Rumca, rum+ca biçiminde türeyerek o ulusun konuştuğu dil "Rumların kullandığı, yeni Yunancanın bir lehçesi" (TDK, 2011: 1988) anlamında dil adıdır.

1. Addan dil adı yapar
a. "Rumların konuştuğu dil"

*belād-ı kimnūn; ki **rūmca**dur ve 'arabca kerevyādur (EM, 11a/3)*

2. Addan sıfat yapar
a. Rumların konuştuğu dile ait olan"

*Pes bu risāle nāḳış olmasun déyü **Rumca** bir nesneyi ẕikr eyledük, neyise fāyideden ḫālī degüldür (EM, 13a/14)*

soñca, soñ+ca biçiminde türeyen sözcük metafor ile "geride bırakılan eşya, öteberi" (Korkmaz, 1973: 427) anlamına gelmektedir.

1. Addan nesne adı yapar
a. "geride bırakılan eşya, öteberi"

*Eger ben böyleyidügin bilsem bir gezden gelüridüm, bugün varayın, **soñca**mı dirşüreyin, yarın gendü iḫtiyārum birle yüzüm süriyü gelüb ḳarar ḳılayın (MZ, 6a/7)*

sivilce ~ sivilci, siğil+ce biçiminde "deride, özellikle ellerde oluşan zararsız, pürtüklü küçük ur" (Gülensoy, 2007: 779) türeyen sözcük tabanın belirttiği özelliği taşıyan bir hastalık adıdır. TaS.'de sözcüğün tabanı 14. yy. ait bir metinden "siğil: meme (basur memesi)" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 1 Şubat 2016).

1. Addan hastalık adı yapar
a. "deride, özellikle ellerde oluşan zararsız, pürtüklü küçük ur"

*Ve uyuz olmuş endāmlara dürtseler nāfi'dür. Ve beterāt ya'ni **sivilci**ler ki adamuñ gevdesinde olur dürticek giderür (EM, 33b/8)*

*Eşek yaġı, gevdede olan **sivilce**leri giderür dürtseler ve od göynügine vuralar (EM, 39a/12)*

Ṭatça, Ṭat+ca biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "yabancı dil ve özel olarak Farsça" anlamında kaydedilmiş dil adıdır (TDK, 28 Ocak 2016).

1. Addan dil adı yapar
   a. "Farsça"

Ve 'Arabī bitide sec' hünerdür, sözi eyü düşer, ***Ṭatça*** *eyü olmaz (KN, 161/15)*

Türkice ~ Türkçe, Türk+Ce biçiminde türeyerek o ulusun konuştuğu dil "Türk dili" (TDK, 2011: 2401) anlamında dil adıdır.

1. Addan dil adı yapar
   a. "Türk dili"

velīkin eger ***türkce*** *oladı*

ḳamu yérde meşhūr olup ḳaladı (SNB, 24/1)

şunuñ bigi şerḥ eyleyem ***türkice***

ki ṭat u moġal eyde şābāş u ce (SNB, 26/3)

Ḳaçan bir kişinüñ endāmında baş çıḳsa ve çıḳduġı yérüñ eti yénse añа 'arabca ekile ve pārsice ḫore dérler ve ***türkce*** *kesme ve göyündürme dérler (EM, 22b/4)*

... 'arabca bilmezse ***türkce****de ide yalvara (Mİ, 21a/30)*

2. Addan sıfat yapar
   a. "Türklerin konuştuğu dile ait olan"

... pes diledi kim bu farż-ı 'ayn olan 'ilmde ***Türkçe*** *bir muḳaddime düze (Mİ, 1b/9)*

2.2.3. {+CI}

Türkçenin tüm tarihî dönemlerinde oldukça işlek fâil ve meslek adları türeten bir ektir (Gabain, 2007: 43; Bilgen, 1989: 13-14; Erdal, 110-118; Tekin, 1992: 80; Eraslan, 2012: 95). Erdal, ekin insanların bazı sabit, sürekli ya da mesleki faaliyetleri vasıtasıyla yine insanlara, yani adın fâiline, işaret eden adlar türettiğini, hareket adlarına ve inançla ilgili adlara gelerek hareket ve inancın fâiline işaret eden ve

insanların huy/mizacına göre onları sınıflayan adlar türettiğini belirtmiştir (1991: 110-118).

EAT.'de de ek ET.'de olduğu gibi fâil, meslek adları ve insanların karakteristik özelliklerine işaret eden, ad olarak da kullanılabilen sıfatlar türetmiştir (Banguoğlu, 1938: 102; Gülsevin, 1997: 115-116; Timurtaş, 2012: 77).

Zülfikar, söz konusu ekin eklendiği sözcüklere "bir işi kendisine meslek veya sanat edinmiş kimse; içecek, yiyecek, ilaç gibi çeşitli ihtiyaç maddelerini satmayı kendisine meslek edinmiş kimse; bir maddeyi üretip satmayı kendisine meslek edinmiş kimse; yaptığı işi bir araca bağlı olarak yürüten kimse; bir işi görev olarak almış kimse; bir inanışı, bir görüşü, bir düşünüşü benimsemiş olma; bir işi uzmanlık derecesinde yapan kimse; bir işi kendisine uğraşı yapmış kimse; sahiplik; düşkünlük, tutkunluk, sevme; alışkanlık, huy edinme, bir işi davranış biçimi haline getirme; ismin bildirdiği iş veya durumla ilgili bulunma" vb. kavramlar kattığını söylemiştir (2011: 66-68).

Ekin, anlık türetime elverişli olması ve {+çI} türevlerinin temelinde yatan örtük eylemin sözcükten sözcüğe farklılık göstermesi (Erdal, 1991: 112-113) dolayısıyla Zülfikar'ın işaret ettiği ayrıntı ortaya çıkmaktadır.

2.2.3.1.Ekin Türetimlik İşlevleri

aġcı, aġ+cı biçiminde türeyen sözcük "avcı, ağ ile avlanan kişi" anlamına gelmektedir. TaS.'de sözcük yer almamaktadır.

1. Addan "yaptığı işi bir araca bağlı olarak yürüten kimse" anlamında fâil adı yapar
a. "ağ ile avlanan kişi, avcı"

*Belki **aġcı**lar şerrinden daḫı emīn olasız. Ḳanda geregise ḳonasız ve dürlü dāneler yiyesiz. Pes ḳuşlar gögercin ögüdin ḳabūl ḳıldılar (MZ, 36b/5)*

aşçı, aş+çı biçiminde türeyen sözcük "yemek pişirmeyi meslek edinmiş kimse (cook)" (TDK, 2011: 173) anlamına gelen fâil adıdır (Clauson, 1972. 257; Erdal, 1991: 111).

1. Addan fâil adı yapar
a. "yemek pişirmeyi meslek edinmiş kimse"

*... bu ādem oġlanı şol **aşcıya** beẕzer kim evvel işinüñ ḥaḳḳın aldı daḫı andan işledi (Mİ, 6b/21)*

avcı, av+cı biçiminde türeyen sözcük "avı kendine iş edinen kimse (hunter)" (TDK, 2011: 190) anlamına gelen fâil adıdır (Clauson, 1972: 6; Erdal, 1991: 111). Gülensoy, sözcüğü *avcı 'avlanmayı seven veya avı kendine iş edinen kimse' =OT. awçı (DLT) < āb+çı* biçiminde gelişim gösterdiğini belirtmiştir (2007: 89).

1. Addan "bir işi kendisine uğraşı yapmış kimse" anlamında fâil adı yapar
a. "avı kendine iş edinen kimse"

*Dilkü eyitdi: İşitdüm ki bir **avcı** varıdı; yavlaḳ çābük-süvār, av işin gey anlar. Gündüz avlardı, gice uyḳusında av taḫayyülin iderdi ve ol **avcı**nuñ bir tāzī̄ iti varıdı, yilden ḳatı yügürürdü (MZ, 46a/11-12)*

2. Addan sıfat yapar
a. "avlanmasını iyi bilen, avını kaçırmayan" (Ayverdi, 2010: 87)

*Bihamdi'llāhi ki bizüm yirümüz ayruḳ **avcı** ḳuşlardan ve ādemī̄lerden ıraḳdur (MZ, 62b/1)*

başmakçı, başmak+çı biçiminde türeyen sözcük "ayakkabı yapıp satan" anlamına gelmektedir (Gülensoy, 2007: 120). TaS.'de sözcük "başmakçı (paşmakcı): ayakkabıcı" DS'de *başmakçı ~ başmahçı ~ başmahcı* varyantlarında "kunduracı; takunyacı, nalıncı" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 16 Ocak 2016).

1. Addan fâil adı yapar
a. "ayakkabı yapıp satan (kimse)"

Başmakçı *çün başmaḳdan kebi çıḳardı, getürdi devlügecün yüzine sürmege, devligeç ḫoẕ ācıġub dururdı (MZ, 35b/9)*

2. Addan sıfat yapar
a. "ayakkabı yapıp satan"

Bu 'avretüñ ḫoẕ bir ***başmaḳçı*** *yiġidile sevdāsı varıdı (MZ, 35b/3)*

Başmaḳçı *Ḥasan oġlı Muḥammed (KN, 26/4)*

bazarcı, bāzār+cı biçiminde türeyen sözcük "değişik günlerde kurulan pazarlarda mal satan kimse" (TDK, 2011: 1904) anlamında fâil adıdır. Ekin sözcüğe kattığı anlam *'öẕr dilemek Bāzār ḳavmı 'ādetidür* ifadesinde *Bāzār ḳavmı* sözcük grubunun tamlanan öğesi *ḳavmı* sözcüğünün yerini tutmaktadır.

1. Addan fâil adı yapar
a. "değişik günlerde kurulan pazarlarda mal satan kimse"

Eger bir yérde ġarb ma'nī éşidesin ki saña ḫoş gele, diler-iseñ ki anı bir yére daḫı isti'māl édesin, mükābere ḳılup bi-'aynihī ol lafẕ-ıla déme, meger ***bāzārcı****lar işin işleyesin (KN, 151/14)*

bekçi, Gülensoy sözcüğü "bekçi" anlamında aktararak *[*berk >] *bek* 'gözcü' *+çi* biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 126). Tietze de sözcüğün *bek* tabanından türeyerek bugünkü anlamda "bekçilik yapan" anlamına geldiğini söylemiştir (2002: 307). TaS.'de sözcük 15. yy'a ait tek veri olan "ev bekçisi: ev kadını, zevce" maddebaşında tanıklanmaktadır (TDK, 15 Ocak 2016).

1. Addan fâil adı yapar
a. "bir şeyi veya bir yeri bekleyip korumakla görevli kimse" (TDK, 2011: 295).

gelen ṣūret anda görür yazludur

ne bilür ki ***bekci****leri gizlüdür (SNB, 247/9)*

vaḳtı oldı çünki bunlar geldiler

__bekçi__ler yūsufa ḫaber ḳaldılar (KY, 31a/1207)

buyurdı __bekçi__ ḳodı gelenleri

ṣorar-ıdı ol şehre girenleri (YZ, 62/926)

on kişiyi anda __bekçi__ ḳodılar

gitdi anlar bunı bekleñ didiler (GZ, 277a/2490)

Ben cihānuñ eczāsın dirşirüb bir eylemişem ve ḳanā'at mührin añа urmışam ve eger girü ṭaġıdam her birine bir yir ve bir __bekçi__ ve başarıcı gerek (MZ, 17b/14)

Eger bir görmekde saḳlanıbilürseñ, ḳurtulduñ. Göñlüñ taḳāzā éderse, uṣṣuñı göñlüñe __bekçi__ ḳo (KN, 66/10)

2. Addan sıfat yapar
a. "bir şeyi veya bir yeri bekleyip korumakla görevli"

yolda yūsuf __bekçi__ ḳomışdı kişi

her ne olsa bаña eydüñüz işi (KY, 31a/1195)

beşāretçi, beşāret+çi 'muştu, iyi haber' biçiminde türeyen sözcük "iyi haber getiren (kimse), haberci" anlamına gelmektedir. TaS.'de sözcük yer almamaktadır.

1. Addan "bir işi görev olarak almış kimse" anlamında fâil adı yapar
a. "iyi haber getiren (kimse), haberci"

lā-cerem, çün ölüm vaḳtı ola, raḥmet __beşāretci__leri birbir ardınca bu āyeti ḳulaġına degürürler (MZ, 10a/5)

bıçakcı, bıçak+cı biçiminde türeyen sözcük "bıçak vb. kesici araçlar yapan veya satan kimse" anlamında fâil adıdır. TaS.'de sözcük yer almamaktadır.

1. Addan fâil adı yapar
a. "bıçak vb. kesici araçlar yapan veya satan kimse"

Meger oġlanlıḳda saray bucaġında demürciler, __bıçaḳçı__lar işlerler-idi. Bıçaḳ ve rikāb demürlerin eylerler-idi (KN, 107/14)

boyacı, boya+cı biçimindeta türeyen sözcük "boya üretip satan kimse" anlamına gelmektedir. TaS.'de sözcük yer almamaktadır.

1. Addan fâil adı yapar
a. "boya üretip satan (kimse)"

*Ṣanaduñ kim ay **boyacı**sı, reyḥān renk ḫānesinden çivit ve baḳam dükkânın açmışdı (MZ, 63b/10)*

çerçi, sözcüğünün etimolojisi hakkında çeşitli görüşler vardır. Tietze, sözcüğün Moğolcadan Farsçaya, Farsçadan da Türkçeye geçtiğini ve "Moğ. *car* 'haber' + *-çi* > *cārçī,* 'haberci, münadi' > Far. *çarçī* ay. > *çerçi* 'pazarcı; seyyar satıcı; And. Ağ.. tuhafiyeci' Meninski 1680 I, 1598" gelişimi sergilediğini ileri sürmüştür. Savına kanıt olarak da Türkçenin ses yapısına aykırı olarak /r/'den sonra /ç/'nin gelmesini ve *çerçi*'deki ekin işlevini yitirerek tekrar {+ci} eklenmesiyle *çerçici* türevinin oluşmasını göstermiştir. Öte yandna araştırmacı, Doerfer'ın sözcüğü *çert* 'ufak parça, kırıntı' + çi biçiminde etimolojisini yaptığını TaS.'deki *çert* sözcüğünün de bunu desteklediğini belirtmiştir (2002: 498). Gülensoy, sözcüğe "genellikle köylerde satış yapan satıcı" anlamını vererek *? OT. çar çur 'abur cubur' (DLT) > *çarçu > *çerçü > çerçi* gelişimi gösterdiğini ileri sürmüştür (2007: 232). Tietze'nin de işaret ettiği üzere TaS.'de "çert âleti: çerçi eşyası, çerçiye gerek olan şey" maddebaşı bunmaktadır[46]. Bu veri SNB dışında 16. yy.'a ait iki kaynaktan tanıklanmıştır (TDK, 17 Ocak 2016). Kanaatimizce sözcük Doerfer'ın belirttiği üzere *çert* tabanına {+çI} ekinin eklenmesiyle *çert+çi > *çertçi > çerçi* biçiminde gelişim göstermiştir. Aynı durum Erdal'ın belirttiği üzere *eḍärçi* sözcüğünde de bulunmaktadır. Erdal, *edär-t+çi* biçiminde oluşan sözcüğün /ç/ ve /t/'nin büzülmesiyle (contraction) *eḍärçi* biçimini aldığını ve KB'te de *edärtçi* biçiminde

[46] DLT'te "**çart çurt** her şeyin ufağı ve döküntüsü. Bizniñ anda bir çart algumız bār ondan bir parça alacağımız var." ibaresi bulunmaktadır. Ercilasun ve Akkoyunlu "Atalay, DTS, Clauson, Rustemov-Kormuşin *cart curt,* Dankoff-Kelly *cert cürt*" biçiminde değerlendirdiğini ve Anadolu ağızlarında *çart* "suların getirdiği çörçöp " (DS), Kar.-Mal. *çart kurt* "yarım yamalak" ikilemesinin bulunduğunu belirtmiştir. Dizinde de *çart* sözcüğünü "parça" olarak kaydetmişlerdir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 148, 616; 628 numaralı dipnot).

aynı anlamda yer aldığını belirtmiştir (1991: 115). Nitekim sözcüğü Taş, +çI türevleri içerisinde *'éḏertçi 'ileri giden, akıncı, kovalayan' < *éḏert (Erdal, 1991: 310)* biçiminde değerlendirmiştir (2009: 27).

1. Addan fâil adı yapar
a. "köy, pazar vb. yerlerde dolaşarak ufak tefek tuhafiye eşyası satan kimse" (TDK, 2011: 522-523)

ṭoġancı ḳuşın u sipāhī̇ atın

bilür nite kim ***çerçi*** *çert āletin (SNB, 271/3)*

da'vici, da'vi+ci biçiminde türeyen sözcük "dava eden kimse, savlayıcı, müddei" (TDK, 2011: 598) anlamına gelmektedir. TaS.'de sözcük yer almamaktadır.

1. Addan "sahiplik" anlamında fâil adı yapar
a. "dava sahibi, müddei"

Ṭaberistānda bir ḳādı var-ıdı. Añа Ebu'l-'Abbās dérler-idi. 'Ālim ve zāhid ve taḳvā-y-ıla ārāste-y-idi. Bir gün anuñ ḳatına iki ***da'vici*** *geldi (KN, 130/5)*

demürci, demür+ci biçiminde türeyen sözcük tabanın bildirdiği maddeyi "işleyip satan" kimse anlamında fâil adıdır (Clauson, 1972: 509; Erdal, 1991: 112; Gülensoy, 2007: 276). Clauson, sözcüğün Az ve Tkm.'de *demirçi*, Osm.'da *demirci* biçiminde yaşadığını belirtmiştir (1972: 509).

1. Tabanın bildirdiği maddeyi işleyip satan anlamında fâil adı yapar
a. "demir işleyip satan (kimse)"

demürci *ki ol yandura çaḫ kömür*

çeküç ṣala vü ola ḳızmış demür (SNB, 297/14)

Çün belā kişiye nāzil ola ve dostın belāya ḳoyub kendü ḳurtılmaḳ ister. Nite kim ol bir ***demürci*** *itdi (MZ, 13a/9)*

Meger oġlanlıḳda saray bucaġında ***demürci****ler, bıçaḳçılar işlerler-idi. Bıçaḳ ve rikāb demürlerin eylerler-idi (KN, 107/14)*

2. Addan sıfat yapar
a. "demir işleyip satan (kimse)"

Bu musāfir zamhirān şehrine irişdi. Meger anda bir ***demürci*** *dostı varıdı, ṭoġru anuñ evine vardı (MZ, 13b/4)*

deveci, deve+ci biçiminde türeyen sözcük "deve kervanı güden kimse, sarban" (TDK, 2011: 645) anlamına gelen fâil adıdır. Sözcük TaS.'de yer almamaktadır. DS'de ise "elinden hiçbir iş gelmeyen (kimse)" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 16 Ocak 2016).

1. Tabanın belittiği varlığı yöneten anlamında fâil adı yapar
a. "deve kervanı güden kimse, sarban"

o zāri meger ilerü kārbān

bir ***deveci*** *irdi ardından revān (KY, 8b/287)*

Çün bir iki nevbet eyle idesin, ***deveci*** *daḫı yükün yiynilde. (...) Çün irte oldı, sārubān deveyi sürüb ṭuzlaya gitdi (MZ, 47a/9)*

b. "deve kullanan kimse"

Bitiyi Ḫorasan melikine vérdi. Melik gördi, mühürledi. Bir ***deveci****ye buyurdı. Bir tīz cemmāzeye bindi. Bitiyi eline aldı, yola girdi. Aḥmed sarāyda oturdı.* ***Deveci*** *Nişābüra érdi (KN, 165/10-11)*

duacı, dua+cı biçiminde türeyen sözcük "biri için Allah'a dua eden kimse" (Ayverdi, 2010: 306) anlamına gelmektedir. TaS.'de sözcük yer almamaktadır.

1. Tabanın bildirdiği kavramı (sürekli) icrâ eden anlamnda fâil adı yapar
a. "biri için Allah'a dua eden kimse"

delim pādişāhlar añа ḳul idi

du'ācı*sı her bay u yoḫsul idi (SNB, 27/4)*

didiler kim ilümüz ken'an olur

*bu **du'ācı**lar kāmu andan gelür (KY, 32a/1252)*

*Eger bu miḥnetden daġı ḳurtarursañ, ölince saña **du'ācı** olam (MZ, 47a/6)*

ekinci, ekin+ci biçiminde türeyen sözcük "tahıl yetiştirip satan kimse"anlamına gelmektedir (TDK, 2011: 766). TaS. ve DS'de sözcük "çiftçi" anlamında yer almaktadır. (TDK, 16 Ocak 2016). KN'de *ekincilik* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Tabanın belirttiği kavramı üretip satan anlamında fâil adı yapar
a. "tahıl yetiştirip satan kimse, çiftçi"

*Dimişlerdür ki bir **ekinci** varıdı, bir ılanıla bir ṭaġ eteginde bilişlik iderdi (MZ, 7b/12)*

*Eger **ekinci** olursañ vaḳt bilici olġıl. Her nesneyi ki ekersin, vaḳıt geçmedin on gün öndiñ ekmek gerek (KN, 188/3)*

élçi ~ ilçi, sözcüğünü Clauson *él* 'ülke, memleket; halk' tabanından türemiş fâil adı olarak değerlendirmiştir. Araştırmacı sözcüğün bugünkü anlamıyla ET.'de de "yabancı bir ülkede yönetimin temsilcisi" anlamına geldiğini, özel isim olarak tanıklandığını, fakat kalıtsal bir unvan olmadığını, saraydan değil avamdan bir kişinin yerine getirdiği *bilge:, é:l öge:si:, çavuş* vb. memuriyet olduğunu söylemiştir (1972: 129). Tietze, "başka bir devlete gönderilen resmî mümessil; haberci" anlamlarını verdiği sözcüğü, Erdal'a atıfla, Moğolca *él* 'geçimli, ahenkli' > *él* "mağrub, râm, muti'" tabanından türediğini aktarmış ve sözcüğün muhtemelen Moğolcadan Farsçaya, Farsçadan da Türkiye Türkçesine geçtiğini, ekin /ç/ ile başlamasının da bunu doğruladığını ileri sürmütür[47] (2002: 706-707). Gülensoy,

[47] Sözcüğün kökeniyle ilgili başka bir değerlendirmede Karaağaç'a aittir: "… *elçi* kelimesi, *kal, *yal, *i, *til, "dil" ve çuv. *Kala-* (moğ. kele-) "söylemek, demek", **yala-* "söylemek, demek, yalamak", **ile-* "söylemek, demek > kötü söylemek, ilenmek", *tile-* "*söylemek, demek > isteği söylemek, dilemek" vs. gibi dal şekillerden biri olarak düşündüğümüz ve yazılı Türkçenin *ilen-* "ilenmek, beddua etmek" kelimesine taban oluşturan, k- ~ t- ~ Ø- ön ses nöbetleşmesi ve ilk hecede *–e* > *-i* değişikliğiyle ortaya çıkmış bulunan il kökünden türetilmiştir: *il "dil" + -çi (meslek eki)" (Karaağaç, 1993: 99'dan aktarımla Erol, 2014: 264). Tekin, sözcüğün temel olarak "bir boylar birliğinin bir diğeri nezdindeki temsilcisi" anlamına geldiğini ve KB'teki "hükümdar, devlet adamı" anlamının sözcüğün kökenini yansıttığını söylemiştir. Araştırmacı, aynı eserde sözcüğün "elçi, temsilci, resûl" anlamında

**él+çi* biçiminde etimolojisini yaparak "elçi, sefir" anlamına geldiğini ifade etmiştir (2007: 327-328). TaS.'de sözcük "elçi (elçü): elçi; peygamber"; DS'de "elçi, élçi: [elci (III)-1, elçim (VI), elçin (III)] 1. kız istemeye gönderilen kimse, görücü, dünür; 2. iki kişi arasında söz getirip götüren, bunu iş ve huy edinen (kimse)" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 15 Aralık 2015).

1. Addan fâil adı yapar
a. "haberci"

***ilçi** gitdi bu ẖaberi virmege*

üç güne degin bu mālı dirmege (GZ, 282b/2652)

*Çün **ilçi** arslana bu ṭarīḳ birle peygām degürdi ve arslan sükūnet zencirin üzüb **ilçi**yi yırtmaġa ḳaṣd eyledi kim paralaya (MZ, 48b/2-3)*

*Çün **élçi** geldi, biti vérüp peyġām degürdi (KN, 116/1)*

etmekçi, etmek+çi biçiminde türeyen sözcük "ekmek yapan veya satan kimse" anlamına gelmektedir. Bilgen "ekmekçi" anlamında "meslek mensubu ismi" olarak sözcüğe yer vermiştir (1989: 14). TaS.'de sözcük "etmekçi: ekmekçi" biçiminde kaydedilmişitr (TDK, 18 Ocak 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramı üretip satan anlamında fâil adı yapar
a. "ekmek yapan veya satan kimse"

*Baḳḳāl ḳızın baḳḳala vérürler, ḳaṣṣāb ḳızın ḳaṣṣāba vérürler, **etmekçi** ḳızın **etmekçi**ye, sipāhī ḳızın sipāhiye. Bir cins ayruḳ cins-ile ulaşmazlar (KN, 91/13)*

evcü, ev+cü biçiminde türeyen sözcüğü Clauson "ev hanımı (hausewife)" genel olarak ise "zevce (wife), kadın (woman)" anlamına geldiğini ve bu anlamın kendine has çağrışımıyla fâil adı olduğunu söylemiştir. Araştırmacı sözcüğün KD Uyg.'da yaşadığını ve Eski Uygurca ve Koman Türkçesi gibi tarihî lehçelerde de bulunduğunu belirtmiştir (1972: 6). Erdal da sözcüğe "ev hanımı" anlamında yer vererek 14. yy. metni olan CC.'da "meşru çocuk (mulier), evli kadın (uxor)"

---

da kullanıldığını belirterek ilk Kur'an tercümelerinde bu anlam için *yal(a)vaç* sözcüğünün kullanılmasından hareketle *ilçi* "elçi, sefir" anlamının Moğollarla birlikte yaygınlık kazandığını ifade etmiştir (Tekin, 2001: 116).

anlamında tanıklandığını ve Clauson'un Karahanlı Türkçesinde yer almadığı yönündeki beyânının yanlış olduğunu söylemiş ve KB'te tanıkladığını belirtmiştir (1991: 112; 156 numaralı dipnot). KB'te sözcük "kadın" anlamında bulunmaktadır (Taş, 2009: 27). TaS. yalın olarak tanıklanmayan sözcük 15. yy.'a ait tek metinde "evcimen (evcümen): evine bağlı" sözcüğünde taban olarak tanıklanmıştır. DS'de de çeşitli varyantlarda "evcimen: ev işlerinde becerikli, çalışkan olan, derleyip toparlayan (kadın)" anlamında yer almaktadır (TDK, 18 Ocak 2016). Sözcük taradığımız metinlerden KN'de *evcümen* sözcüğüne taban olarak kullanılmıştır. Mİ'de *(...) şunuñ gibi kim bireginüñ evi-y-ile zinā itmiş ola (6b/35)* ve *(...) eger evi oġlı ḳızı var-ısa eydür kim elbette bunlaruñ yimegi geymegi senüñ boynuñadur (30a/20)* ifadelerinde metafor anlamıyla tanıkladığımız *ev* "eş, zevce" (Üstünova, 2003: 392), sözcüğü tahlil ve anlamlandırmaya olanak vermektedir. Buna göre sözcüğün etimolojisi *ev* 'eş, zevce'+*cü*+*men* biçimindedir. *Evcü* tabanının "eşine/evine bağlı (kadın)" *evcümen* türevinin ise "ev işlerinde becerikli, çalışkan olan, derleyip toparlayan (kadın)" anlamında olduğu söylenebilir.

1. Addan nitelik adı yapar
a. "eşine/evine bağlı"

'Avrat gerek ki arı yüzlü ve arı dīnlü, ***evcü****men, kedbānū, helālin sevici, ni'met ḫaḳḳın bilici, dili ḳısa, eli ḳısa ve kendü adın saḳınıcı ola (KN, 101/4)*

fālcı, fāl+cı biçiminde türeyen sözcük "fala bakmayı kendine geçim yolu yapan kimse" (TDK, 2011: 848) anlamına gelmektedir. TaS.'de sözcük yer almamaktadır. KN'de *falcılıḳ* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan fâil adı yapar
a. "fala bakmayı kendine geçim yolu yapan kimse"

Ve şehrlerde çoḳ durma ki müẕekkirlerüñ ve ***fālcı****laruñ rızḳı ayaḳları altındadur (KN, 129/4)*

gemici, gemi+ci biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, "denizci, tayfa (mariner, boatman)" daha sonraları "gemi yapıcısı" anlamına gelen fâil adı olduğunu ve GB Osm, Tkm'de yaşadığını belirtmiştir (1972: 722). Erdal da sözcüğün tabanın

belirttiği araçla iş yürüten anlamında fâil adı olduğunu ifade etmiştir (1991: 111). TaS.'de sözcük yer almamaktadır.

1. Addan "yaptığı işi bir araca bağlı olarak yürüten kimse" anlamında fâil adı yapar

a. "gemide çalışan veya gemi işleten kimse" (TDK, 2011: 925)

Gemici *gibi kimisi ḳalıb-ı gemisin kenāra iledürdi kimi baḥrī-vār taḳlı dönerdi kimi cenābetden arınur gibi yunurdı (MZ, 27b/7)*

Diclede bir müşkil burġuç var-ımış. Deġme gemi andan geçimezmiş. Pes ***gemici*** *yol başarımadı burġuca uġrattı (KN, 105/14*

gerçekçi, gerçek+çi biçiminde türeyen sözcük "gerçeği gören ve ona göre davranan veya gerçeğe uygun olarak yapılan, realist" (TDK, 2011: 930) anlamına gelmektedir. Sözcük KN'de *gerçekçilik* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan nitelik adı yapar

a. "gerçeği gören ve ona göre davranan veya gerçeğe uygun olarak yapılan, realist"

Ey oġul! Söz söyleyici ve söz bilici ol; illā yalancı olma. ***Gerçekçi****lik-ile maʿrūf ol. Eger bir żarūret olup yalan söyleyesi olur-ısañ ḳabūl édeler (KN, 34/11)*

ḫaberci, ḫaber+ci biçiminde türeyen sözcük "haber getiren kimse, ulak" (TDK, 2011: 1020) anlamına gelmektedir. KN'de tanıkladığımız sözcük TüS.'de üçüncü anlam olarak verilen "muhbir, ihbar eden kimse" (TDK, 2011: 1020.) anlamında fâil adıdır.

1. Addan fâil adı yapar

a. "muhbir, ihbar eden kimse, casus"

Ṣulṭānum devleti bāḳī müstedām olsun ki Kāşġardan ***ḫaberci****m biti yazmış kim şāh-ı Ḫāḳān fülān subaşı-y-ıla keleci étti. Bilmedüm ki ne keleci étti (KN, 171/15)*

ʿimāretci, ʿimāret+ci biçiminde türeyen sözcük "hayır hasenat yapan (kimse)" anlamında fâil ve nitelik adıdır.

1. Tabanın "bildirdiği iş veya durumla ilgili bulunma" anlamında nitelik adı yapar

a. "hayır hasenat yapan (kimse)"

oranın gözeden oranın bilen

*'**imārətci** olur örenin bilen (SNB, 226/3)*

işçi, iş+çi biçiminde türeyen sözcük "başkasının yararına bedenini, kafa gücünü veya el becerisini kullanarak ücretle çalışan kimse" (TDK, 2011: 1223) anlamına gelmektedir. KN'de tanıkladığımız sözcük "çok iş yapan, çalışkan" (Doğan, 2011: 382) anlamında nitelik adıdır.

1. Addan nitelik adı yapar

a. "çok iş yapan, çalışkan, işten anlayan (kimse)"

*Anlarıñ hüneri: **İşçi**-ler ve dürüşken olurlar (KN, 91/9)*

gözcü, göz+cü 'görme organı' biçiminde türeyen sözcük "gözetleyen kimse, gözetleyici" anlamına gelmektedir (Tietze, 2002: 183; Gülensoy, 2007: 390). Sözcük TaS.'de "gözeten, gözetleyici, nigehban, casus"; DS'de "gözcü: [gözdekçi, gözdeyhçi] 1. kendisine gözetlemek işi yaptırılan kimse, bekçi, casus; 2. alevilerin cem ayinlerinde düzeni sağlayan ve elinde asa tutan kimse" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 15 Ocak 2016).

1. Tabanın belirttiği faaliyeti icrâ eden anlamında fâil adı yapar

a. "gözeten, gözetleyici, nigehban, casus";

anı bunlar ḫod inanmazlarımış

***gözci**ler ṭaġdan yaña gözlerimiş (GZ, 274a/2388)*

güreşçi, güreş+çi biçiminde türeyen sözcük TaS.'de 16. yy'a ait tek veriden "güreşçi tonu: pehlivan kispeti" maddebaşında tanıklanmaktadır (TDK, 15 Ocak 2016).

1. Tabanın belirttiği faaliyeti icrâ eden fâil adı yapar

a. "pehlivan"

Ve daḫı sögülme zorıla iş işleyenlere muvāfıḳdur, ḥammāl ve ***güreşçi*** *gibi ki ḳuvvetlü olalar (EM, 23a/12)*

içkici ~ içgüci ~ içküci, içkü+ci biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "sarhoş, ayyaş" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 16 Ocak 2016).

1. Tabanın belirttiği kavrama "düşkünlük, tutkunluk, sevme" anlaında nitelik adı yapar

a. "içki tutkunu, çok içki içen, sarhoş, ayyaş"

Saña rāz dimege yaramaz, dimişlerdür kim üç kişiye rāz açmaḳ revā olmaya: bir şiyẕā gönüllü kişiye, bir çoḳ söylegene, bir ***içgüciye*** *(MZ, 53a/4)*

Rūzuñ ḳapusın kendüzüñe baġlama. Ve ḳımār-bāz ***içkici****yi*[48] *emīn bilme (KN, 83/5)*

Eşittüm ki 'Abdü'l-melike Me'mün-ı ḫalife nedīm-lik vermiş-idi. 'Abdü'l-melik ***içküci****-y-idi (KN, 160/6)*

ḳaçguncu, ḳaçgun+cu biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "kaçgun (kaçguncu, kaçkın, kaçkun, kaçkuncu): kaçak, firarî" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 18 Ocak 2016). Sözcük tabanıyla aynı anlamda düşünülmüştür. Ancak {+CI} eki durum adı olan *kaçgun* tabanının belirttiği "kaçak, firarî" olma durumunu sürekli olarak yapan, alışkanlık, huy edinen kimse anlamında tabanın belirttiği durumu niteliğe dönüştürerek süreklilik anlamı katmaktadır.

1. Addan fâil ve nitelik adı yapar

a. "sürekli kaçan (kimse)"

eytdiler kim yalancıdur bir 'aybı bil

uġrıdur ***ḳaçġuncı****dur gey saḳlaġıl (YZ, 15/214)*

Ammā Ṣaḳlabi ve Rusi ve Alanī yaḳındur Türkden. Ammā anlaruñ daḫı birḳaç dürlü 'aybları olur. Uġrı ve süst-ṭab' olurlar ve ***ḳaçġuncı*** *olurlar (KN, 91/3)*

[48] Sözcük çift harekeli olarak *içküci* yazılmıştır (Doğan, 2011: 119 numaralı dipnot).

ḳapucı, ḳapu+cı biçiminde türeyen sözcüğün Clauosn "kapı görevlisi (gate-keeper, door-keeper)" alamına gelen fâil adı olduğunu, GB Osm'da *kapıcı/kapucı* varyantlarında, Tkm.'de ise "*ğapıçi* varyantında "kapı kapı dilenen kimse" anlamında yaşadığını belirtmiştir (1972: 584). Erdal da aynı anlamda aktardığı sözcüğü fâil adı olarak değerlendirmiştir (1991: 111, 190). Sözcük "Osmanlı devlet teşkilatında saray kapılarını bekleyen görevli sınıfı" (TDK, 2011: 1307) anlamında meslek erbâbını ifade etmektedir. TaS.'de sözcük yer almamaktadır.

1. Addan "yaptığı işi bir araca bağlı olarak yürüten kimse" anlamında fâil adı yapar

a. "kapıda görevli (kimse)"

***ḳapucı**ya dédi kim benüm saña*

ṣorıncam var anı déyiver baña (SNB, 262/11)

yāḫūd ol ḥammām cennet mi olur

*kim ḥūridür **ḳapucı** riżvān olur (KY, 14b/535)*

bu ḳapuya uġradı yolum benüm

***ḳapucı** bilmezmiş dilüm benüm (YZ, 70/1038)*

*Bir gün ṭurdı pādişāh ḥaẓretine varmaġa, çün ḳapuya irdi; **ḳapucı** ilerü yürüdi, elin Nevḫaranuñ gögsine vurdı ki destūr yoḳdur, ayruḳ gelme diyü (MZ, 11b/12)*

ḳazancı, ḳazan+cı biçiminde türeyen sözcük "kazan yapan, satan veya onaran usta" (TDK, 2011: 1371) anlamında fâil ve meslek adıdır. TaS.'de yer almayan sözcük DS'de "dilenci, çingene" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 17 Aralık 2016). SNB'da *ḳazan* sözcüğü *Süheyl-i yemen dédi naḳḳāşa ṭur // yaraġ eyle ḳazanları oda ur (73/1)* beytinde "çok miktarda yemek pişirmeye veya bir şey kaynatmaya yarayan büyük, derin ve kulplu kap" (Gülensoy, 2007: 488) anlamında tanıklanmaktadır.

1. Tabanın bildirdiği maddeyi işleyip satan anlamında fâil adı yapar

a. "kazan yapan, satan veya onaran usta"

*kişi kim ḳuyumcı vü **ḳazancı**dur*

bir oġul bu ʻālemde ḳazancıdur (SNB, 358/15)

ḳullıġcı ~ ḳulluġcı ~ ḳulluḫcı ~ ḳulluḳcı ~ ḳullıḳçı ~ ḳulluḳçu, ḳulluḳ+Cı biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "kullukcu (kullukçu): 1. maiyet memuru, hizmetkâr, cariye; 2. bekçi, nöbetçi"; DS'de "kullukçu: 1. memur; [kullığçı, kulukçu] 2. hizmetçi, işçi" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 15 Ocak 2016).

1. Tabanın belirttiği faaliyeti icrâ eden fâil adı yapar
a. "hizmetkar, hizmetçi"

*ırаḫdan çü naḳḳāş **ḳulluḫcı**lar*

gözedürler idi görelüm néder (SNB, 96/11

leşkeri var dört biñ yüz tamām

*o laʻinüñ ġayri **ḳulluḳçı** ġulām (GZ, 258a/1910)*

*Eger biz anuñ ḳulluġında olduġumuzçün añа hiç yardım ve ḳahr yoḳdur, līkin **ḳulluḳcı**lar arasında ḳaraldu olavuz (MZ, 62b/13)*

*Çün ḫon ḳorlar; ḫon arasında bardaḳlar-ıla su daḫı ḳorlar ve ev issi ve dükeli **ḳulluġcı**-lar[49] giderler (KN, 57/6)*

*... pes ḳaçan göñül ol şehveti didügin ṭutsa ol adamuñ nefsi nefs-i āmāre olur göñlüñ iç **ḳulluḳcı**ları ve ṭaşraġı **ḳulluḳcı**ları nefs-i āmāre **ḳulluḳcı**ları olur ḳamu aʻżālar ve ḳuvvetler günāh ḳazanmaġa **ḳulluḳcı** olur (Mİ, 29b/17-18)*

ḳuyumcı, ḳuyum+cı biçiminde türeyen sözcük tabanın bildirdiği kavramı yapan ya da satan "mücevherci" (Gülensoy, 2007. 585) anlamında fâil ve meslek adıdır.

1. Tabanın bildirdiği kavramı yapan satan anlamında fâil adı yapar
a. "mücevherci"

*kişi kim **ḳuyumcı** vü ḳazancıdur*

[49] Sözcük *ḳullıġcı-lar* biçiminde çift harekeli yazılmıştır (Doğan, 2011: 154 numaralı dipnot).

bir oġul bu ʻālemde ḳazancıdur (SNB, 358/15)

maṣlaḥatcı, maṣlaḥat+cı biçiminde türeyen sözcük "iş gören, iş görmesini bilen" (Cin, 2012: 614) anlamında fâil ve nitelik adıdır. SNB'da taban *ne ḳaçmaḳ bilürler bular ne ölüm // ṭanışuñ nedür maṣlaḥat* (173/3) ve *iñen maṣlaḥat bilgil ü çoḳ ṣavāb // bize daḫı hem andan ola ṣevāb (233/6)* beyitlerinde görüldüğü üzere "iş; önemli, ehemmiyetli" anlamlarında tanıklanmaktadır (Cin, 2012: 614).

1. Addan fâil ve nitelik adı yapar
a. "iş gören, iş görmesini bilen"

ṣoñucı béş on güne rāżī ola

*zihī **maṣlaḥatcı** ki ḳāżī ola (SNB, 137/3)*

muştıcı ~ **muştucu,** muştu+cı biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "muştucu: müjdeci"; DS.'de "muştucu [muştucuböcü]: girdiği evlere sevindirici haber getirdiğine inanılan, kahverengi bir böcek" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 15 Aralık 2016).

1. Tabanın belirttiği faaliyeti icrâ eden fâil adı yapar
a. "müjdeci, sevindirici bir haber getirici"

yemen ilinüñ çün göründi ucı

*véribidi atasına **muştucı** (SNB, 349/13)*

*imdi geldi uş yūsufdan **muştucı***

artdı derdüm içümden ḳopdı öçi (YZ, 92/1367)

ʻali daḫı ġazādan dönmişidi

*medineye **muştucı** gelmişidi (GZ, 271b/2334)*

*çaġırdı **muştıcı** geldi ḳanāʻat*

ḫarīr ṭonlar geyer biner burag̈ at (RN-8a/57)

müşteci ~ mücdeci, müjde+ci biçiminde türeyen sözcük "müjde veren, iyi ve sevindirici haber getiren (kimse), muştucu" (Ayverdi, 2010: 872) anlamında fâil adıdır.

1. Tabanın belirttiği faaliyeti icrâ eden fâil adı yapar
a. "müjde veren, iyi ve sevindirici haber getiren (kimse), muştucu"

develerin çekdiler yöridiler

*ḳıldı ḫaber ya'ḳūba **mücdeci**ler (KY, 33a/1295)*

oḫcu, oḳ+cu biçiminde türeyen sözcük "ok ustası; ok atıcısı (arrow-maker; archer)" anlamında fâil adıdır (Clauson, 1972: 80; Erdal, 1991: 113; Gülensoy, 2007: 617). TaS.'de 16. yy'a ait tek metinden tanıklanan sözcük "okçu: nişancı" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 17 Ocak 2016).

1. Addan tabanın bildirdiği kavramı kullanan fâil adı yapar
a. "ok atıcısı, nişancı"

*şeh eydür bir **oḫcu**ya kim oḫ atar*

érişmezdi ucına ṭa'āmā batar (SNB, 77/4)

ögütçi, ögüt+çi biçiminde türeyen sözcük "öğüt veren kimse, nasihatçi; vaiz" (TDK, 2011: 1841) anlamına gelmektedir. KN'de tanıkladığımız sözcüğü Doğan "sarayda nasihat etmek ve öğüt vermekle görevli (kimse)" olarak anlamlandırmıştır (2011: 431).

1. Tabanın bildirdiği "işi görev olarak almış kimse" anlamında fâil adı yapar
a. "sarayda nasihat etmek ve öğüt vermekle görevli (kimse)"

*Hem-dem yāranlarıñ-ıla ve **ögütçi**lerüñ-ile ḫalvet ṣoḥbet étgil ki ögüt ḫalvetde yigrek olur (KN, 32/6)*

şefā'atçı ~ **şefā'atci,** şefā'at+Ci biçiminde türeyen sözcük "birisi için şefaatte bulunan, şefaat eden kimse" (TDK, 2011: 2210) anlamında fâil ve nitelik adıdır.

1. Tabanın bildirdiği kavramı icra eden anlamında fâil ve nitelik adı yapar

naẓar hīç bıraḫmaz ma‘āşīye ol

***şefā‘atci**dür ḳamu ‘āṣīye ol (SNB, 14/3)*

***şefā‘atçı**dur bizi ol dileye*

ḥaḳ sözin ḳabūl ḳıla yarlıġaya (YZ, 55/818)

ṭama‘cı, ṭama‘+cı biçiminde türeyen sözcük “açgözlü” (Cin, 2012: 680) anlamında nitelik adıdır.

1. Tabanın “bildirdiği iş veya durumla ilgili bulunma” anlamında nitelik adı yapar

a. “açgözlü”

gérü vérdi çoḫ muştulıḳ ḳarıya

***ṭama‘cı** olur kimse ki ḳarıya (SNB, 114/1)*

ṭanışuḳçı ~ **danışıḳcı,** ṭanışık+Cı “istişare; danışılan mesele” (TaS., 16 Ocak 2016) biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “danışıkcı (tanışıkcı): müşavir” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 16 Ocak 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilgili uzmanlık adı yapar

a. “müşavir, danışman”

anı ḥācib eylegil sen özüñe

***ṭanışuḳçı** ḳıl anı kendüzüñe (YZ, 58/855)*

*Der beyān-ı ziyādet-i ‘ömr ve devlet ve zindeġān-ı bā dost ve bā düşmen ve ḫātimet-i kitāb ve bu kitābuñ adın destūr-ı şāhī ḳoduḳ. Ümīzdür ki añа ḫalvetde yār ve mūnis, ḫalḳ arasında **danışıḳcı** ve mürşīd ola (MZ, 68a/14)*

ṭoġancı, ṭoġan+cı biçiminde türeyen sözcük “doğan yetiştiren ve doğanla avlanan” (Cin, 2012: 687) anlamında fâil adıdır.

1. Tabanın belirttiği varlığı “kendisine meslek veya sanat edinmiş kimse” anamında fâil adı yapar

a. “avcı doğan yetiştiren veya doğanla avlanan kimse”

ṭoġancı *ḳuşın u sipāhī atın*

bilür nite kim çerçi çert āletin (SNB, 271/3)

uyḫucı, uyḳu+cı biçiminde türeyen sözcük “uykuyu seven, çok uyuyan kimse” (TDK, 2011: 2429) anlamına gelmektedir. DS’de de bu anlamda yer almaktadır (TDK, 17 Ocak 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavrama “düşkünlük, tutkunluk, sevme” anlamında nitelik adı yapar

a. “uykuyu seven, çok uyuyan kimse”

aracuḫda yéñemedi uyḫusın

çü ***uyḫucı****dı ḳoymadı ḫüsn (SNB, 155/9)*

yalancı ~ yalançı, yalan+Cı biçiminde türeyen sözcük “yalan söylemeyi huy edinmiş olan (kimse); gerçek olmayan, gerçeğe benzetilmiş” anlamlarında fâil ve nitelik addır (Gülensoy, 2007: 1042). SNB’da sözcük *yalancılıḳ ~ yalancılıġ* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan “alışkanlık, huy edinme, bir işi davranış biçimi haline getirme” anlamında nitelik adı yapar

a. “yalan söylemeyi huy edinmiş olan (kimse)”

yalancı *ki ol gülüci ola yüze benven*

key zişt kim ol ḫūb görine göze benven (SNB, 193/3)

hem ḳaçaḳdur hem ***yalancı*** *gey saḳın*

hem uġrıdur ḳoymaġıl māluñ yaḳın (YZ, 16/226)

Ermenīlerüñ ‘aybı: Bed-fi’l, künde, teni aġır ve ḳaçaġan ve ser-keş ve bilüsüz ve ḫāyın ve ***yalancı*** *ve ḳorḳaḳ olurlar (KN, 91/9)*

*... bir imām cemā'atına ben size bir ay namāzı ābdestsiz ḳılı virdüm dise eger **yalancı**-y-ısa sözüne inanmayalar (Mİ, 16b/24)*

2. Addan sıfat yapar

a. "yalan söylemeyi huy edinmiş olan (kimse)"

*... buyruġın dutmayuz dāyim aña 'āṣīlıḳ idevüz tizcek dönüp terk itmeyevüz ḳatı **yalancı** utanmaz kul oluruz severüz didügümüze kimse inanmaz (Mİ, 35b/8)*

b. "gerçek olmayan, gerçeğe benzetilmiş"

*... şol ḳuvvet kim nefs arzūsı ḳuvvetidür **yalancı** ve ḳulmaş şerri ḫayr ṣūretinde göstericidür (Mİ, 29b/12)*

yardumcı ~ yardımcı, yardım+cı biçiminde türeyen sözcük "yardım eden veya gerektiğinde yardım edecek olan (kimse vb.)" anlamına gelmektedir (Gülensoy, 2007: 1073). TaS.'de sözcük yer almamaktadır.

1. Tabanın belirttiği kavramı icra eden anlamında fâil adı yapar

a. "yardım eden veya gerektiğinde yardım edecek olan (kimse vb.)"

*Haḳ ta'ālā kendü lutfından maẓlūmlar **yardımcı**sıdur ża'īflere ḳuvvet virür (MZ, 50a/12)*

*Ol gün ṭāli'um ḥālüme **yardumcı** degüldi (MZ, 28a/6)*

yārıcı ~ yārıcu ~ yārīcü ~ yārīci, yārī+ci biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "yarıcı (yarıcu): yardımcı, muin, şefaatçi" anlamında kaydedilmiş fâil adıdır (TDK, 17 Ocak 2016).

1. Tabanın belirttiği kavramı icra eden anlamında fâil adı yapar

a. "yardımcı, muin, şefaatçi"

*dédi teñri olsun saña **yārıcı***

ne ṣarp işüñ olursa oñarıcı (SNB, 56/4)

(y)ılancı, yılan+cı biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "sanatı yılanla uğraşmak olan" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 16 Ocak 2016).

1. Tabanın belirttiği varlığı “kendisine meslek veya sanat edinmiş kimse” anlamında fâil adı yapar

a. “yılan avlayıp sanatı yılanla uğraşmak olan”

*İşitdüm kim bir büyük ılan bir ṭaġ eteginde ḳıvrılub yaturdı. Bir **ılancı** üstine geldi, ılan eydür: Eger ḳaçarsam ḳurtılmazın; eger delüge girürsem çıḳıcaḳ yolum ala (MZ, 56a/2*

yüzlekçi, yüzlek+çi biçiminde türeyen sözcük DS’de “yüze gülerek ağızdan söz alan, söz taşıyan, kovcu” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 18 Ocak 2016). TaS.’de sözcük yer almamaktadır. Doğan, sözcüğü “iki yüzlü” olarak anlamlandırmıştır (2011: 486). Gülensoy, DS’deki anlamı aktararak *yüz+le-k+çi* biçimine etimolojisini yapmıştır (2007: 1199).

1. Nitelik adından sıfat yapar

a. “iki yüzlü”

*Andan ilerü ki bu **yüzlekçi**, i‘tibārsuz rūzigārdan ki kişi-y-ile geh düzilür geh bozılur, ma‘zūllik berātı baña dege (KN, 3/11)*

zindancı, zindan+cı biçiminde türeyen sözcük “zindan bekçisi” (TDK, 2011: 2661) anlamına gelmektedir. Sözcük TaS.’de maddebaşı olarak yer almamaktadır. Sözcüğün eşanlamsı olan “zindanvan” 14. yy.’a ait tek metinden “zindancı, zindan bekçisi” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 15 Ocak 2016).

1. Tabanın belirttiği yeri muhafaza görevini üstlenen fâil adı yapar

a. “zindan bekçisi”

*ki **zindāncı**yidi göynüp özi*

varup ḥaḳḳıçün söylemişdi sözi (SNB, 343/2)

buyurup ol dem züleyḫā-yı nigār

*tā ki **zindāncı**yı ḥāzır ḳıldılar (KY, 20a/751)*

geldi ol ḳız dün buçugından revān

*kesdi **zindāncı** başın hemān (GZ, 282a/2633)*

2. Addan sıfat yapar
a. “zindan bekçişi”

*esirgeyüben anı **zindāncı** er*

niçe dürlü gösterdi anda hüner (SNB, 331/11)

2.2.4. {+dU} ~ [+di]

İşlek olmayan bir ektir. Gülsevin, yansıma sözcüklerinden yeni adlar türettiğini belirterek *iñildü* sözcüğünü örnek vermiştir (1997: 116-117). Zülfikar, söz konusu ekin {+Il}, {+Ir}, {+Iş} ile genişletilmiş yansımalı tabanlara eklenerek adlar türettiğini, Anadolu ağızlarında ve Türkiye Türkçesinde ünsüz benzeşmesine aykırı olan ekin EAT. ve Türkmen Türkçesinde uyumlu olduğunu ifade etmiştir (1995: 153-157; 2011: 145). Tietze, bu ekle türetilmiş bazı sözcüklerin {+Il}/{+Ir} tabanlı yansımalı sözcüğe gelerek {+dA-} ekine denk sözcükler oluşturduğunu tek farkın ise sebepsiz yere /d/’nin /t/ olması olduğunu ileri sürmüştür (2002: 178).

2.2.4.1.Ekin Türetimlik İşlevleri

çakıldu, çakıl+du biçiminde türeyen sözcük TaS.’de *çakıldu ~ çakırdu* varyantlarında “şakırtı, takırtı” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 23 Aralık 2015). Zülfikar’da da sözcük aynı anlamda bulunmaktadır (1995: 154). Tietze, sözcüğün *çakırda-* eyleminden geliştiğini düşünerek sözcükteki eki söz konusu eylemden türeyen yansımalı addan (onomatopoetika) doğal hareket adı (nomen actionis) türeten –du > -tı olduğunu ileri sürmüştür (2002: 466).

1. Yansımalı addan süreklilik ifade eden {+dAmA} / {+lAmA} anlamında yansıma adı yapar
a. “şakırtı/şakırdama, takırtı/takırdama”

ḳılıç ***çaḳıldusı*** *göklere çıḳdı*

döküldi ḳara ḳanlar yérde aḳdı (GZ, 212a/551)

güvüldi, güvül+dü biçiminde türeyen sözcük TaS.'de *güvü ~ gövi ~ güvüldü* varyantlarında "uğultu, hışırtı, gürültü" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 23 Aralık 2015). Zülfikar'da da sözcük aynı anlamda bulunmaktadır (1995: 154).

1. Yansıma addan süreklilik ifade eden {+dAmA} / {+lAmA} anlamında yansıma adı yapar

a. "uğuldama, çınlama"

Ya'nī ḳulaġa ṭamzurıcaḳ ḳulaḳdan ***güvüldi*** *giderür (EM, 9a/1)*

Ve çekirdeginüñ yaġı ḳulaḳ ***güvüldi****sine ve ḳulaḳda olan ḳurda nāfi'dur (EM, 18a/9)*

iñildü, iñil+dü biçiminde türeyen sözcük TaS.'de *iñildi ~ iñüldü* varyantlarında "inilti" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 23 Aralık 2015). Zülfikar'da da sözcük aynı anlamda bulunmaktadır (1995: 154). Tietze, yansımalı sözcüklerden olduğunu belirterek "sancı ve üzüntüden çıkarılan kesik kesik sesler" anlamını vermiştir (2009: 400).

1. Yansıma addan süreklilik ifade eden {+dAmA} / {+lAmA} anlamında yansıma adı yapar

a. "inleme, inildeme"

İbrāhim peyġāmber 'aleyhi's-selām namāz ḳılurken ḳorḳudan ***iñildü****si dört biñ adım yir giderdi (Mİ, 37a/6)*

2.2.5. [+e]

İşlek olmayan bir ektir. Erdal, ekin temel olarak ünlem takısı (vocative particle) olan *(y)A*'dan geliyor olabileceğini, ancak ET.'deki *Togana+ka, Yoluga+nıñ* gibi çekim eki almış sözcükler ile {+k} ve {+çUk} ekleriyle genişletilmiş biçimlerin

kanıtladığı üzere söz konusu biçimin ET.'de özel adlar türetim eki olduğunun çok açık olduğunu söylemiştir (1991: 57).

2.2.5.1.Ekin Türetimlik İşlevleri

görke, görk+e biçiminde türemiş bir sözcüktür. Sözcüğün tabanı ET.'de *körk ~ körg* varyantlarında "güzel, güzellik, görünüş" vb. (Caferoğlu, 1968: 116); DLT'te "güzel, güzellik" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 152, 339) anlamında tanıklanmaktadır. Sözcük SNB'da *yüzi gökcek ü ṭatlu dili faṣīḥ // yūsufdan daḫı görk içinde melīḥ (10/1)* beyitinde de tanıklanmaktadır. TaS.'de ise *görk* "güzellik, hüsün, yüz güzelliği; meziyet, iyi huy; süs, ziynet" anlamlarında kaydedilmiştir. DS'de *görke*'nin ikinci hecesinde ilerleyici benzeşme ile /e/ > /ü/ ses değişimi sonucu görünümü olabileceğini düşündüğümüz *görkü* "görgülü (kimse)" sözcüğü bulunmaktadır (TDK, 22 Aralık 2015). Ayrıca TT.'de KY'da tespit ettiğimiz hem *Görke* hem de birleşik isim hâlinde *Görkebay* sözcükleri özel ad olarak kullanılmaktadır.

1. Addan özel ad yapar
a. "gösterişli, göz alıcı, görgülü (kimse)"

ṭaya eydür ben ḳılam tedbīr ü rāy

*senüñ içün bu işe iy **görke** bay (KY, 15b/576)*

2.2.6. {+AK} ~ {+IK}

ET.'de {+Ak} ve {+Ik} biçiminde görülen bir ektir. Küçültme ve sevgi bildiren adlar meydana getirir (Gabain, 2007: 45; Bilgen, 1989: 19-20; Tekin, 1992: 80; Eraslan, 2012: 94). Erdal, nesne adlarının kendilerine benzer diğer adlardan türetildiklerinde {+AK} ekinin kullanımında bir çok metaforik anlamın oluştuğunu

belirterek *kapak, başak* vb. sözcükleri örnek vermiştir. Araştırmacı, bazı {+AK} türevlerinin kırsal adlar ifade ettiğini, ekin insan adlarından hayvan adları, hayvan adlarından insan adları ve aynı zaman da hayvan adlarından da yine hayvan adları türettiğini belirtmiştir (1991: 40-44, 74).

Batı Türkçesinde ek başlarındaki /g/ sesinin düşmesiyle ET.'deki ekin özellikle {+AK} allafonu ile {+GAK} ekiyle oluşan sözcükler birbirine karışmıştır. Söz gelimi Korkmaz, {+AK} ekinin ET.'deki {+GAK} ile ilişkisi olduğunu belirterek genellikle tek heceli kelimelereden benzetme ve küçültme işleviyle *başak, yolak, yanak, damak* vb. adların türediğini söylemiştir (2014: 120). Ancak Erdal'ın da belirttiği üzere (1991: 40, 75) *başak* ve *yolak* {+AK}, *yanak* ise {+GAK} ekiyle türetilmiştir. Zülfikar, ekin bir yerde bir noktada yoğunlaşma, toplanma ve darlık, küçüklük kavramları kattığını söylemiştir (2011: 54).

2.2.6.1.Ekin Türetimlik İşlevleri

aġruḳ, Clauson sözcüğün *aġrı:- / aġru:-* eyleminden türemiş ağır nesne, ağır yük" anlamında somut ad olduğunu ve sadece (?) GB 20. yy. Anadolu Ağızlarında *ağruk/avruk* yaşadığını söylemiştir (1972: 90). Tietze, sözcüğün etimolojisi hakkında yorum yapmayarak "ağırlık, yük" anlamına geldiğini aktarmıştır (2002: 113). DLT'te sözcüğe, Clauson'un da aktardığı üzere (1972: 90), "malın ağırlığı" anlamı verilerek *agır agruk kayu.da kaldı* "ağırlık ve yük nerede kaldı" cümlesi örnek gösterilmiştir. Yine sözcük *agruk agır ışıñnı aḍna.guka yüḍürme* "kendi yükünü başkasına yükleme" ifadesinde de görülmektedir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 49, 379). TaS.'de sözcük "ağrık (II) (ağruk): ağırlık, eşya, ev eşyası"; DS'de ""ağrık (I): 1. eşya, yük, yolculukta önden gönderien eşya, göç zamanı dönünce alınmak üzere bir yere bırakılan fazla eşya, ağırlık; 2. yatak, yorgan gibi şeylerin konulduğu yer, yüklük; 3. angarya iş, mânevi yük; 4. engel, mâni; avruk: (II): yaylaya götürülen eşya" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 14 Aralık 2015). Kanaatimizce sözcük {-(I)K} eylemden ad türetim ekiyle değil {+(I)K} addan ad küçültme ekiyle türemiştir.

1. Nitelik adından nesne adı yapar

a. “yük, eşya”

eyitti naḳḳāşa buyur tīzcek

çeriye baş olsun nite kim gerek

*ne **aġruḳ** kim vardur ḳamusın alup*

ḳatı iḥtiyāt eyleyüp saḳ olup (SNB, 141/3)

erkek, érk+ek ‘koç’ biçiminde türeyerek “dişinin zıttı (male)” anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 223-224; Erdal, 1991: 41; Tietze, 2002: 735; Gülensoy, 2007: 339). Erdal ET.’de eril hayvanlar için kullanılan sözcüğün daha sona insanlar içinde kullanıldığını belirtmiştir. (1991: 41). Dolayısyla *er+kek* biçimindeki çözümleme yanlıştır (Clauson, 1972: 223-224; Gülensoy, 2007: 339). DS’de “erkek (I): 1. beş yaşından yukarı olan tüylü erkek deve, 2. bir yaşından büyük erkek koyun” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 15 Nisan 2016).

1. Addan (hayvan adı) cinsiyet adı yapar

a. “insan, hayvan ve bitkilerin dişiyi dölleyecek cinsten olanı” (TDK, 2011: 810)

*Bir gün pādişāh ava vardı. Nāgāh önünden bir ṭaġ geçisi **irkeg**iyile oġlaġıyıla geldi (MZ, 60b/8)*

*... bundan ṣoñra ṣıġır zekātın bildürelüm bilgil kim ḳaraca ṣıġır ve ṣu ṣıġırı **irkeg**i dişisi birdür (Mİ, 22a/27)*

2. Addan (hayvan adı) sıfat yapar

a. “dişi olmayan”

bu bir gün içün beslediler bizi

*ki ḳurbān –çun olur **erkek** ḳuzı (KN, 78/8)*

gerdek, Tietze sözcüğün *gird ‘yuvarlak; çadır’ +ak* biçiminde etimolojisini yaparak {+AK} küçültme ekiyle türediğini fakat Farsçadan geçtiğini belirtmiş asıl anlamını “yuvarlak çadır”, kullanımda ise “gelin ve güveyin düğün gecesi yalnız

kaldıkları oda” anlamında olduğunu söylemiştir (2009: 133). TaS.’de sözcük “girdek: gerdek” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 14 Aralık 2015).

1. Addan yer adı yapar
a. “gelin ve güveyin düğün gecesi yalnız kaldıkları oda”

gerdeg*i ḫalvet buyurdılar ḳamu*

ḳaldı ***gerdek****de ikisi iy ʻāmū (KY, 52a/2060)*

zī ki getürdüm bu sözi ben aña

girür yūsuf zelīḫāyla gerdege (YZ, 62/912)

karak, kara+ak biçiminde türeyen sözcüğün Clauosn, “göz bebeği” anlamına geldiğini temel anlamda “küçük siyah şey” anlamında ve muhtemelen tabanın küçültmeli biçimi olduğunu söylemiştir. Araştırmacı sözcüğün 14-15. yy. Osm.’da “göz bebeği (eyeball)” anlamından ziyade “göz” anlamında kullanıldığını belirtmiştir (1972: 652). Bilgen, “göz bebeği” anlamında küçültmeli ad olarak değerlendirmiştir (1989: 19). Erdal, sözcük {+AK} / {+IK} ekiyle sıfattan türemiş tek örnek olduğunu ve {+kInA} ekinin aksine anlamsal küçültme eklerinin hiçbirinin sıfatlarla türemediğini ifade etmiştir (1991: 43). TaS.’de sözcük “göz, gözbebeği, bakış, nazar” anlamında iken DS’de “karak (IV): bademcik” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 14 Aralık 2015).

1. Nitelik adından organ adı yapar
a. “göz”

géce gündüz işiyidi aġlamaḳ

açılmazdı çatmış idi ḳaş ***ḳaraḳ*** *(SNB, 189/6)*

ḳavuḳ, Clauson sözcüğün **kav-* eyleminden türeyerek hayvan ya da insanın “idrar torbası” anlamında edilgel ad olduğunu, sözcüğün asıl biçiminin Uygurcada bulunan *kaguk* olabileceğini ve 14. yy. Osm.’da da *kavuk* biçiminde bu anlamda kullanıldığını söylemiştir (1972: 583). Gülensoy, *ḳāp+(u)k* biçiminde etimolojisini yaptığı sözcüğün Eski Uygur Türçesi sözlüğünde *kavuk* “kabarcık”, DLT’te *kawuk* “sidiklik, mesane; kavuk” anlamlarında kaydedildiğini belirterek “içi boş şey”

anlamını vermiştir (2007: 479). DLT'de sözcük *kavuk ~ kawuk* varyantlarında "idrar torbası, mesane" anlamında kaydedilmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 165, 415). TaS. sözcük "kavuk (kavık): mesane, sidik torbası; içi boş şey"; DS'de "kavuk [kavık (I), kavluh, kavluk (II), sidik torbası (insan ve hayvanlarda)" varyant ve anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 14 Aralık 2015). Sözcüğün tabanı olduğunu düşündüğümüz *kav* EM'de ... *yılan ḳavı ve mersin yapraġı dütüzdürüp ḫasta apışup dütünine ṭura (54a/2)* ifadesinde "kabuk, yılan derisi" anlamında tanıklanmaktadır (Canpolat ve Önler, 2007: 151).

1. Addan metafor ile organ adı yapar
a. "idrar torbası, mesane"

Ve murād ol kim sınduġından oldur kim meşīme dirler bir ***ḳavuk*** *gibi nesne olur oġlan anuñ içindedür (MZ, 9b/13)*

Ḳaçan ***ḳavuḳ****da ki 'arabca añа meṣāne dėrler (EM, 52a/15)*

ḳoruḳ, kor+uḳ biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, "henüz olgunlaşmamaış ekşi üzüm" anlamına geldiğini belirterek *kor 'yoğurt mayası'+(u)k* biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007. 544). TaS.'de sözcük "hurma koruğu: olmamış, ham hurma"; DS'de ise "yemeklere ekşilik vermek için limon tuzu yerine kullanılan ekşi pekmez; zeytinin çiçeği döküldükten sonra kalan ufak meyvesi; içi boş (kabuklu meyveler için); genç, taze, yeni yetişmekte olan" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 14 Aralık 2015; Gülensoy, 2007: 544).

1. Addan metafor ile yiyecek adı yapar
a. "olgunlaşmamış üzüm"

Ḳoruḳ *ṣovuḳdur, ḳurudur, ma'deyi baġırı ṣafrādan arıdur, ḳarını baġlar (EM, 29a/3)*

merdek, sözcük DLT'te "ayı yavrusu" *adıg merdeki* anlamında kaydedilmiş olup bazı Türklerin domuzu *toñuz merdeki* biçiminde adlandırdıkları belirtilmiştir (Ercilasun, Akkaoyunlu, 2014: 210). Erdal, sözcüğün Farsça *mard* tabanından {+Ak} ile türetilmiş bir sözcük olabileceğini ileri sürmüştür (1991: 41). Gülensoy, *mertek*

maddebaşını “yapıda kullanılan dört köşe veya yuvarlak sırık” biçiminde anlamlandırmıştır. Araştırmacı *merte*kin Eski Kıpçakça’da “tavan kirişi” anlamını ve DLT’teki anlamını aktarmıştır. Sözcüğün “çelik çomak oyunundaki çelik” *mer[r]t* tabanından {+Ak} küçültme ekiyle türediğini ileri sürmüştür. Araştırmacı, verdiği anlamın sırık ya da kerestelerin ayı ya da domuz gibi kuvvetli olmalarına benzetilerek verilmiş bir ad da olabileceğini ifade ederek Anadolu ağızlarındaki anlamlarını aktarmıştır. Bunların dışında sözcüğü Dankoff ve Nişanyan’ın Ermenice’den geçtiğini iddia ettiğini fakat Tietze’nin bu görüşü kabul etmediğini söylemiştir (2007: 600-601). DS’de “mertek: kestane ağaçlarını yontarak yapılan çit; kısa ve kalın tahta parçası; merdek: kalın kereste” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 13 Araık 2015).

1. Addan (insan adı) hayvan adı yapar
a. (ünlem) “domuz, ayı yavrusu anlamından metafor ile ‘adam, herif’”

dönüp dédi ṣa‘lūka pes nev-bahār

ki éy bed-güher ***merdek****-i nā-be-kār (SNB, 326/1)*

Eyitti: Hay ***merdek*** *sen ādemi görüb neydigün bilmezsin gördükleri düşi nice bilesin dedi (MZ, 21a/12)*

Eyitti: “Bire ***merdek****! Bu néce nevrūzlıḳdur ki biñ géce ḳaraġusı ṭoġdı.” (KN, 99/14)*

oġlaḳ, oġul+aḳ biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, “küçük çocuk (kid), keçi yavrusu (young goat)” anlamlarına geldiğini ve tabanın küçültmeli biçimi (diminutive form) olduğunu söylemiştir (1972: 84-85). Bilgen, küçültmeli ad olarak değerlendirmiştir (1989: 19). Erdal da tabanın küçültmeli biçimi olarak zıt yönde aynı anlamsal ilişki kurduğunu söylemiştir (1991: 41). Gülensoy, etimolojisinin **oġla+k* ya da *oġul+(a)k* biçiminde olduğunu belirterek “keçi yavrusu” anlamına geldiğini ifade etmiştir (2007: 613). DS’de “keçi yavrusu, oğlak” anlamında *ovalak* ve *ovlamak* sözcükleri bulumaktadır (TDK, 13 Aralık 2015; Gülensoy, 2007: 613).

1. Addan (insan adı) hayvan adı yapar
a. “keçi yavrusu”

*bir kiçi **oġlaġı** boġazladılar*

derisiyle etini gizlediler (KY, 6a/188)

*bir **oġlaḳ** boġazladılar kanına*

bulaşdurdılar yūsufuñ ṭonına (YZ, 9/129)

*Nāgāh öñinden bir ṭaġ geçisi irkegiyile **oġlaġı**yla geldi. **Oġlaḳ** girüraḳ ḳaldı, şāh oḳın **oġlaġa** karşu dutdı (MZ, 60b/8-9)*

*ġıda **oġlaḳ** eti ve tavuḳ eti ve firik eti véreler ḳavrulmış (EM, 48b/9)*

ortak, Clauson sözcüğü *ortuk ~ ortok* biçiminde maddebaşı yaparak "eş (partner)" anlamında küçültmeli bir ad olduğunu, ancak ekin işlevinin sözcükte belirsiz olduğunu, KD Alt., Tel.'de *ortok*, K Kır.'da ve diğer yerlerde *ortak* biçiminde yaşadığını söylemiştir (1972: 205). Bilgen, *ortu ~ orta* tabanından türediğini söyleyerek sözcüğü küçültme adı olarak değerlendirmiştir (1989: 19). Gülensoy, **orta+k ~ urta/urto/urtu+k* biçiminde etimolojisini vererek "birlikte iş yapan" anlamına geldiğini ifade etmiştir (2007: 632). TaS.'de sözcük *ortak katmak* "şirk koşmak, ortağı bulunduğunu kabul etmek", ve *ortaklu* "ortağı, eşi bulunan" maddebaşlarında görülmektedir. DS'de ise "ortak: 1. arkadaş, 2. kardeş, 3. [->ortakçı] tarlayı, ürünü tarla sahibiyle yarı yarıya pay etmek üzere ekip biçen çiftçi" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 13 Aralık 2015). SNB, KN ve Mİ'de *ortaḳlıḳ* sözcüğünde taban olarak da kullanılmıştır.

1. Addan durum adı yapar
a. "birlikte iş yapan kimselerden her biri, eş" (TDK, 2011: 1815)

*bu işde senüñ ile ben **ortaġam***

yüzin şāẕıllıġuñ niçün örte ġam (SNB, 292/10)

yazġıl evvel tañrı adın iy kişi

***ortaġı** yoḳ oġlı ḳızı beñdeşi (KY, 23b/907)*

*... nitekim ol üç **ortaḳ** işledi (MZ, 18a/9)*

***Ortaḳ**larunña ḫıyānet ḳılma (KN, 189/3)*

*... pādişāhlıḳda **ortaġ**unñ yoḳdur beñdeşüñ yoḳ (Mİ, 26b/31)*

solaḳ, sol+ak biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, *sol* > **sola-* eyleminden türediğini ileri sürerek "temel anlamda "soldaki mukim (situated on the left)" vb. anlamına geldiğini, muhtemelen Moğolca *soloğay* sözcüğünün kökeni olduğunu ve GB Osm.'da "sol elini kullanan (left-handed)" anlamında, diğer lehçelerde ise Moğolcadaki biçimiyle bu anlamda kullanıldığını söylemiştir. Araştırmacı Osm'da ayrıca sözcüğün metafor ile "sultanın koruması" anlamında da kullanıldığını belirtmiştir (1972: 826). Erdal, DLT'te ve Kıpçakçada "dalak" anlamında olmasına dayanarak organ adları türeten {+GAK} ve {+AK} içerisinde değerlendirmiş ve sözcüğün yönlendirmeli bir terimden (a term of orientation) türediğini ifade etmiştir (1991: 75). DLT'te "dalak" anlamında kaydedilen sözcüğün Kıpçakçada t > s değişimi sonucu oluştuğu belirtilmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 178). Ancak Erdal'ın *sol* tabanından getirmesi bizce de daha mantıklıdır. Gülensoy, *sōl+ak* biçiminde etimolojisini vererek "sol elini kullanan kimse" anlamına geldiğini, DLT'te bu anlamda **sōl+a-muk* sözcüğünün bulunduğunu aktarmıştır (2007: 795). TaS.'de "eski Osmanlı devrinde padişahın özlük muhafızı olan yeniçeri" anlamında kaydedilirken DS'de "aşık kemiği; meyve düşürmek için ağaca atılan sopa; araba teknesini tekerlek bölümüne tutturan kalın, demir çivi; hep bir yana koşulan hayvan; ağıl; inatçı, ters (kişi ya da hayvan); beceriksiz; değersiz; kullanışlı olmayan, ters gelen" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 14 Aralık 2015).

1. Addan nitelik adı yapar
a. "sol elini kullanan kimse/hayvan"

*Ve nişānı oldur ki atlar kişneyicek ol kişnemeye ve dāyim ḳulaġı yaprılmış ola. Ve bir daḫı **solaḳ** at-dur. Ve ol, yatlu olur ve çoḳ yañlış işler. Nişānı oldur ki bir yerden geçicek evvel sol elin basar (KN, 98/9)*

sülük, Gülensoy sözcüğün Eski Uygur Türkçesi sözlüğündeki (Caferoğlu, 1968: 214) *sül* "irin, cerahat" sözcüğüne {+(ü)k} ekinin eklenmesiyle "*irin emen" anlamında türediğini ileri sürmüş ve sözcüğü "sülüklerin örnek asalak hayvanı"

olarak anlamlandırmıştır (2007: 819). DS'de sözcük "sülük (I): cevizin erkeklik organı; sülük (II): sarkıt akarken buz tutmuş su; sülük (III): asma fışgını; sülük (IV): salyangoz" anamlarında kaydedilmiştir (TDK, 13 Aralık 2015).

1. Addan hayvan adı yapar
a. "sülüklerin örnek asalak hayvanı"

ṣorıcı bigi ol ṭurupdur ṣorar

*ne ṣormaḫ **sülük** bigi ḳanın ṣorar (SNB, 205/14)*

topuk, top+uk biçiminde türeyen sözcüğü Clauson *tobık* olarak maddebaşı yapmış ve tabanın küçültmeli biçimi olduğunu, temelde "top (ball), fakat daha çok metaforla "yumru gibi yuvarlak kemik", genellikle "topuk kemiği (ankle bone) ve "diz kapağı (knee cap)" için kullanıldığını söylemiştir (1972: 437-438). Bilgen, "topaç" anlamında küçültme adı olarak yorumlamıştır (1989: 20). Erdal, "topuk kemiği ve el bileği kemiği (wrist bone)" anlamına geldiğini belirterek sözcüğü organ adı olarak değerlendirmiştir (1991: 43). Gülensoy, *to-p+(ı)k* biçiminde etimolojisini vererek DLT'te "topuk; top, çöğenle vurulan top; topaç" şeklinde kaydedildiğini aktarmış ve "ayağın toparlakça olan alt bölümü; ökçe" anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 916). TaS.'de sözcük "topuk çalmak: insan ve hayvan yürürken iç topuklarını birbirine çarpmak" maddebaşında görülmektedir. DS'de ise "topuh: ayak bileği; topuk (I): [-> toruk (II)] tepe, en yüksek yer, uç; topuk (II): dalganın kıyıya yakın çatladığı yer; topuk (III): deve yavrusu; topuk (IV): badem ve ceviz büyüklüğünde yumru kökleri olan bir çeşit ot; topuk (V): deniz ve göllerde sonradan oluşan adacıklar" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 13 Aralık 2015).

1. Addan organ adı yapar
a. "ayağın toparlakça olan alt bölümü"

çaġırmaḳdan oldı dimāġı ḳuru

***ṭopuġ**ına ṣu indi ṭuru ṭuru (SNB, 224/15)*

*Assı-çün deñize girme; zīrā deñiz assısı **topuġ**a gelür, ziyānı boġaza çoḳar (KN, 139/12)*

Arapça Farsça Türkçe

الكعب پزول ṭopuḳ (EM, 70a)

... birisi daḫı ayaḳ yumaḳdur ayaḳ daḫı ***ṭopuḳ****dan aşaġasından* ***ṭopuġ****ı daḫı bile yumaḳ gerekdür (Mİ, 8b/26)*

2.2.7. {+AK}

ET.'de {+GAK} biçiminde görülen bir ektir. Gabain, ekin küçültme ve kuvvetlendirme anlamı kattığını söylemiştir (2007: 45). Erdal, ekin metafor ile organ adları türettiğini belirtmiştir (1991: 40-44, 74). Bilgen, küçültme adları türetim eki (1989: 17), Eraslan ise küçültme ve kuvvetlendirme ifadesi veren ve organ adları türetim eki olduğunu aktarmıştır (2012: 97).

Gülsevin ve Şahin de organ adarında görülen bir ek olduğunu belirtmiştir (1997:117; 2009: 55).

2.2.7.1.Ekin Türetimlik İşlevleri

bögrek, bögür+ek biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, *bögür'*ün küçültmeli biçimi olduğunu, orta dönemden önce tanıklanmadığını ve *bögür ~ bögrek* sözcüklerinin eş anlamlı olduğunu söylemiştir. Çeşitli lehçelerde görünümü veren araştırmacı 14 - 19. yy.'a kadar tanıklanan *bögrek'*in yerini günümüzde *böbrek'*in aldığını belirtmiştir (1972: 328). Erdal da sözcüğün "böbrekler" anlamındaki *bögür'*den "böbrek" anlamına gelen bir sözcük olduğunu ifade etmiştir (1991: 76). Tietze, *böbrek* olarak maddebaşı yaptığı sözcüğün *bögür+(e)k*ten geldiğini belirterek "iç organlardan biri" anlamını vermiş ve sözcükteki eki de küçültme eki olarak değerlendirmiştir (2002: 379). Gülensoy da **bögür+ek* biçiminde etimolojisini yaparak sözcükteki eki küçültme eki olarak yorumlamıştır (2007: 169). TaS.'de sözcük *böbrek ~ böbrik* varyantlarında, DS'de de çeşitli varyantlarda kaydedilmiştir

(TDK, 9 Aralık 2015). KN'de sözcük *ḳullara buyur ki anuñ bögrin avsunlar ve görsünler hīç aġrı veya şiş var mı? Eger varısa baġrıyıla ṭalaḳ aġrısıdur(93/2)* ifadesinden hareketle "insan ve hayvan vücudunun kaburga ile kalça arasındaki bölümü" anlamına geldiği anlaşılmaktadır (Doğan, 2011: 322). Dolayısıyla 14. yy. EAT'nde *bögür* ile *bögrek* eş anlamlı olmadıkları için başta küçültme işlevi katan ekin zamanla sözcüğü türev durumuna yükselttliği söylenebilir.

1. Addan organ adı yapar
a. "böbrek"

... bögrekde ve ḳavukda olan ṭaşı eridür (EM, 16b/4)

dalak ~ ṭalaḳ, sözcüğün etimolojisi hakkında Clauson ve Tietze bir değerlendirme yapmamıştır (1972: 495; 2002: 550). Erdal, Arat'ın Heilk II 1,2 ve 85'te aynı anlamı veren *tal* sözcüğüne dayanarak sözcüğün söz konusu ekle türediğine inandığını ve bu görüşün ise sadece bir hipotez olduğunu söylemiştir (1991: 75-76). Tekin, sözcüğün {+Ak} eki ile türediğine Erdal'ın şüpheyle yaklaşmasını yersiz bulmuştur. Ona göre de Heilk II'deki *tal* (spleen) ifadesi "kol (branch)" anlamındaki *tal'*dan tamamen farklı anlamdadır ve *tālak* sözcüğünün tabanını oluşturmaktadır. Araştırmacı bu sözcüğün Tkm.'de *dālak*, Yak.'da ise *tal* biçiminde yaşadığını belirtmiştir (Tekin, 2013c: 404). Gülensoy da sözcüğün **tāl+ak* biçiminde çözümleyerek sözcükteki eki küçültme eki olarak değerlendirmiştir (2007: 261-262). EM'de *ṭalaḳlu* sözcüğünde taban olarak da kullanılmıştır.

1. Addan organ adı yapar
a. "iç organlardan biri"

*Eger var-ısa baġrıyıla **ṭalaḳ** aġrısıdur (KN, 93/3)*

*Yan aġrısına ve **ṭalaḳ** aġrısına fāyide ėder (EM, 7a/6)*

dirsek, ET.'de *tirsgek* biçiminde görülen bir sözcüktür. Clauson, etimolojisinin net olmadığını belirterek "kolun ek yeri (elbow), arpacık (stye) anlamlarında türemiş bir ad gibi durduğunu söylemiştir (1972: 553). Bilgen, *tir-s-gek* biçiminde etimolojisini yaparak söz konusu ekle türemiş "dirsek" anlamında

küçültme adı olduğunu ifade etmiştir (1989: 17). Erdal, "kolun ek yeri (elbow)" anlamına geldiğini ve *tiz* "bacağın eklem yeri" sözcüğüyle ilgili olduğunu belirterek {+GAk}, {+AK} türetimlikleri içerisinde değerlendirmiştir (1991: 74). Tietze "kolun ek yeri" anlamında ele aldığı sözcüğün etimolojisi hakkında yorum yapmayarak T. Tekin'in *dirsek*'in ilk hecesini *diz* sözcüğünün kökü olan *dir*'e r > z değişimi ile bağladığını aktarmıştır (2002: 628). Gülensoy, **ti:r+s+gek* biçiminde etimolojisini yaparak "arpacık, it dirseği; dirsek" anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 289). TaS.'de *dize dirsek dayamak* "dirseği dize koymak" maddebaşında yer alırken, DS'de ise sözcük "arpacık denilen göz hastalığı; buğday, arpa vb. bitkilerin saplarının sert kısımları" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 9 Aralık 2015).

1. Addan organ adı yapar
a. "kolun ek yeri"

*eger **dirseg**ümden ḳolum üzeler*

ve ger ḳarşudan ṣūretüm bozalar (SNB, 170/1)

eñek, eñ+ek biçiminde türeyen sözcüğün Clauson temel olarak "alt (lower), alt çene (jawbone), çene (chin)" anlamlarına geldiğini daha sonra daha çok "çene" anlamında kullanıldığını söylemiştir. Ayrıca çeşitli lehçelerdeki varyantlarını aktaran araştırmacı 14. yy. Osm'da "çene" anlamında kullanıldığını belirtmiştir (1972: 183). Tietze, dört farklı maddebaşı yaptığı sözcüğün ilkini "çene" anlamında aktararak etimolojisi hakkında bir yorum yapmamıştır (2002: 723). Gülensoy, **eñ 'yanak' +(e)k* biçiminde etimolojisini yaparak "çene" anlamına geldiğini ifade etmiştir (2007: 333). TaS.'de sözcük "eñek: çene, çene kemiği; gerdan"; DS.'de "enek (II): 4. alt çenenin oynak yeri; eğek (II): alt çene kemiği; enk: 1. çene kemiklerinin birleştiği yer" anlamlarında kaydedilmiştir. Ayrıca DS'de "en (III) {enk-2]: 1. parmağın ek yeri, eklem" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 9 Aralık 2015, Gülensoy, 2007: 333).

1. Addan organ adı yapar
a. "çene, çene kemiği"

*elin **eñeg**ine uruban ṭurur*

ne kim 'aybum olsa yüzüme urur (SNB, 375/2)

*... béli ince **eñeg**i gird ṭudaġı ḳızıl dişleri aḳ ola (KN, 88/7)*

... öldükden ṣoñra gözlerin yumalar enegi altından bir destār-ıla yuḳaru başına baġlayalar (Mİ, 20a/9)

daşaḳ ~ ṭaşaḳ, taş+aḳ biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, temel anlamda "küçük taş"; kullanımda ise "haya (testicle)" anlamına gelen küçültmeli (diminutive) sözcük olduğunu söylemiştir (1972: 562). Erdal da sözcüğün *taş (stone*)"sözcüğünden ya da diğer organlara nazaran dışta bulunduğu için *dış* anlamındaki *taş'*tan türeyerek "hayalar (testicles)" anlamına geldiğini ifade etmiştir (1991: 75). Tietze de sözcüğün vücut parçalarını betimleyen {+Ak} ile türediğini belirtmiştir (2002: 566). Gülensoy, "erkeklik aygıtı" anlamını verdiği sözcüğün "dış, dışarıda olan" anlamındaki *tāş'*tan türediğini söyleyerek "taş, kaya" ile ilgisinin olmadığını çünkü bu organın diğer organlara göre dışarıda olması dolayısıyla uygun olmadığını söylemiştir. Araştırmacı Eren'in {+(A)k} küçültme ekiyle türediğini belirtmesine (1999: 396) bu yönüyle itiraz etmiştir (2007: 866).

1. Addan organ adı yapar
a. "haya"

*… ḳuyruġı ince, **daşaġı**, göz [ve] kirpügi ḳara … Eger **ṭaşaġı** ve budları arası ve eli ayaġı ve ṭuynaġı ve sırtı ve yilisi ve ḳuyruġı ḳara olursa eyü olur (KN, 97/2-8)*

ḳulaḫ ~ ḳulaġ ~ ḳulaḳ, sözcüğü Clauson *kulkak* sözcüğüne gönderimle açıklamıştır. Araştırmacı "kulak (earn)" anlamındaki *kulkak* varyantın en eski biçim olabileceğini ve *kulḫak* varyantının da bulunduğunu söylemiştir. DLT'te, Clauson ve Erdal'ın da aktardığı üzere, *kulak* biçiminin *kulhak* ve *kulkak'*tan daha doğru olduğu belirtilmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 165). Erdal, *kulkak* şeklinde maddebaşı yaptığı sözcüğün etimolojisini *erñek*[50] sözcüğünün insanbiçimcil[51] (antropomorphic) açıklamasına dayanılarak *kul* "köle" sözcüğünden türediğini ifade etmiştir. Ayrıca araştırmacı herhangi birinin *kul+ak* "küçük köle (little slave)" biçiminde küçültme

[50] Erdal, *erñek* "parmaklar" *sözcüğünü er+en+ek* biçiminde etimolojisini yaparak *eren* "adamlar" sözcğünün topluluk adı olduğunu, parmakların da birliktelik oluşturması dolayısıyla *eren* tabanından türediğini ileri sürmüştür (1991: 75).
[51] Bu çeviri için bk. (Teres, 2009: 74).

eki {+Ak} ile türetilmiş olarak ele alabileceğini de belirtmiştir (1991: 75). Gülensoy, "başın her iki yanında bulunan işitme organı" anlamında aktararak **kul-*"işitmek" eyleminden *–ġak / -ḳak* ile türediğini ileri sürmüştür (2007: 565). TaS.'de sözcük *kulaḫ* varyantında kaydedilmekle birlikte *kulak çirkki, kulak asmak* gibi birçok maddebaşında da bulunmaktadır. DS'de ise sözcük bir organ adı olarak değil daha çok küçültme eki {+Ak}'ın kattığı çok sayıda anlamda kaydedilmiştir (TDK, 9 Aralık 2015). Mİ'de *kulaksız* sözcüğünde taban olarak görülmektedir.

1. Addan organ adı yapar
a. "başın her iki yanında bulunan işitme organı"

ögi şaşururdı çeri güvüsi

***ḳulaḫ** ṣaġır eylerdi oḫ cıvusı (SNB, 183/3)*

çünki vardı girdi ya'ḳūb evine

*bir ün geldi daşradan **ḳulaġ**ına (YZ, 10/138)*

bu beş günlik 'ömür bu ḫarca yetmez

*ṣaġır mı **ḳulaġ**uñ niçün işitmez (RN, 14a/125)*

***ḳulaḳ** dut diñlegil sen işbu sözi*

çevirmegil bu sözde ısra yüzi (KEMŞ, 3b/50)

*Bu yañadan bir cānavar gelür, ḳuyruġı uzun **ḳulaḳ**ları büyük… (MZ, 40a/5)*

*Bu ḫaber Ṣāḥib **ḳulaġ**ına degdi (KN, 167/9)*

*Ya'nī **ḳulaġ**a ṭamzurıcaḳ, **ḳulaḳ**dan güvüldi giderür (EM, 9a/1)*

*… pes **ḳulaḳ**ları içindeki ve ṭaşındaġı büklümleri ve göbek icine … (Mİ, 8a/34)*

b. "(met.) duyan işiten biri"

dédi hey ne söylersin eyleme lāġ

*ki divāruñ ardında olur **kulaġ** (SNB, 116/3)*

yañak, Clauson sözcüğün, *ya:n*'dan türeyen **ya:nga:k* sözcüğünün büzülmüş biçimi olduğunu belirtmiş ve "elmacık kemiği (cheekbone)" genel olarak ise "yüzün bir bölümü (cheek)" ve metaforla "herhangi bir şeyin yan bölümü" anlamına geldiğini söylemiştir (1972: 948). Erdal, sözcükteki /ng/ > /ñ/ değişiminin ekin arkaik bir ek olduğunu doğruladığını ileri sürmüştür (1991: 75). Gülensoy, "yüzün göz, kulak ve burun arasındaki bölümü" anlamında aktardığı sözcükteki eki küçültme ya da pekiştirme anlamı veren ek olarak değerlendirerek *yān[/ng]+(ġ)ak* biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 1053). SNB'da sözcük *yañaḳlu* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan organ adı yapar

a. "yüzün göz, kulak ve burun arasındaki bölümü"

yañaġı *ḳızıl ṣanasın nār içi*

deri nite kim düşe gül üzre çi (SNB, 157/13)

ṭudaġından şekker olurdı kesād

yañaġı*ndan alma eylerdi mezād (KY, 9a/309)*

bārgāha ḳarġa ***yañaġı*** *odı dütünine boyanub dehlīz sürür (MZ, 66a/5)*

'Alāmeti öyken ḳatı aġrıyup ṭoḳımaḳ ve nefes ṭar olmaḳ ve gözler ve ***yañaḳ****lar ḳızıl olmaḳ (EM, 48a/3)*

b. "(met.) yüz"

gül ***yañaġı*** *ṣoldı nergisi türāb*

lāle rengin dökdi la'l oldı ḫarāb (KY, 15a/563)

2.2.8. {+An}

Eski bir çokluk ekidir. Gabain, ekin küçültme değil çokluk eki olarak kabul edilmesi gerektiğini ve ayrıca sadakat, kuvvetlendirme ifade ettiğini söylemiştir

(2007: 44, 62). Tekin, ekin çokluk işlevinin ET. döneminde artık kaybolduğunu ancak bazen bağlamdan hareketle çokluk bildirdiğini belirtmiştir (1992: 81). Bilgen, çokluk adı yaptığını ifade etmiştir (1989: 12). Erdal ve Eraslan da eki türetimlikler içerisinde değerlendirmiştir (1991: 91-92; 2012: 94).

Gülsevin, ekin kategori eki olarak çokluk yaptığını ve kalıplaşmış sözcüklerde görüldüğünü ifade etmiştir (1997: 115). Şahin de ET.'de çokluk eki olarak kullanılan ekin, daha sonraki dönemlerde işlevini kaybederek bazı sözcüklerde kalıplaşmış hâlde kullanılmaya devam edildiğini söylemiştir (Şahin, 2009: 55).

2.2.8.1.Ekin Türetimlik İşlevleri

eren, er+en biçiminde {+An} ekinin kalıplaşması ile oluşan sözcüğü Clauson, tabanın düzensiz çoğulu olarak değerlendirmiş ve muhtemelen "adamlar (men)" anlamına geldiğini söylemiştir. Araştırmacı sözcüğün *oġlan'*daki gibi çok daha önce yapısı unutularak teklik ifade ettiğini, tüm lehçelerde genellikle "erkek adam (real man), savaşçı adam (fighting man)" vb. anlamlarda yaşadığını ve 14. yy. Osm.'da "adam (male); erkek adam, yiğit (real man); tecrübeli kişi (man of experience)" anlamlarına geldiğini aktarmıştır (1972: 232). Tietze, sözcüğün, "erler; er, yiğit, kahraman, yüksek şahsiyet; erkekler; yiğit, cenkçi" anlamlarına geldiğini ve tek kişi için bile saygı hitabı olarak kullanıldığını söylemiştir (2002: 732). Bilgen, "adamlar" anlamında sözcüğe yer vermiştir (1989: 12). Erdal, sözcüğün ikiden fazla üyesi olan doğal bir topluluğu ifade ettiği için *erñek* "parmaklar" sözcüğünde taban olarak kullanıldığını ifade etmiştir (1991: 91-92). Gülensoy, "ermiş kişi, evliyâ" anlamına geldiğini belirterek EUTS'de "yiğit, asil kimse, kahraman" MA'da "kişi, insan" anlamında kaydedildiğini ve sözcüğün düzensiz çokluk eki ile oluştuğunu söylemiştir (2007: 336). TaS.'de "eren (erenler): 1. erkek; 2. kahraman, bahadır, babayiğit; 3. erler, yiğitler, kahramanlar; 4. Allaha ermiş kimse; 5. rical, tecrübeli, akıllı kimseler" anlamlarında kaydedilmiştir. DS'deki "eren (III): dirlik, erinç; eren (IV): dost; eren (V): ölü çıkan eve komşuları tarafından götürülen yemek"

maddebaşları da söz konusu sözcük ile alakalı olmalıdır (TDK, 19 Aralık 2015). SNB'da *erensiz* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan nitelik adı yapar
a. "yiğit, savaşçı"

*bularuñ bigi key **eren** görmedüm*

yara yara ḳılıç uran görmedüm (SNB, 187/5)

didi bunlar eyle itse anlara

*kimse ḳarşu ṭuramaz **eren**lere (KY, 38b/1505)*

vardı ol ibn-i 'ata gördi anı

*ceng içinde ol **eren**ler aṣlanı (GZ, 198b/141)*

*key **eren**lerdürür zindānı bekler*

bahādurlar demir yüreklü erler (RN-7a/46)

*… **eren**ler terkeşinde bir oḳ ḳalursa daḫı düşmenden yüz döndürmezler (MZ, 22a/5)*

b. "Allaha ermiş kimse"

Ḳamu ḳuds ehli bu ṣudan içerler

*Anı eyle düzetmişler biñ **eren**ler (KEMŞ-12a/229)*

*sözile irdi **eren**ler tañrıya*

tañrı sözin işidesin bī-riyā (KY, 47b/1885)

bıraḳ cümle işi ḳıl ṣabr u tedbīr

***eren** gönlinde olur ṣarıla yir (RN-29b/290)*

*Çün Tanrı te'ālā anı **eren**ler ṣafında andı (MZ, 37a/10)*

*Dilersen ki tamām **eren**lerden olasın, kendüzüñe revā görmedügüñi ayruġa revā görme (KN, 46/6)*

c. “erkek”

*Ḥaḳ te‘ālā ‘avretları **eren**lerine maḥkūm ḳıldı (MZ,14a/12)*

Ve bilgil ki ‘avratlar ġayreti-çün erenlerin helāk eylediler (KN, 103/5)

*... ammā ‘avratlar ard ṣafda durmaḳ gerek **eren**lere ḳarışmamaḳ gerek eger er adam yanına ṭursa er adamuñ namāzı revā olmaz (Mİ, 17a/32)*

d. “rical, tecrübeli, akıllı kimse(ler)”

*İmdi bu ḥikāyeti anuñçün didüm kim: Olmaya biz daḫı ‘ilm ü dāniş da‘vīsin ḳılub **eren**ler maḥfiline girevüz (MZ, 21a/13)*

oġlan, oġul+an biçiminde {+An} ekinin kalıplaşmasıyla oluşan sözcüğün Clauson, aslında “çocuklar (sons)” anlamında çokluk belirttiğini, daha sonra ise *oġul*’un “çocuk”, *oġla:n*’ın “delikanlı (boy), hizmetçi (servant), muhafız (bodyguard)” anlamına geldiğini ve 14. yy. Osm.’da “sözcüğün kız ya da erkek için “çocuk (son); yavru (child)” anlamında kullanıldığını aktarmıştır (1972: 83-84). Bilgen, “oğullar” anlamında sözcüğe yer vermiştir (1989: 12). Erdal da bazı bağlamlarda sözcüğün çokluk anlamını koruduğunu belirtmiştir (1991: 93). Gülensoy da sözcüğü “erkek çocuk; yetişkin erkek” anlamlarında kaydetmiştir (2007: 613-614). TaS.’de sözcük “(erkek olsun, kız olsun) evlat; erkek çocuk, yavru” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 19 Aralık 2015). EM’de *oġlan aşı; ki añа ḳunduz ṭaşaġı dérler pārsice cāvşīrdür, issidür, ḳurudur ve ol bir aġacuñ pusıdur (6a/14)* ifadesinde *oġlan aşı* “cavşir otu ve bu ottan elde edilen tıbbî zamk” ve *oġlan yéri* “rahim” (Canpolat ve Önler; 2007: 87, 169) MZ, KN ve Mİ’de *ādem oġlanı* “insanoğlu” söz öbeklerinde de tanıklanmaktadır. DS’de de “oğlanaşı: bir çeşit zamk” maddebaşı bulunmaktadır (TDK, 19 Aralık 2015). SNB, KY, MZ, KN, GZ, EM, Mİ’de *oġlancuḳ* ve KN’de *oġlanlıḳ* sözcüğünde de taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan nitelik adı yapar

a. “çocuk, evlat (kız ya da erkek)”

*dédi ger benüm **oġlan**um olmaya*

nite tāc u taḫt ayruġa ḳalmaya (SNB, 27/13)

biş ***oġlan*** *toġdı bunlar iki ḳız*

uş tamām oldı ḳıṣṣa iy ‘azīz (KY, 52b/2089)

eyitdi siz yitürdüñüz ol ***oġlan****ı*

ṭonında ḳurduñ nişānı pes ḳanı (YZ, 10/149)

‘avrat ***oġlan*** *ün idüp ḳıldı figān*

hem yalınçaḳ oldı ḳılıçlar ‘ayān (GZ, 211b/534)

Ḳız eyitdi: Er ***oġlan*** *ni‘metdür, bu cihān ni‘meti, sebeb-i ḥasenātdur ve ḳız* ***oġlan*** *mihnetdür ve bu cihān mihneti, sebeb-i maġfiretdür (MZ, 17a/9-10)*

*Nesneñi senüñ ḳatuñda ‘azīzdür déyü ‘avratdan****, oġlan****dan dartınma (KN, 100/13)*

bilgil kim cenāze er olsa er niyyetin ide ‘avrat-ısa ‘avrat diyü niyyet ide bāliġ olmamış ***oġlan*** *ya ḳız oġlan olsa anña niyyet ide (Mİ, 19b/24)*

b. “bebek”

pādişāh eydür delü misin yigit

nice söyler uşbu genç ***oġlan*** *eyit (KY, 18a/672)*

döndi eydür yeñi ṭoġmış genç ***oġlan***

nice söyler söylemez bilmez lisān (YZ, 38/554)

Murād ol gemiye giden ḳuldan, ana ḳarnındaġı ***oġlan****dur kim evvel yaradıldı nuṭfeden (MZ, 9b/11)*

Yigirmi yédinci bāb, ***oġlan*** *beslemegi bildürür (KN, 104/4)*

Ve yüklü ‘avrat, çekürdegin yérise ***oġlan****ın düşürür (EM, 5b/12)*

… ***oġlan*** *doġuran daḫı ḳırḳ gün arısız olur (Mİ, 8a/21)*

c. “ yetişkin delikanlı, genç, erkek evlat”

süheyl iñen ***oġlan****dur nev-cüvān*

olup yigit ***oġlan*** *olur yél ḳovan (SNB, 174/15)*

oġlın ***oġlan****larına ışmarladı*

yavı ḳıdı bize ne ışmarladı (KY, 6b/216)

döndi Ya'ḳūb ***oġlanl****arına söyledi*

mışruñ issi sizüñ-ile n'eyledi (YZ, 68/1003)

aldı ṭābut eline zerrīn ṭāsı

oġlan*a didi iy yigitler ḫāṣı (GZ, 276a/2458)*

İy ***oġlan****larum, hiç tevīl ve hiç ta'līl birle yavuzlarıla bilişlik eylemeñ (MZ, 7b/9)*

Ve eger yigitler, ***oġlan****lar meclisi ola, sebük tārīk-ler çal (KN, 153/9)*

d. "kız" sözcüğü ile birlikte "yetişkin kız çocuk" metaforla da "bakire"

Ḳız ***oġlan*** *bulıcaḳ ṭul 'avrat alma (KN, 101/8)*

e. "hizmetçi" (Boz, 2012: 392)

bu nefs ***oġlan****ları ṭoḳuz kişidür*

nifāḳ u şirk anlaruñ işidür (RN, 5b/30)

Ve ol ḳula maḳremedārlıḳ vérdi. Yüzin yuduḳca ol kul maḳreme vérürdi ki yüzin silerdi, gérü ol ḳula vérürdi. Bir gün meger ***oġlan*** *gözine ḫoş geldi (KN, 67/15)*

yalman, Gülensoy sözcüğün **yā-l+man* biçiminde etimolojisini yaparak "eğik, eğinik, mail; sarp, dik; kesici ve batıcı araçların kesen ve batan bölümü" anlamlarına geldiğini belirtmiştir (2007: 1046). Kaçalin, ise "kesici aletlerin demir ya da çelik olan kesici kısmı" anlamına geldiğini belirterek sözcüğü *yal-ım+an* biçiminde çözümlemiştir (2006: 245). TaS.'de sözcük "kılıcın, kamanın, bıçağın, mızrağın, süngünün ağzı veya ucu", DS'de ise "yalman (I): eğri, yanlamasına (kesme, gitme vb. için); yalman (II): mızrak ucu; yalman (III): bulgur döğülürken kullanılan tahta karıştırıcı; yalman (IV): ağaç parçası; yalman (V): ufalanmaya

elverişli, kaypak, yumuşak; yalman (VI): dik, sarp; yalman (VII): düzgün, parlak, yassı taş" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 19 Aralık 2015). DLT'de *yalım kaya* ifadesi "sarp, yalçın dağ" olarak belirtilmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 356). TaS.'de de *yalım/yalum* "yalın, yalçın, sarp, sarp yer" anlamında maddebaşı yapılmıştır. Kanaatimizce *yalım* metafor ile "kesisici/batıcı aletlerin kesen/batan tarafı" anlamında da kulanılarak {+An} ekinin kalıplaşması ile *yalım+an > yalman* şeklini almış olmalıdır. Bundan dolayı da TüS.'de *yalım* sözcüğü için ikinci anlam olarak aktarılan "kılıç, bıçak gibi kesici araçların keskin yüzü" ile *yalman* için üçüncü anlam olarak verilen "kesici ve batıcı araçların kesen veya batan bölümü" ifadeleri benzerlik göstermektedir (TDK, 2011: 2513-14).

1.Addan nitelik adı yapar

a. "kesici aletlerin demir ya da çelik olan kesici kısmı"

ḳılıç ***yalman****ı nite kim ıldırım*

neye uġrasa eyler idi yarım (SNB, 172/9)

2.2.9. [+el]

İşlek olmayan bir ektir. Yalnızca bir sözcükte tanıklanmıştır.

2.2.9.1.Ekin Türetimlik İşlevleri

çepel, Tietze sözcüğün Farsçadan geçtiğini ileri sürerek iki maddebaşı hâlinde vermiştir. Bunlardan ilkinin "kirli, pis" anlamına geldiğini, bu anlamdan geliştiğini, ikincisinin ise "pislik; ayıklanmamış, pislikten arınmamış hububat" anlamına geldiğini aktarmıştır[52] (2002: 497). Gülensoy ise sözcüğün *çöp+(e)l*'den "içinde sap, taş, toprak gibi yabancı madde bulunan tahıl; çalı, çırpı, çer çöp; çamur,

[52] Araştırmacı *çöpel* sözcüğünün de *çepel*'den *çöp* sözcüğünün tesiri ile değiştiğini belirtmiştir (Tietze, 2002: 535). Gülensoy ise *çöp* maddebaşında *çöpel* sözcüğüne de değinerek *çöp+el* biçiminde yorumlamıştır (2007: 255).

pislik" anlamlarına geldiğini ve sözcüğün tabanında *çöp* > *çep* /ö/ > /e/ değişmesi olduğunu ifade etmiştir (2007: 231). TaS.'de sözcük "çepel (cipil): 1. kirli, pis, murdar; 2. pislik; 3. bataklık"; DS'de "çepel (I) [çeper (V), çepir (I)] çamur, pislik, bulaşık, kir; çepel (II): [cepel, cepelli, çepelli (II), çepli (I)] 1. toz, saman, yoz tohumlarla karışık hububat; 2. çalı çırpı, çor çöp; çepel (III): [çepelli (III), çepellik (III)] yağmurlu, bozuk hava; çepel (IV): [çepir] engebeli arazi; çepel (V): dişi hayvanların üreme organlarının çıkardığı beyaz renkli salgı" varyant ve anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 18 Aralık 2015). DLT'teki *çöp çep kişi.le.r* "değersiz insanlar" ifadesinden hareketle sözcüğün *çep* tabanından türemiş olabileceğini düşünüyoruz (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 139). SNB'da *çepellik* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan soyut ad yapar
a. "kirli, pis, murdar"

bu ʻālem işine ṭolaşıcaġaz

çepellik*lerine bulaşıcaġaz (SNB, 356/5)*

Saḳınġıl çoḫ yemekden ve çoḳ süci içmekden; tā iki *ziyāndan emin olasın. Zīrā içkici esrümek* ***çepel*** *olur. Esrüklik delülik olur (KN, 54/8)*

2. Addan sıfat yapar
a. "kirli, pis, murdar"

Pes tekeyi bāzāra getürdi ki ṣata. Teke gördi ki bir zişt şekillü ve ṭonı ***çepel*** *er gelür (MZ, 29a/12)*

2.2.10. [+ez]

İşlek olmayan bir ektir. Gülsevin *geñez, gögez* türevlerini örnek vermiştir (1997: 115). Banguoğlu ekin az > +ez biçiminde oluştuğunu ve küçültme eki olduğunu söylemiştir. Araştırmacı EAT'de {+CUK} küçültme eki ve {–IcAK} zarf-fiil ekini genişleten ekin de aynı ek olduğunu düşünmektedir (1938: 104; 2007: 175).

2.2.10.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

geñez, geñ+ez biçiminde türeyen sözcük DLT'te *keñes* varyantında *keñes su.w* "az su" sözcük grubunda geçmekte ve "kolay işi içinde aynıdır" ibaresi bulunmaktadır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 495). Clauson DLT'deki bu varyantın muhtemelen *keñez*in ikincil biçimi olduğunu belirterek *ké:ñü:*- eylem tabanından türemiş bir ad olduğunu ileri sürmüştür (1972: 734). Tietze, sözcüğü iki farklı maddebaşı yaparak etimolojisi hakkında yorum yapmamıştır. Araştırmacı bu maddelerden ilkinin "kolay" anlamında zarf; bundan geliştiğini belirttiği ikincisinin ise aynı anlamda sıfat olarak kullanıldığını ifade etmiştir (2009: 130). Gülensoy da aynı anlamda aktararak etimolojisi hakkında bilgi vermemişitr (2007: 364). TaS.'de sözcük "geñez (geñiz): kolay"; genez (II): kolay" varyant ve anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 06 Ocak 2016). EAT ile ilgili çeşitli kaynaklarda sözcüğün etimolojisi *geñ+ez* biçiminde verilmiştir (Banguoğlu, 1938: 104; Gülsevin, 1997: 115; Gülsevin ve Boz, 2010: 102). Biz de SNB'daki *baḫīl olma vü ṭar dirilmeyi gör // kim ölicegez saña géñ ola gūr (18/1)* beytinde de tanıklanan "geniş" anlamındaki *géñ* tabanından türediğini düşüyoruz. DLT'te de sözcüğün tabanı *kiñ nēn* "geniş olan her şey" ibaresinde yer almaktadır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 493). Söz konusu ek eklendiği tabanın taşıdığı niteliği ifade eden bir sözcük oluşturmuştur. KN ve EM'de *geñezlik* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Nitelik addan nitelik adı yapar
a. "kolay"

ḳıyās eyle kim ḥāli anuñ nola

bu 'ışḳ işi démek ***geñez****dür dile (SNB, 119/15)*

kişi kim ola kendüye düşmen

geñez *degül kim anı ḳoya düşmen (RN, 47b/488)*

Dükeli nesneyi cāhilden saḳlamaḳ ***geñez****dür; illā kendüyi kendüden saḳlamaḳ ṣarpdur (KN, 44/13)*

Kerefs issidür, ḳurudur, yélleri gevdeden sürer (...) ḥayżı sürer ve ṭoġurmaġı ***geñez*** *eyler (EM, 32a/2)*

Çün bunlar size ḥamle ḳılalar, ol ḳuru yirde çevre çevre segirdişüñ, daġıluñ ḳaçuñ ve size dönmek ***geñez****dürür (MZ, 50b/12)*

... peyġāmber 'aleyhi's-selām ne buyurmışdur anları bilesin andan ṣoñra bunı bilesin kim bu bişin söylememek ṣaḳınmaḳ geñezdür (Mİ, 34a/28)

2. Nitelik adından sıfat yapar
a. "kolay"

bilürsin ü bilenlere daḥı ṭan

geñez *iş degüldür celā-yi vaṭan (SNB, 348/11)*

3. Nitelik adından zarf yapar
a. "kolay, rahat"

'inayet ḳılası olıcaḳ biraz

ḳamu müşkil işler düzilür ***geñez*** *(SNB, 95/2)*

ol kişi kim mü'mindür ***geñez*** *géçe*

kāfir olan bir ḳademde oda uça (YZ, 63/940)

Ulular dimişlerdür: Her ki ***geñez*** *dirile geñez ölür (MZ, 56b/11)*

Ve eger yüklü otursa ***geñez****in ṭoġura (EM; 8b/13)*

2.2.11. {+cAk} ~ {+cUk}

ET.'den beri görülen bir ektir. Ekin kökeni ile ilgili çeşitli görüşler bulunmaktadır. Erdal, ekin sevgi, şefkat bildiren (endearment) {+(X)ç}'ın {+Ak} ile

genişletilmesi sonucu meydana gelmiş olabileceğine işaret etmekle birlikte ekin Orta Farsça ve Sogdca küçültme eki {+īçak}'ın ya da Orta Farsça küçültme eki {+çak}'ın ödünçlenmesi olabileceğini ileri sürmüştür (1991: 46). Korkmaz, ise {+çA} ekinin ok pekiştirme ekiyle kaynaşması sonucu oluştuğunu söylemiştir (2014: 124).

Ek, eklendiği sözcüğe küçültme ifadesi yükler (Gabain, 2007: 43; Bilgen, 1989: 13; Erdal, 1991: 44-47; Eraslan, 2012: 95). Türk dili ile ilgili bazı çalışmalarda {+CAk} ve {+CIk}/{+CUk} olmak üzere farklı iki maddede ele alınırken (Ergin, 2008b: 163-166; Korkmaz, 2014: 124-127) bazı çalışmalarda ise aynı madde içerisinde değerlendirilmiştir (Erdal, 1991: 44-47; Deny, 2012: 293-296; Ilgın, 2015: 40-41). Ergin, {+CAK} ekinin sevgi ve küçültme ifade etmesi bakımından {+CIK}/{+CUK} ekinin eşi durumunda olduğunu ve {+CAK}'ın daha eski bir ek olması dolayısıyla {+CIK}/{+CUK} ekinin {+CAK}'tan gelişmiş olabileceğini belirtmiştir. Araştırmacı, önceden {+CAK}'lı olan örneklerin sonradan {+CIK}/{+CUK}'lu olmasının da bunu teyit ettiğini ve zamanla {+CIK}/{+CUK}'un işleklik kazanmasıyla {+CAK}'ın yerini aldığını vurgulamıştır (2008b: 165).

Gülsevin, ayrı ayrı madde olarak ele aldığı eklerden {+CAk}'ın sıfat ve zarf işlevinde sözcükler türetirken {+cUK}'un küçültme eki olduğunu ve âlet adı türettiğini söylemiştir (1997: 115-116). Şahin de ayrı maddelerde ele alarak {+CAk}'ın adlara gelerek sıfat ve zarf işlevinde sözcükler türettiğini, {+cUK}'un ise küçültme eki olduğunu ifade etmiştir (2009: 55).

Taradığımız metinlerden EM'deki *ılıcaḳ, tézcek, yeynicek; azacuḳ, birezcük, dericük, incecük, küpcük, oġlancuḳ*; GZ'de *azacuk, oġlancuḳ, yaḳınçaḳ. yalınçaḳ;* MZ'de *delicek, tavucaḳ, tizcek, yalıncaḳ, yavrıcaḳ; aġacuḳ, azacuḳ, canavarcuḳ, ḳuyucuḳ, nesnecük, oġlancuḳ, şamancuḳ;* Mİ'de *añılcaḳ, büyücek, ılıcaḳ, ḳurucaḳ, şovıcaḳ, ṭañlacaḳ, tizcek, yalıncaḳ; aracuḳ, azacuḳ, birezcük, gölgecük, ḳışacuḳ, kücücük, nesnecük, oġlancuḳ, şan'atcuḳ, uvacuḳ, yufḳacuḳ, zerrecük;* SNB'da *ancaġ, évecek, ṭañlacaḫ ~ ṭañlacaḳ, ṭatlucaḳ, uşacuḳ, yaḳıncaḫ ~ yaḳıncaḳ, yalıncaḫ ~ yalıncaġ ~ yalıncaḳ, yéynicek, yumşacuḳ, yürecük;* KY'daki *anacuḳ, azacuḳ,*

ḳardaşcuḳ, ḳarıcuḳ, kelepçük, ḳuzıcaḳ, ḳocacuḳ, oġlancuḳ, yalınçaḳ, yavrucaḳ; YZ'daki *arucaḳ, yaluñuzçaḳ,* KN'deki *aracuḳ, azacuḳ, ḳarıcuḳ, oġlancuḳ, tīzcek* sözcüklerinde tanıklanan ekin eklendiği kök/tabanın anlamını değiştirmediği, kök/tabanın anlamını küçülttüğü/pekiştirdiği görülmektedir. Ancak EM'deki *gökçek, ḳızılcuḳ* vb. sözcüklerde ise eklendiği kök/tabanın anlamını küçültme/pekiştirme işlevi aşınarak yeni bir varlık/kavramı ifade eden sözlüksel bir değer kazandığı görülmktedir. (a.) ve (b.) örneklerine baktığımızda (a.)'daki *añıl* sözcüğünün ekli ve eksiz biçimde aynı anlamı ifade ettiği, dolayısyla ekli biçimin sözcüğün anlamını küçültme/pekiştirme işlevinde olmasından hareketle sözcüksel bir değer katmadığı; (b)'de ise öncelikle küçültme/pekiştirme işlevi ile küçük kızarıklıkları ifade ederken sözcüğün dolaylama ile "küçük kızarıklıklar" göstergesinin adı olarak kullanıldığı söylenebilir.

(a.) *... bu üçin daḫı **añıl** oḳımaḳ gerek biri daḫı fatiḥayı tamām itdükden ṣoñra **añılcaḳ** āmīn dimekdür (Mİ, 12a/25)*
(b.) *Ve **ḳızılcuḳ** çıḳaran kişiye içürseler ḥarāretin ṭaşra, urur téz ḳurtılur (EM, 26a/7)*

2.2.11.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

dünyācük, dünyā+cük biçiminde türeyen sözcük TaS.'de 16. yy. şairlerinden Aşki divânından bir beyitte tanıklanarak "dünyalık, para pul" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 02 Ocak 2016). Mİ'de de tanıkladığımız sözcük temel anlamda "dünyalık, dünyaya ait şey" anlamına gelmekle birlikte metaforla "para pul, servet" anlamını kazanmıştır.

1. Addan nitelik adı yapar
a. "(met.) para pul, servet" (Üstünova, 2003: 384)

... bundan ayru daḫı eydür kim yoḳsul olduñ ḫalḳ ḳıyında ḫor olduñ dünyede 'izzet ḥürmet adamları aġırlamaḳ birle olur sen daḫı dürüş cehd idüp baylarla biliş ululara

ḳulluḳ it devletlülerüñ etegine yapış saña ***dünyācük*** *ḥāṣıl olsun ‘izzet ḥürmet olsun (Mİ, 30a/19)*

gelincik, gelin+cik biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy *kel-in+cik > gel-in+cik* biçiminde etimolojisini yaparak “gelincik çiçeği” anlamını vermiştir (2007: 363). TaS.’de sözcük “gelincük (II): gelincik, şakayık denilen çiçek”; DS’de ise “verem, kalp hastalığı, mantar hastalığı vb.” çeşitli hastalık adı olarak kaydedilmiştir (TDK, 02 Ocak 2016).

1. Addan bitki adı yapar
a. “şakayık denilen çiçek”

dürlü çeçekler bezenmiş ol yazı

gelincik *gibi bezenmiş yir yüzi (GZ, 271b/2286)*

gökçek, Gülensoy sözcüğün “güzel (insan)” anlamına geldiğini belirterek *gök [< kö:k] +çe+k* biçiminde etimolojisini vermiştir (2007. 377-378). Tietze, ise sözcüğün etimolojisi hakkında bir yorum yapmamıştır (2002: 170). TaS.’de “gökçek (göğçek, gökcek): güzel, sevimli, hoş”; gökçek (I): [göğcek (I)-1, göğçek, gökcek, gökcen, gökçecik, gçkçen (I), gökçeyh] 1. güzel (insan için), 2. yiğit, cesur” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 2 Ocak 2016). Sözcüğün “güzel, sevimli, hoş” anlamından hareketle *görk* ‘güzellik, gösteriş’*+çek > gökçek* biçiminde türediği düşünülebilir. GZ’de sözcük *gökçelik* sözcüğünde taban olarak da kullanılmıştır.

1. Addan nitelik adı yapar
a. “güzel, sevimli, hoş”

düşüñ ta‘bīri bu ki bir key ulu

yüzi ḫūb u cömerd ü ***gökcek*** *ḫulı (SNB, 60/15)*

leşkerüñ öñince yürür bir kişi

boyı uzun yüzi ***gökçek*** *er kişi (GZ, 209a/450)*

Ol ḳuluñ adı Fetḥ-idi. Şekli ***gökçek****, ḫuyı eyü, edebi görklü (KN, 25/1)*

Secdei ***gökçek*** *itmedi (MZ, 67b/14)*

*Ve anuñ yaġın yüze dürtseler rengini **gökçek** éder, fesādı varısa giderür (EM, 12a/6)*

*... anda daḫı berāber-ise ḳanḳısınuñ yüzi ḫulḳı **gökcek**-ise ol ḳıla (Mİ, 16b/21)*

2. Addan sıfat yapar
a. "güzel, sevimli, hoş"

*bu şi'ri oḳur **gökcek** āvāz ile*

yarar altun ile eger yazıla (SNB, 192/5)

ya resūla'llāh didi pes bir 'arab

*nice **gökçek** yerimiş uçmaḳ'aceb (GZ, 219a/762)*

*Çaḳal eyitdi: İy ḫond ne **gökçek** ögütlerüñ varımış (MZ, 6b/4)*

*Ve **gökçek** keleciler ve mudḫikeler ve ġarīb ḥikāyetler yādında ola (KN, 159/5)*

*Ve müşk ki **gökçek** kokulu süci içinde ıṣlanmış ola burnına istinşāḳ éde (EM, 47a/4)*

*... ḳaçan bir kişi gözüle bir **gökcek** 'avrat görse ya dünyānuñ ḳurnaşlarından bir **gökcek** geyecek ya binecek ya yiyecek görse (Mİ, 30a/13)*

3. Addan zarf yapar
a. "güzel, sevimli, hoş"

deñizde ṣadefler ki bésler güher

*dikendeki güller ki **gökcek** ḳoḫor(SNB, 5/12)*

*Bir altun daḫı **gökcek** yorayın (MZ, 21a/10)*

*Eger söylerseñüz yumşaḳ ve **gökçek** söyleñ (KN, 21/15)*

ısıcaḳ, ısı+cak biçiminde türeyen sözcüğün Tietze, "soğuk olmayan" anlamına geldiğini belirterek sözcükteki eki küçültme eki olarak değerlendirmiş ve *isig+cak* biçiminde etimolojisini yapmıştır (2002. 353). Gülensoy, *sıcak* maddebaşını "yakmayacak derecede ısısı olan, soğuk karşıtı" anlamına geldiğini belirterek *isig > ısıġ > ısıġ (+cak) > ısıcak > ıscak > sıcak* biçiminde gelişimini vermiştir (2007: 762). TaS.'de sözcük "ısıcak (ıssıcak): 1. sıcak, 2. sıcaklık, hararet, 3. hamam"; DS'de

“ısıcak (I): [ıccak (I), ıçcak, ıscak (I), ısçak, ısık (I)]: sıcak; ısıcak (II): [ıccak (II), ısı dam, ısıcak dam, ısık (III), ıssı dam]: hamam” varyant ve anlamlarında kaydedilmiştir. Bunun dışında DS’de “sıcak (I): [sıcah, sıcakdam] hamam; sıcak (II): fırıncıların ücretle pişirdikleri hamurdan aldıkları ekmek” varyant ve anlamları da bulunmaktadır (TDK, 02 Ocak 2016).

1. Nitelik adından kalıplaşma ile nitelik adı yapar

a. “sıcak, soğuk karşıtı”

Eger anı derisiyile ve içegüsiyile ḳaynadalar tā ki müherrā ola ve zeyt yaġın ḳoyalar gérü ḳaynadalar, mafāṣıl aġrısına ḫoşdur ki içine gireler, oturalar, ***ısıcaġ****iken (EM, 3b/4)*

ḳıvırcuk, Gülensoy sözcüğün *kıv-ır-cık* biçiminde etimolojisini vererek “küçük küçük kıvrımları olan” anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 520. DS’de “kıvırcık (I): [kıvırlık] sığırcık kuşu; kıvırcık (II): bir santimetre eninde, on santimetre boyunda yaprakları kıvırmlı bir çeşit ot” ve “kıvırşak” maddebaşı “kığırşak” maddebaşına gönderimle “1. buruşmuş, 2. ondüleli, kıvrılmış (saç için)” varyant ve anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 02 Ocak 2016). Sözcük Gülensoy’un belirttiği gibi eylem tabanından türemiş olabileceği gibi *kıvır kıvır* ikilemesinde görülen *kıvır* tabanından da türediği düşünülebilir. Nitekim Kubbealtı sözlüğünde sözcüğün etimolojisi *kıvır- > kıvırık+cık > kıvrıkcık > kıvırcık* biçiminde verilmiştir (Ayverdi, 2010: 674). Bilindiği üzere ek sonu /k/ ünsüzü ile biten tabanlara eklendiğinde sözcük tabanındaki /k/ ünsüzünü düşürebilmektedir. /k/ ünsüzünün düşmesi ile birlikte /r/ ve /ı/ sesleri arasında da göçüşme olduğu ya da /k/ ünsüzünün kendisinden önceki dar ünlü ile birlikte düştüğü düşünülebilir.

1. Addan sıfat yapar

a. “küçük küçük kıvrımları olan” (TDK, 2011: 1429)

Gülüb ve lāle gibi açılub ve ***ḳıvırcuḳ*** *tüler başında, ayaġında saçılmış ve levn renkler ve ḳuyruḳ ḳafasına degmiş, uçmaḳdan çıḳan ṭāvus gibi celve idip ḳanad ḳanada vurub ötdi (MZ, 39b/5)*

ḳızılcuḳ, ḳızıl+cuḳ biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "hafif kızamık"; DS'de "kızılcık (I): 1. kızamık hastalığı, 2. bir çeşit çiçek hastalığı" anlamında kaydedilmiştir. TaS.'de Müntehabü'ş-Şifa'dan alınan *kızılcuk dedikleri hasbanın (kızamuğun) zaifidir* ifadesinde sözcükteki ekin küçültme eki olduğu, ancak küçültme işlevinin aşınarak bir hastalık adı olduğu söylenebilir (TDK, 02 Aralık 2015).

1. Nitelik adından hastalık adı yapar
a. "hafif kızamık"

*Ve **ḳızılcuḳ** çıḳaran kişiye içürseler ḥarāretin ṭaşra urur, téz ḳurtılur (EM, 26a/7)*

ocaḳ, Clauson sözcüğü *oçok/oçak* biçiminde maddebaşı yaparak sözcüğün "şömine (herath, fire place) vb." anlamına geldiğini daha sonra özellikle G, GB gruplarında "merkezi ocak olan yapı", "böyle bir binada toplanan insan grubu", "aile, dernek, yeniçeri alayı" anlamlarına geldiğini söylemiştir. Araştırmacı asıl biçiminin *oçok* olduğunu vurguladığı sözcüğün KD ve K lehçelerinde *oçok* vb. GB (Oğuz) lehçelerinde *ocak* biçiminde yaşadığını ifade etmiştir. Sözcüğün etimolojisi hakkında yorum yapmamıştır (1972: 22). Erdal, sözcüğün *ōt* (fire) tabanından *ot+çu+k* biçiminde türemiş bir yer adı olduğunu ileri sürmüştür. Araştırmacı, yer adlarına gelerek tekrar yer adları türeten {+çU} ekinin {+k} ile genişlemesi sonucu oluştuğunu düşündüğü {+çUk} eki ile türediğini ancak sözcüğün "küçük ateş" anlamında değil "ateş için küçük yer" anlamında olduğunu ve ekin işlevinin küçültme değil yer bildirmek olduğunu söylemişitr (1991: 108). Kaçalin, "ateşlik" anlamını verdiği sözcüğün **ōt+çak* biçiminde etimolojisini yaparak sözcüğün *ocaḳ* biçiminde olmasının {+çAḳ}, {+çIḳ} eklerinin kendisinden önceki /ḳ/ ya da /k/'yi düşürmesi gibi bir ses olayının olup olamayacağını sorgulamıştır (2006: 128). Nitekim, Erdal sözcüğün *otçuk ~ ootçuk ~ oçuk* varyantlarına işaret etmiştir (1991: 108). Gülensoy, "ateş yakmaya yarayan, pişirme, ısıtma, ısınma gibi amaçlarla kullanılan yer" anlamını vererek *ocak < ōcak < *ōçak [*ōç+ak] < *ōçuk < *ōtçuk*

*[< *hōtçuk/+çaḳ]* biçiminde gelişimini göstermiştir[53] (2007. 610). TaS.'de sözcük "ocak (I): yurt, ocak (II): üzüm asması, kavun, karpuz, hıyar, kabak gibi bitkilerin deveği"; ocak eskisi: bir maksat için devamlı bir toplululuk teşkil etmiş olanların en eskisi; ocak ocak: bucak bucak, köşe bucak; ocaklı: yeniçeri"; DS'de "ocak (I): ateş; ocak (II): 1. eski ve soylu aile, 2. dedelerden beri belirli bir hastalığı iyi ettiğine inanılan aile; ocak (III): [ocah] fide ya da ağaç dikmek için açılan çukur; ocak (IV): su değirmenlerinde suyun akıtıldığı ve çarkın indirildiği yer; ocak (V): bir yerde toplu olarak bulunan fındık ağaçları" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 03 Ocak 2016).

1. Addan yer adı yapar
a. "ateş yakmaya yarayan, pişirme, ısıtma, ısınma vb. amaçlarla kullanılan yer"

ne yér bula her demde egri dün

*ki ṣıġmaz **ocaḳ**da egri odun (SNB, 17/2)*

*zāc, ıssıdur ḳurudur ol ki ṣaru zācdur yumşaḳ dögeler gülāba günlük ḳatalar **ocaḳ**da ḳaynadalar (EM, 17b/15)*

*... ve daḫı öñünde tennūr ya **ocaḳ** yanmaḳ ya altun gümiş olmaḳ namāzı mekrūh ider (Mİ, 14a/16)*

b. "(met.) menba, kaynak, yer"

cihān miḫnetüñ egri bucaġıdur

*belā yurdı vü zaḫmet **ocaġ**ıdur (SNB, 367/9)*

oyuncaḳ, oyun+cak biçiminde türeyen sözcük DS'de "oyuncah: 1. oyuncak, 2. eğlence" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 03 Ocak 2015). Gülensoy, sözcüğe

[53] Gülensoy, sözcüğün Tkm.'de *ōcak,* Uyg.'da *oçak,* Özb.'de *oçak*, Kır. ve Uyg.'da *oçok*, Tel./TAS, *oçok* 'saçayak', Uyg.'da *oçuk*, Az.'de *ocaġ* ~ *ocax* 'yuva', *ocax* 'efsuncu', *ocaxlama* ~ *ojaxlama* 'tamamiyle, büsbütün', *ojax* 'nesil, kuşak', *ojaqqıraġı* 'ocak kenarında oturmak için minder', Kzk.'da *oşak,* Uyg.'da *otçuk*, TatK.'da *uçak*, Bşk.'de *usak*, Hlç'de *hūçak* < **hōçaḳ* < **hōtçaḳ*, Çuv.'da *vucax*, SUyg.'da *yucag* 'boy, nesil, aile; küçük yerleşim birimi' *[*hōçaḳ* < **hōtçaḳ 'ocak']* varyantlarında olduğunu belirtmişitr (2007: 611).

"oynayıp eğlenmeye yarayan her şey" anlamında yer vermiştir (2007. 644). SNB'da tanıklanan sözcük geçtiği bağlamdan hareketle somut bir varlığı değil, metafor ile "eğlence, önemsiz, kolay iş" anlamına geldiği anlaşılmaktadır.

1. Addan nitelik adı yapar
a. "önemsiz ve kolay iş (TDK, 2011: 1831), eğlence"

meger ḥaḳ çalabdan ʿināyet ola

ki biraz girem bārī ṭoġrı yola

ümīd̲üm bu maḳṣūdum ancaġdur

ḳalan ʿālem işi ***oyuncaġ****dur (SNB, 372/6)*

ṭaġarcuḳ, ṭaġar+cuḳ biçiminde türeyen sözcüğü Clauson "çuval/torba (sack); büyük sandık/kap (large container)" anlamını verdiği *ṭaġar* sözcüğü içerisinde değinerek "deri çanta (a leather bag)" anlamını aktarmıştır (1972: 471). DLT'te *tagar ~ tagār* "hububat çuvalı" olarak tanıklanmaktadır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 847). TaS.'de "dağar (tağar): kap, çanak, küp, çömlek"; DS'de "tağar: 1. [taar (I)-3, tagar-1, tar (XII)-1] ağzı geniş, büyük toprak küp, 2. topraktan yapılmış kavanoz, çömlek, 3. toprak mangal, 4. oturak, 5. ateş küreği; tagar (I): 1. geniş çuval, 2. yarım ton tahıl alan ölçek; tagar (II): mangal" anlam ve varyantlarında kaydedilmiştir. DS'de "dağarcık: dağarcık, keçi derisinden torba" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 02 Ocak 2016). Mİ'de tanıklanan *ṭaġarcuḳ* sözcüğü hac farizasını gerçekleştirirken ihrâma girildiğinde yapılacak ve yapılmayacak şeylerin anlatıldığı bir bağlamda geçmektedir. Bağlamdan hareketle sözcük "küçük çanta/torba" anlamına gelmektedir. TaS'de bulunmayan sözcük Clauson'un aktardığı ve DS'de de rastladığımız "küçük deri çanta/torba" anlamında olmalıdır.

1. Addan nesne adı yapar
a. "küçük deri çanta/torba"

... gönlek ve ḳaftan ve edük geymemek gerekdür ve dülbendin ṣarmamaḳ gerekdür ammā ölü siye [sine] ve eve girmek ve ṭaġarcuġın ve kisesin biline baġlamaḳ dürüstdür (Mİ, 26b/36)

yancuk, yan+cuk biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, "kuşaktan asılı küçük çanta, kese" daha sonra "cep (pocket)" anlamına gelen *ya:n* sözcüğünün küçültmeli biçimi olarak değerlendirmiştir. Araştırmacı sözcüğün GD Türkçesinde, G Özb., KB TatK. gibi lehçelerde bazı ses değişiklikleri ile aynı anlamda yaşarken, GB Osm.'da "at zırhı, çukal" anlamında yaşadığını ve 14-15. yy. Osm.'da *yancuk,* 15. yy.'dan itibaren *yancık* biçiminde "kese; at zırhı, çukal; kalça" anlamlarında yaşadığını söylemiştir (1972: 945). DLT'te sözcük Clauson'un da aktardığı üzere "kese, küçük torba" anlamında yer almaktadır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 948). Erdal, "kese, küçük torba (purse)"nın "yan (side)"ın daha küçüğü anlamını ifade etmediği için tabanın küçültmeli biçimi olmadığını ileri sürmüştür. Araştırmacı, sözcükteki eki *art, yer vb.* yer adlarına eklenerek yer adları türeten {+çU} ekinin {+k} ile genişletilmesi sonucu oluştuğunu belirtmiştir (1991: 106-107). Gülensoy DS'de *yancak ~ yancık ~ yancuk* varyantlarında olduğunu belirterek "kese, torba" anlamında sözcüğe yer vermiştir (2007. 1055). TaS.'de sözcük "yancık, (yancuk): 1. kese, torba, boyundan geçirilerek yana asılan çanta, 2. at zırhı, çukal, 3. oturacak yeri, sağrı, kıç"; DS'de "yancak (II): kağnı yanlarına, yükün düşmemesi için konulan tahtalar, yancak (III): çoban dağarcığı, yancak (V): meşin önlik, yancak: kızağın yastık döşenmiş bölümü; yancık (I) [yancuk]: zırh; yancık (II): 1. köylü kadınların yanlarına sarkıttıkları örme süsler, 2. kadınların, yün eğirirken sol kalçalarına astıkları ve üstünde iğ çevirdikleri kösele parçası; yancık (III): çobanların azık torbası" varyant ve anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 03 Ocak 2015).

1.Addan nesne adı yapar

a. "kılıf, kın" (Üstünova, 2003: 617)

... gerekse ḳab ḳacaḳ olsun gerekse 'avratlar ṭaḳınacaḳ nesne olsun gerekse gümişlü ***yancuḳ*** *ḳılıc olsun (Mİ, 21b/30)*

b. "kese, çanta"

ṭuru geldi yérinden oldı revān

yanındaġı ***yancuġa*** *ṣaldı revānı (SNB, 33/9)*

2.2.12. {+CIl} ~ [+cır]

ET.'de işlek olmayan bir ektir. Bundan ötürü bazı kaynaklarda yer almaz bk. Gabain, 2007; Tekin, 1992; T. Tekin, 2003. Güngördü, "İsimden Fiil Türeten +çı- / +çi- Eki ve Gelişmiş Şekilleri" adlı makalesinde ekin addan eylem türeten {+çI-} eki ile eylemden ad türeten {-l}'nin erkenden kaynaşması sonucu {+CIl} ekinin meydana geldiğini ileri sürmüştür (2002: 174). Kaşgarlı sıfat türetim eki olarak değerlendirerek şu bilgileri vermiştir:

> (yagmurçıl) yagmurçıl yi.r çok yağmur yağan yer. Bu bir kuraldır. Bir şey, bir şey üzerine arkası kesilmeksizin gelir ve devam ederse, kendisinden fiil çıkan isme cim ve lâm (+çIl) eklenir ve şeyin sıfatı olur. Örnek: Rüzgârin çok estiği yer olan rüzgârlı yer için tüpi.çil yi.r sözü vardır. Tüpi, rüzgârın adıdır; üzerine cim ve lâm (+çil) eklenmiş ve çokluğun vasfı olmuştur. Çok hastalanan adama da igçil denir. Ancak bu çok dar bir kuraldır; fazla görülmez (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 373).

Erdal, eki türetimlik olarak madde yapmadan sadece dipnotta Kaşgarlı'nın ekle ilgili verdiği açıklamayı aktarmıştır bk. 140 nolu dipnot (1991: 100). Eraslan, renk adlarına getirildiğini, ancak yaygın bir kullanışı olmadığını söyleyerek *aḳçıl, ḳarçıl* örneklerini vermiştir (2012: 95). Taş, bir sözcükte tanıklayarak *igçil* sıfat türettiğini ifade etmiştir (2009: 31).

Korkmaz, hayvan adlarından, o hayvana düşkünlüğü gösterme niteliğinde yeni adlar türettiğini belirterek *ṭavşancıl, balıḳcıl* örneklerini vermiştir (1973: 196). Gülsevin ve Şahin, ekin hayvan adları türettiğini söylemiştir (1997: 116; 2009: 55).

2.2.12.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

balıḳçıl ~ balıḳcır, balık+çıl ~ balık+cır biçiminde türeyen sözcüğe Clauson *balıkçın* maddebaşında değinmiştir. Araştırmacı temel anlamda "balık yiyen kuş" anlamına sahip olduğunu, sadece GB Osm.'da yaşadığını ve 14. yy. Osm.'da *balıkçır* varyantının bulunduğunu söylemiştir (1972: 337-338). Tietze, *balıkçın/balıkçır/balıkçıl* varyantlarında maddebaşı yaparak sözcüğün "su kenarında yaşayan ve balık yiyen uzun bacaklı kuş" anlamına geldiğini aktarmıştır (2002: 272). Gülensoy, *balıkçıl ~ balıkçın* biçiminde maddebaşı yaparak "balıkla beslenen bir kuş türü" olduğunu ve Anadolu Ağızlarında *balıkcın, balıkcan, balıkcıl, balıkçık, balıkçın* varyantlarının bulunduğunu ifade etmiştir (2007: 110). TaS.'de balıkcır (balıkçıl, balıkcın): balıkçıl" şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 19 Kasım 2015).

1. Addan (beslendiği varlığa işaret eden) hayvan adı yapar
a. "balıkla beslenen bir kuş"

balıḳcır *balıḫlar ile içmişdi and*

örümcek şeşüpdi siñekden kemend (SNB, 301/11)

işitdüm kim bir ***balıḳçıl*** *varıdı bir gün rızḳ isteyü ırmaḳ kenārına vardı (MZ, 30b/10)*

tavşancıl, tavşan+cıl biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, "çoğu tavşan avlanmakla beslenen kartal, akbaba gibi yırtıcı kuşlara verilen ad" anlamına geldiğini ve Anadolu Ağızlarında "sığırlarda görülen öldürücü bir hastalık" anlamına geldiğini aktarmıştır (2007: 871). TaS.'de sözcük kaydedilmemiştir.

1. Addan (beslendiği varlığa işaret eden) hayvan adı yapar
a. "tavşanla beslenen bir kuş"

gelür idi ṭavşan elinden bayıḳ

ki ***ṭavşancıl****a egmeyeydi bıyıḳ (SNB, 241/8)*

ḫalāyıḳ birbiriyile eylük ve iḥsān birle dirlik itsünler şöyle kim gögercin ***tavşancıl****ıla bir yuvada, ḳurd ḳoyunıla aġılda düneye (MZ, 39b/14)*

2.2.13. {+dAk}

İşlek olmayan bir ektir. Bilgen, DLT'te sadece *baġırdak* "korse" sözcüğünde tanıklayarak eşya adı türettiğini söylemiştir (1989: 15). Taş, ise yalnız *ḳowdaḳ* "cılız" sözcüğünde tanıklamıştır (2009: 32).

Zülfikar, ekin {+dA-} addan eylem ve {-k} eylemden ad türetim ekinin kaynaşması ile oluşmuş birleşik bir ek olduğunu, tabiattaki işitme ve görme duyusuna dayanan {+ır} ve {+ıl} ile genişletilmiş yansımalı sözcüklere eklenerek kavram ve özellikle de nesne adları türetmeye elverişli bir ek olduğunu söylemiştir. Araştırmacı, ekin yansımalı köklere eklendiğine {+AdAK} biçimini aldığını, ekin ilk parçası olan {+dA-}'nın akıcı seslerden sonra geldiği için {+tA-}'lı biçiminin olmadığını belirtmiştir. Ayrıca {+dAK} olarak verdiği bir başka ek için de yazı dilinden ziyade halk ağzında örneklerinin bulunduğunu ifade ederek *akıldak, oğuldak, kırıldak* sözcüklerini örnek vermiştir (2011: 51-52, 77-78). Kanaatimizce iki farklı ek şeklinde gösterilen bu iki biçimde aynı {+dAK} ekidir. Ek analoji yoluyla sonu /l/ ya da /r/'li tabanlara alelade eklenmiş olmalıdır.

2.2.13.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

baġırdak, baġır+dak biçiminde türeyen sözcüğün Clauson genel olarak "ciğeri korumak için şal (wrapping) ya da bir giyim" anlamında somut ad olduğunu ve orta dönemde *bagıldak* varyantının da bulunduğunu ve her iki varyantın da sadece GB Osm.'da "kundak bezi, beşikte bebeği tutmak için kuşak" anlamında yaşadığını söylemiştir (1972: 319). Tietze, sözcüğün etimolojisi hakkında bir değerlendirmede bulunmadan "çocuğun düşmemesi için beşiğe veya salıncağa bağlanan enli kuşak" anlamına geldiğini aktarmıştır (2002: 261). Gülensoy, sözcüğü *bagır 'bağır, karaciğer'+dak* biçiminde çözümleyerek "kolan, kadın göğüslüğü" anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 103). TaS.'de sözcük "beşik bağı", DS'de ise "bağırdak: [bardak, bagardak, bagartak, bagartlak, bagırdak, bağarcık (II), bağardak (I),

bağartlak (I)-2, bağcak-3, bağırtah, bağırtlak (III), bağırtlak bağı, bağıtlak, bardak, bardaklık (II), bartlak (I)-1, bavıdak, bavırdak, boğırdak] 1. çocuğun düşmemesi için beşiğe veya salıncağa bağlanan enli kuşak; 2. küçük çocukların göğüslerine sarılan kuşak; 3. çocuk kundağı; 4. çocukları beşiğe bağlamaya yarayan yuvarlak tahta" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 8 Aralık 2015).

1. Addan nesne adı yapar
a. "kuşak, bağ"

*saḳḳa ḳuşı mülemma' saḫtiyāndan **bağırdaḳ** geyüb meşk-benden su tartar(MZ, 66a/4)*

kemürdek, *kemür+dek biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "kemirdek (kemirtlek, kemirtlik, kemürdek, kemürtlik, kemirtek): gudruf, kıkırdak" anlamında kaydedilmiştir. DS'de ise "kemirdek [kırtlak (I), kömürdek, kümürdek (I)]: olmamış, kavun, kelek"; "kümürdek (II)" *kemürtlek* maddebaşına gönderimle *kemertlek, kemirtek, kemirtlek, kemirtlik, kimirtlek, kirtlek, kümürdek* varyantlarında "kıkırdak" olarak anlamlandırılmıştır. Ayrıca *kümürdek (III)* maddebaşı "otların sertleşmemiş sapları" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 8 Aralık 2015).

1. Addan organ adı yapar
a. "kıkırdak"

Arapça	**Farsça**	**Türkçe**
غضروف	جرنده	*kemürdek (EM, 69a)*

2.2.14. {+dAş}

ET.'de de bulunan eşitlik ve birliktelik bildiren bir ektir. Gabain, ekin beraberlik, ortaklık, yoldaşlık bildirdiğini belirterek ekin {+ta-} addan eylem yapım eki ve eylemden ad yapım eki {–ş}'nin veya {+ta} bulunma hâli eki ve "eş" anlamındaki *iş* sözcüğünün birleşimi ile izah edilebileceğini söylemiştir (2007: 46). DLT'de ek, arkadaşlık ve yakınlık ilgeci olarak değerlendirilmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 175). Bilgen, ortaklık ve eşitlik adları yaptığını söylemiştir (1989:

15). Erdal, bu ekle türetilen sözcüklerin tabanın işaret ettiği oluşun üyesi olan kişilere (entity) ya da tabanın işaret ettiği oluşa sahip kişilere işaret ettiğini, sadece Karahanlı Türkçesinde görülen *tü+deş tonlar* "aynı renk elbiseler" ifadesinin istisna olduğunu belirtmiştir. Ayrıca araştırmacı ekin sonu /t/ ile biten tabanlara geldiğinde /t/ ünsüzünün düştüğünü ifade etmiştir (1991: 119-120).

EAT. ile ilgili yapılan araştırmalarda da ekin ortaklık ve beraberlik bildiren adlar türettiği belirtilmiştir (Timurtaş, 2012: 77-78; Gülsevin, 1997: 116; Şahin, 2009: 55). Ercilasun ve Akkoyunlu, ekin 19. yüzyıldan sonra yazı dili hâline getirilen ancak daha önce konuşma dili olarak kullanılan lehçeler dışında eski yazı dilleri geleneğini devam ettiren lehçelerde ekin sadece kalın ünlülü olduğunu ve dönemin yazı dilini yansıtan DLT'te kalın sıradan okunması gerektiğini söylemiştir (2014: 175 bkz. 749 nolu dipnot).

2.2.14.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

başdaş, baş+daş biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "kafadar, emsal, akran" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 15 Kasım 2015). Tietze, buradan aktardığı sözcükteki eki ortaklık eki olarak değerlendirmiştir (2002: 290).

1. Addan benzerlik, aynılık bildiren ortaklık adı yapar
a. "kafadar, emsal, akran"

Ve eger kengel éderseñ senden kemter kişi-y-ile étme, kendü koşdaşlaruñ-ıla et; zīrā cevāb eşidesi olursañ ***başdaş****laruñdan éşidürsin (KN, 64/1)*

beñdeş, beñ+deş biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "beñdeş (bağdaş, beğdeş, bekdaş, bekdeş, bektaş): eş, benzer" anlamında kaydedilmiştir. Sözcük DS'de de aynı anlamda bulunmaktadır (TDK, 15 Kasım 2015).

1. Addan benzerlik, aynılık bildiren ortaklık adı yapar
a. "eş, benzer"

zamān ile ṭoldı yédi yaş aña

bulınmazdı ʻālemde ***beñdeş*** *aña (SNB, 29/1)*

yazġıl evvel tañrı adın iy kişi

ortaġı yoḳ oġlı ḳızı ***beñdeş****i (KY, 24a/907)*

Tangrıyı şöyle bilesin ki vardur ḳādirdür ʻālimdür semīʻdür münezzehdür ***bengdeşden*** *şerīkden ʻaybdan nėtelikden ḳaçlıḳdan ḳandalıḳdan n'içünlikden zamandan mekāndan (KN, 10/13)*

… pādişāhlıḳda ortaġuñ yoḳdur ***beñdeşüñ*** *yoḳ (Mİ, 26b/31)*

göñüldaş, göñül+daş biçiminde türeyen sözcüğü Clauson birliktelik (association) adı/sıfatı şeklinde değerlendirerek "hem fikir (like-minded), samimi arkadaş (intimate)" anlamına geldiğini söylemiştir. Araştırmacı sözcüğün sadece K Kır.'da *köñüldöş* Kzk.'da *köñildes* "samimi arkadaş, duygudaş" anlamında yaşadığını belirtmiştir (1972: 732). Tietze, "yakın dost, içten dost" anlamında sözcüğe yer vererek sözcükteki eki ortaklık gösteren ek olarak değerlendirmiştir (2009: 174). Gülensoy, "gönüldaş" anlamını vermiştir (2007: 383). TaS.'de sözcük 15. yy'a ait bir metinden "göñüldeş: ahbap, yakın, dost" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 15 Kasım 2015).

1. Addan benzerlik, aynılık bildiren ortaklık adı yapar
a. "samimi, içten dost"

eyitdi fėdādur yoluña başum

şāhumsın u yārum u ***göñüldaş****um (SNB, 133/6)*

ḳardaş ~ ḳarındaş, ḳarın+daş biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, aynı şeyle ilişkilendirilen ad olarak değerlendirerek temel anlamda "rahimle ilgili", yani "aynı anneden yaşça büyüklüğe bakılmaksızın erkek ya da kız" için *éçi, ini, eke, siñil* vb.'den daha genel bir terim olduğunu söylemiştir. Araştırmacı sözcüğün anlam daralması ya da genişlemesi ile tüm lehçelerde yaşadığını, Osm.'da anlamının genişlediğini, ayrıca GB ve bazı KB lehçelerinde *kardaş* biçimini aldığını belirtmiştir (1972: 662). Bilgen *ka* 'akraba, kardeş'dan türediğini belirttiği sözcüğe *kadaş*

"kardeş" anlamında yer vermiştir (1989: 15). Erdal da *karın*'dan türediğini belirterek aynı anlamı vermiştir (1991: 120). Gülensoy, "aynı anne ve babadan doğmuş veya ana babalarından biri aynı olan çocukların birbirine göre adı" anlamını vererek *kā 'arkadaş, akraba'+daş* biçiminde etimolojisini yaparak sözcüğün OT.'de *kaḏaş ~ kadaş ~ karındaş* biçiminde olduğunu aktarmıştır (2007. 466). TaS.'de sözcük "karındaş (kartaş, karıntaş): kardeş" biçiminde kaydedilmiştir (TDK, 14 Kasım 2015). YZ, KN, MZ'de sözcük *ḳardaşlıḳ* ve KN'de *ḳardaşsuz* sözcüklerinde taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan benzerlik, aynılık bildiren ortaklık adı yapar

a. "aynı anne ve babadan doğmuş veya ana babalarından biri aynı olan çocukların birbirine göre adı"

*iki **ḳardaş**ına hem eyle étdi ol*

dürişdi vü süciyi içürdi bol (SNB, 154/10)

ol ikisi bir anadan ṭoġdılar

*ata ana bir **ḳarındaş** oldılar (KY, 2a/27)*

ḥaḳ seni sulṭan ḳılısar ḳamuya

*on bir **ḳardaşuñ** ṭurısar ṭapuya (YZ, 2/28)*

*ata oġlını ḳardaş **ḳardaşını***

bilmezidi kimse yoldaşını (GZ, 214b/614)

*o yūsufdur ki **ḳardaşları** anı*

ḳuyuya ṣaldılar ḳurtuldı cānı (KEMŞ, 4a/53)

*… pāẕişāhlıḳ ulu oġlına degdi ve ḳalan **ḳardaşları** ataları ögüdin ḳabul ḳılıb anuñ buyruġına mutī' ve münkād oldılar (MZ, 16b/11)*

*Bu Ḥasan **kardaşı** Ḥüseyndür (KN, 110/8)*

*… iki **ḳardaş** ḳanın ve aḳāḳıyā ve bādām yaġın bile ḳarışdura yaḳa (EM, 49b/15)*

... eger ölünüñ ata ana bir iki ***ḳarındaşı*** *olsa ulusı ḳıla (Mİ, 19b/3)*

b. (ünlem) "bir kişiye söylenen seslenme sözü" (TDK, 2011: 1325)

şeh-i ḫāverān dėdi ėy ***ḳardaş****um*

ne kim dilegüñ ise oldur işüm (SNB, 314/14)

eydür ol düş budur iy ***ḳardaşlarum***

kim yalansın didiñüz yoldaşlarum (KY, 48a/1905)

segirdüben ṭavāf itdüm i ***ḳardaş***

akar idi gözümden dem-be-dem yaş (KEMŞ, 5a/74)

iy ***ḳarındaş*** *neçeyedegin bu aġır yük altında zebūn olasın (MZ, 2b/9)*

çün nesne satasın; alan kişiyile cānum, balum, ***kardaşum*** *deyü söyle (KN, 188/12)*

c. (met.) "aralarında değer verilen ortak bir bağ bulunanlardan her biri" (TDK, 2011: 1325)

didiler oldur ki dine gelesiz

bizümile siz de ***kardaş*** *olasız (GZ, 246b/1619)*

ḳubaysar ṭaġıdur ol ṭaġ ***ḳarındaş***

o ṭaġda ne aġaç vardur ne ḫo bāġ (KEMŞ, 7a/120)

Ḥaḳīḳat-ı taṣavvuf üç nesnedür (…) Neyçün ḳardaşum benden yig olmaya (KN, 200/15)

… ġıybet oldur kim bir müsülmān ***ḳardaş****uñı bir nesne-y-ile añsın kim işitse-y-idi melūl olurdı (Mİ, 34a/30)*

d. (met.) "dost, arkadaş"

bugün eyle bil kim benem ***ḳardaşuñ***

elümden ayaġ iç ḫoş olsun başuñ (SNB, 281/9)

ḳoldaş, ḳol+daş biçiminde türeyen sözcüğü Clauson aynı şeyle ilişkili ad olarak değerlendirerek "arkadaş (comrade)" anlamına geldiğini temel olarak ise "birisiyle kolları birbirine bağlı kişi" anlamında olduğunu söylemiştir (1972: 619). Bilgen, sözcüğü "hizmetkar" anlamında yer vermiştir (1989: 15). Gülensoy ise "iş arkadaşı" olarak anlamlandırmıştır (2007: 535). TaS.'de sözcük "yardımcı, muavin, arkadaş"; DS'de "bir işi beraber yapan kimseler, ortak" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 15 Kasım 2015).

1. Addan benzerlik, aynılık bildiren ortaklık adı yapar
a. "arkadaş"

*zihī ḳudret ehli néder **ḳoldaşı***

zihī ḥikmet issi néder yoldaşı (SNB, 7/1)

şehre geldi yūsufuñ ḳardaşları

*ṭaşra geldi anlaruñ **ḳoldaş**ları (YZ, 38b/1512)*

kerīmsin raḥmetüñi yoldaş eyle

*girince cennetüñi **ḳoldaş** eyle (KEMŞ, 9b/179)*

koşdaş, kōş+daş "her şeyin çifti" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 399) biçiminde türeyen sözcük "çiftlerden her biri" anlamına gelmektedir. TaS.'de sözcük "koştaş (koşdaş): meslektaş, koldaş, arkadaş, kapı yoldaşı" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 15 Kasım 2015).

1. Addan benzerlik aynılık, bildiren ortaklık adı yapar
a. "arkadaş, akran, denk"

*Ve eger kengel éderseñ senden kemter kişi-y-ile étme, kendü **koşdaş**laruñ-ıla et; zīrā cevāb eşidesi olursañ başdaşlaruñdan éşidürsin (KN, 64/1)*

sırdaş, sır+daş biçiminde türeyen sözcük "birbirinin sırrını bilen kişilerden her biri, sır ortağı" anlamına gelmektedir. TaS.'de ve DLT'te sözcük bulunmamaktadır.

1. Addan benzerlik aynılık, bildiren ortaklık adı yapar

a. “birbirinin sırrını bilen kişilerden her biri, sır ortağı”

dėdi her biriñüz benüm ***sırdaş****um*

uluñuz atam kiçiñüz ḳardaşum (SNB, 368/13)

yaşdaş, yaş+daş biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “yaşıt, akran, emsal” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 15 Kasım 2015).

1. Addan benzerlik, aynılık bildiren ortaklık adı yapar

a. “yaşıt, akran, emsal”

Pes uluya kéçiye hüner ögrenmek vācibdür; zīrā ki kişi kendü ***yaşdaşl****arından hüner ve fazl birle yig olur (KN, 29/3)*

yañdaş, yañ+daş biçiminde türeyen sözcüğü Gülensoy “birinden yana olan veya bir düşünceye, bir isteğe katılan, onu destekleyen (kimse), yanlı, taraftar” anlamına geldiğini belirterek *yan+da eş > yān+daş* biçiminde etimolojisini vermiştir (2007: 1055). DS’de sözcük Gülensoy’un da aktardığı üzere “kurban bayramında kız evine gönderilen armağan” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 14 Kasım 2015; 2007: 1055).

1. Addan benzerlik, aynılık bildiren ortaklık adı yapar

a. “eşi benzeri olan”

kim cihanda bir daḫı ***yañdaş****ı yoḳ*

yalıñuz mānendi yoḳ yoldaşı yoḳ (GZ, 230b/1130)

yoldaş, yol+daş biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, **yol+da eş > yol+daş* biçiminde etimolojisini yaparak “1. yol arkadaşı, 2. arkadaş, dost; 3. (mec.) ortak bir görüşü benimseyenlerden her biri” anlamlarına geldiğini söylemiştir (2007: 1157). TaS.’de sözcük 15. yy’a ait bir metinden *yoldaş koşmak*[54], 16. yy’a ait birer metinden de *yoldaşlanmak, yoldaşlaşmak* maddebaşlarında bulunmaktadır. DS’de ise

[54] Gazavatnâmede *yoldaş koş-* birleşik eylemi *ḳoşdı yüz yoldaş daḫı aña emir // ḥurrem oldı gey şundı ol dilir (GZ, 234a/1231)* beytinde tanıklanmaktadır.

"eş, evlilikte eşlerden her biri" anlamında katdedilmiştir (TDK, 15 Kasım 2015). KN'de sözcük *yoldaşsuz* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan benzerlik, aynılık bildiren ortaklık adı yapar
a. "yol arkadaşı"

*eñ öñdin gerek kişi **yoldaş** bula*

pes andan yaraġile gire yola (SNB, 283/8)

şāh ṣorar nice kişidür ol kişi

*eytdi şāhā ay (u) güneş **yoldaşı** (KY, 25b/990)*

*pes resūl ol **yoldaşını** oḳıdı*

***yoldaşuñ** sana ne söyler didi (GZ, 256a/1851)*

Bu yolda sermāye saġlık i ḳardaş

*Daḫı mūnis olıcaḳ eyü **yoldaş** (KEMŞ, 16a/320)*

*işitdüm kim bir ekinci yolda gideridi hiç tevfīḳden artuḳ **yoldaşı** yoḳ (MZ, 56a/13)*

*Eger piyāde olursañ atlu-y-ıla **yoldaş** olma ve yad kişiden yol sorma (KN, 138/8)*

*… eger **yoldaşında** ṣu olsa dilemese yā ṣatar olsa alacaḳ aḳcası olsa almasa teyennüm almaḳ dürüst degüldür (Mİ, 9b/11)*

b. "arkadaş, dost"

*yavuzlar ile **yoldaş** olmamışam*

ḳomaduġumı ṣunup almamışam (SNB, 303/11)

saña muḥtāc olalar ḳardaşlaruñ

*hem ḳabīle ḳavmuñ (u) **yoldaşlaruñ** (KY, 5b/178)*

yūsuf eydür ben saña ḳardaş olam

*bir yérde oturam **yoldaş** olam (YZ, 76/1135)*

çün avāzum işidesiz gelesiz

ceng içinde bañā ***yoldaş*** *olasız (GZ, 235b/1270)*

ṣu kim ***yoldaşına*** *ḫıyānet eyler*

kime ***yoldaş*** *olursa la'net eyler (RN, 33a/328)*

buyruġuma muṭī' ve nehyümden ırakṣın ve dükeli ***yoldaş****lardan sañā 'ināyetüm artuḳdur (MZ, 58b/1)*

ṣoḥbeti yaluñuz yigitler-ile eyleme. Pīrler-ile daḫı ṣoḥbet eyle. Pīrleri hem ***yoldaş*** *édin (KN, 48/5)*

ammā iki kişi imāma uysa imām namazuñ ba'żısın ḳılduḳdan ṣoñra birisi ḳac rek'atda irişdigin bilse biri bilmese daḫı ***yoldaş****ını gözetse ol nice ḳılursa ya ḳac rek'at ḳılursa ol daḫı eyle ḳılsa namāzı revā olmaz (Mİ, 17a/3)*

c. (ünlem) "bir kişiye söylenen seslenme sözü"

cebrā'il geldi didi ḳardaş sañā

ḥaḳ selām eyledi iy ***yoldaş*** *sañā (GZ, 252a/1739)*

2.2.15. [+düz]

İşlek olmayan bir ektir. Yalnızca bir sözcükte tanıklanmıştır.

2.2.15.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

gündüz, gün+düz biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, gecenin zıttı olarak "sabah vakti (daytime)" anlamına geldiğini ve GB Osm. *gündüz*, Tkm.'de *gündi:z* biçiminde yaşadığını söylemiştir. Araştırmacı, [+tüz] ekinin başka bir izine

rastlanmadığını belirterek muhtemelen *kün* ve *tüz*'ün çok önce birleşmesiyle oluştuğunu ileri sürmüştür (1972: 729). Bilgen, sözcüğü [+tüz] eki ile türemiş zaman zarfı olarak değerlendirmiştir (1989: 32). Tietze, sözcüğün etimolojisi hakkında bir yorum yapmamıştır (2009: 210). Gülensoy, *kün̄+tüz* biçiminde etimolojisini vererek "günün sabahtan akşama kadar olan bölümü" anlamını vermiştir (2007. 396). Mİ'de sözcük *gündüzin/gündüzün*, SNB'da *gündüzin, gündüzleyin* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır. Ayrıca SNB'da *güpegündüzin* ve *gügemgündüzin* pekiştirmesinde de görülmektedir.

1. Addan zaman adı yapar
a. "günün sabahtan akşama kadar süren aydınlık bölümü" (TDK, 2011: 1006)

geh aġlar idi gāhī güler idi

géceleri ***gündüz****e ular idi (SNB, 76/7)*

yandı mumlar yir yüzi yılduz gibi

o dün için ḳıldılar ***gündüz*** *gibi (KY, 52a/2056)*

ḳarartdı ***gündüz****in çün gice aġın*

müslimānlardan biri çözdi baġın (GZ, 227a/1025)

gice ***gündüz*** *geli gide pāẕişāhuñ 'ömri defterin dürdi (MZ, 7a/9)*

Ve ***gündüz****i size dirlik ḳıldum (KN, 73/3)*

… gice ***gündüz*** *yigirmi dört sa'atdur on ṭoḳuz sa'atın saña baġışladı gendü maṣlaḥatuña sür (Mİ, 12b/19)*

2. Addan zarf yapar
a. "günün sabahtan akşama kadar olan bölümü"

pes ol yégrek kim ḳalup yaluñuz

gelem ***gündüz*** *oturavuz ḳorḫusuz (SNB, 128/8)*

Gündüz *avlardı gice uyḳusından av taḥayyülin iderdi (MZ, 46a/12)*

*... bu ‘illete mübtelā olan vācibdür ki süci içmekden ve **gündüz** uyımaḳdan ve ṭoḳla uyımaḳdan ve arḳası üzerine yatmaḳdan saḳına (EM, 46b/3)*

*... ammā aġız ṭolusı olmasa ya ṣuya girse ya **gündüz** düşi azsa (Mİ, 25b/7)*

b. “gece” ile birlikte “sürekli, daima”

niçe yıllar aġrıtmışam başumı

*géce **gündüz** aḳıtmışam yaşumı (SNB, 374/5)*

anca aġlar görmez olur gözlerrri

*gice **gündüz** dilde yūsuf sözleri (KY, 6b/209)*

*bir nice gün gice **gündüz** gitdiler*

ta ḥuneynüñ ṭaġlarına yetdiler (GZ, 208a/419)

mü‘ezzinller o ḳubbe üzre dururlar

*gice **gündüz** çalaba yalvarurlar (KEMŞ-6b/111)*

*... pes bu nesne vāḳı‘ olucaḳ gice **gündüz** yalvarup allāhdan girü yardım dilemek gerek (Mİ, 30a/36)*

2.2.16. [+gıl]

ET. ve EAT.’de işlek olmayan bir ektir. Bilgen, benzerlik sıfatları türetim eki olarak yorumlamıştır (1989: 18). Erdal, renk adları türettim ekleri olarak {+Kıl}, {+gXl}, {+sIl} biçiminde aynı başlık altında değerlendirdiği eklerle türemiş sözcüklerin dört gruba ayrılabileceğini ifade etmiştir. Bunlardan ilkinin *üç+Kil, tört+Kil* gibi geometrik şekilleri ifade eden sözcükler ve renk adlarından renk tonlarını belirten *kızgıl/kızkıl, kırgıl* gibi sıfatlar türettiğini, ikincisinin ise hayvanların belirli nitelik gösteren organlarından, *başgıl* ‘beyaz başlı bir hayvan’ vb., hayvan adları türettiğini ve üçüncüsünün ise renk tabanlarından renk tonlarını belirten sıfatlar türettiğini belirtmiştir. Konumuzla ilgili olan {+Kıl} ekiyle türemiş

sözcüklerin *kızgul* dışında insanların kişisel özelliklerini nitelediğini, {+gXl} ekinin ise iki heceli tabanlara eklenmesi, yuvarlak ünlülü olabilmesi ve anlamsal açıdan özellikle beyazı ifade etmesiyle söz konusu ekten ayrıldığını, dolayısıyla bu eklerin iki farklı ek olarak düşünülmesi gerektiğini salık vermiştir (1991: 98-99).

2.2.16.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

ḳırġıl, sözcük DLT'de *(kırgıl) kırgıl er* "yaşını başını almış adam" sıfat tamlamasında yer almaktadır (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 211). Clauson, sözcüğü *kır* tabanından renklerle birlikte kullanılan [+gıl] ekiyle türemiş "kır şaçlı, ak düşme" anlamında ad/sıfat olarak değerlendirmiştir. Araştırmacı sözcüğün 14-18. yy. Osm.'da "ak düşme; kır düşmüş adam" anlamlarında tanıklandığını ve zamanla *kırçıl*'la yer değiştirdiğini söylemiştir (1972: 654). Bilgen, "kırçıllı" anlamında benzerlik sıfatı olarak yorumlamıştır (1989: 18). Erdal da sözcüğün "kır düşmüş insanları" ifade ettiğini aktarmıştır (1991: 98). Taş, "kırçıl" anlamında renk tonunu gösteren sıfat olarak ele almıştır (2009: 37). TaS.'de sözcük "kırgıl (kırkıl): 1. saçına, sakalına ak düşmüş, kıranta; 2. yarısı ak, yarısı siyah olan saç, sakal; 3. saça sakala ak düşme" anlamlarında; DS'de ise *kırçal, kırçav, kırçıl, kırço, kırgıl* varyantlarında görülen sözcük "kır saçlı insan ya da kır tüylü hayvan" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 21 Kasım 2015). EM'de *fī teşrīḥi'l-a'żāi* başlığı altında verilen sözcükler içerisinde yer almaktadır.

1. Addan (renk tonuna işaret eden) nitelik adı yapar
a. "kırlaşmaya başlamış, kır renkli"

Arapça	**Farsça**	**Türkçe**
الكهل	دموی	ḳırġıl *(EM, 70a)*

2.2.17. {+(A)gU}

İşlek olmayan bir ektir. Bilgen küçültme adı türettiğini ifade etmiştir (1989: 12). Erdal, ekin sadece topluluk adları ve sıfatları türettiğini, eklendiği tabanlara göre üç gruba ayrılabilineceğini söylemiştir. Öncelikle birden ona kadar olan sayılara eklenerek *biregü, ikigü, üçegü* vb. sözcükler türettiğini; ikinci olarak topluluk belirten sıfatlara eklenerek *kamagu, yumgıgu, alkagu* vb. sözcükler türettiğini ifade etmiştir. Araştırmacı üçüncü olarak ise içsel çokluk (inherent plural) belirtmeyen diğer tabanlara eklenmesiyle çokluk ifade eden *negü, adnagu* gibi zamirlik (pronominal); *içegü, yüzegü* vb. organlara işaret eden sözcükler ve bunların dışında *toyagu, kıragu* vb. sözcükler de türettiğini söylemiştir (1991: 93-97)[55].

Gülensoy, EAT'de ekin sadece *biregü* sözcüğünde belirsizlik zamiri türetim eki olarak tanıklandığını söylemiştir (1997: 117).

2.2.17.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

biregü, bir+egü biçiminde türeyen sözcüğü Clauson topluluk biçimi (collective form) olarak değerlendirmiş ve tam anlamıyla "tek, kendi başına (single, one by itself)" anlamına, bazen de "birisi (one of several)" anlamına geldiğini ve sadece (?) KD ve K lehçelerinde yaşadığını söylemiştir (1972: 364). Erdal da sözcüğün bir grubun içerisinden işaret edilen birini ifade ettiğini belirtmiştir (1991: 93). Tietze de "bir kimse" anlamında aktarmıştır (2002: 352). TaS.'de "biregü (bireği): bir kimse, başkası"; DS'de ise "bireği: rağmen, aksine" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 22 Kasım 2015).

1. Addan zamirlik yapar
a. "biri(si)"

Bir kişi ***biregü****nüñ devleti artmaġa ve memleketi ulalmaġa sebeb ola (MZ, 31b/9)*

[55] Gabain, Erdal'ın söz konusu ekle ilgili olarak verdiği ilk iki gruptaki sözcükleri "ortaklık sayıları" başlığı altında incelemiştir bk. (2007: 75).

Ve ***biregü****nüñ kim sensüz işi bitmeye, bir kezden anı zebūn eyleme (KN, 119/10)*

Eger ***biregü*** *çoḳ derlese ḳuru gül ve mersīn yapraġı ve māzū her birinden berāber ayru ayru dögeler (EM, 60a/7)*

… bu mertebe ol kişinündür kim ***biregü****de ḥaḳ ola daḫı bağışlaya (Mİ, 7a/1)*

içegü, iç+egü biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, "bağırsaklar (intestines), iç organlar (entrails)" anlamına geldiğini ve topluluk eki olan *+e:gü* ile türediğini söylemiştir. Araştırmacı 14-15. yy Osm.'da sözcüğün "bağırsaklar (intestines)" anlamında birçok metinde tanıklandığını aktarmıştır (1972: 25). Bilgen, "kaburga kemiklerinin iç tarafındaki kısım" anlamında sözcüğe yer vermiştir (1989: 12). Erdal da sözcüğün bir takım olarak iç organları ifade ettiğini ve *yüzegü* sözcüğüyle karşıtlık oluşturduğunu ifade etmiştir (1991: 96). Tietze de "bağırsaklar" anlamında aktarmıştır (2009: 365). TaS.'de sözcük "karın içindeki organlar ve bağırsaklar"; DS'de "içeği: [iceği] 1. bağırsak, 2. hastaların iyileşmesi için sarılan yaş, taze hayvan derisi" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 22 Kasım 2015). Sözcük temel anlamda çokluk belirtmektedir. Ancak EM'de {+lAr} ekini üzerine almasından hareketle sözcükte ek yığılması olduğu söylenebilir: *… boġazdan ḳan gelmesin keser ve ża'īf içegüleri ḳavī eyler (17b/13)*

1. Addan çokluk belirten organ adı yapar
a. "karın içindeki organlar ve bağırsaklar"

dilkü eti; ḫavvāṣ-ı ḥayvānātda eydür, dilkü eti taḥlīl ḳılıcıdur. Eger anı derisiyile ve ***içegü****siyile ḳaynadalar tā ki müherrā ola … (EM, 3b/3)*

Ve eger boġaza sülük yapışmış olsa anı yėyicek düşürür ve ***içegü****den ḳurtları ḳırar (EM, 21b/8)*

eyegü, Clauson sözcüğün anatomik bir terim olarak "kaburga (rib)" anlamına, metaforla "çadırın omurgası (the rib of tent)" anlamına da geldiğini ve KD Tuvaca'da *egi*, GB Osm.'da *eyegi/eyeyi* ve çeşitli kısalmış biçimler de *eyi/eğe* biçiminde yaşadığını belirtmiştir (1972: 272). Erdal, bir metinde *iki eyegü* biçiminde tanıkladığı sözcüğün sadece iki tane kaburgayı değil, açıkça (vücudun sağında ve

solunda bulunan) iki kaburga topluluğunu ifade ettiğini, dolayısıyla sözcüğün söz konusu ekle türediğini ileri sürmüştür. Araştırmacı ayrıca sözcüğün "bir tekerin cantları (spokes of a wheel); göğüs kafesi (chest, thorax)" anlamlarında da kullanıldığını ve DLT'te birinci anlamda "kaburga" ve ikinci anlamda ise "çadırın kaburgaları" anlamında kaydedildiğini aktarmıştır (1991: 96). Tietze, Osm.'da *eyegü/eğegi/iğegi* varyantlarında "kaburga; (gemi inşatında) kaburga, iskarmoz" anlamlarına geldiğini ifade etmiştir (2002: 757). TaS.'de sözcük "eyeğü (iyeğü): kaburga kemiği"; DS'de "eye (III): [eğa, eğe kemiği-2, eğeyi, eya (II), eye kemiği, eyeği, eyey, éyéy kemiği]: kaburga kemiği" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 22 Kasım 2015).

1. Addan çokluk belirten organ adı yapar
a. "kaburga(lar)"

Ve bilgil ki bir neçe atuñ bir saġ ***eyegü****si artuk olur. Say gör. Eger iki eyegüsi berāber olursa degirinden artuġa al (KN, 100/6-7).*

Bir şişdür ki ḫicāb içinde içegüyile deri arasında nefes ṭarlıġıla ve öksürügile ve ***eyegü****ler arasında sancu olmaġıla vāḳı' olur (EM, 48b/11)*

2.2.18. [+ge]

İşlek olmayan bir ektir. Gabain, ihtiva ettiği sesler bakımından yaklaşma hâli eki ile aynı olduğunu belirterek *başḳa, ürke* örneklerini vermiştir (2007: 45). Ş. Tekin de aslında verme hâli eki olduğunu vurgulayarak *başḳa, muñka, ürke* örneklerini vermiştir (1992: 81). T. Tekin verme-bulunma hâli eki olduğunu belirtmiş ve *arka* sözcüğünde tanıklamıştır (2003: 82).

2.2.18.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

özge, öz+ge biçiminde türeyen sözcüğün Clauson "başka, +den başka" anlamına geldiğini belirterek etimolojisi hakkında yorum yapmamıştır (1972: 285). Gülensoy, "başka" anlamını vererek *öz+ge* biçiminde etimolojisi yapmış, Codeks Cumanicus'ta "özge: diğerleri, başkaları", Anadolu ağızlarında "özge: 1. iyi, güzel; 2. cana yakın, sıcakkanlı; 3. yürekli; özgı: yabancı; özke: başka" varyant ve anlamlarında olduğunu aktarmıştır (2007: 681). TaS.'de sözcük "başka, gayri, maada"; DS'de "özge (I): iyi, güzel; özge[56] (II): iki dağ arasındaki dereciklerin birleştiği yer, derenin başlangıcı; özge (III): 1. şakacı, 2. cana yakın, sıcakkanlı; 3. yürekli, gözü pek; özgı: yabancı; özke (I): özge, başka; özke (II): 1. sağlam, sağlıklı; 2. temiz yürekli; özke (III): çok toplu" varyant ve anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 05 Ocak 2016).

1. Addan nitelik adı yapar
a. "başka, farklı"

özge *dürür ḫaḳ Çalap karḫanesi*

tedbirī cāsusa yoḳ inanası (GZ, 257b/1894)

2.2.19. {+gU}

ET. ve EAT.'de işlek olmayan bir ektir. Gabain [+ku], [+kü], [+ġu], [+gü] altbiçimcikleri ile belirttiği ekin ad ve sıfat türettiğini söyleyerek *inçkü, esegü, meñgü, oġlangu* sözcüklerini vermiştir (2007: 45). Tekin, bu ekle türetilen sözcüklerin neredeyse tabanı ile aynı anlama geldiğini ifade etmiştir (1992: 80).

[56] Gülensoy "iki dağ arasındaki dereciklerin birleştiği yer" anlamında ayrıyeten *özge* maddebaşı yapmış ve bu sözcükteki *öz ~ öđ, özi* tabanının "iki dağ arasında bulunan dere" anlamına geldiğini aktarmıştır (2007: 681).

Erdal, söz konusu ekle türemiş sözcüklerin ruhsal durumlara işaret ettiğini söylemiştir (1991: 164)[57]. Eraslan, Gabain ve Tekin ile aynı görüştedir (2012: 97).

Gülesevin ve Şahin, sadece *gözgü*'de tanıklamıştır (1997: 117; 2009: 56).

2.2.19.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

dumaġu ~ dumaġı ~ ṭumaġı ~ ṭumaġu, Clauson sözcüğün *tum* > **tuma:* > *tumagu* biçiminde geliştiğini düşünmektedir. Araştırmacı, sözcüğün "nezle (a cold in the head)" anlamına geldiğini ve GB Az.'de *tumov,* Tkm.'de *dümev,* Osm.'da *ṭomağı*, 20. yy Anadolu ağızlarında *duma, dumağ, dumağa, dumağı, domağa, domağı* ve 14-18. yy Osm.'da *dumağu/ṭumağu, dumağı/ṭumağı* varyantlarında olduğunu aktarmıştır (1972: 505). Tietze, *dumağû/dumağı/duma* varyantlarında maddebaşı yaparak "nezle" anlamına geldiğini ve *dolun-/dulun-* eyleminin varyantı olduğunu ifade etmiştir (2002: 659). Gülensoy, *tum* 'nezle' +*agu* biçiminde çözümleyerek "nezle" anlamına geldiğini söylemiş, Anadolu Ağızlarında görülen çok sayıda varyantını sıralamıştır (2007: 307). TaS.'de Clauson'un verdiği varyantlarda "nezle", DS'de çeşitli varyantlarda "nezle, grip, bronşit; öksürük, boğmaca öksürüğü" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 22 Kasım 2015).

1. Addan hastalık adı yapar
a. "nezle"

Ve ṣovuḳdan olan ***ṭumaġu****ya fāyide ėder (EM, 21b/10)*

gözgü ~ gözgi ~ gözügü, sözcüğü ET'de *közüngü ~ küsüngü* varyantlarında "ayna" anlamındadır (Caferoğlu, 1968: 119, 124; Gülensoy, 2007: 391). DLT'te de sözcük *közñü* "ayna" olarak kaydedilmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 502). Clauson, *ḳözüñü* biçiminde maddebaşı yaptığı sözcüğü *közñü*'ye gönderimle izah

[57] Erdal, eki {+AgU}, {+AñU} ve {+gU} başlığı altında değerlendirerek ilk ikisinin tabanın işaret ettiği vücut uzuvlarının kişinin kendi şahsına münhasır olduğunu, yani kişisel özelliği olduğuna işaret eden adlar türettiğini söylemiştir. Araştırmacı {+gU}'nun da ruhsal durumlara işaret etmesi dolayısıyla bu eklerle aynı işleve sahip olabileceğini düşünmüştür bk. (1991: 162-165).

etmiştir. Araştırmacı sözcüğün *közün-* eyleminden türemiş bir âlet adı olduğunu K Kır. *küzgü*, G Özb. *kuzgu*, KB Kar. *küzgü*, Kumuk'da *güzgü*, GB Az. *küzgü*, Tkm. *gözgi* biçimine yaşadığını ve diğer yerlerde Arapça *ayna*'nın bu sözcüğün yerini aldığını söylemiştir. Ayrıca araştırmacı 14. yy. Osm.'da "ayna" anlamında *gözgü (gözigü, gözügü)*, *gözüñü* biçiminde tanıklandığını aktarmıştır (1972: 761-762). Tietze, *güzgü ~ gözgü ~ küzgü ~ küzkü* varyantlarında verdiği sözcüğün etimolojisi hakkında bir yorum yapmamıştır (2009: 219). Gülensoy, sözcüğün etimolojisini *göz (<kö:z)+gü* biçiminde vererek "ayna" anlamına geldiğini ifade etmiştir (2007: 391). TaS.'de sözcük "gözgü (gözügü, gözüngü, gözigü): ayna"; DS'de "gözgü [gözgeç, gözgör, gözünge, gözüngü, gözünke]: ayna; küzgü [küzkü]: ayna; güzgü [güygü, güzgi, güzinge]: ayna" varyantlarında kaydedilmiştir (TDK, 1 Aralık 2015).

1. Addan âlet adı yapar

a. "ayna"

bir āh éder isem çevürür yüzin

***gözügü**leyin saḥṭ éder kendözin (SNB, 375/1)*

*duṭ indi sen yüzüñi **gözgi**ye baḳ*

nécesidür ḳara mıdur yāḫud aḳ (KN, 31/15)

b. "(met.) ayna"

fiġānuñ göge çıḳmış idi

*göñül **gözgü**sin pas dutmış idi (SNB, 365/5)*

*Ya'nī mü'min mü'minüñ **gözgi**sidür (KN, 31/12)*

ḳaraġu, ḳara+ġu biçiminde türeyen sözcük DLT'te iki maddebaşı olarak "zaç, karaboya (sülfürük asit); kör" anlamında kaydedilmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 193). Clauson, sözcüğü türemiş ad/sıfat olarak değerlendirmiştir (1972: 656). Erdal, "kör (blind)" anlamında aktardığı sözcüğün çoğul anlamda gözlere değil, bir hastalığa işaret ettiğini söylemiştir. Dolayısıyla da sözcüğün söz konusu ekle ilgili

olduğunu ifade etmiştir (1991: 164)[58]. TaS.'de sözcük karañu (karağu, karanuğ, karañuluh, karañılık, karañuluk): karanlık" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 23 Kasım 2015). DS'de "karağı (IV): güneş battıktan sonra göz görmeme hastalığı, tavukkarası; karağu: karanlık; karanu [karankuluğ]: karanlık" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 23 Kasım 2015). "karanlık" kelimesi üzerine geniş bir araştırma yapan Karadoğan, Eski Uygur Türkçesinde "kara, siyah" anlamında tanıklanan *karagu* sözcüğünün *kara* tabanından addan ad yapım eki olan *inçkü, esengü* vb. türevlerde de bulunan söz konusu ekle türediğini, Karahanlı Türkçesinde "kara boya; kör" anlamında tanıklanmasının ise sözcüğün anlam alanındaki değişmelere işaret ettiğini söylemiştir. Araştırmacı, sözcüğün temel anlamı ile kör bir insanın dünyayı siyah olarak algılamasının bu anlam genişlemesine açıklık getirebileceğini belirtmiştir. (2007: 117-123).

1. Addam nitelik adı yapar
a. "kör"

*eger ola daḳ rīş ü yā **ḳaraġu***

olur āb-ı ḥayvān elinden aġu (SNB. 140/14)

*zeyt yéñisi mu'tedildür ve eskisi issidür göze çekseler göz **ḳaraġu**lıġın giderür (EM, 19a/9)*

ḳarañu, sözcük ET'de *ḳarañġu ~ ḳarañḳu* varyantlarında "karanlık" anlamına gelmektedir (Caferoğlu, 1968: 167; Gülensoy, 2007: 465). DLT'te de sözcük *ḳarañgu ~ ḳaranḳu* "karanlık" olarak kaydedilmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 507, 685). Clauson, *ḳarañgu* sözcüğünün *kara:*'dan türediğini ancak biçimsel olarak bulanık olduğunu söylemiştir (1972: 662). Erdal, sözcüğün {+gU} ile türemiş kendine özgü bir türev olduğunu belirtmiştir (1991: 164). Gülensoy, sözcüğün etimolojisini *ḳara+ñġu* biçiminde yapmıştır (2007: 465). Taş da aynı görüştedir

[58] Ancak araştırmacı, *kara* tabanının diğer +AgU ile türemiş sözcüklerin tabanındaki anlamsal etkiye/alana oturmamasının da bir sorun teşkil ettiğini belirtmiştir bk. (1991: 164). Bize göre bu durum şu şekilde izah edilebilir. DLT'te "gözün karası" anlamında kaydedilen *kara karak* öbeğinden hareketle ekin "gözbebeği" anlamındaki *karak'*a değil de körlüğe işaret edebilecek olan *kara* sözcüğüne geldiği söylenebilir. Çünkü, eğer ek *karak'*a gelseydi türeyen sözcüğün anlamı "kör" değil, ikili çokluk, yani topluluk belirten"gözbebekleri" olması gerekirdi. Bk. (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 164); ayrıca bk. (Karadoğan, 2007: 117-123).

(2009: 66). Karadoğan, "Karanlık Kelimesinin Yapısına Dair" adlı makalesinde ölçünlü Türkiye Türkçesinde *karanlık* biçiminde görülen bu sözcüğün tarihî dönemlerde *ḳarañġu, ḳarañḳu, ḳarañu, ḳarañḳuluḳ* vb. biçiminde olduğunu belirterek sözcükteki /n/ > /ñ/'nin *mihekk* > *mihenk, fursat* > *fursant* vb. sözcüklerdeki gibi türeme bir ses olduğunu söylemiştir. Araştırmacı, /n/'nin önünde bulunduğu /g/ tesiriyle /ñ/ olduğunu belirterek *karanlık* sözcüğünün yapısını *kara+n+gu+lık* > *karanguluk* > *karañguluk* > *karañulık* > *karanlık* biçiminde çözümlemiştir (2007: 117-123). TaS.'de sözcük "karañu (karağu, karanuğ, karañuluh, karañılık, karañuluk): karanlık"; DS'de "karankuluğ [karandırık, karanduruk, karanu]: karanlık" biçiminde kaydedilmiştir (TDK, 1 Aralık 2015). SNB'da sözcük *ḳarañulıġ, ḳaranulıḫ, ḳaranulıḳ*; GZ, MZ, KN ve Mİ'de *ḳarañulıḳ*; sözcüklerinde taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan somut ad yapar
a. "karanlık"

her gėce ***ḳarañu****da ḫayālüñ beni ister*

ḳoma yaluñuz gelmege bir kimse bile ḳoş (SNB, 109/4)

ilāhī sinümüz itme ***ḳarañu***

ki olmayavuz ayruḳ iñe yañu (KEMŞ, 9b/178)

çırağı yaḳıcaḳ ***ḳarañu*** *ḳaçar*

özi göyner bize nūr bābın açar (RN, 53b/555)

ḳarañu *oldı cihān pes döndiler*

her biri yirlü yirine ḳondılar (GZ, 259b/1960)

Bir zīr zemīn vardur ***ḳarañu*** *(MZ, 16b/5)*

… anuñ ḫażretine nisbet ıraḳ yaḳın ve ***ḳarañu*** *ve aydın ve büyük ve küçük ḳamu birdür (Mİ, 3a/28)*

b. “(met). örtü”

Ya‘nī ālet kündeligi ve rāy ve tedbīr ***ḳarañu****sı ayruḳ ḫalḳa bu ḳapunuñ aṣl yolın bağlamışdur (KN, 190/2)*

2. Addan sıfat yapar

a. “karanlık”

ḳara palas üstinde düşe ṭılı

ḳarañu *gécede görürem ḳılı (SNB, 289/9)*

… ***ḳarañu*** *gicelerde yir-ile gök arasında uçan zerrecükleri görür (Mİ, 3a/27)*

2.2.20. {+(s)I}

Aslında türetim eki değildir. İşletim eki olan üçüncü teklik kişi iyelik ekidir. Ancak, bazı ad tamlamalarında tamlayanın eksiltilmesi neticesinde zamanla eklendiği sözcüğe yapışarak kalıplaşma ile onun bir parçası hâline gelmiştir. Bu tür durumlarda Bang, bazı sözcüklerin iyelik ekleri ile genişletilmesinin sebebini Türkçede “belirsizlik takısı (casus indefinitus)” olmamasına bağlayarak bu tür yapılarda belirsizlik işlevinde kullanıldığını ileri sürmüştür (Bang (1921)’den aktarımla Korkmaz, 2011: 35). Korkmaz, Türkçede iyelik eklerinin belirtme, iyelik ve tamlama işlevinde kullanıldığını belirterek bu işlevler ile zıtlık gösteren “belirsizlik” işlevini yüklemeyeceğinin açık olduğunu söylemiştir. Araştırmacı belirtili ya da belirtisiz isim tamlamalarında dilin en az çaba kanunu gereği tamlayan kısmın eksilerek tamlananlardaki iyelik eklerinin artık eklendiği sözcükten ayrılamayacak bir nitelik kazandığını, dolayısıyla kalıplaşmanın başlıca sebebinin bu olduğunu ifade etmiştir. (2011, 35-39).

Kanaatimizce Korkmaz, çıkış noktası olarak hakkı olmakla birlikte Bang’in vardığı netice de yadsınamaz. Şöyle ki, Korkmaz’ın da örnek verdiği, *adamın biri* tamlamasındaki iyelik eki bizce bir belirtme göstermez. Aksine bu tamlama

"bilinmeyen, tanınmayan biri" anlamında bir belirsiz kişiyi ifade etmektedir. *Biri geldi* eksiltmesinde de bu işlevi üstlenmiştir. Ancak, *servetimin varı* "servetimin bütünü" tamlamasının ise belirtme bildirdiği ileri sürülebilir. *Varı bu idi* ifadesinde de iyelik ekinin bu işlevi üstlenmiştir. Dolayısıyla *biri, varı* vb. eksiltili yapılarda iyelik ekinin belirtme ya da belirsizlik işlevi katıp katmadığı eklendiği sözcüğün anlamıyla ilgili olmalıdır.

2.2.20.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

birsi ~ birisi ~birü ~ biri, bir+i biçiminde kalıplaşan sözcük "bir tanesi" ve "bilinmeyen bir kimse" anlamına gelmektedir (TDK, 2011: 355). Tietze, *biri/birisi* olarak maddebaşı yaptığı sözcüğün olumsuz cümlede "teki bile, bir tanesi bile" ve *gün* sözcüğünden önce gelerek "öbür" anlamına geldiğini söylemiştir (2002: 353). Gülensoy, *birisi* sözcüğünün *bi:r+i+si* biçiminde etimolojisini yaparak üçüncü tekil kişi iyelik eki yığılması olduğunu ve "birisi, herhangi biri" anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 149).

1. Addan belirsizlik zamiri yapar
a. "bir tanesi"

*daḫı **birisi** seyyidü'l-mü'minīn*

ki ṭaġ yarılurdı işitse ünin (SNB, 11/14)

hem ḫalīlüñ iki oġlı varıdı

ikisi de bile peyġamber idi

***biri** İsmā'īl (ü) İsḥāḳdur biri*

Ya'ḳūb İsḥāḳ oġlıdur iy dīn eri (KY, 2a/23)

ḳullarına ṣu getür dėr buyurur

iki ḳul şol dem ḳuyuya yügürür

*birin*üñ adı Beşīr birinüñ Māmīl

adları budur bularuñ añlaġıl (YZ, 13/187)

pehlivanlarımış anlar ḫod hemin

çünki gördi anları şāh-ı din

(…)

ḳodı ḥamle ḳıldı hem anlara

çaldı ḳıldı *biri*ni iki pāre

ol *birisi*n daḫı bī-cān eyledi

ḳanla ṭopraġa ġalṭan eyledi (GZ, 216a/661-664)

iki sulṭāndurur saña ḥavale

diler her birisi kim mülki ala

biri raḥmānīdür cān ḥażretinden

biri şeytānīdür ġaraż yatından (RN, 4b/19)

o ḳubbede ki vardur iki kürsī

iñen ḳarşu durur mihrāba *birsi* (KEMŞ, 11b/224)

Bilgil iy pāẕişāh nefsüñ iki şākirdi vardur, nā-muvāfıḳ. *Biri* ḥırṣ, *biri* şehvet; *biri*nüñ ḳaṣdı çoḳ yimek ve çoḳ içmek ve *birü*nüñ ra'nālıḳ, kendüzin bezemek (MZ, 18a/7)

Tende cānuñ üç ḫāṣıyyeti vardur: *Biri* dirlik ve *biri* yeynilik ve *biri* ḥarekāt. Ve tenüñ daḫı üç ḫāṣıyyeti vardur: *Biri* ölmek ve *biri* sükūn ve *biri* aġırlıḳ (KN, 73/4-5)

dilkü üzümi (…) ṣovuḳdur, ḳurudur ve ol iki dürlüdür, *biri* muḫaddirdür ve bengī éder ve *birisi* ḳattāldur, öldürür (EM, 2a/12)

(…) ḳamu mübinüñ kelecisin bir def'ada işidür *birisi*nüñ sözin işidüp ol *biri*nüñ sözin işitmege māni' olmaz (Mİ, 3a/24)

b. “bilinmeyen (herhangi) bir kimse”

*Zīrā her ādemī bir ‘ayıbdan fārig̱ degüldür. Şöyle ki **biri**ne ṣordılar ki: “’Aybuñ var mı?” Eyitti: “Yoḳ” (KN, 69/12)*

*ḥükmile bu sözi **biri** işidür*

aṣlı üzre ḳardaşlaruñ ḳandurur (KY, 4a/103)

eyde kim ben ṭamuya vardumıdı

ṭamu içre bir ḳavim gördümidi

*dūzaḫ içre **biri** eydür ṣuṣadum*

aġu daḫı olsa hem içe-y-idüm (YZ, 53/781)

ḳal’aya yaḳın ḳarañu gendüsi

*ṭurmışdı dir işitdi **birisi** (GZ, 235b/1260)*

*(…) daḫı **biri**ne uġrayısar dirler (Mİ, 3b/19)*

c. “kimi”

rāviler bunda rivāyet eyledi

iki ḳavl üzre ḥikāyet eyledi

***biri** üç **biri** yidi gün ḳaldı dir*

yūsuf ol ḳuyuda maḫzun oldı dir (KY, 5b/182)

her birinde on çanaḳ var iy ulu

***biri** altun **biri** gümişdi ṭolu (YZ, 32a/1243)*

d. “Olumsuz tümcelerde ‘bir tanesi bile’”

özi alp u eli açuḳ ‘ilmi çoḳ

*ne kim var yavuzlıḳ **biri** andan yoḳ (SNB, 13/3)*

her biri sayar ġanimet ölmegi

hiç dilemez ***birisi*** *ṣaġ gelmegi (GZ, 211b/529)*

naṣīḥat biñ olusa ***biri*** *siñmez*

küfür söyler dili hīç aġzı diñmez (RN, 37a/376)

Ne oḳ kim biz aña atavuz ***biri*** *ṭoġru varmaya (MZ, 19a/14)*

Eger sende birez ḳorḫu veyā geñşeklik göreler, biñ cānuñ var-ısa ***biri****n ḳurtarmayasın (KN, 78/4)*

… bu yir yüzinde ne var hīç birinüñ ṣūreti ***biri****ne beñzemez (Mİ, 5a/36)*

e. "ilki"

ol arada dört kişinüñ sini var

biri *İbrāhīm ikinci İsḥāḳ éy yār*

üçünci Sārādur dördünci Ya'ḳūb

dört devletlü yatarlar birbirinden ḫū (YZ, 99/1468)

Ve altı ḫaṣlet kendüzüñde saḳlayasın: ***Biri*** *heybet, ikinci adl baḫşiş; üçinci eli saḳlamaḳ … (KN, 183/8)*

… farż-ı 'ayn olan 'ilm oldur kim islām ansuz tamām olmaz ol biş nesnedür ***biri*** *allāhı birlemek ve muḥammedi ḥaḳ resūl bilmekdür ikinci biş vaḳt namāz şarṭların ve rüknlerin bilmekdür ücünci oruc ne-y-ile tamām olur (Mİ, 1b/19)*

2. "her" sözcüğü ile birlikte

a. "hepsi"

anuñ rızḳıyıla olurlar diri

aña dürlü tesbīḥ oḳur ***her biri*** *(SNB, 5/15)*

yūsuf ile ḳaldı dört yüz kişiler

***her biri**nde nūr-ı īmān ışılar (KY, 22b/864)*

sāḳī vü ḫon-salar yatur bir géce

*düş görürler **her biri** éşit nice (YZ, 42/625)*

çün ḳaralar gördiler bu leşkeri

*yüz çevirüp ḳaçdılar dir **her biri** (GZ, 232b/1188)*

ṭamarlaruña cümle ṣayḳal urġıl

*ki **her biri**ne bir ḳullıḳ buyurġıl (RN, 44b/458)*

*Ol dostlaruñı bana göster **her biri**nüñ mertebesin saña bildüreyin (MZ, 16a/6)*

*Ve çün bu faṣlı bildüñ; ʻilletleri daḫı bil. Ve **her biri**nüñ bir dürlü adı vardur (KN, 99/15)*

*Ve eger daḫı enfaʻ isterlerise maṣṭakī ve zaʻfirān ve sünbül ve cevz-i buvā ve zencebīl ve dārçīnī ve ʻūd-ı hindī her **biri**nden berāber dögeler mıḳdārınca (EM, 21a/10)*

*… evvel allāhū ekber diye elin baġlaya sübḥāneke oḳuya daḫı üc tekbīr daḫı ide **her biri**nde elin ḳaldıra ḳulaġına ilede (Mİ, 19a/26)*

3. “ol” sözcüğü ile birlikte
a. “öbürü, diğeri”

birisi ʻoṯmān ṣafādur bā-ḥayā

***ol birisi** ṣāh-ı ʻalī murtażā (KY, 1b/5)*

*ḳaçup Yūsuf **ol biri**ne sıġınur*

ol daḫı şöyle urur kim oġınur

*yine döner yalvarur **ol biri**ne*

ol daḫı urur ne beñzer birine (YZ, 4a/73-74)

pehlivanlarımış anlar ḫod hemin

çünki gördi anları şāh-ı din

(…)

ḳodı ḥamle ḳıldı hem anlara

çaldı ḳıldı birini iki pār

ol ***birisi****n daḫı bī-cān eyledi*

ḳanla ṭoprağa ġalṭan eyledi (GZ, 216a/661-664)

… iki kimse müsülmānlıġda ve ‘amelde berāber olsa birisi ḳur‘ānı yigrek oḳusa cemā‘at anı ḳosa ***ol biri****n imām idine yaramazlıḳ itmiş olurlar (Mİ, 16b/23)*

4. Addan sıfat yapar
a. “öbür, ertesi, sonraki”

uyandum bulamadum oldum delü

ol yıl dün gün aġladum zārī ḳılu

birisi *yıl yine girdüñ sen düşe*

ögüt vérdüñ söyledüñ baña paşa (YZ, 34/495)

ertesi, sözcüğün etimolojisi ile ilgili *erte* tabanının etimolojisinden kaynaklanan iki ayrı görüş vardır. Bunlardan ilki *er* tabanına {+DAsI}[59] ekinin eklenmesi ile oluştuğudur (Gülsevin, 1997: 116; Şahin, 2009:). Bir diğer görüş ise é*rt-e > erte* tabanına {+(s)I} iyelik ekinin kalıplaşması ile oluştuğudur (Ayverdi, 2010: 349; Korkmaz, 2011: 38). Biz de *erte* tabanının é*rt-e > erte* biçiminde oluştuğunu varsaydığımız için sözcüğün {+(s)I} iyelik ekinin kalıplaşmasıyla oluştuğunu düşünüyoruz. Sözcük *yarın ertesi, pazar ertesi* gibi sözcük gruplarında büzülerek *yarındası, pazartesi* biçimini almış ve {+DAsI} şeklinde addan ad türetim

[59] İlhan, ekin yapısının *erte* sözcüğüne {+sI} iyelik ekinin kaynaşması ile *erte+si* biçiminde olduğunu belirtmiştir (2009: 1551).

eki olarak kullanılır olmuştur (İlhan, 2009: 1551; Uysal, 2012: 256). Tietze, sözcüğün sıfat olarak (attribütif) "ondan sonra gelen (gün, hafta, sene)" anlamına geldiğini aktarmıştır (2002: 737). TaS.'de sözcük "ertesi (irtesi): ertesi; erte ertesi (irte irtesi): öbür gün, dahı öbür gün" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 08 Ocak 2016). Mİ'de sözcük *… bayram irtesi olıcaḳ girü imām anda bir ḫutbe daḥı oḳuya (22), … bilgil kim 'arefe günüñ öñdünkisi gün ḥācılar ol minā didükleri yire varıcaḳ anda durmaḳ gerek 'arefe günüñ irtesi olunca 'arefe gün olıcaḳ ṭañlacaḳ 'arafāta gider (24-25)* cümlelerindeki *bayram irtesi* "bayram sabahı" ve *'arefe günüñ irtesi* "arefe gününün sabahı" sözcük gruplarında sözcük kalıplaşmamış hâlde "sabah" anlamında kullanılmıştır.

1. Zaman bildiren addan zarf yapar
a. "bir sonraki gün"

sıyırdup deñizi ol üç dün ü gün

hem açlıḳdan oldıdı iñen zebūn

daḫı ***értesi*** *buldı bir ḫoş çayır*

içinde bıñar çevresinde bayır (SNB, 254/7)

eytdiler göster ḳuluñ yüzin bize

bir görmege bir altun vérelüm size

(...)

értesi *gelür iki altun vérür*

tā ki yūsuf yüzini bir kez görür

üçünci gün üç altun alur-ıdı

andan ḳordı yūsufı görür-idi (YZ, 21/305-310)

yidi gün ṭurduḳ ***irtesi*** *gönüldük*

zamān ile ki bir gün eve irdük (KEMŞ, 16a/312)

... eger iki kişi ṭanuḳlıġıla dutdılarsa otuz gün olıcaḳ ***irtesi*** *bayram ideler (Mİ, 24b/11)*

hepi, hep+i biçiminde kalıplaşan sözcük TaS.'de "hepsi, tamamı" anlamında kaydedilmiştir. DS'de de sözcük "hepi [hepsi, hepedek, hepici, hepicik, hepücüğü]: hepsi" biçiminde kaydedilmiştir (TDK, 6 Aralık 2015).

1. Addan belirsizlik zamiri yapar
a. "hepsi"

ḳala māl u ṭavar bulara ***hepi***

alımayavuz güç ile bir çöpi (SNB, 179/14)

ḳanġısı ~ ḳanḳısı, ḳanḳı+sı biçiminde kalıplaşan sözcük "kim, hangi şey" anlamına gelmektedir.

1. Addan belirsizlik zamiri yapar
a. "kim, ne, hangi şey"

pehlivanumızıla cenge bugün

ḳanḳısı *düşe 'aceb tenge bugün (GZ, 221a/811)*

Girü çıḳdı eyitdi: Şīşe ikidür ***ḳanġısı****nı getüreyim (MZ, 20b/3)*

Ve bu ża'if şöyle dilediki bu risālede ẕikr olınan otları seçe çıḳara ***ḳanḳısı*** *ḳanḳı ḫastalıġa münāsibdür ayru ayru yaza ta'yīn eyleye (EM, 40a/13)*

… eger altun gümişle biri birine ḳarılmış olsa ***ḳanḳısı*** *çoġ-usa anuñ ḥükminde olur (Mİ, 19b/31)*

kimisi ~ kimi, kim+i / kimi+si biçiminde kalıplaşan sözcük TaS.'de "kimisi, kimisini" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 7 Aralık 2015). Gülensoy, *kimi(si)* biçiminde maddebaşı yaptığı sözcüğü "bazısı, birtakımı" anlamında kaydetmiştir (2007: 526). DS'de ie sözcük "kimi [kimin]: gibi" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 7 Aralık 2015).

1. Addan belirsizlik zamiri yapar

a. “bazısı”

ṣaġa ṣola ḳullar dutarlar ḳarār

kimi *türk* ***kimi*** *rūm* ***kimi*** *tatar (SNB, 65/13)*

kimi *firişte dir* ***kimi*** *perī* ***kimi*** *ḥūr*

ḫalḳ ḳamusı ḥüsnine ḥayrān olur (KY, 7a/236)

anı gören kişi delü olur

kimi *āh éder baḳar ḥayrān ḳalur (YZ, 21/307)*

kimi *öldi yisir oldı* ***kimisi***

ḳaçup ṭaġlara ḳurtuldı ***kimisi*** *(GZ, 223b/889)*

ki her birini bir kişi iletmiş

kimi *altun iletmiş* ***kimi*** *gümiş (KEMŞ, 4a/60)*

ki her kim geldise bildügin işler

kimi yaylar u kimi anda ḳışlar (RN, 22b/217)

meṣelā yılduzlar gibi kim ṣevābitdür ve ***kimi*** *ḥarekātdadur ve* ***kimi*** *aġmaḳda ve* ***kimi*** *inmekde ve* ***kimi*** *istikāmetde ve* ***kimi*** *içtimā‘da ve* ***kimi*** *istiḳbālde ve* ***kimi****nüñ te’ṣiri sa‘ādetde ve* ***kimi****nüñ nuḥūsetde (MZ, 24b/9-11)*

… zīrā ḥaḳ ta‘ālā ***kimi*** *bay ve* ***kimi*** *yoḳsul ve* ***kimi*** *‘ālim ve* ***kimi*** *cāhil ḳılur ve* ***kimi*** *pādişāh ve* ***kimi*** *ḳul ḳılur (Mİ, 32b/35-36)*

ṭomarı, ṭomar+ı biçiminde kalıplaşan sözcüğün Gülensoy, **to-m+ar+ı* biçiminde etimolojisini yaparak “tamamı, bütünü” anlamına geldiğini ve Anadolu Ağızlarında *tomari, tumarı* varyantlarının da olduğunu söylemiştir (2007: 908). DS’de sözcük “tomarı [tomari, tumarı]: tamamı, tümü” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 7 Aralık 2015; Gülensoy, 2007: 908).

1. Addan belirsizlik zamiri yapar

a. “tamamı, tümü”

ḳır bu kāfirleri ḳır ***ṭomarını***

kim nice azġundurur gör anları (GZ, 261a/1999)

b. “bir” sözcüğüyle birlikte “çoğu”

ġāzīler binüp ardın sürdiler

ferişteler bir ***ṭomarın*** *dürdiler (GZ, 261a/2603)*

varı, var+ı biçiminde kalıplaşan sözcük “hepsi, tamamı” anlamına gelmektedir.

1. Addan belirsizlik zamiri yapar

a. “hepsi”

şarun ḳavmi vü ulular u çeri

gelürler bileme tamāmet ***varı*** *(SNB, 74/4)*

şol ḥasretüm ***varını*** *eyt bitide*

anuñıçun göyündügüm eytgil oda (YZ, 43a/1246)

kim bu deñlü az arıḳ çeri

dört biñ adam ancaḳ ola ***varı*** *(GZ, 246a/1591)*

daḫı yuyulmadı ol kīn ṭamarı

yolında ‘aybınuñ ḫarc oldı ***varı*** *(RN, 49a/505)*

ḳızıl yaşıl ḳamu aṭlas divārı

dikilmişdür çu şırmayıla ***varı*** *(KEMŞ, 13a/253)*

Er çömlegi ḳotarub ***varın*** *yidi (MZ, 53b/12)*

b. Olumsuz cümlelerde “hiçbir şeyi/hiçbir kimse”

kimüñ kim kendüsiyle ḳadri yoḳdur

iki gözleri kördür ***varı*** *yoḳdur (RN, 38a/384)*

c. herşeyi

atası bile gemiye girdiler

kadırġadaġı ***varını*** *gördiler (SNB, 203/5)*

d. "benlik, mevcudiyet"

dürişmek çü benden degüldür dirīġ

benüm ***varı*** *senden degüldür dirīġ (SNB, 292 /12)*

yūsufi añmaḳdan hānumānını

virdi ***varın*** *terk ḳıldı cānını (KY, 27a/1044)*

tā Ya'ḳūb bilmeye Yūsuf ***varı***

dün (ü) gün aġlayuban ḳıla zarı (YZ, 34b/994)

buşu kimdeyise īmān gider

īmān gerekise ***varını*** *gider (RN, 20b/194)*

Muḳle oġlı bilür idi māl ***varını*** *(KN, 58/11)*

e. "zenginlik"

Çün dosta el ṭarlıġı uġraya kendü ***varın*** *andan ṭartınmaya (KN, 113/3)*

2. Addan sıfat yapar
a. "bütün, olan"

varı *şehvet barmaġından tökülür*

şehveti gider bu kez sākin olur (YZ, 19b/545)

3. Addan zarf yapar
a. "tamamen, tamamiyle"

müslimānuñ ḳamu mālın ṭavarın

resūlu'llah ḳamuya virdi ***varın***

aldı mü'minler ġanimetler tamām

her birisi māl ni'metler tamām

şu deñlü aldılar mālı ṭavarı

müslimānlar ḳamusı ṭoydı ***varı***

ölen kafirlerin malın ṭavārın

resūlu'llah ḳısmet itdi ***varın*** *(GZ, 224a/902-905)*

2.2.21. {+(I)l}

ET.'de görülen bir ektir. Gabain, genellikle sıfat türettiğini söylemiştir (2007: 44, 47). *Yeşil, kızıl* gibi renk adları türetir (Tekin, 1992: 80; Eraslan, 2012: 98). Bilgen, benzerlik ve aitlik adı türettiğini söylemiştir (1989: 21). Erdal, {+Kıl}, {+gXl}, {+sIl} biçiminde aynı başlık altında değerlendirdiği eklerle türemiş sözcüklerin dört gruba ayrılabileceğini ifade etmiştir. Konumuzla ilgili olan {+Il} ekinin araştırmacı, Bang'a dayanarak {+sI-(X)l} biçiminde çözümlenebileceğini ileri sürmüş ve ekin renk tonlarını ifade eden sıfatlar türettiğini belirtmiştir (1991: 98-100).

Gülsevin, *ḳızıl, yaşıl* sözcüklerini örnek vererek renk adlarına eklendiğini aktarmıştır (1997: 117). Şahin, renk adlarına eklenerek tabanın bildirdiği renge yakın anlamı veren adlar türettiğini söylemiştir (2009: 55).

2.2.21.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

ḳızıl, sözcüğün etimolojisi ile ilgili çeşitli görüşler vardır. Bang, sözcüğün *kızsıl'*dan geliştiğini ileri sürmüştür (Bang, 1930: 20'den aktarımla Erdal: 1991:

100). Erdal da aynı düşünceyi paylaşarak sözcüğün *kız+sI-(X)l* biçiminde çözümlenebileceğini iddia etmiştir (1991: 100). Clauson ve Gülensoy, sözcüğün *kız-* eyleminden türediğini söylemiştir. Gülensoy, Bang ve Erdal'a itiraz ederek T. Tekin'in Türk dillerindeki söziçi /-zs-/ ve /-şs-/ seslerinin genellikle korunmuş olduğunu belirtmesinin bu görüşü çürüttüğünü belirtmiştir (1972: 683; 2007: 524). Bilgen, sözcüğü addan benzerlik ve ilgi adları türettiğini düşündüğü {+Il} eki içerisinde değerlendirmiştir (1989: 21). TaS.'de sözcük "altın (para); bakır" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 21 Kasım 2015). Sözcük EM'de *ḳızılca* 'kızılımsı, kırmızımsı', *ḳızılca* 'kızarıklık"*; ḳızılcuḳ* 'kızılcık hastalığı', *ḳızılsaġu* 'kızılımsı' (Canpolat ve Önler, 2007: 154); Mİ'de *kızılcarak, kızıllık*; KN'de *ḳızıllıḳ* sözcüklerinde taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan nitelik adı yapar
a. "kırmızı"

yañaġı ***ḳızıl*** *ṣanasın nār içi*

deri nite kim düşe gül üzre çi (SNB, 157/13)

ellerinde surḫ getürmişler 'alem

atları ṭonları ***ḳızıl*** *cümle hem (GZ, 196a/75)*

Ol ḳul ki ma'īşet-içün alasın 'alāmeti oldur ki her nesnesi mu'tedil ola: uzunlıġı ḳısalıġı aruḳlıġı semizligi aḳı ***ḳızılı*** *yoġunluġı inceligi saçı derisi yufḳalıġı (KN, 88/5)*

Ve ol ki ***ḳızıld****ur (EM, 20b/1)*

… eger kanı çoġ-usa kim tükürdügi ***ḳızıl*** *ola (Mİ, 25b/24)*

2. Addan nesne adı yapar
a. (met.) "altın[60]"

daḫı bedreler vérdi mıṣrī ***ḳızıl***

[60] GZ'deki *anda 'oṣmān ol emirü'l-mü'minin // virdi dört biñ ḳızıl altūnı hemin (254b/1812), 765, 1911* beyitlerden hareketle bu anlamı kazandığını düşünüyoruz bk. (Şahin, 1989: 144, 224, 232).

kerem gösterüp ḳıldı bizi ḫacil (SNB, 75/2)

*yüz **ḳızıl** virüp eline ol zamān*

al bunı dir var eyā zindān-bān (KY, 23a/886)

‘alī eydür virüñ üç yıllıḳ ḫarāç

mīne ḫatunla bile taḫt ü tāc

*ġāzīlere yedi yüz biñ **ḳızılı***

iki yüz ḳatır deve hem örtüli (GZ, 282b/2644-2645)

*Nete kim dedem Şemsü’l-Me‘ālī –raḥimehu’llāhu te‘ālā- bir gökçek ḳul aldı biñ iki yüz **ḳızıla** (KN, 67/13)*

b. (met.) “elbise”

boyı uzun gövdesi ġayet ulu

*leşkeri **ḳızıl** ṣarınurlar ḳamu*

didi merdas oġlı durur iy ġulam

*cengde **ḳızıl** ṣarınur anlar temam (GZ, 209a/457-458)*

3. Addan sıfat yapar

a. “kırmızı”

*bir arada **ḳızıl** gülile diken*

bitüren gérü anı yére döken (SNB, 7/8)

*ḳodı ol bir **ḳızıl** altun ṣandalı*

yūsuf içün kim otura ol velī (KY, 18b/696)

***ḳızıl** aṭlas döşesünler sarāya*

sen otur taḫt üzere beñzer aya (YZ, 32/472)

*didi gördüm ṣaġda **ḳızıl** bir ‘alem*

*bir **ḳızıl** dülbendlü kişi üzre hem (GZ, 209a/456)*

***ḳızıl** mermerden altıdur diregi*

görenüñ doyacaḳ yoḳdur yüreği (KEMŞ, 11b/223)

*Biñ **ḳızıl** altun virdi (MZ, 54b/6)*

*Ḳaşı açuḳ ola gözi büyük ḳabaġı ḳalın yaġrını bögri aşḳar gözi gök gözi ḳatında **ḳızıl** beñleri ola (KN, 89/13)*

*Ve **ḳızıl** şeker şuşalıḳ getürür (EM, 24b/1)*

*… her gün yir yüzin boyar **ḳızıl** altun rengine döndürür (Mİ, 5b/4)*

yaşıl ~ yeşil, sözcüğün etimoloji ile ilgili çeşitli görüşler vardır. Bang, Clauson ve Erdal sözcüğün {+sIl} eki ile türediğini söylemişlerdir (Bang, 1930: 20'den aktarımla Erdal: 1991: 100, 1972: 978; 1991: 99-100). Erdal, bu düşünceden hareketle sözcüğün *yaş+sI-(X)l* biçiminde çözümlenebileceğini iddia etmiştir (1991: 100). Gülensoy, ise sözcüğü *yāş+(ı)l* biçiminde çözümlemiştir (2007: 1128). Bilgen de sözcüğü {+(I)l} türetimlikleri içerisinde değerlendirmiştir (1989: 21). Clauson, sözcüğün "yeşil (green)" anlamında taze bitkilerin rengini belirtmek için, ancak bazen de "açık mavi (light blue)" için de kullanıldığını ve çeşitli ses değişiklikleri ile çağdaş lehçelerde yaşadığını söylemiştir (1972: 978). Gülensoy, sözcüğün "sarı ile mavinin karışmasından ortaya çıkan, bitki yapraklarının çoğunda görülen renk; bu renkte olan; (sebzeler için) kurumamış, taze; (meyveler için) olmamış, ham" anlamlarına geldiğini ifade etmiştir (2007: 1128). TaS.'de sözcük "yeşil" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 21 Kasım 2015). KN'de *yeşillik* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan nitelik adı yapar
a. "bu renkte olan"

*bezenmiş **yeşil** ḳızıl aġile*

ber-ā-berlıḳ éderdi uçmaġile (SNB, 34/6)

*ellerinde var 'alemleri hem **yaşıl***

hem muraṣṣa‘ ṭonları varı ***yeşil*** *(GZ, 196b/78)*

Ve eger ***yeşil*** *ola anuñ ‘illeti cigerden ola (KN, 146/9)*

Ve ol daḫı ki içi ṣarudur ya ***yeşil****dür yaramaz aġuludur yémeyeler (EM, 26b/13)*

‘alemleri ***yeşil*** *bulundı çıḳdı*

kimesne eslemez yavlaḳ ınıḳdı (RN, 8a/58)

2. Addan nesne adı yapar
a. “(met.) elbise”

başınuñ üstünde var yeşil ‘alem

hep ***yeşil*** *giyer çerisi gendü hem (GZ, 209b/467)*

b. “ham, olmamış”

Ve nāruñ tāzesin daḫı ***yeşili****ken ṭatlusın ekşisin berāber ḳabın ṣoyalar (EM, 36a/15)*

3. Eylemden sıfat yapar
a. “sarı ile mavinin karışımında ortaya çıkan renk”

yaşıl *aṭlasdur ‘amārı ortası*

la‘l (ü) incüdür muraṣṣa‘ ḳamusı (YZ, 10b/370)

başınuñ üstünde var ***yeşil*** *‘alem*

hep yeşil giyer çerisi gendü hem (GZ, 209b/467)

yaşıl *ḳızıl direkler mermer eblaḳ*

bunuñ ortasıdur ṣaḫre daşı çaḳ (KEMŞ, 10b/203)

Ve ol yérde ***yeşil*** *ḳurdcuġazlar olur (KN, 36/8)*

Büyümege başladuḳca ḳızıl ***yeşil*** *ṭamarlar ẓāhir olur (EM, 55b/2)*

b. “kurumamaış”

Eger burun ḳanı diñmese ***yeşil*** *māzūyı oda ḳoyalar ki ḳıza getüreler sirkeye bıraġalar (EM, 40b/14)*

2.2.22. {+lAk} ~ {+lA}

İşlek olmayan bir ektir. Ek addan eylem türetim eki {+lA-} ve eylemden ad türetim eki {-(I)g}'ın birleşimiyle oluşmuştur (Gabain, 2007: 44; Erdal, 1991: 108; Eraslan, 2012: 99). Yer adları türetir (Bilgen, 1989: 21; Erdal, 1991: 108-109). Eraslan, ekin soyut adlar ve hayvan adları da türettiğini belirtmiştir (2012: 99). Erdal, kuş adları türeten {+lAk} ile yer adları türeten {+lAg} ekini ayrı ayrı madde hâlinde ele almıştır (1991: 89-90, 108-109). Kaşgarlı {+lıg} ekinin işlevlerini anlatırken üçüncü maddede {+lAg}'a da değinerek *tarıglag* "tarla" ve *turuglag* "durak yeri" sözcüklerini örnek göstermiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 219).

Gülsevin, Doğu Türkçesinde {+lAG} biçiminde olan ekin ödünçleme ile Batı Türkçesine de geçtiğini ve ekin EAT.'deki kurallı şeklinin {+lA} olduğunu söylemiştir. {+lA}'nın ise zaman zarflarına eklenerek anlamı pekiştirdiğini ve {+lAg}'tan geliştiğini belirttiği {+lA}'nın ise yer adları türettiğini ifade etmiştir (Gülsevin, 1991: 117). Şahin de zaman bildiren adlara gelen {+lA}'nın zarf yaptığını, bunun dışında {+lAg} ekinden gelişen +lA'nın ise yer adları yaptığını söylemiştir (2009: 56).

2.2.22.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

çevlek, TaS.'de *çevlik, çevlük, çevlek* varyantlarında "çevre, etraf, civar; girdap" anlamlarında kaydedilmiştir. Sözcüğün "çevre, etraf, civar" anlamı *Edviye-i Müfrede*'den *çevlik* ve *Müntehabü'ş-Şifa'*dan da *çevlek* biçiminde tanıklanmıştır. Ancak *Edviye-i Müfrede*'de sözcük *çevlik* değil *çevlek* olarak geçmektedir. Sözcüğün ilk anlamı ile ikinci anlamı arasında da anlamsal bir bağ yoktur. Dolayısıyla

sözcüğün "çevre, etraf, civar" anlamı *çevlek* biçiminde ayrı bir maddebaşı olarak verilmelidir (TDK, 2 Aralık 2015). DS'de ise sözcük "çevlik (I): [çevlük (I), çevrek (II), çevrik (I), çevrinti (I), çevrük (I), çevürge, çevürme] etrafı çevrilmiş bahçe veya tarla; çevlik (VII): [çevlük] ırmak kenarlarındaki taşlık ve kumluk yer" biçiminde kaydedilmiştir (TDK, 1 Aralık 2015). Tietze, DS'deki "etrafı çevrilmiş bahçe veya tarla" anlamını aktararak yer adları yapan {+lIK}'ın etkisiyle /r/ > /l/ değişimi sonucu sözcüğün *çevrik* > *çevlik* biçimini aldığını ileri sürmüştür (2002: 501). Kanaatimizce sözcük *çevrik* > *çevlik* gelişimi ile oluşmamıştır. Çünkü sözcüğün ilk anlamı "çevre, etraf, civar" anlamında etken addır. Bunu DS'deki "ırmak kenarlarındaki taşlık ve kumluk yer" anlamı da desteklemektedir. Tietze'nin DS'den verdiği anlam ise ancak eylemden edilgen adlar türeten {-(I)k}'ın tesiriyle *çevir-ik* türetimiyle oluştuğu söylenebilir. Dolayısıyla sözcük **çev+lek* biçiminde türemiş olmalıdır.

1. Addan yer adı yapar
a. "çevre, etraf, muhit"

Baldırı ḳara; ki fārsīce persiyāvşān dérler bir otdur sular ***çevleg****inde biter (EM, 11a/6)*

otlaḳ, ot+laḳ biçiminde türeyen sözcük "hayvan otlatılan yer" anlamına gelmektedir (Gülensoy, 2007: 636). TaS.'de sözcük 15-19. yy. metinlerinden tanıklanarak "mera, çayır"; DS'de de benzer anlamda "sürü için para karşılığında dağ kiralama" anlamında kaydedilmişitr (TDK, 2 Aralık 2015).

1. Addan yer adı yapar
a. "hayvan otlatılan yer"

daḫı bu 'acebdür bilürem evet

ne yérde ki ***otlaġ*** *ola vü ṣuvat (SNB, 289/8)*

ḳoyunumuz ***otlaġı*** *ḫurrem-mekān*

anda biter gül ü reyḥān erġuvān (KY, 4a/117)

Her ḳanda dilesen yir su ***otlaḳ*** *bizüm berātumızıla iḫtiyār ḳıl (MZ, 48b/1)*

çaylaḳ, çay+laḳ biçiminde türeyerek "yırtıcı bir kuş" anlamına gelen hayvan adıdır (Erdal, 1991: 90; Eren, 1999: 82; Tietze, 2002: 485-486; Gülensoy, 2007. 225). DS'de "çaylak (II): 1. boynuzlarının arası çok açık olan hayvan; 2. bacaklarının arası açık olan at" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 2 Aralık 2015).

1. Addan hayvan adı yapar
a. "yırtıcı bir kuş"

Pes geyikden yüz döndürüb şöyle zār ḳoyub gitdi. İnine varınca bir ***çaylaḳ*** *çalub hevāya dügdi (MZ, 11a/2)*

sinle(k), sin+le(k) biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "mezarlık; mezar" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 2 Aralık 2015).

1. Addan yer adı yapar
a. "mezar"

… pes giri varacaḳ yiri ***sinle*** *olacaḳdur (MZ, 10a/3)*

… cenāzeyi ḳazılan ***sinle****nüñ ḳıbledin yanına ḳoyalar sini giñ ve yüksek ḳazalar (Mİ, 20b/1)*

b. "mezarlık"

Eşitdüm ki Rey şehrinde bir derzī̄ var-ıdı. Şehrüñ ol kapusında ki sinleye çıḳar-ıdı, dükkānı var-ıdı. Néce ki ölü geçse bir ṭaş bıraġur-ıdı bir bardaġa (KN, 47/11)

şapla, şap+la biçiminde yansıma tabanından türeyen sözcüğün Zülfikar, *şap+la-k* biçiminde etimolojisini vermiştir. Araştırmacı, sözcüğün "şap diye ses çıkaran tokat; kamçının ucundaki gön parçaları; iri, yuvarlak yüz; alkış" anlamlarına geldiğini söylemiştir (1995: 150, 622). Gülensoy da "şap diye ses çıkaran tokat" anlamında verdiği sözcüğün etimolojisini **şa+p[+a]+la-k* biçiminde yapmıştır (2007: 838). TaS.'de sözcük "şabla (şapla): sille, tokat, şamar"; DS'de sözcük çeşitli varyantlarda "tokat" ve Zülfikar'ın yukarıda belirttiği anlamlarda kaydedilmiştir (TDK, 2 Aralık 2015).

1. Addan hareket adı yapar

a. “tokat”

… eli-y-ile urmaḳ istedi ḳalġıdı yüzine ḳondı eli-y-ile ṣaldı kim üveze **şapla***sı yüzine doḳundı yüzi delüginden üvez içerü girdi (Mİ, 6a/7)*

ṭuzla(k), tuz+la(k) biçiminde türeyen sözcük “tuz çıkarılan ya da tuzlu su kurutularak tuz elde edilen yer” anlamına gelmektedir (Gülensoy, 2007: 941). TaS.’de sözcük 17. yy.’a ait bir metinden “duzlak (tuzlak): tuz hasıl olan yerler, tuzla”; DS’de “duzla: 1. tuz çıkarılan yer, 2. [duzlak, duzlağı] hayvanlara tuz verilen yer”; “tuzla (I): [tuzlak] davarlara kırda tuz verilen düz, taşlık ve kayalık yerler; tuzla (II): [tuzlalık] otları tuzlu olan ya da hiç ot bitmeyen çorak, verimsiz yerler” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 2 Aralık 2015).

1. Addan yer adı yapar

a. “tuz çıkarılan/tuz elde edilen yer”

Çün irte oldı sārubān deveyi sürüb **ṭuzla***ya gitdi (MZ, 47a/10)*

yüzlek, Gülensoy sözcüğün *yüz+le-k* biçiminde etimolojisini yaparak “sığ” anlamına geldiğini söylemiştir. KN’de tanıkladığımız sözcük *yüzlekçi* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır. Araştırmacı bu sözcüğün etimolojisini de *yüz+le-k+çi* biçiminde yaparak “yüze gülerek ağızdan söz alan, söz taşıyan, kovcu” anlamına geldiğini aktarmıştır (2007: 1199). DS’de de sözcük aynı anlamlarda geçmektedir (TDK, 2 Aralık 2015).

1. Addan nitelik adı yapar

a. “iki yüzlü”

Andan ilerü ki bu **yüzlek***çi i‘tibārsuz rūzigārdan ki kişi-y-ile geh düzilür geh bozılur, ma‘zūllik berātı baña dege (KN, 3/11)*

2.2.23. {+lU} ~ {+lı}

ET.'de {+lXġ/+lXg} biçiminde görülen bir ektir. (Gabain, 2007: 44; Erdal, 1991: 139; Eraslan, 2012: 99). Gabain eki hem addan ad hem de addan sıfat türetimlikleri içerisinde ele almış Moğolca "bir şeye teçhiz edilmiş olan şey" ifade eden {+lik} ile benzer işlevde bir şeyle techiz edilmiş bir şeye ait anlamında sözcükler oluşturduğunu söylemiştir (2007: 44, 47). Tekin, ekin sıfat, ad ve tamlayan olarak kullanıldığını ve *n* ağzında ünlüsünün bazen /-a-/ olduğunu belirtmiştir (1992: 80). Erdal, ekin her türden sözcüğe eklenerek genellikle eklendiği tabanın anlamına etki etmeden adların ardışıklığını (concatenation) sağladığını, ancak bazı durumlarda da sözlüksel veri oluşturduğunu ifade etmiştir (1991: 139-155). Eraslan, ekin sıfat niteliğinde aitlik ve mensubiyet ifadeli adlar ve bir şeyle donanmış olma bir şeye ait olma ifadeli gövdeler türeten addan ad türetim eki olduğunu söylemiştir (2012: 99-100).

Batı Türkçesinde eklerin başında ya da sonunda bulunan /g/ sesinin düşmesi dolayısıyla ek EAT'de /-g/'siz ve ünlüsü dar-yuvarlak olarak {+lU} biçimini almıştır (Timurtaş, 2012: 78; Korkmaz, 1973: 151; Gülsevin, 1997: 118; Boz, 2003: 40). Bazı sözcüklerde düz ünlülü olarak da {+lI} kullanılmıştır (Boz, 2003: 40). EAT'si üzerine yapılan çalışmalarda ek genellikle addan sıfat türetim eki olarak ele alınmış (Timurtaş, 2012: 78; Korkmaz, 1973: 151, 196; Gülsevin, 1997: 118; Şahin, 2009: 56) ve bu tür oluşumların zarf olarak da kullanıldığına değinilmiştir (Korkmaz, 1973: 51). Ek üzerine ayrıntılı bir inceleme yapan Boz ise ekin vasıf adı, sıfat ve zarf yapma olmak üzere üç temel işlevinin olduğunu belirtmiş, ekin işletimlik ve türetimlik özelliğinden dolayı da bunun "görev yükleme" ve "kelime yapma" biçiminde olduğunu vurgulamıştır. Araştırmacı işletimlik özelliği dolayısıyla "görev yükleme"de sözcüklerin anlamlarını değiştirmeden geçici sözcükler; türetimlik özelliği olan "kelime yapma"da ise eklendiği sözcüğün anlamını değiştirerek kalıcı sözcükler oluşturduğunu söylemiştir. Araştırmacı, {+lU} eki almış, ancak {+sUz}'lı

biçimleri olmayan yapıları kalıcı sözcük olarak değerlendirmiştir[61]. Bunun dışında ekin eklendiği sözcüğe "sahiplik (özellik, nitelik)", "bulundurma", "bir yere ait olma, mensup olma", "sayı adlarında grup anlamı" kattığını belirtmiştir (Boz, 2003: 35-43).

Ek üzerine bir diğer kapsamlı çalışma ise Önler'e aittir. Önler "Türkçede +lX Eki" adlı çalışmasında ekin oluşturduğu anlam kategorilerinden hareketle tüm {+lX}'lı yapıların ET.'deki {+lXg/+lXġ} biçimine mi dayandığını sorgulamış ve {+lX} biçiminde görülen, EAT'de {+lU}, ekin,{+lXG}'dan gelişen {+lX}, *eli/ili* ya da *oğlu* sözcüklerinin ekleşmesiyle oluşan {+lX} ve ET'den itibaren tanıklanan[62], bir arada bulunan ve *hem…hem* anlamında ikilemeler kuran {+lX… +lX} olmak üzere üç farklı kökene sahip olduğunu belirtmiştir. Araştırmacı {+lXG} > {+lX}'nın işlevlerini şu şekilde sıralamıştır:

> a) Daha çok sıfat olarak kullanılan sözcükler: *güçlü, türlü, evli* vb.
> b) Bir yere mensup anlamını veren *Ankaralı, Avrupalı, Kasabalı, köylü, şehirli, okullu* vb. sözcükler.
> c) Herhangi bir addan türetilen yer adları: Bu tür yer adları yapı ve anlam olarak sıfat niteliğindeki sözcüklerdir. Bir şeye sahip, bir şeyi kendinden barındıran anlamını taşırlar: *Üzümlü, Kuşaklı* vb. (2004:2203-2208).

Öte yandan ek, Türkiye Türkçesi için hazırlanan bazı *dilbilgisi* kitaplarında da farklı şekillerde ele alınmıştır. Ergin, türetimlikler içerisinde ele alarak "işletimlik derecesi çekim eklerine yakın olan isimden isim yapma eklerinden biridir" değerlendirmesinde bulununmuştur (2008b: 159). Banguoğlu, işletimlikler içerisinde "dışçekim hali" olarak donanma/bezenme ifade eden adın "kimli hali", türetimlikler içerisinde de sıfat türetim eki olduğunu belirtmiştir (2007: 191-193; 329-331). Boz ise türetimlikler içerisinde yer vermediği eki işletimlik olarak "sözcük düzeyinde dizim dışı anlamsal işlevler" başlığı altında "varlık" eki olarak değerlendirmiş ve

[61] Zülfikar, {+lI} eki almış sözcüklerin zıt anlamlısının +sIz ile yapıldığını belirtmiş ve *yaşlı, alımlı, sözlü, acıklı, gizli, pahalı, toplu, içli* vb. sözcüklerde {+lI}'nın kalıplaştığını, dolayısıyla bu sözcüklerin {+sIz}'lı biçiminin bulunmadığına dikkat çekmiştir. Ekin işlevleri ve kullanımı konusunda daha geniş bilgi için bk. (2011: 108-109).

[62] ET.'de {+lI} biçiminde görülen ekin Uçar, *'syntactic'* bir işleve sahip olduğunu, cümle unsurlarının birbiriyle ilişkisini sağlayan ve çekimli olarak kullanılan bir hâl eki olmasından dolayı türetim eki olarak değerlendirilmesinin doğru olmadığını belirtmiştir. Daha geniş bilgi için bk. (Uçar, 2012: 135-145).

evli, sözlü, yazılı, yaşlı gibi sözcüklerde türetimlik işlevine sahip olduğunu ifade etmiştir (2013: 34-35).

Görüldüğü üzere ekin yapılan incelemelerde hem türetimlik hem de işletimlik özelliği sergilediği belirtilmiştir. Ekin hangi durum(lar)da türetimlik hangi durum(lar)da ise işletimlik kabul edileceği hususunda net bir görüş bulunmamaktadır. Boz'un işaret ettiği üzere {+sUz}'lu karşıtı bulunan {+lU}'lu yapılarda "görev yükleme" işlevine sahip olduğu; aksi hâlde ise "kelime yapma" işlevine sahip olduğu söylenilebir. Ancak bu durumda {+sUz}'lu karşıtı bulunduğu halde eklendiği tabanın ekin etkisiyle ya da zamanla farklı anlam kazanması neticesinde yeni bir sözlüksel değer taşıyan sözcükler gözden kaçacaktır. Söz gelimi *tatlu X tatsuz* biçiminde karşıtlik oluşturan sözcüklerden *tatlu* sözcüğünün işletimlik özelliği olarak "sahiplik/bulundurma" anlamı kattığı düşüncesinden hareketle temel olarak, (a) örneğinde olduğu gibi, "tada sahip/tad bulunduran" anlamına gelmesi beklenir. Ancak sözcük (b) örneğinde içerisinde şeker bulunduran yiyeceklerin genel adı, (c) örneğinde ise metaforik olarak "hoş, şirin, güzel" anlamındadır.

(a.) *Yérüñ ol ḳuvveti yoḳdur ki* ***ṭatlu*** *toḫumdan acı yémiş vere, yā aġudan tiryāḳ bitüre (KN, 12/10)*
(b.) *Ve eger öñinde* ***ṭatlu*** *bula, anlaruñ öñine çeke ve 'öẕr dileye eyde: "Her çend ki azdur; ammā ziştlik étmedüm ki ḥalvā ṣūfilere lāyıḳdur" (KN, 205/5)*
(c.) *Yüce sözler ve* ***daṭlu*** *keleciler yaz muḫtaṣar (KN, 161/15)*

Bu durum şüphesiz ekin çok esnek işleve sahip olmasından kaynaklanmaktadır (Erdal, 1991: 139). Ek temel olarak "bir şeyin varlığını veya bir şeye, özelliğe sahipliği" (Boz, 2013: 34) ifade etmesi dolayısıyla eklendiği sözcüklerin anlamlarına etki etmeden sözcükler arası hem anlamsal hem de sözdizimsel ilişkiyi sağlayan, kalıplaşma ya da metafor ile türetimik özelliği bulunan işletimlik ve türetimlik arasındaki bulanık bölgede kalmış (biçim-sözdizimsel) bir ektir. Elde ettiğimiz veride "sahiplik/bulundurma/olma" anlamı ifade eden {+lU'lu yapının, (d)'de olduğu gibi, baş olarak sözcük öbekleri kurduğu, (e)'deki gibi bir kavramın diğer bir kavramda varlığına işaret eden sıfat öbekleri oluşturduğu ve "sahiplik/bulundurma/olma" ifade ettiği hade, (f)'deki gibi, zarf görevinde kullanılabilen yapıları semantik ve sentaktiğe daha yakın, artık kalıplaşmış ya da

metafor vb. sebeblerle "sahiplik" anlamı ötesinde, anlamı değişmiş, (b) ve (c)'deki gibi, yapıları ise türetimliğe daha yakın olarak değerlendirdik. Bunun dışında (g)'deki gibi "sahiplik/bulundurma/olma" ifade eden yapılarıda türetimlik içine almadık. Ancak temel olarak sahiplik anlamından gelişerek yeni bir kavram ifade eden sözcüğün farklı bir bağlamda sahiplik anlamı belirttiği görülebilir. Bu da ekin işletimlik ve türetimlik arasında kaldığının açık bir delilidir.

(d.) ***Ebu'l-'Abbās-ı Ġānini adlu*** *anuñ bir vezīri varıdı (KN, 68/1)*

(e.) *Ve silāḥ götürenler arasında oturma ki evvel uġrı* ***silāḥlu*** *kişiye ḳaṣd eyler (KN, 138/8)*

(f.) *Ve dilīr ve* ***vefālu*** *ve yād dutucı olurlar (KN, 91/4)*

(g.) ***Adlu*** *adıyıla eyit. "Fülān, sen var! Fülān, sen var!"(KN175/8)*

2.2.23.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

atlu, at+lu biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, sahiplik adı/sıfatı olarak değerlendirmiş ve "binici, süvari (horseman, mounted)" anlamına geldiğini söylemiştir (1972: 55). Bilgen, "atlı kişi" (1989: 26); Tietze, "ata binen; süvari" (2002: 224-225); Gülensoy "atı olan; süvari" anlamlarında sözcüğe yer vermiştir (2007: 88). TaS.'de sözcük "atlu azuğu: bir at menziline ulaştıracak azık; atlu kişi: süvari" maddebaşında kaydedilmiştir (TDK, 08 Şubat 2016). GZ'de *atlulıḳ* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan nitelik adı yapar
a. "süvari"

ḳonuḳlaya şāhı vü ṭuta ayaḫ

bile ola ḳavmi hep ***atlu*** *yayaḫ (SNB, 71/11)*

altı ayda düni güni atlu gider

ol aradan mışıra andan érer (YZ, 24/350)

atı kişnesi uyandı çün görür

gördi ḳarşudan bir alay ***atlu*** *gelür (GZ, 271a/2298)*

Birez vaḳtdan ṣoñra gördi şehirdin yañadın er ü ʻavret ***atlu*** *yaya sancaḳ naḳḳāreyile geldiler (MZ, 8b/7)*

Eger piyāde olursañ, ***atlu****yıla yoldaş olma ve yad kişiden yol sorma; zira çoḳ fitne isteyici olur ki yañlış yol gösterür, ṣoñra gelür, nesne uġurlar (KN, 138/8)*

baġlu, baġ+lu biçiminde türeyen sözcüğü Clauson sahiplik bildiren ad/sıfat olarak değerlendirmiştir (1972: 314). Tietze, sözcüğün "bağlı; zincirlenmiş; kapalı, kilitlenmiş, sürgülenmiş; kapalı geçilmez (yol)" anlamlarını vermiştir (2002: 262). TaS.'de sözcük "bağlı (bağlu): 1. kapalı; 2. erkekliği bağlanmış olan"; DS'de "büyülü, erkeğin büyülenerek cinsî bakımdan iktidarsız olması" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 6 Şubat 2016). Sözcük temel olarak *ve beli baġlu yaʻni ḳuşaġıla ḳavmı arasına girmeye (KN, 202/14)* ifadesinde olduğu gibi sahiplik bildiren bir sözcüktür. Ancak bazı bağlamlarda sözcüğün sahiplik anlamının ötesinde anlamlar kazandığı görülmektedir. KN'de *baġlulık* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan nitelik adı yapar
a. "bağlanmış"

kimüñ ʻışḳ ile yüregi ṭaġlıdur

bayıḳ bil ki bir ḳıl ile ***baġlu****dur (SNB, 116/13)*

boynı baġlu yaʻḳūba getürdiler

yūsufi yéyen bu ḳurddur dédiler (YZ, 11/154)

gitdi ādem anları getürdiler

eli ***baġlu*** *boynı* ***baġlu*** *ṭurdılar (KY, 39a/1538)*

geldi irişdi ḳaralar leşkeri

develerde ***baġlu****dur ṭutsaḳları (GZ, 229a/1074)*

Alnı yülük ve bir pāre ip yanında ***bağlu*** *ve çevresinde bıçaḳlar ṣalınur, bir maṣat biline soḳmış (MZ, 29a/12)*

b. "tutulmuş"

bağlu *oldum seni tañrı eyleyü*

ḫatuniken ben mıṣırda tañlayu (YZ, 60/887)

c. "gerçekleşmesi bir şartı gerektiren, vabeste" (TDK, 2011: 232)

éversin ü hem yüregüñ yaġlıdur

velī her bir iş vaḳtine ***bağlu****dur (SNB, 217/8)*

d. "(met.) tutsak"

mine ḫatun zindanda ***bağlu****yıdı*

göñli gözi meyli oġlandayıdı (GZ, 283a/2667)

e. "(met.) büyülenmiş"

aç it bulsa etmek ki yaġlu ola

yémezse meger aġzı ***bağlu*** *ola (SNB, 327/13)*

2. Addan sıfat yapar

a. "bağlanmış"

oġlanı bindürdiler ***bağlu*** *ata*

iletdiler anı mel'un tābuta (GZ, 275a/2420)

b. "(met.) kapalı"

delim dürlü perdeleri geçdi ol

niçe ***bağlu*** *ḳapuları açdı ol (SNB, 12/14)*

… bilgil kim ḳatı yüz nişāndur lāyıḳdur saña kim düni gün ḳan aġlayasın lāyıḳ degül kim gülesin oynayasın zīrā aġlamaḳ ***bağlu*** *ḳapuyı açar ḳurumış göñülleri yumşadur (Mİ, 40a/36)*

c. “(met.) sadık”

siz ne dirsiz didi anlar yā resūl

biz senüñ fermanuña yüz ***baglu*** *ḳul (GZ, 252b/1745)*

3. Addan zarf yapar

a. “bağlanmış”

ḳamusunı ***baglu*** *getürüñ ḳanı*

nite boş ḳomagа yarar aşlanı (SNB, 187/6)

gördi ṭābut oglanı ***baglu*** *gelür*

şāẕ oluban anlara alḳış ḳılur (GZ, 275a/2421)

Eşegin ol arada ***baglu*** *ḳodı (MZ, 8a/3)*

ol bir ‘illetdür ki ḫāyaya ḳoyu yéller iner, anı gerek ki dāyim ***baglu*** *dutalar, ḳatı baglayalar ki daḫı artmaya ve dāyim cevāriş-i şecer-i enbiyā ve ma‘cūn-ı fūtenc yéyeler ve yél eyler nesnelerden saḳınalar (EM, 54a/8)*

b. “(met.) kapalı”

eli açugуñ ***baglu*** *ḳalmaz işi*

güleç yüzlünüñ çatlu ḳalmaz ḳaşı (SNB, 358/3)

Ve her kime vizāretlik véresin, vezīrligi aña tamām temkīn eyleyüp vér ki işlerüñ ***baglu*** *ḳalmaya (KN, 178/14)*

c. “(met.) sıkı”

Ve hemīşe üç nesneñi ***baglu*** *dut: Bir, gözüñi; ikinci, elüñi; üçinci, dilüñi (KN, 207/15)*

bellü ~ belgilü ~ belgülü, bel(gü)+lü biçiminde türeyen sözcük ET.’de *belgülüg* biçimindedir (Gülensoy, 2007: 131). Clauson, sözcüğü sahiplik adı/sıfatı olarak değerlendirmiş “belirgin, gösteren, haiz, belirtici, ayırt edici özellik (manifest,

significant, possessing, distinguishing characteristics)" anlamlarına geldiğini söylemiştir (1972: 341-342). Bilgen *belgülüg* 'belirli' anlamında sözcüğe yer vermiştir (1989: 26). Tietze, *bel* 'işaret' tabanından "bilinen, muayyen; tanınmış, meşhur" anlamına ve bazı bağlamlarda da kullanılan "aşikar, başlıca, sayılan, ileri gelen, fark edilmeyecek kadar az veya yavaş, göstermek" anlamlarına geldiğini ifade etmiştir (2002: 311). Gülensoy, *bel 'işaret, nişan'+gü+lüg* biçiminde etimolojisini yaparak "belli" anlamında sözcüğe yer vermiştir (2007: 131). TaS.'de "bellü: belli, aşikar"; DS'de ise *belgade* sözcüğüne gönderimle "besbelli, apaçık, belli, belirli" anlamında kaydedilmiştir. Ayrıca DS'de "bel [belik (III), bellek (I)-1, belli (I), bellig, bellik (I)-1, bellilik, bilgilik]: işaret, nişan" anlamına yer almaktadır (TDK, 08 Şubat 2016). Mİ'de *bellüle-* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan nitelik adı yapar

1.1.Yalın

a. "doğru, gerçek"

yūsuf eydür benem yūsuf ***belgülü***

sulṭān ḳıldı ḥāliküm beni ulu (YZ, 88/1316)

ben uş ḳullarıñı çeriñi dérem

küyevüz saña ***bellü****sini dérem (SNB, 114/13)*

b. "belirgin"

o ṣofranuñ yiri ***bellü****dür anda*

varıcaġaz göresin anı sen de (KEMŞ, 7b/128)

ḥaṣūduñ ḳanda[sa] ***bellü*** *bazārı*

anuñ gitmez olur hīç göñli ṭarı (RN, 33a/331)

Éy oġul! Uṣṣuñ-ıla kendü aṣluñ ḳadrin bil. Himmetüñ yüce duṭ kim olardan her-çend ki devlet ve yiglik nişānı sende ẓāhir ve ṣalāḥ eṯeri çihreñde ***bellü****dür; ammā şefḳatdan söylenecek sözi kendüzüme vācib gördüm (KN, 5/6)*

Girçeksin! İllā bu nesne senüñ ẕātuñda vardur ve mübārek çehreñden ***bellü****dür (MZ, 30b/3)*

c. "açık, âşikâr"

başların ḳaldırdılar kim iy 'azīz

bellü *idüñ bize kim yūsuf mısız (KY, 41b/1641)*

... bilgil kim taḥḳīḳ budur kim resūlu'llāh buyurdı muṭlaḳā 'ilm ögrenmek ere ve 'avrata farżdur didi nitekim buyurdı ṭalebü'l-'ilm-i farīżatün 'alā külli müslimin ve müslimetin imdi ***bellü****dür kim ol farż-ı 'ayn olan 'ilm ol 'ilmdür (Mİ, 1b/23)*

1.2. {+dAn} ekli sözcükten sonra

a. "farklı, ayırt"

Ammā çün ādemī-de dāniş artuḳ oldı; ya'nī nesin ve ḳaçsın ve nécesin, bunlar neyidügin bildi; ādem ḥayvāndan ***bellü*** *oldı (KN, 206/12)*

1.3. "ne … ne …" bağlacıyla birlikte

a. "gerçek, tam"

ne sünnī müsülmān ne ***bellü*** *tatar*

ṭaşum ādem ü içüm itden beter (SNB, 13/13)

ne uṣṣuñ var ne ḫod ***bellü*** *delüsin*

ne bunda diri sinde ölüsin (RN, 14b/429)

ılan-balıḳ gibi ki ne ***bellü*** *balıḳdur ve ne* ***bellü*** *ılandur (MZ, 7b/13)*

2. Addan sıfat yapar

a. "doğru, gerçek"

ki bir ***bellü*** *kişi bize ola şāh*

muṭī' olalar il ü şehr ü sipāh (SNB, 240/12)

b. "tam"

ki ol iki kişiyile nitesiz

*baña <u>to</u>ġrusın eydüñüz **<u>bellü</u>** siz (SNB, 324/11)*

bunlar eydür şerīflerüz ya'ḳūb oġlı

*<u>on iki</u> ḳardaşlaruz ḳamu **<u>bellü</u>** (YZ, 66/972)*

c. "belirgin, belirli"

*bu ṣıfatlu **<u>bellü</u>** <u>ev</u> eyle sen ayıḳ*

andan vara ol eve babam bayıḳ (YZ, 37/1439)

*Ol şehirde resm eyleyimiş ki her yıl bir **<u>bellü</u>** <u>günde</u> bir ġarīb kişi ḳurbān eylerlermiş (MZ, 13b/5)*

*Āzāde-çehre'i bir **<u>bellü</u>** <u>yirde</u> ḳoyub kendü Heyece'i isteyü vardı ki ṭavşancıl ḳatında ḥürmeti varıdı (MZ, 65a/10)*

*... imām namāzda kimse irişmemek icün uzatmaḳ ḥarāmdur ba'żılar küfrdür dimişler ba'żılar bir **<u>bellü</u>** <u>kişi</u>-cün ya cemā'at çoġalmaġ-ıcun uzatsa mekrūh olmaz dimişler (Mİ, 14a/17)*

3. Addan zarf yapar

a. "doğru, gerçek"

*eytdiler gülmek nedür éyt **belgilü***

yine n'içün aġladuñ zārī ḳılu (YZ, 67/999)

ayaġ aldı vü ṣordı kim éy yigit

*aduñ ne durur baña **bellü** eyit (SNB, 148/13)*

*... ve daḫı destūrsız bir kişinüñ sürülmiş ya ekilmiş yirinde namāz ḳılmaḳ mekrūhdur meger kim aralarında dostlıḳ ola **bellü** bile kim ol ḳadarca nesne-y-içün incinmez (Mİ, 14a/21)*

b. "belirgin, anlaşılır"

*Açuḳ yaz, **bellü**, saṭr başı yoḳaru, sözi biri birine ulaşuḳ ve bir nāmeyi ki ġarażı çoḳ ola, 'ibāreti az ḫarc ét (KN, 161/7)*

Ilan gördi gitmez eyitdi: ***Bellü*** *oldı ki bu beni ḳaçurmaz (MZ, 56a/6)*

... eger alup gitdügi deve ise ḳurbān boynına bir nesne aṣa ḳoya tā ki ḳurbān-ıdıġı ***bellü*** *ola (Mİ, 28a/19)*

c. "tam"

aḥvālini bilelüm anuñ ***belgülü***

götürelüm aradan fitne ḳılu (YZ, 3/36)

eytdi ben yūsuf ḳardaşdur baña

bellü *inanuñiy ḳarındaşlar baña (KY, 41b/1642)*

İmdi bu ḥikāyeti anuñçün eyitdüm tā bilesin kim a'zālarda nesneyi ***bellü*** *bilmek gözden yig yoḳdurur (MZ, 20b/6)*

... 'acebā ābdestüm ṣındı mı ya ṣınmadı mı dise ***bellü*** *bilmese ṣınmış olmaz zīra ṣındugı bellü bilmedi (Mİ, 18a/4)*

d. "apaçık"

ni'mete ṣabr eyleyenler ***bellü*** *bil*

ni'mete irişdüre rabb-ı celīl (KY, 41b/1645)

niçe geldiyise uyanmadı ol

bilür ***bellü*** *ki ḳolayıncadur yol (RN, 22b/216)*

Hiç degül ḳaṣṣab didükleri budur, bu benüm helāküme sebebdür ***bellü*** *benüm ḳanum dökmege gelür (MZ, 29a/14)*

... ma'nisi budur kim ḥaḳ ta'ālā eydür ***bellü*** *bilüñ kim yazuġın yarlıġaram şol kimsenüñ kim günāhından tevbe itdi tañrıya īmān getürdi daḫı görklü ṭā'atlar işledi ol tevbe üzere dāyim oldı (Mİ, 36b/20)*

e. "ayırt"

Dilkü eyitdi: Bilürsen digil. Suçludan suçsuz ***bellü*** *olsun (MZ, 59b/12)*

devletlü, devlet+lü biçiminde türeyen sözcüğün Tietze, "devlet idaresinde yüksek şahsiyet; aziz" anlamına geldiğini belirtmiştir (2002: 603). DS'de sözcük "baykuş" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 06 Şubat 2016). Sözcük temel olarak "*pes şek degül ki bed-baḫtlar-ıla yoldaş olan, bed-baḫt olur. Ve her kim dilese ki eyü baḫtlu ola ve ulu devlete degine devletlüler ile yoldaş ola (KN, 16/1)* ifadesinde olduğu üzere "devlete/mutluluğa sahip" anlamına gelmektedir.

1. Addan nitelik adı yapar
a. "aziz, yüce"

ki dérler hüner anda her biri var

*ki **devletlü** 'aḳl u tedbīri var (SNb, 348/4)*

üçünci sārādur dördinci ya'ḳūb

*dört **devletlü** yatarlar birbirinden ḫūb (YZ, 99/1469)*

çü çekdiler ḳoġayı çıḳdı ṭaşra

*zihī **devletlü** kim ṣabrı başara (RN, 28b/283*

*Esfār ulu pādişāh-ıdı, **devletlü**, uslu, muvaḳḳar, şāyiste, 'ādil, bahādur, dīndār, faṣīḥ, mütekellim, āḫir-endīş (KN, 35/14)*

*... bu ḳadar naṣīḥat emīn söz ki söyledüm pāzişāhlar emīni ve **devletlü**ler ḳānunı yirine gelsün diyü didüm (MZ, 48a/5)*

*... yoḳsul olduñ ḫalḳ ḳıyında ḫor olduñ dünyede 'izzet ḥürmet adamları aġırlamaḳ birle olur sen daḫı dürüş cehd idüp baylarla biliş ululara ḳulluḳ it **devletlü**lerüñ etegine yapış (Mİ, 30a/19)*

2. Addan sıfat yapar
a. "aziz/yüce"

*Pes **devletlü** ve uslu kişi bu fāyideleri terk étmege rāzı olmaya (KN, 55/8)*

*Pes gerek 'ākıl ve **devletlü** kişi oldur kimde bulursa ala gerek ādem oġlanından yā canāvardan (MZ, 68a/4)*

datlu, tat+lu biçiminde türeyen sözcüğün Clauson özellikle "güzel bir tada sahip olma" anlamında sahiplik adı/sıfatı olarak değerlendirmiştir (1972: 454). Tietze, de "güzel adı olan; hoş" anlamına geldiğini belirtmiştir (2002: 567). Gülensoy, sözcüğün "şeker tadında olan; acı olmayan, içilebilen, yenilebilen; (mec.) insanı çeken; göze kulağa hoş gelen, rahatlatan, dinlendiren, sevindiren" anlamlarına geldiğini söylemiştir (2007: 869). TaS.'de sözcük "tatlu iyi: güzel koku; tatlucak: tatlu tatlu" maddebaşlarında yer alırken DS'de "tatlı: 1. incir; 2. bal" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 06 Şubat 2016). Sözcük temel olarak *yérüñ ol ḳuvveti yoḳdur ki* ***ṭatlu*** *toḫumdan acı yémiş vere, yā aġudan tiryāḳ bitüre (KN, 12/10)* ifadesinde olduğu gibi "tada/lezzete (şekere) sahip olma" anlamı taşımaktadır. Ancak sözcüğün bazı bağlamlarda bu anlamın dışında kullanıldığı görülmektedir. SNB'da *ṭatlulıḳ, ṭatlucaḳ*, EM, YZ'da *ṭatluraḳ* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan yiyecek adı yapar
a. "içerisinde şeker lezzeti bulunduran yiyecek"

Ammā ṣovuḳ mizāclulara yaramaz ve çoḳ yéyicek ḳarın aġrısın getürür ıṣlāḥı issi ṭa'āmlarıladur ve ***ṭatlu****larıladur (EM, 15b/6)*

Ve eger öñinde ***ṭatlu*** *bula, anlaruñ öñine çeke ve 'özr dileye eyde: "Her çend ki azdur; ammā ziṣtlik étmedüm ki ḥalvā ṣūfilere lāyıḳdur" (KN, 205/5)*

2. Addan nitelik adı yapar
a. "hoş"

çü gördi ki miīşe yémişdür ṭolu

iñen tāze vü ***ṭatlu*** *vü hem ṣulu (SNB, 196/3)*

'arab eydür sözleri ***ṭatlu****yıdı*

ṣormadum adın yüzi örtülüyidi (YZ, 47/692)

Ṣoḥbeti ***daṭlu*** *sözi şīrīn olur (KN, 17/9)*

Bu gökçek heybetlü, 'ibāreti ***datlu****, ḥareketi mevzūn, ṭal'atı meymūn resmi bilür ḳuş ıraḳdan gelmiş pāziṣāh ḫizmetine maḫṣūṣ olmaḳ ister (MZ, 66a/9)*

b. "şeker gibi tadı olan"

*ṭa'am **ṭatlu** ṣanki şekker pāresi*

ṣuyı ṣovuḳ ṣanki buzlar pāresi (GZ, 218a/723)

*nār, **ṭatlu**sı issidür, yaşdur, gögüsi yumşadur ve menīyi arturur ve beyniye ḳuvvet vérür ve ekşisi ṣovuḳdur (EM, 37a/12)*

*... ya bu ṭaġlarda dürlü dürlü ma'denler altun gümüş ma'deni ve ġayrı ma'denler gibi dürlü dürlü ṣular acı ve **ṭatlu** neden ḥāṣıl oldı (Mİ, 29b/32)*

3. Addan sıfat yapar

a. "hoş"

bilürsin nemrūdı ḳahr eyledi

*añа **ṭatlu** dirligi zehr eyledi (SNB, 8/7)*

ya'ḳūb eydür çünki baḳdum ben size

***ṭatlu** iyi geldi hem sizden bize (YZ, 67/1000)*

şeker yirise dadı dalı yoḳdur

*ki **ṭatlu** dirligile ḥāli yoḳdur (RN, 31a/308)*

pes hemān ol raḥmeten li'l-ālemin

*hūb avāz hem **ṭatlu** diliyle hemin (GZ, 239b/1394)*

*Dervīş gerekdür ki müte'abbid ve **daṭlu** dillü ola (KN, 202/7)*

*... ma'lūmdur ki polad demürleri açarlarken demürile keserler ve yararlar; **datlu** dilile daḫı ādemilerüñ 'ādetin ve ṣıfatın degşürürler (MZ, 19b/10)*

b. "şeker gibi tadı olan"

*... ıṣlāḥı balıla şekerile ve **ṭatlu** nesneleriledür (EM, 38a/1)*

*... nitekim yiyecek cān ġıdasıdur bir kişi ṣayru olsa ne deñlü **ṭatlu** ṭa'ām virürseñ ṭadın bulmaz (Mİ, 35b/11)*

4. Addan zarf yapar

a. “hoş”

kimi acı vü kimi ***ṭatlu*** *olur*

kimisi eyü kimi yatlu olur (SNB, 370/12)

deñlü, deñ+lü biçiminde türeyen sözcük “kadar, gibi” anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 520; Tietze, 2002: 589; Gülensoy, 2007: 277). TaS.’de sözcük *deñlü, deñli* varyantlarında “kadar” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 11 Nisan 2016).

1. Addan ilgeç yapar

a. “kadar, gibi”

bilinmezdi ne ***deñlü*** *dür uzunı*

çaġırsa ṭaşra çıḳmaz yūsuf üni (RN, 28a/274)

ki dört biñ ***deñlü*** *kāfir çevre almış*

ol aṣlan gibi ortalıḳda ḳalmış (GZ, 216b/679)

... her gün bir yumurda ***deñlü*** *andan értelü gécelü yéyeler (EM, 67b/3)*

... zīrā ḥaḳ ta‘ālā ‘ibādet idmege emr itdi ‘ibādete yeticek ḳuvvet ḥāṣıl olacaḳ ***deñlü*** *rızḳ virmege żāmin oldı (Mİ, 7a/26)*

dürlü, Clauson sözcüğün *törlüg (törlög, ?d-)* “çeşit (sort, kind)” anlamına geldiğini GB Osm.’da *türlü/dürlü,* Tkm’de *dürli* biçiminde yaşadığını belirtmiştir. Araştırmacı, sözcüğün etimolojisinin belirsiz olduğunu söyleyerek sahiplik bildiren {+lXg}’a benzemediğini, *tö:r* “şeref makamı” sözcüğü ile anlmasal ve günümüzde bazı lehçelerde bulunan *tür* “şekil, biçim, görünüm” vb. sözcüğü ile de ilişkisinin olmadığını söylemiştir (Clauson, 1972: 528, 546). Tietze, Clauson’un verdiği bilgileri aktararak TT.’de kullanılan *tür* “nevi, çeşit” sözcüğünün *türlü*’den geri türetim (backformation) olduğunu ifade etmiştir. Araştırmacı sözcüğün “çeşit; çeşitli, mütenevvi, ayrı ayrı” vb. farklı bağlamlardaki anlamlarını vermiştir (2002: 674-675). Gülensoy, “çok çeşitli özellikleri olan, çeşit çeşit, muhtelif; çeşit veya çeşitleri toplayan daha geniş bölüm; herhangi bir yolda ya da biçimde; çeşitli sebzelerle

pişirilen etli yemek" anlamlarına geldiğini belirterek **tö-* 'yaratmak, oluşturmak' *+r+lü(g)* biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 949).

1. Addan nitelik adı yapar
a. "çeşit"

*yabāndaġı her **dürlü**den cānavar*

ne ḥācet démek her ne kim cānı var (SNB, 5/14)

*bunca **dürlü** kim işāretler baña*

gelmişidi bu gezin ḳaldum ṭaña (KY, 40b/1599)

*'aḳl pādişāhuñ ḳadīmlıġı pertevindendür. 'aḳl daḫı üç **dürlü**dür (RN, 2b/I)*

*Bilgil ki söz üç **dürlü**dür. Biri oldur ki bileler, démeyeler. Ve birisin hem bileler hem söyleyeler. Ve biri daḫı oldur ki ne bileler ve ne söyleyeler (KN, 37/6)*

*Ol bir bünyāẕdur, bir düzene düzilmiş yā bir bāgçeye beñzer ki yimiş bir **dürlü**dür ya bir bostāna beñzer ki bir dürlü güli var (MZ, 68a/8)*

*Ol ebem gömecinden bir **dürlü**dür ve dükeli bir cinsdür (EM, 2a/3)*

*... bil kim kim kişi ḳur'ānı laḥn oḳuduġı biş **dürlü**dür (Mİ, 14b/20)*

2. Addan sıfat yapar
a. "çeşitli"

dédi vérün altun ḳul u ḳaravaş

*samūr u naḫ u kimḫā **dürlü ḳumāş** (SNB, 54/7)*

***dürlü** ni'metler buyurur getürür*

her birinüñ öñlerine yitürür (YZ, 73/1079)

*hem hevādan **dürlü ḳuşlar** indiler*

etmegi ḳamu başumdan aldılar (KY, 22a/831)

göñül erini öñden ḳoma elden

*o ḳurtarur seni **dürlü** fi'ilden (RN, 42b/437)*

ol bi yüce sübḥan durur 'aṭāsı çoḳ sultān durur

*kullarına raḥman durur (ki) virmiş **dürlü** ni'meti (KEMŞ, 17b/342)*

ki ṣalduġınca deprenürdi anlar

*çıḳardı her birinden **dürlü** ünler (GZ, 237b/1327)*

*Hemīşe beni ḫona ve bezme ḳıġurdı ve **dürlü** nevāḫt ve luṭflar baña éderidi (KN, 36/3)*

*Bir gün bir dostı aña ḳonuḳ geldi, **dürlü** 'izāz ikrām birle anı aġırladı (MZ, 20a/13)*

*... ḫāliḳ-i ḫalḳ ve rāzıḳ-ı 'ibāddur ḳullarını yaratdı ve **dürlü** ni'metlerile bésler (EM, 1b/3)*

*... bunca ni'metler virüp **dürlü** āfetlerden ṣaḳlayıcı (Mİ, 12b/17)*

b. Yineleme ile "çeşit çeşit"

*ṭutar yéryüzin **dürlü dürlü** çiçek*

dökilür gérü mevsümi geçicek (SNB, 7/6)

***dürlü dürlü** getürdiler ṭa'ām*

yiyeler ḫonları ol ṣāḥib-kirām (KY, 48a/1910)

didi ḳalbde görinür çoḳ süvāran

*'alemler **dürlü dürlü** nam-dāran (GZ, 209b/475)*

*Ammā bu kitāb bir uçmaḳda beñzer ki **dürlü dürlü** çiçeker ve gül ü reyāḥinler ve çoḳ nev'a yimişler üzüm enār ḳaysı ve şeftālü ve alma ve amrūd ve ḫurmā ṭolu ola (MZ, 68a/9)*

*Bilgil ki kişi cimā'dan muḳaṣṣīr olduġına **dürlü dürlü** sebebler vardur (EM, 64a/11)*

*... nitekim dünyā sevenleri görürsin kim **dürlü dürlü** zaḥmetler çekseler incinmezler (Mİ, 12b/27)*

3. Addan zarf yapar

3.1. Yineleme ile

a. "çeşit çeşit"

'alemler ***dürlü dürlü*** *ṭururlar*

erenler ṣanki aṣlandur yürürler (GZ, 257a/1879)

Dükeli ḳavm bir dürlü olmaz, ***dürlü dürlü*** *olur (KN, 52/3)*

İllā bilmezsin ve hiç dost ***dürlü dürlü*** *sınanmayınca tecribe birle (MZ, 15a/14)*

Ve ammā ishāl eger ṣulu olursa ki ***dürlü dürlü*** *getüre ve ṣoñı diñmeye (EM, 51a/12)*

evlü, ev+lü biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, sahiplik adı/sıfatı olarak değerlendirmiş ve temel olarak "birinin kendi evine sahip olması (possessing (one's own) dwelling)" anlamına geldiğini ancak genellikle "nikahlı (married), erkek için 'evin reisi', kadın için 'evhanımı'" anlamlarında kullanıldığını söylemiştir (1972: 10). Tietze, "evi olan, ailesi olan; eşi olan, evlenmiş bulunan" anlamlarında sözcüğe yer vermiştir (2002: 755). Gülensoy da "evlenmiş kişi" anlamını vermiştir (2007: 350). DS'de "evlü: kardeş" anlamında kaydedilmiştir[63] (TDK, 10 Şubat 2016).

1. Addan nitelik adı yapar

a. "nikahlı, evlenmiş"

… bes bunlaruñ gibi adam erken ölürse ḳırḳ günlük ***evlü*** *olursa bir yıllıḳ zevāde divşürmek dürüstdür (Mİ, 39b/6)*

gereklü, gerek+lü biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, sahiplik adı/sıfatı olarak değerlendirmiş ve "lüzumlu (necessary)" anlamına geldiğini söylemiştir (1972: 744). Tietze de "lüzumlu" anlamında sıfat olarak değerlendirmiştir (2009: 134-135). Gülensoy da "gerekli, elzem" anlamlarında sözcüğe yer vermiştir (2007: 366). TaS.'de sözcük "gerekli (gereklü): lüzumlu" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 08 Şubat 2016). SNB'da *budaḫ ḳarır u dürlü devrān döner // gereklü ḳuş aġaca bir*

[63] DS'de yer alan "evlük: doğumundan itibaren evde yetiştirilen, eve ve insana alışkın hayvan" sözcüğü ET.'deki *evlig* sözcüğünün Anadolu ağızlarında kalmış arkaik biçimi olmalıdır (TDK, 10 Şubat 2016).

kez ḳonar (SNB, 81/6) beytinde temel anlamıyla "ihtiyaç sahibi" olarak kullanılmıştır. Sözüğün bu temel anlamdan hareketle farklı bağlamlarda aşağıdaki gibi anlam genişlemesine uğradığı söylenebilir.

1. Addan nitelik adı yapar
a. "lüzumlu"

*Ve dükeli kişiler ḳatında merġūb ve **gereklü**dür (KN, 134/2)*

*Bir gün atası naṣīḥat arasında eyitdi: İy oġul bilgil kim dünyāda ne varısa ḥācet vaḳtında **gereklü**, ṭoġru dostdur (MZ, 15a/1)*

*… du'ā iderken göñlin ḥaḳ ṭa'ālā ḥażretine yönelde zārılıḳ ide aġlaya yāhūd aġlamışına du'ānuñ şartları ondur ammā bu ġāyet **gereklü**sidür (Mİ, 21a/30)*

2. Addan zarf yapar
a. "lüzumlu, elzem"

iki güheri daḫı vérdi añа

*dédi kim **gereklü** ola bu saña (SNB, 233/15)*

gizlü, *giz+lü biçiminde türeyen sözcüğün Tietze, "bilinmesi istenmeyen, saklı tutulan" anlamında sıfat "gizli bir şey, sır" amlamında ad olarak kullanıldığını belirtmiştir (2009: 160-161). Gülensoy da "görünmez, belli olmaz bir durumda olan" anlamında sözcüğe yer vermiştir (2007: 372-373).

1. Addan nitelik adı yapar
a. "bilinmez, belli olmaz, görünmez"

gelen ṣūret anda görür yazludur

*ne bilür ki bekcileri **gizlü**dür (SNB, 247/9)*

*ol bilür hem eşkere **gizlü**leri*

ol vérür ḳamuya rızḳı ṭavarı (YZ, 30/443)

*ṣaḳınġıl buşudan ki **gizlü**dür ol*

nerede sizmeseñ anda urur yol (RN, 21a/197)

*Fısḳı **gizlü**, vera‘ı ve zühdi aşikār ola (KN, 202/8)*

*Nite kim bu dı̄ndār ‘ilmüñ āşikāresine ve **gizlü**sine ḳādir ve müstaḥżırdur (MZ, 23a/1)*

*… yā ābā Bekir küfr ve şirk müsülmānlar arasında **gizlü** ve belürsüzdür (Mİ, 5a/20)*

b. “gönülden olan” (Boz, 2012: 323)

ḳamusından saña ol ola yigrek

*ki dosta ṭā‘atuñ **gizlü**si yigrek (RN, 24a/230)*

2. Addan sıfat yapar

a. “bilinmez, belli olmaz, görünmez”

ne yérde ki süci içilür olur

*ne kim **gizlü** sır var açılur olur (SNB, 283/3)*

yūsuf eydür diñleñüz siz sözini

*nice bildürür bu **gizlü** rāzını (YZ, 87/1290)*

*iy ḳamunuñ **gizlü** rāzın(ı) bilen*

senden irür göñlümüz(e) sırr u rāz (KY, 22b/852)

geçürmez sini ṭaşraġı ṭa‘ātüñ

*arı olmazısa **gizlü** sıfātuñ (RN, 23b/228)*

ben olam kim siz baña uymadıñuz

***gizlü** küncidüm beni tuymadıñuz (GZ, 201b/232)*

*Bilgil ki bu satuda üç şarṭ vardur. Bir, ‘ayb ve hüner bilmekdür ẓāhirde ve bāṭında. İkinci, **gizlü** ‘illetlerden bilmekdür nişānlarıyıla (KN, 87/6)*

*Bir gün bir vı̄rānda **gizlü** bir ṣandukça māl buldılar (MZ, 18a/12)*

… dimek ma‘nisi budur kim allāh ta‘ālā sizüñ üzerüñüze ***gizlü*** *ve āşikāre ni‘metlerin bol ve kāmil ḳıldı (Mİ, 38a/16)*

3. Addan zarf yapar
a. “bilinmez, saklı”

Key gör, dükeli endāmın ara ki ***gizlü*** *ḳalmaya. Çoḳ ‘illet olur ki* ***gizlü*** *olur (KN, 92/6-7)*

görklü, görk+lü biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, sahiplik bildiren ad/sıfat olarak değerlendirmiş ve temel olarak “…nın görünümüne sahip (having the shape of)” alamına gelen sözcüğün genellikle “güzel görünüşe sahip, güzel” anlamında olduğunu söylemiştir (1972: 743). Tietze, “güzel, iyi, hoş” anlamına geldiğini belirterek sözcükteki eki sıfat türetim eki olarak değerlendirmiştir (2009: 177). TaS.’de sözcük “görklü (görüklü): güzel, temiz, iyi, mübarek, mukaddes, cazibeli, gösterişli”; DS’de *görkemli*’ye gönderimle “gösteişli, yakışıklı, göz alıcı (kimse)” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 07 Şubat 2016). Mi’de *görklülik* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan nitelik adı yapar
a. “güzel”

budur āḫir ḳıṣṣalaruñ ***görklü****si*

ḳur‘ān içre muṣḥaflaruñ yazusı (YZ, 2/16)

illā yüzi ***görklü****dür (alur) niḳāb*

görmesün ülker diyü yā āfitāb (KY, 32a/1239)

Ol ḳuluñ adı Fetḥidi. Şekli gökçek, ḫuyı eyü, edebi ***görklü*** *(KN, 25/1)*

İşitdüm kim bir ḳarġanuñ bir ḳızı varıdı ṣūreti şekli ***görklü*** *ḫūyı ḳılıncı şekerden datlu (MZ, 34a/4)*

… bu farż-ı ‘ayn olan ‘ilmde kitāblar düzmişler laṭīf ve ***görklü*** *ammā kimi ‘arabī ve kimi farsī (Mİ, 1b/8)*

2. Addan sıfat yapar
a. "güzel"

*on on béş daḫı **görklü** karavaş*

ḳızıl aḳ yañaḳlu ḳara göz ü ḳaş (SNB, 72/10)

üç günden daḫı seni çıḳaralar

***görklü** ḫil'at üstüñe géydüreler (YZ, 43/635)*

göriser mi gözlerüm ayruḳ 'aceb

*babamuñ **görklü** yüzini iy nez̲īr (KY, 8a/282)*

*yüzüm sürem senüñ **görklü** evüñe*

yürüyem ıssı ḳumlarda sevüñe (KEMŞ, 1b/3)

yaḳdı aṣḥab içini hicran odı

*dillerinde ḳaldı ol **görklü** adı (GZ, 268a/2216)*

*… ṭaş u ṭopraḳ arasından toḫım dānelerin yarup, ḳatı aġaçlardan nāzük ü yumşaḳ yapraḳlar çıḳarup daṭlu vü **görklü** ni'metler ḳullarına rızḳ eyledi (KN, 2/5)*

*Yigrek neseb ve **görklü** bezek pāz̲işāha 'adldür (MZ, 37a/7)*

*… ol ulu ve **görklü** ṣıfatlarda girü ḳalan ṣıfatlaruñ aṣlı-y-ıdı (Mİ, 3a/39)*

3. Addan zarf yapar
a. "güzel"

bir ḳul alasın ucuz anda ṣatun

***görklü** ola imrene seve cānuñ (YZ, 12/174)*

*… eger oḳıyup ögrenürse daḫi tizcek girü unudur yā ṣoñra ma'nisin **görklü** eydimez (Mİ, 1b/9)*

görümlü, görüm+lü biçiminde türeyen sözcüğünü Clauson sahiplik bildiren ad/sıfat olarak değerlendirmiş ve "itaatkar, bağımlı (obedient, subject)" anlamına

geldiğini söylemiştir (1972: 745). TaS.'de sözcük 17. yy.'a ait iki metinden "görümlü: bakmaya mecbur" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 6 Şubat 2016).

1. Addan nitelik adı yapar
a. "bağımlı, muhtaç"

Her kime kim muḥtāc olasın, kendüzüñi aña ḳul eyle ki ol ḥālda sen aña ***görümlü****sin (KN, 123/4)*

… bunlaruñ ıcun ziyāde nesnecük ḥāṣıl it senüñ dirligüñde bunlar daḫı ḫoş geçsün şāyed kim ölesin bunlar kücücük ḳalalar bunları kimüñ ḳapusına ***görümlü*** *idersin (Mİ, 30a/22)*

göynüklü, göynük+lü biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "gönül yakıcı, acıklı, yanık, tesirli, suzişli; bağrı yanık" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 09 02 2016).

1. Addan sıfat yapar
a. "gönülyakıcı, acıklı"

görem seni bu söz ü bu sāz ile

bu mevzūn ***göynüklü*** *āvāz ile (SNB, 79/14)*

istemlü, istem+lü biçiminde türeyen sözcük "yapılıp yapılmaması insanın kendi isteğine bağlı olan; bir istek üzerine veya isteyerek yapılan" (TDK, 2011: 1213) anlamlarına gelmektedir.

1. Addan nitelik adı yapar
a. "bir istek üzerine veya isteyerek yapılan"

ne bir nesnedür ki anı bulalar

ne yarar ki ***istemlü*** *olalar (SNB, 38/14)*

ḳanlu, ḳan+lu biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, sahiplik adı/sıfatı olarak değerlendirmiş ve "zalim, katil (bloody, blood-stained)" anlamına geldiğini ve kendinden önceki bir sözcükle birlikte "… mizaca sahip (having…blood)" anlamında

kullanıldığını söylemiştir (1972: 638). TaS.'de sözcük "kanlu: katil" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 7 Şubat 2016).

1. Addan nitelik adı yapar
a. "(met.) zalim, katil"

*dutup **ḳanlu** bigi sürürler anı*

sarāya degin ṣaçalanu ḳanı (SNB, 263/3)

éşitdüm ben anı ṭoġru dīnlüdür

*aña uymayan ḥakiḳat **ḳanlu**dur (YZ, 64/948)*

*Ve hergiz uġrıyı esirgeme. Ve **ḳanlu**ya 'afv ḳılma ki sen daḫı ol ettügi ḳanda belāya müstaḥıḳḳ olmayasın (KN, 179/3)*

2. Addan sıfat yapar
a. "(met.) zalim, katil"

*Hele fārig̱ ol. Ümīdür ki ol bīçārenüñ kanın isteyüb ḳışāṣ ḳılıcın **ḳanlu** boynına vuram (MZ, 49b/4)*

ḳutlu, ḳut+lu biçiminde türeyen sözcügü Clauson sahiplik adı/sıfatı olarak değerlendirmiş ve temel olarak "cennetin mutluluğu (enjoying the favour of heaven)" anlamına geldiğini daha sonra ise genellikle "uğurlu, mübarek (fortunate, happy, blessed)" anlamlarına geldiğini söylemiştir (1972: 601). Bilgen, "kutlu, mübarek" (1989: 27), Gülensoy "uğur getirdiğine inanılan, uğurlu, mübarek" anlamlarında sözcüğe yer vermiştir (2007: 582). TaS.'de sözcük "uğurlu, hayırlı, mübarek" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 09 Şubat 2016).

1. Addan nitelik adı yapar
a. "uğurlu, hayırlı, mübarek"

*ki **ḳutlu**dur ayaġuñ hem yüzüñ*

diri ḳıldı oġlumı ṭatlu sözüñ (SNB, 45/10)

*uşbu ḳul **ḳutludur** yüzi bize*

gey ‘azīz ṭut bu oġul olsun bize (YZ, 28/418)

… imām-ı a‘ẓam ḳıyında namāzda fātiḥa oḳımaḳ vācibdür bir ḳıṣa sūreye üc āyet oḳımaḳ vācibdür ammā fātiḥā vāciblıġı ***ḳutlu****dur (Mİ, 14b/2)*

2. Addan sıfat yapar
a. “uğurlu, hayırlı, mübarek”

eger er ger ‘avret ḳoñuz kim gire

süheylüñ gelür ***ḳutlu*** *yüzin göre (SNB, 111/7)*

ḳutlu *ḳuldur bu oġlan gey añlaġıl*

benden daḫı yig bunı aġırlaġıl (YZ, 28/419)

ḳutlu *günde gey mübārek vaḳṭda ol*

göçdi çıḳdı uġradı yola resūl (GZ, 255a/1825)

mışrlu ~ mışırlu, mışır+lu biçiminde türeyen sözcük “Mısırda yaşayan, Mısıra ait halk” anlamına gelmektedir.

1. Addan nitelik adı yapar
a. “Mısır halkı”

mışrlu *içün müşebbek eyledi*

ḳamu yolları buyuruban baġladı (YZ, 62/924)

yūsuf buyurdı ***mışırlu*** *geldiler*

bay <u> yoḫsul ḳamu ḥazır oldılar (YZ, 95/1410)

yidi gün biz ***mışırlu****yıla ṭurduḳ*

niçe kez ka‘beye biz(ler) yüz urduḳ (KEMŞ, 4b/69)

sevgülü, sevgü+lü biçiminde türeyen sözcük ET.’de *seviglig* biçimindedir. Clauson sözcüğü sahiplik adı/sıfatı olarak değerlendirmiş ve “güzel (lovely)” anlamına geldiğini söylemiştir (1972: 788). Gülensoy, “sevgi ile bağlılık duyulan”

anlamında sözcüğe yer vermiştir (2007: 758-759). KN'de *sevgülürek* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır (TDK, 7 Şubat 2016).

1. Addan nitelik adı yapar
a. "hoş"

*ḳamu cānluya **sevgülü**dür cānı*

kitābında fīrdevsī ḫūb dėr bunı (SNB, 196/7)

*her ne kim varısa cihanda **sevgülü***

düşdi gönlüme o yüzden iy ulu (GZ, 215a/630)

*Dükeli ḥālda ve her nesnede arılıḳ **sevgülü**dür (KN, 15/12)*

*… ba'żılar ḳatında sūre ḳoya fātiḥa oḳuya her rek'atda evvelinde besmele oḳuyup andan fātiḥa oḳumaḳ **sevgülü**dür (Mİ, 14a/39)*

b. "sevgi ile bağlılık duyulan"

yine ṣordı anlara kim yā ricāl

*neden oldı **sevgülü** ol bir 'ıyāl (KY, 32b/1266)*

*Eger dilerise ki benüm andan ḫoşnūd ola, benüm ġuṣṣamı iki kişiyile yėsün. Bir, ol kim anuñ ḥīç **sevgülü**si ölmemiş ola. Daḫı bir, ol ki ḥīç ölesi degüldür (KN, 118/7)*

2. Addan sıfat yapar
a. "yüce, aziz"

*benem **sevgülü** şāh-ı çīnüñ ḳızı*

ki göstermez idüm güneşe yüzi (SNB, 245/7)

uş ḳuyu dibinde ḳaldum ben ża'īf

***sevgülü** babamdan ayrıldum naḥīf (KY, 5b/172)*

didüm kim bu zeri ġiffarıdur bu

*resuluñ **sevgülü** yarıdurur bu (GZ, 195a/38)*

*Ol pāẕişāhuñ bir **sevgülü** oġlı varıdı, anı dutdı delü eyledi (MZ, 13b/9)*

*... bilgil kim ḫaḳ ta'ālā ḥażretinde namāzdan ulu ve **sevgülü** 'ibādet yoḳdur (Mİ, 18a/30)*

sulu, su+lu biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, sahiplik adı/sıfatı olarak değerlendirmiş ve özellikle "yaş, suya haiz (watery, possessing water)" anlamına geldiğini ve çeşitli ifadelerde genişlemiş anlamlarda kullanıldığını söylemiştir (1972: 788). Gülensoy "suyu olan, içinde su bulunan" anlamında sözcüğe yer vermiştir (2007: 814). TaS.'de sözcük "sulu (I): taze, solmamış; sulu (II): su taşımakta kullanılan"[64]; DS'de "sulu (I): etle pişmiş sebze yemeği" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 07 Şubat 2016).

1. Addan nitelik adı yapar
a. "suyu olan, içinde su bulunan"

*Görmez misin çün daḫl bostānını suvarlar, eger arḳ **sulu**-y-ısa bostāna tiz varur ve eger arḳ ḳuru-y-ısa evvel kendü suya ṭoymayınca bostāna su varmaz (KN, 172/10)*

Arapça	Farsça	Türkçe
الریا	سیراب	***şulu** (EM, 70a)*

b. "parlak"

ki yigit durur ḫūb aṣlı ulu

*hüner-mend ü ḫoş-ḫulḳ u yüzi **şulu** (SNB, 335/8)*

*benüm düşdi naḳşum ḳamudan **şulu***

beni eylediler ḳamudan ulu (SNB, 42/10)

2. Addan sıfat yapar
a. "suyu olan, içinde su bulunan"

[64] TaS.'de "sulu (II): su taşımada kullanılan" anlamı için tanıklanan *hemin anlayana bu ma'nı yeter // ki āhir sulu senek suda yiter (Güvahi, XVI. 31)* beytinde sözcüğün anlamı "su taşımada kullanılan" değil, "su dolu"dur (TDK, 07 Şubat 2016).

Şol ġıdalar ki yubūseti vardur daḫı ziyānlu nafḫı ola ziyān eyleyicidür, iḥtirāz édeler ***şulu*** *şarāb ve ḥammām daḫı muvāfıḳdur (EM, 68a/6)*

3. Adan zarf yapar

a. "suyu olan, içinde su bulunan"

Ve ammā ishāl eger ***şulu*** *olursa ki dürlü dürlü getüre ve ṣoñı diñmeye (EM, 51a/12)*

b. "parlak, güzel" (Doğan, 2011: 450)

Ġazel ve terāne ***sulu****, ter söyle. Ve tasa dutar medḥ eyitme (KN, 150/13)*

şamlu, şam+lu biçiminde türeyen sözcük "Şamda yaşayan, Şama ait halk" anlamına gelmektedir.

1. Addan nitelik adı yapar

a. "Şam halkı"

sekizinci gün öylen ***şamlu*** *geldi*

iki dost birbirini anda buldı (KEMŞ, 4b/70)

şehrlü, şehr+lü biçiminde türeyen sözcük "şehirde yaşayan, şehre ait halk" anlamına gelmektedir.

1. Addan nitelik adı yapar

a. "şehir halkı"

münādīler çaġırur ***şehrlü*** *gelür*

aya beñzer ḳıymetī ḳul kim alur (YZ, 25/369)

uslu, us+lu biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, sahiplik adı/sıfatı olarak değerlendirmiş ve "seçici (discriminating), doğru/mantıklı değerlendirme (of sound judgement)" anlamında bazı lehçelerde yaşadığını söylemiştir (1972: 247). Gülensoy, "toplumu, çevresini rahatsız etmeyen, edepli; (hayvan için) uysal; akıllı, zeki"anlamlarında sözcüğe yer vermiştir (2007: 972). DS'de sözcük "yaşlı, sözü dinlenir kişi" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 07 Şubat 2016). Mİ'de *…eger ḳarı olsa kim aña imrenmezler namāzı fāsid ider zīrā genc-iken imrenürlerdi ikinci 'avrat*

uṣlu ola delü-y-ise er adamlaruñ namāzı fāsid olmaz (17a/37) ifadesinde sözcük "akıl sahibi, aklı olan" gerçek anlamında kullanılmıştır. KN'de *uṣluluḳ/uṣlulıḳ* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan nitelik adı yapar
a. "zeki, bilge"

añа dėdi naḳḳaş ėy 'aḳlı çoḫ

senüñ bigi 'ālemde bir ***uṣlu*** *yoḫ (SNB, 174/8)*

bilüñi gel unut sen ***uṣlu****yısañ*

sa'ādet gösterene ḫūluyısañ (RN, 19a/176)

yine altundan elli ḳandil aṣlu

uvaḳdur didügüm añla iy ***uṣlu*** *(KEMŞ, 4a/59)*

Ve Ebu'l-Esfār ulu pādişāh-ıdı, devletlü, ***uslu****, muvaḳḳar, şāyiste, 'ādil, bahādur, dīndār, faṣīḥ, mütekellim, āḫir-endīş (KN, 35/14)*

Senüñ gibi ṭoġru yār ve muvāfiḳ ḳanda bulınur? İllā ol ***uslu*** *degülmiş. Bugün bir ḫaber işitdüm gey 'acebledüm (MZ, 14a/10)*

2. Addan sıfat yapar
a. "zeki, bilge"

geñezce şeşer dügümi ***uṣlu*** *kişi*

güce görse çıḳar cāhilüñ dişi (SNB, 80/6)

ayā ***uṣlu*** *kişi sen bir ḫaber vir*

nerede var bize ger gizlenecek yir (RN, 24a/234)

Pes devletlü ve ***uṣlu*** *kişi bu fāyideleri terk étmege rāzı olmaya (KN, 55/8)*

3. Addan zarf yapar
a. "zeki, bilge"

*seni **uṣlu** gördüm ü uṣlu kişi*

gerek vérmeye sırrı vére başı (SNB, 243/10)

4. Addan zamirlik yapar

4.1. {+lAr} çokluk eki ilavesiyle

a. "zeki, bilge"

ṭutar aña vérmiş durur kendözin

*düşenüñ elin **uṣlular**uñ sözin (SNB, 242/11)*

***Uṣlu**lar dimişlerdür kim iki nesne bir ḥālde ḳalmaz ve devlet başda ve cān tende (MZ, 19a/12)*

*Cehd eyle ki ḳocalıḳda bir yérde muḳīm olasın; zīrā ḳocalıḳda sefer **uslu**lar işi degüldür; ḫāṣṣa ki yoḫsul ola (KN, 49/11)*

varlı, var+lu biçiminde türeyen sözcüğü Clauson sahiplik adı/sıfatı olarak değerlendirmiş ve *ba:y* ile eşanlamlı olan, "çok varlığa sahip olma, zengin (possessing (much) property, rich)" anlamına geldiğini söylemiştir (1972: 365). TaS.'de "varlıklı, zengin"; DS'de *variyetli* sözcüğüne gönderimle "varlıklı" olarak kaydedilmiştir (TDK, 09 Şubat 2016).

1. Addan nitelik adı yapar

a. "zengin"

gizleridi vérüridi yoḫsula

*yédürürdi yoḳluya hem **varlı**ya (YZ, 78/1165)*

yaşlu, yaş+lu biçiminde türeyen sözcüğü Clauson sahiplik adı/sıfatı olarak değerlendirmiş ve "gözyaşı ile dolmuş (filled with tears)" anlamında bazı lehçelerde yaşadığını, GD lehçelerinde *yaşlık* "ihtiyar (age, aged); genç, delikanlılık (youth, youthfulness, giddiness)", GB Az., Osm.'da sadece "ihtiyar (elderly, old)" anlamında kullanıldığını söylemiştir (1972: 978). Bilgen, Clauson'un aynı maddebaşında verdiği "gözü yaşlı" ve "ihtiyar" anlamlarını eşsesli iki ayrı maddebaşında vermiştir (1989: 29). Gülensoy da iki farklı *yaşlı* maddebaşı yaparak ilkinin "yaşı ilerlemiş,

ihtiyar; yaşı ilerlemiş kimse", ikincisinin "(göz için) yaşla dolmuş" anlamına geldiğini ifade etmiştir (2007: 1086).

1. Addan nitelik adı yapar
b. "ihtiyar"

*... eger bunda daḫı berāber-ise ḳanḳısını kim **yaşlu**-y-ısa ol ḳıla (Mİ, 16b/21)*

yoḳlu, yoḳ+lu biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "fakir, muhtaç, yoksul"; DS'de *yoğsul, yohsul, yohsul, yoksun* varyantlarında "yoksul" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 09 Şubat 2016).

1. Addan nitelik adı yapar
a. "fakir, muhtaç, yoksul"

gizleridi vérüridi yoḫsula

*yédürürdi **yoḳlu**ya hem varlıya (YZ, 78/1165)*

yüzlü, yüz+lü biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, sahiplik adı/sıfatı olarak değerlendirmiş ve ilk zamanlar genellikle muhtemelen *yüz*'ün Çince'deki konseptine bağlı olarak "kişinin bir ayrımı/farkı (a person of distinction)", daha sonra ise *iki yüzlü* vb. niteleyici olarak kullanıldığını belirtmiştir (1972: 987). Bilgen, "yüzlü" anlamında sözcüğe yer vermiştir (1989: 29). TaS.'de sözcük "şerefli, itibarlı, hatırı sayılır" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 7 Şubat 2016). KN'de *ikiyüzlülik* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan nitelik adı yapar
a. "yüzü herhangi bir nitelikte olan" (TDK, 2011: 2635)

çalapdan hemīn işbu şeh-zādeyi

*güler **yüzlü** serv-i āzādeyi (SNB, 45/14)*

ḳançarudan kim işāret eylenür

*ol ḳapudur aña iy gül **yüzlü** nūr (KY, 23a/877)*

*daḫı yalın **yüzlü** ṣankim yüzi mah*

başına sarmış ‘imame hem siyah (GZ, 209b/471)

Zīrek ve devletlü ḳuluñ ‘alāmeti oldur ki beli ṭoġru, eti mu‘tedil, ayası açuḳ, ḳoyun gözlü, açuḳ ***yüzlü*** *(KN, 88/11)*

Nāgāh bir çirkin ***yüzlü*** *ere uġradı ana fāl dutmadı (MZ, 52a/10)*

b. “iki” sözcüğüyle birlikte “sahtekar”

ikiyüzlü *ādem gelicek saña*

ki yaḳışa hīç vérme ruḫṣat aña (SNB, 361/3)

Uṣṣuñı sözüñden artuḳ eyle. Hergiz ***iki yüzlü****lik étme. Ve* ***ikiyüzlü*** *kişiden ıraḳ ol. Yedi başlu ejdehādan ḳorḳma,* ***ikiyüzlü*** *ḳovıcıdan [ḳorḳ] (KN, 119/2-3)*

2.2.24. [+men]

İşlek olmayan bir ektir. Erdal, ET.’de birkaç sözcükte görülen ekin hem sıfat hem de adlara eklenerek tabanın anlamına benzerliği ifade eden sözcükler türettiğini söylemiştir (1991: 73-74). Eraslan, ekin küçültme ve benzerlik ifade ettiğini belirtmiştir (2012: 100).

2.2.24.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

evcümen, evcü+men biçiminde türeyen sözcüğün Tietze, “hamarat ev sahibesi, evini ustaca idare eden (kimse)” anlamına geldiğini belirterek sözcükteki eki “bazı sıfatları kuvvetlendiren” ek olarak değerlendirmiştir (2002: 752-753). Gülensoy, “evine bağlı olan kimse” anlamına geldiğini söyleyerek sözcükteki eki addan abartma adı yapan ek olarak yorumlamış ve Anadolu Ağızlarındaki varyantlarını sıralamıştır (2007: 348). TaS.’de sözcük 15. yy.’a ait sadece bir metinden “evcimen (evcümen): evine bağlı”; DS’de ise “evcimen (I): [evcimal -1,

evciman -1, evcuman, evcüman, evcümen, evcümük] ev işlerinde becerikli, çalışkan olan, derleyip toparlayan (kadın)" anlamında kaydedilmiştir[65] (TDK, 18 Aralık 2015). TaS.'de tanıklandığı metinde ve DS'de kadın(lar) için kullanıldığı açık olan sözcük KN'de de kadın(lar) için kullanılmıştır.

1.Nitelik adından nitelik adı yapar

a. "ev işlerinde becerikli, çalışkan olan, derleyip toparlayan (kadın)"

'Avrat gerek ki arı yüzlü ve arı dīnlü, ***evcümen,*** *kedbānū, helālin sevici, ni'met ḥaḳḳın bilici, dili ḳısa, eli ḳısa ve kendü adın saḳınıcı ola (KN, 101/4)*

2.2.25. [+mtuḳ]

İşlek olmayan bir ektir. Yalnızca *ḳaramtuḳ* sözcüğünde tanıklanmıştır. Renk adından tabanın bildirdiği renge "mail, yakın" anlamında o rengin tonuna işaret eden renk adı türetmiştir. Söz konusu ek tabanın bildirdiği rengin azlığına işaret etmektedir.

2.2.25.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

ḳaramtuḳ, ḳara+mtuḳ biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "karamtık: karaması, karaya çalar" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 7 Mayıs 2016).

1. Tabanın bildirdiği renge "mail, yakın" anlamında o rengin tonuna işaret eden renk adı yapar

a. "karaması, karaya çalar"

... evvel bādām deñlüce daḫı kiçirek belürür, andan günden güne büyür ve ḳatılıġı artar ve rengi ***ḳaramtuḳ*** *olur ve degirmilenür (EM, 55b/1*

[65] DS'de bu anlam dışında ayrıca "evde beslenen hayvan" anlamı da bulunmaktadır (TDK, 18 Aralık 2015).

2.2.26. {+(I)n}

ET. vasıta hâl ekidir (Gabain, 2007: 64). Batı Türkçesinde işlekliğini kaybederek bazı sözcüklerde kalıplaşmış ve ölü bir türetim eki hâlini almıştır (Ergin, 2008b: 237). Korkmaz, Türkçede zaman zarfı türetmek için özel bir ekin olmamasından dolayı söz konusu ekin kalıplaşma evresini aşarak işletim eki olarak kullanıldığı dönemlerde bile zaman bildiren sözcüklerden zaman zarfı oluşturabilecek özellik kazandığını ve zaman zarfları türeten bir ek hâlini aldığını belirtmişitr (2011: 28-29).

Taradığımız metinlerde arkaik olarak bulunan sözcüğün kalıplaşarak türetimlik durumuna geçip geçmediğini varlık ve yokluk testiyle sınayıp ekin hangi durumlarda türetimlik işlevinde olduğuna karar verdik. Örneğin aşağıdaki (a.) örneğinde ek *gündüzün* ve *gündüz* biçiminde aynı anlam ve işlevde kulalanılmıştır. Ek eklendiği tabanın anlam ya da görevinde bir değişiklik yapmamış sadece sözcüğün görevini ve anlamını kısıtlamıştır. Yani *gündüz* sözcüğü cümle içerisinde ad ya da zarf görevinde kullanılabilirken *gündüzün* biçimi sadece zarf görevinde kullanılmaktadır. Bu tür yapılarda ek tam anlamıyla türetimlik işlevinde değilidr. Mİ'deki *azın,* ***gündüzin ~ gündüzün*** *vaḳtın, yanın* MZ'de *ayaġın ṭur-, acın;* EM'deki *geñezin;* SNB'daki *acın, gündüzin, dizin çök-, yanın yanın*; KY'daki *devletün, düşin, yükin* (Karahan, 1994: 51-52)*;* YZ'daki *başın, birin birin, gözin, sözin, ṣoñın vaḳtin* (Yıldız, 2008: 119-120); KN'deki *acın, aḫşamın, ayaġın dur-, gücin* vb. sözcükler bu duruma örnek gösterilebilir.

… ve daḫı nāfile orucda gice niyyet iderse yāḫūd ***gündüzin*** *niyyet iderse ḳaba ḳuşlıġa degin dürüstdür ammā gice niyyet itse yigdür bu ücünde daḫı ammā biş orucdda giceden niyyet itmek gerek* ***gündüz*** *niyyet itmek dürüst degüldür (Mİ, 24b/24-26)*

2.2.26.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

için, iç+in biçiminde türeyen sözcük DLT'de "kendi aralarında, içten" anlamında yer almaktadır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 660). Clauosn, zarf olarak kullanılan *iç* sözcüğünün vasıta hâli olduğunu ve "içeri (inside), karşılıklı (mtuallty)" anlamında iken daha sonra "gizlice, gizli (secretly)" anlamını kazandığını belirtmiştir. Araştırmacı, sözcüğün KD Tuv.'da K Kzk.'da yaşadığını, GB' Osm.'da kullanımdan düştüğünü belirterek 14-16. yy. Osm.'da "yürekten (within), gizlice (secretly), kendi içinde (between themselves)" anlamlarında tanıklandığını aktarmıştır (1972: 28). Bilgen, "arasında" anlamına geldiğini ifade ederek vasıta hâli eki ile oluştuğunu belirtmiştir (1989: 29). Tietze, "içinde, gizlice" anlamlarına geldiğini aktararak *iç* tabanının vasıta hâli olarak değerlendirmiştir (2009: 366). Gülensoy ise sözcüğü yinelemeli *için için* "içinden, açığa vurmayarak" anlamında maddebaşı yapmış ve zarf olduğunu belirtmiştir. Araştırmacı sözcüğün etimolojisini de *iç+(i)n* biçiminde yapmıştır[66] (Gülensoy, 2007: 425). TaS.'de sözcük "gizli, gizlice; has; içinden, içten, yürekten, derûnî; içinde" anlamlarında kaydedilmişitr. DS'de sözcük "içinlemek: içerlemek; içinnemek: kimseye sezdirmeden kızmak; içeñü [içingir]: içli, duygulu, alıngan" sözcüklerinde taban olarak tanıklanmaktadır (TDK, 05 Aralık 2016).

1. Addan sıfat yapar
a. "gizli, saklı"

baş urur yére vü degürür selām

eger buyurasın déyeven temām

dédügin yalan söylemeye dilün

bilürsin ki élçiye yoḳdur ölüm

(...)

*eyitgil <u>ne sözüñ</u> var ise **<u>için</u>***

[66] Araştırmacı sözcüğün Az.'de *için-için*, Uyg.'da *içidin*, Kır.'da *içinen,* TatK.'da *içtän,* Kzk.'da *ıştäy*, Bşk.'da *istän* varyantlarında olduğunu belirtmişitr (2007: 425).

ṣımarladuġın saña ol māh-ı çīn

işidicegez anı çökdi dizin

süheylüñ ṭapusına dökdi sözin (SNB, 111/15)

2. Addan zarf yapar

a. "gizli, gizlice[67]"

vezīre dönüp dédi faġfūr-ı çīn

bugün ṭanışalım hele biz ***için***

ola mı 'aceb añña varmaḳ revā

ya biz oḳıyalum mı anı ava (SNB, 69/3-4)

b. "içinden, sessizce"

ṭolup gözleri indi yaş yüzine

için *söyledi kendü kendözine (SNB, 35/10)*

c. "samimi (olarak), kalpten, içten"

biri birümüzi bilürüz ***için***

benüm sözümi sımaya şāh-ı çīn (SNB, 284/14)

d. "karşılıklı (olarak), aramızda[68]"

geçelüm deñiz barışalum için

ne berber işimüze yarar ne çīn (SNB, 212/10)

ilkin, ilk+in biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, "ilkin, evvelâ" anlamına geldiğini belirterek *ilk+(i)n < *il+k+(in)* biçiminde etimolojisini yapmıştır. Araştırmacı Ş. Tekin'in sözcüğü **ilk iyin > ilkin 'ön tarafı takiben > ilkin, birinci olarak'* biçiminde yorumladığını da aktarmıştır (2007: 432).

[67] SNB'daki bu örnek TaS.'de de verilmiştir (TDK, 05 Ocak 2016).

[68] SNB'daki bu anlama yakın bir kullanım DLT'te *için* "'aralarında' anlamına gelen edat. 'Onlar aralarında barıştılar' anlamında ola.r için aytışdı.la.r denir" açıklaması vardır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 36).

1. Nitelik adından zarf yapar
a. “evvelâ, öncelikle, ilk olarak”

ilkin *senüñ oġluñ érişdürürem*

andan ṣoñra yūsufı ḳavışduram (YZ, 92/1366)

... ammā ṣuyı ḳatı urmamaḳ gerek tā kim ṣıçrayup bedenine yā ṭonına döküp murdār itmeye ***ilkin*** *ṣuyı urup eli-ile sürüp çevreye ki bulaşdurmamaḳ gerek (Mİ, 8b/13)*

ilkyazın, ilkyaz birleşik sözcüğüne {+(I)n} eklenmesiyle türeyen sözcük “ilkbahar mevsiminde, ilk bahar süresince” anlamına gelmektedir.

1. Addan zarf yapar
a. “ilkbahar mevsiminde”

Anuñçündür ki ***ilkyazın*** *yılan ininden çıḳıcaḳ gün gözlerin yoş eyler (EM, 17a/15)*

ḳıçın, ḳıç+ın biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “kıçın gönülmek: geriye dönmek; kıçın kıçın: geri geri, geriye doğru; kıçınlamak: geri geri gitmek; gerilemek; kıçınlanmak: geri geri gitmek; kıçınlatmak: geriletmek; öñün kıçın: önden arkadan”; DS’de “kıçın kıçın: 1. oturarak (yürüyüş için), 2. geri geri, arka arka; kıçın üstü: kıç üstü; kıçınlamak (I): 1. bir şeyden korkarak geri çekilmek, sakınmak; 2. hayvan geri geri gitmek; kıçınlamak (II): karşı koymak” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 04 Ocak 2016, DS, 2009/IV: 2786). Korkmaz, sözcüğü ekin kalıplaşmasıyla oluşmuş zarf olarak değerlendirmiştir (1973: 144). SNB’da *ḳıç* sözcüğü *ḳarınca ayaġın ḳara dün için // ḳaya üzre başa öñin yā ḳıçın (6/5)* beytinde “arka, geri” anlamında tanıklanmaktadır (Dilçin, 1991: 621).

1. Addan zarf yapar
a. “geri(ye)”

niçeme ki key alp durur şāh-ı çīn

yüzüme ṭurımaz gönilür ***ḳıçın*** *(SNB, 286/3)*

öküş ḳaçdı öñümce yanın yanın[69]

çü gösterdüm aña ḳılıç yalmanın (SNB, 286/4)

Çün musāfir bunı işitdi, ḳorḳusından ***ḳışın*** *girü gitdi ve andan vāz geldi (MZ, 35a/8)*

ḳışın, ḳış+ın biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, "kış mevsiminde, kış süresince" anlamına geldiğini belirterek *kış+(ı)n 'vasıta hâl eki'* şeklinde etimolojisini yapmıştır (2007: 518). Korkmaz sözcüğü zaman zarfı olarak değerlendirmiştir (2011: 26).

1. Addan zarf yapar
a. "kış mevsiminde, kış süresince"

cihānuñ görüpdür yazın u ***ḳışın***

başarıbilür pāz işāhlıḳ işin (SNB, 359/5)

Eger ***ḳışın*** *ve eger yazın ḥammāma varursañ evvel savuḳluḳda birez dur (KN, 71/6)*

Ve yatduġı vaḳt yaṣduġın alçaḳ ėdeler ve ṣovuḳ havādan ***ḳışın*** *ve yazın saḳına (EM, 46b/5)*

ö**yin,** *öy+in biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, "(yemek için) kez" anlamına geldiğini belirterek *ET., OT. öđ [< *öd 'zaman, vakit']+(ü)n* biçiminde etimolojisini yapmış ve sözcükteki eki "vasıta hâli ekinden ayrı bir türetim eki olarak değerlendirmiştir[70]. Araştırmacı sözcüğün **ödün > öđün > öyün > öğün* biçiminde gelişimini göstermişitr (2007: 654). Korkmaz, ET.'de "zaman, vakit" anlamına gelen sözcüğün Osm.'da "bir defalık yiyecek" anlamına geldiğini ifade etmiştir. Ayrıca araştırmacı *terk ödün* "derhal, hemen", *öyün et-* "yemeği az az yedir-", *öyünlendir-* "bir kimseye az az yemek yedir-", *övün ~ öyün* "yemek nöbeti, yemek

[69] Dilçin bu beyitte *yanın yanın* ve *ḳıçın ḳıçın* yinelemelerini nüsha farkı olarak göstermiş ve *yanın yanın* yinelemesini uygun görmüştür. Araştırmacı her iki yinelemeye de sözlük bölümünde "geri geri" ve "yan yan" anlamlarında maddebaşı olarak yer vermiştir (1991: 487, 621, 647). Bir önceki beyitten hareketle "geriye yönelen/dönen" birisinin arkasına bakarak "yan yan" kaçabileceği mâlumdur.

[70] Gülensoy, söz konusu sözcüğün *ökün* ile karşılaştırılabileceğini belirterek *ökün*ün "yemek" anlamına geldiğini, ve **ödün > *öđün > öyün > öğün > öğün > ökün* biçiminde geliştiğini ifade etmiştir. Araştırmacı sözcüğün etimolojisini de *öđ+(ü)n* biçiminde olduğunu belirterek sözcükteki ekin vasıta hâli eki olduğunu söylemiştir (2007. 657). Dolayısıyla araştırmacı aynı tabana ait iki varyantı farklı iki ek ile türemiş olarak düşünerek çelişkiye düşmüştür.

vakti", *öyün öyün ~ övün övün* "yavaş yavaş, zaman zaman, ağır ağır" sözcük/sözcük gruplarını aktarmıştır (2011: 27-28). TaS.' de "belli yemek zamanında yenen şey, yemek; zaman, vakıt"; DS'de "öyün (I): [övün -2] 1. yemek, 2. pilav, 3. bir kezde yenen yemek, 4. sabah ve akşam yemeği, 5. yemek vakti; öyün (II): [öyön] vakit; öyün (III): kez" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 5 Nisan 2016).

1. Addan zaman adı yapar
a. "yemek (vakti)"

hīç oġlan olup oynamazdı oyın

ya ḳarın açup gözlemezdi ***öyin*** *(SNB, 345/11)*

Sipahi ḳavmuñ ne vaḳt ḥāzır olsa ol vaḳt yér, vaḳt ve ***öyin*** *bilmezler (KN, 51/1)*

yayan, yaya+n biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, "yürüyerek; yaya yürüyen; (mec.) bilgisiz" anlamlarına geldiğini belirterek *yaya+n 'vasıta hâli eki'* < **yađaġ+(ı)n* biçiminde etimolojisini vermiştir (2007: 1095). ET.'de *yadaġın* biçiminde kullanılan sözcük EAT.'nde *yayan* olarak kalıplaşmış hâlde tanıklanmaktadır. Nitekim Korkmaz, ET.'de *yadaġ+ın* biçiminde olan sözcüğün Kazanca'da *yayaun*, Çuv.'da *śuran*, Osm.'da *yayan* biçimlerini aldığını belirtmiştir (2011: 20).

1. Addan zarf yapar
a. "bir şeye binmeden, yürümek sûretiyle" (Ayverdi, 2010: 1344)

nédem éy dirīġā çü gitdi atum

ḳanı yürimege ***yayan*** *ḳuvvetüm (SNB, 255/4)*

adam indi görişdi atasına

yürüdi ***yayan*** *anuñ bilesine (YZ, 94/1407)*

Ya idrār-ı bevl eylemegile ya içi yumşatmaḳ sebebiyile ve ṭaṫla riyāżet eylemek, ata binmek ve ***yayan*** *yörimek ve ḥareket étmek gibi, eyüdür (EM, 57b/10)*

... ba‘żlar yıldırım gibi gececekdür ba‘żlar segirdür at gibi gececekdür ve ba‘żlar ***yayan*** *yürür adam gibi ba‘żlar aġır yük götürmiş gibi ba‘żlar kötürüm adam gibi imekleyüp gececeklerdür (Mİ, 3b/26)*

yazın, yaz+ın biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, “yaz mevsiminde, yaz aylarında” anlamına geldiğini belirterek *yāz* ‘yaz’*+(ı)n* ‘vasıta hâl eki’ şeklinde etimolojisini yapmıştır (2007: 1103). Korkmaz, sözcüğü zaman zarfı olarak değerlendirmiştir (2011: 26).

1. Addan zarf yapar
a. “yaz mevsiminde, yaz aylarında”

ḥaḳīḳat bu kez bildi anuñ işin

anı istedügin ***yazın*** *u ḳışın (SNB, 87/2)*

Ve ***yazın*** *donsuz yola girme (KN, 138/13)*

Ve yatduġı vaḳt yaṣduġın alçaḳ ėdeler ve ṣovuḳ havādan ḳışın ve ***yazın*** *saḳına (EM, 46b/5)*

yeğin ~ yigin, yég+in biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, “zorlu, katı, şiddetli; (mec.) baskın, üstün” anlamlarına geldiğini belirterek *yég+(i)n* şeklinde etimolojisini yapmıştır (2007: 1108). TaS.’de sözcük “yeğin (yiğin): üstün, faik, galip kuvvetli, şiddetli, baskın”; DS’de yeğin (I): 1. [yağın (III), yeğin (I), yeyin (I)-1] yiğit, çevik, güçlü, hızlı, çalışkan; 2. iyi, uslu; iyiliği, yardımı seven; 4. yakışıklı; 5. güzel, ince; 6. üstün, yenmiş; 7. şişman, besili; 8. acımasız; yeğin (II): [yegin (III), yeğ (II), yeğin-2] çok bol, bereketli; yeğin (III): [yağın (V)] hafif; yeğin (IV): uygun, yerinde; yeğin (V): zor; yeğin (VI): yığın; yeğin (I): 1. [yellin] tez; 2. tez davranışlı, tez canlı, atılgan; yeğin (II): çok bol; yeğin: 1. güçlü; 2. [-> yegin (II)]; 3. ağır, yüklü” varyant ve anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 04 Ocak 2016).

1. Addan zarf yapar
a. “daha iyi, en üstün”

ḳalem ṭutmaġı bil hünerler ***yégin***

anı ol başarur ki dérer ögin (SNB, 361/9)

ṣıçradı atdan yayaḳ ṭurdı yine

*atludan **yegin** ḳılıç urdı yine (GZ, 249b/1665)*

*her gün olurdı müslimānlar **yegin***

oldı ceng on yedi güne değin (GZ, 260a1973)

*... zīrā tañrı ta'ālā yardım birle müsülmān **yigin** olup durur kāfir üzerine (Mİ, 24a/17)*

b. "iyice, güzelce"

*... bilgil kim namāzı mekrūh idenleri bildürelüm bilgil kim ḳaftanı **yigin** ṣoḳmayup ḳılmak ve secdeye inerken ṭonun divşürmek (Mİ, 13b/19)*

c. "şiddetli"

şeh-i ḫāverān anuñ erligin

*dédiler niçe çalışurdı **yégin** (SNB, 303/1)*

2.2.27. {+lIK}

Türkçenin tüm dönemlerinde görülen bir ektir. Gabain, soyut ve somut adlar türettiğini söylemiştir. (2007: 44). Bilgen, soyut adlar; yer, eşya adları olmak üzere somut adlar ve sıfatlar türettiğini ifade etmiştir (1989: 21-25). Erdal, söz konusu ekin oldukça işlek bir ek olduğunu söyleyerek ekle oluşmuş biçimlerin farklı anlamsal kategorilere ait olabileceğini hatta aynı tabandan türemiş türevin farklı işleve ait olabileceğini söylemiştir. Araştırmacı {+lXk} ekini almış sözcüklerin farklı derecelerde sözlükselleşme eğilimi gösterdiğine işaret etmiş ve tüm {+lXk} kategorilerinin "amaç (purpose), tahsis (designation)" ifade ettiğini vurgulamıştır. Araştırmacı, ekin sıfat, tahsislik bildiren görev ya da statü ifadeleri, belirli bir amaç ifadeleri, soyut ifadeler ve yer adları gibi türevler oluşturduğunu söylemiştir (1991:

121-131). Eraslan da ekin soyut ve somut adlarla sıfat niteliğinde tabanlar türettiğini söylemiştir (2012: 100).

Banguoğlu, eki soyut ifadeler türetim eki olarak niteleyerek sıfatlara eklendiğini, bazı adların özelliğine işaret ettiğini, zarflar türettiğini ve *iplik, yaylık, derlik* sözcüklerinde donuklaştığını belirtmiştir. Ayrıca araştırmacı ödünç sözcüklerde de işlek olarak kullanıldığını, *eyü > eylük, diri > dirlik, yatak > yatalık* sözcüklerinde eklendiği sözcüğün son sesini düşürdüğünü söylemiştir (1938: 101-102). Timurtaş ekle ilgili olarak "umumiyetle mücerred mânada isim yapan ve sıfatları mücerredleştiren bu ekin çeşitli vaziferi vardır" değerlendirmesinde bulunmuş düzlük-yuvarlaklık bakımından kökün ünlüsüne uyduğunu ifade etmiştir (2012: 78). Gülsevin, ekin ünlü uyumuna uyduğunu ancak bazı yuvarlak ünlülü tabanlara düz ünlülü olarak eklendiğini belirtmiştir. Araştırmacı ekin işleviyle ilgili olarak "isimler ve sıfatlardan soyut isimler yapar, isimlerden zaman bildiren sıfatlar yapar, belirli bir devreyi gösteren isimler yapar, meslek ve meslek haline gelmiş uğraşları gösteren isimler yapar, bir maddenin ne için uygun olduğunu gösteren sıfatlar yapar, âlet ismi türetebilir, bitki adları yapar" değerlendirmesinde bulunmuştur (1997: 117-118). Şahin, ad ve sıfatlardan soyut adlar türetmekle birlikte zaman adları, âlet adları ve uğraş adları da türettiğini söylemiştir (2009: 56)

Ekin işlevi üzerine detaylı bir inceleme yapan Şahbaz "Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde lIk/+lUk İsimden İsim Yapım Eki" adlı yüksek lisans çalışmasında ekin şu işlevlere sahip olduğunu belirtmiştir:

> 1. İsimlerden "tahsis, bir şey için" anlamında isimler ya da sıfatlar türetir: *sirke**lik** üzüm* (BTS), *ton**luḳ*** "elbiselik" (NF, 430), *urug**luḳ** buġday* "tohumluk için saklanmış buğday" (DLT I, 149).
>
> 2. Yer ve mekân isimleri türetir.
>
> - Kökteki ismin grup halinde bulunduğu yeri ifade eden isimler türetir: *erük**lük*** "erik bahçesi" (DLT I, 152), *ḳavun**luḳ*** "kavun, karpuz tarlası" (GT, 290), *badem**lik*** (TSTD, 261).
> - Kökteki ismin korunduğu, saklandığı yeri ifade eden isimler türetir: *saman**lık*** "saman saklanan yer" (BTS), *odun**lık*** (TTS, 482), *ambar**lık*** "ambarlık" (TTRS, 21).
> - Temele bağlı olarak, "kim için, ne için" olduğunu gösteren mekân, yer isimleri türetir: *aş**lıḳ*** "mutfak" (DLT I,114), *iş**lik*** "iş yeri, iş yapılan yer, ticarethane" (TAS III, 2123).

- Diğer anlamlarda yer isimleri türetir: *asma**lık*** “çardak, kameriye” (TAS I, 246), *harabe**lik*** “harap olmuş yer, ören” (BTS), *tepä**lik*** “tepelik” (ÖT, 262).

3. İsimlere ve sıfatlara soyutluk kazandırır.

4. İsimlere ve sıfatlara gelerek “durum, hâl, özellik” bildiren soyut isimler türetir: *üzük**lük*** *“*ayrılma, kesikllik” (EDPT 286), *aruḳ**luḳ*** “yorgunluk” (DLT I, 150), *mert**lik*** “yiğitlik” (BTS).

5. Mastarlardan sonra gelerek iş, oluş veya kılışın ismini teşkil eder: *ölmek**lik*** “ölmek, ölüm” (KTSV, 210), *sevmek**lik*** (Deny, 2001: 424), *aldanmaz**lık*** “aldanmamak” (ÇTŞ, 534).

6. İsimlerden “dönem, çağ” bildiren soyut isimler türetir: *yiğit**lik*** “gençlik” (GT, 396), *şah**lık*** “bir kimsenin saltanat dönemi” (BTS).

7. “ait olma, …e mahsus, sahip olma” ifadesi taşıyan kelimeler türetir: *tamuġ**luḳ*** “cehennemlik”(NF, 402), *dünyî**lik*** “dünyalık” (KTS, 67), *grammatiḳ**liḳ*** “gramere ait” (UTS, 134).

8. “gereklilik, amaç” ifade eden kelimeler türetir: *tuyġu**luḳ*** *bilgü**lük*** *yol* “duyulası bilinesi yol” (EDPT, 331), *ev**lik*** “ev için gerekli eşya” (KTS,77), *dava**lık*** “davayı gerektiren” (BTS).

9. İsimlerden “rütbe, statü” bildiren isimler, sıfatlar türetir: *sultan**lıḳ*** “sultanlık” (EZFT, 242), *mareşal**lik*** “mareşal sanı” (BTS), *paşa**lık*** “paşalık (TTRS, 318).

10. Zaman kavramlarına gelerek “süreç” ifade eden sıfatlar türetir: *sene**lik*** “yıllık” (BTS), bişillik “beş yıl süren” (ATS I, 122).

11. Köke bağlı süreç içinde hak edilen şeyi ya da zamanın düzenli olarak devamını ifade eden isimler veya sıfatlar türetir.

12. Eşya, araç, aygıt ismi türetir: *suv**luḳ*** “su teknesi, yalak” (EDPT, 788), *iynä**lix*** “iğnelik” (ADL I, 264), *ot**tuk*** “çakmak” (TLG, 502).

13. Bedenin bazı kısımlarının ismini ve organ, doku ismi türetir: *uy**luḳ*** “oyluk kemiği” (DK II, 305), *uyku**luk*** “karaciğer*;* dalak” (BTS), *guşak**lık*** “bel” (TTS, 313).

14. “Üveylik” ifade eden kelimeler türetir: *oġlan**lıḳ*** “oğlanlık, evlatlık” (KTS, 203), *dayı**lıx*** “üvey dayı”(ADL I, 127), *ece**lik*** “üvey anne” (TTS, 192).

15. Eklendiği kelimenin anlamını pekiştirir: *ḳulluḳ**luḳ*** “kulluk” (ÇO, 133), *acı**lık*** “ızdırap, meşakkat, acı” (TAS I, 5), *gice**lik*** “gece” (TTS, 271).

16. Topluluk veya belli bir grup ismi türetir: *gençlik* “genç insanların bütünü” (BTS), *beşlik* “beşlik” (TLG, 185), *yüzdik* “yüz askerden oluşan birlik” (KTTK, 188).

17. İsimden ölçü ve miktar bildiren isimler türetir: *akçalıḳ* “akçelik, akçe kadar” (NH, 258), *tonluk* (Zülfikar, 1991: 112).

18. Unvanlardan topluluğa ait toprak, ülke ve yönetim şeklini ifade eden türetir: *krallık* “kral tarafından yönetilen devlet ve bu devletin toprağı” (BTS), *patşalık* “padişahlık, devlet” (Kakuk, 1999: 86), *badışalık* “çarizm, mutlakiyet rejimi” (KS I, 78).

19. “bir meslekle uğraşma veya uğraş edinme” anlamı veren isimler türetir: *pâsbânlıḳ* “bekçilik” (HŞ, 35), *ġavvaslıḳ* “dalgıçlık” (ŞHD, 437), *ebelik* (BTS).

20. İsimlerden hayvan isimleri türetir: *keklik* “keklik” (DLT I, 479), *güllük* “beygir, at” (BTS), *iynelik* “ince, uzun, uçan haşarat”(KZK, 120).

21. Eklendiği kelimeye “kaplama” anlamı veren renk ismi türetir: *aġlıġ* “beyazlık” (ÇO, 6), *sarılık* “sarı renk” (KAT, 805), *ḳariliḳ* “siyahlık, karalık” (UTS, 223).

22. Eklendiği kelimeyi bitki ismi yapar: *yüzerlük* “sedefotu” (EDPT, 988), *büylük* “gonca” (TAS I, 745), *develik*: “ebegümeci” (Küçüker, 2010: 406).

23. Kurum ismi türetir: *muyanlıḳ “*hayırsever bir kurum” (EDPT 773), *ahilik* (TSTD, 259), *nazirlik* “bakanlık” (TLG, 216).

24. Bir akıma, bir düşünceye ve dini inanışa bağlılığı ifade eden kelimeler türetir: *müsülmânlıḳ* “müslümanlık” (NF, 305), *liberallik* “liberalizm” (Deny, 2001: 318).

25. Çeşitli bilim dallarını gösteren isimler türetir: *tilşunâslik* “dilbilim” (ÖTS, 326), *türkşnaslık* “Türklük bilimi, Türkoloji” (Çeneli, 1997: 64).

26. İsimlerden “benzerlik, gibilik” ifade eden soyut isimler türetir: *rûbehlik* “tilkilik, kurnazlık” (MN, 334), *çocukluk* “çocuksuluk” (Deny, 2001: 315).

27. Hastalık ismi türetir: *gürüzlük* “kamburluk” (TAS III, 1883), *kekelik* “kekemelik” (BTS).

28. Çocuk oyunu ismi türetir: *evcilik* (Karadoğan, 2004: 544), *lığlıh* “çocuk oyunu adı” (ADL I, 366).

29. Yiyecek ismi türetir:*ḳovurluḳ* “*kavurga, kavrulmuş hububat*” (KTS, 155).

30. Eklendiği isme küçültme anlamı verir: *ip**lik*** “iplik, (ince) ip” (KLT, 18), *Zileyl**ük*** “Züleyha kız isminin sevgi ve küçültme bildiren şekli” (Şahin, 1999: 414).

31. Eklendiği kelimeyi zarf yapar: *häl**älik*** “şimdilik, henüz” (TLG, 185), *bunçäl**ik*** “bu kadar” (TLG, 351).

32. *+lI/+lU* anlamlı kelimeler türetir.

33. *+DA* ekinden sonra kullanıldığında sıfat veya kalıcı isim yapar: *ondal**ık*** (KAT, 224), *ḳandal**ıḳ*** (Deny, 2001: 138), *köndäl**ik*** “karne” (Türkyılmaz, 1998: 172).

34. Tarihî lehçelerde *-gU* ekiyle birleşerek sıfat yapar. Aynı zamanda bu ekle gelecek zaman ve gereklilik kip ekini teşkil eder: *ölgül**ük*** *öḍi* “ölünesi zaman” (EDPT, 35), *ıḍalaġul**uk*** “vazgeçecek” (EDPT, 59), *bolġul**uḳ***. “olmalı” (EDPT 492) (Şahbaz, 251-254).

2.2.27.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

acılıḳ, acı+lıḳ biçiminde türeyen sözcük “acı olma durumu” anlamıda soyut addır (Clauson, 1972: 23). TaS.’de 16. yy.’a ait tek veriden “ızdırap, meşakkat, acı” anlamında tanıklanmıştır (TDK, 21 Şubat 2016).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
a. “acı olma durumu”

*... ve ṣafrānuñ **acılıġın** giderür (EM, 37b/2)*

‘ācizlıḳ, ‘āciz+lıḳ biçiminde türeyen sözcük “beceriksizlik, güçsüzlük” (TDK, 25 Şubat 2016) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
a. “âciz olma durumu, geüçsüzlük”

*Dilerem kim senüñ **‘ācizlıġuñı** ḫalḳa bildirem tā senüñ ucuñdan ḫalḳ azub gümrāh olmayalar (MZ, 35a/2)*

*... andan ananuñ raḥmine düşer bu nice zamān anda ḳan emer ‘aciz ve ḫor yetür andan ṣoñra bāliġ olup ‘aḳl gelince girü ‘**ācizlıḳ** icindedür (Mİ, 32b/2)*

açlıḳ ~ aclıḳ ~ açlıḫ, aç+lıḳ biçiminde türeyen sözcük “aç olma durumu (hunger, famine)” anlamlarında soyut addır (Clauson, 1972: 26; Gülensoy, 2007: 48).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “aç olma durumu”

*iñen üzdi **açlıḫ** anuñ ḳuvvetin*

görür bir geyik sürer aña atın (SNB, 191/1)

anuñ-ıçun yĕmedük şimdi aşı

*yoḫsa kemürürdük **açlıḳ**dan ṭaşı (YZ, 225/1076)*

*ḥayf ola **açlıḳ**ıla günüñ gece*

baġlanup ḫurma ḳabı tünüñ geçe (GZ, 244b/1541)

*Ve cehd eyle ki yolda savuḳda **açlığ**a ve susuzlığa ṣabr édesin (KN, 139/2)*

*Bu ḥāl içinde seni rencde görmek bańa ḥayf gelür ve bilürem kim bu ża‘īfüñ sebebi **açlıḳ**dur (MZ, 32b/5)*

*... pes ṭoḳlıġuñ ziyānın ve **aclığ**ın aṣṣısın ögüne bıraḳ zīra **aclığ**uñ aṣṣısı budur kim ac olan adamuñ göñli nūrlaanur (Mİ, 34/10)*

b. “(met.) kıtlık, yokluk”

***açlığ**ıla ḫalḳ buñalmışıdı*

ḳamuḳırılmaġa az ḳalmışıdı (KY, 45a/1779)

Ol gelen yükleri hep mü‘minlere

*ṣat saña **açlıḳ** günidür anlara (GZ, 254b/1816)*

acuḳluḳ, açuk+luḳ biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, temel ya da metaforik olarak “açıklık (openness), netlik, içtenlik (clearness, frankness)” anlamlarında soyut

ad olrak değerlendirmiş ve Osm.'da "samimiyet (friendliness), iyilikseverlik (kindness)" anlamlarında yaşadığını söylemiştir (1972: 24). Gülensoy, "açıklık, açık olma durumu" anlamını vermiştir (2007: 48). TaS.'de 14. yy.'a ait bir metinden sözcük "açukluk: saffet", 16. yy.'a ait bir metinden "açıklık: fesahat, fasihlik" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 27 Şubat 2016).

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "açık olma durumu" (Doğan, 2011: 296)

Ve bu esbāb-ı żarūrī altı ḳısmdur: Biri havā, biri ṭa'ām, biri ḥareket ve sükūn. Dördinci, uyḳu ve uyanuḳlıḳ. (...) Bėşinci, ***açuḳlıḳ*** *baġlulıḳ (KN, 143/2)*

b. "net"

… eger bayram ayın görse iki müsülmān kişi ay yiri ***acuḳluḳ*** *olmasa bayram eylemek dürüstdür (Mİ, 24b/8)*

ādemīlıḳ ~ adamılıḳ, ādemī+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "insanla ilgili olma durumu, insanlık" (Ayverdi, 2010: 12) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "insanla ilgili olma durumu, insanlık"

ṭudaġım sildi yėñi ucile

ādemīlig*ile degül gücile (SNB, 119/1)*

Yaban keçisi çifti ve oġlaġıyıçuñ uşbu şefḳati eyler, sen ***ādemīliġ****uñla şunuñ gibi sülālei anasıyla depeledüñ (MZ, 60b/11)*

Kişi ki söz bilmeye ***adamılıḳ****dan ṭaşra ola, egerçi ṣüreti ādem-ise (KN, 138/8)*

ağırlıḳ, ağır+lıḳ biçiminde türeyen sözcüğün Clauson soyur/somut anlama sahip olduğunu belirtmiş ve erken dönemde metaforik olarak "onur (honour), hürmet (respect)" anlamına geldiğini, çağdaş lehçelerde ise "yük (weight), zorluk (difuculty), ağır yük (heavy baggage) ve Osm.'da "damadın geline verdiği düğün

hediyesi" vb. anlamlara geldiğini söylemiştir (1972: 93). Tietze, "vakar, hürmet; ikram, atiye; gelin olacak kıza erkeğin armağanı" anlmalarına geldiğini ifade etmiştir (2002: 111). Gülensoy, "ağırlık" anlamında yer vermiştir (2007: 54). TaS.'de sözcük "ağırlık (I): 1. ağır, kıymetli, 2. itibar, kıymet, değer, 3. vakar, temkin, 4. mihrimuaccel, 5. ev eşyası, 6. karşılık, bedel; ağır (II) (ağır basan, ağır basma, ağır basmak, ağırlılık (II)): kâbus"; DS'de "tabanca; başlık parası" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 24 Şubat 2016).

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar

a. "değer, bahâ"

*bir daḫı **ağırlığı** altun gümiş*

bir daḫı hem aġırınca müşgimiş (KY, 14a/509)

*… imām muḥammed ve ebū yūsuf ḳıyında bahāsı berāber gerek egerçi **ağırlığı** yigirmi biş aḳça **ağırlığı** daḫı yoġda (Mİ, 22b/24)*

b. "itibar, saygı"

yūsuf eydür iki kezdür geldüñüz

*delim ḥürmetler **ağırlıḳ**lar bulduñuz (YZ, 241/1190)*

c. "zorluk, güçlük, sıkıntı"

*… degme adam ṣayru olıcaḳ gendüye farż olan ṭa'atları yirine getüremez getürse daḫı **ağırlığı**la getürür (Mİ, 40a/4)*

āhistelik, āheste+lik biçiminde türeyen sözcük "aheste olma durumu" (TDK, 2011: 53) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar

a. "ağırlık, yavaşlık" (Doğan, 2011: 298)

*Ve altı ḫaṣlet kendüzüñde saḳlayasın: Biri heybet; ikinci adl baḫşiş éli saḳlamaḳ; dördünci **āhistelik** ki yeyni ve evecek béşinci ṭoġru söylemek altıncı (KN, 183/9)*

akçalıḳ, akça+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "akçe değerinde" (Doğan, 2011: 298) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavram "değerinde olma" bildiren soyut ad yapar
a. "akça değerinde"

*Gerek ki bir **akçalıḳ** günāha yarım **akçalıḳ** ʿuḳūbet ḳılasın (KN, 121/6)*

aḳlıḳ, aḳ+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "ak olma durumu" (TDK, 2011: 70) anlamında soyut addır. TaS.'de "ağlık (aklık): 1. aklık, beyazlık; 2. üstübeç, kadınların yüzlerine sürdükleri düzgün" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 277 Şubat 2016).

1. Nitelik adından "kaplama/olma" anlamında renk adı yapar
a. "ak olma durumu, beyazlık"

*… ḫuṣūṣā ebū ḥanīfe meẕhebinde ol ḳızıllıḳ gitdüginden ṣoñra **aḳlıḳ** daḫı gitmeyince yatsu namāzı vaḳtı olmaz (Mİ, 11a/33)*

ʿaḳlsuzluḳ, ʿaḳlsuz+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "akılsız olma durumu; akılsızca yapılan iş veya davranış" (TDK, 2011: 66) anlamında soyut dddır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "akılsızca yapılan iş veya davranış"

*… pes bu nesne ḳatı delülik ve **ʿaḳlsuzluḳ**dur (Mİ, 36b/13)*

alacalıḳ, alaca+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "karışık renkli" (Doğan, 2011: 299) anlamına gelmektedir. TaS.'de sözcük "hilkârlık, ikiyüzlülük"; DS'de "alacalık (I): 1. ilkbaharda karların eriyerek, tarlaların biraz kar, biraz toprak görünen yerleri; 2. ekilmiş tarlada tohumun yeşermediği yerler; 3. değişik renklilik; alacalık (II): 1. döneklik, ikiyüzlülük; 2. bozgun, kargaşalık; alacalık (III): alaca denilen pamuklu dokuma ipliği, direzi" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 25 Mart 2016).

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "alaca olma durumu, karışık renklilik"

Ve anları ki dédüm, ḳara ola, eyü olur Semend ya'nī al at artuġı ḳızıl gözlü ve kül tülü bir reng ola ki, hīç ***alacalıḳ*** *olmaya (KN, 97/12)*

alçaḳlıḳ, alçaḳ+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "tavâzu, alçak gönüllülük" (TaS., 25 Şubat 2016) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "tevâzu, alçak gönüllülük"

işit imdi ne der gör 'aḳl añа

ki ***alçaḳlıḳ*** *ider derdüñe devā (RN-16b/149)*

Ve namāz ḳılan kişi tekebbürden ıraḳ olur; zīrā namāz ***alçaḳlıḳ*** *şüretidür (KN, 15/13)*

… ḥaḳ ta'ālanuñ ni'meti coḳ olduḳca ve artduḳca ḳul daḫı şükrin ve ***alçaḳlıġın*** *ve meskenetin artura (Mİ, 35b/26)*

b. "alçak olma durumu"

… zīra ṣaḥīḥ budur kim ay gözedecek yirüñ yüksekligine ***alcaḳlıġına*** *i'tibār itmeyeler (Mİ, 24b/11)*

añıllıḳ, añıl+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "ağır/yavaş olma durumu, acelesiz iş görme/davranma durumu" anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "ağır/yavaş olma durumu, acelesiz iş görme/davranma durumu"

bаña şol degir kim déyem bildügüm

añıllıġ*ile tīz şeşilür dügüm (SNB, 80/5)*

aralıḳ, ara+lıḳ biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, soyut ad olarak değerlendirerek oldukça geniş anlama sahip olduğunu belirtmiştir (1972: 230-231). TaS.'de "yer, mahal; ara, esna, sıra; mühlet, vade; ara, beyn" anlamında kaydedilen sözcük DS'de de çeşitli anlamlarda yer almaktadır (TDK, 27 Şubat 2016).

1. Addan "zaman/mesafe" bildiren soyut ad yapar

a. “iki şey arasındaki boşluk”

*Ve eger bu şekl ola ki saña müşkil ola, anuñ **aralığı** ma‘lūm olmaya, gümān işleme; lākin dükelin müsellesʿ eyle yā murabba‘ ki hīç şekl yoḫdur ki bunuñ gibi olmaya (KN, 149/5)*

*... eli barmaḳları daḫı elin yuruken bir biri **aralığı**na koya süre (Mİ, 8b/37)*

b. “(zaman) esna, an”

*... ol ‘özr evvel vāḳı‘ olduġı vaḳtuñ evvelinden āḫırına degin ṭurmasa ol vaḳtuñ farīżasın ḳılıcaḳ vaḳt **aralığı**n bulunmaya (Mİ, 10b/4)*

arġunlıḳ, arġun+lıḳ biçiminde türeyen sözcük “yorgun olma durumu” anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “yorgun olma durumu”

*Ve ṭuzı zeyt yaġıyıla adam gevdesine dürtseler **arġunlıġı** giderür ve ḳuvvet ḥāṣıl éder (EM, 17a/1)*

arılıḳ, arı+lıḳ biçiminde tüeryen sözcük “saflık, temizlik” anlamında soyut addır (Clauson, 1972: 218; Gülensoy, 2007: 77). TaS.’de “arılık (aruluk): 1. temizlik, 2. doğruluk, afiflik, züht, takva; 3. kadının hayızsız günleri; 4. kutsiyet, münezzehlik, ismet” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 24 Şubat 2016).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “temizlik, saflık”

*yūsufuñ **arılığı**nda ḥaḳ aña*

rūzī ḳıldı yūsufı anan yaña (KY, 7b/266)

*Namāz ḳılan kişinüñ ṭonu, teni arı olur. Dükeli ḥālda ve her nesnede **arılıḳ** sevgülüdür (KN, 15/12)*

*... eger temüz **arılıḳ** ‘alāmeti yoġ-usa ol ṣudan içe ābdest ala (Mİ, 10a/1)*

arusızlıḳ, arusız+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "abdestsiz olma durumu; kirlilik" (Üstünova, 2003: 331) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "abdestsiz olma durumu"

... bilgil kim ṭon gören ve oġlan doġuran ḳara yā ṣāru yā bulanuḳ ṣular kim görür dükelisi ***arusızluḳ****dur (Mİ,8a/23)*

artuḳlıḳ, artuḳ+lıḳ biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "fazilet, kemal, üstünlük, rüçhan" (TDK, 25 Şubat 2016) anlamında yer almaktadır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "fazilet, kemal, üstünlük, rüçhan"

Ve anlaruñ adamılıḳlarına 'ilm ve ***artuḳlıḳ*** *ad verilür (KN, 195/5)*

Ḳorḳuram kim bu mekr ve ḥile birle kim yiglik ve ***artuḳlıḳ*** *istersiz ve daḫı şermsārlıġa uġrayasız (MZ, 22b/3)*

aruḳluḳ, aruḳ+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "zayıflık" (TaS., 25 Mart 2016) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "zayıf olma durumu, zayıflık"

Ol ḳul ki ma'īşet içün alasın, 'alāmeti oldur ki her nesnesi mu'tedil ola: uzunlıġı ḳısalıġı, ***aruḳlıġı*** *semizligi, aḳı ḳızılı, yoġunluġı inceligi, saçı derisi yufḳalıġı (KN, 88/5)*

'aṣilıḳ, 'aṣi+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "başkaldırıcılık" (TDK, 2011: 165) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "başkaldırıcılık, asi olma durumu"

... ammā şol adam kim 'ömrinüñ coġun günāh-ıla ve ***'aṣilıġ****-ıla ve yaramaz ḫulḳlar-ıla geçürmişdür (Mİ, 30b/35)*

aşaḳlıḳ, aşaḳ+lıḳ biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "alçak gönüllülük, tevâzu"; DS'de ise "aşaklık, aşşaklık, aşşakta: aşağıda, aşağısı" biçim ve anlamında kaydedilmiştir (TDK, 25 Şubat 2016).

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
   a. "alçak gönüllülük, tevâzu"

aşaḳlıḳdur yer ü gögi götüren

yedi ḳat yirden aşaġa ṭuran (RN-17b/164)

Benüm 'aḳlum şöyle ṭanuḳlıḳ virür ki tevāżu' ve aşaḳlıḳ birle ve ḳullıḳ resmi ki devede vardur (MZ, 58a/8)

   b. "düşük değer/rütbe"

Ṭoġru tedbīr ve ṣavāb oldur ki aşaḳlıḳdan ululıġa degesin ve kendözüni ḫorlıḳdan ḳurtarasın (MZ, 30a/8)

atalık, ata+lık biçiminde türeyen sözcüğü Clauson soyut/somut ad olarak değerlendirmiş ve "bir babanın görev ya da statüsü; babanın statüsündeki kişi, üvey baba" anlamlarına geldiğini söylemiştir (1972: 59).

1. Addan "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
   a. "baba olma durumu"

Ol ki aṭalıḳ şefḳatı-y-ıdı, yérine getürdüm (KN, 4/4)

Bir gün şāh Ardaşīr atalıḳ şefḳatinden ve 'ayāli turdı ḳızı evine vardı, ḥālin dirligin ṣordı (MZ, 17b/8)

atlulıḳ, atlu+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "süvari olma durumu" anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
   a. "süvari olma durumu"

atlulıġından yegin ol pehlivān

kırdı kafirleri ol şir-i cevan (GZ, 249b/1666)

avadanlıḳ, avadan+lıḳ biçiminde türeyen sözcüğün Tietze, "iştakımları, aletler; ev eşyası, mutfak aletleri; meskūn yer (kırın aksi); erkeklik uzvu ve husyeler; (argo) haşefe" anlamlarına geldiğini söylemiştir (2002: 226). TaS.'de "avadanlık (I): bayındır (yer); avadanlık (II): alet, edavat"; DS'de "[avadanlık (I)-1]: kurultulmuş kahvenin soğutulduğu tahta kab; [avadanlık (I)-2]: ziynet eşyası; avadanlık (I): 3. alet edavat dolabı, sandığı; 4. alet eddavat yapmak için kullanılacak ağaç; 5. hurda, kullanılmayan eşya; avdanlık (II): kış için kurutulmuş sebzeler" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 29 Şubat 2016).

1. Addan nesne adı yapar
a. "âlet, edavat"

*Ve saḳlayacaḳ māl cevāhir ve altun ve gümüş ve **avadanlıḳ**dur ki ölmez, zīrā eskimezler (KN, 83/9)*

2. Eklendiği sözcüğü pekiştirir
a. "bayındır"

*eger bir **avadanlıḳ** ile varam*

saña arpa yérine şeker vérem (SNB, 237/5)

'avānlıḳ, 'avān+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "zorba, fesatçı olma durumu" anlamında soyut addır. SNB'da '*avān* sözcüğü *ḥaḳīḳatde itden béterdür 'avān // 'avāndan béterdür 'avānı seven (362/11)* beytinden "zorba, fesatçı, kötü adam" anlamında tanıklanmaktadır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "zorba, fesatçı olma durumu"

getür ḥākimini ki endīşesi

*yavuzluḫ '**avānlıḳ** durur pīşesi (SNB, 342/14)*

*Ol kul ki yüzsüz ola, **'avān-lıġ**a ve ılḳı dutmaġa yarar ola, 'alāmeti oldur (KN, 89/11)*

avāralıḳ, avāre+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "işsizlik, başıboşluk, aylaklık" (TDK, 2011: 190) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "işsizlik, başıboşluk, aylaklık"

*niçe **avāralıġ**la saña böyle*

bir iki gün nola olsañ senüñle (RN-50b/524)

aydınlıḳ, aydın+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "aydın olma durumu; ışık, şavk, ziya" vb (Ayverdi, 2010: 92) anlamında soyut addır. DS'de sözcük "cam; mutluluk, saadet" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 22 Şubat 2016).

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "ışık, ziya"

*çü **aydınlıġ**a döndi ḳara géce*

güneş nūrı başladı aġdı yüce (SNB, 73/6)

*Ve burnından gāh gāh ḳan ṭama ve **aydınlıḳ** sevmeye ve tīz ve ḳatı ısıtması ola (Emi 44a/13)*

aylıḳ, ay+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "bir kimseye aydan aya ödenen para, ücret, maaş; bir ay süreli, bir ayda olan, yapılan veya bir ay süren; ayda bir ve her ay yapılan, hazırlanan, çıkan; bir aya mahsus, bir ay için; belli bir aydan beri var olan" (Ayverdi, 2010: 94) anlamlrına gelmektedir.

1. Addan "süreç" bildiren soyut ad yapar
a. "belirli bir ay süren"

mıṣr ilinde maġribe iy cān-ı men

*altı **aylıḳ** yolıdı bil bunı sen (KY, 9b/340)*

*aldılar anda tamam **aylıḳ** yolı*

ol sekiz günde ravi didi beli (GZ, 243b/1508)

b. "belli bir aydan beri var olan"

*... bilgil kim altı **aylıḳ**dan gecmiş ḳuzı ve oġlaḳ ḳurbāna yarar (Mİ, 23a/26)*

ayrulıġ ~ ayrulıḫ ~ ayrulıḳ, ayru+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "ayrı olma durumu" (TDK, 2011: 210) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "ayrı olma durumu"

*çü ben dériven **ayrulıġ** étmegil*

beni sen sine ḳoyasın gitmegil (SNB, 49/4)

*ṭapuñdan senüñ **ayrulıḫ** kim diler*

velīkin ḳażā ādeme diş biler (SNB, 128/5)

*Pes eyle olsa benümle senüñ arañda **ayrulıḳ** ḳalmadı (MZ, 40a/1)*

'ayyarliḳ, 'ayyar+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "hilekârlık, dolandırıcılık" (Doğan, 2011: 309) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "hilekârlık, dolandırıcılık"

*Eger sipāhiler comardlıġı 'ayyārlar comardlıġı gibi olursa, tamām sipahılıḳ '**ayyārlik**dür (KN, 197/9)*

āzādlıḳ, āzād+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "hür olma, azat olma" (Doğan, 2011: 309) anlamına gelemektedir.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "hür olma, azat olma"

*Ve ḫarcuñ yaraġı béşdür: Bir varup gelince azuḳ kendüye ve evine. İkinci yol emīnligi. Üçünci **āzādlıḳ**. Dördinci resīdelik. Béşinci selāmet-i bedendür (KN, 18/11)*

azaylıḳ, azay+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "uğurlu olma, uğurluluk" (Doğan, 2011: 309) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar

a. “uğurlu olma, uğurluluk”

Söz arasında eyitti: “Bugün fülān kişi sizi ögdi. Çoḳ du‘ā ve azaylıḳ etti.” (KN, 30/11)

azġunlık, azġun+lıḳ biçiminde türeyen sözcük “azgın olma durumu” (TDK, 2011: 215), “sapıklık, doğru yoldan çıkma durumu” (Üstünova, 2003: 339) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
a. “sapıklık, doğru yoldan çıkma durumu”

*... bunca günāha girmek gerek ḳazanduḳdan ṣoñra daḫı andan kişiye bunca teşvīş ve **azġunlıḳ** ḥāṣıl olup āḫiretde hisāb zaḥmeti olur (Mİ, 30a/27)*

azuḳsuzlıḳ, azuḳsuz+lıḳ biçiminde türeyen sözcük “azıksız olma durumu” (TDK, 2011: 216) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
a. “azıksız olma durumu”

*Éy oġul! Bilgil ki uş ben za‘īf pīr oldum, **azuḳsuzlıḳ** baña ġālib oldı (KN, 3/9)*

bād-efşānlıḳ, bād-efşān+lıḳ biçiminde türeyen sözcük “yelpaze sallayıcılık” anlamında soyut addır.

1. Addan “görev, statü” bildiren soyut ad yapar
a. “yelpaze sallayıcılık”

*Ḳuşlar sulṭānı Süleymān gibi (...) temennāsın dirken şāhin elması silāh çeküp ḳafada ṭurur, zerkeşī üsküffe başında, ṭāvus altun mirvaḥa omuzına bıraġub **bād-efşānlıḳ** ider (MZ, 66a/4)*

baġlulıḳ, baġlu+lıḳ biçiminde türeyen sözcük “kapalı olma durumu” anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
a. “kapalı olma durumu”

Ve ol nesne ki ḥāldan ḥāla dönderür, aña esbāb-ı żarurī dérler. Ve bu esbāb-ı żarūrī altı ḳısmdur. Biri havā, biri ṭa'ām, biri ḥareket ve sükün. Dördinci, uyḳu ve uyanuḳlıḳ. Béşinci, açuḳlıḳ ***bagḍulıḳ*** *(KN, 143/2)*

bahādurlıḳ, bahādur+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "bahadır olma durumu, özelliği, baturlık" (TDK, 2011: 233) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "cesurluk, kahramanlık"

baḫadurlıḡ*uñı vü erligüñi*

aduñı vü merdāne dirlügüñi (SNB, 161/3)

Andan soñra hīç muḥteşim ḳalmadı ki ṣan'at ögrenmediler; zirā vaḳt ola ki āṣl ve kök ve ***bahādurlıḳ*** *hīç fāyide étmeye (KN, 108/6)*

Eger yavaş olursa ḳorḳaḳdur dirler eger cür'et idüb ***bahādurlıḳ*** *iderse delüdür dirler (MZ, 43a/1)*

baḫıllıḳ ~ baḫillik ~ buḫulluḳ, baḫīl+lik ~ buḫul+luḳ biçiminde türeyen sözcük "cimri olma durumu, cimrilik" anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "cimrilik"

Birḳaç söz déyeyim ki sözde ***baḫıllıḳ*** *étmiş olmayam (KN, 124/6)*

Çün ṭa'āmı yidiler ev issi eyitdi ma'zūr düşer ki şarābumuz eksükdür ammā ***bahīllıḳ*** *şanmayasız (MZ, 20a/14)*

… bilgil kim ṣadaḳa virmekden murād ***baḫīllıḳ*** *ḫabāṣet gidermekdür (Mİ, 23b/31)*

… pes bu ṣıfatdan daḫı dünyā sevmek ve ***buḫulluḳ*** *ve ḥīle ve ḥırṣ ḳopar (Mİ, 29a/22)*

baḳḳallıḳ, baḳḳal+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "bakkalın işi" (TDK, 2011: 239) anlamına gelmektedir.

1. Addan "bir meslekle uğraşma/uğraş edinme" bildiren meslek adı yapar

a. “bakkalın işi”

... dürlü dürlü ṣan‘atlar ögrene birine ḳanā‘at itmeye ṣunuñ gibi kim her [hem] bazārlik ider ve hem ***baḳḳāllıḳ*** *ider ḳanda kim dünyā eline girecek yir olursa añа dürüşür (Mi, 39b/7)*

baylıḳ, bay+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "servet, zenginlik” (Gülensoy, 2007: 123) anlamında soyut addır. TaS.’de sözcük “zenginlik”; DS’de ise “baylık (I): mutluluk, refah, huzur, ferahlık; baylık (II): zenginlik; baylık (III): erkeklik; baylık (IV): gelişmiş, ergin, olgun” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 25 Şubat 2016).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
a. “zenginlik”

erüñ ***baylıġı*** *mālile degüldür*

niçe malluya yoḫsul diyü gül dur (RN-37a/373)

Ve ni‘met ḫod ol ḥürmet ardınca yügürü gelür; zirā sulṭān ‘izzeti ***baylıḳ*** *‘izzetinden artuḳdur ki pādişāh ḳullıġından semriyesin (KN, 155/10)*

bayramlıḳ, bayram+lıḳ biçiminde türeyen sözcük “bayramda verilen armağan; bayrama özgü olan” anlamında ad/sıfattır (TDK, 2011: 289).

1. Tabanın bildirdiği kavrama “özgü, mahsus” anlamı bildiren soyut ad yapar
a. “bayrama özgü verilen armağan”

... eger bayramda oġlancuḳlara ***bayramlıḳ*** *virse yaḫūd oġlanlar üstādına hediyelik veirse (Mİ, 22b/26)*

bazārlik, bazār+lıḳ biçiminde türeyen sözcük “pazarcının işi” anlamında meslek adıdır.

1. Addan “bir meslekle uğraşma/uğraş edinme” bildiren meslek adı yapar
a. “pazarcının işi”

... dürlü dürlü ṣan'atlar örgene birine ḳanā'at itmeye ṣunuñ gibi kim her [hem] ***bazārlik*** *ider ve hem baḳḳāllıḳ ider ḳanda kim dünyā eline girecek yir olursa añа dürüşür (Mİ, 39b/7)*

bāzirgānlık, bāzirgān+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "bezirgânın işi" (TDK, 27 Şubat 2016) anlamına gelmektedir.

1. Addan "bir meslekle uğraşma/uğraş edinme" bildiren meslek adı yapar
a. "bezirgânın işi, tüccârlık"

gemi issi bir ḫoş cühūd idi bay

bāzirgānlıġa *bulmış idi ḳolay (SNB, 197/5)*

Bu iş ***bāzirgānlıḳ****dur, anı bilmek ulu 'ilmdür (KN, 87/1)*

… ammā ravżada eydür ***bāzirgānlik*** *idecek mālından ayru mālı olsa yitecek deñlü ḥac vācib olur (Mİ, 26a/31)*

bed-baḫtlıḳ, bed-baḫt+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "mutsuzluk, bahtsızlık" (TDK, 2011: 292) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "mutsuzluk, bahtsızlık"

Diler-iseñ ki devletüñ dāyim ola, İslām buyruġında ol, anuñ ḫilāfın işleme, tā ***bed-baḫtlıḳ*** *yoreñe yörenmeye (KN, 16/4)*

bed-endīşelik, bed-endīşe+lik biçiminde türeyen sözcük "kötü düşünme durumu, hasetlik" anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "kötü düşünme durumu, hasetlik"

Şöyle gezer ki pāẕişāh kimseden ***bed-endīşelik*** *sizdi (MZ, 57b/11)*

bed-mestlik, bed-mest+lik biçiminde türeyen sözcük "çok sarhoş olma durumu" (Doğan, 2011: 313) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar

a. “çok sarhoş olma durumu”

Bed-mestlik *daḫı dürlü dürlü olur. Esrüklikde çoḳ söylemek* ***bed-nestlik****dür (KN, 62/4-5)*

bed-nāmlıḳ, bed-nām+lıḳ biçiminde türeyen sözcük “adın kötüye çıkmış olma durumu, kötü şöhretlilik” (Doğan, 2011: 313) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
a. “adın kötüye çıkmış olma durumu, kötü şöhretlilik”

Aduñ yaramaza çıḳa, éşün ḳuruñ arasında bed-nām ḳalasın. Çün aduñ olmaya; ***bed-nāmlıḳ****dan ölüm yigrekdür (KN, 78/6)*

beglik, beg+lik biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, soyut/somut ad olarak değerlendirmiştir. Araştırmacı, çeşitli anlamlara sahip olduğunu belrttiği sözcüğü ad/sıfat olarak “rütbeye sahip olma, ya da beyin statüsü; bir amire ya da eşe sahip olma” anlamlarına geldiğini, sözcüğün temel anamının ise “beyin statüsü/rütbesi ya da bu göreve uygun olma” anlamında olduğunu, daha sonra “beyin yönettiği ayrı bir yönetim” anlamına geldiğini söylemiştir (1972: 326). Tietze, sözcüğü üç ayrı maddebaşı yaparak ilkini soyut ad olarak “bey sıfatı; bey idaresi, küçük devlet”; ikincisinin “devlet malı”; bundan gelişen üçüncüsünün “basmakalıp, klişe sözler, müptezel” anlamlarına geldiğini ifade etmiştir (2002: 305). Gülensoy da “bey olma durumu; devetle ilgili; çok bilinen, basma kalıp” anlamlarına sözcüğe yer vermiştir (2007: 136). TaS.’de sözcük “küçük devlet başkanlığı” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 23 Şubat 2016).

1. Addan “görev, statü” bildiren soyut ad yapar
a. “makam, yöneticilik”

gerekmez baña ***beglik*** *ü taḫt-ı ‘āc*

yaraşmaz başumda benüm şimdi tāc (SNB, 51/15)

her birine aġu virdi bir direm

didi begler ***beglig****in size virem (KY, 20b/778)*

dünyanuñ ***beglig****ini ṣatdı bütün*

aḫiret sulṭānlıġın aldı ṣaṭun (GZ, 268a/2213)

Çün bunca kişi seni ***beglig****e ḳabul ḳıldılar sen daḫı göñlüñ gözin aç (MZ, 8b/14)*

Ḳul ki ḳulluḳdan ḳaça ḫocası mertebesin istemiş olur ***Beglik*** *isteyen ḳul tīz helāk olur (KN, 15/3)*

... sehl nesne eyledene sehl ḳullıḳ idene coḳ dürlü in'āmlar idermiş ulu ***beglik*** *ve tīmār idermiş (Mİ, 5a/30)*

benlik, ben+lik biçiminde türeyen sözcük "bir kimsenin öz varlığı, kişiliği, onu kendisi yapan şey, kendilik, şahsiyet" (TDK, 2011: 308) anlamına gelmektedir.

1. Zamirden soyut ad yapar
a. "can, ruh" (Doğan, 2011: 315)

Çün sen ölesin; seni ḳanda defn édelüm?" Eyitti: "Ol vaḳt beni ḳanda bulursañuz defn édüñ." Ya'nī ol vaḳt ***benlik*** *ḳalmaz, gevde ḳalur (KN, 113/9)*

ber-ā-berlıḳ, ber-ā-ber+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "beraber/eşit olma durumu, aynılık" anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "beraber/eşit olma durumu, aynılık"

bezenmiş yeşil ḳızıl u aġile

ber-ā-berlıḳ *éderdi uçmaġile (SNB, 34/6)*

berklik, berk+lik biçiminde türeyen sözcük "sağlamlık, metanet, şiddet, sertlik; güvenme, itimat" (TaS., 25 Mart 2016) anlamlarına gelmektedir.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "sağlam olma durumu, sağlamlık"

Çün bu gizlü 'illetleri gördüñ; āşikārasın daḫı ara. Aġzı ḳoḳusın ve burnı ḳoḫusın ve ḳulaġı ***berklig****in ve dişi dibin gör tā seni aldamayalar (KN, 93/5)*

beẕ-güherlik, beẕ-güher+lik biçiminde türeyen sözcük "kötü huylu, soysuz, mayası bozuk" (Korkmaz, 1973: 315) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "kötü huylu, soysuz, mayası bozuk"

*Saḥsar eyitdi: bu ḳarġa **beẕ-güherlig**inden ḳatuma geldi (MZ, 64a/3)*

beẕ-nāmlıḳ, beẕ-nām+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "kötü tanınma, adı kötüye çıkma" (Korkmaz, 1973: 315) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "kötü tanınma, adı kötüye çıkma"

*Dünyā **beẕnāmlıġı** ve āḫiret şermsārlıġı ḥāṣıl olur (MZ, 42b/7)*

bī-aṣıllıḳ, bī-aṣıl+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "nesepsizlik, sousuzluk" (Doğan, 2011: 316) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "nesepsizlik, soysuzluk"

*Ve eger bir kişiden bir vaḳt mürüvvetsüzlik gele, kendünüñ **bī-aṣıllıġı**na ṭanuḳlıḳ vérmiş ola (KN, 137/12)*

bī-çārelik, bī-çāre+liḳ biçiminde türeyen sözcük "biçare olma durumu, zavallılık, çaresizlik" (TDK, 2011: 331) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "biçare olma durumu, zavallılık, çaresizlik"

ḳatı şarṭ eyledi 'öşrini vire

***bi-çārelik** naṣībin kim gidere (RN-35b/360)*

bî-destlik, bî-dest+lik biçiminde türeyen sözcük "elsiz olma durumu" anlamında soyut ad olmakla birlikte metafor anlamda "yavaşlık, yavaş" anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar

a. “(met.) yavaşlık”

*döndi **bi-destlik** idüben zeyd hemān*

bir kılıç urdı başına nagehan (GZ, 245b/1572)

bilisüzlik ~~ bilüsüzlik, bilüsüz+lik biçiminde türeyen sözcük “bilgisiz olma durumu, cahillik” anlamında soyut addır (Clauson, 1972: 342).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
a. “bilgisiz olma durumu, cahillik”

*senüñ **bilisüzligüñ** ucından uş*

ḳızum gitdi ḳaldı sarāy içi boş (SNB, 186/3)

bilişlik, biliş+lik biçiminde türeyen sözcük “tanıdık olma durumu” anlamında soyut addır. TaS.’de sözcük “aşinalık, tanışıkık” anlamında kaydedilmiştir. Korkmaz, sözcüğü “arkadaşlık, dostluk” anlamını vermiştir (1973: 316).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
a. “aşinalık, tanışıklık”

*anuñıla **bilişlig**i var bigi*

küliçe ét öñine yuvar bigi (SNB, 160/12)

*Zīrūy eyitdi: Her çend ki öñdinden aramuzda **bilişlik** yoḳdur, illā mübārek yüzüni gördüm cānum seni sevdi (MZ, 29b/12)*

b. “arkadaşlık, dostluk”

*Dimişlerdür ki bir ekinci varıdı bir ılanıla bir ṭaġ eteginde **bilişlik** iderdi (MZ, 7b/12)*

birlik, bir+lik biçiminde türeyen sözcüğü Tietze, “bir olma durumu; beraberlik” anlamlarında soyut ad olarak değerlendirmiş ve “ile” ilgeciyle birlikte “beraber” anlamına geldiğini söylemiştir (2002: 354). Gülensoy, “bir ve tek olma; toplanmış, anlaşma; uyuşmuş; askerî birlik” anlamlarında sözcüğe yer vermiştir (2007: 149). TaS.’de “bir olma hâli, vahdaniyet, ahadiyet” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 23 Şubat 2016).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
   a. “bir olma durumu, vahdaniyet, ahadiyet”

*dilerdi ki **birlig**ini bildüre*

yéri gögi ʿilmiyile ṭoldura (SNB, 6/10)

*ger inanduñsa ḥaḳuñ **birlig**ine*

vér ṣalavāt iblīsüñ körligine (YZ, 67/995)

yūsuf eydür iy züleyhā şimdi sen

*tañrı **birligi**ne iḳrār eyle sen (KY, 52a/2065)*

ol didi kim ya resūl ẕikriderem

*allahuñ **birlig**ini fikriderem (GZ, 204b/317)*

sözüm kendüzümedür nükte degül

*bilüñ cān **birliği** ikilikde degül (RN-25b/248)*

*Meselā bir aḳça dersin, bir aḳça daḫı ḳarılsa iki olur, **birlik** gider. Yāḫud ṭoġurmaġ-ıla iki olur: ata-y-ıla oġul gibi. Pes her nesneye ki ḥaḳīḳat gözi-y-ile naẓar eyleyesin, **birlik** bulmayasın. Haḳīḳat **birlik** Tangrıya ṣādıḳdur ki ikilik aña yol bulmaz (KN, 10/9-10-11)*

*… farż-ı ʿayn olan ʿilm tañrı taʿālānuñ **birlig**in ve ṣıfatların delīli-y-ile bilmekdür (Mİ, 1b/12)*

   b. “beraberlik, bütünlük”

*ki göñlüm düzedür ü **birlik** éder*

ya furṣat gözedür ü dirlik éder (SNB, 286/7)

*hem islām ehlinüñ ol **birlig**ini*

birbiriyle gökçek dirligini (GZ, 240b/1426)

... iş bilür kişiler dimişlerdür ki, çeri çoġından endīşe eylemegil gönül ***birlig****in istegil kendü işüñe ṣābit ḳadem ol (MZ, 48b/10)*

c. "beraber"

yūsuf eydür ***birlik*** *olmaya yaḳīn*

git ḳatumdan zaḥmet eyleme hemīn (KY, 16b/620)

ne böyle cünbīşile ola dirlik

ne böyle dirligile ola ***birlik*** *(RN-24b/237)*

bizārlıḫ, bizār+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "bezginlik, bıkkınlık" (Ayverdi, 2010: 157) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "bezgin/bıkkın olma durumu"

çabaladı étdi öküş zārılıḫ

cānından hem olmışdı ***bizārlıḫ*** *(SNB, 291/13)*

bolluḳ, bol+luḳ biçiminde türeyen sözcük "bol olma durumu; parasal bakımdan rahatlık; fazlalık; her şeyin bol olduğu yer" (TDK, 2011: 375) anlamlarında soyut/somut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "ferahlık, verimlilik"

yédi yıl yaġmur yaġar otlar bite

bolluḳ *ola bata cihān ni'mete (YZ, 49/729)*

bulanıḳlıḳ, bulanıḳ+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "bulanık olma durumu" (TDK, 2011: 407) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "bulanık olma durumu"

Suyı su üstine dökmekden ***bulanıḳlıḳ****dan artuḳ nesne ḥāṣıl olmaya (KN, 205/5)*

buñalsılıġ, buñalsı+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "bulantı, sıkıntılı, sıkışık durum" (Cin, 2012: 472) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "bulantı, sıkıntılı, sıkışık durum"

buñalsılıġ *olsa añа degin*

güder dincligini gözetmez begin (SNB, 188/9)

bütünlük, bütün+lük biçiminde türeyen sözcük "bütün olma durumu, tamamiyet" (TDK, 2011: 426) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "bütün olma durumu, tamamiyet"

... ḥükmi birle 'amel eyleyüb imānuñ ***bütünlig****inden baña şefḳat idesin (MZ, 32b/10)*

büyüklik ~ büyüklük, büyük+lük/+lik biçiminde türeyen sözcük "yücelik (greatness), irilik (bigness)" anlamıda soyut addır (Clauson, 1972: 304).

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "büyük olma durumu"

...mecmū' gökler ***büyüklüg****i 'arş* ***büyüklüg****i ḳatında bir na'l ḳadar degüldür dünya* ***büyüklüg****ine nisbet ve daḫı göge baḳıcaḳ bunı añlaya kim bu ḳamu göklerde ve 'arşda bir ḳarış ḳadar yir yoḳdur (Mİ, 29b/25-26)*

b. "irilik, kocamanlık"

Çü sen kendü hevāna uyub gövden ***büyüklig****ine baḳub bizüm yurdumuza yavuz ḳaṣd eyledüñ (MZ, 50a/11)*

c. "genişlik" (Üstünova, 2003: 362)

... eger ṭurur ṣuda murdār olsa ṣunuñ ***büyüklig****i şöyle olsa kim dört yanından ölçeler her yanından on arşun ola (Mİ, 10a/2)*

cāhillıḳ, cāhil+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "bilgisizlik, deneyimsizlik" (TDK, 2011: 434; Üstünova, 2003: 363) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
   a. “bilgisizlik, deneyimsizlik”

*Ve éveceklik étme ki éveceklik ikinci **cāhıllıḳ**dur (KN, 95/1)*

*... bilgil kim ekṣer nefs ġālib olduġı **cāhillıḳ**dan olur zīrā kişi olur kim dīnine ziyān iden nenüñ gibi işdür nenüñ gibi ṣıfatdur bilmez (Mİ, 30a/6)*

casūslıḳ, casūs+lıḳ biçiminde türeyen sözcük “casūs olma durumu” (TDK, 2011: 446) anlamında soyut addır.

1. Addan “görev, statü” bildiren soyut ad yapar
   a. “ajanlık”

*bir kişi **casuslıġa** gönderdiler*

var ‘arablar ḳandadur gör didiler (GZ, 256b/1873)

cāẕūluḳ, cāẕū+luḳ biçiminde türeyen sözcük “sihirbazık, büyücülük” (Cin, 2012: 476) anlamına gelmektedir.

1. Addan “bir meslekle uğraşma/uğraş edinme” bildiren meslek adı yapar
   a. “sihirbazık, büyücülük”

*ya ḫoẕ **cāẕūluḳ** mı ḳılursın eyit*

ḫaber yārdan mı bilürsin eyit (SNB, 45/4)

cehdlıḳ, cehd+lıḳ biçiminde türeyen sözcük “gayret/çaba sarf etme durumu” anlamında soyut addır.

1. Addan “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
   a. “gayret/çaba sarf etme durumu”

şeh eydür ṭuruñ bir kezin gidelüm

*ne kim **cehdlıḳ** var ise édelüm (SNB, 145/13)*

cevherlik, cevher+lik biçiminde türeyen sözcük “cevher olma durumu” (Doğan, 2011: 326) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
   a. "cevher olma durumu"

Pes güneş ki cevherdür, heyūlā daḫı cevherdür. Bu ***cevherlik*** *sebebi-y-ile güneş muttaṣıl oldı heyūlāya; zīrā güneş dört 'anāṣıruñ birindedür (KN, 191/5)*

çoḳluḳ, çoḳ+luḳ biçiminde türeyen sözcüğü Tietze üç ayrı maddebaşı olarak ele almıştır. Bunlardan ilkini ad olarak "çok olma durumu, kesret" anlamında souyut ad; ikincisini "büyük sayıda" anlamında sıfat ve üçüncüsünü ""çok, fazla, ciddî olarak" anlamlarında zarf olarak değerlenirmiştir (2002: 527-528). TaS.'de "çokluk (çokluğ): 1. servet, zenginlik, 2. çok zaman, uzun zaman, 3. çok, pek çok, birçok, 4. kesret" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 22 Şubat 2016).

1.Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar

   a. "çok olma durumu, kesret"

Eyitdi: Anlaruñ ***çoḳluġı*** *ve ḳuvvetleri ẓāhirdür (MZ, 45b/9)*

Görmez misin bir pādişāh bir feth eylese, ol pādişāh sıduġı kişi ne ḳadar kem-ise şâ'irler ol pādişāhuñ düşmeni ḳādırlıġın ve anuñ çerisi ***çoḳlıġın*** *ve yéri ṣarplıġın şi'rlerinde ögerler (KN, 115/5)*

Ammā ol ki issiden olur ya ḳan ġalebesinden olur ya ṣafrā ***çoḳluġından*** *olur (EM, 43b/3)*

... pes 'aḳlı olan adam bunları añup gendü ḫorlıġın ve 'acizlıġın bilüp tekebbürlik itmek gerek tekebbürligüñ sebebi māl ***coḳlıġı****ladur (Mİ, 32b/6)*

cömerdlik, cömerd+lik biçiminde türeyen sözcük "cömert olma durumu, ahilik, semahat, mürüvvet" (TDK, 2011: 471) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
   a. "cömerd olma durumu, ahilik, semahat, mürüvvet"

Yük götürici oluñ tā emīn olasız. Telefkārlıġı ***cömerdlik*** *sanmañ (MZ, 7b/4)*

Adamlıḳ dédükleri ***comardlıḳ*** *ṣuretidür, cān ṭoġrulıġıdur (KN, 194/12)*

*... comard dimezler belki **comardlıḳ** oldur kim bir kişi virdügin ḥaḳḳıcun vire (Mİ, 30/17)*

b. "ihsan"

dilümüzce bir nükte dédi evit

*ki **cömerdlıġı** kendü kīseñden ét (SNB, 152/11)*

***cömerdlik** ḳıla ḳıyāmetde Çalap*

baġışlaya ḳulların ol ferd rab (YZ, 95/1419)

cüvān-mardlıḳ, cüvān-mard+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "civanmert olma durumu" (TDK, 2011: 469) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "civanmert olma durumu"

*Ve **cüvān-mardlıḳ** yolı oldur ki emāneti alasın, saḳlayasın, gérü selāmet issine degüresin (KN, 85/3)*

çepellik, çepel+lik biçiminde türeyen sözcük "murdar/pis olma durumu" anlamında soyut addır. DS'de "çepellik (I): çamurlu, kirli yer; çepellik (II): çalılık; [çepellik (III)]: yağmurlu, bozuk hava" anlamında kaydedilmiştir[71] (TDK, 29 Şubat 2016).

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "murdar/pis olma durumu"

bu 'ālem işine ṭolaşıcaġaz

***çepellik**lerine bulaşıcaġaz (SNB, 356/5)*

çevüklik, çevük+lik biçiminde türeyen sözcük "çevik olma durumu, çabuk ve süratli davranma, atiklik; çevikçe davranış" (Ayverdi, 2010: 226) anlamında soyut addır.

[71] TaS'de "çepel" sözcüğü için "kirli, pis, murdar; pislik; bataklık" anlamları verilmiştir. "pislik" anlamının tanıklandığı örneklerden *kış çepellik ola dir ilk yaz kurak // az yağa yağmur demişler ittifak (Melhame XIV-XV. 63-2)* beyitinde *çepellik* "pislik" anlamında değil; DS'de yer alan "yağmurlu, bozuk hava" anlamında olmalıdır (TDK, 29 Şubat 2016).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
   a. “çevik olma durumu, çabuk ve süratli davranma, atiklik”

*ne ḳuş kim **çevüklik**de oranı yoḫ*

sīmurġı elikdüreler anı yoḫ (SNB, 203/14)

çirkinlik, çirkin+lik biçiminde türeyen sözcük “çirkin olma durumu” (TDK, 2011: 551) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
   a. “çirkin olma durumu”

*Pes ḫūb-ṣūretden ve ḫūb-siretden **çirkinlik** néce gele? (KN, 32/3)*

daġallıḳ, daġal+lıḳ biçiminde türeyen sözcük “hilekârlık, oyun” (Doğan, 2011: 330) anlamına gelmektedir. DS’de sözcük “zayıflık, sıskalık” anlamında yer almaktadır (TDK, 25 Mart 2016).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
   a. “hilekârlık, oyun”

*Ve düşmen eyü söyledügine ve güldügine aldanma. Ve düşmenden alḳış ve du‘ā éşidürseñ anı **daġallıḳ** bil. Ve düşmeni ḫor görme (KN, 114/5)*

delülik, delü+lik biçiminde türeyen sözcük “deli olma durumu, cinnet” (TDK, 2011: 617) anlamında soyut addır. EM’de de sözcük *ẕikr-i esma-i emraz* başlığı altında hastalık adı olarak geçmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
   a. “deli olma durumu”

***delüligi** cāhil ḫamiyyet ṣanır*

önegüligi ḫırlu niyet ṣanur (SNB, 176/14)

*Eger **delülik** ve hünersüzlik-ile etmek ve ad ele getüribilür-iseñ delü ve hünersüz ol (KN, 27/15)*

*... pes bu nesne ḳatı **delülik** ve ‘aḳlsuzluḳdur (Mİ, 36b/13)*

2. Nitelik adından hastalık adı yapar
a. “deli olma durumu, cinnet”

*Zīrā içkici esrümek çepel olur Esrüklik **delülik** olur. Daḫı bir dürlü renc olur Pes ol nesneye becid olma ki anuñ ḫāṣılı renc ola. Ve **delülik** ve melāmetlik ola (KN, 54/8-9)*

Arapça	**Farsça**	**Türkçe**
المالخوليا	دیوانکی	***delülik** (EM, 68b)*

derinlik, derin+lik biçiminde türeyen sözcük “bir şeyin dip tarafının yüzeye, ağza olan uzaklığı” (TDK, 2011: 636) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
a. “bir şeyin dip tarafının yüzeye, ağza olan uzaklığı”

zindān içre bir ḳuyu var gey derin

*ḳırḳ ḳulaç **derinlig**i var ol yirüñ (GZ, 277a/2485)*

*... bu didügümüz ṣularuñ **derīñlig**i şöyle gerek kim eli-y-ile avuclayıcaḳ dibi açılmaya (Mİ, 10a/10)*

dervişlik, derviş+lik biçiminde türeyen sözcük “derviş olma durumu” (TDK, 2011: 640) anlamında soyut addır.

1. Addan “statü” bildiren soyut ad yapar
a. “derviş olma durumu”

*Bilgil kim tamām **dervīşlik** oldur ki dāyim mücerred ola ki tecrīd ve yegānelik ‘ayn-ı taṣavvufdur (KN, 200/2)*

*... her kimüñ ki maḳṣūdı dünyā olsa her gün anuñ ġuṣṣasında olup āḫiret ḳaydın unutsa allāh ta‘ālā dünyedeki işlerin ṭaġıda dürüşüp yirine getürmeye **dervişlik** ḳorḳusın içinden çıḳarmaya (Mİ, 37b/8)*

destgīrlik, destgīr+lik biçiminde türeyen sözcük “yardımcılık” (Özavşar, 2009: 224) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
   a. “yardımcılık”

*Hācet vaḳtında seni saḳlayub **destgīrlik** iderler. Hiç ḥālde yardımların senden kesmeyeler (MZ, 11a/10)*

dilīrlik, dilīr+lik biçiminde türeyen sözcük “cesurluk, yiğitlik” (Doğan, 2011: 336) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
   a. “cesurluk, yiğitlik”

*Pes bir dilīr kişi gerek ki ḳorḳmadın assı ṭama‘ına kāsid ala. Müsāfere ḫod dédüm, uzaḳ yollar kesmekdür. İkisine daḫı **dilīrlik** gerek ve ṭoġrulıḳ ve dīndārlik gerek ki kendü assısı-y-ıçun ḫalḳ ziyānın istemeye (KN, 135/3)*

dinçlik ~ dınçlıġ, dinç+lik biçiminde türeyen sözcük “dinç olma durumu, zindelik, mecal” (TDK, 2011: 670) anlamında soyut addır. TaS.’de “dinçlik (dınçlık): rahat, huzur, asayiş” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 22 Şubat 2016).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
   a. “rahat, huzur, asayiş”

buñalsılıġ olsa añа degin

*güder **dinclig**ini gözetmez begin (SNB, 188/9)*

*bañа oldı ol uyḫudan **dinçlik***

sümügüm içinde ḳurıdı ilik (SNB, 194/1)

*İy añа her ne kim didüñse benüm **dınçlıġ**um ve rāḥatlıġum içün dirsin (MZ, 34a/12)*

   b. “(met.) sükunet, esenlik, esenlikte olma” (Canpolat ve Önler, 2007: 124)

*Fi’l-cümle ḳocalara āsāyiş ve ḳulaḳ **dinçlig**i dükelinden yégrekdür (EM, 58b/9)*

dindārlıḳ, dindār+lıḳ biçiminde türeyen sözcük “dindar olma durumu” (TDK, 2011: 670) anlamında soyut addır.

1.Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “dindâr olma durumu”

*... dükeli dāniş ve ehliyyet birle ārāste ve leṭāfet-i tab‘ ve saḫavet ve şecā‘at ve **dīndārlıḳ** birle meşhūr ve eyü hulk birle mevṣūf (MZ, 7a/5)*

*Ve tamām **dindārlıḳ**dandur ki satar-iken yalan söyleme ki kāfire Müsülmāna almaḳda satmaḳda yalan söylemek yaramaz (KN, 136/1)*

dirilik ~ dirlik ~ dirlük, diri+lik/+lük biçiminde türeyen sözcük “hayat, ömür” anlamında soyut addır (Clauson, 1972: 546; Tietze, 2002: 627). Ayrıca Tietze, sözcüğün orta hecesinin düşmesiyle oluşan *dirlik* biçimimini üç ayrı maddebaşı olarak vermiştir. Bunlardan ilkini “hayat, ömür”, bundan gelişen ikinci ve üçüncüsünü sırasıyla “sağlık, huzur”, “geçim, nafaka, geçim tahsisatı; bir ailenin yıllık yiyecek, içecek ve geyeceği; varlık, servet” anlamlarında aktarmıştır (2002: 628). TaS.’de “dirlik (dirilik): 1. yaşayış, hayat, sağlık, geçim, 2. tahsisat, ödenek”; DS’de ise “dirilik (II): irilik, büyüklük, dirilik (III): iyi geçinme; dirilik (IV): açıkgözlülük”, “dirlik (I): sağlık, dirlik (II) [dirlig, diriyh-1]: servet, varlık, geçimin yolunda olması; dirlik (III): [diriyh-2] 1. bir ailenin yıllık, yiyecek içecek ve giyeceği, 2. maaş; dirlik (IV): hayvan yiyeceği, yem; dirlik: mutluluk” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 22 Şubat 2016).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “diri ve hayatta olma durumu” (Doğan, 2011: 337)

*... zīrā ölüm-ile uyḫu ikkisi birdür. Ammā bir **dirilik**-ile yaṭur, bir ölmiş yaṭur (KN, 74/5)*

b. “ömür, hayat”

işüm bitmiş ayruḫ baña ne gerek

*bu **dirlik**den āḫir ölüm yégrek (SNB, 147/14)*

*baña sensiz **dirlik** olmasun helāl*

sensin āḫirāb-ı ḫayvānum benüm (KY, 18b/691)

***dirlig**üñüzi ġanimet bilüñüz*

baṭıl işi ḳoñ müslimān oluñuz (GZ, 237b/1338)

*erenlerdür bu **dirlige** erenler*

yüzin ma'şūḳanuñ muṭlaḳ görenler (RN-10a/78)

*gerekdür kişiye çun eyü **dirlik***

ḥarāmdan ḳaç bu durur (saña) erlik (KEMŞ-16b/327)

*Bu gün ki bu 'ömrüm ılduzı ḳarardı ve **dirlig**üm güneşi fenā ṣayrulıġına degdi (MZ, 7a/13)*

*Çün aduñ olmaya, nā-çār etmegüñ daḫı olmaya. Pes ol **dirlik**den ölüm yigrek ola (KN, 78/12)*

*Ṭoḳuzıncı, mücāma'āt eylemekde ifrāṭ étmeye ki ol **dirlig**ün ṭarāvetin giderür ve tendüsütlige noḳṣānı vardır (EM, 59a/10)*

*... bundan ṣoñra bilgil kim her kişinüñ kefeni **dirlig**inde geydügine göredür eger **dirlig**inde ince bizler geyürse ölücek daḫı ince bizden ideler (Mİ, 20a/28)*

c. "geçim, nafaka"

*bir gün şāh Ardaşīr atalıḳ şefḳatinden ve 'ayāli turdı ḳızı evine vardı ḥālin **dirlig**in ṣordı (MZ, 17b/8)*

d. "huzur, refah"

*çü **dirlik** dizgüni elden çıḳar*

belā kişi boynına çılbur daḳar (SNB, 202/4)

*budur ol **dirlig**ümüñ ser-māyesi*

ḫıżr-ı zinde (āb-ı) ḥayvānum benüm (KY, 12b/453)

*düşmenlerile daḫı dōst **dirlig**in dirilüñ ki dōstlıḳ arta ve düşmenlik eksile (MZ, 7b/8)*

e. "dostluk"

ki gönlüm düzedür ü birlik éder

*ya furṣat gözedür ü **dirlik** éder (SNB, 286/7)*

dostlıḳ, dost+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "dost olma durumu; dostça davranış" (TDK, 2011: 707) anlamlarında soyut addır.

1. Addan "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "dost olma durumu"

*... bilür kişinüñ düşmanlıġı bilmez kişinüñ **dostlıġ**ından yigdür (MZ, 6b/3)*

*Ve dosta ki ödünç véresin gérü ol vérmeyince dileme ki **dostlıḳ** düşmenlige döner (KN, 84/1)*

*... ve daḫı destūrsız bir kişinüñ sürülmiş ya ekilmiş yirinde namāz ḳılmak mekrūhdur meger kim aralarında **dostlıḳ** ola bellü bile kim ol ḳadarca nesne-y-içün incinmez (Mİ, 14a/21)*

dünyelik ~ dünyālik, dünyā/dünye+lik biçiminde türeyen sözcük "mal, mülk, servet, para" anlamında soyut addır. DS'de sözcük "sahur yemeği" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 24 Şubat 2016).

1. Addan "özgü, mahsus" anlamında soyut ad yapar
a. "dünyaya ait şeyler, mal-mülk, servet, para"

ne gönülde var çirk ne dilde şirk

*ne ol fikri kim **dünyelik** dir ü irk (SNB, 22/4)*

*dimegil kim **dünyelig**im yoḳ durur*

himmetüñ var ise māluñ çoḳ durur (KY, 42a/1652)

*Bilgil éy oġul ki: Ādem oġlı ṭabī'atı şöyle gelmişdür ki cehd eyleyüp **dünyālik** kesb eyleye ve ol kişi kim kendü ḳatında 'azīz ü sevgülürekdür, aña ḳoyup gide (KN, 4/9)*

dūn-himmetlik, dūn-himmet+lik biçiminde türeyen sözcük "isteksizlik, iştahsızlık" (Doğan, 2011: 339) anlamına gelmektedir.

1. Addan “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
a. “isteksizlik, iştahsızlık”

*Andan ḫal‘at ve at ve tımar ṭartınma ve anlaruñ tımarın artuḳ eyle. Ol vaḳt māla taṣarruf étme. Ve **dūn-himmetlik** eyleme ki maḳṣūduñ ḥaṣıl ola (KN, 175/13)*

dükkān-dārlıḳ, dükkān-dār+lıḳ biçiminde türeyen sözcük “dükkan sahibi olma” (Doğan, 2011: 340) anlamına gelmektedir.

1. Addan “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
a. “dükkân sahibi olma durumu”

*Bilgil éy oġul! Evvel eyittüm-idi ki pīşeleri ẕikr eyleyem. Ġaraż pīşelerden **dükkān-dārlıḳ** degül. Her iş ki kişi anı işleye ve elinde ola, aña pīşe dérler (KN, 124/8)*

düşmenlik ~ düşmanlıḳ, düşman/düşmen+lıḳ/+lik biçiminde türeyen sözcük “düşmanca duygu veya davranış, yağılık, hasımlık, adavet, muhasamat, husumet, antagonizm” (TDK, 2011: 741) anlamında soyut addır.

1. Addan “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
a. “düşmanca duygu veya davranış, yağılık, hasımlık”

*ḳıyās eyle **düşmenlıġı** kim nola*

çü mīrāṣ bigi atadan il ḳala (SNB, 286/8)

*... eger ṭoġru daḫı söylese inanmazlar ve düşmenlerile daḫı dost dirligin dirilüñ ki dostlıḳ arta ve **düşmenlik** eksile (MZ, 7b/9)*

*Hünersüz kişi-y-ile dostlıḳ étme ki hünersüz kişi ne dostlıġa yarar ne **düşmanlıġa** (KN, 43/5)*

*... şunuñ gibi kim bir nesneyi görür **düşmenlik** añlar ve ḳorḳar (Mİ, 29a/33)*

düşvārlıḳ ~ düşḫārlıḳ, düşḫār+lıḳ ~ düşvār+lıḳ biçiminde türeyen sözcük “güçlük, zorluk, sıkıntı” (Demirci ve Korkmaz, 2008: 323) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
a. “güçlük, zorluk, sıkıntı”

döndi eydür ***düşẖārlıḳ*** *ṣoñı feraḥ*

çün buñaldum ḳayġumuz ṭartdum teraḥ (YZ, 81/1209)

ṣūret yıḳılmadın kibri yıḳagör

bu ***düşvārlıḳ*** *maḳāmından çıkagör (RN-12a/102)*

düzenlik, düzen+lik biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "rahat, asayiş, barışıklık, dirlik, intizam"; DS'de "geçim, uyuşma" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 25 Şubat 2016).

1. Addan "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "rahat, huzur, yaşayış"

düzenlik *bozuldı vü oldı ẖarāb*

bugün ṭanışup şöyle gördük ṣavāb (SNB, 241/14)

buşu derler baña key bāhaduram

düzenlik *bozmaġa her ḳaduram (RN-20a/189)*

eblehlik, ebleh+lik biçiminde türeyen sözcük "ebleh olma durumu, eblehleşme" (TDK, 2011: 752) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "ebleh olma durumu, eblehleşme"

cühūda daḫı döndi vü eyle dér

ki ***eblehlik*** *étme vü ögü[ñi] dér (SNB, 208/12)*

edebsizlik ~ edebsüzlik, edebsiz/edebsüz+lik biçiminde türeyen sözcük "utanmazlık, sıkılmazlık, terbiyesizlik, şirretlik" (TDK, 2011: 755) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "utanmazlık, sıkılmazlık, terbiyesizlik, şirretlik"

ki yad yérde süci içüp yatmaġıl

***edebsüzlik** olur anı étmegil (SNB, 139/3)*

*... pes namāz ḳılurken göñül tañrıya yöneliicek ḳatı **edebsizlik** ve küstāḫlık olur (Mİ, 12b/7)*

egrilik, egri+lik biçiminde türeyen sözcüğü Clauson maddî ya da manevî olarak "çarpıklık (crookedness)" anlamında soyut ad olarak değerlendirmiştir (1972: 115). TaS.'de sözcük "fenalık, kötülük, hiyanet"; DS'de ise "hırsızlık" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 25 Şubat 2016).

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "eğri olma durumu" (Doğan, 2011: 343)

*ḥīç **egrilik** ḳılmaduḳ bunda size*

and içerüz and vérürseñüz bize (YZ, 77/1144)

*Eger bir kişi **egrilik** ile gelmiş ola, ṭoġru olmaz. Néte ki bir aġaç egri bitmiş olsa yonmaġ-ıla ṭoġru olmaz (KN, 24/5)*

ekincilik, ekinci+lik biçiminde türeyen sözcük "çiftçilik, ziraat" (TaS., 25 Mart 2016) anlamına gelmektedir.

1. Fâil adından "bir meslekle uğraşma/uğraş edinme" bildiren meslek adı yapar
a. "çiftçilik, ziraat"

*Kırḳ üçinci bāb, **ekincilik** ve ḳalañ pīşeler işin bildürür (KN, 188/2)*

ekinlik, ekin+lik biçiminde türeyen sözcük "ekin ekilmiş yer" (TDK, 2011: 766) anlamına gelmektedir. TaS.'de sözcük "ekilmiş yer, üzerinde arpa, buğday gibi şeyler bitmiş olan yer; mezra, çiftlik; …defa ekecek kadar yer"; DS'de de "evlerin önündeki küçük çiçeklik; ekin ekilmiş yer" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 28 Şubat 2016).

1. Addan yer adı yapar
a. "ekin ekilmiş yer, (met.) bahçe, tarla"

*'ömrüm **ekinlig**inden ben ḥāṣılumı götürdüm*

od bıraġısaduñ sen añsuzda ḫırmānuma (SNB, 121/3)

Éy oġul! Bilgil ki benüm gidecegüm gün yaḳındur, sen daḫı benüm ardumca gelmegüñ yaḳındur. Bu cihān bir ***ekinlik*** *gibidür (KN, 5/9)*

... eger ḳadı olmazsa müfti yaḫūd beg ola durduḳları yir şehre ulaşuḳ olsa kim ara yirde ***ekinlik*** *ve otluḳ olmasa (Mİ, 19a/12)*

eksiklik ~ eksüklik, eksük+lik biçiminde türeyen sözcük "eksik olma durumu, eksik olan miktar, noksan, nakisa, fikdan" (TDK, 2011: 771) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "eksik olma durumu"

Dīv bu sözden ḳaḳıdı. Ṣandı kim anlar anuñ ***eksüklig****in ister (MZ, 23b/2)*

Yönin yazıcılara duttı, eyitti: "Her şenbe güni yazumda ***eksüklik*** *buluram; zirā āḏine yazmazam (KN, 161/5)*

... velīler payġāmberler tevbesi ḳarşu ṭa'atları ve 'amelleri artduḳca ol öñdinki ṭā'atları ***eksiklik****lerinden idi (Mİ, 36a/35)*

ekşilik, ekşi+lik biçiminde türeyen sözcük "ekşi olma durumu; ekşi tat" (TDK, 22 Mart 2016) anlamlarına gelen soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "ekşi olma durumu"

Küjen ṣovuḳdur, ḳurudur, ḫām(ı) ḳābż ve olmışı müshildür, issilige yaḳındur, ***ekşilig****ile ṣafrāyı ṣır ve ṣovuḳlıġıyla ḥarāreti sākin éder (EM, 31b/9)*

b. "ekşi tat"

Ve aḳ zāc ki dadında birez ***ekşilik*** *vardur issidür (EM, 18a/3)*

emīnlik, emīn+lik biçiminde türeyen sözcük "güvenilir olma durumu, güvenilirlik" (Doğan, 2011: 345) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar

a. “güvenilir olma durumu, güvenilirlik”

Ve ḥaccuñ yaraġı béşdür: Bir varup gelince azuḳ kendüye ve evine. İkinci yol ***emīnlig****i. Üçünci āzādlık. Dördinci reṣīdelik. Béşinci selāmet-i bedendür (KN, 18/11)*

endīşelik, endīşe+lik biçiminde türeyen sözcük “düşünceli olma durumu” anlamında soyut addır.

1. Addan “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “düşünceli olma durumu”

Zenc eyitdi: Hiç şek degüldür ki işbu faṣlı dükeli ‘āḳıbet ***endīşelig****idür (MZ, 43a/9)*

erlik, er+lik biçiminde türeyen sözcüğün Clauson “erkeklik (manliness, virility)” anlamında soyut ad olduğunu söylemiştir (1972: 229). Tietze, sözcüğü iki ayrı maddebaşı yaparak ilkini “yiğitlik, kahramanlık, mertlik” anlamında soyut ad, ikincisini ise “bir hisarın askerlere mahsus meskeni” anlamında yer adı olarak değerlendirmiştir (2002: 735). Gülensoy, “erkeklik” anlamını vermiştir (2007: 339). TaS.’de “erlik: 1. erkeklik, 2. yiğitlik, kahramanlık, mertlik, 3. tarikatta bir aşama”; DS’de “erlik (II): 1. mertlik, yiğitlik, erkeklik, 2. meni; erlik (III): evlenecek çağa gelmiş kız” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 22 Şubat 2016).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “yiğitlik, kahramanlık”

ġarīb ādemi gör niçe ṭutdı ḫoş

ger ***erlik*** *gerekse gelüñ görüñüş (SNB, 69/10)*

bir ‘alem virdi didi kim var bugün

erlig*ini sen daḫı göster bugün (GZ, 261a/2011)*

Eger aṭa ana ḥaḳḳın dīn yöninden añlamasañ ***erlik*** *ve mürüvvet yöninden añla ki aṭa ana senüñ olmaġuña sebebdür, beslemegün aṣlıdur (KN, 21/6)*

b. “(met.) erkeklik, erkeklerde cinsel güç” (Canpolat ve Önler, 2007: 129)

Eger buçuḳ direm anuñ balından yéyü bilseler ***erlig****e ve cimā‘a iştihā getürmege andan üstün nesne yoḳdur(EM, 11a/1)*

2. Addan “özgü, mahsus olma” anlamında ad yapar

a. “erkeğe ait olan, erkekte bulunan”

Balıḳ issirekdür, ***erlik*** *ṣuyın arturur (EM, 2b/15)*

esirlik, esir+lik biçiminde türeyen sözcük “esir olma durumu, tutsaklık, kölelik” (TDK, 2011: 816) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “statü” ifade eden soyut addır

a. “kölelik”

dīnine girsem ḳabūl itse ol beni

ḳurtaraydum ben ***esirlik****den anı (GZ, 277b/2496)*

esrüklik, esrük+lik biçiminde türeyen sözcük “sahoşluk” (TaS., 25 Mart 2016) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “sarhoşluk, sarhoş olma durumu”

Esrüklik *daḫı bir dürlü delülikdür. Bed mestlik daḫı dürlü dürlü olur.* ***Esrüklik****de çoḳ söylemek bed-mestlikdür (KN, 62/3-4)*

eşeklik, eşek+lik biçiminde türeyen sözcük “anlayışsızlık ve kaba davranış” (TDK, 2011: 823) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “(met.) anlayışsızlık ve kaba davranış”

İy ḫrīş nefs kendü ayaġuñla ölümüñe ḳarşu varduñ ***eşeklig****ünden çaḳal sözine uyub belā dāmına düşdüñ (MZ, 6a/3)*

Her işde kim olasın, kişilikden geçme ***eşeklik*** *ile söyleme (KN, 118/12)*

évecеklik, évecek+lik biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “acelecilik” (TDK, 1 Mart 2016) anlamında kaydedilmiş soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “aceleci olma durumu”

évecekligi *‘ādet édinmegil*

saña ṣormayınca sözi démegil (SNB, 22/14)

Ve hīç işde kendü işüñ düzeninden ġāfil olma ki işinden ġāfil olmaḳ ikinci aḫmaḳlıḳdur. Ve ***évéceklik*** *étme ki* ***évéceklik*** *ikinci cāhıllıḳdur (KN, 95/1)*

evcümenlik, evcümen+lik biçiminde türeyen sözcük “ev işlerinden anlama, beceriklilik” (Doğan, 2011: 348) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
a. “ev işlerinden anlama, beceriklilik”

Ve ‘avrat alursañ resīde alġıl ki atası anası evinde ***evcümenlik*** *görmiş ola (KN, 102/7)*

eydicilik, eydici+lik biçiminde türeyen sözcük “şarkıcılık” (Doğan, 2011: 349) anlamına gelmektedir.

1. Fâil adından “bir meslekle uğraşma/uğraş edinme” bildiren meslek adı yapar
a. “şarkıcılık”

Bunuñ gibi ḳul her pīşe ki Tangrı vére başara ḫāṣṣa ***eydicilik*** *(KN, 89/2)*

éylük ~ eylik ~eyülik ~ eyülük, eyü+lik/+lük biçiminde türeyen sözcük “iyi olma durumu, güzellik, ihsan, nezaket” vb. anlamlarda soyut addır (Clauson, 1972: 53; Tietze, 2002: 759; Gülensoy, 2007: 444). Tietze, ekin yuvarlak ünlülü olmasının bir istisna olduğunu belirterek Doerfer’ın bu gelişimi *eyülik* > *eylük* biçiminde göçüşme ile açıkladığını ifade etmiştir (2002: 659).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
a. “güzellik, ihsan, nezaket”

ne ***eylük*** *kim étmek gerek étgil*

gider olıcaḳ ḳayġusuz gitgil (SNB, 18/2)

eytdi seni melik inder ṭur örü

éylük *geldi muştuluḳ ṭur gel ü berü (YZ, 50/736)*

size yavuz ṣanan ***eylik*** *görmesün*

ḳayġu sanan şāzılıġa irmesün (KY, 42a/1666)

ṣabır ḳandayısa ***eylük****dür işi*

müdām āzād ider yād u bilişi (RN-27b/271)

… ḫalāyıḳ birbiriyile ***eylük*** *ve iḥsān birle dirlik itsünler (MZ, 39b/14)*

Ve ***eyülük*** *étmege peşimān olma ki* ***eyülük*** *ve yavuzlıḳ cezāsı dünyāda ve āḫiretde daḫı saña érişür (KN, 24/12-13)*

Çün sen anlaruñ ḥaḳḳın bilmeyesin; kendü ḥaḳḳun bilmemiş olursın. Eyle olsa ḥīç ***eyülig****e lāyıḳ olmazsın (KN, 21/8)*

… bilgil kim dükeli ***eylük****ler ve ni'metler ve rāḥatlar ḥaḳ ta'ālādandur (Mİ, 6a/11)*

fālcılıḳ, fālcı+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "falcının yaptığı iş, bakıcılık" (TDK, 2011: 848) anlamına gelmektedir.

1. Fâil adından "bir meslekle uğraşma/uğraş edinme" bildiren meslek adı yapar
a. "falcının yaptığı iş, bakıcılık"

Ve nücūmdan daḫı fāyide dutılmaz; tā taḳvīm baġlamayınca ve mevlūd dutmayınca ve ***fālcılıḳ*** *étmeyince ol 'ilmden fāyide dutılmaz (KN, 125/13)*

ferrāşlıḳ, ferrāş+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "döşeme ve süpürgecilik işini yapma" (Doğan, 2011: 352) anlamına gelmektedir.

1. Fâil adından "bir meslekle uğraşma/uğraş edinme" bildiren meslek adı yapar
a. "döşeme ve süpürgecilik işini yapma"

Şöyle ki bir kişi ***ferrāşlıġa*** *yarar, aña şarābdārlıḳ vérme (KN, 179/9)*

fużullıḳ ~ fużullıḫ, fużul+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "böbürlenme, kibir" (Cin, 2012: 522) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "böbürlenme, kibir"

anı kim diler eyleye 'ışḳ esīr

*eñ öñdin **fużullıḫda** burnını sır (SNB, 132/2)*

*ṣuçum yoḫ **fużullıḳ** ḫoẕ eylemeyem*

baña söylemeyince daḫı söylemeyem (SNB, 159/7)

ġaddārlıḳ, ġaddār+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "gaddar olma durumu, kıyıcılık" (TDK, 2011: 898) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "gaddar olma durumu, kıyıcılık"

*Anuñ mekrinden emīn hiç olımazam ve **ġaddārlıġın** ḫayālümden giderimizem (MZ, 33a/12)*

ġāfillik ~ ġāfillıḳ, ġāfil+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "aymazlık" (TDK, 2011: 898) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "aymazlık"

çaḳal sözine aldanup şindi uş

*ṣıġır bigi **ġāfillik** olmaya ḫoş (SNB, 217/3)*

*uyanuḳlıḳ degül yolda **ġāfillıḳ***

uzatma ḳo ṣaġıncı bunca yıllıḳ (RN-13b/120)

*… ehl-i īmān olan sözde ḫaṭa olmaḳ birle küfr olmaz dimek **ġāfillıḳdur** maġrūrlıḳdur (Mİ, 5a/24)*

ġalabalıḳ, ġalebe+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "çok sayıda insanın bir araya gelmesiyle oluşan insan topluluğu" (TDK, 2011: 1272) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından topluluk adı yapar
a. "çok sayıda insanın bir araya gelmesiyle oluşan insan topluluğu"

*… daḫı ṭoġru ḥacerü'l-esvede vara öpe eger **ġalabalıḳ**dan öpemezse elin degüre (Mİ, 27a/3)*

ġammazlıḳ, ġammaz+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "ispiyonculuk" (Doğan, 2011: 354) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "söz taşıma, arkadan konuşma"

*yūsuf eydür **ġammazlıḳ** işüm degül*

ġammaz olan kişiler éşüm degül (YZ, 27/398)

*Eger bir 'ayyār bir yol üstinde oturmış olsa ve bir kişi andan geçse ve bir kişi daḫı ḳılıç elinde ardınca anı isteyü gelse ki öldüre, sorsa ki 'Uşbundan bir uşbunuñ gibi kişi geçdi mi?' Ne cevāb vére? Eger geçdi dér-ise **ġammāzlıḳ** etmiş ola.' (KN, 196/14)*

ġariblıḳ ~ ġarīblıḫ, ġarib+lıḳ/+lıḫ biçiminde türeyen sözcük "garip olma durumu, kimsesizlik, zavallılık, bîçârelik; gurbet elde olma durumu, yabancılık; dokunaklılık, içe dokunma hâli; alışılmamış, yadırganacak durumda olma, tuhaflık, acâyiplik, garâbet" (Ayverdi, 2010: 401) anlamlarında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "gurbet elde olma durumu, yabancılık"

eger sen bu aradan uş gidesin

*ne bilem **ġarīblıḫ**da kim nédesin (SNB, 52/14)*

*ḥālümi gör bu **ġariblıḳ**da benüm*

kim nice oldı baña aḥvāl (ü) kār (KY, 13a/472)

ġarıblıġ*-ıla ḳana döner baġır*

meṯseldür yérinde ṭaş olur aġır (KN, 54/5)

geñezlik, geñez+lik biçiminde türeyen sözcük "kolaylık, suhulet" anlamında soyut addır (TaS., 22 Şubat 2016).

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "kolaylık, suhulet"

*Pes Çalab ḳullarına **geñezlik** diledi, ḳatılıġı ḳullarına revā görmedi (KN, 14/8)*

*Ve anı ḳaynadup ṣuyın çıḳarsalar ki serḫasa ḳatalar ki 'avrat içse **geñezlig**ile ṭoġura (EM, 10b/10)*

geñşeklik, geñşek+lik biçiminde türeyen sözcük "gevşeklik, acz, dermansızlık" (TaS., 25 Mart 2016) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "gevşeklik, acz"

*Tā sende cehd ü dilīrlik görmeyeler senden ne çeriñ ḳorḫa ve ne düşmenüñ. Eger sende birez ḳorḫu veyā **geñşeklik** göreler, biñ cānuñ var-ısa birin ḳurtarmayasın (KN, 78/4)*

gerçekçilik, gerçekçi+lik biçiminde türeyen sözcük "gerçekleri söyleme ve doğruları konuşma durumu" (Doğan, 2011: 356) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "gerçekleri söyleme ve doğruları konuşma durumu"

*Ey oġul! Söz söyleyici ve söz bilici ol; illā yalancı olma. **Gerçekçilik** ile ma'rūf ol. Eger bir żarūret olup yalan söyleyesi olur-ısañ ḳabūl édeler (KN, 34/11)*

gerçeklik, gerçek+lik biçiminde türeyen sözcük "doğruluk, dürüstlük, sahilik, hakikat" (TaS., 24 Şubat 2016) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "doğruluk"

ḥaḳiḳat dininüñ ***gerçekligini***

hem erkānun yolın gökçekligini (GZ, 240b/1425)

germlik, germ+lik biçiminde türeyen sözcük "sıcaklık" (Doğan, 2011: 356) anlamına gelmektedir

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "sıcaklık"

Aruḳluḳ tābi'dür mizāc ***germligine*** *(KN, 142/11)*

gicelik, géce+lik biçiminde türeyen sözcük "…. ait olma, … mahsus" anlamında soyut addır.

1. Addan "… ait olma, … mahsus" anlamında sıfat yapar
a. "geceye mahsus/ait"

ortada peyġamber ol şah-ı imam

şankim ondört ***gicelik*** *aydur tamam (GZ, 211b/531)*

Çün 'iddet temām oldı, şanasın on dört ***gicelik*** *dutılmış aydan bedr ṭoġdı (MZ, 60b/7)*

giñlik ~ genlik, géñ+lik biçiminde türeyen sözcük "geniş olma durumu" anlamında soyut addır. TaS.'de "geñlik (giñlik): bolluk, genişlik, ferahlık" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 28 Şubat 2016).

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "genişlik"

Ve daḫı savaşda dilir olma ki çeriyi yéle véresin. Ve gen daḫı olma ki kendü ***genligüñ*** *ile çeriyi sıyasın (KN, 175/4)*

… ol ṭurur şu degirmi yā şobı olsa ***giñligi*** *şol ḳadar olsa kim bir yanından ābdest alıcaḳ bir yanı deprenmeye ol şu murdār olmaz (Mİ, 10a/4)*

gökçeklik, gökçek+lik biçiminde türeyen sözcük "güzellik" (TaS., 24 Şubat 2016) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar

a. “güzellik”

ḥaḳıḳat dininüñ gerçekligini

*hem erkānun yolın **gökçekligini** (GZ, 240b/1425)*

gölgelik, gölge+lik biçiminde türeyen sözcük “gölge altında bulunulan yer” (TDK, 2011: 960) anlamına gelmektedir. Gülensoy sözcüğe “gölgelik” anlamında yer vererek Anadolu Ağızlarında “şemsiye” anlamına geldiğini aktarmıştır (2007: 379).

3. Addan “için, uygun” anlamı bildiren sıfat yapar

a. “gölge için”

ḥaḳ ta‘ala emri der rıẕvāne dir

***gölgelik** ṭon vara ol sultāne dir (GZ, 196b/84)*

görklülik, görklü+lik biçiminde türeyen sözcük “güzel, çekici olma durumu” (Üstünova, 2003: 413) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “güzel, çekici olma durumu”

*… ‘ucb oldur kim gendü mālına ya **görklülig**ine yā hünerine ya bir dürlü faẓīletine inanup gendüzin ulu görür (Mİ, 32b/10)*

güçsüzlük, güçsüz+lük biçiminde türeyen sözcük “güçsüz olma durumu, aciz, iktidarsızlık” (TDK., 22 Mart 2016) anlamında soyut addır. EM’de de sözcük *ẕikr-i esma-i emraz* başlığı altında hastalık adı olarak geçmektedir.

1. Addan hastalık adı yapar

a. “güçsüz olma durumu, iktidarsızlık”

Arapça Farsça Türkçe

*المعجز ناتوانی **güçsüzlük** (EM, 68a)*

gümüşlük, gümüş+lük biçiminde türeyen sözcük “gümüş olma durumu” anlamında addır.

1. Addan "… ait olma, … mahsus" anlamında sıfat yapar
   a. "gümüş olan"

*... ḥācetinden artuḳ iki yüz direm **gümüşlik** nesneye güci yite ḳurbān itmek vācibdür (Mİ, 23a/26)*

günlük ~ günlik, gün+lik biçiminde türeyen sözcük "bir gün zarfı" anlamında soyut addır (Clauson, 1972: 732). Tietze, "filan gün için yeterli olan" anlamını vermiştir (2009: 212). Gülensoy, "o günkü, o günle ilgili; üzerinden gün geçmiş veya geçecek; her gün yapılan, her gün yayımlanan, her gün çıkan; günü gününe tutulan hatıra; günce" anlamlarına geldiğini belirtmiştir (2007: 396). TaS.'de "günlük (II): gündelik, ücret" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 24 Şubat 2016).

1. Addan "süreç" bildiren sıfat yapar
1.1. Sayılarla birlikte
   a. "üzerinden gün geçmiş veya geçecek"

benüm şānuma geldi yol yürimek

niçeme ki ṭartımaz isem emek

*bu yigirmi **günlik** yol ben niçe*

varam iki üç günde érte géce (SNB, 289/11)

düşmeyicek ortaya ṭaglar iri

*görüridi ol iki **günlük** yeri (GZ, 208b/438)*

*bu beş **günlik** 'ömür bu ḫarca yetmez*

ṣaġır mı ḳulaġuñ niçün işitmez (RN-14a/125)

*… ol deñizden añaru bir ulu biyābān var şöyle kim dört biş **günlik** yir (MZ, 9a/7)*

*… bes bunlaruñ gibi adam erken ölürse kırk **günlük** evlü olursa bir yıllıḳ zevāle divşürmek dürüstdür (Mİ, 39b/6)*

gürbüzlük, gürbüz+lük biçiminde türeyen sözcük "gürbüz olma durumu" (TDK, 1 Mart 2016) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
a. “gürbüz olma durumu”

*ki **gürbüzlik** ü güc ile bitmez iş*

velī ‘aḳl u tedbīr ile bitmez iş (SNB, 176/12)

güstāḫlıḫ, güstāḫ+lıḫ biçiminde türeyen sözcük “küstah olma durumu veya küstahça davranış” (TDK, 1 Mart 2016) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
a. “küstah olma durumu veya küstahça davranış”

*dédi gerçi **güstāḫlıḫ** éderem*

gerek bileven çün tizcek giderem (SNB, 66/9)

güyendelik, güyende+lik biçiminde türeyen sözcük “söyleyicilik” (Doğan, 2011: 360) anlamına gelmektedir.

1. Fâil adından “bir meslekle uğraşma/uğraş edinme” bildiren meslek adı yapar
a. “söyleyicilik”

*Ammā pīşe ki ‘ilme ta‘alluḳ dutar, **güyendelik** ve na’l-bendlik ki at sayrulıġın bile ve daḫı yapıcılıḳdur (KN, 125/2)*

ḫacāletlıḳ, ḫacālet+lıḳ biçiminde türeyen sözcük “utanma durumu” (Üstünova, 2003: 421) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
a. “utanma durumu”

*… ‘izzet ve ikrām birle günāhı aġır geleni ṭamuya iledeceklerdür ḫorlıḳ ve **ḫacāmetlıḳ** birle kāmu ḫalāyıḳı ta‘ālā ḥażretine getürüceklerdür (Mİ, 3b/22)*

ḥācetmendlik, ḥācetmend+lik biçiminde türeyen sözcük “ihtiyaç sahibi olma, muhtaçlık” (Doğan, 2011: 362) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “ihtiyaç sahibi olma, muhtaçlık”

*Hem ol ḥācetmend ol dilek ile senüñ yesirüñdür. Ve démişlerdür ki **ḥācetmendlik** ikinci yesirlikdür. Ve yesirlere raḥmet gerekdür (KN, 122/10)*

ḥāciblik, ḥācib+lik biçiminde türeyen sözcük “hacibin yaptığı iş, gördüğü görev” (Doğan, 2011: 362) anlamına gelmektedir.

1. Fâil adından “görev ve statü bildiren” soyut ad yapar
a. “hacibin yaptığı iş, gördüğü görev”

*Ve ol ki ḫazīnedārlıġa yarar **ḥāciblik** vérme. Ve her bir kişinüñ bir dürlü işi vardur (KN, 179/10)*

ḫādımlıḳ, ḫādım+lıḳ biçiminde türeyen sözcük “hadım olma durumu, hadımın yaptığı iş” (Doğan, 2011: 362) anlamına gelmektedir.

1. Fâil adından “görev ve statü bildiren” soyut ad yapar
a. “hadım olma durumu, hadımın yaptığı iş”

*Ol ḳul ki **ḫādımlıġa** yaraya, ‘alāmeti oldur ki: Derisi ḳara yüzi türş baldırı ince burnı kéçi barmakları ḳısa boyı egrirek boynı ince (KN, 89/6)*

heftelik, hefte+lik biçiminde türeyen sözcük “herhangi bir hafta süren” (TDK, 2011: 1025) anlamına gelmektedir.

1. Addan “süreç” bildiren sıfat yapar
a. “herhangi bir hafta süren”

*Pes tenüñ ve cānuñ diñlenür. Bir **heftelik** ḫumār senden gider (KN, 55/7)*

haḳīrlik, hakīr+lik biçiminde türeyen sözcük “değersizlik” (Korkmaz, 1973: 360) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
a. “değersizlik”

*… ṣaġ kişi kendözin ṭabīb eline virmek bilmezlikden ola ve ben kendü **haḳīrlig**üm avcınuñ ünegüligin bilürem (MZ, 10b/13)*

ḥaḳşināslıḳ, ḥaḳşinās+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "herkesin hakkını gözetme, haktanırlık" (Doğan, 2011: 363) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "hakşinas olma durumu"

*... anuñ ḥażretinde yüz suyı ḥāṣıl olub bir mertebeye irem vefā-dārlıḳ ve **ḥaḳşināslıḳ** yirine getürmiş olam (MZ, 44a/8)*

*Eger sipāhīler comardlıġı 'ayyārlar comardlıġı gibi olursa, tamām sipahılıḳ 'ayyārlikdür; lākin kerem ve ḳonuḳ aġırlamaḳ ve **ḥaḳ-şināslıḳ** ve arı ṭon geymek ve çoḳ silāḥ getürmek gerek ki sipāhī de çoḳ ola (KN, 197/9)*

ḥammāllıḳ, ḥammāl+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "hamal olma durumu ve hamalın yaptığı iş" (Doğan, 2011: 365) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "hamal olma durumu ve hamalın yaptığı iş"

*Ṭoḳuz ay **ḥammāllıḳ** çeküp ve elinde ve ayasında götürüp besler (KN, 20/4)*

ḥalāllıḳ ~ ḥelāllıḳ, helāl+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "helâl olma durumu" anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "helal olma durumu"

***helāllıḳ** dilendi dölendi gönül*

üzerü aġır oldı dizgin yürül (SNB, 171/8)

*... ammā ḳul ḥaḳḳı olan günāh gitmez anuñ çāresi budur kim ḥaḳ issinden **ḥalāllıḳ** dileye (Mİ, 6b/33)*

ḫāmlıḳ, ḫām+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "ham olma durumu" (TDK, 2011: 1039) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "ham olma durumu, deneyimsizlik"

... elbette fil loḳması serçe ḳurṣaġına ṣıġmaz, pes rāyı ***ḫāmlıḳ****dan ve ‘ilmi eksüklikden artuḳ nesne umdı (MZ, 58a/5)*

ḫanlıḳ, ḫan+lıḳ biçiminde türeyen sözcük “han olma durumu; hanın egemenliğindeki ülke; hanın yönetimi” (TDK, 2011: 1043) anlamlarına gelmektedir.

1. “Unvandan topluluğa ait toprak, ülke ve yönetim şeklini” bildiren yer adı yapar
a. “hanın yönetimindeki bölge”

benüm enṣarıla ***ḫanlıḳ*** *sözüm var*

o yārenlerile ḫalvet sözüm var (GZ, 223b/917)

ḫarāmīlıḳ, ḫarāmī+lıḳ biçiminde türeyen sözcük “hırsızlık, haydutlık” (TDK, 2011: 1045) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
a. “hırsızlık, haydutluk”

er olmayan erlik olur ṭoġrulıḳ

ḫarāmīlıḳ *étmiş isem ve oġrulıḳ (SNB, 303/10)*

... üç kişi düzilüb ***ḫarāmīlıġa*** *çıḳdılar (MZ, 18a/10)*

ḫarāblıḳ, ḫarāb+lıḳ biçiminde türeyen sözcük “harap olma durumu, yıkkınlık” (TDK, 2011: 1046) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
a. “harap olma durumu, yıkkınlık”

Pādişāh ḫānedānı ‘adl-ıla olur ābādān ve ẓālim ḫānedām ẓulm ile olur virān; zīrā ḥakīmler démişlerdür ki ‘ālemüñ şādılıġı çeşmesi ‘ādil pādişāhdur ve ‘ālemüñ ***ḫarāblıġı*** *ẓālim pādişāhdur (KN, 182/10)*

... göñülden ḳorḳu cıḳmaḳ göñül ve dīn ***ḫarāblıġına*** *delīldür cāhillıḳ ‘alāmetidür (Mİ, 5a/24)*

harām-zādalıḳ, harām-zāde+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "piçlik, piç olma" (Doğan, 2011: 365) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "piçlik, piç olma"

Eger bilüp i'tiḳād-ıla dedi-y-ise pes kāfir ḳılduġı nikāh dürüst olmaya. ***Harām-zādalıḳ*** *ṣābit ola (KN, 41/11)*

ḫarclıḳ, ḫarc+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "ufak tefek gereksinimler için harcanacak para" (TDK, 2011: 1047) anlamında somut addır.

1. Addan nesne adı yapar
a. "ufak tefek gereksinimler için harcanacak para"

Bu ḳış anda ḳışlayayın. Sañā daḫı ***ḫarclıḳ*** *ḳoyayın ben gelince sen ḳapunı yab otur (MZ, 53b/7)*

ḥarīṣlıḳ, ḥarīṣ+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "açgözlü olma durumu" anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "açgözlü olma durumu"

... zīrā bu nesne ***ḥarīṣlıḳ****dan dünyā sevmekden olur (Mİ, 39b/9)*

ḥastalıḳ, ḥasta+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "canlılarda organların yapılarında ve işlevlerinde görülen bozukluk, sağlık durumu bozuk olma hâli" (Ayverdi, 2010: 479) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "sağlık durumu bozuk olma hâli"

Ve bu ża'īf şöyle diledi ki bu risālede ẕikr olınan otları seçe çıḳara, ḳanḳısı ḳanḳı ***ḫastalıġa*** *münāsibdür ayru ayru yaza ta'yīn eyleye (EM, 40a/13)*

... ammā ḫastaya sen daḫı eyit dimeyeler zīrā şāyed ***ḫastalıḳ*** *zaḥmetinden ḳaḳıya eyitmezem diye kāfir ola (Mi, 20a/7)*

ḫasūdlıḳ, ḫasūd+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "kıskançlık" (Boz, 2012: 335) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "kıskançlık"

çün uġrı yoldaşı başını virür

***ḫasūdlıḳ** bil seni yavlaḳ düşirür (RN-32b/327)*

ḫazīnedārlıḳ, ḫazīnedār+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "hazinedarın yaptığı iş" (TDK, 2011: 1077) anlamına gelmektedir.

1. Fâil adından "statü ve görev" bildiren soyut ad yapar
a. "hazineyi yönetme görevi"

*Bunuñ gibi ḳul ögretmege ve kedḫudā ḳılmaġa ve yazıcılıḳ ve **ḫazīnedārlıḳ** vérmeg[e] yarar. Ve bunuñ gibi ḳul her işe berk ve inaḳ olur (KN, 88/12)*

ḥāżırlıḳ, ḥāżır+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "hazırlanmak için gereken şey veya durumların bütünü" (TDK, 2011: 1076) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "hazır olma durumu"

*... ammā naṣīḥat işitdügüñden ṣoñra ġāfil ola kim nāgāh şeyṭāna uyup eydesin çün gönül **ḥāżırlıġı**-ıla ḳılınmayan namāz ḳabūl olmazımış (Mİ, 13a/18)*

hediyelik, hediye+lik biçiminde türeyen sözcük "armağan olarak verilmek için hazırlanmış şey" (TDK, 2011: 1079) anlamında addır.

1. Tabanın bildirdiği kavrama "özgü, mahsus" anlamı bildiren soyut ad yapar
a. "armağan olarak verilmek için hazırlanmış şey"

*... eger bayramda oġlancuḳlara bayramlıḳ vire yajūd oġlanlar üstādına **hediyelik** virse zekāt niyyetin itse dürüstdür (Mİ, 22b/26)*

helāklik, helāk+lik biçiminde türeyen sözcük "yok olma durumu" (Üstünova, 2003: 434) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "helâk olma durumu"

*... ma'nisi budur kim **helāklik** olsun sa̓na kim ḳarındaşuñuñ boynın kesdün (Mİ, 34b/8)*

2. Addan soyut ad yapar
a. "ölüm" (Canpolat ve Önler, 2007: 139)

*... ya yaramaz 'alāmetlerdendür ki **helāklig**e delālet éder (EM, 50b/15)*

ḫıyānetlik, ḫıyānet+lik biçiminde türeyen sözcük "kalleş olma durumu" anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "kalleş olma durumu"

*İrte oldı er ü 'avret ḳāżīya vardılar, erüñ ṭoġrulıġı 'avretüñ **ḫıyānetlig**i ẓāhir oldı (MZ, 59b/6)*

hīçlik, hīç+lik biçiminde türeyen sözcük "hiç olma durumu" (TDK, 2011: 1098) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "hiç olma durumu"

*... ḥaḳ ta'ālanuñ birligi ve ululıġı ve kemālı 'ilmin ve ḳudretin gendinüñ ḫorlıġın ve **hīçlig**in añlaya (Mİ, 38b/7)*

ḫorlıḳ, ḫor+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "değersizlik" (Korkmaz, 1973: 367) anlamında soyut addır. TaS.'de sözcük "zillet" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 26 Şubat 2016).

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "değersiz olma durumu, değersizlik"

ne yol bilür idi ki gide ne iz

şu ***ḫorlıḳ****da cānı degüldi ‘azīz (SNB, 163/4)*

Ṭoġru tedbīr ve ṣavāb oldur ki aşaḳlıḳdan ululıġa degesin ve kendözüni ***ḫorlıḳ****dan ḳurtarasın (MZ, 30a/8)*

‘İlm ve dāniş istemek ululuḳ ve yigreklik istemek olur. Dāniş istememek kemlik ve ***ḫorlıḳ*** *istemek olur (KN, 29/5)*

... pes ‘aḳlı olan adam bunları añup gendü ***ḫorlıġı****n ve ‘acizlıġın bilüp tekebbürlik itmek gerek (Mİ, 32b/6)*

ḫoşlıḳ ~ hoşluḳ, hoş+lıḳ/+luḳ biçiminde türeyen sözcük “hoş hal” anlamında soyut addır (Tietze, 2209: 329). TaS.’de sözcük “tatlı, güzel, hoş” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 22 Şubat 2016).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
a. “hoş hal, sıhhat”

İy benüm oġlanlarum gerek ki ***ḫoşlıḳ*** *deminde birbirimüzile nice dirilürsemüz nāḫoşlıḳ vaḳtında daḫı eyle dirilüñ (MZ, 8a/6)*

Ve her biri bu eyitdüklerümüzden çün i’tidāl ḥālında ola; ādem ḥālı daḫı ***ḫoşlıḳ****da ve ṣıḥḥatda olur (KN, 143/6)*

... yigirmi dört direm sikencübīne ḳatsalar ṭalaḳlu kişiye yédürseler ol gün ***ḫoşluḳ*** *bula (EM, 6b/13)*

b. “güzellik”

kişi süci içmek oḫtın öñer

göñül ***ḫoşluġ****ile içerse siñer (SNB, 308/14)*

ilāhī sen ḳolay it kullaruña

ki ***ḫoşlıḳlarıla*** *varam evüñe (KEMŞ-10a/187)*

… ḥarām şarābı esrimeginden dünyānuñ az ***ḫoşlıġı****na aldanduñız (MZ, 10a/10)*

Eger ittifaḳ düşüp żarūret ile gitmek olursa, Çalab raḥmet ḳılup bir ***ḫoşluḳ*** *vérürse ki evündekiden yig ola, zinhār hergiz evüñi añma. Yurd ol aracuġı bil ki sañа* ***ḫoşluḳ*** *ola (KN, 49/15, 50/1)*

… pes iḫlāṣ-ıla ve göñül ***ḫoşlıġ****ıla virmek gerekdür (Mİ, 23b/31)*

ḫoşnūdlıḳ, ḫoşnūd+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "hoşnut olma durumu" (TDK, 2011: 1112) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "hoşnut olama durumu"

Firaḳ vaḳtında viṣāl ḥālında, ve tevbīḫ ve 'itāb ve men' ve ḳabūl ḥālında ve vefā ve cefā ve gile ve ***ḫoşnudlıḳ*** *ḥālında yérlü yérinde déyesin (KN, 153/5)*

… imdi tañrı ta'ālanuñ ***ḫoşnūdlıġ****ın ḳazanmaḳ tañrı ta'ālā kişinüñ ṭaşına ve içine farż itdügi 'ibādetleri yirine getürmek birle olur (Mİ, 29a/5)*

ḫūblıḳ, ḫūb+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "güzel olma durumu, güzellik" anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "güzellik, hoşluk"

ol ḳadar ḥūb idi yūsuf iy cüvān

vaṣfa ṣıġmaz ***ḫūblıġ****ı budur beyan (KY, 7a/245)*

Güneş yüzinden ḫācil olurdı ***ḫūblıḳ****da naẕīri yoġıdı (MZ, 59a/6)*

ḫurdegirlik, ḫurdegir+lik biçiminde türeyen sözcük "sözde kusur ve ayıp arama" (Korkmaz, 1973: 368) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "sözde kusur ve ayıp arama durumu"

Ḫūrdegirlik *itmege utandılar (MZ, 15b/7*

Ve ṣoḥbeti eyüler ile ola. Ve ḫalḳ ıla ***ḫurde-gīrlik*** *étmeye (KN, 203/2)*

hurremlik, hurrem+lik biçiminde türeyen sözcük "gönül açma, günül açıcılık" (Korkmaz, 1973: 368) anlmında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "gönül açma, günül açıcılık"

*Hezār şāẕi ve **hurremlıḳ** birle yola girdiler (MZ, 36b/7)*

hünersüzlik, hünersüz+lik biçiminde türeyen sözcük "hünersiz olma durumu" (TDK, 2011: 1120) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "bilgisizlik" (Doğan, 2011: 374)

*Emīn degül kişiden gümān-ıla emīn olma ki gümān-ıla aġu içmek bilmezler işidür. Eger delülik ve **hünersüzlik** ile etmek ve ad ele getüribilür-iseñ delü ve hünersüz ol (KN, 27/15)*

ḥürmetsüzlik, ḥürmetsüz+lik biçiminde türeyen sözcük "saygısızlık" (Doğan, 2011: 374) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "saygısızlık"

*Ve kendüzüñi tekellüf birle yoḳaru aġdurma; tā **ḥürmetsüzlik** ile aşaġa inmeyesin (KN, 119/7)*

ıraḳlıḳ, ıraḳ+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "uzak olma durumu" anlamında soyut addır. TaS.'de sözcük "uzaklık" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 28 Şubat 2016).

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "uzaklık"

*Ey oġul! Eger ittifaḳ düşüp pādişāha ḥāşiyet olasın ne ḳadar ki pādişāh seni kendüye yaḳın ḳıla, añа ġırre olma, yaḳınlıġından ḳaç, ammā ḳulluġından ḳaçma; zirā pādişāh yaḳınlıġından ıraḳlıḳ ḳopar ve ḳullıḳdan **yaḳınlıḳ** ḳopar (KN, 154/7)*

*... eger ḥac farż olan ‘avrat olursa üç günlik yol olmazsa ka‘benüñ **ıraḳlıġı** eri destūrınsuz ve ḳavmı ḫısmı bile olmadın varmaḳ dürüstdür (Mİ, 26b/1)*

ısızlıḳ, ısız+lıḳ biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “ıssızlık, tenhalık, yalnızlık; ıssız, tenha, boş” (TDK, 1 Mart 2016) anlamlarında kaydedilmiştir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
a. “tenhalık, yalnızlık”

*ṭaġa ṭaşa **ışızlıġa** ṭutdı yol*

şanasın ḥılabandorus idi ol (SNB, 164/12)

‘ışḳ-bāzlıḳ, ‘ışḳ-bāz+lıḳ biçiminde türeyen sözcük “sever görünme, yalancı âşıklık” (Doğan, 2011: 374) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
a. “sever görünme, yalancı âşıklık”

*Ammā şarāb içmek, kengel eylemek, **‘ışḳ-bāzlıḳ** eylemek dükeli yigitler işidür (KN, 64/8)*

ikilik, iki+lik biçiminde türeyen sözcük temel olarak “birden fazla olma ve tek olmama durumu, iki olma durumu” (Doğan, 2011: 377) metaforla da “ayrı gayrı olma” anlamında soyut addır. Tietze, “kararsızık” anlamında soyut ad olarak değerlendirmiştir (2009: 379). Gülensoy da “ikisi bir arada, iki taneden oluşmuş, iki tane alabilen” anlamını vermiştir (2007: 428).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
a. “birden fazla olma ve tek olmama durumu”

*Niẓām-ı ‘ālem şöyle iḳtizā éder ki biri ḳahir ola, biri maḳhür, biri rızḳ yéyici, biri rızḳ vérici; tā bu **ikilik** ṭanuḳ ola Tangrı te‘ālā birligine (KN, 12/4)*

b. “ayrı gayrı (olma)”

ben senüñem sen benüm iy cān (u) dil

*birlik eyle gel **ikilig**i ḳoġıl (KY, 16b/615)*

sözüm kendüzümedür nükte degül

bilüñ cān birliġi **ikilikde** *degül (RN-25b/248)*

ikiyüzlülik, ikiyüzlü+lik biçiminde türeyen sözcük "inandığı, düşündüğü gibi davranmama, özü sözü bir olmama, riya, riyakârlık, mürailik" (TDK, 2011: 1167) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "özü sözü bir olmama, riya, riyakârlık"

Uṣṣuñı sözüñden artuḳ eyle. Hergiz **iki yüzlülik** *étme. Ve iki yüzlü kişiden ıraḳ ol (KN, 119/2)*

imāmlıḳ, imām+lıḳ biçiminde türeyan sözcük "imam olma durumu" (TDK, 2011: 1181) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "statü, görev" bildiren soyut ad yapar
a. "imam olma durumu"

… ammā eger uyanlarda 'avrat daḫı olsa imām ol 'avratlar **imāmlıġı***na niyyet ide eger itmezse ol 'avratlaruñ namāzı dürüst olmaz (Mİ, 11b/4)*

incelik, ince+lik biçiminde türeyen sözcük "ince olma durumu" (Doğan, 2011: 380) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "ince olma durumu"

Ol ḳul ki ma'īşet içün alasın, 'alāmeti oldur ki her nesnesi mu'tedil ola: uzunlıġı ḳısalıġı, aruḳluġı semizligi, aḳı ḳızıl, yoġunluġı **inceligi***, saçı derisi yufḳalıġı (KN, 88/5)*

illik, il+lik biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "musalaha, müsalemet, dostluk, barışlklık; itaat, inkıyat; memleket malı, beylik" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 1 Mart 2016). SNB'da *il* sözcüğü *icāzet véresin ḳuluñuz varam // eger il ü eger*

yaġısa görem (64/11) beytinde "dost, hısım, akraba" (TDK/TaS., 1 Mart 2016) anlamında tanıklanmaktadır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "musalaha, müsalemet, dostluk, barışıklık"

anuñ ılduzı benden alçaḫ durur

*aramuzda **illik** hem ancaḫ durur (SNB, 286/6)*

imāmetlıḳ, imāmet+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "imam olma durumu; imamın görevi" anlamında soyut addır.

1. Addan "görev, statü" bildiren soyut ad yapar
a. "imamlık"

*… lāḥiḳ lāḥiḳa mesbūḳ mesbūḳa **imāmetlıḳ** itmek revā degül ḳan aldurup ḳolın bağlamış kişi ḳan aldurmayana **imāmetlıḳ** itmek revā degüldür (Mİ, 16b/33)*

iminlik, imin+lik biçiminde türeyen sözcük "emin olma durumu, mâumiyet[72]" anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "emin olma durumunu"

… iki ḳorḳuyı bir arada cem' itmedüm ve iki eminligi daḫı bir yirde cem' itmedüm (Mİ, 36b/38)

b. "(met.) rahatlık, huzurluk"

*… ben senüñ ṭoġrulıġuñ ve eyü ṭarikün bilürem ammā gönül **iminligi** içün and yirine gelsün (MZ, 32b/10)*

[72] Bu anlam için bk. *eminlik* maddebaşı (Ayverdi, 2010: 340).

iplik ~ iblik, ip+lik biçiminde türeyen söcüğün Tietze, "ip malzemesi, tire" anlamına geldiğini belirtmiştir (2009: 404). Banguoğlu ise ekin sözcüğe kalıplaşmış olduğunu ifade etmiştir (1938: 101-102).

1. Kalıplaşarak addan küçültme bildirir

ḳara biz naḫdan ṣaçıldı idi

*ḳara **iplik** aḫdan seçildi idi (SNB, 237/10)*

eytdiler neñ var getürgil görelüm

*bir kelepçük **iplig**üm var iy ulum (KY, 13b/495)*

*... eger **iblig**e dizilmiş nesneyi yuda bir ucı elinde olsa çekse girü çıḳarsa orucı ṣınmaz (Mİ, 25b/23)*

irilik, iri+lik biçiminde türeyen sözcük TaS'de "sertlik, kabalık, katılık, huşunet; şişlik"; DS'de "kalbur, elek üzerinde kalan iri şeyler; iri şeylerin konulduğu yer; kuzuların altı günlük oluncaya kadar konuldukları özel ağıl" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 22 Şubat 2016).

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "şişlik"

*Ve şeker gögsi yumşadur, ḳatılıġın ve **irilig**in giderür (EM, 24a/15)*

isilik, isi+lik biçiminde türeyen sözcüğün Clauson fiziksel ve metaforik olarak "sıcaklık (warmth), humma (fever), sıcak basmak (warm feelings), yakınlık (affection)" anlamında soyut ad olduğunu söylemiştir (1972: 247). Tietze, "sıcak, hararet; kızgınlık" anlamlarında sözcüğe yer vermiştir (2009: 416). Gülensoy da "terlemekten veya sıcaklıktan vücutta meydana gelen küçük pembe kabartılar" anlamını vermiştir (2007: 440). TaS.'de "ıssılık (issilik): 1. sıcaklık, haraket, 2. fazla hararetten bedende çıkan sivilciler" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 22 Şubat 2016).

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "hararet"

*to̱mekān; ṣovuḳdur, yaşdur, cigerüñ **issilig**in giderür, sıtmalara nāfi‘dür (EM, 12a/13)*

b. “eski tıbba göre nesnelerin dört ana özelliğinden sıcak özelliğe sahip” (Canpolat ve Önler, 2007: 146)

*Ve suyı savuḳlıġı-la toprag̱a ulaşdurdı ve yumşaḳlıġı-la yéle ulaşdurdı. Ve yéli yumuşaḳlıġı-la suya ulaşdurdı ve **issilig**i-le oda, yalıña ve yalıñı güneşe kim ılduzlaruñ sulṭānıdur ve feleklerüñ (KN, 191/3)*

*Alma; ṭatlusı **issilig**e ve yaşlıġa māyildür ekşisi ṣovuḳdur ma‘deye ḳuvvet vérür (EM, 7b/3)*

*... yire baḳıcaḳ bunı fikr ide kim bu yir birdür ve gökden inen yag̱mur birdür ve güneş **issilig**i birdür (Mİ, 29b/30)*

iştihāsuzlıḳ, iştihāsuz+lıḳ biçiminde türeyen sözcük “iştahsız olma durumu” (TDK, 2011: 1228) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
a. “iştahsız olma durumu”

*Ḥāṣṣa ki çoḳ eylemek **iştihāsuzlıḳ** getürür (EM, 63a/11)*

itlik, it+lik biçiminde türeyen sözcük “edepsiz ve terbiyesizce davranma, edebsizlik” (Ayverdi, 2010: 588) anlamında soyut addır.

1. Addan “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
a. “edepsiz ve terbiyesizce davranma, edebiszlik”

*süheyle öküş **itlik** eyledi ol*

ṭalaşur bigi ḳatı söyledi ol (SNB, 316/3)

i‘tiḳādsuzlıḳ, i‘tiḳādsuz+lıḳ biçiminde türeyen sözcük “inançsızlık” (TDK, 2011: 1232) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
a. “inançsız olma durumu, inançsızlık”

... zīrā ki bellü bilinmez ol namāz ḳılmadıġı ***i'tiḳādsuzlıġı****ndandıġı zīrā iḥtimāl var kim i'tiḳādı ve īmānı ża'īflıġından ya şeytān mekrinden ola (Mİ, 18a/37)*

ḳaçlıḳ, ḳaç+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "kaç olma, sayılabime durumu" (Doğan, 2011: 384) anlamına gelmektedir.

1. Addan "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "kaç olma, sayılabilme durumu"

Tangrıyı şöyle bilesin ki vardur, ḳādirdür, 'ālimdür, semī'dür, münezzehdür bengdeşden, şerīkden, 'aybdan, nételikden, ***ḳaçlıḳ****dan, ḳandalıḳdan, n'içünlikden, zamāndan, mekāndan (KN, 10/14)*

ḳadılıḳ, ḳadı+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "kadı olma durumu; kadının görevi" (TDK, 2011: 1258) anlamında soyut addır.

1. Addan "görev, statü" bildiren soyut ad yapar
a. "kadı olma durumu veya kadının görevi"

Oṭuz birinci bāb, 'ilm ögrenmegi ve vā'ızlıġı ve ***ḳāḍılıġı*** *bildürür (KN, 7/12)*

... kişi ol ḳadar 'ibādeti yirine getüricek ẓāhirde islām tamām olmaz mu'āmalāta ve vaṣīlıġa vekīllige ve ***ḳadīlıġa*** *lāyık olur(Mİ, 2a/14)*

ḳādırlıḳ, ḳādır+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "güç yetiricilik, güç yetirme, kudretlilik" (Doğan, 2011: 384) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "güç yetiricilik, güç yetirme, kudretlilik"

Görmez misin bir pādişāh bir feṭḥ eylese, ol pādişāh sıduġı kişi ne ḳadar kem-ise şā'irler ol pādişāhuñ düşmeni ***ḳādırlıġın*** *ve anuñ çerisi çoḳlıġın ve yéri ṣarplıġın şi'rlerinde ögeler (KN, 115/4)*

ḳandalıḳ, ḳanda+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "mekân bakımından bir yerde oluş, neredelik" (Doğan, 2011: 386) anlamına gelmektedir.

1. Zarftaan "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "mekân bakımından bir yerde oluş, neredelik"

*Tangrıyı şöyle bilesin ki vardur, ḳādirdür, ʿālimdür, semīʿdür, münezzehdür bengdeşden, şerīkden, ʿaybdab, nételikden, ḳaçlıḳdan, **ḳandalıḳdan**, n'içünlikden, zamāndan, mekāndan (KN, 10/14)*

kāhellik ~ kāhillik ~ ḳāhallıḳ, kāhil+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "gevşeklik, tenbellik, durgunluk, uyuşukluk" (Korkmaz, 1973: 379; Üstünova, 2003: 464) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "gevşeklik, tenbellik"

diriġā bu ḥasretde ben ger ölem

*pes işümde **kāhillik** étmiş olam (SNB, 99/14)*

*İmdi Tengriye sıġınub bu şarb işüñ tasarrufın ve bu tosun atuñ uyanın senüñ elüne virdüm ki ʿāḳil ve kāfī kişisin şöyle kim bilürsin **kāhellik** itme (MZ, 31b/5)*

*Kendü işüñi yig bil ayruḳ kişi işinden. **Kāhallıḳdan** ʿārlan ki **ḳāhallıḳ** bed-baḫt-lik şākirdidür (KN, 81/12)*

*... īmāndan ṣoñra ulu ʿibādet namāz ḳılmaḳdur anuñ-ıcundur kim şāfiʿī dört vaḳt namāzı **kāhellik** idüp ḳılmayan oldur buyurur ve bir sözünce kāfir olur (Mİ, 18a/31)*

ḳamıuşlıḳ, ḳamış+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "kamışı çok olan yer" (Gülensoy, 2007: 457) anlamına gelmektedir.

1. Addan yer adı yapar
a. "kamışı çok olan yer"

*... eger ekmedin gendü biterse anda ʿöşr yoḳdur meger kim kişi ḳurıya ṣata şol **ḳamuşlıḳ** ḳurıyup ṣatduḳları gibi (Mİ, 22b/37)*

ḳaralıḳ, ḳara+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "kara olma durumu; karaya çalan leke" (TDK, 2011: 1319) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından "kaplama/olma" bildiren renk adı yapar
a. "siyah renk, karaya çalan leke"

*Ve eger su üstinde **ḳaralıḳ** ola ol daḫı ancılayındur (KN, 145/15)*

kemlik, kem+lik biçiminde türeyen sözcük "kötülük, fenâlık" (Doğan, 2011: 390) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "kötülük, fenâlık"

*'İlm ve dāniş istemek ululuḳ ve yigreklik istemek olur. Dāniş istememek **kemlik** ve ḫorlıḳ istemek olur (KN, 29/4)*

kem-āzārlıḳ, kem-āzār+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "zarar vermeme, zararsızlık" (Doğan, 2011: 390) anlamına gelmektedir. KN'de sözcük –î ekli olarak aynı anlamda tanıklanmaktadır: *Pes dükeli eylügüñ ser-māyesi 'ilm ve edebdür ve tevāżu'-ı nefs ve pāk-dāmenlik ve **kem-āzārī** ve ḥayā ve i'tiḳād-ı dürüst[dür] İslām dīninde (29/10)*

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "zarar vermeme, zararsızlık"

*Eger bir kişi seni ṣuçsuz incide, cehd eyle ki sen anı incidmeyesin. Erlik aṣlı ḫod **kem-āzārlıḳ**dur (KN, 31/11)*

ḳadīmlıḳ, ḳadīm+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "ezelden beri var olma durumu" anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "ezelden beri var olma durumu"

*'aḳl pādişāhuñ **ḳadīmlıġı** pertevindendür (RN-2b/I)*

ḳaranluḳ ~ ḳaraġulıḳ ~ ḳarañulıḳ ~ ḳarañulıġ ~ ḳarañulıḫ, ḳarañu+lıḳ biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "karañu (karağu, karanuğ, karañuluh, karanılık, karañuluk): karanlık" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 22 Şubat 2016).

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "karanlık"

gözedürdi naḳḳāş ol oḫt olıcaḳ

*ki **ḳarañulıḫ** ṭoldı her bir bucaḳ (SNB, 114/3)*

*Ira taṣarruf uyanın eline alub pāẕişāhlıḳ esbābın ve ra'iyyet ḥālin gözede ve 'adlile ẓulm **ḳarañulıġ**ın gidere (MZ, 67b/9)*

*Eyle olsa bu dédügümüz üç ser-māyeyi ol rāy **ḳarañulıġ**ı sebebi-y-ile zāyi' éder (KN, 190/3)*

*… ḥulāṣa sözi tamām oldı ḳıyında eydür ḳacan kim ḳatı yaġmur ve ḳatı ṣovuḳ ve ḳatı **ḳarañulıḳ** olsa cemā'ata mescide varımamaġa 'öẕr olur (Mİ, 17b/8)*

2. Nitelik adından zaman adı yapar
a. "gece"

çü aḫşam érişdi ṭulundı güneş

***ḳarañulıġ** ol demde ḳaldurdı baş (SNB, 269/13)*

***ḳarañulıḳ** olınca bu gez nāgāh*

zindān ḳapusına vardı āgāh (GZ, 277b/2498)

3. Nitelik adından hastalık adı yapar
a. "körlük"

*Zeyt, yéñisi mu'tedildür ve eskisi issidür, göze çekseler göz **ḳaraġulıġ**ın giderür (EM, 19a/9)*

4. Nitelik adından sıfat yapar
a. "karanlık"

*göçdi ḳāfile gitdi **ḳaranluḳ** géce*

ṣormaġıl kim yūsufuñ ḥāli nice (YZ, 16/234)

*Çün gündüz nūrın etrāf-ı ʻālemden dirşürüb géce **ḳarañulıḳ** döşegin döşediler (MZ, 12b/9)*

ḳardaşlıḳ, ḳardaş+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "kardeş olma durumu, akrabalık" anlamında soyut addır. Gülensoy, "kardeşlik" olarak anlamlandırmıştır (2007: 467).

1. Addan "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "kardeş olma durumu, akrabalık"

böyle déyüben bitiye yazdılar

*her biri **ḳardaşlıġı**ndan bezdiler (YZ, 16/228)*

*Bir kişi daḫı ki bir kişiyile çoḳ zemāndan berü **ḳardaşlıḳ** daʻvīsin ide (MZ, 61b/2)*

*Ḳardaşum Faḫru'd-devle anda varmış. Ve bilürsin ki bizüm aramuzda dostlıḳ, **ḳardaşlıḳ** néce müʻekkeddür (KN, 184/6)*

ḳarılıḳ, ḳarı+lıḳ biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, "yaşlılık, ihtiyarlık (old age)" anlamına geldiğini belirterek sözcüğün bazı lehçelerde yaşadığını, GB Osm.'da "kadınlık (womanhood, wifehood)" anlamında olduğunu söylemiştir (1972: 659). TaS.'de sadece YZ'dan tanıklanan sözcük "ihtiyarlık" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 25 Şubat 2016).

1. Nitelik adından "dönem, çağ" bildiren ad yapar
a. "ihtiyarlık, yaşlılık"

çalapdan selām getürdi eytdi bil

zelīḫāyı al kendüziñe yār ḳıl

çüftlen anı tañrınuñ ṭut buyuruġun

*ḳudreti var gidere **ḳarılıġın** (YZ, 61/904)*

*Bu rencleri mümkindür ki gideribileler; ammā **ḳarılıḳ** gitmege çāre yoḫ (KN, 100/5)*

ḳatılıḳ, ḳatı+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "sertlik, zorluk (hardness, harshness, severity)" anlamında soyut addır (Clauson, 1972: 599). TaS.'de "katılık: 1. güçlük, şiddet, meşakkat, sertlik, 2. sıkı sıkı, sıkıca, iyice, adamakıllı" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 22 Şubat 2016).

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "sertlik"

*Çün resul 'aleyhi'-selām anuñ ḳahrı **ḳatılıġın** bilürdi (MZ, 58a/2)*

*Ve şeker gögsi yumşadur, **ḳatılıġın** ve iriligin giderür ma'deye ḳuvvet vérür (EM, 24a/15)*

*... ammā dülbendin yāḫūd üsküfin gidermedin secde iderse ki alnı yir **ḳatılıġın** ṭuymaya namāzı revā olmaz mekrūh olur (Mİ, 16a/35)*

b. "(met.) acımasız, duygusuz olma durumu" (TDK, 2011: 1350)

***ḳatılıḳdan** işi yavlaḳ uzatdı*

gözi baḳariken māl yire batdı (RN-36a/364)

c. "(met.) sıkıntı, zorluk" (Doğan, 2011: 388)

*Pes Çalab ḳullarına geñezlik diledi, **ḳatılıġı** ḳullarına revā görmedi (KN, 14/8)*

*... āḫiret 'azābınuñ **ḳatılıġın** daḫı āḫiret ni'metinüñ yigligin ve zevāli olmaduġın ögüne bıraḳa (Mİ, 32a/18)*

kéçilik, kéçi+lik biçiminde türeyen sözcük "küçük olma durumu, küçüklük" (TaS., 25 Mart 2016; Doğan, 2011: 389) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "küçük olma durumu, küçüklük"

*Andan cāhil nā-dān kimse olmaya ki **kéçilik**den ululıġa degen kişiyi bayaġı kéçi göre (KN, 44/2)*

kendülik, kendü+lik biçiminde türeyen sözcük "bir nesnenin varlığını veya tözünü oluşturan şey" (Boz, 2012: 364) anlamında soyut addır.

1. Zamirden "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "bir nesnenin varlığını veya tözünü oluşturan şey"

gözüñ görüriken gel ḥaḳ yolına

*ḳomaġıl nefsüñi **kendüliğ**ine (RN-42a/430)*

ketḫudālıḳ ~ kedḫudālıḳ, ketḫudā+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "kahyalık, efendilik" (Karahan, 1994: 379) anlamına gelmektedir.

1. Addan "sıtatü, görev" bildiren soyut ad yapar
a. "kahyalık"

yūsuf eydür baña virgil yā emīr

*ḫalḳ üzre **ketḫudālıḳ** yā nezīr (KY, 28a/1085)*

*Yük götürici oluñ tā emīn olasız. Telefkārlıġı cömerdlıḳ sanmañ imsāk-i buḫli **kethudālıḳ** sanmañ (MZ, 7b/4)*

*Hem delülere bengzemeyesin ve **kedḫudālıġ**uñda çoḳ fāyide ve tevfīr edinesin (KN, 52/13)*

keremlik, kerem+lik biçiminde türeyen sözcük "asillik, soyluluk" (Korkmaz, 1973: 384) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "asillik, soyluluk"

*Eger pāẕişāh şefḳati gölgesi bu ża'īf ḥāli üstine duta ve **keremlig**in elüme vire gölge gibi bu ḳapunuñ mülāzımı olam (MZ, 51b/11)*

kerihlik, kerih+lik biçiminde türeyen sözcük "tiksinçlik, iticilik" (Canpolat ve Önler, 2007: 153) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "tiksinçlik, iticilik"

Eger acı otlardan şerbet içseler evvel andan birez çeyneyeler ki şerbetüñ ***kerihlig****i belürmeye (EM, 12b/11)*

ḳımār-bāzlıḳ, ḳımār-bāz+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "kumarbaz olma durumu, kumar düşkünlüğü" (Doğan, 2011: 392) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "kumarbaz olma durumu, kumar düşkünlüğü"

Öçsüz oynamaḳ edebdür. Öç ile oynamaḳ ***ḳımār-bāzlıḳ****dur (KN, 62/13)*

ḳıṭlıḳ, ḳıṭ+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "ihtiyaca yetmeyecek derecede azlık" (Gülensoy, 2007: 519) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "kuraklık"

kim ḳatı ıssı ıdı ***ḳıṭlıġı****dı*

pes münāfıḳlar birbirine didi (GZ, 254b/1804)

ḳısalıḳ, ḳısa+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "kısa olma durumu" (Doğan, 2011: 393) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "kısa olma durumu"

Ol ḳul ki ma'īşet içün alasın, 'alāmeti oldur ki her nesnesi mu'tedil ola: uzunlıġı ***ḳısalıġı****, aruḳluġı semizligi, aḳı ḳızılı, yoġunluġı inceligi, saçı derisi yufḳalıġı (KN, 88/5)*

ḳızlıġ ~ ḳızlıḳ, ḳız+lıḳ biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, "paha (costliness), nadirlik (rarity)" vb. anlamda soyut ad olarak değerlendirmiştir. Araştırmacı, 14. yy. Osm.'da sözcüğün "paha (costliness), nadirlik (rarity), yetersizlik (scarcity)" anlamında olduğunu söylemiştir (1972: 684). TaS.'de "kızlık (kızıllık, kızlığ, kızlıh): 1. kıtlık, pahalılık, 2. kurak giden yıl"; DS'de "kızlık (I): kıtlık" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 24 Şubat 2016).

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar

a. “kuraklık”

*andan ṣoñra yédi yıl **ḳızlıḳ** ola*

yérde nebāt bitmeye ṭarlıḳ ola (YZ, 49/730)

b. “kıtlık”

yūsuf eydür evvel ucuzlıḳ olur

*soñra yidi yıl tamām **ḳızlıḳ** olur (KY, 25b/983)*

*görünmez oldı ol **ḳızlıġ** u āfet*

matırbāz olurlar cümlesi māt (RN-9a/69)

*Ol şöyleyidi kim Behrāmgür zemānında dört yıl **ḳızlıḳ** oldı (MZ, 3b/12)*

ḳızıllıḳ, ḳızıl+lıḳ biçiminde türeyen sözcük “kızıl olma durumu; kızıl renkte yer” (TDK, 2011: 1437) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “kızıl olma durumu”

*Ve daḫı **ḳızıllıḳ** ki tābi‘dür ḳana ve ṣarulıḳ tābi‘dür ṣafrāya (KN, 142/11)*

2. Nitelik adından “kaplama/olma” bildiren renk adı yapar

a. “kızıl renk"

*... ammā bilmek gerek kim şehrlerde yüksek yire çıḳmayınca gün batduġı yir görinmez pes ol **ḳızıllıḳ** gitdi ṣanurlar gelürler beklerler yatsu namāzın ḳılurlar ol namāz dürüst degüldür (Mİ, 11a/30)*

kişilik, kişi+lik biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, temel olarak “insaniyet (humanity), insaniyetlilik (kindliness)” vb. anlamında soyut ad olduğunu söylemiş ve bunun dışında “insanlık (mankind)” ve sayılarla birlikte “insan topluluğu” anlamına geldiğini belirtmiştir. Araştırmacı, Osm.’da sözcüğün “insaniyet (humanity)” anlamında ve *kişilik kaftan* ifadesinde “resmi giyecek (formal dress)” anlamında tanıklandığını aktarmıştır (1972: 754). TaS.’de sözcük “insaniyet, insanlık, iyilik; bir kimsenin başka birisine gönderdiği meyve, çerez gibi armağan” ve *kişilik kaftan,*

kişilik geyecek, kişilik giyesi, kişilik libāsı vb. "resmi günlerde giyilen ağır elbise" ifadelerde yer almaktadır (TDK, 28 Şubat 2016). DS'de sözcük "bayramlarda ya da konuk yanına çıkarken giyilen yeni giysi" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 28 Şubat 2016).

1. Addan sıfat yapar
a. "özel gün/resmiyet için olan"

... eger şol ṣadrlarda ḳoduḳları yüce yaṣduḳlarda ya geydügi ḳaftanında ṣūret olsa namāzı mekrūh olur başı acıġ-iken yā ***kişilik*** *geyeceğin cıḳarup iş işleyicek ya eve gelüp oturıcaḳ geydügi ṭonın dülbendin geyüp ṣarınup ḳılmaḳ mekrūhdur (Mİ, 13b/34)*

ḳocalıḳ, ḳoca+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "ihtiyarlık" (TaS., 22 Şubat 2016) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından "dönem, çağ" bildiren ad yapar
a. "ihtiyar olma durumu, ihtiyarlık"

ḳocalıḳ *benüm iki bükdi bélüm*

key añlarvanın yavuz oldı ḥālüm (SNB, 355/6)

Rüzigārumdan naṣīb yigitlügümde al ki ***ḳocalıḳ****da almazsın (KN, 47/4)*

Bir nice kişilere ***ḳocalıḳ*** *téz belürür ve bir niceler géc ḳocalur (EM, 57a/13)*

ḳonuḳluḳ ~ ḳonuḳlıḳ ~ ḳonaḳlıḳ ~ ḳonuġlıḳ, ḳonuḳ+lıḳ ~ ḳonaḳ+lıḳ biçiminde türeyen sözcüğünü Clauson, soyut/somut ad olarak değerlendirmiş ve KD *konıklık* "konak (a day's journey)", GB Osm.'da *konaklık* "misafirperverlik (hospitality); misafir odası (a guest-chamber)"; Tkm'de *gonaklık* "misafirin konumu (the status of guest)" anlamlarında yaşadığını belirtmiştir (1972: 638). TaS.'de sözcük "misafirlik; ziyafet"; DS'de ise "düğünden sonra kız evinin damat tarafına verdiği yemek" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 25 Şubat 2016).

1. Addan "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
1. "misafirlik, misafir olma durumu"

*ṭapuna érişince çevre yañ*a

ḳonuḫlıġ*a varmadum öñden ṣoña (SNB, 86/1)*

mıṣr ehli ‘ādeti eyle-y-idi

her kişi kim ***ḳonuḳluḳ*** *éde-y-idi (YZ, 39/582)*

Eger ***ḳonuḳlıġ****a varası olursañ el arasında añ*a *meşġul olma (KN, 69/14)*

b. “ziyafet, misafirlik”

Geyik eyitdi: İşitdüm kim bir yigit evlenürdi. Nitekim resmidür, ***ḳonuḳlıḳ*** *yaraġın eyledi (MZ, 38b/13)*

Ve eyü şarāb olmayınca ***ḳonaḳlıḳ*** *eyleme; zīrā ḳaçan ki nuḳl ve şarāb ve eydiciler eyü ola (KN, 57/11)*

ḳonşılıḳ ~ ḳoñşuluḳ, ḳonşı+lıḳ biçiminde türeyen sözcük “komşu olma durumu” (TDK, 2011: 1469) anlamında soyut addır.

1. Addan “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “komşu olma/yakın olma durumu”

bu senden ne ***ḳonşılıġi****di hele*

yavuz ḳonşıya teñri vérsün belā (SNB, 175/11)

*şar içinde ḳanḳı yañ*a *kim arar*

kimüñ ***ḳoñşulu****ġıdugını ṣorar (SNB, 89/3)*

her birinüñ menzili nūr-ı na‘im

ḳonşulıḳ*larundadur rabbü’l-kerīm (GZ, 227b/1039)*

Konşılıġ*umda bir çift ördek var imdi ḳonşı ḥaḳḳını nice yıḳam (MZ, 14a/6)*

Ve éveceklik étme ki éveceklik ikinci cāhıllıḳdur. Eger ev alacaġ-ısañ eyüler ve ṣāliḥler ḳonşulıġında al şehrüñ içinde alma (KN, 95/2)

ḳovculuḳ, ḳovcu+luḳ biçiminde türeyen sözcük "dedikoduculuk" (TDK, 2011: 1490) anlamına soyut addır. DS'de de sözcük bu anlamda yer almaktadır. TaS.'de ise "kov yapma, bemmanlık" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 28 Şubat 2016).

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
   a. "dedikodu yapma durumu"

… nitekim bir nice adamları götürür kim ḫīle ve ***ḳovculuḳ*** *idüp yalan söyleyüp mü'minlere żarar işitdürdügile faḫr idünür (Mİ, 30b/38)*

körlük, kör+lük biçiminde türeyen sözcük temel olarak "görme engellilik" anlamına gelmekle birlikte metafor ile "gerçeği görememe durumu" (TDK, 2011: 1503) anlamında da kullanılabillmektedir. TaS.'de "birinin inadına hareket, rağm"; DS'de "körlük (I) [kölük]: kıskandırma nispet, inat; körlük (II): fener; körlük: sıkıntı" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 24 Şubat 2016).

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
   a. "(met.) gerçeği görememe durumu"

ger inanduñsa ḥaḳuñ birligine

vér ṣalavāt iblīsüñ ***körlig****ine (YZ, 67/995)*

körlüg*ine şeytānuñ ceng eylegil*

ben saña yardım ḳıluram şöyle bil (GZ, 212b/567)

ḳulavuzlıḳ, ḳulavuz+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "kılavuz olma durumu; kılavuzun işi, rehberlik" anlamına gelmektedir (TDK, 2011: 1407).

1. Addan "statü, görev" bildiren soyut ad yapar
   a. "rehberlik"

didi gelüñ siz benüm ardumca ḫoş

ben ***ḳulavuzlıḳ*** *ideyüm size uş (GZ, 243a/1502)*

ḳullıḫ ~ ḳullıḳ ~ ḳulluḳ, ḳul+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "kölelik, kölelik durumu" anlamında soyut addır (Clauson, 1972: 620). TaS.'de "kulluk: 1. hizmet, hizmetçilik, 2. kula gerek olan hizmet, ibadet"; DS'de "kulluk (V): memurluk, kulluk (II): yardım" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 22 Şubat 2016). GZ, MZ, Mİ'de *ḳulluḳçı*, SNB'da *ḳulluḫcı/kulluḳcı* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "kul olma durumu"

birimüz bunda sañа ḳul olmaġa

*ḫızmete **ḳullıġ**a maḳbūl olmaġa (KY, 38a/1491)*

*Ammā senden dilegüm oldur kim beni **ḳullıġ**a ḳabul ḳılub ḳorḳudan emīn ḳılasın (MZ, 32b/7)*

2. Addan "görev, statü" bildiren soyut ad yapar
a. "hizmet"

ne kim dileyesin olasıdur ḳabul

*ġérü dönicek beni **ḳullıḫ**da bul (SNB, 12/12)*

bunda geldi onumuz uş ṭapuda

*evde ḳaldı birümüz **ḳulluḳ** éde (YZ, 66/973)*

ḳırḳ biñ erile ṭururdı ḳapuda

*ḳamu ṭurmış **ḳullıḳ** ider ṭapuda (KY, 29b/1141)*

leşkeri var dört biñ yüz tamām

*ol la'inün ġayri **ḳulluḳ**çı ġulām (GZ, 258a/1910)*

ḳaçan şol bir sipāhī ma'zūl olur

*ki sulṭān **ḳullıġ**ında ol ḳul olur (RN-24b/240)*

*Ata ana ve ḫısm ḳavm sevinür bişik taḫtın yaraḳlayub yeni geysiler eyleyüb dürlü şāzī birle anuñ **ḳullıġ**ına bil baġlayalar tā añа degin ki resīde ola (MZ, 10a/2)*

Ey oġul! Eger ittifaḳ düşüp pādişāha ḥāşiyet olasın, ne ḳadar ki pādişāh seni kendüye yaḳın ḳıla, aña ġırre olma, yaḳınlıġından ḳaç ammā ***ḳullu*****ġ***ından ḳaçma; zīrā pādişāh yaḳınlıġından ıraḳlıḳ ḳopar ve* ***ḳullıḳ****dan yaḳınlıḳ ḳopar (KN, 154/6-7)*

b. "kula gerek olan hizmet"

Bu ḳul pāẕişāhuñ esrārından nesneye vāḳıf oldı, eger icāzet buyuralar ol ***ḳullu*****ġ***ı yérine getüreyim (EM, 58b/13)*

c. "kula gerek olan ibadet"

yaratdı seni ***ḳullu*****ġ***ın étmege*

degül gafilin gelmege gitmege (SNB, 9/1)

ḥaḳ çalapdan ün geldi in ḳuyuya

otur anda ***ḳulluḳ*** *eyle taṁrıya (YZ, 8/113)*

dirīġā sen seni hīç bilimedüñ

niçe ḳulsın ki ***ḳullıḳ*** *ḳılmaduñ (RN-14b/127)*

Tengri ***ḳullu*****ġ***ında olanıla kim pençe vurub başa çıḳdı (MZ, 19b/14)*

Ve bu nesneleri daḫı anuñ ıçun bildürdi ki kendüyi bilüp birleyeler. ***Ḳulluḳ*** *ve şükr aña édeler (KN, 13/8)*

... ḥaḳ ta'ālā ***ḳullu*****ġ***ın yirine getürmeg-içün ve ḥaḳ ta'ālā daḫı ṣanmaduḳları yirden rızḳların bunlara viribirdi (Mİ, 7a/28)*

ḳulmaşlıḳ, ḳulmaş+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "aldatıcılık, hilekârlık, kalleşlik" (TaS., 28 Şubat 2016) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar

a. "aldatıcılık, hilekârlık, kalleşlik"

yalancılıġ u buḫl u ***ḳulmāşlıḳ***

temerrüdlik ü 'ucb u yavaşlıḳ (SNB, 375/14)

... bil ki dünyā fikrine ve ḥīle ve ***ḳulmaşlıġ****larına ögrenmek ṣarf ider dünyā ḳazanmaġ-ıcun (Mİ, 30a/2)*

ḳuruluḳ, ḳuru+luḳ biçiminde türeyen sözcük "kuru olma durumu (dryness)" anlamında soyut addır (Clauson, 1972: 657; Gülensoy, 2007: 577).

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "kuru olma durumu"

Toprag̀ı su-y-ıla od arasında bend eyleyüp bag̀ladı; zīrā toprak ***ḳurulıġ****ı-y-ıla oda ulaşur ve savuḳlıġıla suya ulaşur (KN, 191/1)*

... çoḳ yéyicek ma'deye yavuzdur issi mizāclulara sıtma getürür ıṣlāḥı ekşi nesneleriledür ammā boġaz ***kuruluġ****ın giderür (EM, 8a/3)*

ḳuşlıḳ ~ ḳuşluḳ, ḳuş+lıḳ biçiminde türeyen sözcüğün Clauson "sabahın bir bölümü; kuşhane" anlamlarında soyut/somut ad olduğunu belirtmiş ve sözcüğün bu anlamda sadece (?) GB Osm'da *kuşluk,* Tkm'de *guşluk* biçiminde yaşadığını söylemiştir (1972: 672-673). Gülensoy, "günün sabahla öğle arasındaki bölümü" anlamına geldiğini belirtmiş ve Anadolu Ağızlarında da *guşluk, guşluh, guşduh* varyantlarının olduğunu söylemiştir (2007: 581). DS'de "guşduh: kuşluk, ikindiden önceki zaman; guşluh [guşluk]: sabahla öğle arası; kuşluk: sabahla öğle arası" anamlarında kaydedilmiştir (TDK, 24 Şubat 2016).

1. Addan zaman adı yapar
a. "günün sabahla öğle arasındaki bölümü"

ḳuşluḳ *oldı yehūda bir arada*

ṭurdı anda gücü yétmez kim gide (YZ, 80/1183)

geldi ***ḳuşlıḳ*** *yirine çün afitāb*

irdiler bir menzile adı ḫarāb (GZ, 225a/970)

Andan öñdin ki düşmen senüñle aḫşam aşın yéye, sen anuñla ***ḳuşlıḳ*** *aşın yé (KN, 77/7)*

... daḫı nāfile orucda gice niyyet iderse yāḫūd gündüzin niyyet iderse ḳaba ***ḳuşlığa*** *degin dürüstdür ammā gice niyyet itse yigdür (Mİ, 27b/25)*

ḳuşluḳlıḳ, ḳuşluḳ+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "öğleden önce yenilen yemek, kuşluk yemeği, kahvaltı" (Doğan, 2011: 404) anlamına gelmektedir.

1. Zaman adından "… özgü, …. mahsus" anlamında soyut yapar
a. "öğleden önce yenilen yemek, kuşluk yemeği, kahvaltı"

Mekteb oġlancukları var-ıdı, ***ḳuşluḳlıḳ****ların yérler idi (KN, 210/3)*

kündelik, künde+lik biçiminde türeyen sözcük "kesmezlik, körlük" (Doğan, 2011: 404) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "kesmezlik, körlük"

Çün ḥaḳīḳat-ıla baḳasın; hīç kişi bu da'vīde yalan degül. Hīç ādem yoḳdur ki bu üç nesne and olmaya, lākin ālet ***kündeligi*** *ve devlet tīzligi farkdur. Ya'nī ālet* ***kündeligi*** *ve rāy ve tedbīr ḳarañusı ayruḳ ḫalḳa bu ḳapunuñ aṣl yolın baġlamışdur (KN, 190/1)*

küstāḫlıḳ, küstāḫ+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "küstah olma durumu; küstahça davranış" (TDK, 2011: 1564) anlamında soyut addır.

1.Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar

a. "küstah olma durumu veya küstahça davranış"

...ammā bunı daḫı bilgil kim ḥaḳ ta'ālānuñ naẓarı ḳullarınuñ göñlinedür pes namāz ḳılurken göñül tañrıya yönelicek ḳatı edebsizlik ve küstāḫlıḳ olur (Mİ, 12b/7)

latiflıḳ, latif+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "latif olma durumu" (TDK, 2011: 1577) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "latif olma durumu"

Ve ḳavun ***laṭīflığı****ndan ma'dede ve baġarsuḳlarda her ne ḫılṭ bulursa o ḫılṭa taḥlīl olur (EM, 30b/9)*

*... yāḫūd bu havāyı gör kim görinmez ġāyet **laṭīflıġı**ndan ḥayvānātuñ ve cemādātuñ ḳıvāmına sebeb olmışdur (Mİ, 5b/8)*

le‘īmlik, le‘īm+lik biçiminde türeyen sözcük “alçak aşağı olma durumu, adiik, bayağılık” (Doğan, 2011: 405) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
a. “alçak aşağı olma durumu, adiik, bayağılık”

*Eger nedīmlik etmek yémek, süci içmek sanursañ ve herze söylemek bilürseñ ol nedimlik degüldür, **le‘īmlik**dür (KN, 160/3)*

loḫūṣālıḳ, loḫūṣā+lıḳ biçiminde türeyen sözcük “lohusa olma durumu; doğumdan sonraki yedi veya kırk günlük dönem” (TDK, 2011: 1591) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
a. “lohusa olma durumu”

*... eger ḳalursa girü ṭobraḳ alub ol araya sürmek gerek bir teyemmüm namāz ḳılmaġa ve cenābetden arınmaġa ve ḥayżdan ve **loḫūṣālıḳ**dan arınmaġa yiter (Mİ, 9b/4)*

maġbūnluḳ, maġbūn+luḳ biçiminde türeyen sözcük “şaşkınlık, aldanmışlık” (Üstünova, 2003: 496) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
a. “şaşkınlık, aldanmışlık”

*Bāzirgānlik şarṭı oldur ki eger bir kez bey ve şirāda bir derem maġbūn olursa, şöyledür ki dükeli ‘ömri **maġbūnlıġ**-ıla geçdi (KN, 137/11)*

*... imdi bu nesnenüñ sebebi yā budur kim āḫiretde ḥaḳ ta’ālānuñ va‘desine ve va‘idine i‘tiḳādı yoḳdur ya var-ısa daḫı ża‘ifdür bu daḫı ḫüsrān ve **maġbūnluḳ**dur (Mİ, 2b/6)*

maġrūrlıḳ, maġrur+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "mağrur olma durumu" (TDK, 2011: 1603) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "mağrur olma durumu"

*... bu dünyā lezẕetinüñ ve devletinüñ dāyim ṣoñı peşīmanlıġdur diyü öginden geçüre daḫı biñ yıllıḳ pādişāhlıġı bir günlük **maġrūrlıḳ** yā ṣayruluk yuyar girmedük gibi ider (Mİ, 31a/4)*

maḫdūmlıḳ, maḫdūm+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "efendi olma durumu" anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "statü" bildiren soyut ad yapar
a. "efendi olma durumu"

*Çün benümle anuñ arasında ḳullıḳ ve **maḫdūmlıḳ** ṣābit oldı (MZ, 56b/10)*

masḫaralıḳ, masḳara+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "eğlendirici, güldürücü olma durumu" anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "(met.) alay, eğlenme, hafife alma durumu"

*… imdi bundan añlaġıl kim bir pādişāh elsiz ayaḳsız gözsiz ḳulaḳsız tuḥfe ileden ya cānsız gevde ileden armaġan iḳlīmleri ve ḳulları coḳ pādişāhı ululamış aġırlamış ola yoḳsa key yaramazlıḳ idüp **masḫaralıġa** mı almış ola (Mİ, 12b/38)*

2. Nitelik adından "amaç" bildiren sıfat yapar
a. "eğlendirici, güldürücü olan"

*... varur ol dil ile yalan ve ġıybet ve **maṣḫaralıḳ** keleciler söyler gülüşdürür (Mİ, 29b/21)*

ma'zūllıḳ ~ ma'zūllik, ma'zūl+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "azledilme, vazifesine son verilme" (Doğan, 2011: 408) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar

a. “azledilme, vazifesine son verilme”

*Dirligüm **ma‘zūllıḳ** bitisini saçuma yüzüme şöyle yazdı kim çāre isteyiciler eli anı yuyup giderimez. Andan ilerü ki bu yüzlekçi i‘tibārsuz rūzigārdan ki kişi-y-ile geh düzilür geh bozılur, **ma‘zūllik** berātı baña dege (KN, 3/9-12)*

mekkārlıḳ, mekkār+lıḳ biçiminde türeyen sözcük “hileci olma durumu” anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “hileci olma durumu”

*Pes bir dīv ki bile **mekkārlıḳda** naẓīri yoġıdı (MZ, 23b/12)*

mekrūhlik, mekrūh+lik biçiminde türeyen sözcük “mekruh olma durumu” anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
a. “mekruh olma durumu”

*… ba‘żılar eydür mekrūh oldıġı ḫalḳ yıḳandıġı ṣu döküldigindendür pes **mekrūhligi** andan ötürü olucak aruca yire ḳılmaḳ revā ola (Mİ, 14a/1)*

melāmetlik, melāmet+lik biçiminde türeyen sözcük “ayıplama/kınamaya layık olma durumu” anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
a. “ayıplama/kınamaya layık (kişi)

eger söyler ise nolasın bilür

***melāmetlıġile** olasın bilür (SNB, 149/1)*

hemān ol mel‘un bir gez ḳaḳıdı

*ol **melāmetlik** bulara şaḳıdı (GZ, 273a/2371)*

*Pes ol nesneye becid olma ki anuñ ḥāṣılı renc ola. Ve delülik ve **melāmetlik** ola (KN, 54/9)*

melūllik, melūl+lik biçiminde türeyen sözcük "kederli, hüzünlü olma durumu" anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "kederli, hüzünlü olma durumu"

... ma'nisi budur kim her kim biregü-y-ile çekişirken sözin kese arada ***melūllik*** *olmasun diyü ḥāl bu olsa kim gendü sözi ḥaḳ olsa ḥaḳ ta'ālā anuñ-ıcun ucmaḳda bir köşk yapar (Mİ, 34a/36)*

mestlik, mest+lik biçiminde türeyen sözcük "sarhoşluk"(Canpolat ve Önler, 2007: 162) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "sarhoşluk"

Ve anı yuyup yéseler yél eyler, yumadan yéseler yél eylemez ve téz siñer ve süci üzerine yéseler ***mestligi*** *yeyni olur (EM, 35b/12)*

miskīnlik, miskīn+lik biçiminde türeyen sözcük "uyuşuk, tembel olma durumu veya miskine yakışacak davranış, meskenet" (TDK, 2011: 1690) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "uyuşuk, tembel olma durumu, meskenet"

yemende güneş görmez iken yüzin

buraḫdı bu ***miskīnlige*** *kendözin (SNB, 175/5)*

... sen daḫı dürüş cehd idüp baylarla biliş ulusara ḳulluḳ it devletlülerüñ etegine yapış sana dünyācük ḥāṣıl olsun 'izzet ḥürmet olsun nice bir aclıḳ ***miskīnlik*** *çekesin (Mİ, 30a/20)*

mizaclıḳ, mizac+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "mizaca sahip olma" anlamında addır.

1. Addan "sahiplik" bildiren soyut ad yapar
a. "mizaca sahip olma"

Yaḫod ma‘de sebebiyile olur ki ṭā‘āmı haẓm édemez, ya ḳatı ṣovuḳ ***mizāclıḳ****dan olur (EM, 64a/4)*

muabbirlıḳ, muabbir+lıḳ biçiminde türeyen sözcük “rüya yorumculuğu” (Korkmaz, 1973: 398) anlamına gelmektedir.

1. Addan “bir meslekle uğraşma/uğraş edinme” bildiren meslek adı yapar
a. “rüya yorumculuğu, kahinlik”

Mu‘abbirlıḳ *ögrendüm (MZ, 21a/5)*

muḥtāclıḳ, muḥtāc+lıḳ biçiminde türeyen sözcük “ihtiyacı olma durumu” (Doğan, 2011: 413) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
a. “ihtiyacı olma durumu”

İllā ḫarc endāze-y-ile eyle; tā muḥtāc olmayasın ki ***muḥtāclıḳ*** *yalġuz gedāylar evinde olmaz, pādişāhlar evinde daḫı olur (KN, 82/4)*

murdarlıḳ, murdar+lıḳ biçiminde türeyen sözcük “murdar olma durumu (TDK, 2011: 1712)” anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “murdar olma durumu, pislik”

… āhir zemān etegi sizüñ ***murdārlıġ****uñuzdan arına (MZ, 24a/9)*

Ve eger iriñlenmiş zaḫmlara vursalar anuñ ***murdārlıġ****ın giderür (EM, 34b/3)*

muştuluḳ ~ muştulıḳ**,** muştu+lıḳ biçiminde tüeyen sözcük “müjde, beşaret; müjdelik, müjde bahşişi” (TaS., 24 Şubat 2016) anlamında soyut addır. DS’de de sözcük “sevindirici haber getirene verilen armağan; sevinçli haber” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 24 Şubat 2016).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
a. “müjde, sevinçli haber”

eytdi seni melik inder ṭur örü

éylük geldi ***muştuluḳ*** *ṭur gel berü (YZ, 50/736)*

hem yehūda daḫı geldi ilerü

babasına ***muştulıḳ*** *ḳaldı girü (KY, 45a/1785)*

hem didi enṣardanda bir ġulām

muştuluḳ *iy ḫoca kim geldi imām (GZ, 263b/2080)*

Eger nevrūzlıḳ getürmedümisse ***muştulıḳ*** *getürdüm ki dükeli tekellüfden yigdür (KN, 99/11)*

2. Tabanın bildirdiği kavrama "özgü, mahsus" anlamı bildiren soyut ad yapar

a. "sevindirici haber getirene verilen armağan"

işitdi ḳarıdan Süheyl ol sözi

gülef gibi ḫoş tāze oldı yüzi

gérü vérdi çoḫ ***muştulıḳ*** *ḳarıya*

ṭama'cı olur kimse ki ḳarıya (SNB, 114/1)

ger 'ali olursa azād ol yüri

muştuluḳ bin *aḳça şaz ol yüri (GZ, 263b/2083)*

Aḥmed-i Firīġūn buyurdı, yüz aġaç urdılar. Eyitti: "Şāha! Bu néce ***muştulıḳ****dur?" (KN, 99/14)*

mübārek-ḳademlıḳ, mübārek-ḳadem+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "uğurluluk" (Canpolat ve Önler, 2007: 165) anlamında soyut addır.

1. Addan "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar

a. "uğurluluk"

Kisrā zamānında bir ṭabīb varıdı ki ol 'aṣrda andan üstāzıraḳ yoġıdı, mu'ācelede meşhūr ve ***mübārek-ḳademlıġı****la mevṣūfıdı ammā ḳatı pīr olmışıdı (EM, 58b/11)*

mübāzirlik ~ mübārizlıḳ, mübāriz+lik biçiminde türeyen sözcük "mübariz (dövüşçü) olma durumu" anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "dövüşücü olma durumu"

*Hele bihamdillāh biz **mübāzirlik** ve bahādurlıḳ ve yigligile ad çıḳarub dururuz ve ʻālemler aġzı bizüm bahādurlıġumuzla ṭoludur (MZ, 45a/2)*

*Ve yırtıcı ardınca segirtme ki yırtıcı avında fāyide olmaz (…) ḳo ḳul ḳulluġçılar segirtsün; meger bir ulu pādişāh öniñde ki aña **mübārizlik** gösteresin (KN, 75/11)*

muṭrıblıḳ, muṭrib+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "çalgıcılık, sazendelik" (Doğan, 2011: 414) anlamına gelmektedir.

1. Fâil adından "bir meslekle uğraşma/uğraş edinme" bildiren meslek adı yapar
a. "çalgıcılık, sazendelik"

*Eger üstād-i bī-naẓīr-iseñ ḥarīflerüñe baḳ. Eger **muṭrıblıḳ** bilürlerse eyü teräneler (KN, 153/7)*

müdbīrlik, müdbīr+lik biçiminde türeyen sözcük "talihsizlik, düşkünlük" (Cin, 2012: 619) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "talihsiz/düşkün olma durumu, talihsizlik/düşkünlük"

*ne **müdbīrlik** idi baña uydıdı*

uyandı bile gözlerüm uyıdı (SNB, 163/8)

müflislik, müflis+lik biçiminde türeyen sözcük "parasızlık, iflas etmişlik" (Cin, 2012: 619) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "parasızlık, iflas etmişlik"

çıḳardı vü vérdi dédi kim ṭur

ṣata gör ki ***müflisligüm*** *vaḳtidür (SNB, 265/2)*

mühendislik, mühendis+lik biçiminde türeyen sözcük "mühendisin işi ve görevi, mühendis olma durumu" (Doğan, 2011: 415) anlamına gelmektedir.

1. Addan "bir meslekle uğraşma/uğraş edinme" bildiren meslek adı yapar
a. "mühendisin işi ve görevi, mühendis olma durumu"

Yā pīşedür ki 'ilme ta'alluḳ dutar. Yāḫud pīşedür nesneye ta'alluḳ dutmaz. Ṭabıblıḳ yā müneccimlik ve ***mühendislik*** *ve şā'irlik gibi (KN, 125/1)*

mülāzımlıḳ, mülāzım+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "mülazımın işi ve görevi, mülazım olma durumu" (Doğan, 2011: 416) anlamına gelmektedir.

1. Addan "görev, statü" bildiren soyut ad yapar
a. "mülazımın işi ve görevi, mülazım olma durumu"

Ḳādılıḳ terk édüp ḫalīfe ***mülāzımlıġın*** *ḳabūl eyledi (KN, 160/7)*

mümsiklik, mümsik+lik biçiminde türeyen sözcük "cimrilik, eli sıkılık" (Cin, 2012: 619) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "cimrilik, eli sıkılık"

anuñ ḥākimi var imiş bir kişi

ki ẓulm ile ***mümsiklik*** *imiş işi (SNB, 315/10)*

müneccimlik, müneccim+lik biçiminde türeyen sözcük "müneccim olma durumu; müneccimin işi, mesleği" (Ayverdi, 2010: 879) anlamına gelmektedir.

1. Addan "bir meslekle uğraşma/uğraş edinme" bildiren meslek adı yapar
a. "müneccim olma durumu; müneccimin işi, görevi"

Yā pīşedür ki 'ilme ta'alluḳ dutar. Yāḫud pīşedür nesneye ta'alluḳ dutmaz. Ṭabıblıḳ yā ***müneccimlik*** *ve mühendislik ve şā'irlik gibi (KN, 125/1)*

mürüvvetsüzlıḳ ~ mürüvvetsüzlik, mürüvvetsüz+lik biçiminde türeyen sözcük "mürüvvetsiz olma durumu, insaniyetsizlik, insaf dışı davranma" (TDK, 2011: 1731; Doğan, 2011: 417)) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "mürüvvetsiz olma durumu, insaniyetsizlik"

Ve çoḳ muḥābā-y-ıla satmaḳ ʻādet édinme ve ***mürüvvetsüzlıḳ*** *daḫı étme ki bu ṣanʻatuñ mutaṣarrıfları démişlerdür ki: (KN, 136/8)*

müsülmānlıḳ, müsülmān+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "müslüman olma durumu; İslam dini, İslamiyet[73]" anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "din, mezhep, görüş" vb. ifade eden soyut ad yapar
a. "İslamiyet, İslam dini"

müsülmānlıḳ *işin ilerü getür*

müsülmān olıgör ferāgat ötür (SNB, 9/3)

… peyġāmber buyurdı eyitdi kim ***müsülmānlıḳ*** *biş nesne üzere yapılmışdur (Mİ, 2b/14)*

2. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "müslüman olma durumu"

Ḳaçan kim pāẕişāhlıġa yaraya, ***müsülmānlıḳ*** *idüb aña ısmarlaya (MZ, 12a/9)*

… bu altı nesneyi bilmek zaḥmet olurdı pes peyġāmber anlaruñ gibi kişinüñ ***müsülmānlıġı*** *tamām olur (Mİ, 4a/2)*

müderrislik, müderris+lik biçiminde türeyen sözcük "müderris olma durumu; müderrisin görevi" (TDK, 2011: 1721) anlamında soyut addır.

1. Addan "görev, statü" bildiren soyut ad yapar
a. "müderris olma durumu veya müderrisin görevi"

[73] Buanlam için bk. *müslümanlık* maddebaşı (Ayverdi, 2010: 887).

Bilgil éy oġul! Hīç ʻilmden bār yemek yaramaz; illā āḫiretde yénür, dünyāda yénmez, meger ol ʻilme pīşe ḳarasın. Meşelā ḳādılıḳ ve ḳassāmlik ve vāʻıẓlıḳ ve ***müderrislik*** *olmayınca ol ʻilm ile dünyāda assı bulmaz (KN, 125/11)*

… bir kişi imāmlıġ-ıcun yāḫūd müʻezzinlik-icün yā ***müderrislik****-icün yā ḳādılıġ-ıcun nesne ala eger şart idüp aldı-y-ısa mekrūhdur (Mİ, 24a/20)*

müʻezzinlik, müʻezzin+lik biçiminde türeyen sözcük "müezzin olma durumu; müezzinin görevi" (TDK, 2011: 1722) anlamında soyut addır.

1. Addan "görev, statü" ifade eden soyut ad yapar
a. "müezzin olma durumu veya müezzinin görevi"

… bir kişi imāmlıġ-ıcun yāḫūd ***müʻezzinlik****-icün yā müderrislik-icün yā ḳādılıġ-ıcun nesne ala eger şart idüp aldı-y-ısa mekrūhdur (Mİ, 24a/20)*

müʻminlik, müʻmin+lik biçiminde türeyen sözcük "mümin olma durumu" (TDK, 2011: 1727) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "din, mezhep, görüş" vb. ifade eden soyut ad yapar

a. "mümin olma durumu"

… ammā şunlar kim farż-ı ʻayn olan ʻameli terk itmeg-ile ***müʻminlik****den çıḳmaz didiler (Mİ, 4a/27)*

müzevirlik, müzevvir+lik biçiminde türeyen sözcük "yalancılık, sahtekarlık, uydurmacılık" (Doğan, 2011: 419) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "yalancılık, sahtekarlık, uydurmacılık"

Ḥālını şordı: "Ġıżā ne yérsiz?" dédi. Ṣāḥib eyitti: "Şol sen bişürdüġüñ müzevvereyi." Kātib bildi, eyitti: "Éy ḫudāvend! Ayruḳ étmeyem." Ṣāḥib eyiti: "Eger tevbe éttüñ-ise ben daḫı ʻafv étdüm." Pes ***müzevirlik*** *ṣarp işdür, andan saḳınmaḳ gerek (KN, 167/15)*

nā-hoşluḳ, nā-hoş+luḳ biçiminde türeyen sözcük "hoş olmama, kötülük, hoşnutsuzluk" (Korkmaz, 1973: 403) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "hoş olmama durumu, kötülük, hoşnutsuzluk"

İy benüm oġlanlarum gerek ki ḫoşlıḳ deminde birbiriñüzile nice dirilürseñüz ***nāḫoşlıḳ*** *vaḳtında daḫı eyle dirilüñ (MZ, 8a/7)*

nā-murādlıḳ, nā-murād+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "muradına erişememiş olma" (Korkmaz, 1973: 403) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "muradına erişememiş olma durumu"

Çün rūzigār dönmegi bizi daḫı dönderdi ḥavādis-i belāları öñinden ḳaçub ***nā-murādlıḳ*** *bucaġında sıġınduḳ (MZ, 65b/2)*

na'l-bendlik, na'l-bend+lik biçiminde türeyen sözcük "nalbant olma durumu; nalbantın işi ve mesleği" (TDK, 2011: 1748; Doğan, 2011: 419) anlamına gelmektedir.

1. Addan "bir meslekle uğraşma/uğraş edinme" bildiren meslek adı yapar
a. "nalbant olma durumu; nalbantın işi ve mesleği"

Ammā pīşe ki 'ilme ta'alluḳ dutar, güyendelik ve ***na'l-bendlik*** *ki at sayrulıġın bile ve daḫı yapıcılıkdur (KN, 125/2)*

nāzüklik, nāzük+lik biçiminde türeyen sözcük "nezaket" (TDK, 2011: 1756) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "nezaket"

eyitdi bu çoḳ nāz ile béslenüp

nāzüklik *ü i'zāz ile béslenüp (SNB, 319/15)*

necislik, necis+lik biçiminde türeyen sözcük "pis/murdar olma durumu" anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "murdar/pis olma durumu"

… degme ṣadefde incü bulınmaz ve eydürsin kim it necīsdür aṣḥāb-ı kehf itine ***necīslik*** *ne ziyān itdi (MZ, 37a/9)*

nécelik, néce+lik biçiminde türeyen sözcük "bir şeyin sayılabilen, ölçülebilen veya azalıp çoğalabilen durumu, kemiyet, miktar, kantite" (TDK, 2011: 1770) anlamına gelmektedir. TaS.'de sözcük "keyfiyet; kemiyet" (TDK, 25 Mart 2016) anlamlarında kaydedilmiştir.

1. Zarftan "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "keyfiyet"

Görmez misin çün atlarıñ yémi ḳatında oṭ ḳosañ oddan ḳaçar, od yandurdıġın bilür, oduñ ***nécelig****in bilmez. Ve ādemī nesin néçesin daḫı ve* ***nécelig****in bilür (KN, 206/14-15)*

nedīmlik, nedīm+lik biçiminde türeyen sözcük "musahip ve iç kullukçunun işi ve görevi" (Doğan, 2011: 421) anlamına gelmektedir.

1. Addan "görev, statü" bildiren soyut ad yapar
a. "musahip ve iç kullukçunun işi ve görevi"

Eşittüm ki 'Abdü'l-melike Me'mūn-ı ḫalife ***nedīmlik*** *vérmişidi (KN, 160/6)*

nevmīdlik, nevmīd+lik biçiminde türeyen sözcük "ümitsiz olma durumu" anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "ümitsiz olma durumu"

Nevmīdlik *vaḳtında ümīdüñ kesme (KN, 27/5)*

nevrūzlıḳ, nevrūz+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "nevruz günü verilen hediye" (Doğan, 2011: 423) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavrama "özgü, mahsus" anlamı bildiren soyut ad yapar

a. "nevruz günü verilen hediye"

Éşittüm ki Aḥmed-i Firīġūnuñ nevrūz güni yund-bendi geldi. Eyitti: "Eger ***nevrūzlıḳ*** *getürmedümisse muştulıḳ getürdüm ki dükeli tekellüfden yigdür." (KN, 99/11)*

n'içünlik, n'içün+lik biçiminde türeyen sözcük "niçin olma durumu" anlamına gelmektedir.

1. Zarftan "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar

a. "niçin olma durumu"

Tangrıyı şöyle bilesin ki vardur ḳādirdür 'ālimdür semī'dür münezzehdür bengdeşden şerīkden 'aybdan nételikden ḳaçlıḳdan ḳandalıḳdan ***n'içünlik****den zamandan mekāndan (KN, 10/13)*

nitelik ~ nételik, néte+lik biçiminde türeyen sözcüğü Clauson soyut ad olarak değerlendirmiş ve Osm.'da "mahiyet (esence), temel mahiyet (essential nature)" anlamında yaşadığını söylemiştir (1972: 776). TaS.'de sözcük "mhiyet, keyfiyet" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 26 Şubat 2016).

1. Zarftan "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar

a. "mahiyet, keyfiyet"

Ma'a'l-ḳışşa sıçan ḫasta gözi yaşlu bili bükilüb atası ḳatına vardı ḥāl ***nitelig****in ḫaber virdi (MZ, 21b/13)*

Evvel, mu'ālece eylemedin sayru ḳuvvetin ve ***nételig****in ve sebebin ve mizācın ve ḳan alacaġın ve ṭamarın ve içerüki rencler nişānın ve buḥrān nişānların bilmeyince (...) tımara mültezim olmaya (KN, 144/4)*

oğlanlıḳ, oğlan+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "çocukluk, çocukluk zamanı" (Doğan, 2011: 424) anlamına gelmektedir. TaS.'de sözcük "çocukluk; çocukluk

havalesi"; DS'de "bebeklerde yüksek ateş nedeniyle baygınlık biçiminde beliren bir hastalık, havale" (TDK, 25 Mart 2016) anlamlarında kaydedilmiştir.

1. Addan "dönem, çağ" bildiren ad yapar
a. "çocukluk, çocukluk zamanı"

*Cehd eyle ki senden mīrāṣ oġluña 'ilm ve hüner ḳala; zīrā māl ve mülke i'tibār yoḳ. Egerçi **oġlanlıḳ**da sözüñc muṭī' olmayasın, şefkatüñ andan ırma ki 'āḳıbet rūzigār anı üşendürüp kendüye getüre kim dėmişlerdür (KN, 106/15)*

oġrulıḳ ~ oġrılıḳ ~ uġrılıḳ ~ uġruluḳ, oğru+lıḳ biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, "soygun, hırsızlık" anlamında soyut ad olarak değerlendirmiş ve 14. yy. Osm.'da *ogruluk/ogurluk* varyantlarında aynı anlamda tanıklandığını belirtmiştir (Clauson, 1972: 93).

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "hırsızlık"

er olmayan erlik olur ṭoġrulıḳ

*ḥarāmīlıḳ étmiş isem ve **oġrulıḳ** (SNB, 303/10)*

*ol zamānda **uġrılıḳ** ḳılan ḳanı*

ḳulluḳ ḳılur iki yıl dünü güni (YZ, 77/1145)

eytgil aña peyġāmber olan kişi

*ḥarām yémez **uġruluḳ** degül işi (YZ, 84/1250)*

*eytdiler **oġrulıḳ** eyleyen kişi*

ḳavl olsun nicedür anuñ işi (KY, 37b/1467)

*… 'avret eydür kim **oġrılıḳ** eylemedüm ki baña bu belāyı iderler (MZ, 37b/2)*

*… zīrā baḫıllıḳ ḥased miskīnleri sevmemek bayları sevmek **uġruluḳ** itmek yol kesmek (Mİ, 31b/34)*

oġulluḳ, oġul+luḳ biçiminde türeyen sözcğün Clauson "evlat edinme, kabullenme" anlamında hem soyut hem de somut ad olduğunu belirtmiştir (Clauson, 1972: 86). TaS.'de "oğulluk: 1. üvey oğul; 2. evlatlık"; DS'de "oğulluk: 1. üvey oğul, 2. erkek evlâtlık, 3. damat, 4. kardeşlik" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 4 Mart 2016).

1. Addan "üveylik" bildiren durum adı yapar
   a. "damat olma durumu"

gerek ise faġfür-ı çīnüñ ḳızın

dileyem senüñçün çökem dizin

ne dilerse vérem olam añа ḳul

éderse ***oġulluġ****a seni ḳabūl (SNB, 51/12)*

ortalıḳ, orta+lıḳ biçiminde türeyen sözcük TaS.'de *ortalıḳ ~ ortalıḫ* varyantında "orta, ara, beyn; içinde bulunulan yer ve zaman; umumi, ortaya düşen, orta malı olan" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 24 Şubat 2016).

1. Nitelik adından yer adı yapar
   a. "orta yer, merkez"

ki dört biñ deñlü kāfir çevre almış

ol aṣlan gibi ***ortalıḳ****da ḳalmış (GZ, 216b/679)*

   b. "çevre, etraf"

gey buñaldı müslimānlar ḳamu

ortalıġ*a düşdi mü'minler ḳamu (GZ, 260a/1982)*

ortaḳlıḳ, ortaḳ+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "ortak olma durumu, iştirak, müşareket" (TDK, 28 Şubat 2016) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar

a. “ortak olma durumu”

ṭama‘ étme zīnhār bir elmaya

şu yérde kim ***ortaḳlıġuñ*** *olmaya (SNB, 275/7)*

Eger bāzirgān az ser-māyelü olursa ***ortaḳlıḳ****dan saḳına. Ve eger* ***ortaḳlıḳ*** *isteye mürüvvetlü ve bay kişi-y-ile éde, bege ḥayf revā görmeye (KN, 137/14)*

zīrā kim ululanmaḳ ḥaḳ ta‘ālaya maḫṣūṣdur her kim anda ***ortaḳlıḳ*** *ide ḥaḳ ta‘ālanuñ ‘aẕābından ḳurtılmaz (Mİ, 32a/37)*

otluḳ, ot+luḳ biçiminde türeyen sözcük “otu bol olan yer; kış için kurutulmuş ot yığını; ot konulan yer” (TDK, 2011: 1822) anlamlarına gelmektedir.

1. Addan yer adı yapar

a. “otu bol olan yer, mera”

… eger ḳadı olmazsa müfti yāḫūd beg ola durduḳları yir şehre ulaşuḳ olsa kim ara yirde ekinlik ve ***otluḳ*** *olmasa ol ḳavm gelüp cum‘a namāzın ḳılmaḳ vācibdür (Mİ, 19a/12)*

önegülik, önegü+lik biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “inat, inatçılık, dik kafalılık” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 4 Mart 2016).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “inat, inatçılık, dik kafalılık”

delüligi cāhil ḥamiyyet ṣanur

önegüligi *ḫırlu niyet ṣanur (SNB, 176/14)*

Nā-çār eger éderseñ ol ḳadar ét kim gérü barışıbilesin. Ve önegü olma ki ***önegülik*** *aṣılsuz kişiler işidür (KN, 64/4)*

öylelik, öyle+lik biçiminde türeyen sözcük TaS.’de 15. ve 16. yy.’ait metinlerden “yarım günlük” anlamında tanıklanmıştır (TDK, 24 Şubat 2016).

1. Zaman adından “miktar, ölçü” ifade eden soyut ad yapar
a. “yarım günlük”

aldılar bunlar yūsufi gitdiler

öylelik *(bir) yola degin gitdiler (KY, 4b/131)*

pāk-dāmenlik, pāk-dāmen+lik biçiminde türeyen sözcük “namusluluk, iffetlilik, temiz ve ahlaklı oluş” (Doğan, 2011: 433) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
a. “namusluluk, iffetlilik, temiz ve ahlaklı oluş”

*Pes dükeli eylügüñ ser-māyesi ‘ılm ve edebdür ve tevāzu‘-ı nefs ve pāk-****dāmenlik*** *ve kem-āzārī ve ḥayā ve i‘tiḳād-ı dürüst[dür] İslām dīninde (KN, 29/10)*

pāẕişālıḳ ~ pādişālıḳ ~ pādişāhlıḳ, pādişāh+lıḳ biçiminde türeyen sözcük “padişah olma durumu, hükümdarık, sultanlık” (TDK, 2011: 1874) anlamında soyut addır.

1. Addan “görev, statü” bildiren soyut ad yapar
a. “hükümdarlık, sultanlık”

ḫoẕ ol pādişāh-zāde idi bayıḳ

gérü ***pādişāhlıḳ*** *añadur lāyıḳ (SNB, 259/12)*

cihānuñ görüpdür yazın u ḳışın

başarıbilür ***pāẕişāhlıḳ*** *işin (SNB, 359/5)*

cebrā‘il eydür yā yūsuf ḳayurma sen

sen gerek kim ***pādişālıḳ*** *édesin (YZ, 9/126)*

ata göñli kalmaya saña yaḳīn

kendüñi (sen) ***pādişāhlıḳ****dan ṣaḳın (KY, 46a/1819)*

Pes melik daḫı dārü'l-ġurūrdan dārü's-sürūra naḳl eyledi, ***pāẕişāhlıḳ*** *ulu oġlına degdi (MZ, 16b/11)*

Eger igit[e] 'āşıḳ olası olursañ tīzçek āşkār ḳılmaḳ gerekdür [ki] ***pādişāhlıḳ*** *nāmūsına ḫalel gelmeye (KN, 68/9)*

… bu dünyā lezzetinüñ ve devletinüñ dāyim ṣoñı peşīmānlıġdur diyü öginden geçüre daḫı biñ yıllıḳ ***pādişāhlıġı*** *bir günlük maġrūrlıḳ yā ṣayruluḳ yuyar girmedük gibi ider (Mİ, 31a/4)*

pasubānlıḳ, pasubān+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "gece bekçiliği" (Korkmaz, 1973: 416) anlamına gelmektedir.

1. Addan meslek adı yapar
a. "gece bekçiliği"

Züḫal serā perdesi ***pasubānlıġın*** *iderdi (MZ, 17a/3)*

pehlivanlıḳ, pehlivan+lıḳ biçiminde türeyen sözcük temel olarak "pehlivan olma durumu" anlamına gelmekle birlikte metaforla "güçlülük" anlamına da gelmektedir.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "yiğitlik, güçlülülük"

bir demür ṭag pāresi gibi hemān

pehlivanlıḳda *hemān andan nişān (GZ, 195b/56)*

perākendelik, perākende+lik biçiminde türeyen sözcük "dağınıklık" (Cin, 2012: 647) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "dağınıklık, dağınık olma durumu"

gel indi süheylüñ işit işini

perākendeligin *ü teşvīşini (SNB, 277/7)*

perhīzkārlıḳ, perhīzkār+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "perhīzkār olma" (Korkmaz, 1973: 416) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "perhīzkār olma durumu"

*Uşbu eyitdügüñ dükeli anuñ **perhīzkārlıġı**dur (MZ, 24a/14)*

perīşānlıḳ, perīşān+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "perişan olma durumu" (TDK, 2011: 1914) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "perişan olma durumu"

*Ben şöyle endīşe eylerem kim eger bize ol **perīşānlıḳ** ḥāṣıl ola ki ol bir balıḳ balıḳcılıla oldı (MZ, 30b/8)*

peş-destlik, peş-dest+lik biçiminde türeyen sözcük "hızlı hareket etme durumu, atik olma durumu" anlamında soyut ad olmakla birlikte metafor anlamda "pratiklik, çabukluk" anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "pratiklik, çabukluk"

*añsuzın **peş-destlik** idiüp la'in*

bir ḳılıç orıtup şāha hemin (GZ, 222a/847)

peşīmanlıḳ, peşīmān+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "pişman olma durumu, nedamet" (TDK, 28 ubat 2016) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "pişman olma durumu, nedamet"

*ṣıġınsañ **peşīmānlıḳ** ola ṣoñ uç*

saña gérü ol kişi eyleye güç (SNB, 17/8)

Evvel şartum oldur kim yavuz söyleyenleri ve bed endişeleri kendüzüñden ıraḳ ḳılasın ve her ne kim işidesin eyüden yavuzdan tizcek ḥükm itmeyesin tā ol işüñ ḥaḳīḳatin bilmeyince ve bir iş kim ṣoñı ***peşīmānlıḳ*** *ola anı işlemeye ivmeyesin (MZ, 31b/13)*

… bu dünyā lezzetinüñ ve devletinüñ dāyim ṣoñı ***peşīmānlıġ****dur diyü öginden geçüre daḫı biñ yıllıḳ pādişāhlıġı bir günlük maġrūrlıḳ yā ṣayruluḳ yuyar girmedük gibi ider (Mİ, 31a/4)*

peyġambarlıḳ ~ peyġamberlik, peyġamber+lik biçiminde türeyen sözcük "peygamber olma durumu, yalvaçlık, nübüvvet" (TDK, 2011: 1919) anlamında soyut addır.

1. Addan "görev, statü" bildiren soyut ad yapar
a. "nübüvvet, yalvaçlık"

peyġāmberlik *geldi saña tur örü*

da'vet eyle ḫalḳı saña bildürü (YZ, 99/1476)

ḫāliḳu'l-ḫallāḳ oldur ol yaḳīn

baña ***peyġamberlik*** *ol virdi hemīn (KY, 48b/1927)*

Ḥaḳ te'ālā İlyāsa ***peygāmberlik*** *virdi (MZ, 69b/14)*

Ve adamılıḳ derecesinde ***peyġambarlıḳ*** *derecesinden yüce mertebe yoḳdur (KN, 207/5)*

… bir bölügi benū müdric ḳavmı-y-ıdı ulularına zi'l-ḫumārü'l-esvedü'l-ġansi dirlerdi ***peyġambarlıḳ*** *da'visin eyledi (Mİ, 35a/26)*

pīrlik, pīr+lik biçiminde türeyen sözcük "yaşlılık, ihtiyarlık" anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "dönem, çağ" ifade eden ad yapar
a. "yaşlılık, ihtiyarlık"

*Mümkindür ki **pīrlik** irüb arslan yimiş yimekden üşene (MZ, 53a/14)*

*Ve dervīş gerek kim igitlikde rencin alṭuna, gence ṣarf éde ve **pirlik**de ferāġat iḫtiyar ḳıla (KN, 204/7)*

*... şāyed ol kim sayru olasın ya gözsüz ya kötürüm ya **pīrlik** ola işlemege nesne ḳazanmaġa ḳādir olmayasın (Mİ, 30a/20)*

pīslik, pīs+lik biçiminde türeyen sözcük "cüzam, abraşlık gibi hastalıklar" (Canpolat ve Önler, 2007: 171) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından hastalık adı yapar
a. "cüzam, abraşlık gibi hastalıklar"

*Çün mūmıla, balıla ḳarışdurup baraṣa ki **pīslik**dür (EM, 9a/6)*

rāḥatlıḳ, rāḥat+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "üzüntüsü, sıkıntısı, tedirginliği olmama durumu, rahat" (TDK, 2011: 1961) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "üzüntüsü, sıkıntısı, tedirginliği olmama durumu, rahat"

*İy aña her ne kim didüñse benüm dınçlıġum ve **rāḥatlıġ**um içün dirsin (MZ, 34a/12)*

*... bel ki laḥẓa dişi ya gözi aġrısa ol yüz yıllıḳ **rāḥatlıġ**ın pādişāhlıġın bir cöbce görmez zārılıḳ ider miskīn olur ol zaḥmetin gendüden giderimez (Mİ, 33a/33)*

ra'nālıḳ, ra'na+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "güzel/hoş olma durumu, güzellik/hoşluk" anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "güzel/hoş olma durumu, güzellik/hoşluk"

*... birinüñ ḳaṣdı çoḳ yimek ve çoḳ içmek ve birinüñ **ra'nālıḳ** kendüzin bezemek (MZ, 18a/8)*

b. "ahmaklık, gafillik" (Doğan, 2011: 436)

Çün pīr olasın; ***ra'nālıḳ*** *eyleme. Démişlerdür ki ra'nā ḳocadan yavuz işlü 'avrat yigdür (KN, 49/3)*

rāstlıḳ, rāst+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "doğruluk" (Doğan, 2011: 436) anlamına gemektedir.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "doğru olma durumu, doğruluk"

Yā ḥakīm ki rūḥānīlik ve cesedānī[lik] anda ola. Ve ten hüneri ***rāstlıḳ****dur ve ma'rifet hüneri rūḥānidür (KN, 205/15)*

rāzikārlıḳ, rāzikār+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "razı olma durumu" anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "rāzı olma durumu"

Fi'l-cümle ol kişiyi ḥāżır ḳılub ikrār alub ḳābin ḳıydılar birbirine muvāfıḳ gelüb ***razigārlıḳ*** *itdiler (MZ, 17b/8)*

resīdelik, resīde+lik biçiminde türeyen sözcük "akılbaliğ olma, ergenliğe ulaşma" (Doğan, 2011: 437) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "akılbaliğ olma durumu, ergenliğe ulaşma durumu"

Ve ḥaccuñ yaragı béşdür: Bir varup gelince azuḳ kendüye ve evine. İkinci yol emīnligi. Üçünci āzādlıḳ. Dördinci ***resīdelik****. Béşinci selāmet-i bedendür (KN, 18/11)*

revālıḳ, revā+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "uygunluk, yerindelik" (Üstünova, 2003: 549) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "uygun olma durumu, yerinde olma durumu"

... pes şol yirde cum'a ***revālıġ****ında şübhe ola (Mİ, 19a/21)*

rūḥānīlik, rūḥānī+lik biçiminde türeyen sözcük "ruhani olma durumu, manevilik" (Doğan, 2011: 438) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "ruhani olma durumu, manevilik"

*Yā ḥakīm ki **rūḥānīlik** ve cesedānī[lik] anda ola (KN, 205/14)*

saġlıḳ, saġ+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "vücudun hasta olmaması durumu, vücut esenliği, esenlik, sıhhat" anlamında soyut addır (Gülensoy, 2007: 714). DS'de "sağlık (I): sıhhat, esenlik" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 23 Şubat 2016).

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "sıhhat, esenlik"

naḳḳāş dédi ḳayġuya vérme cānuñ

*dürişgil ki **saġlıġa** ére tenüñ (SNB, 47/1)*

*dilerem ḥażretüñden **saġlıḳ** ola*

ki ṭāḳat getüri bilem bu yola (KEMŞ-1b/2)

*Kendü elüñ-ile derşürdügüñi baḫīller eline vérme. **Saġlıġ**uñda sayruluġuñ unutma, yigitligüñde ḳocalıġuñ unutma (KN, 83/8)*

*Ve ḳadīmi hükemā démişler ki: "Biz 'unnābda **ṣaġlıġı** saḳlamaḳ ve ṣayrulıġı gidermek nulduḳ" amma géc siñer ve ıṣlāḥı zerdāluyıladur (EM, 19b/1)*

*... zīrā ki ne deñlü kim 'ömrin ḥaḳ ta'ālā yolına ṣarf itse bir günlik **ṣaġlıġı** şükrin yirine getürmez belki biñ yıllıḳ ṭā'at bir diş **ṣaġlıġı** şükrin yirine getürmez (Mİ, 6b/20-21)*

ṣāḥib-dīvānlıḳ, ṣāḥib-dīvān+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "divan sahibi olma" (Doğan, 2011: 439) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "divan sahibi olma durumu"

*Éşittüm ki Ebu'l-Faẓl-ı Bel'amī Sehl-i Ḫucendīye Semerḳand **ṣāḥib-dīvānlıġın** vérdi. Buyurdı, tevḳī' ve menşūr adına yazıldı, ḫal'atlar vérildi (KN, 172/14)*

sāḳīlıḳ, sāḳī+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "sākī olma durumu" anlamında soyut addır.

1. Addan "görev, statü" bildiren soyut ad yapar
a. "sākī olma durumu"

sāḳīye ḫil'at buyurdılar girü

sāḳīlıġına ṭoyurdılar girü (KY, 22a/839)

ṣaḳlıḳ, ṣaḳ+lıḳ biçiminde türeyen sözcüğü Clauson "uyanık olma durumu, teyakkuz, tetikte bulunma" anlamında soyut ad olarak değerlendirmiştir (1972: 809). TaS.'de de aynı anlamlarda yer almaktadır (TDK, 4 Mart 2016).

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "uyanık olma durumu, teyakkuz, tetikte bulunma"

ki olmaya kişi sataşı gele

*gerek **ṣaḳlıġum** ile olam hele (SNB, 155/7)*

ṣarplıḳ, ṣarp+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "sarp olma durumu" (TDK, 2011: 2040) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "sarp olma durumu"

*Görmez misin bir pādişāh bir fetḥ eylese, ol pādişāh sıduġı kişi ne ḳadar kem-ise şā'irler ol pādişāhuñ düşmeni ḳādırlıġın ve anuñ çerisi çoḳlıġın ve yéri **ṣarplıġın** şi'rlerinde ögerler (KN, 115/5)*

sarulıḳ, saru+lıḳ biçiminde türeyn sözcük "sarı olna durumu" (TDK, 2011: 2036) anlamında soyut addır (Clauson, 1972: 849).

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "sarı olma durumu"

Ve daḫı ḳızıllıḳ ki tābi‘dür ḳana, ve ***ṣarulıḳ*** *tābi‘dür ṣafraya (KN, 142/12)*

Ve yüzüñ ***sarulıġın*** *giderür, baş aġrısına ve ṭuluñ aġrısına nāfi‘dür (EM, 15a/12)*

2. Nitelik adından “kaplama/olma” anlamında renk adı yapar

a. “sarı renk”

Ve eger su üstine ***sarulıḳ*** *ola, altında su ḳara renglü ola renc yeşil ṣafrādan ola (KN, 145/4)*

Bir ‘illetdür ki adamuñ gevdesine ***ṣarulıḳ*** *düşer (EM, 52b/11)*

ṣayrulıḳ, sayru+lıḳ tabanından türeyen sözcük “hastalık” (TaS. 23 Şubat 2016) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “hastalık”

dédi kim niçün yatasın ḳayġulu

ki ***ṣayrulıḳ*** *éde tenüñde ġulü (SNB, 44/12)*

Bu gün ki bu ‘ömrüm ılduzı ḳarardı ve dirligüm güneşi fenā ***ṣayrulıġına*** *degdi (MZ, 7a/13)*

bābādya;ki ‘arabca bābūne dérler, issidür, ḳurudur, siñirlere ḳuvvet vérür, sevdāvī ***ṣayrulıḳ****lara yarar (EM, 8b/9)*

... bilgil kim ***ṣayrulıġuñ*** *ba‘żısına aclıḳ ziyān ider (Mİ, 25a/26)*

sāzikārlıḳ, sāzikār+lıḳ biçiminde türeyen sözcük “hilekarlık, düzenbazlık” (Korkmaz, 1973: 423) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “hilekarlık, düzenbazlık”

... iki zıddı cem‘ itmegin bilür ve bizüm aramızda ***sāzikārlıḳ****ḳa boyun dutma (MZ, 14b/4)*

selāmetlik, selāmet+lik biçiminde türeyen sözcük "güvende olma durumu" anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar

a. "güvende, emniyette olma durumu"

faẓla daḫı tahtiyāt eylediler

*kim **selāmetlig**e şükr it didiler (GZ, 232b/1192)*

b. "hal, hatır, vaziyet" (Doğan, 2011: 444)

*Şöyle kim resmdür, bitiyi öpdi başına ḳodı. Meliküñ **selāmatlıġın** ṣordı (KN, 165/13)*

semizlik, semiz+lik biçiminde türeyen sözcük "semiz olma durumu, tav, semen" (TDK, 2011: 2064) anlamında soyut addır (Clauson, 1972: 830). DS'de sözcük "semizotu" anlamında somut ad olarak yer almaktadır (TDK, 24 Şubat 2016).

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar

a. "semiz olma durumu, tav, semen, şişmanlık"

*kim **semizlik**den ḳatı küstaḫ durur*

geldi ḳal'anuñ yaḳınında ṭurur (GZ, 266b/2163)

*Ve ol nesneler ki tābi'dür, tenüñ ḳavāmı varlıġına. Ol tābi'üñ biri **semizlik**dür. **Semizlik** tābi'dür mizāc savuḳlıġına (KN, 142/10)*

serverlik, server+lik biçiminde türeyen sözcük "server olma durumu, ululuk, büyüklük" (Ayverdi, 2010: 1092) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "statü" bildiren soyut ad yapar

a. "server olma durumu, ululuk, büyüklük"

*Şek degül kim kendüzüm **serverlik** mertebesine irürem (MZ, 65a/9)*

silāḫdārlıḳ, silāḫdār+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "silâhtar olma durumu; silâhtarın işi ve görevi" (Ayverdi, 2010: 1109) anlamına gelmektedir.

1. Fâil adından "görev, statü" bildiren soyut ad yapar

a. "silâhtar olma durumu; silâhtarın işi ve görevi"

Silāḥdārlıġa *yarar ḳul ‘alāmeti oldur ki saçı yoġun, boyı rast, eti ḳalın, berk ṭamarları, siñiri teninde bellü ola (KN, 89/2)*

sipāhılıḳ, sipāhi+lıḳ biçiminde türeyen sözcük “sipahinin işi ve vazifesi, sipahi olma durumu” (Doğan, 2011: 447) anlamına gelmektedir.

1. Addan “görev, statü” bildiren soyut ad yapar
a. “sipahinin işi ve vazifesi, sipahi olma durumu”

Bizüm bir ḥācibümüz var-ıdı, añа Manẓar dérler-idi. Ol ***sipāhılıḳ*** *işin yavlaḳ bilürdi (KN, 104/12)*

sipāsdārlıḳ, sipāsdār+lıḳ biçiminde türeyen sözcük “şükretme, şükran borcu” (Korkmaz, 1973: 426) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
a. “şükretme, şükran borcu”

ānuñ ḳoḳusı ‘aḳıl burnına degir ***sipāsdārlıḳ****dur ve* ***sipāsdārlıḳ*** *sebebdür ni‘met artmaġa (MZ, 7b/2)*

ṣınuḫlıḫ, ṣınuḳ+lıḫ biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “sınıklık (sınukluk): 1. kırıklık, hüzün, 2. bozgunluk, inhizam, 3. zayıflık, zebunluk” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 4 Mart 2016).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
a. “alçakgönüllülük”

ṣınuḫlıḫ*da key ḳāyim olġıl u ṭur*

çalap teñri ṣınuḫ göñüllerdedür (SNB, 132/8)

sovukluk ~ ṣovıḳlıḳ ~ savuḳluḳ ~ savuḳlıḳ, sovuḳ+lıḳ biçiminde türeyen sözcük “soğuk olma durumu” (TDK, 2011: 2130) anlamında soyut/somut addır (Clauson, 1972: 808). Gülensoy, “soğuk olma durumu; yemeğin sonunda yenen meyve, hoşaf gibi şeyler; hamamlarda yıkanılan yerle giyinilen yer arasında ki az ısıtılan yer” anlamlarını vermiştir (2007: 792). TaS.’de “sovukluk (I): soğukluk, serinlik, sovukluk (II): semizotu”, DS’de çeşitli varyantlarda olmakla birlikte

“soğukluk (I): yemek ardından yenen ya da içilen (meyve, hoşaf, ayran vb.), 2. elma, armut hoşafı, soğukluk (II): semizotu, soğukluk (III): hamam halveti, soğukluk (IV): 1. köy evlerinde yapılan bir çeşit balkon, 2. kiler, soğukluk (V): ara bozmak için yazdırılan muska, soğukluk (VI): acının sönmesi” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 23 Şubat 2016).

1.Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “soğuk olma durumu”

Toprag̀ı suyıla od arasında bend eyleyüp bag̀ladı; zīrā toprag̣ ḳurulıg̀ıyıla oda ulaşur ve ***savuḳlıg̀ı****-la suya ulaşur. Ve suyı* ***savuḳlıg̀ı****-la toprag̀a ulaşdurdı ve yumuşaḳlıg̀ı-la yéle ulaşdurdı (KN, 191/2)*

b. “serinlik”

bir ***ṣovıḳlıḳ*** *ḳopdı yag̀mur yag̀dı ḫoş*

ṭoldı hiç ḳalmadı ṣu ḳabları boş (GZ, 255b/1847)

Zencebīl, issidür, ḳurudur, fālic ve laḳva ve daḫı ***ṣovuḳlıḳ****dan ve yaşlıḳdan olan renclere fāyide éder (EM, 19a/4)*

2. Nitelik adından yer adı yapar

a.“serin yer”

Eger ḳışın ve eger yazın ḥammāma varursañ evvel ***savuḳluḳ****da birez dur. Andan orta yérde birez otur. Andan ısısı yére gir birez otur (KN, 71/7)*

ṣūfılıḳ, ṣufi+lıḳ biçiminde türeyen sözcük “sufi olma durumu” (TDK, 2011: 2167) anlamına gelmektedir.

1. Addan “statü” bildiren soyut ad yapar

a.“sufi olma durumu”

Eşittüm ki evvel ***ṣūfılıḳ*** *Pārsda belürdi (KN, 204/5)*

subaşılıḳ, subaşı+lıḳ biçiminde türeyen sözcük “subaşı olma durumu, subaşının görevi” (Doğan, 2011: 450) anlamına gelmektedir.

1.Addan “görev, statü” bildiren soyut ad yapar

a. “subaşı olma durumu, subaşının görevi”

*Emīr Faẓlūn, Ebu’l- Yūsre Berda‘ **subaşılıġın** vérdi (KN, 156/8)*

sulṭānlıḫ ~ sulṭānlıḳ, sultān+lıḳ/+lıḫ biçiminde türeyen sözcük “sultan olma durumu, padişahlık, saltanat” anlamına gelmekle birlikte metafor ile “rahat yaşama durumu” (TDK, 2011: 2170) anlamında soyut addır.

1. Addan “görev, statü” ifade eden soyut ad yapar

a. “padişahlık”

baḫa baḫa uş ḳamu ḳalduḳ ṭaña

*ki **sulṭānlıḫ** iñen yaraşdı saña (SNB, 239/14)*

ḫoşdur yā oġul senüñ düşün

***sulṭanlıġ**ıla géçiser ‘ömrün yaşuñ (YZ, 2/27)*

kim olmış padişāhı rüzigāruñ

*yine **sulṭānlıġ**a hem saligāruñ (GZ, 195a/42)*

2. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “rahat yaşauış”

dünyānuñ begligini ṣatdı bütün

*aḫiret **sulṭānlıġ**ın aldı ṣaṭun (GZ, 268a/2213)*

sulıḳ, su+lıḳ biçiminde türeyen sözcük “su niteliği taşıma durumu” anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “su niteliği taşıma durumu”

*... ṣu içinde nesne ḳaynasa baḳla kesdene noḫūd birinc gibi ābdest almaḳ dürüst degüldür anuñ-ıcun kim ḳaynatıcaḳ anlaruñ-ıla **ṣulıḳ**dan cıḳar (Mİ, 9b/23)*

susalıḳ, susaḳ+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "susuz olma durumu" anlamında soyut addır. Clauson, sözcüğün *suvsa:-* eyleminden türediğini ileri sürmüş ve "susuzluk" anlamına geldiğini söylemiştir (1972: 793). TaS.'de sözcük "suya kanmama hastalığı; susama, susuzluk" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 28 Şubat 2016).

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar

a."susama, susuzluk"

... biri daḫı oldur kim ol işi işleyicek 'ādet budur kim ol nesne ḥāṣıl olur şunuñ gibi ki bir kişi yiyicek ḳarnı ṭoyar ***ṣuṣalıġı*** *ṣu icicek ḳanar (Mİ, 39a/30)*

ṣusuzlıḳ, ṣusuz+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "susuz olma durumu, kuraklık; susamış olma durumu" (TDK, 24 Şubat 2016) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar

a."susamış olma durumu"

bu resm ile çün gitdi üç dün ü gün

ṣusuzlıḳ*dan açlıḳdan oldı zebūn (SNB, 235/2)*

bir gün ıssı oldı gey buñaldılar

kim ***ṣusuzlıḳ****dan şikāyet ḳıldılar (GZ, 255b/1845)*

Ve cehd eyle ki yolda, savuḳda açlıġa ve ***susuzlıġa*** *ṣabr édesin (KN, 139/3)*

sümdüklik, sümdük+lik biçiminde türeyen sözcük "tufeylilik, açgözlülük" (Korkmaz, 1973: 428) anlamında soyut addır. DS'de sözcük "arsızlık, pisboğazlık, başkasının yiyeceğinden isteme" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 26 Şubat 2016).

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar

a. "açgözlülük, arsızlık"

Lākin bu şöyle ola ki sen ḫūyuñ terk idesin yavuz ḥırs u ***sümdüklig****i ve yırtıcılıġı ve cānavar azarlamaġı ḳoyasın (MZ, 30b/5)*

süstlük ~ sustlıḳ, süst/sust+lük/+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "gevşeklik, zayıflık" (Canpolat ve Önler, 2007: 181; Üstünova, 2003: 571) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar

a. "gevşeklik"

Éy oġul! Çün çalışda olasın, ***süst-lik*** *ve kāhellik ve eglenmek revā olmaya (KN, 77/5)*

Gögercin eti; issidür, yaşdur, fālice ve laḳva rencine ve endām ***sustluġı****na aṣṣısı vardur (EM, 4a/6)*

... pes bildüñ kim ekşeri ḫalḳuñ işi 'aḳs-i mevżū' ve ḫilāf-ı meşrū' üzeredür zīrā āḫiret işine gelicek ***süstlıḳ*** *iderler (Mİ, 7a/36)*

şādlık ~ şādılıḳ ~ şāẕılıḳ, şāẕī+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "ferahlık, hoşluk, sevinç" (Canpolat ve Önler, 2007: 182) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
   a. "ferahlık, hoşluk, sevinç"

bu ***şādılıġı****le güle oynayu*

ḳıvandı iñen göñli oldı eyü (SNB, 350/12)

sizi yavuz ṣanan eylik görmesün

ḳayġu sanan ***şāzılıġa*** *irmesün (KY, 42a/1666)*

çün müslimānlar işitdi bu sözi

şaẕlıḳ*dan yaşıla ṭoldı gözi (GZ, 229b/1096)*

çıkup şām ehli bizi ḳarşuladı

görüben bizi ḫoş ***şaẕılık*** *itdi (KEMŞ-15b/304)*

yıl on iki ay anuñ ***şādlıġı*** *yoḳ*

yese ger yemese ḳayġuyıla ṭoḳ (RN-33a/333)

Atamuñ ḳız ḳardeşin aña vérdi ve eyü dügün ve çoḳ ***şādılıḳ****lar eylediler; zira benüm ebem Faḫru'd-devlenüñ tayezesi-y-idi (KN, 184/2)*

Ṭaṭaranbū, issidür, ḳurudur, endāmlardan sevdayı sürer ve göñül ***şādılıġ****ın getürür ve ġuṣṣayı göñülden giderür (EM, 28b/2)*

Ve a'rāż-ı nefsāniyyeden ki ġuṣṣalanmaḳ ve ḳayġulanmaḳdur, saḳına. Ve sevünmek ve ***şāẕılıḳ*** *ki anlaruñ żıddıdur, aña dürişe (EM, 57b/5)*

… şunuñ gibi ***şādlıḳ*** *ve lezzet içinde olur kim cennete varıp girmiş gibi olur (Mİ, 3b/17)*

şāhid-bāzlıḳ, şāhid-bāz+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "güzelle oynama" (Cin, 2012: 673) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "(met.) cilve, naz"

şāhid-bāzlıḳ *édüp eydür aḫi*

işitmeze urmaġıl iñen daḫı (SNB, 225/2)

şā'irlik, şā'ir+lik biçiminde türeyen sözcük "şâir olma durumu" (Doğan, 2011: 451) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından "statü" bildiren soyut ad yapar
a. "şâir olma durumu"

Ṭabıblıḳ yā müneccimlik ve mühendislik ve ***şā'irlik*** *gibi (KN, 125/1)*

şarābdārlıḳ, şarābdār+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "hükümdarın içeceği şeyleri hazırlamak ve onları muhafaza etmekle vazifeli kimse olan şarabdarın işi ve görevi" (Doğan, 2011: 452) anlamına gelmektedir.

1. Addan "görev, statü" bildiren soyut ad yapar

a. "hükümdarın içeceği şeyleri hazırlamak ve onları muhafaza etmekle vazifeli kimse olan şarabdarın işi ve görevi"

Ve her bir işi ehline vér. Şöyle ki bir kişi ferrāşlıġa yarar, añа ***şarābdārlıḳ*** *vérme (KN, 179/9)*

şeffāflıḳ, şeffāf+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "şeffaf olma durumu, berraklık" (Ayverdi, 2010: 1159) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar

a. "şeffaf olma durumu, berraklık"

Pes ol ördegi kim boġazlayub ḳurṣaġun yardılar gördiler ol Güher bir ak la'l gibi ya bir arımış yāḳūt gibi ***şeffāflıġı*** *artub ortaya düşdi (MZ, 28a/5)*

şehīdlik, şehīd+lik biçiminde türeyen sözcük "şehit olma durumu" (TDK, 2011: 2212) anlamında soyut addır.

1. Addan "rütbe, statü" ifade eden soyut ad yapar

a. "şehit olma mertebesi"

ḳanġısı olursa devletdür bize

ya ***şehidlik*** *yaḫud nuṣretdür bize (GZ, 243a/1493)*

… yā düşdügi yirde bir gün bir gice yatsa andan ölse āḫiretde şehīd mertebesinden nesne añsalar eger vaṣiyyet itse ebū yūsuf ḳatında ***şehīdlik*** *bāṭıl olur imām muḥammed ḳıyında olmaz (Mİ, 19b/14)*

şermsārlıḳ, şermsār+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "utangaçlık" (Korkmaz, 1973: 430) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar

a. "utangaçlık"

Ḳorḳuram kim bu mekr ve ḥile birle kim yiglik ve artuḳlıḳ istersiz ve daḫı ***şermsārlıġa*** *uġrayasız (MZ, 22b/3)*

şeytānlıḳ, şeytān+lıḳ biçiminde türeyen sözcük temel olarak "şeytan olma durumu" anlamında olmala birlikte metaforla "hile, kurnazlık" (TDK, 26 Şubat 2016) anlamında soyut addır.

1. Addan "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar

a. "(met.) hile, kurnazlık"

*Pes ayruḳ bize ne dirlik ḳala? Dīv bu ḳażiyye'i işitdi **şeytānlıḳ** oldı içinde yandı (MZ, 19a/8)*

şūmlıḳ, şūm+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "uğursuz olma durumu" anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar

a. "uğursuz olma durumu, uğursuzluk"

*Eyitdüm: Olmaya tāli'um **şūmlıġı**ndan anuñ gibi baḫtlu Güher şöyle yuvara ki 'aḳl çabuḳ endīşe ve tīz gözile ṣerin daḫı görmeye (MZ, 28a/6)*

*… zīrā ḳullarını nefs ve şeyṭān azdurup ḥaḳ ta'ālā ḳulluġından ḳoyup dünyāya meşġūl itdügi tevekkül itmemek **şūmlıġı**ndandur (Mİ, 39b/15)*

ṭabbāḫlıḳ, ṭabbāḫ+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "aşçılık" (Doğan, 2011: 455) anlamına gelmektedir.

1. Fâil adından "bir meslekle uğraşma/uğraş edinme" bildiren meslek adı yapar

a. "aşçılık"

*Ve **ṭabbāḫlıġa** yarar ḳul 'alāmeti oldur kı: Yüzi, teni arı ola (KN, 89/14)*

ṭabıblıḳ, ṭabib+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "doktorluk, hekimlik" (Doğan, 2011: 455) anlamına gelmektedir.

1. Fâil adından "bir meslekle uğraşma/uğraş edinme" bildiren meslek adı yapar

a. "doktor olma durumu, doktorluk"

Yā pīşedür ki ʻilme taʻalluḳ dutar. Yāḫud pīşedür nesneye taʻalluḳ dutmaz. ***Ṭabıblıḳ*** *yā müneccimlik ve mühendislik ve şāʻirlik gibi (KN, 125/1)*

taḳṣīrlıḳ, taḳsīr+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "kusurlu olma durumu" anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar

a. "kusurlu olma durumu"

… biz kendü işümüzde ***taḳṣīrlıḳ*** *itmiş olavuz (MZ, 19b/6)*

Ve saḳın bu üç ḳulluġdan ki ʻāmdur, ***taḳṣırlıḳ*** *hīç vech-ile revā degül (KN, 16/15)*

… tā kim ġuṣṣalanup göñli ṭaġılup ḥaḳ taʻālā ḳullıġında ***taḳṣīrlıḳ*** *itmeye (Mİ, 35b/20)*

ṭamılıḳ ~ ṭamulıḳ, ṭamu+lıḳ biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "cehennemlik" (TDK, 25 Şubat 2016) anlamında kaydedilmiştir.

1. Addan "layık/ait olma" anlamında soyut ad yapar

a. "cehenneme layık olan"

uçmaḳlıḳ uçmaḳda ḳalalar tā ebed

ṭamulıġa *kimsene ḳılmaya meded (YZ, 64/943)*

"Yā Resūlullāh! Benüm yüzüm uçmaḳlıḳ yüz midür yāḫud ***ṭamulıḳ*** *yüz midür?" (KN, 63/7)*

… sen fülān günāhı işleyüp dursın ***ṭamılıḳ****sın diyüp ol otdan çengelleri urup ṭamuya atacaḳlardur (Mİ, 3b/30)*

Tangrılıḳ, tangrı+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "tanrıya özgü olan varlık, nitelik, uluhiyet" (TDK, 2011: 2264) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavrama "özgü, mahsus" anlamı bildiren soyut ad yapar

a. "tanrıya özgü olan varlık, nitelik, ulûhiyet"

Haḳīḳat birlik Tangrıya ṣādıḳdur ki ikilik aña yol bulmaz. Her nesne ki endīşeye gele, ***tangrılıġa*** *reva olmaz Tangrı endīşe yaradandur (KN, 10/12)*

ṭanuḫluḳ ~ ṭanuḳluḳ ~ ṭanuḳlıḳ, ṭanuḳ+lıḳ biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, "tanık tarafından beyan, delil" anlamında soyut ad olarak değerlendirmiştir (1972: 519). TaS.'de "tanıklık (tanuhluh, tanukluk): şahitlik, şehadet" anlamlamında kaydedilmiştir (TDK, 24 Şubat 2016).

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar

a. "şahitlik"

şāh eydür senüñ ṭoġruyimiş sözüñ

bilüben ***ṭanuḫlıḳ*** *vérürmiş özüñ (SNB, 83/9)*

ṭanuḳluḳ *vérdürdi ḥaḳ taʾrı anı*

daḫı tevvbe ḳılmaduñ mı sen seni (YZ, 38/566)

ṭoġrı ***ṭanuḳlıḳ*** *(aña) sen söylegil*

ḥālümi di şāha taḳrīr eylegil (KY, 18a/676)

ben ***ṭanuḳlıḳ*** *virürem birdür ḫudā*

hem resūlidür meḥammed muṣṭafā (GZ, 244b/1545)

ṭanuḳluġa *varursın ḥaḳ evine*

bir iş işle ki cānuñ da sevine (KEMŞ-9a/167)

'Avret iki yalan ṭanuḳ düzdi il arasında getürdi. ***Ṭanuḳlıḳ*** *virdiler pāz işāha sögdi diyü (MZ, 69b/11)*

Eger dilerseñ ki kendüzüñi 'ayblu étmeyesin, degme nesneye ṭanıḳ olma. Eger olursañ, ***tanuḳlıḳ*** *vérdügüñ vaḳt saḳın meyl-ile* ***ṭanuḳ-lıḳ*** *vérmeyesin (KN, 40/7-8)*

… birisi i‘tikād-ıla eyitmekdür kim ***ṭanuḳluḳ*** *virürem ki tañrı ta‘āla birdür ẕatında ve ṣıfatında aña beñzer kimse yoḳdur beñzemek daḫı mümkin degüldür daḫı* ***ṭanuḳluḳ*** *virürem ki muḥammed ṭañrı ta‘ālanuñ peyġāmberidür (Mİ, 2b/15-16)*

ṭarlıḳ, ṭar+lıḳ biçiminde türeyen sözcük “dar olma durumu” anlamında (TDK, 2011: 597) soyut addır. GZ’de *darlıġan-*, Mİ’de *ṭarlıġan-* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Nitelik adından hastalık adı yapar

a. Belirtisiz ad tamlamasında tamlanan olarak

Ve anuñ bişmişi öyken rencine yarar ve ***nefes ṭarlıġın*** *giderür (EM, 11a/9-10)*

2. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “sıkıntı, kasvet, kıtlık, yokluk”

andan ṣoñra yédi yıl ḳızlıḳ ola

yérde nebāt bitmeye ***ṭarlıḳ*** *ola (YZ, 49/730)*

çün muḥammed ḥanefi ṭurmaġıla

darlıġ*andı anda oturmaġıla (GZ, 269b/2259)*

Ḳız daḫı Tenri te‘ālā emrine muṭī‘ olub ve dünyā ***ṭarlıġ****ın iḫtiyār ḳılub āḫiret rāḥatın ḳabul itdi (MZ, 18b/12)*

Biri oldur ki: Çün dosta el ***ṭarlıġ****ı uġraya kendü varın andan tartınmaya (KN, 113/3)*

… ḥaḳ ta‘ālādan eger ṣayruluḳ yā yoḳsullıḳ gelse ṣabr ide ***ṭarlıġ****anup şikāyet itmeye (Mİ, 37b/14)*

“anlayışsızlık (Boz, 2012: 426), akıl yoksunluğu”

ne söz söylerise ḫavṣalası dar

ne dinse ***ṭarlıġ****ından biñ daḫı var (RN-33b/334)*

ṭarrārlıḳ, ṭarrār+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "yankesicilik" (Doğan, 2011: 458) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar

a. "yankesicilik, yankesici olma durumu"

"Sen ne kişisin?" Eyitti: "Ben bir ṭarrāram." Eyitti: "Çün ṭarrārsañ altunı gérü néte vérdeüñ?" Eyitti: "Eger ben kendü ***ṭarrārlıġ****um ıla alsam ḫod ben bunuñ ḳaydın yér-idüm (KN, 85/15)*

ṭatlulıḳ, ṭatlu+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "tatlı olma durumu; (met.) sevimlilik, hoşluk, şirinlik" (TDK, 2011: 2285) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar

a. "(met.) sevimlilik, hoşluk, şirinlik"

ata ögüdi öñdin acı gelür

anuñ ***ṭatlulıġ****ın ṣoñ ucı bilür (SNB, 199/8)*

tekebbürlik ~ tekebbürlük, tekebbür+lik biçiminde türeyen sözcük "büyüklenme, kibirlenme durumu" (Üstünova, 2003: 592) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar

a. "büyüklenme, kibirlenme durumu"

tekebbürlig*e vérmeyügör boyun*

anuñ odı vérür yéle yüz ṣuyın (SNB, 132/11)

... bilgil kim ol yaramaz ṣıfatlaruñ ikincisi ***tekebbürlik****dür* ***tekebbürlik*** *oldur kim kişi gendüzin ayruḳ adamlardan yig göre şāyed adam ola kim gendüde* ***tekebbürlik*** *yoḳ ṣana nişānların diyelüm kim* ***tekebbürlüg****i var mıdur yoḳ mıdur bile (Mİ, 32a/28-29)*

telefkārlıḳ, telefkār+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "boş yere harcama, ziyan etme" (Korkmaz, 1973: 436) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar

a. "boş yere harcama, ziyan etme durumu"

Telefkārlıġı *cömerdlıḳ sanmañ imsāk-i buḫli ketḫudālıḳ sanmañ (MZ, 7b/4)*

Bāzirgāna ziyān olmaz, illā ***telef-kārlıġı****ndan. Ve ser-māyeden yémemek gerek (KN, 135/12)*

temerrüdlik, temerrüd+lik biçiminde türeyen sözcük "inat etme/karşı çıkma durumu" anlamında soyut addır.

1. Addan "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar

a. "inat etme/karşı çıkma durumu"

yalancılıġ u buḫl u ḳulmāşlıḳ

temerrüdlik *ü 'ucb u yavaşlıḳ (SNB, 375/14)*

tendürüstlik, tendürüst+lik biçiminde türeyen sözcük "sağlıklı olma durumu" (Canpolat ve Önler, 2007: 187) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar

a. "sağlıklı olma durumu"

Bal; issidür, ḳurudur ve ma'deye ḳuvvet vérür ve kişiye ***tendürüstlik*** *getürür (EM, 9a/13)*

terlik ~ derlik, ter+lik biçiminde türeyen sözcük "tazelik, taze olma durumu" (Canpolat ve Önler, 2007: 187) anlamında soyut addır. Clauson, soyut/somut ad olarak değerlendirerek "ter emen şey" anlamını vermiştir (1972: 546). Gülensoy, "genellikle ev içinde giyilen hafif ve türlü biçimlerde ayakkabı" anlamını vermiştir (2007: 885). TaS.'de sözcük "derlik (terlik): üstten giyilen ince elbise"; DS'de "terlik (I): [tellik (I)], 1. beyaz patiskadan dikilen ya da yünden örülen, takke, başlık; 2. yün çorap; 3. manto; 4. yeldirme; 5. ferece; 6. yerli dokumadan yapılan giysi" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 23 Şubat 2016).

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar

a. "tazelik"

Anlaruñ mizācı ʿilācı bedenlerini ter ġıdālarıla ve şarāblarıla ve bunlara muāfıḳ maʿcūnlarıla ve otlarıla ıṣlāḥ eylemekdür tā ***terlik****leri iʿtidāla gele ve şehvetleri ḥareket éde (EM, 66b/2)*

2. Nitelik adından nesne adı yapar

a. "üstten giyilen ince elbise"

ḳarın ṭoḳlıġı uyḫuyı düridür

dimāġ ***terlig****idür ki baş ḳurıdur (SNB, 223/5)*

tīzlik, tīz+lik biçiminde türeyen sözcük "sertlik" (TaS., 23 Şubat 2016) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar

a. "sertlik, sert olma durumu"

Hīç ādem yoḳdur ki bu üç nesne anda olmaya, līkin ālet kündeligi ve devlet ***tīzlig****i farḳdur (KN, 190/1)*

Baġarsuḳlar içinde issiden ḳurıyan ṣifli ter eyler ve aḫlāṭuñ ***tīzlig****in giderür (EM, 5a/6)*

tīzlik, tīz+lik biçiminde türeyen sözcük "acelecilik" (Boz, 2012: 430) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar

a. "acelecilik"

yilile geldi bile bil dört heves

oldurur kiẕb ü riyâ ***tîzlik*** *nefes (RN-2b/11*

Zenc eyitdi: Hiç şek degüldür ki işbu faṣlı dükeli ʿāḳıbet endīşeligidür ve ne ki didi ḥikmet ***tīzlig****inden ve dāniş eṣerindendür (MZ, 43a/9)*

ṭoġruluḳ ~ ṭoġrılıḳ, ṭoġru+luḳ/+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "doğru ve dürüst olma durumu, doğru olana yakışır davranış, dürüstlük, adalet" (TDK, 2011: 692) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar

a. "dürüstlük"

ḥelāl istegil loḳma ***ṭoġrulıḳ*** *ét*

ḥarām etmek ile bitürmegil ét (SNB, 19/13)

söyleye dürlü lisān ṭañlayasın

toġrulıġ*umı benüm añlayasın (YZ, 38/556)*

yūsuf eydür ḥabs içinde ḥümmāyem

tā ki ben ***ṭoġrulıġ****um bildürmeyem (KY, 26a/1010)*

birbir ile bular(uñ) ne ḳılduġın

söyledi hem yūsufuñ ***ṭorġılıġ****ın (KY, 51a/2032)*

ṭoġrulıḳ *besleyene buḫl irmez*

ḥased ḫod ḳibrdür ḥīç anı görmez (RN-33a/330)

İşbunca ḫalāyıḳ arasında ben ṣıdḳ ve ***ṭoġrulıḳ*** *eserin ve islām nişānın sende gördüm (MZ, 9a/3)*

Ve bu ḳavmuñ comardlıġı dükeli ḳavmdan artuḳdur; zīrā ki comardlıḳ ṣüreti anlardadur ve ***ṭoġrulıḳ*** *anlaruñ ḫūyı-dur (KN, 198/1)*

toḫmalık~ tuḫmalıḳ, toḳma+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "midenin dolu olma durumu" anlamından gelişerek "hazımsızlık, sindirim güçlüğü çekmek" (Canpolat ve Önler, 2007: 188) anlamında hastalık adıdır.

1. Addan hastalık adı yapar

a. "hazımsızlık, sindirim güçlüğü çekmek"

Bilgil éy oġul ki bāzār ḳavmınuñ ʿādeti oldur ki artuġraḳ yéyesi aḫşamın yérler. Anda ḳatı ziyān vardur; zīrā dāyim ***tuḫmalıġı*** *gitmez (KN, 50/15)*

ki yaramaz ġıdālardan ve ***toḫmalıḳ****dan ḥāṣıl olur (EM, 55b/11)*

ṭoḳlıḳ ~ ṭoḳluḳ, ṭoḳ+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "doygunluk (satiety), tok olma durumu" anlamında soyut addır (Clauson, 1972: 469).

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar

a. "doygunluk, tok olma durumu"

Ve dükeli etlerden ol ***ṭoḳluḳ*** *çoḳ dutar ammā géc siñer (EM, 3b/12)*

... eger dileseñ kim bunuñ hevesin göñlüñden gideresin pes ***ṭoḳlıġı****uñ ziyānın ve aclıġuñ aṣṣısın ögüne bıraḳ (Mİ, 34a/10)*

ṭonluḳ, ṭon+luḳ biçiminde türeyen sözcüğü Clauson soyut/somut ad olarak değerlendirmiş ve "giyimle ilgili bir şey" anlamına geldiğini temel olarak ise "elbise almak için bir ücret" anlamında olduğunu söylemiştir (1972: 520). TaS.'de "donluk (tonluk): elbiselik"; DS'de "donluk (I) [doncak]: çamaşırlık, donluk (III): maaş" vb. anlamlarda kaydedilmiştir (TDK, 28 Şubat 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavram "için" karşılık bildiren soyut ad yapar

a. "maaş, ücret"

... pes bilgil kim adama ʿamel itmek geñezdür ammā ʿamelin riyādan ṣaḳlayup iḫlāṣ-ıla itmek ḳaṭı gücdür niçe kişi olur kim ʿilm eydür ***ṭonluḳ*** *almaz iḫlāṣ olsun diyü (Mİ, 38b/35)*

tündlik, tünd+lik biçiminde türeyen sözcük "sertlik, katılık" (Doğan, 2011: 464) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar

a. "sert olma durumu, sertlik, katılık"

Tīzligi, ***tündlig****i ʿādet édinmegil ve ḥikmetden ḫālī olmaġıl (KN, 31/6)*

ucuzlıḳ, ucuz+lıḳ biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, "değersizlik (cheapness), saygısızlık (disrespect)" vb. anlamlarda soyut ad olarak değerlendirmiştir (1972: 32).

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar

a. "(met.) bol olma durumu, bolluk, verimlilik"

*yidi semiz sıġır **ucuzlıḳ** ola*

ol yidi aruḳ sıġır ḳızlıḳ ola (KY, 25b/978)

*... ta'bīri oldur ki bu yıl 'adl ü emān yılı ola ve pāẕişāh göñlinden kibr ü kīn gidüb 'adl ü inṣāf berkine ve cümle ḫalāyıḳ pāẕişāh sevgüsi ṭola **ucuzlıḳ** ve bereket ola (MZ, 55b/2)*

uçmaḳlıḳ, uçmaḳ+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "cennete ait, cennete layık (olan)" anlamında soyut addır.

1. Addan "layık/ait olma" anlamında soyut ad yapar

a. "cennete ait, cennete layık (olan)"

***uçmaḳlıḳ** uçmaḳda ḳalalar tā ebed*

ṭamulıġa kimsene ḳılmaya meded (YZ, 64/943)

*... dīnüñ ne dīndür dirler eger cevāb virürse bilürler kim **ucmaḳlıḳ**dur (Mi, 3b/16)*

2. Addan "layık, ait" anlamında sıfat yapar

a. "cennete ait, cennete layık (olan)"

*"Yā Resūlullāh! Benüm yüzüm **uçmaḳlıḳ** yüz midür yāḫud ṭamulıḳ yüz midür?" (KN, 63/6)*

ululıḳ, ulu+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "büyüklük, büyük olma durumu" (TDK, 26 Şubat 2016) anlamında maddî, manevî olarak soyut addır (Clauson, 1972: 139). TaS'de sözcük "azamet" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 26 Şubat 2016).

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar

a. "büyük olma durumu"

... ka'benüñ örtüsine yapışa bir zamān ṭura ka'benüñ ululıġın añа ve günāhlarınuñ ***ululıḳ****ların añа bunuñ gibi şerī'at ve görklü maḳāmdan ayrıldugın añа aġlaya du'ā ide (Mİ, 27b/32)*

b. "büyüklük, azamet, yücelik"

diriġā senüñ ḳanı ol heybetüñ

ululıġ*uñ u cāhuñ u ḫışmetüñ (SNB, 365/15)*

Ṭoġru tedbīr ve ṣavāb oldur ki aşaḳlıḳdan ***ululıġ****a degesin ve kendözüni ḫorlıḳdan ḳurtarasın (MZ, 30a/8)*

Ya'ni ***ululıḳ*** *'aḳl-ıla ve dāniş-iledür, aṣl ve neseb-ile degül (KN, 22/14)*

... ḥaḳ ta'ālanuñ birligine ve ***ululıġ****ına i'tiḳād itmek gerekdür (Mİ, 18a/32)*

unutsaḳlıḳ, unutsaḳ+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "unutkanlık, nisyan" (TaS.'23 Şubat 2016) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar

a. "unutkanlık, nisyan"

... ve ṭa'ām arzūsın giderür ve ***unutsaḳlıḳ*** *getürür (EM, 20b/12)*

uslulıḳ ~ uṣluluḳ, uslu+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "uslu olma durumu" (TDK, 2011: 2421) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar

a. "akıllı olma durumu"

Meger ***uslulıḳ*** *bābında eydimezem güc-ile 'āḳıl ol; zīrā güc-ile 'āḳıl olmaġa yaramaz (KN, 211/1)*

Ve ṣabr étmek ikinci ***uṣluluḳ****dur (KN, 94/14)*

uyanuḫlıġ ~ uyanuḳlıḳ, uyanuḳ+lıḳ biçiminde türeyen sözcük temel anlamda "uyanmış olma durumu" (Doğan, 2011: 466) metaforik anlamda ise "akıllı, gözü açık olma durumu" anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “uyanmış olma durumu”

Ve ol nesne ki ḥāldan ḥāla dönderür, aña esbāb-ı żarūrī dérler. Ve bu esbāb-ı żarūrī altı ḳısm-dur: Biri hevā, biri ṭa‘ām, biri ḥareket ve sükün. Dördinci uyḳu ve ***uyanuḳlıḳ*** *(KN, 143/2)*

b. “gözü açıklık”

niçe ki güneş var u bugün ola

kişide ***uyanuḫlıġ*** *gerek ola (SNB, 233/12)*

uyanuḳlıḳ *degül yolda ġāfillıḳ*

uzatma ḳo ṣaġıncı bunca yıllıḳ (RN-13b/120)

Nolaydı ḥaḳ te‘ālā bizüm göñlümüz gözin ***uyanuḳlıḳ*** *sürmesiyile açıvirüb anuñ ḳahrı çengālinden ḳurtaraydı (MZ, 62a/6)*

uyḳusuzlıḳ, uyḳusuz+lıḳ biçiminde türeyen sözcük “uyku uyumama veya uyumamış olma durumu” (Gülensoy, 2007: 979) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “uyku uyumama veya uyumamış olma durumu”

Ve ṭuz yémegile daḫı nāfi‘dür ve ***uyḳusuzlıġı*** *giderür ve ṣayrunuñ hezeyān söyledügin keser (EM, 35b/13)*

uzluḳ, uz+luḳ biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “hilim, yumuşaklık, teenni; ihtiyat; ustalık, maharet; uyuşma, barışma, sulh; kusursuz iş” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 10 Mart 2016).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “ihtiyat”

geh eylük ile geh yavuzluġile

işümi başarurvan ***uzluġ****ile (SNB, 287-1)*

uzunlıḳ ~ uzunluḳ, uzun+lıḳ/+luḳ biçiminde türeyen sözcük "bir şeyin bir uçtan öbür uca kadar olan uzaklığı" (TDK, 2011: 2439) anlamına soyut addır.

1. Nitelik adından "ölçü, miktar" ifade eden soyut ad yapar

a. "bir şeyin bir uçtan öbür uca kadar olan uzaklığı"

Ol ḳul ki ma'īşet-içün alasın, 'alāmeti oldur ki her nesnesi mu'tedil ola ***uzunlıġı*** *ḳısalıġı, aruḳlıġı semizligi, aḳı ḳızılı, yoġunlıġı inceligi, saçı derisi yufḳalıġı (KN, 88/9)*

... gönlegi ***uzunlıġı*** *omuzından ṭopuġına degin ola (Mİ, 20a/24)*

vāciblıḳ, vācib+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "vâcip olma durumu" anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar

a. "vâcip olma durumu"

… imām-ı a'żām ḳıyında namāzda fātiḥa oḳımaḳ vācibdür bir ḳıṣa sūreye üc āyet oḳımaḳ vācibdür ammā fātiḥa ***vāciblıġı*** *ḳutludur (Mİ, 14b/2)*

vaḥşīlik, vaḥşī+lik biçiminde türeyen sözcük "yabani olma durumu, yabanilik" (TDK, 2011: 2464) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar

a. "yabani olma durumu, yabanilik"

Ve ***vaḥşīligi*** *pīşe édinme (KN, 201/6)*

vā'ıẓlıḳ, vā'ıẓ+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "vaizin işi ve görevi" (Doğan, 2011: 468) anlamına gelmektedir.

1. Fâil adından "görev, statü" bildiren soyut ad yapar

a. "vaizin işi ve görevi"

Oṭuz birinci bāb, 'ilm ögrenmegi ve ***vā'ıẓlıġı*** *ve ḳādılıġı bildürür (KN, 7/12)*

varlıḳ, var+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "var olma durumu, mevcudiyet; var olan her şey; para, mal, mülk, zenginlik;" (Gülensoy, 2007: 1012) anlamlarında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar

a. "var olma durumu, mevcudiyet"

ger virürseñ bende fermanuz saña

***varlıġu**muzıla ḳurbānuz saña (GZ, 224b/945)*

*Ve ol nesneler ki tābi'dür tenüñ ḳavāmı **varlıġı**na. Ol tābi'üñ biri semizlikdür (KN, 142/9)*

*... **varlıġı**nuñ evveli yoḳ ve āḫırı yoḳdur (Mİ, 3a/17)*

b. "zenginlik"

'araż sermāye olmaz dost ḳatında

*edebdür **varlıġu**ñ şeh ḥażretinde (RN-41a/418)*

Cihanda andan artuḳ hīç tek yoḳ

Bu 'ālem naḳşını kim sen göresin

*Cihānda anı **varlıḳ** mı ṣanursın*

Bir eser yel gibidür kim geçer ol (KN, 194/2)

vaṣīlıḳ, vaṣī+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "vasi olma durumu, vasinin yaptığı iş, vesayet" (TDK, 2011: 2473) anlamında soyut addır.

1. Addan "görev, statü" bildiren soyut ad yapar

a. "vasi olma durumu, vasinin yaptığı iş, vesayet"

*… kişi ol ḳadar 'ibādeti yirine getüricek ẓāhirde islām tamām olmaz mu'āmalāta ve **vaṣīlıġa** vekīllige ve ḳādīlıġa lāyıḳ olur (Mİ, 2a/14)*

vekīllik, vekīl+lik biçiminde türeyen sözcük "vekil olma durumu, asalet karşıtı; birinin yerine iş görme yetkisi, naiplik" (TDK, 2011: 2477) anlamında soyut addır.

1. Addan "görev, statü" bildiren soyut ad yapar

a. "birinin yerine iş görme yetkisi, naiplik"

… kişi ol ḳadar ʻibādeti yirine getüricek ẓāhirde islām tamām olmaz muʻāmalāta ve vaṣīlıġa ***vekīllig****e ve ḳādīlıġa lāyıḳ olur (Mİ, 2a/14)*

vefā-dārlıḳ, vefā-dār+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "vefalı olma" (Korkmaz, 1973: 444) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar

a. "vefalı olma durumu"

… anuñ ḥażretinde yüz suyı ḥāṣıl olub bir mertebeye irem, ***vefā****-dārlıḳ ve ḥaḳşināslıḳ yirine getürmiş olam (MZ, 44a/7-8)*

velīlik, velī+lik biçiminde türeyen sözcük "ermiş olma durumu, ermişlik" (Üstünova, 2003: 614) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "statü" bildiren soyut ad yapar

a. "ermiş olma durumu, ermişlik"

… zīrā ittifāḳ idüp dururlar ki ***velīlik*** *mertebesi göñül dünyā sevgüsinden ṣovumaḳdur ṣovuduġı gibi mertebe-i vilāyet ḥāṣıl oldı (Mİ, 32a/22)*

vezirlik, vezir+lik biçiminde türeyen sözcük "vezir olma durumu, vezaret" (TDK, 2011: 2483) anlamında soyut addır.

1. Addan "görev, statü" ifade eden soyut ad yapar

a. "vezir olma durumu, vezaret"

Zīrek pāẕişāhlıġı ve Zīrūy vezīrligi ḳarār dutdı (MZ, 40b/1)

Andan gör, ol işde néce maṣlaḥatısa anı ét; tā vezīr seni zebūn görmeye. Ve her kime vizāretlik véresin, ***vezīrligi*** *añа tamām temkīn eyleyüp ver ki işlerün baġlu ḳalmaya (KN, 178/13)*

vizāretlik, vizāret+lik biçiminde türeyen sözcük "vezirlik" (Doğan, 2011: 476) anlamına gelmektedir.

a. Addan "görev, statü" bildiren soyut ad yapar

1. "vezirlik"

Andan gör, ol işde néce maṣlaḥat-ısa anı ét; tā vezīr seni zebūn görmeye. Ve her kime ***vizāretlik*** *véresin, vezīrligi añа tamām temkīn eyleyüp vér ki işlerüñ baġlu ḳalmaya (KN, 178/13)*

yadlıḳ, yad+lıḳ biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "yabancılık, bigānelik, ayrı gayrılık" (TDK, 26 Şubat 2016) anlamında kaydedilmiş soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar

a. "yabancılık"

Fārigˇ ol ***yadlıḳ*** *dehşetin gönlünden gider (MZ, 51b/14)*

Ma'rifet oldur ki añlamaḳdur, bir nesneyi ***yadlıḳ****dan bilişe getüresin (KN, 206/4)*

yaġlıḳ, Gülensoy sözcüğün *yağ+lık* biçiminde etimolojisini yaparak "büyük mendil, çevre" anlamına geldiğini söylemiş ve DS'deki varyantlarını belirtmiştir (2007: 1030). TaS.'de "mendil, peşkir, bez parçası"; DS.'de çeşitli varyantlarda sözcük "mendil; başörtüsü; havlu, peşkir; tencere tutacağı, tutak" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 24 Şubat 2016).

1. Addan nesne adı yapar

a. "mendil, peşkir, bez parçası"

anuñ mislini görmemiş oladı

añа vérdi bir ***yaġlıġa*** *ṭoladı (SNB, 260/2)*

ol nübüvvet ***yaġlıġı*** *āfitāb*

şundı aldı eline (ol) bā-şitāb (KY, 38b/1524)

yaġılıḳ, yaġı+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "düşmanlık" anlamında soyut addır (Clauson, 1972: 903; Taş, 2009: 62). TaS.'de "yağılık (yağuluk): düşmanlık" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 29 Şubat 2016).

1. Addan sıfat yapar

a. "düşman olan"

… eger ***yaġılık*** *kāfir iline girse amān dilemedin ṣulḥ itmedin bir yazıda ya bir kāfir şehrinde on biş gün durmaġa niyyet itse muḳīm olmaz (Mİ, 18b/23)*

yalancılıḳ ~ yalancılıġ, yalancı+lıḲ biçiminde türeyen sözcük "yalancı olma durumu, yalan söyleme huyu; yalan söz" (Gülensoy, 2007. 1042) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar

a. "yalancı olma durumu"

yalancılıġ *u buḫl u ḳulmāşlıḳ*

temerrüdlik ü 'ucb u yavaşlıḳ (SNB, 375/14)

b. "yalan söz"

kimüñ ki ***yalancılıḳ*** *ola işi*

daḫı gérçegine inanmaz kişi (SNB, 20/5)

yalıncaḳlıḳ, yalıncaḳ+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "çıplaklık, giyeceksiz kalma" (Korkmaz, 1973: 447) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar

a. "çıplaklık, giyeceksiz kalma durumu"

… çün ṭonuñ bitün ola ***yalıncaḳlıḳ*** *ġuṣṣasın yime (MZ, 18b/5)*

… bilgil kim bunuñ gibi tevekkül tañrı dostlarınuñdur kim bunlaruñ i'tiḳādları bir kişidür aclıḳ ***yalıncaḳlıḳ*** *bir dürlü daḫı itmez (Mİ, 39b/21)*

b. "(met.) yoksulluk"

telāvüt degül olmaya ṭon ere

ḳayırmaz ***yalıncaḳlıġı*** *gevhere (SNB, 15/15)*

… ġazādan ḥalāl yirden ne deñlü coḳ māla mālik olsalar tizcek üleşdürürlerdi bir gice ḳıylarında ḳomazlardı añsuzda gönlümüze sevgüsi düşe diyü dāyim ḫalḳ içinde ***yalıncaḳlıḳ*** *zaḥmetin cekerlerdi nefslerin ṣımaġ-ıcun (Mİ, 31b/29)*

yaḳınlıḳ, yaḳın+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "yakın olma durumu (nearness, propinquity)" anlamında soyut addır (Clauson, 1972: 904-905). Gülensoy, "yakın olma durumu; duygusal bağ ve akrabalık ilişkisi" anlamını vermiş ve Anadolu Ağızlarında "cinsel ilişki; gönül ilişkisi" anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 1037). DS.'de "yakınlık: [yahınluh] 1. cinsel ilişki; 2. gönül birleşmesi" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 23 Şubat 2016).

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar

a. "yakın olma durumu"

Ey oġul! Eger ittifaḳ düşüp pādişāha ḫāṣiyet olasın, ne ḳadar ki pādişāh seni kendüye yaḳın ḳıla, aña ġırre olma, ***yaḳınlıġı****ndan ḳaç ammā ḳulluġından ḳaçma; zīrāa pādişāh yaḳınlıġından ıraḳlıḳ ḳopar ve ḳullıḳdan* ***yaḳınlıḳ*** *ḳopar (KN, 154/6-7)*

b. "(met.) cinsel ilişki"

On birinci, elbetde ḳarı 'avrata ve ṣayruya ***yaḳınlıḳ*** *eylemeyeler ki müfācā ölümin getürür (EM, 59a/12)*

… bundan ṣoñra orucı ṣımayan nesneleri bildürelüm bilgil kim unudup yimek ya icmek ya ***yaḳınlıḳ*** *itmek orucı ṣımaz (Mİ, 25b/15)*

yanlışlıḳ, yanlış+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "yanlış davranış, yanlış iş, bir gerçeğe uymama durumu, yanılgı, hata" (Gülensoy, 2007: 1061) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "yanlış davranış, yanlış iş, hata"

yañlışlıġı kendözüme ben yañılup étdüm

ṭoġrusını déyici gelicek söze benven (SNB, 192/11)

yapıcılıḳ, yapıcı+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "yapıcı olma durumu; yapıcının yaptığı iş" (TDK, 2011: 2526) anlamına gelmektedir.

1. Fâil adından "bir meslekle uğraşma/uğraş edinme" bildiren meslek adı yapar
a. "yapıcı olma durumu; yapıcının yaptığı iş"

*Ammā pīşe ki 'ilme ta'alluḳ dutar, gūyendelik ve na'l-bendlik ki at syrulıġın bile ve daḫı **yapıcılıḳ**-dur (KN, 125/3)*

yaramazlıḳ, yaramaz+lıḳ biçiminde türeyen sözcüğe Gülensoy "1. yaramaz olma durumu veya yaramazca davranış; 2. (hlk.) kötü, uygunsuz durum veya haber; 3. çapkınlık" anlamlarında yer vermiştir (2007: 1071). TaS.'de "fenalık, kötülük" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 23 Şubat 2016).

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "kötülük"

*Ve her kimüñ ki 'aḳl-ıla nefsi arasına ḳarañulıḳ ve **yaramazlıḳ** hicāb ola 'aḳlı mededi nefse érişmeye (KN, 192/15)*

*Balġam yaşlığından ve mizāc **yaramazlığı**ndan olur (EM, 46a/1)*

*… ma'nisi bunı didiler kim bu baḫīllığun **yaramazlığı**n bildürmekde peyġāmber 'aleyhi's-selām buyurmışdur kim (Mİ, 33a/13)*

yaşlıḳ, yaş+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "yaş olma durumu, ıslaklık" (TDK, 2011: 2548) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar

a. "yaş olma durumu, ıslaklık"

*Duz, ıssıdur, ḳurudur, eti ḳatı eyler ve balġamı gevdeden arıdur ve ġalīẓ **yaşlıḳ**ları giderür (EM, 16b/7)*

yaşıllıḳ, yaşıl+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "yeşil olma durumu" (TDK, 2011: 2583) anlamında soyut addır. TaS.'de sözcük "yeşillik" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 23 Şubat 2016).

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar

a. "yeşil olma durumu"

*Nişānı oldur ki gözi ḳarası **yaşıl-lıġa** ura, dāyim gözlerin açuḳ duta (KN, 98/11)*

*Ve aña nār çiçegi yapraġı ṣuyın içüreler, sirkengübīn-i buzūrīyile ammā eger yüzi rengi **yaşıllıġa** vurursa ma'de ża'īf olduġındandur (EM, 52b/8)*

yatalıḳ, yata(ḳ)+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "barınılan yer, barınak" anlamına gelmektedir (Cin, 2012: 719). DS'de sözcük *yatak* ve *yatalak* sözcükleri ile eş anlamlı olarak "inmeli hasta; ateşli hastalık vb." anlamlarda hastalık adı olarak kaydedilmiştir (TDK, 30 Ekim 2015).

1. Eylemden yer adı yapar

a. "barınılan yer, barınak"

ol arada bir ḳarıcuḳ var idi

*ki **yatalıġı** eski dīvār idi (SNB, 290/5)*

yavuzlıḫ ~ yavuzlıḳ, yavuz+lıḳ+/lıḫ biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "1. fenalık; 2. huysuzluk, azgınlık; 3. sertlik, keskinlik, haşinlik" (TDK, 24 Şubat 2016) anlamında kaydedilmiştir.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar

a. “kötülük, fenalık”

ki bir laḥẓa işinde ṭutmaz ḳarār

geh eylük gāhī ***yavuzlıḫ*** *ḳarar (SNB, 178/1)*

ḳatı ***yavuzlıḳ*** *ṣanur uşbu baña*

ḳorḳutġıl bunı eytdüm ben saña (YZ, 37/550)

Ve pādişāhuña eyülükden artuḳ nesne göstürme ki eylük artura. Ve eger ***yavuzluḳ*** *ögredesin saña daḫı* ***yavuzlıḳ*** *ėde (KN, 154/11-12)*

b. “düşmanlık”

siz benümile ***yavuzlıḳ*** *itdiñüz*

ḳuyuya bıraġu beni gitdiñüz (KY, 41b/1637)

yazıcılıḳ, yazıcı+lıḳ biçiminde türeyen sözcük “kâtibin işi ve görevi” (Doğan, 2011: 480) anlamına gelmektedir. TaS.’de sözcük “kâtiplik” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 25 Mart 2016).

1. Fâil adından “görev, statü” bildiren soyut ad yapar

a. “kâtibin işi ve görevi, kâtiplik”

Ve eger pādişāha yazıcı olasın, gerekdür ki ***yazıcılıḳ*** *şarṭın yérine getüresin ve bilesin (KN, 160/15)*

yegānelik, yegāne+lik biçiminde türeyen sözcük “eşsizlik, teklik” (Doğan, 2011: 480) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “tek/bir olma durumu, eşsizlik”

Bilgil kim tamām dervīşlik oldur ki dāyim mücerred ola ki tecrīd ve ***yegānelik*** *‘ayn-ı taṣavvufdur (KN, 200/3)*

yesirlik, yesir+lik biçiminde türeyen sözcük "esaret, esirlik" (Doğan, 2011: 482) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar

a. "esir olma durumu, esirlik"

Ve dėmişlerdür ki ḥācetmendlik ikinci ***yesirlik****dür. Ve* ***yesir****lere raḥmet gerekdür (KN, 122/10)*

yeynilik, yeyni+lik biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "hafiflik, hiffet" anlamında kaydedilmiştir. DS'de sözcük "hoppalık" ve "hastanın, üzüntülünün acısını azaltmak için söylenen söz, davranış (kuran okuma, kurşun dökme vb.)" anlamlarında yer almaktadır (TDK, 25 Mart 2016).

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar

a. "hafif olma durumu"

Bilgil ki dükeli dirlik cān-ıla ten-ile birdür. Tende cānuñ üç ḫaṣıyyeti vardur: Biri dirlik ve biri ***yeynilik*** *ve biri ḥarekāt. Ve tenüñ daḫı üç ḫāṣiyyeti vardur: Biri ölmek ve biri sükūn ve biri aġırlıḳ (KN, 73/5)*

b. "hafiflik, hiffet"

Her iş ki işleyesin ve [her] söz ki söyleyesin, aġırlıḳ ve artuḳlıġ-ıla yénileseñ yig ola ***yeynilik*** *ile ögülince (KN, 40/2)*

yıllıḳ, yıl+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "yapımından veya doğumundan başlayarak üzerinden herhangi bir yıl geçmek; bir yıl için, senelik; yılda bir yapılan; yılda bir verilen ücret; yılda bir çıkan ve o yılın olgularını anlatan kitap; bülten, sergi gibi eser, salnâme" anlamlarına gelmektedir (Gülensoy, 2007: 1142). DS'de sözcük "yıllık ücret" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 24 Şubat 2016).

1. Addan "süreç" bildiren sıfat yapar

a. "…yıl için"

her zahīreden olısardur tamām

*ḳoyasın bir **yıllıḳ** anbārda müdām (KY, 25b/985)*

*‘alī eydür virüñ üç **yıllıḳ** ḫarāç*

mīne ḫatunla bile taḫt u tāc (GZ, 282b/2644)

b. “yapımından veya doğumundan başlayarak üzerinden herhangi bir yıl geçmek”

bu şehrüñ çevre yanı yazılardur

*yapusı nice **yıllık** yapulardur (KEMŞ-2b/23)*

uyanuḳlıḳ degül yolda ġāfillıḳ

uzatma ḳo sağıncı bunca yıllıḳ (RN-13b/120)

*Olmaya ki anlaruñ saṭavātı seyli bizüm üstümüze aḳub biñ **yıllıḳ** bünyāẕumuz yıḳavuz (MZ, 45b/11)*

*… kişi ḳamu ‘ömrin allāh ta‘ālā ḳulluġına ṣarf iderse bir gün ṣağlıġı şükrin yirine getürmeye nitekim bir velī kırḳ **yıllıḳ** ‘ibādeti ṣevābın virdi bir dişi ağrısın gidermek-icün ṣoñra ol dişi ağrısın gideren ben firişteyem didi ṣevābın girü virdi eyitdi bilgil kim kırḳ **yıllıḳ** ‘ibādete bir dişüñ ṣağlıġı şükrin yirine getürmez (Mİ, 38a/27-28)*

yırtıcılıḳ, yırtıcı+lıḳ biçiminde türeyen sözcük “yırtıcı olma durumu” (TDK, 2011: 2595) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

b. “yırtıcı olma durumu”

*Līkin bu şöyle ola ki sen ḫūyuñ terk idesin yavuz ḥırṣ u sümdükligi ve **yırtıcılıġı** ve cānavar azarlamagı ḳoyasın (MZ, 30b/5)*

yigitlik ~ yigitlük ~ igitlik, (y)igit+lik biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, “gençlik çağı” anlamında soyut ad olarak değerlendirmiş ve Osm.’da “gençlik (youth), günümüzde ise “kahramanlık (heroism), cesaret (courage)” anlamında

kullanıldığını söylemiştir (1972: 912). TaS.'de sözcük "gençlik" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 25 Şubat 2016).

1. Nitelik adından "dönem, çağ" bildiren ad yapar

a. "gençlik"

*çü 'ışḳ u **yigitlik** ü süci ola*

bir arada biñ dürlü ḳopar belā (SNB, 79/13)

***yigitlik** vére añа görklü ola*

gözleri görmez-iken görür ola (YZ, 61/905)

*... ol nesne kim anı bulmaġa yaramaz **yigitlik**dür (MZ, 25b/5)*

*Rüzigāruñdan naṣīb **yigitlüg**üñde al ki ḳocalıḳda almazsın (KN, 47/3)*

*Ve dervīş gerek kim **igitlik**de rencin alṭuna, gence ṣarf éde ve pirlikde ferāġat iḫtiyar ḳıla (KN, 204/7)*

yiglik, yig+lik biçiminde türeyen sözcük "iyilik, daha üstün sayılma" (Korkmaz, 1973: 450) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar

a. "iyilik, daha üstün sayılma"

*Ḳorḳuram kim bu mekr ve ḥile birle kim **yiglik** ve artuḳlıḳ isteriz ve daḫı şermsārlıġa uġrayasız (MZ, 22b/3)*

*Eger eyle olmaya, ol feth issi pādişāh ol fethden hīç faḫr olmayadı. Ve ululuġı ve **yigligi** bilinmeyedi (KN, 115/9)*

*... bizüm peyġāmberümüz kim muḥammeddür 'aleyhi's-selām **yiglig**i girü ḳalan peyġāmberler üzerine ol yüz ṣıfatlaruñ ḳamusuın gendüzinden giderüp ol eyü ḫulḳlaruñ ḳamusın ḳazanduġından ötürü-y-idi (Mİ, 28b/35)*

yigreklik, yigrek+lik biçiminde türeyen sözcük "üstünlük" (Doğan, 2011: 483) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “üstün olma durumu, üstünlük”

Ḥaḳ teʿālā ādemi cemīʿ maḫlūḳātdan yigrek yarattı. Ādemüñ ***yigrekligi*** *ḳalan canavarlardan on nesne-y-iledür (KN, 23/5)*

yiyniceklik, yiynicek+lik biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “ağır başlılığa uymayan davranış, hafiflik, hoppalık, hafifmeşreplik” (TDK, 26 Şubat 2016) anlamında kaydedilmiş soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “ağır başlılığa uymayan davranış, hafiflik, hoppalık, hafifmeşreplik”

Pāz işāh olan kişiye bu nesneler ḳatı ʿaybdur hem ***yiyniceklik****dür (MZ, 32a/3)*

yoġunluḳ, yoġun+luḳ biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “kalınlık; şiddet, sertlik, unf; irilik” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 25 Mart 2016).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “kalın olma durumu, kalınlık”

Ol ḳul ki maʿīşet-içün alasın ʿalāmeti oldur ki her nesnesi muʿtedil ola: uzunlıġı ḳısalıġı aruḳlıġı semizligi aḳı ḳızılı ***yoġunluġı*** *inceligi saçı derisi yufḳalıġı (KN, 88/5)*

yufḳalıḳ, yufḳa+lıḳ biçiminde türeyen sözcük “ince olma, incelik, kalın olmama” (Doğan, 2011: 485) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “ince olma, incelik, kalın olmama”

Ol ḳul ki maʿīşet-içün alasın ʿalāmeti oldur ki her nesnesi muʿtedil ola: uzunlıġı ḳısalıġı aruḳlıġı semizligi aḳı ḳızılı yoġunluġı inceligi saçı derisi ***yufḳalıġı*** *(KN, 88/5)*

yoḳlıḳ ~ yoḳluḳ, yoḳ+lıḳ/+luḳ biçiminde türeyen sözcük "yok olma, bulunmama durumu, adem; (mec.) fakirlik" (Gülensoy, 2007: 1154) anlamında soyut addır. DS'de de sözcük "yoksulluk" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 23 Şubat 2016).

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar

a. "yok olma, bulunmama durumu, adem"

*Çün bizümle anlaruñ arasında cinsiyyet ve ülfet **yoḳlıġın** bilürler (MZ, 43b/8)*

*… bögrek ve ma'de ve baġarsuḳ gibi bunlaruñ ża'īflıġından taḳṣīr ḥāṣıl olur, ya daḫı bedende yél **yoḳluġ**ından olur (EM, 63b/15)*

*… ḥaḳ ta'ālā ḳıyında anuñ ḥīc mertebesi olmaz varlıġı **yoḳlıġı** berāber olur (Mİ, 31b/39)*

b. "hiçlik, değersizlik"

*… bu yaratduġı 'acāyib nesnelerde ḥaḳ ta'ālanuñ ululıġın añlayup gendüniñ **yoḳlıġın** ḫorlıġın bilüp dāyim anuñ gibi ulu pādişāhuñ ḳullıġında olmaḳ gerek (Mİ, 29b/28)*

yoḫsullıḳ ~ yoḫslluḳ, yoḳsul+lıḳ/+luḳ biçiminde türeyen sözcük "yoksul olma durumu, yoksuzluk, sefillik, sefalet, fakirlik" (TDK, 2011: 2601) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar

a. "yoksul olma durumu, fakirlik"

*… ḥakīmlerüñ fāydalı sözinde gördüm **yoḫsullıḳ** yigitleri ḳoca eyler (MZ, 43a/3)*

*Hem şükr ṣevābın bula hem yoḫsul ṭoyurduġı ṣevābı bula. Ve yoḫsul **yoḫsluluġ**a ṣabr eyleye, ṣabr ṣevābın bula (KN, 19/4)*

*… bir bölügi daḫı nesnesi olmayanlardur bir bölügi **yoḫsullıġ**ından ötürü ġazādan ḳalmış yā ḥacdan ḳalmış kişilerdür peyġāmber aṣlı yoḫsullarına daḫı vireler zīrā bu*

*üc bölüge virdükleri **yoḳsullıḳ**larından ötürüdür ammā her birinüñ **yoḳsullıġı** bir dürlüdür (Mİ, 24a/3-4)*

yumşaġlıḳ ~ yumşaḳlıġ, yumşaḳ+lıḳ biçiminde türeyen sözcük "yumuşak olma durumu" anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "yumuşak olma durumu"

*Tīzligi tündligi ʿādet édinmegil ve ḥikmetden ḫālī olmaġıl. Şöyle yumşaḳ ve daṭlu olma ki **yumşaġlıġı**ñdan yéyeler (KN, 31/7)*

*Ve suyı savuḳlıġı-la toprağa ulaşdurdı ve **yumşaḳlıġı**-la yéle ulaşdurdı (KN, 191/2)*

yücelik, yüce+lik biçiminde türeyen sözcük "yüce olma durumu, ulviyet" (TDK, 2011: 2621) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
a. "yüce olma durumu, ulviyet"

*Eger merḥamet bābından ḫusrev luṭf eyleyüb ʿaẓamet uyanın çeküb ṭurursa yā **yücelik** ṭamından bir ayaḳ aşaġa inerse bir suālüm vardur kim ol fāyideden ḥālī olmaya (MZ, 52b/3)*

*Heyülā ḫod aṣl-ı ʿanāṣırdur. Eyle olsa biribirine baġlandı ḥikmet ile. Heyülā nefs ile baġlandı **yücelik** sebebi-y-ile (KN, 191/8)*

*... meṯelā göge baḳa gögüñ ululıġın ve **yüceliğ**in fikr ide (Mİ, 29b/23)*

yükseklik, yüksek+lik biçiminde türeyen sözcük "yüksek olma durumu; bir şekil, cismin veya nesnenin tabanı ile tepesi arasındaki mesâfe" (Ayverdi, 2010: 1369) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "ölçü-mesafe" bildiren soyut ad yapar

a. "yüksek olma durumu"

*... zīra ṣaḥīḥ budur kim ay gözedecek yirüñ **yükseklig**ine alcaḳlıġına iʿtibār itmeyeler (Mİ, 24b/11)*

b. “bir şekil, cismin veya nesnenin tabanı ile tepesi arasındaki mesâfe”

baḳup gördi bir ḳal‘a iñen yüce

*ki **yüksekliğ**in eydimezem niçe (SNB, 278/8)*

*... imām ebū ḥanīfe eydür eger ol yirüñ **yüksekliğ**i bir arşundan eksük-ise mekrūh degüldür (Mİ, 13b/27)*

yüzgücilik, yüzgüci+lik biçiminde türeyen sözcük “yüzme, yüzücülük” (Doğan, 2011: 486) anlamına gelmektedir.

1. Fâil adından “hüner, özellik” bildiren nitelik adı yapar
a. “yüzme”

*İllā ol ögrenmedügi hüneri işleyimezse kimse anı bunuñ-ıçun işlemez; illā kendü.” Eyittiler: “Şāhā! Ol ne hünerdür?” Eyitti: “**Yüzgücilik**.” Pes buyurdı, iki çābük yüzgüci getürdiler. Beni anlara ısmarldı. Ve baña gerekmez-idi, **yüzgücilik** ögrettiler (KN, 105/8-9)*

zāhidlik, zāhid+lik biçiminde türeyen sözcük “zahid olma durumu” (TDK, 29 Şubat 2016) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “statü” bildiren soyut ad yapar
a. “zahid olma durumu”

*... bundan ṣoñra bilgil kim **zāhidlik** üc mertebedür biri oldur kim nefsinde dünyā sevgüsi ola ammā dünyāda dürişmekde olmaya (Mİ, 37a/28)*

za‘iflıḳ, za‘if+lıḳ biçiminde türeyen sözcük “zayıf olma durumu” anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
a. “zayıf olma durumu”

*Mümkindür ki ṭavşancıl bizüm **żaʿīflığ**umuza baḳa kendü ḳuvvetine şükr eyleyüb keremi ḳanadın bize döşeye (MZ, 63b/7)*

*Egerçi düşmen daḫı zaʿīf ise **żaʿīflig**ine baḳma, sen iḥtiyātuñ ıla ol (KN, 175/2)*

*‘İlācı ishāl-i ḳadīm ki müzmin olmış ola ve zora döndüre ve ma‘de **ża‘īflıġı**na ve bevāsīre bu sufūf nāfi‘dür (EM, 51a/9)*

*... zīrā bir kişi ḳur‘ān oḳusa kimse aġzın dutup oḳuma dir yoḳdur bes böyle dimek īmān **ża‘īflıġı**ndandur (Mİ, 7a/12)*

zārılıḫ ~ **zārılıḳ,** zārı+lıḳ/+lıḫ biçiminde türeyen sözcük DS’de “yoksulluk, yoksunluk, güçsüzlük; dalkavukluk” (TDK, 24 Şubat 2016) anlamlarında kaydedilmiş soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “çaresizlik, güçsüzlük, dövünüp ağlama”

*çabaladı étdi öküş **zārılıḫ***

cānından hem olmışdı bizārlıḫ (SNB, 291/13)

*yil züleyḫā **zārılıġı**n götürür*

emrile yūsuf ḳatına yitürür (KY, 50a/1985)

ṣaġ ḳalanı bir yire cem‘ oldılar

*aġlaşuban **zārılıḳ**lar ḳıldılar (GZ, 241a/1435)*

*Çün ḳādı bu **zārılıġı** gördi; esirgedi. Ve bildi ki gérçekdürür (KN, 130/13)*

*... du‘ā iderken gönlin ḥaḳ ta‘ālā ḥażretine yönelde **zārılıḳ** ide aġlaya yāḥūd aġlamışına du‘ānuñ şarṭları ondur (Mİ, 21a/30)*

zebūnlık, zebūn+lık biçiminde türeyen sözcük “zebun olma durumu” (TDK, 2011: 2648) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “zebūn olma durumu”

*... erenler ḥamiyyet ḳuşaġın cānları biline baġlayub nāmūs saḳlayub ölüme rāżī olalar ve düşmenden girü ḳalub **zebūnlık** adın ḳabūl itmeyeler (MZ, 50b/5)*

zīreklik, zīrek+lik biçiminde türeyen sözcük "açıkgözlü/akıllı olma durumu" anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar

a. "açıkgözlü/akıllı olma durumu"

*... ol nesne kim anı ögrenmege yaramaz **zīreklik**dür (MZ, 25b/7)*

ziştlik, zişt+lik biçiminde türeyen sözcük "çirkinlik" (Doğan, 2011: 488) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar

a. "çirkin olma durumu, çirkinlik"

*Her çend ki azdur; ammā **ziştlik** étmedüm ki ḫalvā ṣūfīlere lāyıḳdur (KN, 205/7)*

2.2.28. [+sı]

İşlek olmayan bir ektir. ET.'de {+sI-} addan eylem ve {-ġ} eylemden ad türetim ekinin kaynaşması ile oluşmuş {+sIg} biçiminde görülen ve "benzer, gibi" anlamı veren birleşik bir ektir (Gabain, 2007: 48). Bilgen, {+sıġ} ve {+sık} biçiminde iki ayrı biçimde ele aldığı eklerden ilkinin benzerlik adı ikincisinin ise benzerlik sıfatı türettiğini ifade etmiştir (1989: 31). Bu ekin Erdal, ad ve zarf olarak da kullanılan benzerlik ifade eden sıfatlar türettiğini ve ayrıca "itibârî" şeyleri de karşılayan ifadeler oluşturduğunu söylemiştir. Araştırmacı, *adınsıg, öñisig* gibi bir iki tane sözlük birim (lexeme) oluşturduğunu belirtmiştir (1991: 70-73). Eraslan da benzerlik ifadeli sözcükler türeten birleşik bir ek olduğunu aktarmıştır (2012: 101). Banguoğlu, *ayruḫsı, tañsuḫ* gibi sözcükleri örnek vererek ekin addan ad türetim eki {+sIg}'ın kalıntısı olabileceğini söylemiştir (1938: 102). Kormaz da ekin addan eylem yapan {+sI-} ile eylemden ad yapan {-g} ekinin kaynaşması ile {+sıg} > {+sI} biçiminde oluştuğunu ve addan benzelik, yakınlık, andırma gösteren adlar türettiğini ifade etmiştir (2014: 139-140).

Gülsevin, ekin {+ÇA} ekinin bazı sıfatlara eklenerek zarflaştırmasına yakın bir işlev gösterdiğini söylemiştir (1997: 119).

2.2.28.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

ayruḫsı ~ ayruḳsı, ayruḳ+sı biçiminde türeyen sözcüğü Tieetze, "bambaşka, apayrı" anlamında aktararak sözcükteki eki ada eklenenen benzerlik sıfatı eki olarak değerlendirmiştir (2002: 243-244). TaS.'de sözcük "ayrıksı (ayruhsı, ayruksı): başka, başka türlü, farklı"; DS'de ise "ayrıksı [ayrıhsı, ayrıksa, ayrıksağa, ayrıksağı -1, ayruhsu, ayruksağu]: başka, bambaşka, ayrı, apayrı, kimseye benzemiyen, hiçbir şeye benzemiyen, acayip" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 6 Aralık 2015). SNB'da sözcük *ayruḫsı ḳıl-* "değiştirmek", *ayruḫsı ol-* "değişmek" KN'de *ayruksı ét-* "değiştirmek" biçiminde birleşik eylem olarak da kullanılmıştır.

1. Nitelik adından nitelik adı yapar

a. "bambaşka"

gördi yūsuf ḥikmeti ***ayruḳsı****dur*

kendünüñ ṭonında yidi ben durur (KY, 16a/603)

Ve her bir cinsüñ ṭabī'atı, gevheri ***ayruḳsı****dur (KN, 90/3)*

2. Nitelik adından sıfat yapar

a. "bambaşka"

birisi dėdi ḫoca nolur yémiş

bize uġramışdur bir ***ayruḫsı*** *iş (SNB, 197/7)*

buşu işi hemān küfr ü ḍalāldür

ne'ūẕü bi'llah ol ***ayruḳsı*** *ḥāldür (RN, 20b/196)*

b. "seçkin" (Boz, 2012: 262)

söz ***ayruḳsı*** *gerek sulṭān ḳatında*

kim añа lāyıḳ oldur ḫıdmetinde (RN, 24b/239)

3. Nitelik adından zarf yapar

a. "bir" sözcüğüyle birlikte "farklı şekilde, başka türlü"

… ammā sözlerinden ve meẕheblerinden bu nesne lāzım geldi şāyed bunlar bir ***ayruḳsı*** *teʿvīl iderler sözlerinden bu nesne lāzım gelmeye (Mİ, 5a/3)*

2.2.29. {+sUk}

İşlek olmayan bir ektir. Gabain ekin {+su-} addan eylem ve {-k} eylemden ad türetim eklerinin kaynaşması sonucu meydana geldiğini ve {+suş} eki ile karşılaştırılması gerektiğini söylemiştir (2007: 45). Erdal, {+sOk} biçiminde verdiği ekin ayrı bir ek olarak düşünülmesi gerektiğini söyleyerek şu çerçevede ele almıştır: "1. *tañsok*'ta bulunur, 2. *sıñarsok* ve *bagarsok* anatomik terimlerde, 3. *{–gAy}, {-Ar}* fiilimsilerine eklenir." (1991: 157-158). Eraslan, eki addan ad ve sıfat türetim işlevinde bulunduğunu söylemiştir (2012: 102).

Korkmaz, ekin +sI-k / +sU-k biçiminde meydana gelmiş olabileceği gibi addan benzerlik sıfatı yapan {+sI} ve {+k} (< ok) pekiştirme eki kaynaşması ile de meydana gelmiş birleşik bir ek olabileceğini ileri sürmüştür. Araştırmacı eki ölü bir ek olarak değerlendirerek ad ve sıfat olan birkaç kelimede tanıklandığını söylemiştir (Korkmaz, 2014: 140).

2.2.29.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

baġarsuḳ ~ baġırsuk ~ baġarsuḫ, bağır+suḳ biçiminde türeyen sözcük anatomik bir terim olarak "iç organlar (entrails)" anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 320; Erdal, 1991: 157). Bilgen, Tietze ve Gülensoy'da sözcük "(ince ve kalın) bağırsak" anlamında kaydedilmiştir (1989: 31; 2002: 260; 2007: 103). TaS.'de sözcük *bağarsık, bağarsuk, bağarsak, bağırsuk, bağursuk* varyantlarında ve DS'de

de çok sayıda varyantda "bağırsak" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 7 Aralık 2015). EM'de *baġır* sözcüğü … *ve andan içicek baġarsuḳda ve baġırda olan ḳurdı ḳırar (18a/10)* cümlesinde tanıklanmaktadır (Canpolat ve Önler, 2007: 32).

1. Addan organ adı yapar

a. "bağırsak"

baġarsuḫ*larum atlar ayaġına*

süñüler ucın yüregüm yaġına (SNB, 182/2)

Daḫı bir sā'atda ol ṣüfl[ı] ki ḳalmışdur, ***baġarsuḳ****lara bėribir (KN, 53/11)*

Ve ḳarında ḳurt varısa ḳırar çıḳarur ve ***baġırsuḳ****ları arıdur (EM, 11a/5)*

b. "karaciğer"

Gil-i bemuhre, ṣovukdur, ḳurudur, ***baġursuḳ****da ve öykende olan başları oñuldur (EM, 33a/9)*

diñsük "dik, kambur olmayan" sözcüğünün Doğan KN dışında tarihi metinlerde tanıklanmadığını belirtmiş ve sözcüğün tabanının DLT ve Kısasu'l-Enbiyâ'da *tiñ* 'dik, sağlıklı' anlamlarında tanıklandığını söylemiştir (Doğan, 2011: 88).

1. Nitelik adından nitelik adı yapar

a. "dik, kambur olmayan"

Ve ṭabbāḫlıġa yarar ḳul 'alāmeti oldur ki: Yüzi teni arı ola. Eli, ayaġı gird, ince. Ḳoyun gözlü ki gönlüñe yaḳındur, boyı tamām ***diñsük****, saçı meygūn sarḳuḳ. Bunuñ gibi ḳul ṭabbāḫlıga yarar (KN, 90/1)*

ṭañsuḫ ~ ṭañsuḳ, ṭañ+suḳ/+suḫ biçiminde türeyen sözcük "şaşılacak, garip (wonderful, marvellous, precious, rare)" anlamında (Erdal, 1991: 157) somut nesnelere işaret eden bir ad/sıfattır (Clauson, 1972: 525-526). DLT'de sözcük "şaşırtıcı ve hoş gelen herhangi bir şey" anlamında tanıklanmıştır (Bilgen, 1989: 31; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 504). Gülensoy sözcüğü "insan aklının alamayacağı,

şaşırtıcı, olağanüstü olay, mucize" anlamında aktarmıştır (2007: 857-858). TaS.'de sözcük "dañsuk (tañsuk, tañsık, tañsak, dañsık, dañsuh): acayip, tuhaf, şaşılacak; garip, acip şey"; DS'de ise "tansık: değerli" biçiminde kaydedilmiştir (TDK, 7 Aralık 2015).

1. Addan nitelik adı yapar

a. "garip, acip şey"

dilemiş geze ére tañsuḫlara

yéye içe érişe ol çoḫlara (SNB, 68/4)

2. Addan sıfat yapar

a. "şaşılacak, garip"

düşüp ögleri gitdi yatdılar

çoḳ aġladılar ***tañsuḫ*** *iş étdiler (SNB, 320/6)*

b. "müthiş, fevkalade"

bunun bigi ***tañsuḳ*** *'aceb dāstān*

işitmemiş ola kişi hīç zamān (SNB, 354/13)

2.2.30. [+sul]

İşlek olmayan bir ektir. Sadece bir sözcükte tesbit edilmiştir.

2.2.30.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

yoḫsul ~ yoḳsul, yoḳ+sul biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, "geçinmekte sıkıntı çeken (kimse), fakir; (mec.) istenilen nitelikte ve özellikte olmayan, yetersiz" anlamına geldiğini belirterek *yo-k+su-l* biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 1154-1155). TaS.'de sözcük "yohsul (yoğsul): fakir, yoksul";

DS'de "yoğsul: [->yoklu] yoksul; yohsul [->yoklu] yoksul" biçiminde kaydedilmiştir (TDK, 15 Aralık 2015). MZ'de *yoḫsulluḳ,* KN'de *yoḫsullıḳ/yoḫsulluḳ, Mİ'de yoḫsullıḳ/yoḳsullıḳ* sözcüğünde taban olarak da kullanılmıştır.

1. Addan nitelik adı yapar

a. "fakir (kimse)"

delim pādişāhlar añа ḳul idi

du'ācısı her bay u ***yoḫsul*** *idi (SNB, 27/4)*

raḥmet eyle bunlara buġday ile

ḳış şeā'at ***yoḫsul****a hem bay ile (KY, 41a/1620)*

gizler-idi vérür-idi ***yoḫsul****a*

yédürürdi yoḳluya hem varlıya (YZ, 78/1165)

dögündi oḳları hem ṣındı yaylar

ayaḳda ḳaldı ***yoḫsul*** *u baylar (GZ, 260b/1995)*

erüñ baylıġı mālile degüldür

niçe mālluya ***yoḫsul*** *diyü gül dur (RN-37a/373)*

Pes Behrām anbarlar açdı ***yoḫsul****lara taḫyıl üleşdürdi ve baylara ṣatdı (MZ, 3b/13)*

İki oġlancuk –biri bay oġlı, biri ***yoḫsul*** *oġlı- bir yerde oṭururlar-ıdı (KN, 210/4)*

ammā bilgil kim zekātı bir ayruḳ şehr ***yoḫsul****larına virmek mekrūhdur meger kim ol* ***yoḫsul*** *ḫıṣm ola (Mİ, 22b/14)*

2. Addan sıfat yapar

a. "fakir"

... bir ***yoḫsul*** *kişide alımı olsa (Mİ, 22b/28)*

3. Addan zarf yapar

a. "fakir"

eytdi dün gün ṭapar-ıdum ben seni

*ṭulaz **yoḫsul** aç ḳoyduñ āḫir beni (YZ, 60/886)*

2.2.31. [+şın]

İşlek olmayan bir ektir. Sadece *ṣaruşın* sözcüğünde tanıklanmıştır. Renk adından tabanın bildirdiği renge "mail, yakın" anlamında o rengin tonuna işaret eden renk adı türetmiştir. Söz konusu ek tabanın bildirdiği rengin çokluğuna işaret etmektedir.

2.2.31.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

ṣaruşın, ṣaru+şın biçiminde türeyen sözcük "sarı saçlı ve ak tenli kimse" anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği renge "mail, yakın" anlamında o rengin tonuna işaret eden renk adı yapar

a. "sarı renkli"

*ḳudretile **ṣaruşın**[74] oldı ḳara*

ḳara yaġız saru oldı iy yarā (KY, 22b/859)

2.2.32. [+tuḳ]

İşlek olmayan bir ektir. Erdal, soyut anlam ifade eden *çöptik* ve *yalıntık* sözcükleri ile *koltık/koltuk* sözcüğünden hareketle {+tIk} addan ad türetim ekinin varsayılabileceğini söylemiştir (1991: 44). Söz konusu ek taradığımız metinlerde sadece *koltuk* sözcüğünde tanıklanmıştır.

[74] Karahan, sözcüğün Üniversite nüshasında *sarusın*, Gülçin Kocaengin nüshasında *saruşın* biçiminde olduğunu belirterek nüsha farkını göstermiştir. Bk (Karahan, 1994: 218 nolu dipnot).

2.2.32.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

ḳoltıḳ ~ ḳoltuḳ, ḳol+tuḳ/+tıḳ biçiminde türeyen sözcük "omuz başının altında, kolun gövde ile birleştiği yer (armpit)" anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 619; Erdal, 1991: 44; Gülensoy, 2007: 535). Kaçalin, çözüm bekleyen bir sözcük olduğunu belirterek sözcüğün yapısına benzeyen *ḳıltıḳ, ḳumtuḳ* vb. sözcükleri sıralamış ve söz konusu sözcük için *ḳol altılıḳ* > *ḳoltuḳ* gelişiminin bir çözüm olup olamayacağını sorgulamıştır (2006: 207).

1. Addan (vücutta bir bölüm) yer adı yapar

a. "omuz başının altında, kolun gövde ile birleştiği yer"

***ḳoltuġ**ıyla ṭutdı muḥkem şāh anı*

bekledi ol ḥamleden allāh anı (GZ, 221b/830)

*... Çün irte oldı. Atına bindi. Çetügi **ḳoltığ**ına aldı av yirine vardı (...) Çetük it gördi. Ḳorkusundan diledi ki girü issinüñ **ḳoltığ**ına gire (MZ, 46b/1-2)*

*Eger **ḳoltuḳ** ḳılını çekeler ve durrāc yaġını **ḳoltuġ**a süreler ki ayruḳ ḳıl bitmeye (EM, 3b/1-2)*

*... bilgil kim her kim iḥrām baġlamak dilese bıyıġın ve dırnaġın kese ve **ḳoltuġ**ın ve ḳasuġın yülüye (Mİ, 26b/19)*

2.2. ADDAN EYLEM TÜRETİM EKLERİ

2.3.1. {+A-}

ET.'de bulunan bir ektir (Gabain, 2007: 48). Araştırmacılar ekin genellikle addan geçişsiz eylem türettiğini belirtmiştir (Ş. Tekin, 1992: 81; T. Tekin, 2003: 85;

Eraslan, 2012: 113[75]). Bilgen ise ekin hem geçişli hem de geçişsiz eylemler türettiğini söylemiştir (1989: 81). Erdal, ekin sadece bir ya da iki heceli ünsüzle biten köklere eklendiğini ifade etmiştir. Araştırmacı, ekin eklenmesiyle oluşan tabanların hiçbirinin *mayaka-, mayakan-* dışında üç heceli olmadığını, bunun sebebinin ise iki heceli sözcüklerde ikinci hecenin dar ünlülü olması dolaysıyla oluşan yeni tabanda söz konusu dar ünlünün düşmesi olduğunu söylemiştir (1991: 428).

EAT ile ilgili çalışmalarda da ekin adlara eklenerek hem geçişli hem de geçişsiz eylemler türettiği vurgulanmıştır (Gülsevin, 1997: 119-120; Şahin, 2009: 78). Banguoğlu, söz konusu ekle oluşmuş türevlerin kökün bildirdiği anlamdan farklılaşmış, çok sayıda işleve sahip olarak EAT'den önce oluştuğunu belirtmiş ve ekin tek başına yeni türevler oluşturmadığını söylemiştir. Araştırmacı, Osmanlıcada tanıkladığı Arapçadan ödünçleme olan *harc*'dan türemiş *harc+a-* eyleminin istisna olduğunu ifade etmiştir (1938: 133).

2.3.1.1.Ekin Türetimlik İşlevleri

ağna- ~ çağna-[76] sözcüğünün Clauson muhtemelen *ag̈an* tabanından türeyerek "(hayvanlar için) sırt üstü yuvarlanmak" anlamına geldiğini söylemiştir (1972: 87-88). Tietze (2002: 113) ve Gülensoy (2007. 57), benzer anlamda sözcüğe yer vererek etimolojisi hakkında yorum yapmamıştır. Taş, sözcüğü {+A-} türevleri içerisinde geçişsiz eylem olarak değerlendirmiş ve *ag̈ın* "dilsiz, konuşamayan" sözcüğünden türeyerek "debelenmek, yerde yuvarlanmak, çevrilmek" anlamına geldiğini söylemiştir (2009: 84). TaS.'de sözcük "debelenmek, yatıp yuvarlanmak; bolluk içinde rahat yaşamak"; DS'de ise çeşitli varyantlarda "hayvanlar toprakta yatıp

[75] Gabain ve Eraslan {+A-},{ +I-},{+U-} (2007: 48; 2012: 113) eklerini aynı başlık altında ele alırken Ş. Tekin {+A-} ve {+I-} (1992: 81-82), T. Tekin {+A-}, {+I-} ve {+U-} (2003: 85, 87, 88) biçiminde ayrı maddelerde ele almışlardır.

[76] *Çag̈na-* sözcüğünün Tietze, "ağnamak, yerde yuvarlanmak (hayvanlar için); kıvranmak, çırpınmak, sarsılmak" anlamlarına geldiğini aktararak etimolojisi hakkında yorum yapmamış ve TaS.'deki "haykırmak, çığlık koparmak" anlamının neye dayandığının belirsiz olduğunu söylemiştir. Araştırmacıya göre *çag̈na-* ve *ag̈na-* sçzcükleri arasında *evür- ~ çevür-* sözcüklerinde olduğu gibi bir denklik vardır (2002. 463).

yuvarlanmak; balık kendine has hareketler yapmak; sevinçten coşup oynamak; duvar, direk veya yük eğilmek, bel vermek, yana meyletmek" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 10 Mart 2016).

1. Addan geçişsiz eylem yapar

a. "(hayvan) debelenmek, yatıp yuvarlanmak"

yére düşdi vü ṭopraġa ***aġna****dı*

topalan ṭutar bigi çoḳ çaġnadı (SNB, 164/10)

ata-, at/ad+a- biçiminde türeyen sözcük temel olarak "birine ismiyle seslenmek" anlamında iken anlamı genişlemiş ve "birini bir makama görevlendirmek/tayin etmek; nişanlamak; vakfetmek; bir şeye söz vermek" anlamlarını kazanmıştır (Clauson, 1972: 42). Gülensoy, "tayin etmek" anlamında sözcüğe yer vermiştir (2007: 87). TaS.'de "adamak (I), (adımak): ad vermek, tesmiye etmek"; adamak (II): vaat etmek" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 09 Nisan 2016). Clauson *adı-* varyantının yanlış transkribe edildiğini söylemiştir (1972: 42).

1. Addan geçişli eylem yapar

a. "tayin etmek"

... zīrā 'amel īmāndan cürf olucaḳ kişi farż olan 'ameli terk idicek 'öẕrsüz īmāndan çıḳar pes girü tedārük olmasa ṭamudan çıḳmaz bu ulu ḳorḳu degül midür āḫirete ***ata****nup din ḳaydında olanlara (...) eger ayitseler kim yolda ḫarāmī var ya bir ejdehā ḳonmışdur ve erenleri helāk ider diseler ol yola gidmez şāyed malum żāyi' ola diyü (Mİ, 4b/34)*

benze- ~ bengze-, beñiz+e- biçiminde türeyen sözcüğün Clauson "andırmak (to resemble)" anlamına geldiğini belirterek tabanla çok az anlamsal ilişkisinin olduğunu belirtmiştir (1972: 352). Erdal ve Bilgen *meñze-* biçiminde maddebaşı yapmıştır (1991: 418). Bilgen geçişsiz eylemler içerisinde ele almıştır (1989: 82). Tietze, "görünüşü aynı veya ona yakın olmak" anlamında sözcüğe yer vermiştir (2002: 315). Gülensoy da "benze- 'benzemek' < (beniz 'yüz rengi'+e) beñze- <

*meng(i)z+e-" biçiminde gelişimini belirtmiştir (2007: 132). YZ'da *beñzi ṣarardı dün ü gün aġlayu // atası ṣorar añа n'olduñ déyü (23/331)* beytinde *beñiz* "yüz, çehre" anlamında tanıklanmaktadır (Demirci ve Korkmaz, 2008: 127). SNB, YZ, KY'da *beñzet-* SNB'da *beñzeş-, beñzer* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan geçişli eylem yapar

a. "andırmak"

*bir oġlan ki **beñze**r yüzi bedr aya*

iki ḳaşı daḫı ḳurulmış yaya (SNB, 28/13)

*boyı serve **beñze**r incedür bili*

cümle 'ālem 'āşıḳıdur şehr ili (KY, 9a/307)

dīvar yarıldı ġérü çıḳdı bir ṣūret

*ya'ḳūba **beñze**r ol görünen ṣūret (YZ, 36/536)*

*resūl yılduz içinde aya **beñzer***

*ya ḳullar arasında şaha **beñzer** (GZ, 201b/226)*

yidi ırmaḳ aḳar şehrüñ ucına

*ḫatādur **beñze**dürsem Rūm u Çīne (KEMŞ-15b/306)*

*Bu senüñ dāsitānuñ dürger 'avreti dāsitānına **beñze**r (MZ, 59a/4)*

*Her ḳanḳı yoḫsul ki bay işin işleye, şol sayruya **bengze**r ki saġa öykünür (KN, 17/14)*

*baldırı ḳara; ki fārsīce persiyāvşān dérler bir oldur, sular çevleginde biter, yapraġı kerefes yapraġına **beñze**r, mu'tedildür (EM, 11a/7)*

*... nitekim mükāşifler te'vīlin getürsin kim hīç ehl-i ẓāhir te'vīline **beñze**mez (Mİ, 2a/5)*

beze ~ **béze- ~ bize-,** Clauson sözcüğün, *beḏze:-* eyleminin kısaltılmış biçimi olduğunu belirterek "süslemek (to ornament, to adorn)" anlamına geldiğini

söylemiştir (1972: 390). Erdal ve Tietze de "süslemek" anlamında sözcüğe yer vermiştir (1991: 418; 2002: 329). Gülensoy "beze- 'süslemek' = OT. (KB) beze- < bezde- < beđ(i)z+e-" biçiminde gelişimini vermiştir (2007: 137). TaS.'de sözcük "bezemek (bizemek): süslemek, tezyin etmek, donatmak" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 19 Şubat 2016). YZ, MZ, KN, Mİ'de *bizek/bezek, bizen-/bezen-;* SNB'da *bezen-, bezet-* sözcüklerinde taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan geçişli eylem yapar

a. "süslemek"

***beze**r gökyüzin géce ılduz ile*

münevver ḳılur yéri gündüz ile (SNB, 5/4)

*emr ḳıldı şehrleri **bize**di*

yūsufuñ göñli cemāli tāzelendi (KY, 46a/1821)

*şöyle **béze**di anı n'éden saña*

'acebe kaldı gören batdı ṭaña (YZ, 29/423)

*Biri ḥırṣ, biri şehvet; birinüñ ḳaṣdı çoḳ yimek ve çoḳ içmek ve birinüñ ra'nālıḳ, kendüzin **beze**mek (MZ, 18a/8)*

*Yüzin, saçın dükelin **beze**mek içün yarattı; zīrā saç bezekdür (KN, 88/1)*

*... ne'ūẕü bil'llāh bu nesneyi gidermek ardınca olmaḳ gerek göñli eyü ṣıfatlar-ıla **beze**mek (Mİ, 2b/7)*

boşa-, boş+a biçiminde türeyen sözcük ET.'de *boşu-* "boş olmak (to become empty), salıvermek, serbest bırakmak (to free, liberate)" biçimindedir (Clauson, 1972: 377; Erdal, 1991: 477-478). Clauson, geçişli ve geçişsiz anlamlarda tüm çağdaş lehçelerde yaşadığını belirtmiştir (1972: 377). Tietze "şeriat kanunlarına göre karısı ile olan evlilik haline son vermek" anlamında sözcüğe yer vermiştir (2002: 373). Gülensoy "boşa- 'karısını ayırmak' < **bōṣ+u-* 'boş olmak, boşalmak'" biçiminde değerlendirmiştir (2007: 162). DS'de "boşamak: yapıp bitirmek"

anlamında kaydedilmiştir (TDK, 20 Şubat 2016). SNB'da *boşan-*, KN'de *boşaġan, boşan-, boşayıcı* sözcüklerinde taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan geçişli eylem yapar

a. "serbest bırakmak"

yā ḳızumı yā ol kişiyi meger

düşürmiş ola vü ***boşa****ndı gider (SNB, 168/6)*

b. "şeriat kanunlarına göre karısı ile olan evlilik haline son vermek"

Eyitti: "Ben bunı éşidüp dururam. 'Avrat boşaġandur." Hem Ḥasan radiya'llāhuu 'anh- eyle-y-idi. Dört 'avratı var-ıdı. Bir kezden dördin daḫı ***boşa****dı.(...) illā ben 'avrat boşayıcıyam. Siz benden boş oluñ (KN, 110/4)*

buña-, buñ+**a-** biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, "akıl düzeni bozuk olmak" anlamına geldiğini belirterek "*mun* 'hastalık, ayıp'+*a-*" biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 183). DS'de ise "bunamak (I): evlenme çağı geçmek (kız hak.); bunamak (III): kanına susamak; bunamak (IV): 1. ağız kokmak, 2. yiyecek kokmak, bozulmak; bunamak (V): olduğu yerde durmak" ve *bunmak* eylemine gönderimle "beğenmemek, azımsamak, küçümsemek" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 19 Şubat 2016).

1. Addan geçişsiz eylem yapar

a. "akıl düzeni bozuk olmak"

şimdi beni ***buña****mışdur diyesiz*

siz benüm sözüme inanmayasız (KY, 43b/1725)

Arapça	**Farsça**	**Türkçe**
الخرف	*فرتوت*	***buña****mış (EM, 70a)*

deñe-, deñ+**e-** biçiminde türeyen sözcük "dikkatle bakmak, gözetmek, intizar etmek; tartmak" anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 516; Erdal, 1991: 424; Tietze, 2002: 587; Gülensoy, 2007: 276; TaS,/DS. 20 Şubat 2016).

1. Addan geçişli eylem yapar

a. “dikkatle bakmak, gözetmek, intizar etmek, tartmak”

de*ñ*eyelüm iş ne durur bilelüm

*pes a*ñ*a lāyıḳ çāresin ḳılalum (SNB, 166/14)*

dile- sözcüğünün Clauson, temel olarak “(bir şey için) çabalamak” anlamına geldiğini bu anlamdan da “arzulamak (to desire); sormak” anlamlarına geldiğini söylemiştir. Araştırmacı sözcüğün etimolojisi hakkında değerlendirme yapmayarak GB Az. Osm. Tkm.’de *dile*-biçiminde tüm anlamlarda yaşadığını ifade etmiştir (1972: 492). Tietze, “talep etmek, istemek” vb. anlamlara geldiğini belirterek etimolojisi hakkında bilgi vermemiştir (2002: 618). Gülensoy, “demek, söylemek > isteği ve dileği söylemek, dilemek” anlamına geldiğini ifade ederek **til+e- / tıl+a- / til+ä:*- biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 284). TaS.’de *satun dilemek, hiçe dilemek, suç dilemek, suçun dilemek, tanıklık dilemek* maddebaşlarında genel olarak “istemek” anlamında kullanılmakla birlikte 14. yy.’a ait tek veriden “dilemek: dilenmek” anlamında kaydedilmiştir. DS’de ise “dilemek (I): 1. evlenmek için kızı ailesinden istemek, 2. aramak” anlamlarında yer almaktadır (TDK, 19 Şubat 2016). SNB, KY, YZ, RN, GZ, MZ, KN, Mİ’de *dilek,* KY’, KN’de *dilen-,* SNB’da *dilencü;* KN, EM’de *dileksüz*, Mİ’de *dileginsüz* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan geçişli eylem yapar

a. “istemek, talep etmek”

dile*di ki ṭonunı pāre ḳıla*

ne rāzı ki var āşikāre ḳıla (SNB, 82/9)

yūsuf eydür iy züleyḫā sen ***dile***

ḫācetüñ ne varısa gelsün dile (KY, 50b/2013)

vérdiler bitiyi aldı eline

imdi ***dile****r gide kendü iline(YZ, 16/113)*

temām olsa işün yer gök senüñdür

ne kim ***dile****riseñ dilek senüñdür (RN, 25a/243)*

her biri ṣayar ġanimet ölmegi

*hiç **dile**mez birisi ṣaġ gelmegi (GZ, 21b/529)*

*Ammā sizden **dile**rem kim benüm vaṣıyyetüm saḳlayasız ve bilesiz kim yigrek gül gönül gülistānında açılur (MZ, 7b/1)*

*Çün pīr oldum; anlar anı gérü isterler, ben **dile**mezem (KN, 47/6)*

*İshaḳ bin Murād aṣlahall'ahu şānehu, **dile**di ki bu éllerde bulınur ve daḫı Türki dilinde adı bilünür edviye-i müfredeyi cem' édüp bu beyāż içinde sevāda getüre (EM 1b/7)*

*… pes **dile**di kim bu farż-ı 'ayn olan 'ilmde Türkçe bir muḳaddime düze (Mİ, 1b/9)*

b. "sormak"

biri ol 'āşıḳlaruñ bir gün meger

***dile**diler muṣṭafādan bir ḫaber (KY, 3b/86)*

c. "evlenmek için kızı ailesinden istemek"

şehriyārī bir ḳızum var bā-kemāl

görüñ anuñ ḥüsni(ni) (kim) bī-miṯāl

*nice sulṭānlar **dile**di varmadı*

göñli bir kimseye rāżı olmadı (KY, 9b/334)

*oġlı yoġıdı bir ḳızı varıdı (...) Çün bu evṣāf birle meşhūr oldı, çevreden pāẕişāhlar raġbet eyleyüp **dile**diler (MZ, 17a/5)*

güce-, güç+e- biçiminde türeyen sözcüğün Clauson "baskı yapmak (to oppress), (birine) şiddet kullanmak (use violence towards (someone Acc.))" anlamına geldiğini belirtmiş ve 15. yy. Osm.'da da "zorlamak, (birisine) baskı yapmak" anlamında tanıklandığını aktarmıştır (1972: 695). TaS.'de Clauson'un da belirttiği üzere 15. yy.'a ait iki metinden "zorlamak, icbar etmek; güç duruma düşürmek, güçlük içinde bırakmak" anlamlarında kaydedlmiştir (6 Mart 2016). Tietze de

TaS.'deki anlamlarda sözcüğe yer vermiştir (2009: 198). Sözcük 14. yy. metni olan EM'de dönüşlü çatı eki almış *gücen-* "zorlanmak" yapısında taban olarak tanıklanmaktadır.

1. Addan geçişli eylem yapar
a. "zorlamak"

İkinci, şol ṭa'ām ki diş andan ***güce****nür ma'de daḫı anı siñirmekden 'āciz olur, anı ma'deye bıraḳmayalar (EM, 59a/2)*

ıldıra- sözcüğü ET.'deki *yaltrı:-* "parlamak" sözcüğünden gelişmiştir (Clauson, 1972: 923-924; Tietze, 2009: 347). Clauson, sözcüğün etimolojisi hakkında yorum yapmamıştır (1972: 923-924). Erdal, sözcüğün "(mücevher, kılıç) parıdamak" anlamına geldiğini belirterek asıl biçiminin **yultrı:-, yaltrı-* ve tabanının da *yıltuz* olabileceğini belirtmiş ve böylelikle "yıldız gibi olma" temel anlamını taşıdığını söylemiştir (1991: 481-482). Tietze ise "ıldır ıldır/yıldır yıldır 'pırıl pırıl' + isimden fiil yapan +a- genişlemesi" biçiminde çözümlemiştir (2009: 347). Gülensoy "parlamak" anlamına geldiğini belirtmiş ve eylem tabanından türediğini düşünerek "[y]*a(/u/ı)-l+t(/d)ı(/u)r-a(/u/ı)-*" biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 1138-1139). TaS.'de "yıldıramak (yaldıramak, yılduramak, ıldıramak): parıldamak, lemean etmek, ışıldamak, ziya saçmak"; DS'de "ıldıramak [ıldıramah, ıldırdımak]: ara sıra parlamak, 2. çok hafif ışık vermek; yıldıramak: parıldamak, ışıldamak, ışık oynaşmak" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 20 Şubat 2016).

1. Addan geçişsiz eylem yapar
a. "parıldamak, ışıldamak"

Ve eger su saru ola, içinde güneş gibi nesne ola ki ***ıldıra****r ola (KN, 146/6)*

ḳana-, ḳan+a biçiminde türeyen sözcüğü Clauson öncelikle "kan almak (hasta, hayvan vb.), (to bleed (patient, animal))" anlamında geçişli eylem olarak değerlendirmiş ve orta dönemde ise geçişsiz bir hâl aldığını söylemiştir (1972: 634). Erdal da aynı anlamda geçişli eylem olarak sözcüğe yer vermiştir (1991: 420). Gülensoy, ET.'de "kan almak" anlamına geldiğini belirterek OT.'den itibaren

"vücudun herhangi bir yerinden kan almak, kan gelmek, kan kaybetmek" anlamında olduğunu ifade etmiştir (2007: 457).

1. Addan geçişsiz eylem yapar

a. "vücudun herhangi bir yerinden kan almak, kan gelmek, kan kaybetmek"

*Elin burnına duttı. Ya'nī ki burnı **ḳana**dı çıḳdı (KN, 160/2)*

ḳavla-, ḳavl+a- biçiminde türeyen sözcük TaS.'de sadece YZ'dan tanıklanarak "kavlamak (I): kovlamak; zemmetmek, gıybetetmek"; DS'de ise *kovalamak* maddebaşına gönderimle "söz götürüp getirmek" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 18 Şubat 2018). YZ'da *kavlaş-* eyleminde de taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan geçişli eylem yapar

a. "çekiştirmek, ayıplamak, arkadan konuşmak" (Demirci ve Korkmaz, 2008: 354)

ol kişi kim ḫalḳı ġıybet eyleye

*ayruḳ 'özrin söyleye yā **ḳavla**ya (YZ, 39/576)*

ḳına- sözcüğünü Clauson, *kı:n/kı:ñ* tabanından türeyerek "cezalandırmak, işkence etmek (to punish, torture)" vb. anlamına geldiğini belirtmiş ve tüm çağdaş lehçelerde yaşadığını söylemiştir. Araştırmacı sözcüğün GB Az.'de *ğına-*; Osm.'da *kına-*; Tkm'de *ğı:na-* ve diğer yerlerde *kıyna-* vb. biçimde olduğunu, 14. yy. Osm.'da temel olarak "cezalandırmak (to punish)" anlamında iken daha sonraları "suçlamak, ayıplamak (censure, blame)" anlamına geldiğini belirtmiştir (1972: 634). Bilgen, geçişli eylemler içerisinde "cezalandırmak" anlamında yer vermiştir (1989: 81). Erdal "cezalandırmak, işkence etmek (to punish, torture)" anlamına geldiğini belirterek *kıyn/kın* biçiminde transkribe edilen *kıy(ı)n* tabanından türediğini söylemiştir (1991: 420). Gülensoy, *'ayıplamak' < ET., OT. ḳına- 'işkence etmek, cezalandırmak' (DLT); ḳın, ḳıyın 'ceza, işkence', ḳına- (KB) < *ḳīn* biçiminde gelişimini göstermiştir (2007: 509). TaS.'de "kınamak: 1. ayıplamak, itap etmek, suçlandırmak, itham etmek; 2. cezalandırmak; 3. tazib etmek, hırpalamak"; DS'de

ise “kınamak [kınamağ]: ayıplamak” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 18 Şubat 2016). RN’de *ḳınan-* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan geçişli eylem yapar

a. “cezalandırmak”

reyyān eydür ṭut elin ilet zindāna

ḳul senündür nice dilerseñ ***ḳına*** *(YZ, 41/606)*

b. “ayıplamak, suçlamak”

ṭaşum güldügin görmeñ iñler içüm

yaramaz ***ḳına****maġa yoḫdur ṣuçum (SNB, 312/15)*

kimesne ṣuçıla kimse ***ḳınanmaz***

kişi ayruḳ ṣuçını ṣuç ṣanmaz (RN49b/513)

kişne- sözcüğünün Clauson *kişen* “köstek” tabanından {+A-} ile türemiş bir eylem olduğunu belirtmiş, ancak anlamsal ilginin açık olmadığını söylemiştir (1972: 754). Gülensoy, “(at için) bağırmak” anlamını vererek *“kişne- < GT. *kişeñ-”* biçiminde gelişimini göstermiştir (2007: 529).

1. Addan geçişsiz eylem yapar

a. “(at için) bağırmak”

atı ***kişne****di uyandı çün görür*

gördi ḳarşudan bir alay atlu gelür (GZ, 271a/2298)

Ve nişānı oldur ki atlar ***kişne****yicek ol* ***kişne****meye ve dāyim ḳulaġı yaprılmış ola (KN, 98/8)*

oynı- ~ oyna-, oyun tabanından türeyen sözcüğün Clauson, hem geçişli hem de geçişsiz eylem olduğunu belirtmiş ve geçişsiz olarak “oynamak” geçişli olarak “(oyun, müzikal enstrüman) oynamak” bazen “biriyle oynamak” bazen de yan anlam kazanarak “şehvetle oynamak” anlamlarına geldiğini söylemiştir (1972: 275). Erdal “oynamak (to play) anlamında sözcüğe yer vermiştir (1991: 422). Gülensoy “vakit

geçirme, eğlenme" anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 642). TaS.'de "oynamak: 1. harcamak, 2. güreşmek" anlamlarında kaydedilmekle birlikte "baş oynamak: hayatını tehlikeye koymak, canını feda etmekten çekinmemek; nakş oynamak: oyun etmek" vb. ifadelerde maddebaşı olarak kaydedilmiştir. DS'de ise "oynamak (I) [oynamah]: evlilik dışı cinsel ilişki kurmak; oynamak (II): toprak yarılmak, kaymak" anlamlarında yer verilmiştir (TDK, 19 Şubat 2016). GZ, MZ, KN'de *oynat-*, MZ'de *oynaş* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan geçişsiz eylem yapar

a. "hareket etmek, çarpmak"

*ya'nī yürek **oyna**ması. Bu bir ḥareketdür ki cirmi ḳalbde ḥāṣıl olur, yüregi incidici sebebile (EM, 49a/1)*

b. "(met.) fırladı"

pehlivānlaruñ yüregi ḳaynadı

*ḳopdı göñüller yérinden **oyna**dı (GZ, 211b/535)*

c. "hareket etmek"

oḳur dün ü gün añа tesbīḥ mevc

*deñiz üzre **oyna**yıcaḳ fevc fevc (SNB, 3/8)*

geçdi leşkerler yüridi fevc fevc

***oyna**dı tozlar havada mevc mevc (GZ, 255a/1827)*

*Ve eger kirpügin çoḳ **oyna**da ve ṭudaġın çoḳ ışıra, delülik nişānıdur (KN, 92/12)*

d. "hoplayıp zıplamak"

bugün çīn ilindesin uşda hele

*gül **oyna** vü zevḳ eyle bizüm ile (SNB, 84/7)*

kim ḳoyun ḳatında oturur meger

*yūsuf anda **oyna**r her yañа güler (KY, 4b/132)*

hem elinde muṣṭafanuñ rāyeti

şi'r oḳır altında ***oyna****rdı atı (GZ, 194b/23)*

... şol kişilere beñzersin kim öldürmege iledürler yolda güler ***oyna****r aġac diker balcık eyler (Mİ, 28b/9)*

e. "sevişmek"

Göñli ol ḫātūndan emīn olmazdı. Bir gün ḫalvet ikisi 'izzet döşeginde ***oyna****yu dururlardı. Şāhuñ ārzūsı ġālib oldı; diledi ki ḫātūn ḥüsni baġından ārzū yimişin yiye (MZ, 60a/5)*

... pes bilgil kim ḳaçan kişinüñ ṣuyı gelse nesne görüp ya imrenüp göñlinde taṣavvur idüp añа yıḳanmaḳ vācibdür ammā olur kim 'avrat-ıla ***oyna****rken imrenür yā ṣu dökdüginden ṣoñra yozca ṣucuġaz gelür olur ... (Mİ, 8a/6)*

2. Addan geçişli eylem yapar

a. "dürtmek, ellemek"

bu ḫaberi kim işitdiler ḳamu

yimek içmegi unutdılar 'amu

er (ü) 'avrat başladı pes birbirin

oyna*maġa gülmege iy nāzenin (KY, 45a/1781)*

b. "feda etmek"

ya ḫoẕ nolmış ola ḥarīfüm naḳḳāş

ki yolumda çoḫ dürlü ***oyna****dı baş (SNB, 292/4)*

didiler lat 'uzza yolına biz

bugün baş ***oynı****yalum oġul ḳız (GZ, 197a/103)*

… bunuñ gibi günde benüm öñümde cān-baş ***oyna****yub vefā göstereler (MZ, 48a/1)*

c. "(bir şey) oynamak, eğlenmek"

gözet şöyle her nesnenüñ aṣlını

*ki nerd **oyna**yan gözedür ḥāṣlını (SNB, 23/1)*

*key çābük **oyna**ġıl utılmayasın*

hevāya kibre sen tutılmayasın (RN-15b/138)

ellerinde her birinüñ nize var

*kim ‘arablar **oyna**r anuñla ḳumar (GZ, 203b/285)*

*Pes sen ṣaṭrancı ol hevese **oyna**rsın ki ḥaṣmı ütesin (MZ, 50a/8)*

*On üçinci bāb kengel eylemegi ve nerd ve ṣaṭranc **oyna**maġı bildürür (KN, 62/7)*

d. “kullanmak”

*Baña ata binmek ve süñi **oyna**maḳ ve oḫ atmaḳ ve gürz ṣalmaḳ ve kemend bıraḳmaḳ ve ṭop urmaḳ ve ne kim sipāhīhüneri-y-idi baña ögretdi (KN, 104/13)*

e. “oyun” sözcüğüyle birlikte “dans etmek”

*yine bārīgel **oyna** bir ḫoş oyın*

hem işbu géce epsem oġurlayın (SNB, 177/6)

sına- sözcüğünün Clauson ve Erdal “insan vücudu; kişilik” anlamındaki *sın* sözcüğünden türeyerek “(birini ya da bir şeyi) denemek” anlamına geldiğini söylemiştir. Her iki araştırmacı da taban ile türev arasındaki anlamsal ilişkinin uzak olduğunu belirtmiştir (Clauson, 1972: 835; Erdal, 1991: 423). Taş ve Gülensoy ise “gözlem, deneme” anlamındaki *sīn* tabanından türediğini ifade etmiştir. Gülensoy sözcüğün etimolojisini “*sī-* ‘bozmank; kırmak; yenmek’+*-n* ‘gözlem, deneme’+*a-*” biçiminde yapmıştır (2007: 768; Taş, 2009: 83). TaS.’de sözcük “denemek, tecrübe etmek, yoklamak, imtihan etmek”; DS’de ise “tanımak” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 20 Şubat 2016). SNB, MZ, KN’de dönüşlü *sınan-* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan geçişli eylem yapar

a. “denemek, tecrübe etmek, imtihan etmek”

ṣınanmış durur bu cihānuñ işi

*şınanmışı nite **ṣına**ya kişi (SNB, 375/7)*

*özüni izlemez ayruġı **ṣına**r*

ki ṭoġru kim varısa anı ḳınar (RN-22a/208)

*Her çend ki sizüñ gövdeñüzile şehirler ve muḥkem dīvārlar yıḳmaġa yarar ammā çalış güninde anları **sına**madım (MZ, 43a/6)*

*Kişi iki nesne-y-ile **sına**maġa yarar ki dostlıġa yarar mı yaramaz mı (KN, 113/1)*

suva-, suv+a- biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, temel olarak (toprak) sulamak)) to irrigate (land)); su vermek (to water (animals))"; orta dönemde ise "sıva yapmak (to plaster)" anlamına geldiğini söylemiştir (19972: 785). Erdal "sulamak" anlamında sözcüğe yer vermiştir (1991: 423). Gülensoy, "sıva ile kaplamak, sıva vurmak" anlamına geldiğini ifade ederek "*suw [< *sūβ 'su'+a-" biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 774). DS'de "suvamak: sıvamak" biçiminde kaydedilmiştir (TDK, 19 Şubat 2016).

1. Addan geçişli eylem yapar
a. "sıva ile kaplamak"

*... şöyle ki ortasına degin ine, andan ṣoñra ol ḳabuñ aġzın balçıġıla **ṣıva**yalar yigirmi günden ṣoñra açalar (EM, 61a/1)*

ṭona-, ṭon+a- biçiminde türeyen sözcüğün Clauson 15. yy.'dan önce tanıklanmadığını belirterek "giyinmek" ve "soyunmak" olmak üzere iki zıt anlama sahip olduğunu söylemiştir. Araştırmacı "hırsızlık yapmak" ve "giyinmek" anlamında çeşitli lehçelerde yaşadığını ifade etmiştir (1972: 517). Gülensoy, "süslemek, tezyin etmek" anlamını vererek "don [< ET. *tōn]*+a-" biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 299). DS'de "tonamak: yağma etmek, çiğnemek, ezmek" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 20 Şubat 2016). SNB'da *ṭonan-, tonat-*; KN'de *tonan-* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan geçişli eylem yapar

a. “(bir şey) giymek, (birini) hazırlamak”

*Filleri bārgāh öñüne çekdiler. Ḳullar **ṭona**nup ḳarşu durdılar (KN, 162/13)*

b. “süslemek”

***ṭona**ndı ṣanasın ki ḥūr idi*

geyüp tācı tāvus bigi yüridi (SNB, 99/3)

tosna-, tosun+a- biçiminde ‘türeyen sözcük “tosun gibi davranmak, haşarılık yapmak” (Cin, 2012: 689) anlamına gelmektedir. Dilçin, sözcüğe DS’den hareketle “somurtmak, surat asmak” (1991: 640) anlamını vermiştir. DS’de sözcük *tomsu-* maddebaşına gönderimle “somurtmak, surat asmak, küsmek” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 12 Nisan 2016). Sözcüğün tabanı *tosun* TaS.’de 14. ve 16. yy.’a ait iki metinde “haşarı” anlamında tanıklanmıştır (TDK, 12 Nisan 2016). Dilçin 1672. beyitte *tosna-* ve *tosınuñ* biçimlerinin nüsha farkı oluşturduğunu belirtmiştir. Araştırmacı sözlük kısmında *tosın* için ‘haşarı’ anlamını vermiştir (Dilçin, 1991: 307, 640).

1. Nitelik adından geçişsiz eylem yapar

a. “tosun gibi davranmak, haşarılık yapmak”

dönüp eyle dédi süheyle naḳḳāş

*ki bu **tosna**yan oldı uşta yavaş (SNB, 110/15)*

düne-, tün+e- biçiminde türeyen sözcük “gecelemek” anlamında geçişsiz eylemdir (Clauson, 1972: 516; Bilgen, 1989: 83; Erdal, 1991: 426)). Gülensoy, “(kuşlar, evcil kanatlılar) uyumak için bir dala veya sırığa konmak” anlamında sözcüğe yer vermiştir (2007: 946). TaS.’de “dünemek: tünemek, gecelemek”; DS’de ise “tünemek (I): ölmek; dünemek (I): 1. barınmak, 2. uyumak, 3. kümes hayvanları tünemek; dünemek (II): üzerinden bir gece geçmek” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 20 Şubat 2016).

1. Addan geçişsiz eylem yapar

a. “gecelemek”

bu ʻışḳ olduġıyile gökler döner

*yabāndaġı ḳuş ʻışḳı olup **düne**r (SNB, 131/9)*

*Zirūy genińce bir ṣahrāya düşdi, vardı bir maġaraya sıġındı. Ol gice anda **düne**di (MZ, 29b/8)*

uġra-, uġur+a- biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, çok sayıda anlama sahip olduğunu belirterek zarf-fiil ya da ayrılma, yönelme vb. hâl ekleriyle "(bir şey yapmaya) niyet etmek; özellikle; (birine ya da bir şeye) amaçlı gitmek; karşılaşmak" vb. anlamlara geldiğini söylemiştir (1972: 91). Çeşitli lehçelerde yaşadığını belirten araştırmacı 14. yy. Osm.'da yönelme hâl ekiyle birlikte "(birine ya da bir şeye) rastlamak"; ayrılma hâl ekiyle birlikte "(birinden) kaçınmak"; yönelme hâl ekiyle birlikte "saldırmak" anlamlarında kullanıldığını söylemiştir (Clauson, 1972: 91-92). Erdal, "(bir şeyi yapmayı) niyet etmek ya da planlamak" anlamına geldiğini belirterek zarf-fiilli biçiminin *ugrayu* "özellikle, tam olarak" vb. anlamlara geldiğini söylemiştir (1991: 426, 428). Gülensoy, "oġ(u)r 'bir işte imkân ve fırsat; vakit, zaman' (DLT)+a-" biçiminde etimolojisini yapmış ve ET. ve OT.'deki anlamlarını aktararak "yola devam etmek üzere, bir yerde kısa bir süre kalmak; bir yerin yakınından, yanından, içinden geçmek; fırlayarak çıkmak, dışarı çıkmak" anlamlarına geldiğini ifade etmiştir (2007: 959). TaS.'de "uğramak: 1. tesadüf etmek, rastlamak, rast gelmek; 2. karşılaşıp geçmek, uzaklaşmak; 3. üstüne varmak, birden hücum etmek, saldırmak"; DS'de "uğramak (I): cine, şeytana çarpılmak; uğramak (II): yerinden fırlayıp çıkmak; uğramak: hastalığa tutulmak" ve *uğrelenmek* maddebaşına gönderimle "salına salına yürümek" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 18 Şubat 2016). SNB'da *uġrat-, uġraş-* sözcüklerinde taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan geçişsiz eylem yapar
a. "rastlamak, tesadüf etmek"

*yavuzlıġa hīç **uġra**masun özi*

ki eylük édüp şād ḳıldı bizi (SNB, 312/4)

deveye bindürdiler aldı gider

anası ḳabrine ***uġra****r gör n'éder (YZ, 16/235)*

nebīdür ger velī yol ṣabra ***uġra****r*

eger sen de varursañ ṣabrıla var (RN, 29b/291)

seyriderken bir ġazzāle ***uġra****dı*

bilmedi kim meger hile ***uġra****dı (GZ, 269b/2265)*

b. "gelmek"

niçeme başarımaz idüm yolı

ben işbu aracuġa ***uġra****yalı (SNB, 334/2)*

ilet bir ṭar yire ki anı ṭursun

çeri hep öñine ***uġra****yup görsin (GZ194a/4)*

2. Addan geçişli eylem yapar

a. "saldırmak"

Çıġrışup her biri ün itdiler

Dört yanından ḫarbelerle atdılar

şāh daḫı çekdi ḳılıcın ***uġra****dı*

bir nicesin pāre pāre ṭoġradı (GZ, 229b/1101)

uza-, uz+a- biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, zaman ya da mekanda "uzun olmak; sürüncemede kalmak" anlamlarına geldiğini belirtmiştir (1972: 281). Sözcüğün anlam genişlemesi ile tüm çağdaş lehçelerde yaşadığını belirten araştırmacı 14-15. yy. Osm.'da "uzaklaşmak (withdraw from)" anlamında TaS'de yer aldığını ifade etmiştir (1972: 281). Gülensoy, "uzun duruma gelmek, boyu büyümek; çok zaman tutmak, uzun sürmek" anlamlarına geldiğini belirtmiştir (2007: 982). TaS.'de sözcük "uzamak: uzaklaşmak"; DS'de ise "uzamak: gitmek" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 19 Şubat 2016). SNB'da *uzaḫ, uzun, uzın uzın,*

uzınsuz, KN, Mİ'de *uzak,* SNB, MZ, EM, KN, Mİ'de de *uzat,*- SNB, MZ, KN, Mİ'de *uzan*-, MZ, Mİ'de *uzun*, Mi'de *uzunıraġ*, KN, Mi'de *uzunluġ/uzunlıḳ,* KN'de *uzaġrak,* sözcüklerinde taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan geçişsiz eylem yapar

a. "uzaklaşmak"

ḳovagördiler aña yétmediler

***uza**dı vü ardınca gitmediler (SNB, 299/13)*

b. "çok sürmek"

*Ve eger 'illet **uza**yası olursa etmek véreler, ḳoruḳ ve ekşi nār ṣuyına banup yéye (EM, 44b/13)*

*Pīşe çoḳdur. Eger dükelin ayru ayru şerh édersem, söz **uza**r ve kitāb resminden çıḳar (KN, 124/13)*

*... pes bilgil kim ol yaramaz ṣıfatlar ve eyü ṣıfatlar coḳdur ḳamusın bu kitābda diresün söz **uza**r(Mİ, 29a/11)*

c. "sürüncemede kalmak"

*Dilemedüm kim pāẕişāh ḫāṭırı taġyīr ola ve bilmedüm ki bu iş böyle **uza**ya (MZ, 57b/12)*

d. "sarkmak"

*... allāhū ekber didükden ṣoñra iki elin serpmeye tā kim varup öñünden yaña **uza**maya ardından yaña geçmeye (Mİ, 16a/25)*

yaşa-, yaş+a- biçiminde türeyen sözcük "ömür sürmek" anlamına gelmektedir (C1auson, 1972: 976; Erdal, 1991: 427). Bilgen sözcüğü geçişsiz eylemler içerisinde ele almıştır (1989: 82). Gülensoy, "canlılığını, hayatını sürdürmek; sağ olmak" anlamında sözcüğe yer vermiştir (2007: 1083-1084). TaS.'de 18. yy.'a ait tek veriden tanıklanarak "on yaşamak: on yaşına girmek" anlamında kaydedilmiştir. DS'de ise "yaşamak: ….yaşında bulunmak" anlamında yer almaktadır (TDK, 19 Şubat 2016).

1. Addan geçişsiz eylem yapar

1.1. “yaş” sözcüğüyle birlikte

a. “ömür sürmek”

*Dimişlerdür ki bir balıḳçıl varıdı; cihāñ görmiş, **yaş yaşa**mış ḥareket ḳuvvet āḫirine degmiş (MZ, 63a/3)*

1.2. Sayı ifadelerinden sonra

a. “… yaşına girmek”

cebrā‘il gelür anı şol dem sıġar

*yigit olur zelīḫā on dört **yaşa**r (YZ, 61/908)*

*meddiyetle oġlan oldı on **yaşa**r*

gözlerine baḫanuñ ‘aḳlı şaşar (GZ, 269a/2239)

*Ben yitmiş **yaşa**r kişiyem, cihāñ aḥvālin görmişem (MZ, 16a/3)*

*Eşittüm ki bir yüz **yaşa**r pīr iki bükülüp ‘aṣa elinde gideriddi (KN, 48/8)*

*Ve eger bir **yaşa**r ṭana yaġıyıla ṭuzı başda olan başa berte dürteler oñuldur (EM, 17a/4)*

*... yigirmi biş deve olunca yigirmi bişde iki **yaşa**r bir dişi deve vire otuz altıya varınca otuz altıda üc **yaşa**r bir dişi deve vire ḳırk altıya varınca ḳırḳ altıda dört **yaşa**r bir dişi deve vire (Mİ, 22a/20-21)*

c. “(çok) ömür sürmek”

*biri birüñüz ile biñ **yaşa**ñuz*

ıraḫ senden ol göz ki ola yavuz (SNB, 353/2)

baña göñlüñ yavuz olmasun boşa

*ben senüñem sen benümsin biñ **yaşa** (KY, 37a/1448)*

*ya‘ḳūb eydür yüz yigirmi **yaşa**dum*

ben bunuñ gibi ṭa‘ām hīç yémedüm (YZ, 97/1444)

*Emīrü'l-mü'minīn dükeli ḫaṣmlarından çoḳ **yaşa**ya (KN, 38/14)*

yoka-, yok+a- biçiminde türeyen sözcük TaS'de *yokamak ~ yohamak ~ yokmak* varyantlarında 15 ve 16. yy'a ait çeşitli kaynaklardan "el sürmek, dokunmak, yoklamak" 14. yy.'a ait Kadı Burhanettin divanından "yok etmek" anlamında tanıklanmıştır (TDK, 19 Şubat 2016).

1. Addan geçişsiz eylem yapar
a. "el sürmek, dokunmak"

*Ammā eger ṣovuḳdan olursa 'alāmeti oldur ki şişen yér ḳatı olur, üzerine el **yoḳa**yıcaḳ ve dutıcaḳ ele ṣovuḳ olur (EM, 55a/11)*

yumşa-, Clauson sözcüğün **yumuş* tabanından türediğini belirterek gerçek ya da metafor anlamda "yumuşamak (to be soft)" anlamına geldiğini söylemiştir (1972: 939). Erdal da *yumş+a-* biçiminde çözümleyerek "birini göndermek (to send somebody)" anlamında sözcüğe yer vermiştir (1991: 427). Gülensoy ise sözcüğün *yum-şa-* biçiminde etimolojisini yaparak "sertliği kalmamak, yumuşak duruma gelmek; (mec.) öfkesi kızgınlığı inadı geçmek; (gr.) sert ünsüz, yumuşak ünsüz durumuna gelmek" anlamlarını vermiştir (2007: 1178). DS'de sözcük "yumuşah: yola gelmek" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 19 Şubat 2016). KN'de, *yumşaġlıḳ/yumşaḳlıḳ, yumşaḳ, yumşan-;* EM'de *yumuşat-, yumuşadıcı, yumşak*, Mİ, *yumşaḳ, yumşan-, yumşat-* sözcüklerinde taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan geçişsiz eylem yapar
a. "sertliği kalmamak, yumuşak duruma gelmek"

*Her gün varmaḳ ziyān éder ki mafāṣıl siñirler **yumşa**nur (KN, 71/4)*

*Ṣāfīsi ḫoşdur. Ol ki ṣuda téz erir ve güneşde téz **yumşa**r nesne ḳatılmadugıdur (EM, 7a/1)*

*... buña beñzer nesneleri getürüp coḳ söyledügümüzden budur maḳṣūd kim şāyed işidüp ḳatı göñüller **yumşa**na (Mİ, 12b/31)*

2.3.2. {+(A)l-}

ET. ile ilgili kaynaklarda ek {+l-} biçiminde yer almaktadır. Addan *tusul-, yoklun-, oñul-* vb. geçişsiz eylemler türetmiştir (Gabain, 2007: 49; Bilgen, 1989: 89; Eraslan, 2012: 114). Tekin, {+l-} ve {+Al-} biçiminde iki ayrı geçişsiz eylem türetim eki göstererek sırasıyla *tosul-* "faydalı olmak" ve *oñal-* "düzelmek" örneklerini vermiştir (1992: 82). Ancak, Tekin'in {+Al-} için verdiği örnek Bilgen'de *oñul* "iyileşmek, düzelmek" şeklinde yer almaktadır (1989: 89). Taş da sözcüğün geçişsiz eylem türettiğini ifade ederek sadece *yokal-* eyleminde tanıkladığı için /+al-/ biçiminde göstermiştir (2009: 88).

EAT. ile ilgi çalışmalarda da ek {+l-} biçiminde (Korkmaz, 1973: 202, Timurtaş, 2012: 113) verilmekle birlikte {+(A)l-} biçiminde gösterilerek sıfat (Şahin, 2009: 78) ve adlardan (Gülsevin, 1997: 120) geçişsiz eylemler türettiği belirtilmiştir.

Türk, {+Al-} ekinin iki farklı yapıya sahip olduğunu belirtmiş ve bunlardan ilkinin {+A-} addan eylem türetim eki ile {-l-} edilgenlik ekinin kaynaşması sonucu, ikincisinin ise *er-* eylemi gibi *ol-* eyleminin de ekleşmesi ile *sarıg er- > sarı er- > sarar-, kara er- > karar-; sarı ol- > sarar-, kara ol- > karal-* meydana gelmiş olabileceğini ileri sürmüştür. Aratırmacı her iki yapıda da ekin oluş bildiren geçişsiz eylemler türettiğini söylemiştir (2006: 118).

2.3.2.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

azal-, az+al- biçiminde türeyen sözcüğün Tietze, "miktarca eksilmek" anlamına geldiğini ifade etmiştir (2002: 246). Gülensoy da "eksilmek" anlamında sözcüğe yer vermiştir (2007: 97).

1. Nitelik adından geçişsiz eylem yapar

a. "(miktarca) eksilmek"

*Baġırı ve ṭalaġı bişürür ve menīyi **azal**dur (EM, 20b/11)*

... ammā evvelden cevre yanı ḳırḳ sekiz arşun olsa ṣoñra ***azal****sa daḫı yayılsa ṣuyı murdār olmaz (Mİ, 10a/*

bolal-, bol+al- biçiminde türeyen sözcüğün Tietze, "bol hale gelmek, çoğalmak, genişlemek" anlamına geldiğini ifade etmiştir (2002: 368). TaS.'de sadece EM'den tanıklanan *bolalt-* "bollaştırmak, çoğaltmak" eyleminde taban olarak bulunmaktadır. DS'de ise *bolarmak* eylemine gönderimle "genişlemek, çoğalmak" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 1 Mart 2016).

1. Nitelik adından geçişsiz eylem yapar

a. "çoğalmak"

Ve anuñ ḳurusından tāzesi yégrekdür ve ol uyḳu getüricidür ve südi ***bolal****dur (EM, 16a/5)*

boşal-, boş+al- biçiminde türeyen sözcüğün Tietze, "boş hâle gelmek, içindekiler kalmamak" anlamına geldiğini belirterek "sıfattan fiil yapan *–al-* genişlemesi" değerlendirmesinde bulunmuştur (2002: 373).

1. Nitelik adından geçişsiz eylem yapar

a. "boş hâle gelmek, içindekiler kalmamak"

ḫazne için ***boşal****dı ḳıldı ṭolu*

mu'cizāt ḳıldı saña anı ulu (YZ, 28/414)

buñal-, buñ+al- biçiminde türeyen sözcüğü Tietze, "hava alamamak, havasızlıktan çekmek; darlıktan rahatsız olmak, sıkıştırılmak; çok sıkıntıda olmak" anlamlarında aktararak eylemin sıfattan eylem türeten {+Al-} ile oluştuğunu belirtmiştir (2002: 395). Gülensoy, "soluk alması güçleşmek" anlamını vererek "buñ (=bung) 'sıkıntı'+a-l-" biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 183). DS'de "buñalmak [boñalmak, bonalmak, bongalmak, bonulmak, bovalmak, bungalmak, bungunlamak, bunsukmak]: usanmak, yorulmak, bunalmak, darda kalmak" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 1 Mart 2016). SNB'da *buñalsılıġ* sözcüğünde taban olarak da tanıklanmıştır.

1. Nitelik adından geçişsiz eylem yapar

a. “çok sıkıntıda olmak, darda kalmak”

***buñal**dı Çalap teñriye ṭutdı yüz*

niyāz ile söyledi āvāzsuz (SNB, 149/7)

*açlıġıla ḫalḳ **buñal**mışıdı*

ḳamu ḳırılmaġa az ḳalmışıdı (KY, 45a/1779)

döndi eydür düşḫārlıḳ ṣoñı feraḥ

*çün **buñal**dum ḳayġumuz ṭartdum teraḥ (YZ, 81/1209)*

***buñal**up saña geldüm ḥālümi bil*

mededüñ varsa gözüm yaşın sil (RN-7a/44)

*pes ḳalan kafirler **buñal**dılar hemān*

cümlesi çıġrışdılar kim ol aman (GZ, 197b/116)

*İşbu üçden ṭaşra degül. Ammā ṣulh yā ḥīle yā cenk. Ammā evümüz ḳoyub anlara ḳarşu ṭurub uġraşşmaḳ muvāfiḳ degül. Zīrā su ve ‘alef müte‘azzir ola **buñal**avuz (MZ, 46a/8)*

*… ḫulāṣada eydür ḳacan bir ḳaravaş aş bişürürken yā etmek eylerken buñalsa bilse ki yimezse ya içmezse helāk olur yā rencūr olur yiye yāḫū[d] içse kefāret olmaz bir kişinüñ ‘avratı daḫı **buñal**sa işlerken yise kefāret olmaz (Mİ, 25a/24-25)*

çoġal-, çoḳ+al- biçiminde türeyen sözcüğü Tietze iki ayrı maddebaşı yapmış ve ilkinin “sayıca artmak” anlamına geldiğini söyleyerek “sıfattan bir hâle gelmek mânasında fiil yapan *–al-* genişlemesi” olduğunu söylemiştir. İkincisini ise *çokal-, çoḫal-, çoğal-* varyantlarında “azken çok olmak artmak” metaforik olarak “canlanmak” anlamlarına geldiğini belirtmiş ve “sıfattan fiil yapan *–al-* genişlemesi” olarak değerlendirmiştir (2002: 526-527). Gülensoy da “çok+al-” biçiminde çözümleyerek “çoğalmak, artmak” anlamını vermiştir (2007: 247). TaS.’de

“çoḫalmak: çoğalmak” biçiminde maddebaşı olan sözcük “çokaltmak: çoğaltmak (?), biriktirmek (?)” eyleminde taban olarak yer almaktadır (TDK, 1 Mart 2016).

1. Nitelik adından geçişsiz eylem yapar

a. “artmak, fazlalaşmak”

*varduġınca **çoġal**ur gelür la‘īn*

illā ṭurmayup ḳırar ol pāk-ı dīn (GZ; 279a/2538)

*... imām namāzda kimse irişmemek icün uzatmaḳ ḥarāmdur ba‘żılar küfrdür dimişler ba‘żılar bir bellü kişi-cün ya cemā‘at **çoġal**maġ-ıcun uzatsa mekrūh olmaz dimişler (Mİ, 14a/17)*

diril-, Clauson ve Tieetze sözcüğün **tir-il-* biçiminde türeyerek “(tekrar) hayata kavuşmak, canlanmak” anlamına geldiğini belirtirken Gülensoy *dirilt-* maddebaşında “*diri [< ti:rig]+l-t-*” biçiminde çözümlemiştir (2007: 289). TaS.’de sözcük “yaşamak, ömür sürmek; 2. geçirmek, imtizaç etmek; 3. taslamak, davasında bulunmak”; DS’de “iyi geçinmek” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 9 Mart 2016).

1. Nitelik adından “olma” ifade eden geçişsiz eylem yapar

a. “canlanmak”

şaẕ u ḫurrem oldı mü‘minler yine

*ölmişiken kim **diril**diler yine (GZ, 265a/2121)*

*Çetük kim açlıḳtan çeng gibi dizi üzerinde bükülüb otururdı, ṭay at gibi **diril**üb semridi (MZ, 33a/1)*

*Cālīnūs eyitmiş: “Varuñ, görüñ, eger ılıcaḳ ṣuyıla **diril**dürse ṭabībdür, ḥikmet bilür, eger ılıcaḳ ṣuyıla degülise, peyġāmberdür (EM, 13b/6)*

*... eger cevāb virürse bilürler kim ucmaḳlıḳdur beşāret idürler eydürler kim yat diñlen kim girü **diril**ecek ulu devlete veya pādişāhlıġa uġrayısarsın dirler (Mİ, 3b/17)*

“(met.) yaşamak, ömür sürmek”

tekebbür nefsdür sulṭānı bilmez

*çerisinde eyü dirlik **diril**mez (RN-5a/27)*

*Ira eyitdi: Yigrek oldur ki bu ilden gidevüz, ayruḳ ilde yurd dutub anda **diril**evüz (MZ, 62a/7)*

*Ol dirlik **diril**esin ki arı tohmuña vü gökçek aṣluña lāyıḳ ola; zīrā sen iki yaña dan, ya'nī aṭadan ve anadan kerīm-neseb ve şerīf-ḥasebsin (KN, 104/12)*

*... hem zekāt anuñcun farż oldı kim yoḳsullar anuñla **diril**eler ḥīle idüp virmeyicek ol maḳṣūd ḥāṣıl olmaz (Mİ, 22b34)*

incel-, ince+el- biçiminde türeyen sözcüğün Tietze, "ince hale gelmek, zayıflamak, zarifleşmek" anlamına geldiğini belirterek "sıfattan, o sıfatın vasfını almak mânasında fiil yapan –el- genişlemesi" değerlendirmesinde bulunmuştur (2009: 396).

1. Nitelik adından "olma" ifade eden geçişsiz eylem yapar
a. "ince hale gelmek"

*ki ay **incel**eydi görürse yüzin*

ezileydi şeker işitse sözin (SNB, 350/7)

söylemedi kimseye hem oldı lāl

*gün-be-gün **incel**üben oldı hilāl (KY, 9a/319)*

*'Alāmeti dāyim ısıtma lāzım olmaḳ (...) ḫastanuñ levni ḳaramtuḳ olmaḳ ve iriñ tükürmek ve dırnaḳları ḳızmaḳ ve aruḳ olmaḳ ve **incel**mek ve ḫastanuñ teni ve burnı ḳızıl olmaḳdur (EM, 48b/7)*

ḳısal-, ḳısa+al- biçiminde türeyen sözcük "kısa duruma gelmek" anlamına gelmektedir (Gülensoy, 2007: 516).

1. Nitelik adından "olma" ifade eden geçişsiz eylem yapar
a. "kısa duruma gelmek"

*... günler uzanup **ḳısal**duġına bu güneş ıraḳ gidüp yaḳın geldügine her gün bir dürlü yirden ṭoġup bir dürlü yirden batduġı key 'ibretdür (Mİ, 5b/5)*

ḳoyıl- ~ ḳoyul-, ḳoyu+l- biçiminde türeyen sözcük "koyu duruma gelmek, koyulaşmak" (Ayverdi, 2010: 700) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından "olma" ifade eden geçişsiz eylem yapar

a. "koyu duruma gelmek, koyulaşmak"

... meger ol ṣuda ḳaynatduḳları ṣuyı arıdıcı olsun diyü ḳaynadalar ṣābūn ya sidre ya çoġan gibi ammā anlaruñ-ıla daḫı şol ḳadar ḳaynadalar kim ṣunuñ rengi birez gide ***ḳoyıl****a ābdest dürüst degüldür (Mİ, 9b/24)*

... eger ol ḳarılan ṣu-y-ıla bile aḳar giderse ābdest dürüstdür eger bile gitmezse ṣuyı ***ḳoyul****tmış olursa gendü ṭabī'atından çıḳarmış our ābdest revā degüldür (Mİ, 9b/35)*

kündel-, künd+el- biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "küntleşmek, körleşmek", DS'de iki ayrı maddebaşı hâlinde sırasıyla "hastalık bütün vücudu sarmak; kesici araçların uçları aşınmak, körlenmek" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 1 Mart 2016).

1. Nitelik adından "olma" ifade eden geçişsiz eylem yapar

a. "körleşmiş, kesmez"

çü 'ömr āḫiri ḫayr ola kişinüñ

gider tīz ***kündel****dügi dişinüñ (SNB, 335/13)*

saġal-, saġ+al- biçiminde türeyen sözcük "iyileşmek, düzelmek" anlamına gelmektedir (Gülensoy, 2007: 711). TaS.'de "sağalmak: hastalıktan kurtulmak, şifa bulmak, iyileşmek"; DS'de "sağalmak [sağılmak (I), sağmak (II)]: hastalık ya da yara iyileşmek" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 1 Mart 2016).

1. Nitelik adından "olma" ifade eden geçişsiz eylem yapar

a. "sağalmak: hastalıktan kurtulmak, şifa bulmak, iyileşmek"

ol mübārek aġzınuñ aldı yarın

sürdi ***saġal****tdı yaraların hemin (GZ, 238a/1357)*

Ümīzdür kim tizcek ***saġal****ub ḳuvvet dutasın (MZ, 32b/6)*

ṭoġrıl-, Tietze sözcüğü *"toġur-"* eyleminin edilgen biçimi olarak değerlendirmiş ve "doğru şekle veya vaziyete gelmek; dik bir duruma gelmek; düzelmek; yönelmek" anlamlarına geldiğini belirtmiştir (2002: 636). Gülensoy, sözcüğe maddebaşı olarak yer vermemiştir. Ancak "doğrultu: yön" sözcüğünü "doğru+l-tu" biçiminde çözümlemiştir (2007: 293). DS'de sözcük "iki kişi arasındaki gerginlik kalkmak" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 1 Mart 2016).

1. Nitelik adından "olma" ifade eden geçişsiz eylem yapar

a. "dik bir duruma gelmek"

... ne demlü ḳısa oḳusa secde-i sehv itmek gerek eger evvelki teşehhüde oturmaġı unıdup ücünci rek'ata ṭura dizleri ṭoġrıldı-y-ısa oturmaya (Mİ, 15b/15)

b. "düzelmek, yoluna girmek"

eyitdi ki ṣabr eyle aġlama hīç

*işüñ **ṭoġrıl**a nola oldısa pīç (SNB, 321/9)*

türkel-, türk+el- biçiminde türeyen sözcük "Türk'e benzemek, Türkleşmek" anlamına gelmektedir (Doğan, 2011: 96).

1. Nitelik adından "olma" ifade eden geçişsiz eylem yapar

a. "Türk'e benzemek, Türkleşmek"

*Ve çün alasın; ṣaliḥ kişilerden al ki senüñ evüñdeki ṣāliḥ ola. Ve 'acemī bulıcaḳ **türkel**miş alma; zīrā **türkel**mişe ḫūyuñ ögredemezsin (KN, 93/7)*

ulal-, ulu+al- biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "büyümek, yetişmek, yaşlanmak; artmak, çoğalmak", DS.'de ayrı iki maddebaşı hâlinde sırasıyla "sıralamak, birbiri ardınca ortaya çıkmak, uzayıp gitmek; üstüne düşmek, zorlamak" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 1 Mart 2016).

1. Nitelik adından "olma" ifade eden geçişsiz eylem yapar

a. "büyümek, yetişmek"

beslediler yūsufı i'zāz ile

***ulal**uban 'ilm oḳurdı nāzıla (KY, 2b/54)*

lākin kéçilikde ża'iflıḳdan işleyimez. Çün ***ulal****a, neydügi ma'lūm olur (KN, 107/7)*

b. "artmak, çoğalmak"

Bir kişi, biregünüñ devleti artmaġa ve memleketi ***ulal****maġa sebeb ola, ol kişi anuñ ḥürmetin ṣaḳlamaya (MZ, 31b/9)*

yoġnal-, yoġun+al- biçiminde türeyen sözcük "yoğunlaşmak, koyulaşmak" anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından "olma" ifade eden geçişsiz eylem yapar

a. "yoğunlaşmak, koyulaşmak"

ḳoyun südi, öksürüge nāfi'dur ve yélleri sürer ḳanḳı endāmı ki anuñla ovalar ***yoġnal****dur ve ḳanı arıdur (EM, 19b/11)*

yufḳal-, yufḳa+al- biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "zayıflamak, incelmek" anlamında yer almakla birlikte "göñül yufkalmak: rikkate gelmek" ifadesinde de yer almaktadır. DS.'de ise *yukalmak* maddebaşına gönderimle "sığlaşmak, incelmek, zayıflamak" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 1 Mart 2016).

1. Nitelik adından "olma" ifade eden geçişsiz eylem yapar

a. "hafiflemek, incelmek"

... ḳoyu ṭa'āmlrı ma'dede ***yufḳal****dur eridür ve sidük yolın sürer (EM, 28a/10)*

... ac olan adamuñ göñli nūrlanur (...) dünyeden şād olup azmaz aclaruñ miskīnlerüñ ḥālin bilür göñli ***yufḳal****ur (Mİ, 34a/12)*

yücel-, yüce+l- biçiminde türeyen sözcük "yükselmek, yüce bir duruma gelmek" anlamına gelmektedir (Gülensoy, 2007: 1187).

1. Nitelik adından "olma" ifade eden geçişsiz eylem yapar

a. "yüce bir duruma gelmek"

Eyü adı 'ālemlere yayıldı. Çün dīndār ḥāli böyle ***yücel****di (MZ, 19a/5)*

Dilerseñ ki mertebeñ ***yücel****e kişi ḳadrin bil (KN, 45/13)*

*... anı ḳamu maḳāmlaruñ yücesine cıḳarup şefā'atın ümmetiniñ günāhkārları üzerine ḳabūl ḳılmaġ-ıla daḫı peyġāmberiñ şerī'atın ṭutup günāhdan ṣaḳınanlaruñ daḫı mertebelerin **yücel**tgil (Mİ, 27b/18)*

2.3.3. {+(A)n-}

ET.'de bulunan bir ektir. Gabain, işlek bir ek olmadığını belirterek söz konusu ekle oluşan bazı eylemlerin {+A-} ekinin dönüşlülük biçiminden meydana gelmiş olabileceğini söylemiş ve *kirtün-* "doğru olmak", *uzan-* "mahir olmak", *sakın-* "düşünmek" sözcüklerini örnek vermiştir (2007: 49). Eraslan, genellikle "yapmak" anlamı bildiren addan eylem türetim eki olarak değerlendirmiştir (2012: 115).

EAT.'si üzerine yapılan araştırmalarda söz konusu eke yer verilmemiştir (Banguoğlu, 1938: 132-138; Timurtaş, 2012: 112-114; Gülsevin, 1997: 119-121; Şahin, 2009: 78). Gabain'in de belirtmiş olduğu gibi ek bazı sözcüklerde {+A-} eki üzerine dönüşlülük ekinin eklenmesiyle kalıplaşmış bir hâlde addan eylem türetim eki hâlini almıştır. Aşağıdaki (a.) örneğinde *boş+a-n-* "ayrılmak" eyleminde {+A-}, {-n-} eklerinin kaynaşması söz konusu değilken, (b.) örneğinde *boşan-* "serbest kalmak" eyleminde söz konusu eklerin kalıplaştığı söylenebilir. Çünkü (a.) örneğinde eylem dönüşsüz biçimiyle (c.)'deki gibi *boşa-* "eşlerden birinin diğerini ayırması" kullanılabilmektedir. Ancak (b.) örneğinde böyle bir kullanım söz konusu değildir.

(a.) *Canından çok sevdiği eşinden **boşan**dı.*

(b.) *düşinde görür kim bir ulu ṭoġan*
iner gökyüzinden ü eyler fiġan
(...)
döşekden ḳapuban hevāya düger
*yuḳarı çıḳıcaḳ **boşan**ur meger*
ṣanur kim düşer ü yére boyanur
hemān laḥẓa ol korḫudan uyanur (SNB, 59/13-15, 60/1)

(c.) *Bir kezden dördin daḫı* ***boşa****dı.(...) illā ben ʻavrat boşayıcıyam. Siz benden boş oluñ (KN, 110/4)*

2.3.3.1.Ekin Türetimlik İşlevleri

boşan-, boş+an- biçiminde türeyen sözcüğü Clasuon *boşu-* eyleminin dönüşlü biçimi olarak değerlendirmiş ve "kendi kendine serbest olmak, serbest olınmak (to be free oneself, to be freed)" vb. anlamlara geldiğini söylemiştir. Araştırmacı çağdaş lehçelerde genellikle *boşan-* biçiminde yaşadığını belirterek Osm.'da da "boş olunmak (to be freed); boşalmak (to be emptied)" anlamlarında tanıklandığını aktarmıştır (1972: 383). Tietze "kendini bir yerden kurtarmak" vb. anlamına geldiğini belirterek *boşa-* eyleminin dönüşlü biçimi olarak değerlendirmiştir (2002: 374). Gülensoy da "kendini bir yerden kurtarmak" anlamını vererek "=OT. *boşun-* 'boşalmak' (DLT) < **bōş+u-n-*" biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 162). TaS.'de sözcük "boşalmak, boş kalmak" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 6 Mart 2016).

1. Addan "dönüşlülük" bildiren geçişsiz eylem yapar

a. "boşalmak" (Canpolat ve Önler, 2007: 116)

ḳılıçlar ṣındı şebdeler uşandı

ḳara ḳanlar yüreklerden ***boşan****dı (GZ, 260b/1994)*

aġac ḳavunı; ḳabı issidür, ḳurudur, eti ṣovuḳdur, ḳurudur, ṣafrāyı ṣır, ve sürer, ḫafaḳāna müfīddür ve ṣafrādan ***boşan****an ḳarnı baġlar (EM, 6a/11)*

... iki direm andan ṣıġır dili ṣuyıla içseler içegüden ḳan ***boşan****masın menʻ éder (EM, 32b/6)*

ḳıvan-, Gülensoy eylemin, "övünülecek bir olaydan dolayı sevinmek, iftihar etmek, memnun olmak" anlamına geldiğini belirterek DLT'teki *ḳut ~ ḳıw* "baht, talih" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 140, 144) sözcüğünden hareketle *ḳıw/ḳuw+an-* biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 519). TaS.'de sözcük

“sevinmek, güvenmek, öğünmek; haz duymak, heveslenmek”; DS’de ise “kıvanmak (I): [kınıkmak (III)-1, kıvlanmak, kuvanmak] 1. sevinmek, 2. övünmek; güvenmek; kıvanmak (II): iş görmeye özenmek” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 6 Mart 2016).

1. Addan “dönüşlülük” bildiren geçişsiz eylem yapar

a. “haz duymak, heveslenmek[77]”

*büyidi **ḳıvan**dı boya yétdi ol*

ata bindi yay çekdi oḳ atdı ol (SNB, 345/10)

b. “güvenmek”

kişi kendü cānına ol dem ḳıya

*ki neye **ḳıvan**uḳdı elden ḳoya (SNB, 328/1)*

c. “sevinmek, mutlu olmak”

bu şādılıġile güle oynayu

***ḳıvan**dı iñen göñli oldı eyü (SNB, 350/12)*

utan-, Clauson sözcüğü, *uvut* “ar” tabanından türemiş dönüşlü eylem olarak değerlendirerek “ar duymak (to be shy, başful); (bir şeyden) utanmış olmak (to be ashemed (something *Abl.)*)” anlamlarına geldiğini ve genellikle erken dönemden itibaren *utan-* biçiminde kısaldığını söylemiştir (1972: 6-7). DLT’te sözcüğün kısaltılması ile ilgili *uwutlan-* sözcüğünde *“er uwutlandı adam utandı. Oğuzlar bazı harfleri düşürerek utandı der”* kaydı bulunmaktadır. Utan- sözcüğü için ise *“ol mendin utandı o benden utanır göründü. utanu.r, utanma.k. Oğuz lehçesinde”* açıklaması yapılmıştır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 98, 128). Gülensoy, “onursuz sayılacak veya gülünç bir duruma düşmekten üzüntü duymak, mahcup olmak; sıkılmak; çekinmek” anlamlarını vererek *ut+(a)n-* biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 973).

1. Addan “dönüşlülük” bildiren geçişsiz eylem yapar

a. “mahcup olmak”

[77] SNB’daki bu anlam ve örnek TaS.’de de yer almaktadır (TDK, 6 Mart 2016).

***utan**dum gérü çıḫdum éve éve*

yazuḫdur anı ḳatmayalum ḳova (SNB, 145/9)

*éşidür yūsuf **utan**ur bu sözi*

*ol zelīḫā hīç **utan**maz kendüzi (YZ, 33/493)*

gördiler çün ṣaġ rişalet haẕreti

*şerm-sar olup **utan**dılar ḳatı (GZ, 213b/598)*

*Nāgāh ūd yiri açıldı, ḳonuḳ daḫı ogurlayın gördi. Ev issi **utan**dı kim āşikāre örteydi (MZ, 22b/9)*

... dāyim ana ʻāṣılıḳ idevüz tizcek dönüp terk itmeyevüz ḳatı yalancı utanmaz ḳul oluruz (Mİ, 38b/8)

b. "çekinmek"

*çalup ırladı şāhdan **utan**madı*

göñül ḳalmadı kim oda yanmadı (SNB, 82/8)

*andan **utan**ursın iy ṣāḫib-cemāl*

*taṅrıdan **utan** kim oldur lā-yezāl (KY, 17a/636)*

*ol ṣūretden **utan**ur döner gérü*

zelīḫā eydür kişi ṭur gel berü (YZ, 37/539)

*ol ḥakim dir **utan**uram dimege*

maḳṣudumdur anı ṣunup yemege (GZ, 256a/1862)

*Nūşrevān nergis oldugı yirde anuñ gibi iş işlemege **utan**urdı (MZ, 60a/9)*

2.3.4. {+(A)r-}

ET.'de bulunan bir ektir (Gabain, 2007: 50). Korkmaz, DLT'ten hareketle "olmak, bulunmak" ifadesi veren *er-* yardımcı eyleminin zamanla kendisinden önceki ada kalıplaşarak "bir hâlden bir hâle geçişi ve dönüşmeyi" ifade eden geçişsiz eylem türetim eki olduğunu söylemiştir (2005f: 190-191). Tekin, genellikle renk adlarına gelerek geçişsiz eylemler türettiğini belirtmiştir (1992: 82). Erdal, ekin başta renk adlarından olmak üzere çok sayıda türevinin olduğunu belirtmiş ve "olmak, hâlini almak" ya da tabanın ifade ettiği şeye dönüşmek anlamında geçişsiz eylemler türettiğini söylemiştir (1991: 499-507). Eraslan da genellikle renk adlarına gelen ve geçişsiz eylemler türeten bir ek olduğunu ifade etmiştir (2012: 113).

EAT.'si ile ilgili çalışmalarda da ekin genellikle renk adlarına geldiği vurgulanarak (Banguoğlu, 1938: 136-137; Timurtaş, 2012: 113) geçişli ve geçişsiz eylemler türettiği belirtilmiştir (Gülsevin, 1997: 120; Şahin, 2009: 78).

2.3.4.1.Ekin Türetimlik İşlevleri

aġar-, ak+ar- biçiminde türeyen sözcük "beyazlamak, beyazlanmak" anlamına gelmektedir (Erdal, 1991: 499; Tietze, 2002: 109; Gülensoy, 2007: 52).

1. Renk adından "olma, dönme" ifade eden geçişsiz eylem yapar
   a. "beyazlamak, beyazlanmak"

*göz **aġar**sa görmez işit bu sözi*

anuñ ḳararup görmez idi gözi (SNB, 225/9)

beñzi bozardı ṣaraldı gül-'izār

*āh ḳıldı **aġar**dı ol zār zār (KY, 11a/393)*

*Néte ki daḫl **aġar**ıcaḳ bıçmasalar kendü dökülür(KN, 49/7)*

*deñiz köpügi ıssıdur ve ḳurudur saç saḳal dökülmesine nāfi‘dür sirkeyile urıcak ve dişler dibleri çirklense **aġar**dur (EM, 16a/13)*

b. “gün ışımak”

*çü ṭañ yéri başladı ki **aġar**a*

yaradı seçilmege aḫdan ḳara (SNB, 229/14)

*... bilgil kim gün batusından yaña ḳızıllıḳ gidüp **aġar**ınca degin aḫşam vaḳtıdur **aġar**duḳdan ṣoñra yatsu namāzı vaḳtı girür (Mİ, 11a/29)*

c. “(met.) parlamak”

*benüm ḳara baḫtum ḳaçan **aġar**a*

yérüm yazı durur yā maġara (SNB, 234/9)

belür-, belgü+r- biçiminde türeyen sözcük “meydana çıkmak, zuhur etmek, belli olmak” anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 341; Bilgen, 1989: 84; Erdal, 1991: 500; Tietze, 2002: 312; Gülensoy, 2007: 130; TaS., 2 Mart 2016).

1. Nitelik adından “olma” ifade eden geçişsiz eylem yapar

a. “meydana çıkmak, zuhur etmek, belli olmak”

dönüp oġlı eydür ki içmeñ süci

*bu az iş degül bir **belür**sin ucu (SNB, 166/12)*

erenler mest deve gibi delürdi

*yüreksizler düşüp atdan **belür**di (GZ, 212a/550)*

*görilmez oldı ol izi **belür**mez*

*niçe izi ki hīç toz **belür**mez (RN-27a/263)*

*Ḫoca endīşe eyledi kim ol ördek şunca ördekler arasında **belür**süz oldı ve uşbudur dimege yaramaz (MZ, 27b/12)*

*Eger ḫonda taḳṣırlıḳ oldı-y-ısa anlaruñ ḫoşlıġıyla **belür**meye (KN, 57/12)*

*Ve dükeli südlerden ol téz siñer ve fāyidesi **belür**ür (EM, 19b/4)*

*... ḳaçan murdār aḳar içinde olsa rengi yā ṭadı ya ḳoḳusı **belür**se ol ṣu murdār olmaz (Mİ, 9b/37)*

bozar-, boz+ar- biçiminde türeyen sözcük "boz renge dönmek, sararmak, ağarmak" anlamına gelmektedir (Tietze, 2002: 378; Gülensoy, 2007: 167; TaS./DS., 2 Mart 2016).

1. Renk adından "olma, dönme" ifade eden geçişsiz eylem yapar

a. "boz renge dönmek, sararmak, ağarmak"

*ṭolandum u geçdüm **bozar**dup beñiz*

at ile ṭaġu ṭaş gemile deñiz (SNB, 311/15)

*beñzi **bozar**dı ṣaraldı gül-'izār*

āh ḳıldı aġardı ol zār zār (KY, 11a/393)

*... göze ṣu inicek ki **bozar**da añа fāyide eyler (EM, 38a/11)*

delür-, delü+r- biçiminde türeyen sözcük "deli olmak, çıldırmak" anlamına gelmektedir (Tietze, 2002: 583; Gülensoy, 2007: 275; TaS., 2 Mart 2015).

1. Nitelik adından "olma" ifade eden geçişsiz eylem yapar

a. "deli olmak, çıldırmak"

***delür**dür eri hem avradı 'ışḳ*

'aceb fikr ü sevdā durur adı 'ışḳ (SNB, 76/9)

*atası eydür **delür**di baġlañ elin*

sözi azdı bilmez kendü ḥālin (YZ, 23/339)

*... bir kişi **delür**se bir gün bir gice namāzın öder 'aḳlı gelicek artuḳ uġunsa ödemez (Mİ, 18b/10)*

b. "(met.) sevinçten havalara uçmak"

ḳopuzına ol laḥẓa kim el ura

*niçe uṣlu kişi gerek **delür**e (SNB, 85/8)*

*erenler mest deve gibi **delür**di*

yüreksizler düşüp atdan belürdi (GZ, 212a/550)

ḳabar-, kap+ar- biçiminde türeyen sözcüğü Clauson geçişsiz eylem olarak değerlendirmiş ve temel olarak "mahfaza olmak (to become a container)", "kabarcık/kesecik oluşmak" anlamına geldiğini daha sonra genellikle "şişmek (swell up)" anlamında kullanıldığını söylemiştir. Araştırmacı 14-16. yy. Osm.'da sözcüğün metaforik olarak "(savaş/mücadele) şiddetlenmek" anlamında tanıklandığını aktarmıştır (1972: 585). Bilgen ve Erdal da "şişmek, kesecik/kabarcık oluşmak" anlamlarında sözcüğe yer vermiştir (1989: 83; 1991: 501). Gülensoy, sözcüğü iki ayrı maddebaşı yaparak ilkine "ağırlığı artmadan hacmi büyümek", ikincisine "gururlanmak; birisine kafa tutmak, horozlanmak" anlamını vermiştir (2007: 447). TaS.'de sözcük "büyümek, şiddetlenmek" DS'de ise Gülensoy'un ikinci maddebaşı için verdiği anlamlarda kaydedilmiştir (TDK, 2 Mart 2016).

1. Addan "olma" ifade eden geçişsiz eylem yapar

a. "(met.) büyümek, şiddetlenmek"

géce hem érişdi vü ḳarardı ḳaş

*daḫı varduġınca **ḳabar**dı savaş (SNB, 172/1)*

b. "(met.) horozlanmak, kafa dutmak"

vezīr eydür araya söz ḳarmaġıl

***ḳabar**ma yindek güce görmegil (SNB, 176/11)*

ḳarar-, ḳara+r biçiminde türeyen sözcük "rengi siyaha dönmek, siyahlaşmak" anlamına gelmektedir (Bilgen, 1989: 84; Erdal, 1991: 501; Gülensoy, 2007: 466). TaS.'de "canı sıkılmak, kederlenmek"; DS'de "kin tutmak; inat etmek; surat asmak" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 2 Mart 2016). MZ'de sözcük *r* > *l* ses değişimi

ile *karaltu* sözcüğünde taban olarak yer almaktadır[78]. TaS.'de *karal-* "kararmak" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 2 Mart 2016).

1. Renk adından "olma, dönme" ifade eden geçişsiz eylem yapar

a. "rengi siyaha dönmek, siyahlaşmak"

vezīr çü gönderdi şāha naḳḳāş

yaḳın oldı aḫşama ***ḳarar****dı ḳaş (SNB, 69/11)*

ol deñizden ala çoḳa anları

appaḳ ola ol ***ḳarar****mış tenleri (YZ, 54/802)*

yirile gök arası ṭoldı ünden

ḳarar*dı gün seçilmez oldı dünden (GZ, 212b/554)*

… kişiye ṭā'atdan ve tevbeden artuḳ ve itdügi işe peşīmān olmaḳdan artuḳ çāre yoḳ ve ẓulmile ***ḳarar****mış yüzin 'özr ve istiġfār suyıyla yumaḳdan artuḳ nesne yok (MZ, 63a/10)*

'amel ḳılduñsa ay u aḳ olasın

vegerni lā-cerem ḫod ***ḳarar****asın (KN, 32/2)*

Ḳaçan ol renc biregüde belürse ve ol çıban yéri ***ḳarar****sa birez ḫamīri fetīl gibi eyleyeler (EM, 22b/8)*

... eger şeyṭān ve hevā-yı nefs iñen ġālib olup gökleri ***ḳarar****tmadı-y-ısa ḥaḳ ta'ālanuñ bu yirlerde ve göklerdeki girü ḳalan maḫlūḳātınuñ 'acāyibin daḫı birez añlar (Mİ, 5b/18)*

b. "(met.) yükselmek"

[78] Ek *r* ~ *l* değişikliği dolayısıyla EAT. ve bazı Anadolu ağızlarında /l/'li biçiminde görülebilmektedir (Ergin, 2008b: 182). Türk, bu görüşe karşı çıkarak {+Al-} ekinin iki farklı yapıya sahip olduğunu belirtmiş ve bunlardan ilkinin {+A-} isimden eylem türetim eki ile {-l-} edilgenlik ekinin kaynaşması sonucu, ikincisinin ise *er-* eylemi gibi *ol-* eyleminin de ekleşmesi ile *sarıg er- > sarı er- > sarar-*, *kara er- > karar-; sarı ol- > sarar-*, *kara ol- > karal-* meydana gelmiş olabileceğini ileri sürmüştür. Daha geniş bilgi için bk. (Türk, 2006: 115-128).

gördi kāfir çünki islām leşkerin

yüce ṭaġlardan ***ḳarar****an tozların (GZ, 208a/421)*

c. "(met.) sönmek"

Bu gün ki bu 'ömrüm ılduzı ***ḳarar****dı ve dirligüm güneşi fenā ṣayrulıġına degdi (MZ, 7a/13)*

d. "(met.) kötüleşmek"

bulmazvanın ḳandadur nev-bahār

ḳarar*mış göñül niçe dutsun ḳarār (SNB, 313/2)*

... eger bir tevbe itmez-ise kim bir ḳac günāh daḫı üzerine işleye göñül ***ḳarar****ur ayruḳ daḫı günāh işlemekden ḳayurmaz (Mİ, 30b/2)*

e. "yüz" sözcüğüyle birlikte"mahcup olmak, utanmak"

didiler yā resūl estaġfiru'llāh

ḫata ḳılduḳ ***ḳarar****dı yüzümüz āh (GZ, 214a/600)*

f. "göz" sözcüğüyle birlikte "bulanıklaşmak"

göz aġarsa görmez işit bu sözi

anuñ ***ḳarar****up görmez idi gözi (SNB, 225/9)*

o heybetden gökler yüzi ṣarardı

melekler baḳamaz gözi ***ḳarar****dı (GZ, 259b/1956)*

... bir kişi ḫasta olsa örü ṭurmaġa güci yitmese yitmedügi oldur kim örü ṭurıcaḳ gözi ***ḳarar****a ya dizleri ditreye (Mİ, 18b/1)*

ḳayır- ~ ḳayur- ~ ḳayġur-, kayġu+r- biçiminde türeyen sözcüğü Clauson geçişsiz eylem olarak değerlendirmiş ve "hüzünlü, acılı olmak, (bir şeye) endişe etmek" anlamlarına geldiğini söylemiştir. Araştırmacı Osm.'da *kaygur-* "hüzünlenmek"; *kayır-/kayur-* "endişe etmek; ilgilenmek; -e karşı önlem almak,

çekinmek; hazırlamak" varyant ve anlamlarında kullanıldığını belirtmiştir (1972: 599). Erdal, "hüzünlü, acılı olmak" (1991: 500), Bilgen, "endişelenmek" (1989: 84) anlamında sözcüğe yer vermiştir. Gülensoy, "elinden tutmak, himmet etmek" anlamına geldiğini ifade etmiştir (2007: 484). TaS.'de "kayırmak (kayrımak, kayurmak): 1. mukayyet olmak, ilgilenmek, önem vermek; 2. kaygılanmak, tasalanmak, endişe etmek; 3. sakınmak, çekinmek; 4. hazırlanmak; kaygurmak: kaygulanmak, esef etmek, üzülmek, müteessir olmak" DS'de ise "kayırmak: korumak, merak etmek; kayırmak: 1. üzülmek, 2. kuşkulanmak" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 2 Mart 2016).

1. Nitelik adından "olma" ifade eden geçişsiz eylem yapar

a. "önemli olmak, sorun olmak"

tefāvüt degül olmaya ṭon ere

***ḳayır**maz yalıncaḳlıġı gevhere (SNB, 15/15)*

*... 'avrata ebrişimden kefen ṣararlarsa dürüstdür ammā kücük oġlana bir biz daḫı ṣararlarsa **ḳayur**maz (Mİ,20a/32)*

b. "tasalanmak, endişe etmek"

dédi aġlamaġuñ hīç aṣṣısı yoḫ

*biraz ṣabr édegör ü **ḳayur**ma çoḫ (SNB, 292/7*

*du'āñı ḳıldum ḳabūl **ḳayur**ma sen*

oġlunı görüp gérü sevinesin (YZ, 90/1344)

'āḳıbet döymedi şāha çaġırur

*yime etmekden diyüben **ḳayġur**ur (KY, 20b/785)*

*... eger bir tevbe itmez-ise kim bir ḳac günāh daḫı üzerine işleye gönül ḳararur ayruḳ daḫı günāh işlemekden **ḳayur**maz şaḳī' olur(Mİ, 30b/2)*

c. "çekinmek, sakınmak"

*ne bundan **ḳayur**am ne andan dönem*

ne aram üşenem ne atdan inem (SNB, 170/2)

ḳızar-, *ḳız+ar- biçiminde türeyen sözcük "kırmızılaşmak, kırmızı renge dönmek" anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 685; Bilgen, 1989: 83; Erdal, 1991: 501; Gülensoy, 2007: 523).

1. Renk adından "olma, dönme" ifade eden geçişsiz eylem yapar

a. "kırmızı renge dönmek"

gérü çıḫdı yüridi meclis şaru

***ḳızar**dı olmış iken beñzi ṣaru (SNB, 145/2)*

*... eger kanı çoġ-usa kim tükürdügi ḳızıl ola orucı ṣınur eger aġzı barı coġ-usa kim **ḳızar**maya ṣaruca ola orucı ṣınmaz (Mİ, 25b/25)*

ṣaral- ~ ṣarar-, ṣarı+ar- biçiminde türeyen sözcük "rengi sarıya dönmek" anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 849; Bilgen, 1989: 83; Erdal, 1991: 502; Gülensoy, 2007: 735).

1. Renk adından "olma, dönme" ifade eden geçişsiz eylem yapar

a. "rengi sarıya dönmek"

***ṣarar**dı güneş ḳızarınca şafaḳ*

ḳızuñ ḳalmış idi cānından ramaḳ (SNB, 236/9)

*beñzi **ṣarar**dı dün ü gün aġlayu*

atası ṣorar añа n'olduñ déyü (YZ, 23/331)

*beñzi bozardı **ṣaral**dı gül-'izār*

āh ḳılıdı aġardı ol zār zār (KY, 11a/393)

*o heybetden gökler yüzi **ṣarar**dı*

melekler baḳamaz gözi ḳarardı (GZ, 259b/1956)

*Her kimi kim çerḫ ġaddar ayaġı altına almış ola ve yigitlik budaġın ḫazān yili **ṣarar**tmış ola (MZ, 63a/7)*

Ṭudaġı rengi olmamaḳ ve gözi ***şarar****maḳ yeraḳān nişānıdur (KN, 93/2)*

Bunlaruñ cimā'ından olur żarar vāḳi' olur teni incidür hażmı ża'īf éder beñzi ***şarar****dur (EM, 63b/4)*

... zīrā ol otlar evvel tāzece biter artmaḳ ardınca olur biter andan ṣoñra bir zamān berkişür muḥkem olur andan ṣoñra ***şarar****ur uvanur ḫarāb olur (Mİ, 31b/16)*

yaşar- ~ yeşer-, yaş+ar- biçiminde türeyen sözcük "nemli/yeşil olmak ya da yeşil renge dönmek" anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 979; Bilgen, 1989: 84; Erdal, 1991: 503; Gülensoy, 2007: 1127; TaS., 2 Mart 2016).

1. Renk adından "olma, dönme" ifade eden geçişsiz eylem yapar

a. "nemlenmek"

ki ger uyumazsa gözi ***yaşar****a*

dimaġı ḳuruya ne iş başara (SNB, 223/9)

b. "(met.) canlanmış"

... Meryem kerāmetiyile ***yeşermiş*** *ḫurma aġacıyıdı (MZ, 34b/10)*

2.3.5. {+Ar-}

ET.'de {+Kar-} biçiminde bulunan bir ektir (Gabain, 2007: 49; Tekin, 1992: 82; Eraslan, 2012: 114). Bilgen, *küzger-* "güzleş-" dışında tüm türevlerin geçişli eylem oduğunu söylemiştir (1989: 85-86). Tekin, ekin {+K-} addan eylem türetim ekiyle {-Ar-} ettirgenlik ekinin birleşmesi sonucu *+K-Ar- > +KAr-* meydana gelmiş olabileceğini belirtmiştir (1992: 82) Erdal, eki {+gAr-} biçiminde göstererek söz konusu ekle türemiş eylemler ve {+(X)k-} eki ile türemiş *andgar- ~ antık- (andık-), birgert- ~ birik-, çıngar- ~ çınık-, içger- ~ içik-, taşgar- ~ taşık-* vb. eylemler arasıda hem biçimsel (formal) hem de anlamsal denklik kurararak ekin *+(X)k-Ar > +gAr-* biçiminde meydana geldiğini söylemiştir (1991: 746-748).

Batı Türkçesinde eklerin başında bulunan /g/ ~ /ġ/ sesinin düşmesi dolayısıyla ek *+gAr-* > *+Ar-* biçimini alarak addan geçişli eylemler türetmiş ve böylelikle addan geçişsiz eylemler türeten {+(A)r-} ekinden ayrılmıştır. Ergin, ekin daha ET. döneminde *suvar-* ~ *suvġar-* örneklerinde olduğu gibi aynı tabanda /ġ/'li ve /ġ/'siz biçiminde kullanıldığını belirterek Batı Türkçesinde /g/ ~ /ġ/'nin düşmesi dolayısıyla {+(A)r-} ve {+gAr-} eklerinin karışarak tek ek hâlini aldığını söylemiştir (Ergin, 1998b: 182).

2.3.5.1.Ekin Türetimlik İşlevleri

başar-, baş+ar biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, temel olarak "(bir şeye) öncülük etmek" anlamına geldiğini Orta dönemde sözcüğün anlamının genişleyerek "tamamlamak, iyi bir neticeye erdirmek" vb. anlamlara geldiğini söylemiştir (1972: 380). Erdal da benzer anlamlarda sözcüğe yer vererek Osm.'da /g/ sesinin düşmesiyle *başar-* biçiminde görüldüğünü belirtmiştir (1991: 742). Tietze, sözcüğün "(bir işi) muvaffakiyetle bitirmek, ikmal etmek; idare etmek" ve olumsuz anlamda "iktidarsızlık" anlamına geldiğini söylemiştir (2002: 290). Gülensoy "*başar- < başġar- (< baş+ġar-)*" biçiminde sözcüğe yer vermiştir (2007: 119). TaS.'de sözcük "idare etmek; elde etmek, istediğini bulmak" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 10 Mart 2016). MZ, KN'de *bşarıcı* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan geçişli eylem yapar
a. "idare etmek"

Benüm oġlumı uşda siz gördüñüz

Ki uṣludur pehlevān u [key] uz

cihānuñ görüpdür yazın u ḳışın

***başar**ıbilür pāẕişāhlıḳ işin (SNB, 359/5)*

Anuñ bir gici oġlı varıdı. Çün ölüm vaḳtı oldı, eyitdi: Oglum giçidür, pāẕişāhlıġı ***başar****ımaya. Bārī kendü elümile ḳardaşuma bildüreyin (MZ, 12a/8)*

b. "gerçekleştirmek, muvaffakiyete erdirmek, üstesinden gelmek"

dürişdüñ ***başar****duñ işi er bigi*

gelürdi bu ḫayr iş bize şer bigi (SNB, 350/9)

yūsuf eydür ne getürdüñ bu şehre

eyt baña dér tañrı işün ***başar****a (YZ, 45/669)*

kişi k'ol ḳapuya ḥācāta vardı

neyise maḳṣūdı anı ***başar****dı (RN, 44a/452)*

Sıçan eyitdi: Girçek eyitdüñ, ammā ben bu ılan gerek bāġubān eliyile öldürem. Atası eyitdi: Eger sen bu işi ***başar****ı bilürsen eyüdür (MZ, 22a/9)*

Bu işi kim ***başar****dı (KN, 79/11)*

Eger kişi ***başar****ı bilürse ki günde bir kez yéye, ol gün ayruḳ yémeye (EM, 57b/13)*

ever-, ev+er biçiminde türeyen sözcük "evlendirmek" anlamına gelmektedir (Tietze, 2002: 753; Gülensoy, 2007: 348; TaS/DS.., 10 Mart 2016).

1. Addan geçişli eylem yapar

a. "evlendirmek"

İy oġlan, eger bir daḫı deñiz seferin iderseñ girü gelicek seni ***ever****em, çoḳ māl virüb bir ulu ḫoca ḳızın alıvirem (MZ, 8a/1)*

Eger oġluñ ***ever****esin ve kız çıḳarasın kendü ḫışımlaruñdan alma ve ḫışımlaruña vérme (KN, 108/9)*

suvar-, suv+ar- biçiminde türeyen sözcük "(hayvan/toprak) sulamak" anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 786-787; Bilgen, 1989: 85; Erdal, 1991: 746). TaS.'de "suvarmak, (sıvarmak): sulamak, su vermek"; DS'de "suvarmak [su virmek]: sulamak, su içirmek; suvarmak: suyu tarlaya çevirmek, sulamak" anlamında

kaydedilmiştir (TDK, 10 Mart 2016). Gülensoy, "su vermek, su içirmek" anlamını vererek "*suw(g)a-* 'sulamak' *+r-*" biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 817).

1. Addan geçişli eylem yapar

a. "sulamak"

aḳup yaşlaruñ sīl ṭutmışdı nīl

suvar*mışdı ḳuru yéri niçe mīl (SNB, 365/12)*

... yabraḳları luṭfı ṣanasın irem baġından ḳaldı yāḫūẕ āb-ı ḥayāt birle ***suvar****ılub uçmaḳ hevāsı birle perveriş yimiş yāḫūẕ Meryem kerāmetiyile yeşermiş ḫurma aġacıydı (MZ, 34b/10)*

Görmez misin çün daḫl bostānını ***suvar****lar, eger arḳ sulu-y-ısa bostāna tīz varur ve eger arḳ ḳuru-y-ısa evvel kendü suya ṭoymayınca bostāna su varmaz (KN, 172/10)*

... eger yirin ya baġın ve būstānın ḳoġa-y-ıla ya dolab-ıla ceküp ***ṣuvar****sa yigirmide bir vire (Mİ, 22b/39)*

b. "su vermek"

... eger bıçaġı murdar ṣu-y-ıla ***ṣuvar****salar murdār olur ebū yūsuf ḳıyında üc gez ḳızdursalar aruca ṣu-y-ıla* ***ṣuvar****salar arınur (Mİ, 10b/30-31)*

2.3.6. [+et-]

EAT.'de işlek olmayan bir ektir. Sadece geçişli *gözet-* sözcüğünde tanıklanmıştır (Gülsevin, 1997: 120).

2.3.6.1.Ekin Türetimlik İşlevleri

gözet- sözcüğün Clauson, *köze:ḏ-* biçiminde maddebaşı yapmıştır. Araştırmacı, sözcüğün *kö:z* 'göz' tabanından türediğini belirterek "korumak (to

guard, protect), bakmak (to watch) anlamına geldinini söylemiştir (1972: 758). Tietze, sözcüğün etimolojisi hakkında bilgi vermeyerek "gözetlemek, bakmak; nezaret etmek, idare etmek" anlamlarını vermiştir (2009: 185). Gülensoy ise **küzä-* 'göz kulak olmak, beklemek, kollamak' *+d-* biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 390). Erdal, sözcüğe +(A)d- türevleri içerisinde değinmiştir. Ancak sözcüğün geçişli olması (direct object) dolayısıyla söz konusu eke ait olmayabileceğini söylemiştir. Ayrıca sözcüğün edilgen genişlemeye uğrayabilmesi ve –(X)n- ekini alabilmesi dolayısıyla +(A)d- türevleri dışında tutmuştur. Araştırmacı sözcüğün sonunda bulunan /d/ sesinin zamanla /t/ biçimini aldığını belirtmiştir (1991: 491). TaS.'de "gözetmek: 1. gözetlemek, beklemek, bakmak, ummak; 2. riayet etmek, göz önünde bulundurmak" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 12 Nisan 2016).

1. Addan geçişli eylem yapar

a. "gözetlemek, beklemek, bakmak, ummak"

ıraḫdan çü naḳḳāş ḳulluḫcılar

***gözed**ürler idi görelüm néder (SNB, 96/11)*

gice gündüz hem bulardan on kişi

*ḳoruyı **gözet**mekidi işi (GZ, 270b/2294)*

*ḳapu **gözet** ḳapu ḳo dip **gözet**me*

ki devlet ḳapudadur ḳoma gitme (RN-11b/96)

*Kendü oynuñ **gözed**ürsin ḫaṣmuñ oynına baḳmazsın (MZ, 50a/8)*

*Ey oġul! Yéyesi yénür-iken başuñ aşaġa eyle kimse loḳmasın **gözet**me (KN, 51/8)*

... bilgil kim ḫulāṣada eydür ḳacan gözedecek yirde bulut ya tütün yā toz olsa bir kişi ramażān ayın görse gelse ḳadı ḳatında ṭanuḳlıḳ virse ḳadı ol kişinüñ ṭanuḳlığın ḳabūl ide (Mİ, 24a/35)

b. "göz önünde bulundurmak, riayet etmek, dikkat etmek"

***gözet** şöyle her nesnenüñ aṣlını*

ki nerd oynayan ***gözed****ür ḥāṣlını (SNB, 23/1)*

velī tañrı rıżāsını ***gözet****gil*

ki göñlüñ ḥaḳḳa bağla daḫı gitgil (KEMŞ-16b/323)

gözet *ṣabrı ki tā sen kān bulasın*

ṣabır beklerisen mercān bulasın (RN-29b/292)

Çün söz buña degdi, melik miṣāl virdi ki Ira taṣarruf uyanın eline lub pāẕişāhlıḳ esbābın ve ra'iyyet ḥālin ***gözed****e ve 'adlile ẓulm ḳarñulıġın gidere (MZ, 67b/8)*

Daḫı çeriyi ra'iyyete musallaṭ ḳılma. Néte ki çeri maṣlaḥatın ***gözed****esin, ra'iyyet maṣlaḥatın daḫı* ***gözet****; zīrā pādişāh güneş gibidür. Revā degül ki güneş bir kişiye doġa ve bir kişiye doġmaya (KN, 182/4-5)*

Ve olur ki bir ḫastalıḳ cimā'dan zāyil olur, bu dédüklerümüz ol vaḳt olur ki isrāfıla étmeyeler ṭabī'at ḳuvvetin ***gözed****eler, öyle ki ḳuvvet sāḳıt olmaya (EM, 62a/3)*

... zīrā dünyā ve āḫiret işinde tañrı birdür taḳdīr ve endīşe ikisini bile itdi eger nefsüñ ḳulmaşlıġı yoġ-usa ne-y-için birinde taḳdīr ***gözed****e ve birinde* ***gözet****meye (Mİ, 7a/17)*

2.3.7. [+i/ürge-] ~ [+(r)ka-]

ET.'de bulunan bir ektir (Gabain, 2007: 50). Ekin muhtemelen birleşik bir yapıya sahip olduğu düşünülmektedir (Tekin, 1992: 82; Eraslan, 2012: 115). Erdal, söz konusu ekle oluşmuş tüm türevlerin duygu ya da algı ifade eden geçişli eylemler olduğunu söylemiş ve {-(I)n-} dönüşlülük eki ile genişlemesi halinde dahi türevlerin geçişlilik özelliğini koruduğunu belirtmiştir. Araştırmacı ekin tek heceli tabanlara {+(X)rkA-}, ünlü ile biten iki heceli tabanlara {+rkA-} ve ünsüz ile biten iki heceli tabanlara ise {+kA-} biçiminde eklendiğini ifade etmiştir (1991: 458-459).

EAT.'si ile ilgili çalışmalarda da yer verilen ek, *esirge-* (Banguoğlu, 1938: 137; Gülsevin, 1997: 120) ve *azırga-* (Şahin, 2009: 78) sözcüklerinde tanıklanmıştır.

Ekin söz konusu sözcüklerde geçişli eylem türettiği belirtilmiştir (Gülsevin, 1997: 120; Şahin, 2009: 78).

2.3.7.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

esirge-, Clauson sözcüğün türemiş bir eylem olduğunu belirtmekle birlikte kökeni konusunda müterediddittir. Araştırmacı **es* sözcüğüyle anlamsal bağlantısının olmadığını belirterek temel anlamda sözcüğün "hayıflanmak (to regret) anlamına geldiğini belirtmiştir. Clauson sözcüğün "birisi için üzgün olmak, bir şeyi bırakmaya hayıflanmak ve kıskanmak, kin duymak" biçiminde iki zıt anlamda geliştiğini söylemiştir (1972: 252). Erdal, sözcüğün Yenisey yazıtlarında matem nidası olarak tanıklanan e*siz*'den türediğini belirtmiş ve DLT'te sözcüğün *essiz* "bir yitik için hayıflanma ifadesi" biçiminde kaydedildiğini söylemiştir. Araştırmacı sözcüğün "acımak (to pity)" anlamı ifade etmediğini söyleyerek Clauson'un da belirttiği gibi "bir şeyi ya da birisini yitirmeye hayıflanmak" ve "nefret etmek, kin duymak" anamına geldiğini vurgulamıştır (1991: 459-460). Tietze, sözcüğün etimolojisi hakkında yorum yapmayarak "(birisine ya da bir şeye) acımak; "birisine merhamet edip ona yardım etmek, onu korumak; bir şeyi yapmaktan ya da vermekten çekinmek; (menfi mânada) feda etmekten çekinmek" anlamlarına geldiğini söylemiştir (2002: 740-741). Gülensoy, "esirgemek, korumak, himaye etmek" anlamını vererek *äs+irKä-* biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 341). Tekin de Erdal'ın sözcüğün etimolojisi hakkındaki değerlendirmesini doğru bularak *äsiz* > **äsir*'den türediğini belirtmiştir (2013c: 423). TaS.'de sözcük "korumak, himaye etmek, sıyanet etmek; acımak, merhamet etmek"; DS'de "iğrenmek" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 6 Mart 2016). SNB'da sözcük *esirgenci, esirgeyici* sözcüklerinde taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan "duygu" ifade eden geçişli eylem yapar

a. "acımak, merhamet etmek"

esirge*di vü oldı ayın bayın*

anuñ içün aġladı oġurlayın (SNB, 320/11)

*bolay ki āhum göre **esirge**ye*

özi gönye baña bir kez söyleye (YZ, 59/879)

ḳır benüm haḳḳum içün sen bunları

*hiç **esirge**megil ol azġunları (GZ, 199b/168)*

baḫīl olmışdı ʻilm ü hüner issi

***esirgedi** özin ol naẓar issi (RN-38a/385)*

Bir gün bayaġı ʻādetince geldi, gördi ki ılan ṣovuḳdan buymış yatur. Ekinci esirgedi, ılanı aldı (MZ, 8a/2)

*Çün ḳādı bu zārılıġı gördi; **esirge**di. Ve bildi ki gérçekdürür (KN, 130/14)*

*... namāz ḳılmayanı yā müʻezzin āvāzın işidüp mescide cumʻaya gelmeyüp terk ideni **esirge**meyüp dögmek gere (Mİ, 33b/4)*

b. “korumak, himaye etmek, sıyanet etmek”

yüzüm ḳapḳara ḳapuña varuram

***esirge** beni uşda yalvaruram*

umaram ki sen faẓl eyleyesin

baña vāy eger ʻadl eyleyesin (SNB, 364/8-9)

*gel **esirge** bizleri ḫalḳ eylegil*

ḳıl şefāʻat sen bize ḫoş söylegil (KY, 41a/1617)

*Gelüñ üçümüz daḫı üç işi kim Tengriyiçün işledük idi, anı Tengri teʻālā ḥażretine şefīʻ götürelüm, ola kim biz miskīnleri **esirge**ye (MZ, 3a/7)*

*Allah Allah! Kendüzüñi ve oġlancuḳlaruñı **esirge**, zīrā yavuz kişiye cezāsı elbette deger (KN, 79/4)*

c. “kıskanmak, vermeye çekinmek”

yéyevüz içevüz bayıḳ dün ü gün

esirge*mezem kimseden il ü gün (SNB, 188/1)*

Çün çalış içine giresin; hīç taḳṣırlıḳ eyleme, cānuñ ***esirge****me. Ol kişi ki sinde yatacaḳdur, evde yatmaz. Ya‘nī ecel gelse çāre yoḳdur ḳurtulmaġa (KN, 77/8)*

gücürge-, güç+ürge- biçiminde türeyen sözcük dönüşlülük eki ile genişletilmiş hâliyle sadece Mİ’de “gücen-” anlamında tanıklanmıştır (Üstünova, 2003: 416). TaS.’de sözcük *gücürgen- ~ gücüzgen-* varyantkarında “güç saymak, zor bulmak; gücenmek, gücüne gitmek”; DS’de ise *gücürgen- ~ gücürgülen-* varyantlarında “bir işi isteksiz, gönülsüz yapmak, üşenmek; sadece *gücürgen-* varyantında “elinden gelen iyiliği yapmak” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 7 Mart 2016).

1. Addan “duygu” ifade eden geçişli eylem yapar

b. “gücenmek, gücüne gitmek”

... tekebbürlik (...) nişānı oldur kim gendüden alçaḳ mertebelü adam üstün yanına oturdıġına ***gücürgen****e yā yürürken öñüne gecdügüne melūl ola (Mİ, 32a/30)*

yarlıġa- ~ yarlıḳa- Erdal, *yarlıg+ka-* biçiminde etimolojisini yaparak “bağışlayıcı olmak (to be gracious); hükmetmek (to command)” anlamlarına geldiğini belirterek *yarlıgka-* ve *yarlıga-* arasındaki farkın kronolojik ya da biçimsel bir mesele olduğunu söylemiştir (1991: 462). Gülensoy, “**yā-r+lıġ* ‘emir, hakanın buyruğu’ + [k]*a-*” biçiminde çözümleyerek “(Tanrı) birinin suçunu bağışlamak, mağfiret etmek” anlamına geldiğini, ET.’de ise “yarlıka-, yarlıġka- ‘1. buyurmak, va’z vermek, öğüt vermek, haşmetle yapmak; 2. iltifat etmek, şefkat göstermek” anlamlarında olduğunu belirtmiştir (2007: 1077). TaS.’de “yarlıgamak: affetmek, mağfiret etmek, suç bağışlamak”; DS’de yarlığamak [yargılamak, yarılgamak, yarlamak]: bağışlamak, korumak” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 7 Mart 2016).

1. Addan “duygu” ifade eden geçişli eylem yapar

a. “affetmek, mğfiret etmek”

yazanı oḳıyanı diñleyeni

raḥmetüñle ***yarlıġa****ġıl yā ġanī (KY, 53b/2125)*

öldürelüm tevbe ḳılalum ḳamumuz

yarlıġa*ya suçumuz çalabumuz (YZ, 4/58)*

oḳıyanı dinleyeni yazanı yazduranı

rahmetüñle ***yarlıḳa****ġıl sen yā ganī (GZ, 267b/2199)*

... ma'nisi budur kim ḥaḳ ta'ālā eydür bellü bilin kim yazuġın ***yarlıġa****ram şol kimsenüñ kim günāhından tevbe itdi (Mİ, 36b/20)*

2.3.8. [+cı-]

ET.'de *törçi-* "başlamak" (Taş, 2009: 90), EAT.'sinde *derçi-* "terler gibi olmak" ve Anadolu ağızlarında *kapçı-* "ceviz, badem gibi meyvelerin üzerindeki yeşil kabuk soyulmak" vb. (Güngördü, 2002: 172-174) türevlerine rastladığımız eke taradığımız metinlerde sadece *ḳancıḳ-* eyleminde rastlanılmıştır.

2.3.8.1.Ekin Türetimlik İşlevleri

ḳancık-, Güngördü eylemin ilk olarak 14. yy.'da tanıklandığını belirterek sözcüğün "*kan 'kan' +çı-k-*" biçiminde etimolojisini yapmıştır. Araştırmacı TaS.'de "kan oturmak" anlamında yer alan sözüğün DS'de *gancıkmak* varyantında "insanın bir yeri bir şey arasında şıkışarak kan toplamak" anlamında kaydedildiğini belirtmiştir (Güngördü, 2002: 173; TDK, 9 Mart 2016).

1. Addan geçişsiz eylem yapar

a. "kan oturmak"

Eger dögüp zaḫm üzerine saçsalar artuḳ biten ve bereyimiş ve ***ḳancıḳ****mış et bitürür, ıṣlāḥ éder (EM, 18b/3)*

2.3.9. {+dA-}

ET.'de {+DA-} biçiminde bulunan bir ektir (Gabain, 2007: 50; Tekin, 1992: 83; Eraslan, 2012: 114). Erdal ise ekin ET.'de {+tA-} biçiminde olduğunu ileri sürmüştür (1991: 456). Gabain, ekin Moğolcadaki benzer işleviyle "taban ismini vasıta hâline getirir" değerlendirmesinde bulunmuştur (2007: 50). Bilgen, geçişli eylemler türettiğini belirtmiştir (1989: 84). Tekin, eklendiği tabana benzemek ya da bir şey yapmak işlevini gördüğünü söylemiştir (1992: 83). Erdal, ekin geçişli eylemler türettiğini ifade ederek söz konusu ekle oluşan türevleri belirli bir anlamsal sınıflandırma yapmanın mümkün olmadığını, ancak **kol+da-, tıl+ta-, al+ta-* eylemlerinde tabanın vasıtasıyla anlamına sahip olduğunu belirtmiştir (1991: 457-458). Eraslan, ise yapma ifadesi veren işleve sahip olduğunu söylemiştir (2012: 114).

EAT.'de çok işlek olmayan bir ektir. Bu ekle oluşmuş bazı türevler yerini {+lA-} ekiyle oluşan türevlere bırakmıştır (Banguoğlu, 1938: 136). Timurtaş, bu dönemde yansımalı sözcüklerden eylem türettiğini söylemiştir (2012: 113). Geçişli ve geçişsiz eylemler türetmiştir (Şahin, 2009: 78). Gülsevin ise yansımalı sözcüklerden geçişsiz, diğer adlardan ise geçişli eylemler türettiğini belirtmiştir (1997: 120).

2.3.9.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

alda-, al+da- biçiminde türeyen sözcük "(birisini) kandırmak, dolandırmak" anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 133; Bilgen, 1989: 84; Erdal, 1991: 455; Tietze, 2002: 146; Gülensoy, 2007: 65; TaS./DS., 3 Mart 2016). SNB'da *aldaġuç* KN'de *aldayıcı* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan geçişli eylem yapar

a. “kandırmak, dolandırmak”

şunuñ bigi eyleyeven mekr ü ḥāl

*ki **alda**yam u sen ḳamu mālı al (SNB, 179/11)*

buncılayın düşi ben gördüm didi

*babamuzı bir sözile **alda**dı (KY, 4a/108)*

*didi şāh **alda**maḳ istersin beni*

mekre muhtāc olduñ iy ḥaḳ düşmanı (GZ, 222b/856)

*senüñ bigi biñi **alda**dı dünye*

inanmaz göre kim ṭutdı bünye (RN-15b/137)

*... bir nicesi tiz gelür it ve ḳurd gibi; bir nicesi ḥīle ve **alda**maḳ birle cenk ider (MZ, 43b/10)*

*Aġzı ḳoḳusın ve burnı ḳoḫusın ve ḳulaġı berkligin ve dişi dibin gör; tā seni **alda**mayalar (KN, 93/5)*

*... bu dünyā kişi **alda**r āḫiret işinden ḳor (Mİ, 31b/3)*

çivilde-, çivil+de- biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “fısıldamak”; DS’de ise “tatlı sesle konuşmak” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 3 Mart 2016). Tietze de benzer anlamlarda sözcüğe yer vermiştir (2002: 441).

1. Yansımalı tabandan geçişsiz eylem yapar

a. “fısıldamak”

*Eger dérseñ aña rāz demeyeler, ḫalḳ arasında kimseye **çivilde**me ki yavuz gümān iltemeyeler ki hemīşe ādem oġlını bir biri ḥaḳḳında yavuz gümān dutucu olur (KN, 40/5)*

gümürde- ~ kömürde-, gümür+de- biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “homurdanmak”, DS.’de “bağırmak; sinirli sinirli çok konuşmak” anlamlarında

kaydedilmiştir (TDK, 3 Mart 2016). Tietze'de DS'deki anlamları aktarmıştır (2002: 207).

1. Yansımalı tabandan geçişsiz eylem yapar

a. "homurdanmak"

aḫıdurdı yaşlarını yüzine

***kömürde**yüp eydürdi kendözine (SNB, 270/13)*

kimesne aña yanmadın hīç yanu

*yüridi **gümürde**nü vü söylenü (SNB, 152/7)*

*... ni'metüm yiyüb semridi, ḫızr gibi āb-ı ḥayāt benden içti daḫı bu dükelile **gümürde**ni durur (MZ, 33a/11)*

iste-, Clauson sözcüğün *i:z* tabanından türeyen *izde:-* eyleminin ikincil biçimi olduğunu belirmiş ve sözcüğün temel olarak "takip etmek, aramak" anlamına geldiğini GB Türkçesinde anlam genişlemesi ile "arzulamak (to wish, to wish for) anlamını kazandığını söylemiştir (1972: 243). Erdal bu yaklaşımın dışında sözcüğün Yakutçadaki *iäs* 'borç (loan, debt)' sözcüğüyle ilintili olabileceğini düşünmüş ve Yakutçada *iästä-* 'borcu geri istemek (to ask fort he return of a debt)' eyleminin bulunduğunu söylemiştir. Araştırmacı sözcüğün **iz+tä-* ile **es+tä-* sözcüklerinin bozulmasından meydana gelmiş olabileceğini söylemiştir (1991: 455-456). Tietze, sözcüğü iki ayrı maddebaşı yaparak ilkini "aramak; araştırmak, gözden geçirmek" ikincisinin "arzulamak" anlamına geldiğini söylemiştir (2009: 417). TaS.'de sözcük "aramak, araştırmak; beklemek, gözetmek, kollamak; sormak, tahkik etmek" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 13 Nisan 2016).

1. Addan geçişli eylem yapar

a. "dilemek, arzu etmek"

*ṣafā **iste**gil ṭutma gönülde çirk*

çalap birligine revā görme şirk (SNB, 9/8)

maḳṣudı oldur baba hem sizleri

ḳamuñuzı görmek ***iste****r özleri (KY, 34a/1322)*

sa‘ādet ***iste****señ ṣabrı güzīn gör*

ki va’llāhü mu‘īnü’ṣ-ṣābirin gör (RN, 30a/300)

gelip kāfir bulara incitmek ***iste****r*

ki dirler mu‘cizātuñ bize göster (KEMŞ, 7b/130)

resulū’llahdan ***iste****düm aman ol*

iki gez virüpdi adam aña ol (GZ, 199a/156)

Pes dīv aña eyitdi: Ayruḳ benden dostlıḳ vefā ***iste****me didi (MZ, 13b/11)*

Ḳul ki ḳulluḳdan ḳaça ḫocası mertebesin ***iste****miş olur. Beglik* ***iste****yen ḳul tīz helāk olur (KN, 15/3)*

Ve kişi ki ṭoyınca yémek ***iste****ye ḥammāmdan çıḳıcaḳ yéye ki gérü téz siñer (EM, 57b/15)*

... mecmū‘ın bilmek ***iste****yen iḥyā‘-i dīn kitābına naẓar idüp müṭāla‘a ḳılsun (Mİ, 2a/11)*

b. “aramak, araştırmak”

şu naḳḳāş dünyāda hīç gülmesün

diledügin ***iste****yüben bulmasun (SNB, 38/6*

eytdi anı mıṣr içinde siz görüñ

iste*yenler anda bulurlar bilüñ (KY, 9b/329)*

ya‘ḳūb vardı ***iste****di buldı anı*

eytdi yūsuf bulduġuñ boncuḳ ḳanı (YZ, 78/1161)

iste*yüp bulmayalarāh idüp aġlayalar*

ḫalāyıġuñ gözinden kim ola penhāni ḳuds (KEMŞ, 19a/360)

bir devesi yetdi hem peyġamberüñ

*didi **iste**ñ tiz buluñ anı görüñ (GZ, 256a/1848)*

*Çün taḳdīr eli anı itler dā'iresinde baġladı, dānā ve 'āḳıl kişi oldur ki hemīşe kendü 'aybın **iste**ye (MZ, 37a/11)*

*Bir kişi derzi **iste**yü geldi. Ṣordı ki derzī ḳanı? (KN, 47/15)*

*...eger ṣu bulam diyü umsa yigregi oldur kim vaḳt āḫırına degin küye eger ṣu yaḳında var diyü işitse ya ġālib-i ẓann olsa kim **iste**yicek ṣu bulınur diyü bir oḳ atımı ṣuyı **iste**mek vācibdür ammā imām şāfi'ī ḳıyında gerekse ṣu sızsın gerekse sızmasın **iste**mek vācibdür **iste**medin teyemmüm dürüst olmaz (Mİ, 9b/14-16)*

c. "sormak, tahkik etmek[79]"

*suçum benüm bulardan **iste**sün*

ellerin niçün ṭoġradılar söylesün (YZ, 50/739)

ḳımılda-, Gülensoy sözcüğü "*ḳīmıl* 'hareket' *+da-*" biçiminde çözümleyerek "yerinden biraz oynamak" anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 508). DS'de sözcük "kımıl kımıl kımıldamak: işi ağır yavaş yapmak" maddebaşında yer almaktadır (DS, 2009/VI: 4554).

1. Yansımalı tabandan geçişsiz eylem yapar
a. "hareket etmek, yerinden biraz oynamak"

naḳḳāş ol aracuḳda ḳalmış idi

***ḳımılda**madı sanki ölmiş idi (SNB, 310/4)*

**ḳırcılda-, ***ḳırçıl+da- biçiminde türeyen sözcük "gıcırdamak" anlamına gelmektedir. TaS.'de sözcük ettirgen ve edilgen çatılı biçimleriyle sırasıyla "gıcırdatmak" ve "gıcırdamak" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 3 Mart 2016).

1. Yansımalı tabandan geçişsiz eylem yapar
a. "gıcırdamak"

[79] Bu anlam TaS.'de sadece YZ'dan tanıklanmıştır (TDK, 13 Nisan 2016).

Baş çegzinüp aġır olmaḳ ve ḳulaḳ çiñlemek ve güvülmek ve cemī‘ beden segrişmek ve çoḳ uyıyup dişlerin ***ḳarcılda****tnaḳ ve ṭamarları ṭolu olup mecmū‘ı- eṭrāfı ṣovuḳ olmaḳ (EM, 45b/3)*

ḳurulda-, ḳurul+da- biçiminde türeyen sözcük "sindirim yollarından bir sıvı geçerken gur gur diye ses çıkarmak" anlamına gelmektedir (Gülensoy, 2007: 392).

1. Yansımalı tabandan geçişsiz eylem yapar
a. "sindirim yollarından bir sıvı geçerken gur gur diye ses çıkarmak"

Bir ḫastalıḳdur ki sebebi baġır ṣovuḳlıġıdur ve ol üç dürlüdür, ṭablidür, her ki bu ‘illete mübtelā ola ḳarnı ***ḳurulda****yıcaḳ ṭabl üni gibi gelür (EM, 52b/1)*

soḳulda-, soḳul+da- biçiminde türeyen sözcük TaS.'de 16. ve 17. yy.' metinlerinden "zonklamak" anlamında tanıklanmıştır. DS'de de sözcük "yara zonklamak" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 3 Mart 2016).

1. Yansımalı tabandan geçişsiz eylem yapar
a. "zonklamak"

Eger kişinüñ oturduġı yér aġrısa ve ***soḳulda****sa anda bir şiş olur (EM, 53b/8)*

ṭoḳda-, ṭoḳ+da- biçiminde türeyen sözcük "vurmak, dövmek, öldürmek" anlamlarına gelmektedir (Demirci ve Korkmaz, 2008: 394; Yıldız, 2008: 498).

1. Yansımalı tabandan geçişli eylem yapar
a. "homurdanmak, söylenmek"

mālik reyyān ol ḳamuya ḳaḳıdı

kimini sürdi kimini ***ṭoḳda****dı (YZ, 48/710)*

ṭorılda-, ṭorıl+da- biçiminde türeyen sözcük "homurdanmak" anlamına gelmektedir (Cin, 2012: 689).

1. Yansımalı tabandan geçişsiz eylem yapar
a. "homurdanmak, söylenmek"

ayaġı bıraḫdı hem étdi eyü

*gönüldi **ṭorılda**yu **ṭorılda**yu (SNB, 152/5)*

ünde-, ün+de- biçiminde türeyen sözcük "seslenmek, çağırmak, davet etmek" anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 180; Bilgen, 1989: 84; Erdal, 1991: 457; TaS., 3 Mart 2016).

1. Addan geçişli eylem yapar

a. "seslenmek, çağırmak, davet etmek"

*ḳamu ḫalḳı ṭoġru yola **ünde**gil*

benemṭoġru vü ṭañrı birdür dégil (SNB, 10/12)

ken'āndaki ev gibi ev eylegil

*babamı anda ol eve **ünde**gil (YZ, 97/1438)*

***yalda-,** yal+da- biçiminde türeyen sözcük (Banguoğlu, 1938: 136) TaS. ve DS.'de dönüşlülük eki almış *yaldan-* biçimiyle sırasıyla "yaltaklanmak, tabasbus ve riyakârlık etmek, yaranmak, hoşa gidecek hareketler yapmak" ve "aldanmak" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 3 Mart 2016).

1. Addan geçişli eylem yapar

a. "tabasbus ve riyakârlık etmek, yaranmak, hoşa gidecek hareketler yapmak"

yataġında ḳaplan söze aldanur

*ite etmek atıcaġaz **yalda**nur (SNB, 18/7)*

yilte-, yél+te- biçiminde türeyen sözcük TaS.'de *yelte-* ~ *yilte-* varyantlarında "teşvik ve tergip etmek, tahrik etmek, koşturmak, harekete getirmek, kışkırtmak, tahris etmek"; DS'de "isteklendirmek, özendirmek; kışkırtmak" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 3 Mart 2016).

1. Addan geçişli eylem yapar

a. "kışkırtmak"

*müslimānları münāfıḳlar **yilte**diler*

ki varmañ ıssı gey ṣarpdur didiler (GZ, 254b/1810)

*Sen daḫı benüm işümde uṣañ ve ġāfil olmayasın kendü maṣlahatuñda benüm maṣlahatum yig göresin ve beni ẓulme ve cevre **yilte**meyesin (MZ, 34b/4)*

*... zīrā egerçi bu ṭaş ṭa'ata **yilte**yici emr idici işledici göñüldür (Mİ, 2a/31)*

b. "özendirmek"

*ġarīblıġa **yélte**nmegil zīnhār*

démezven ki sen gel ıraḳ ile var (SNB, 48/10)

*... ġarīb ve coḳ vāḳ' olur mes'eleler daḫı getürdi mübtedīleri bu muḳaddimeyi oḳumaġa **yilte**meg-icün su'āl eger eydecek olursañ ki peyġāmber buyurdı ki islām biş nesne üzerine yapılmışdur (Mİ, 2b/24)*

2.3.10. {+I-}

ET.'de bulunan bir ektir (Gabain, 2007: 48). Araştırmacılar ekin genellikle addan geçişsiz eylem türettiğini belirtmiştir (Ş. Tekin, 1992: 81; T. Tekin, 2003: 85; Eraslan, 2012: 113[80]). Erdal, ekin "tabanın belirttiği şey olmak ya da ona dönüşmek" anlamında geçişsiz eylemler türettiğini söylemiştir (1991: 479-485).

EAT.'si ile ilgili çalışmalarda da ekin geçişsiz eylemler türettiği vurgulanmıştır (Gülsevin, 1997: 120; Şahin: 2009: 78). Ancak bu dönemde görülen *bayı-, berki-* vb. bazı türevlerin ET.'de *bayu-, be(r)kü-* biçiminde olduğu görülmektedir. Erdal, ET.'deki {+I-} ve {+U-} eklerinin aynı işleve sahip olduklarını belirterek aralarındaki tek farkın {+I-} ekinin daha geniş anlamsal çeşitlilik göstermesi olduğunu belirtmiştir (1991: 474, 485).

[80] Gabain ve Eraslan {+A-},{ +I-},{+U-} (2007: 48; 2012: 113) eklerini aynı başlık altında ele alırken Ş. Tekin {+A-} ve {+I-} (1992: 81-82), T. Tekin {+A-}, {+I-} ve {+U-} (2003: 85, 87, 88) biçiminde ayrı maddelerde ele almışlardır. Ş. Tekin bu eklerin anlam ortaklığı dolayısıyla karıştırılabileceğini *bodı-* dışında *bodu-*; *boşu-* 'kurtarmak, affetmek' dışında *boşa-* eyleminin bulunduğunu söylemiştir (1992: 81-82).

2.3.10.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

bayı-, bay+ı- biçiminde türeyerek "zengin olmak" anlamına gelen sözcük ET.'de *bayu-* biçimindedir (Clauson, 1972: 384; Erdal, 1991: 475; Bilgen, 1989: 102). TaS.'de de sözcük aynı anlamda yer alırken DS'de "zengin olmak" ve "büyümek" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 8 Mart 2016).

1. Nitelik adından "olma" bildiren geçişsiz eylem yapar
a. "zengin olmak"

'arab eydür ḳalmadı māl ḥāceti

Ol ġarīb ***bayı****tdı gey beni ḳatı (YZ, 47/694)*

Ve eger māl tevfīr édesin, él 'imāretine düriş. Eger él 'imāret ola, tevfīr on onca ola, Tangrı ḳulları ***bayı****ya (KN, 169/2)*

... ḥāl budur kim māl bulmaḳ mümkindür anca kişiler bulmışdur ve ***bayı****mışdur (Mİ, 7b/27)*

bereyi-, Canpolat ve Önler sözcüğün TaS.'de bulunmadığını belirterek "ezilmek, incinmek, berelenmek" anlamına geldiğini söylemiş ve *bere* "yara" sözcüğünden +I- eki ile türemiş olabileceğini ileri sürmüştür (2007: 32, on numaralı dipnot). Erdal, {+A-} ve {+U-} ekleri gibi {+I-} ekinin de sadece ünsüz ile biten tabanlara eklendiğini belirtmesi ve elde edilen türevlerinde Erdal'ın bahsettiği biçimde olması dolayısıyla bu çözümlemeye ihtiyatla yaklaşmak gerekmektedir. Sözcük *bere ye-* biçiminde birleşik eylem de olabilir.

1. Addan "olma" anlamında geçişsiz eylem yapar
a. "ezilmek, incinmek, berelenmek"

Eger dögüp zaḫm üzerinde saçsalar artuḳ biten ve ***bereyi****miş ve ḳancıḳmış et birürür ışlāḥ éder /EM, 18b/3)*

berki-, berk+i- biçiminde türeyen sözcük ET.'de *bekü:-* "sağlamlaşmak" şeklinde tanıklanmaktadır (Clauson, 1972: 325; Erdal, 1991: 475; Taş, 2009: 108).

Tietze, *beki-, berki-* varyantlarında "sağlamlaştırmak" (2002: 307); Gülensoy ise *berki-(t-)* "sağlamlaş(tır)mak, kökleş(tir)mek" anlamında yer vermiştir (2007: 133). TaS.'de *berki-, berkiş-* varyantlarında "sağlamlaşmak, pekişmek, yerleşmek:"; DS'de "berkimek (I): [-> bekişmek-1], pekişmek, sertleşmek, katılaşmak, sıkılaşmak; berkimek (II) [berkeşmeg, berkimek -2, bekişmek -2]: iyileşmek, sağlamlaşmak; berkimek (III): tıkamak" anlamlarında kaydedilmişir (TDK, 7 Mart 2016).

1. Nitelik adından "olma" bildiren geçişsiz eylem yapar

a. "sağlamlaşmak"

*çü **berki**tdi 'ahdı sözi açdılar*

çoḫ altun incü ṣaçu ṣaçdılar (SNB, 335/11)

uşbu düzgün düzdiler yolca gidü

*and içdiler ḳamu ḳavlin **berki**dü (YZ, 5/60)*

*... ya'nī mümkindür kim ol birḳaç loḳmayıla benümle anuñ arasında dostlıḳ **berki**yüb düşmenlik götrüle (MZ, 32a/13)*

*'İlācı, 'illet **berki**şmez ve nabż ża'if olmazdan evvel ḳifāl ṭamarından ḳan alduralar (EM, 44a/14)*

*... ol eyü ḫūlardan ve ṣıfatlardan kim birisi ḥaḳ ta'ālā muḥabbeti göñülde **berki**mekdür (Mİ, 36a/20)*

semri-, *semir+i- ~ semiz+i- biçiminde türeyen sözcük "semirmek, tavlanmak, şişmanlamak" anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 830; Tekin, 2013e: 20-21; Bilgen, 1989: 86; Erdal, 1991: 480; Gülensoy, 2007: 751, TaS/DS., 8 Mart 2016). TaS.'de aynı anlamda *semzi-* varyantıyla da tanıklanmıştır (TDK, 8 Mart 2016).

1. Nitelik adından "olma" bildiren geçişsiz eylem yapar

a. "semirmek, tavlanmak, şişmanlamak"

*Çün deve varduḳca **semri**yüb ṭoldı (MZ, 52b/12)*

Ve pādişāhdan ol gün emīn olma ki seni emīn ḳıla; zīrā kimden ki ***semri****yesin aruḳlıġun gérü andan olur (KN, 154/9)*

ṭarı-, ṭar+ı- biçiminde türeyerek "dar olmak, sıkılmış olmak, güç olmak" anlamına gelen sözcük ET.'de *ṭaru-* biçimindedir (Clauson, 1972: 532-533; Erdal, 1991: 476; Bilgen, 1989: 102).

1. Niitelik adından "olma" bildiren geçişsiz eylem yapar

a. "sıkılmak, daralmak" (Doğan, 2011: 95)

Maẓlūm eyitti: "Nāme ilettüm, eslemedi." Sulṭānuñ göñli ***ṭarı****dı, eyitti (KN, 180/11)*

yiyi- ~ iyi-, yıd+ı- biçiminde türeyen sözcük "kokmak" anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 886; Bilgen, 1989: 86; Erdal, 1991: 484). Clauson, "kötü kokmak" anlamına geldiğini belirtirken Erdal hem "iyi" hem de "kötü kokmak" anlamına gelebildiğini belirtmiş ve sözcüğün tabanın belirttiği anlamın olmasını değil, o anlama dönüşmeyi ifade ettiğini söylemiştir (1972: 886; 1991: 484). TaS.'de sözcük "yiyimek (iyimek, yiymek): kokmak, teaffün etmek" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 8 Mart 2016).

1. Addan "dönüşme" bildiren geçişsiz eylem yapar

a. "kokmak"

aṣa ḳoyalar tenüñ ***iyi****ye*

gele ḳuşlar beynüñi ala yéye (YZ, 43/638)

Ve ol yerde yeşil ḳurdcuġazlar olur, ol suyı alup gider-iken nā-gāh bir 'avrat ki ol ḳurddan birin baṣup helāk étse señegindeki ṣu şöyle ***yiyi****r ki kimse ḳatında durmaġa yaramaz (KN, 36/10)*

yoşı-, yoş+ı- biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "yoşumak: yıpranmak, yorulmak, zayıf düşmek, kuvvetini kaybetmek", DS'de ise "yoşumak: [yoşamak, yoşunmak, yoğşumak, yoğşunmak] 1. eskimek, yıpranmak; 2. rengini atmak; 3. yorulmak; 4. uslanmak, durulmak; 5. gevşemek; 6. usanmak, soğumak; 7. hayvan, eş

isteme dönemini geçirmek" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 8 Mart 2016). SNB'da *ne aṣṣı çü ṭonuñ içi ola boş // ne ḥāṣıl ki gözüñ ola nūrı yoş (15/13)* beytinde "yoş" tabanı "güçsüz, zayıf, fersiz" anlamında tanıklanmaktadır.

1. Nitelik adından "olmak" bildiren geçişsiz eylem yapar

a. "yıpranmak, yorulmak"

yoşıdı atı nev-bahāruñ ḳatı

yayaḫ neylesün olmayıcaḳ atı (SNB, 235/7)

2.3.11. {+(I)k-}

ET.'de yer alan ve addan geçişsiz eylem türeten bir ektir (Gabain, 2007: 49; Tekin, 1992: 82; Bilgen, 1989: 87; Erdal, 1991: 492-499; Tekin, 2003: 87; Eraslan 2012: 114).

EAT.'de de ek addan geçişsiz eylem türetim eki olarak yer alır (Gülsevin, 1997: 120). Banguoğlu, ekin dönüşlülük ya da edilgenlik anlamı taşıyan eylemler türettiğini belirtmiştir (1938: 138).

2.3.11.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

başık-, baş+ık- biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "yaralanmak; yara baş tutmak" anlamında kaydedilmiştir[81] (TDK, 04 Mart 2016). Canpolat ve Önler ise "uç vermek, baş vermek (çıban için)" anlamını vermiştir (2007: 112).

1. Addan geçişsiz eylem yapar

a. "yara baş vermek, uç vermek, baş vermek (çıban için)

[81] Clauson'da yer almayan sözcük *başıktur-* eyleminde taban olarak yer aldığı belirtilerek *baş* > **başık-* > *başık-tur-* biçiminde gelişim sergilediğini belirtmiştir. Araştırmscı **başık-* biçiminde gösterdiği eylemi geçişsiz eylem olarak değerlendirmiştir (1972: 380).

Bes ġaraż bunuñ muʿālecesinde büyük olmaḳdan menʿ eylemekdür ya ***başıḳ****maḳdan saḳınmaḳ ya* ***başıḳ****mışı oñultmaḳdur (EM, 55b/3)*

birik-, bir+ik- biçiminde türeyen sözcük "bir araya gelmek, birleşmek, bir olmak" anlamlarına gelmektedir (Clauson, 1972: 363; Erdal, 1991: 493-494; Tietze, 2002: 353; Gülensoy, 2007: 149). Clauson, sözcüğü geçişsiz eylem olarak değerlendirirken Erdal hem geçişli hem de geçişsiz eylem olarak değerlendirmiştir (1972: 363; 1991: 493). TaS.'de "birikmek (birükmek): birleşmek, bir araya gelmek, ittihat etmek" anlamında yer almaktadır (TDK, 4 Mart 2016).

1. Addan "olma" bildiren geçişsiz eylem yapar
a. "birleşmek, bir araya gelmek, bir olmak"

tekebbür eyleme kim sevrikesin

sevürkmişler yolına ***birik****esin (RN-11b/95)*

Eger arḳa ve göñül ***birik****dürüb ṣavaş bir yañadın olursa febihā ve eger çevreden üşü olursa bir bir yanumuzdan dönince işümüz remāṃ olur (MZ, 43b/11)*

elik- sözcüğü TaS.'de "bunalmak, bizar olmak; utanmak, sıkılmak, mahzun olmak; ihtiraz etmek, çekinmek"; DS'de "elikmek (I) [elekmek]: utanmak, çekinmek, sıkılma; elikmek (II): irileşmek, büyümek; elikmek (III): bir yere gitmekten, bir iş yapmaktan üşenmek; elikmek (IV): yabancı gözü ile bakmak, yabancı saymak" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 4 Mart 2016). Tietze, sözcüğü *él+ik-* biçiminde çözümleyerek iki ayrı maddebaşı yapmış ve ilkini "yabancı gözü ile bakmak, yabancı saymak", bundan geliştiğini belirttiği ikincisini ise "utanmak, çekinmek, sıkılmak" biçiminde anlamlandırmıştır (2002: 710).

1. Addan "olma" bildiren geçişsiz eylem yapar
a. "kötüleşmek, bizar olmak"

Ḳardaş ben seni semiz bir ṭaġ gibi gördümidi. Ne yavlaḳ ***elik****mişsin ṣūretüñ şeklüñ azub tügün dökülmiş (MZ, 46b/12)*

elikdür- sözcüğü TaS.'de "elde etmek, ele geçirmek" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 4 Mart 2016). Tietze, tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde

tanıklanmayan sözcüğün yalnızca EAT.'de tanıklandığını belirtmiştir. Araştırmacı, *elik*- eyleminin ettirgen biçimi olabileceğini ancak anlamsal bağlantının pek mümkün olmaması nedeniyle *el* "vücut uzvu" sözcüğünden türemiş olabileceğini söylemiştir (2002: 711).

1. Addan geçişsiz eylem yapar

a. "ele geçmek"

elik*dürem ü ṭutıvérem anı*

nite ḳurtara ol elümden cānı (SNB, 284/5)

endik-[82]**, ende**+k- biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "şaşalamak, acemilik göstermek, şaşırmak, mütehayyir olmak; tevahhuş etmek" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 4 Mart 2016). SNB'da *ende*'akılsız, sersem' sözcüğü *bu ḫūnda dökülü durur dürlü aş // bu yolda ki öküş yéter ende baş (150/3)* beytinde tanıklanmaktadır.(Cin, 2012: 510).

1. Addan geçişsiz eylem yapar

a. "şaşa kalmak, şaşırmak"

sen ***endik****me vü ḳorḫma hīç ḳayu yoḫ*

déme bilmez aç kişi hālini toh (SNB, 231/10)

gözük- ~ gözik-, Tietze sözcüğün "görünmek, peyda olmak, sökün etmek; kendini göstermek; görünüşe göre öyle olmak" anlamlarına geldiğini belirterek etimolojisi hakkında değerlendirme yapmamıştır (2009: 187). Gülensoy, ise ET.'deki *kör*- eyleminin varyantı olarak düşündüğü **köz*- eylemine dayandırarak **kö:-z-(ü)k*- biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 391). Banguoğlu ve Gülsevin ise sözcüğü {+(I)k-} türevleri içerisinde yer vermiştir (1938: 138; 1997: 120). TaS.'de ve DS.'de "görünmek" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 4 Mart 2016).

1. Addan geçişsiz eylem yapar

[82] DLT'te "aptal, ebleh" anlamında "endik" sözcüğü bulunmaktadır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 52). Bu sözcük DS'de de "utangaç, sıkılgan" anlamında yer almaktadır (TDK, 4 Mart 2016). Clauson, Kutb'un Hüsrev ü Şîrin'den tanıkladığı *usı entikti yıklu yazdı turdı* ifadesindeki *entikti* çekiminin *entik erdi* > *entikti* şeklinde açıklanamadıkça "entik-" eylemiyle kökteş olmak zorunda olduğunu söylemiştir (1972: 177).

a. “görünmek, kendini göstermek”

gérü bişirürler ḳoyın at ḳuzı

*ki aşdan **gözik**mez olur yéryüzi (SNB, 58/8)*

*Eger ne’üzübillāh vaṭan terk idevüz ve ta‘alluḳlardan kesilevüz oġul ḳız firaḳı bize sehl **gözik**e (MZ, 62b/5)*

*Ve ḳadīm ḥekīmler ol içegüde ne ki **gözük**mez şişler ve başlar varısa ki ṭaşradan dermān olmaya anlara fāyidesi var, giderür déyü buyurmışlar (EM, 27b/12)*

ḳanıḳ- ~ ḳanıḫ-, ḳan+ıḳ-/+ıḫ- biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “kanlanmak, kandan kızarmak; kana susamak, kan dökmeye susamak”; DS’de “tazı kurt kovalamaya alışmak; köpekler boğuşmak; çok istemek” anlamlarında yer almaktadır (TDK, 4 Mart 2016).

1. Addan geçişsiz eylem yapar

a. “kanlanmak, kandan kızarmak”

***ḳanıḫ**mış idi aġlamaḳdan gözüm*

bulaşmış idi ḳan yaşına yüzüm (SNB, 125/7)

tarıḫ- ~ ṭarıḳ-, ṭar+ıḳ-/+ıḫ- biçiminde türeyen sözcüğün Clauson “sıkmak (to be constricted)” anlamına geldiğini belirtmiştir (1972: 540). TaS:’de “darıkmak (tarıkmak): daralmak, içi sıkılmak, müteessir olmak”; DS’de ise *darıknak ~ darıḫmak* varyantlarında “canı sıkılmak, bunalmak, rahatsız olmak, sıkıntılı vakit geçirmek, hiddetlenmek; başı dara gelmek, sıkışmak; sıcaktan bunalmak, nefesi kesilmek; sıkışmak; ekşimek, bozulmak” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 4 Mart 2016).

1. Nitelik adından geçişsiz eylem yapar

a. “daralmak, içi sıkılmak, müteessir olmak”

kimüñ uṣṣı var ise ḥīç dınmaya

***tarıḫ**maya vü buşmaya incinmeye (SNB, 5/9)*

şöyle ***ṭarıḳ****dı ḳaḳdı zelīḫāya*

eytdi soruñ ḳoman ayruḳ (YZ, 50/748)

ṭazıḳ-, Gülensoy sözcüğün "*taz* '*bitkisiz, çorak' +ık-* 'çorak yere gitmek (=araziye kaçmak)'" biçiminde etimolojisini yaparak "hayvan başını alıp gitmek" anlamını vermiştir (2007: 873). TaS.'de sadece SNB'dan "koşup sıçramak"; DS'de "tazıkmak [tazmak]: hayvan başını alıp gitmek, yabanılaşmak" anlamlarında kaydedilmiştir. DS'de ayrıca "tızıkmak [tızarmak, tızıklamak]: koşmak, seğirtmek; dızıkmak (I): 1. çabuk, acele hareket etmek; 2. koşmak, kaçmak, seyirtmek" varyantı da bulunmaktadır (TDK, 4 Mart 2007).

1. Addan geçişsiz eylem yapar
a. "koşup sıçramak"

ol kimse ki başmaġına yapışmaz iken toz

ṭaġlara ***ṭazıġ****an u yabāna toza benven (SNB, 193/6)*

2.3.12. [+ıncı-]

İşlek olmayan bir ektir. Sadece *zarıncın-* sözcüğünde tanıklanmıştır.

2.3.12.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

zarıncı, zâr+ıncı- biçiminde türeyen sözcük TaS.'de SNB'ında içinde bulunduğu 14. yy.'a ait üç ve 16. yy.'a ait bir metinden "zari zari ağlayıp inlemek, feryad ü figan etmek, ağlayıp sızlamak, yana yakıla ağlamak" anlamında tanıklanmıştır (TDK, 15 Nisan 2016).

1. Addan "yapma" bildiren geçişsiz eylem yapar
a. "ağlayıp sızlamak"

*zarıncı*ndugın işidüp nev-bahār

dédi eyle derd nétmegine yarar (SNB, 276/6)

2.3.13. {+kIr-}, [+kı-]

ET.'de bulunan ve yansıma seslerden yansımalı eylemler türeten bir ektir (Gabain, 2007: 49; Ş. Tekin, 1992: 82; T. Tekin, 2013f: 131; Bilgen, 1989: 88; Erdal, 1991: 465-468; Eraslan, 2012: 114). Erdal ekin ön Türkçede (proto-Turkic) **kIrA-*, Moğolcada ise *+KirA-* biçiminde olduğunu söylemiştir. Öte yandan araştırmacı *+kIr-* ekinin *+kI-* ve geçişsiz eylemden eylem türetim eki *–(I)r-* ekinden oluştuğunu belirtmiş ve bu yaklaşımın birleşik bir ek olan Moğolca *+KirA-* ile çelişmediğini söylemiştir. Araştırmacı bundan hareketle *okı-* 'çağırmak', *okı-* 'kusmak', *sukı-* 'parmak çıtlatmak' ve *tokı-* 'vurmak; örmek' eylemerinin {+kI-} ile oluşmuş türevler olduğunu belirtmiştir (1991: 467-468).

EAT.'de de ek aynı işlevde yansımalı eylemler türetmiştir (Şahin, 2009: 78). Ancak bu dönemde görülen türevler daha ET.'den itibaren tanıklanan türevlerdir. Dolayısıyla ek genellikle daha önce oluşmuş yapılarda tanıklanan işlek olmayan bir ektir.

2.3.13.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

ağır- eylemi "ā 'yansıma' *+kır-* <**arkır-* <**arkıra-*" biçiminde gelişim göstermiştir (Tekin, 2013f: 136-137; Gülensoy, 2007: 54, 70-71). Sözcük TaS.'de "ağırmak: anırmak, haykırmak"; DS'de "angıramak [angırdamah -2, angırmak, angurmak, anırmak -1, ankırmah, ankırmak]: eşek bağırmak, anırmak; ağırmak (I): bağırmak, sesli sesli ağlamak; ağırmak (II): ağrımak" varyant ve anlamında kaydedilmiştir (TDK, 8 Mart 2016).

1. Yansıma sesinden geçişsiz eylem yapar

a. “(eşek) bağırmak”

*A**ġır**ub köy arasına girdi. Çaḳal eşekden inince itler ḳarmaladılar (MZ, 6b/7)*

*… bundan ṣoñra ol obanuñ bir ḳavm düşmeni var-ımış dünde bunları urmaġa gelmişler diñlemişler ne yirde kim it ürer ya ḫoros öter yā eşek **aġır**ur bulmışlar urmışlar (Mİ, 36a/16)*

aksır-, Gülensoy eylemin “aksırmak” anlamı vererek “**<askur- [< askur-] ~ *sur- (DLT). < *ās+kIr-”* biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 60). DLT’te *asur-* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 91) biçiminde tanıklanan sözcük TaS.’de “ahsırmak, (ağsırmak, ağsurmak, ahsurmak): aksırmak”; DS’de ise asgırmah [asgırmak, āsırmak, askırmah, aksırmak]: hapşırmak, aksırmak; angsırmak [anksırmak, ansırmah, ansırmak]: aksırmak, öksürmek; ağsırmak: aksırmak” varyant ve anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 8 Mart 2016; Gülensoy, 2007: 60).

1. Yansıma sesinden geçişsiz eylem yapar

a. “hapşurmak”

*çoġan; ki ‘arabca añа südr dérler, issidür, ḳurudur, anuñ ḳoḳusından **aḳṣur**maḳ gelür (EM, 13b/14)*

bögür- eylemine Gülensoy, “(davar) bağırmak” anlamını vererek “**bö:* ‘yansıma’ + *kür-*” biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 172).

1. Yansıma sesinden geçişsiz eylem yapar

a. “bağırmak”

ṭurup zār u zār aġlayu gitdiler

***bögür**diler çoḳ fiġān étdiler (SNB, 360/3)*

çaġır- ~ çaġur-, Gülensoy eyleme, “seslenmek” anlamını vererek “**çā[r]* ‘yansıma’ *+kır-*” biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 211). TaS.’de sözcük “bağırmak, haykırmak” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 8 Mart 2016).

1. Yansıma sesinden geçişsiz eylem yapar

a. “bağırmak, haykırmak”

çağırur ḫabbāz ki içmegil şarāb

aġuludur içüñi eyler ḫarāb (SNB, 21a/787)

yehūda bir kez çağırsa ḳaslıdu

ḫamle ḳılsañuzz şehr ehlin ḳorḳudu (YZ, 83/1233)

didi ger gerekse sañа ol ‘ali

sen çağır ünüñ işidür ol veli (GZ, 262a/2040)

niçe çağırdısa ün ṭaşra çıḳmaz

ḳodı çağırmaġı ayruḳ çağırmaz (RN, 28a/276)

ebūbekrüñ evine durdı vardı

çağırıp ev divārına el urdı (KEMŞ-2a/13)

Arslan çağırdı ki elüñüz çekün ol cānavardan (MZ, 52a/8

Ol kişi ḳādı öñünde yüzin inde yüzin ṭopraġa urdı. Çağırdı kim: “Zinhār añа and vérmeñ ki ol yalan and içer ve benüm ḫaḳḳum zāyi‘ olur (KN, 130/11)

... ba‘żılar eydür ol gendü maṣlaḥatına vardıġı ol şehrden bir mil ıraḳ gerek ba‘żılar eydür ol aradan çağıracaḳ şehrde işidilmese gerek (Mİ, 9b/8)

çığır-, Gülensoy eylemi, “bağırmak, feryat etmek, çığlık atmak” biçiminde anlamlandırarak “*çī* ‘yansıma’ *+kır-*” biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007. 235). TaS.’de sözcük “bağırmak, haykırmak; davet etmek, çağırmak”; DS’de ise “çağırmak, seslenmek; davet etmek; türkü söylemek; bir kimse hakkında iyi konuşmamak; çığlık koparmak” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 8 Mart 2016).

1. Yansıma sesinden geçişsiz eylem yapar

a. “çığlık atmak, bağırmak, haykırmak”

çığırdı ol dāyesini oḳudı

bu gördügi düşini añа dédi (SNB, 60/11)

yine yūsuf ḥażretine geldiler

***çıġ**rışuban ḥażretinde ṭurdılar (KY, 30a/1158)*

bunı éşidür düşer şol dem yére

***çıġ**ur örü ṭurur ‘aḳlın dére (YZ, 74/1103)*

*baḳdı ol ḳul **çıġ**rup eyledi ün*

vay ‘arablar başına didi bugün (GZ, 210b/500)

hayḳır-, Gülensoy eyleme “bağırmak, haykırmak” anlamını vererek “< *alakır-* ‘bağırmak, haykırmak’ *(<*ayakır > aykır) (EDPT) < *āy* ‘yansıma’+ *ḳır-*” biçiminde etimolojisini vermiş sözcükte /l/ > /y/ ses değişimi olduğunu söylemiştir (2007: 407). Erdal ise *alakır-* ve *aykır-* sözcüklerini ayrı maddebaşlarında değerlendirmiştir (1991: 466). DS’de “haykırmak (II): çağırmak, seslenmek” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 8 Mart 2016).

1. Yansıma sesinden geçişsiz eylem yapar
a. “bağırmak, nara atmak”

*depindi vü **hayḳır**dı aṣlan bigi*

çeri ṭurmaya çün depine begi (SNB, 183/1)

çünki şāh bunları böyle gördi dir

*na‘ra urur **ḫayḳır**ır ol nerre-şir (GZ, 231b/1154)*

*ḳardaşları eytdiler **hayḳır**maduñ*

bu şehr ehlin bir uġurda ḳırmduñ (YZ, 80/1184)

ıncḳır-, Karahan sözcüğün etimolojisini **(h)ınç+kır-* (2006: 112) biçiminde yaparken Gülenoy, **kī* ‘yansıma’ [-ç]+*kır-* biçiminde yapmıştır (2007. 408). TaS.’de “ınçkırmak, (ınçgırmak, ınçkurmak): hınçkırmak, hıçkırmak”, DS’de ise “hınçkırmak: hıçkırmak” varyant ve anlamında kaydedilmiştir (TDK, 8 Mart 2016). EM’de sözcük *ıncḳıruḳ* sözcüğünde taban olarak tanıklanmıştır.

1. Yansıma sesinden geçişsiz eylem yapar

a. “boğazdan hıçkırık sesi çıkarmak” (TDK, 2011: 1092)

Ve çoḳ yémek ***ınḳır***uḳ getürür ve giciyük eyler *(EM, 38a/9)*

ḳıġır-, ḳı+ḳır biçiminde oluşmış yansıma sözcüktür (Erdal, 1991: 406-407; Gülensoy, 2007: 506). TaS.’de sözcük “çağırmak, davet etmek, seslenmek, haykırmak”; DS.’de “kığırmak (I): 1. çağırmak, davet etmek; 2. koyun ve keçileri çağırmak; kığırmak (II): horoz ötmek; kığırmak (III): bükmek; kığırmak (IV): yiğitlik göstermek, yenmek” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 8 Mart 2016). SNB’da *ḳıġırt-*, *ḳıġırdıcı* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1.Yansıma sesinden geçişsiz eylem yapar

a. “ağırmak, seslenmek”

cühūdı ***ḳıġır****dı dédi añа*

ki gördüm bu arayı ḳaldum ṭañа (SNB, 221/3)

‘arab eydür ṣordı seni bir ġarībb

mıṣr içinde zindān içre ***ḳıġır****up (YZ, 46/687)*

ḳıġır*dı ṭoġrulıḳ yārenlerini*

özile ṣapmasuz varanlarını (RN, 51b/536)

... bir oldur kim kāżī ***ḳıġır****ur diseler namāzın ḳoya, vara ve bir daḫı ‘avret namāz ḳılurken eri* ***ḳıġır****a namāzın ḳoya vara ve bir daḫı ḳul namāz ḳılurken mevlāsı* ***ḳıġır****sa namāzın ḳoya (MZ, 8b/2-4)*

Nüşurvān şöyle kim ‘Acem pādişāhları ‘ādetidür, meclis[i] ārāste ḳılup élçiyi ***ḳıġır****dı (KN, 32/11)*

... zīrā cemā‘at-ıla nāfile ḳılmaḳ şol vaḳt mekrūh olur kim biri birin ***ḳıġır****up ḳılmaġa ittifāḳ ideler dir (Mİ, 13b/29)*

ḳıġır- eylemi Orta Türkçe döneminde *ḳaḳır-* eyleminin bir varyantı olarak tanıklanmaktadır. (Clauson, 1972: 612; Erdal, 1991: 466). Sözcük "ḳaġır- < ḳāḳır- < kā 'yansıma' {+Kır-}" biçiminde meydana gelmiştir (Tekin, 2013f: 137; Karahan, 2006: 111; Gülensoy, 2007: 451;). TaS.'de "kağırmak (I): balgam çıkarmak için öksürmek"; DS'de "kakırmak: balgam çıkarmak; kağırmak (II): öksürerek balgam çıkarmak" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 8 Mart 2016).

1. Yansıma sesinden geçişsiz eylem yapar

a. "öksürerek balgam çıkarmak"

*... mescide **ḳıġır**up tükürmek ve ḥaṣır altına sümkürmek mekrūhdur (Mİ, 17b/38)*

sümkür-, Gülenoy eylemin "soluğu burundan hızla vererek sümüğü dışarı atmak" anlamına geldiğini belirtmiş ve **sIm* 'yansıma' *+kür-* 'yansıma addan fiil yapan ek' biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 819).

1. Yansıma sesinden geçişsiz eylem yapar

a. "soluğu burundan hızla vererek sümüğü dışarı atmak"

*... eger ṣarucaraḳ olsa ṣınmaz ve **sümkür**se burından mercimek ḳadar ḳancuġaz çıḳsa ṣınmaz (Mİ, 10a/33)*

şakı-, şak+kı- biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "şimşek ve yıldırım gibi çakmak, parlamak; şakrak şakrak ezgiler ırlamak, terennüm etmek" anlamlarında kaydedilmiştir. DS'de ise "şakımak (I): aydınlanmak, parlamak; şakımak (II) [şakınmak]: paylamak; şakımak (III): çok konuşmak; şakımak (IV): ağrımak, acımak; şakımak (V): kömür ateş alarak yanmak; şakımak (VI): ağaç bol çiçek açmak; şakımak (VII): çok okumak, bilgili olmak; şakımak (I): çok ağrımak, sancımak; şakımak (II): parlamak, ışık saçmak" anlamlarında yer verilmiştir (TDK, 15 Nisan 2016). Gülensoy, "(ötücü kuşlr için) ezgili ses çıkarmk, ötmek, şakramak, terennüm etmek" **şā* 'yansıma' *+k+ı-* biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 834). Ancak {+I-} ekinin yansıma sözcüklerden eylem oluşturmadığı dikkate alınırsa sözcüğün *tokı-* eyleminde oduğu gibi [+kı-] eki ile türediği söylenebilir.

1. Yansıma sesinden geçişli eylem yapar

a. "paylama, azarlama"

hemān ol mel'un bir gez ḳaḳıdı

ol melāmetlik bulara ***şaḳı****dı (GZ, 273a/2371)*

ṭoḳı- ~ doḫı- ~ doḳı-, Erdal eylemin, "çarpmak, vurmak, dövmek; örmek" anlamlarına geldiğini belirterek sözcüğün muhtemelen *tok* yansıma sözcüğünden *+kI-* ile türemiş olduğunu ileri sürmüştür. Araştırmacı bazı lehçelerde sözcüğün *tokkı-* biçiminde olduğunu belirtmiştir (1991: 468). Tietze de sözcüğün yapaısı hakkında Erdal ile aynı görüşü paylaşmıştır. Araştırmacı sözcüğü iki ayrı maddebaşı yaparak ilkine "vurmak, kakmak, çakmak", ikincisine ise "tezgâhta çalışmak mensucat, tekstil imal etmek" anlamlarını vermiştir (2002: 638). TaS.'de "dokumak (tokumak): 1. vurmak, birbirine geçirmek; 2. çakmak, kakmak"; DS'de "dokumak (I): kusurlu bir malı kusurunu gizleyerek satmak; dokumak (II): ağaçtaki meyveyi toplamak için sırıkla vurarak düşürmek" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 13 Nisan 2016). SNB, MZ, GZ, KEMŞ'de *doḳın-/ doḳun-/doḫın/ṭoḳın-/ṭoḳun-* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Yansıma sesinden geçişli eylem yapar

a. "çarpmak"

girüp ḫücreye gördi ḳız anda yoḫ

ṣanasın yüregine ***doḫun****dı oḫ (SNB, 167/5)*

da'vet ḳıldı ḫalḳı dīne oḳıdı

kilīse yıḳdı ḫāç uşatdı ***ṭoḳı****dı (YZ, 99/1477)*

ceng içinde germiken ol nere şir

oḳ ***ṭoḳı****ndı atına yıḳıldı dir (GZ, 249b/1664)*

Pes ḫātūn ol ḫacāletden ki çekindi eli ḫusrev yüzine ***doḳı****ndı. Taḫtdan aşaġa düşdi. Ḫusrev eyitdi: Bunuñ göñlünden henüz ol kīn gitmemişdür (MZ, 60a/10)*

... eli-y-ile urmaḳ istedi ḳalġıdı yüzine ḳondı eli-y-ile ṣaldı kim üveze şaplası yüzine ***doḳu****ndı (Mİ, 6a/7)*

Eger sil ‘alāmeti varısa ḳatı susamaḳ ve ṭamarı téz téz ***ṭoḳ****maḳ ve cimā‘ arzūsı çoḳ olmaḳ ve bevli ḳızıl olmaḳdur (EM, 32a/2)*

b. “eleştirmek” (Boz, 2012: 298)

gözüñ görmez dirisem ḳaḳıyasın

o ṭamardan beni ḫod ***doḳı****yasın (RN-47a/482)*

c. “yıkmak” (Demirci ve Korkmaz, 2008: 267)

ol bitigi çıḳarur açar oḳur

şeyṭān sözin tañrı adıyla ***ṭoḳu****r (YZ, 93/1387)*

d. “çekmek”

güneş baş götürdi velī şāh-ı çīn

başın götürimez ü ***ṭoḳı****r için (SNB, 165/13)*

e. “çakmak”

çayır otlaya ***ṭoḳı****yasız ḳazuḫ*

ṭuru ṭuru ḫāmlamış ola yazuḫ (SNB, 220/5)

f. “örmek, işlemek”

çu örtüsi aġır aṭlas ***ṭoḳu****nmış*

sanasın üstine altun ekilmiş (KEMŞ-13a/253)

tükür- Gülensoy eylemi “tükürüğü ağız içinen dışarıya atmak” biçiminde anlamdırarak **tū+w[~y/p]* ‘yansıma’ *+kür-* biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 943).

1. Yansıma sesinden geçişsiz eylem yapar

a. “tükürüğü ağız içinen dışarıya atmak”

Ve eger biregünüñ dişleri eti yénse ve aġzı ḳoḳsa yapraġından bir ḳaç gez çeynese, ***tükür****se etin bitürür ve ḳoḳusın giderür (EM, 12a/7)*

*... mescide ḳıġırup **tükür**mek ve ḥaṣır altına sümkürmek mekrūhdur (Mİ, 17b/38)*

üfür-, Gülensoy eyleme, "üflemek; üfleyerek bulunduğu yerden uzaklaştırmak" anlamlarını vererek *ū+f+[K]Ir-* biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007. 987).

1. Yansıma sesinden geçişsiz eylem yapar

a. "üflemek"

*... māsūreyile gene buruna **üfür**eler, ḳanı baġlana bi-iẕni'llahi ta'ālā (EM, 41b/13)*

2.3.14. {+lA-}

ET.'de bulunan çok işlek bir ektir. Gabain bundan ötürü sınırsız kullanılma imkânı olduğunu söylemiştir (2007: 49). Tekin eklendiği adla bir şey yapmak, teçhiz olunmak anlamında eylemler türettiğini ifade etmiştir (1992: 82). Bilgen, geçişli ve geçişsiz eylemler türettiğini belirtmiştir (1989: 89). Erdal, ekin eklendiği tabanın anlamına ilişkin herhangi bir şeyi ifade edebileceğini söylemiştir (1991: 454-455).

EAT.'si ile ilgili kaynaklarda da ekin eklendiği addan çeşitli anlamlarda hem geçişli hem de geçişsiz eylemler türettiği belirtilmiştir (Banguoğlu, 1938: 132-133; Timurtaş, 2007: Gülsevin, 1997: 120-121; Şahin, 2009: 78). Bunun dışında Hacıeminoğlu taklidî eylemler de türettiğini belirterek sözkonusu ekle oluşmuş türevlerin mâna, mahiyet ve yön bakımından çok çeşitli olduğunu, ekin eklendiği tabanın anlamına göre işlevinin değişebileceğini ve bundan ötürü de âlet, zaman, nesne, renk veya kavramlarla farklı farklı türde eylemler türetebileceğini söylemiştir (1992b: 218).

2.3.14.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

'aceble-, 'acep+le-biçiminde türeyen sözcük DS'de "şaşmak; ayıplamak, kınamak" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 12 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği nesne/niteliği başka bir şeye atfeden geçişli eylem yapar[83]

a. "şaşmak, hayret etmek"

çü bu kubbe vü ḥavżı vü taḫtı ol

'acebleyiben bir zamān baḳdı ol (SNB, 35/6)

geldi gördi yūsufı 'acebledi

ḫayrān oldı bir zamān gey ṭañladı (YZ, 133/378)

Bugün bir ḫaber işitdüm, gey 'acebledüm (MZ, 14/10)

Evvel kelimesi budur ki: Neçe ki érte géce gelici gidici-dür. Ḥāllar ayruḳsıduġın 'acebleme (KN, 42/14)

... ya bir nesneyi 'acebleyüp lā ilāhe illā'llāh dimek (Mİ, 13a/36)

adımla-, adım+la- biçiminde türeyen sözcük "adımla ölçmek; bir yerde ileri geri gezinmek" (TDK, 2011: 29) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramı "ölçü" olarak kullanma bildiren geçişli eylem yapar

a. "adımla ölçmek"

yüz altmış adım ölçdüm uzunını

daḫı adımladum yüz ḳırk inini (KEMŞ-8a/147)

aġırla-, aġır+la- biçiminde türeyen sözcük "şeref vermek, saygı göstermek, ikramda bulunmak" anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 94; Tietze, 2002: 111; Bilgen, 1989: 89; Erdal, 1991: 430; Gülensoy, 2007. 54).

1. Tabanın bildirdiği nesne/niteliği başka bir nesneye atfeden geçişli eylem yapar

a. "şeref vermek, saygı göstermek, ikramda bulunmak"

selāmını aldı çü vérdi selām

[83] Bu anlamlandırma için bk. (Hacıeminoğlu, 1992b: 219).

***ağırla**dı vü ḥürmet étdi tamām (SNB, 265/12)*

***ağırla** atamuzı ṭutma anı*

bizden ṭutġıl biz eyledük bu ḳanı (YZ, 239/1172)

*Bir gün bir dostı aña ḳonuḳ geldi, dürlü ʻizāz ikrām birle anı **ağırla**dı (MZ, 20a/14)*

*On ikinci bāb ḳonuḳ olmaġı ve ḳonuḳ **ağırla**maġı bildürür (KN, 6/13)*

*… eydür kim yoḳsul olduñ ḫalḳ ḳıyında ḫor olduñ dünyede ʻizzet ḥürmet adamları **ağırla**maḳ birle olur (Mİ, 30a/18)*

b. "önem vermek"

*… zīrā namāzı ḫorlamış ve **ağırla**mamış olur (Mİ, 13b/36)*

ağla- eylemi ET.'de *ıġla- ~ yıġla-* varyantlarında tanıklanmaktadır (Cluson, 1972: 85; Erdal, 1991: 451-452; Tietze, 2002. 112; Gülensoy, 2007: 56). Erdal, sözcüğün *tigi+le-, çagı+la-, kakı+la-* eylemleri gibi yansıma bir eylem olduğunu söylemiştir (1991: 451).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişsiz yansıma eylem yapar

a. "üzüntü, acı, sevinç, pişmanlık vb.'nin etkisiyle gözyaşı dökmek" (TDK, 2011: 49)

*eydür idi **ağla**r idi zār zār*

gözlerinden ḳan döker seyl-āb-vār (KY, 5b/173)

*bu kez ṭurur görişürler **ağla**şu*

kim görürse ḳalurlar ʻacebleşü (YZ, 265/1377)

*mekke ḫalḳ cümle hay hay **ağla**dı*

her birisi ya resūla'llāh didi (GZ, 201b/234)

*Nāgāh bir gün ḫusrev ḳayġulu **ağla**rken sevaḳtına girdi, ṣordı ki saña ne geldi ki **ağla**rsın? (MZ, 42a/9)*

Mütevekkile ḫaber oldı, çoḳ ***aġla****dı çoḳ ġuṣṣalandı (KN, 25/7)*

... ḫaberde gelmişdür kim vaḳtı ki şeytān la'net cebrā'īl ve mīkā'īl ***aġla****rlardı tañrı ta'ālā eyitdi niçün* ***aġla****rsız (Mİ, 37a/4)*

añla- añ+la- biçiminde türemiş bir eylemdir. DLT'de sözcüğün Oğuzcada "bir şeyi anlamak" anlamına geldiği belirtilmiştir (Clauson, 1972: 186; Bilgen, 1989: 89; Erdal, 1991: 429; Tietze, 2001. 179; Gülensoy, 2007: 71). TaS.'de sözcük "telakki etmek", DS'de ise "anlamak (II): anlamak, idrak etmek" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 11 Mart 2016).

1. Addan tabanın belirttiği kavramı "gerçekleştirme" ifade eden geçişli eylem yapar

a. "bir şeyi idrâk etmek, kavramak"

süheyl anı çü sézdi vü ***añla****dı*

ḳatı ḳatı tāli'ine iñledi (SNB, 150/13)

ya'ḳūb incüyi görüben ṭañldı

yūsufuñ taḥḳīḳin andan ***añla****dı (KY, 44a/1737)*

ḳutlu ḳuldur bu oġlan gey ***añla****ġıl*

benden daḫı yėg bunı aġırlaġıl (YZ, 137/419)

resūlu'llāh didi ṭañlarmısız siz

didügüm sözleri ***añla****r mısız siz (GZ, 266b/2171)*

Bu ḥiḳāyeti anuñçun didüm kim bu işi gey ***añla****yu işleyesiz, ṣoñ ucı ḫacīl olmayasuz (MZ, 22b/11)*

'Aḳl-ı mümeyyiz 'aṭā ḳılup ḥelāl ü ḥaram bildürüp eyü ve yavuz ***añla****maġı mü'minlere rüzi ḳıldı (KN, 2/7)*

arḫala-, arḳa+la- biçiminde türeyen sözcük temel anlamda "arkasına almak, yüklenmek" metaforik anlamda "bir kimseye güven vererek yardım etmek, destek

olmak, korumak, müzaheret etmek" (TDK, 2011: 153) anlamına gelmektedir. Tietze de sözcüğe benzer anlamlarda yer vermiştir (2002: 197). DS'de sözcük "sırtlanmak, yüklenmek" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 01 Nisan 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili "olma" bildiren geçişli eylem yapar
a. "(met.) bir kimseye güven vererek yardım etmek, destek olmak, korumak, müzaheret etmek"

senüñ ile ***arḫala****şuban ökinç*

alam şāh-ı çīnden nite ḳala dinç (SNB, 293/2)

ārzūla-, ārzū+la- biçiminde türeyen sözcük "istek duymak, özlemek, istemek" (TDK, 2011: 161) anlamına gelmektedir

1. Tabanın bildirdiği kavrama ilişkin "duyma, hissetme" anlamında geçişli eylem yapar
a. "istek duymak, özlemek, istemek"

bir kitābda oḳumışdum ben anı

ārzūla*rdum görmege dün gün seni (YZ, 9/120)*

arzula*dı yine bindi atına*

ġarḳ oluban yine ceng alātına (GZ, 273a/2364)

Eger pīrler yigitlik ***arzula****rsa yigitler daḫı pīrlik* ***arzula****r (KN, 48/5-6)*

aşla-, Clauson sözcüğün *aş* tabanından türeyerek "onarmak, iyileştirmek (to repair)" anlamına geldiğini belirtmiştir (1972: 262). Bilgen sözcüğün tabanını **aş* biçiminde göstererek "kenetlenmek" anlamını vermiştir (1989: 89). Tietze, *aş-* 'ilave etmek" > *aşı* 'ağaca yapılan aşı' tabanından türediğini belirterek orta hece ünlüsünün düşdüğünü söylemiş ve "ağaca dal takmak, hastalığa karşı aşı yapmak" anlamını vermiştir (2002: 215-216). Gülensoy da "*aş-ıla-*" biçiminde etimolojisini yaparak "aşı yapmak" anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 85). DS'de sözcük "aşlamak (I):

katmak, karıştırmak; aşlamak (II): 1. yün giysilerin yırtık yerlerini örmek; 2. yamamak; aşlamak (III): 1. aşı yapmak, 2. sözde fidesi dikmek; aşlamak (I): katmak, karıştırmak (genellikle sıvılar için); aşlamak (II): ağacı aşılamak; aşlamak (III): düşüncesini başkasına benimsetmek; aşlamak (IV): karşıdakinin sözlerine, uyaklı kızdırıcı ve güldürücü yanıtlar vermek; aşılamak: 1. katmak, karıştırmak; 2. eski bir şeyi yenilemek, tamir etmek" varyant ve anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 15 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili "yapma" bildiren geçişli eylem yapar
   a. "aşı yapmak"

biraz sehlrek ṭutmaġa başladı

velī ol budaḫ kim ṭutdı ***aşla****dı (SNB, 25/3)*

avla-, av+la- biçiminde türeyen sözcük "av ile meşgul olmak" anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 10; Erdal, 1991:432; Tietze, 2002: 230). Gülensoy, *āb+la- > awla- > avla-* biçiminde etimolojisini yaparak "bir avı diri ya da ölü olarak ele geçirmek" anlamını vermiştir (2007: 89). TaS.'de "avlamak (I): yakalamak" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 12 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili "yapma" bildiren geçişli yelem yapar
   a. "yakalamak, ele geçirmek

giderdi öginde bunı dėr idi

av ***avla****maz idi yėmiş yėr idi (SNB, 196/13)*

varuñ ***avlañ*** *ṭutuñ getürüñ ḳurdı bańa*

yūsufı yĕdi mi ṣorayım ben aña (YZ, 11/150)

Bir ḳaç gündi kim ***avla****dum, yidüm. Ṭurayın, ava çıḳayın ola ki nesne ele getürem öñüñde ḥāżır ḳılub 'özr dileyem (MZ, 2b/4)*

*Avı burda **avla**yacaḳ vaḳt enbiyā ve evliyā-y-ıla dārü'l-ḫudüdda hōna otur (KN, 5/14)*

*… andan ṣoñra ḳuru yir cānavarın **avla**mayup ve kimseye gösteri virmemek gerekdür (Mİ, 26b/33)*

avuçla-, avuç+la- biçiminde türeyen sözcük "avuç ile tutmak, avuca almak" anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 45; Bilgen, 1989: 89; Erdal, 1991: 429; TaS., 13 Mart 2016; Gülensoy, 2007: 90).

1. Tabanın bildirdiği kavramı "araç olarak kullanma" bildiren geçişli eylem yapar

a. "avuç ile tutmak, avuca almak"

*… bu didügümüz ṣularuñ derinligi şöyle gerek kim eli-y-ile **avucla**yıcaḳ dibi açılmaya (Mİ, 10a/10)*

'aybla- ~ 'ayıbla-, 'ayb+la- biçiminde türeyen sözcük "kınamak" TDK, 2011: 204) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği nesne/niteliği başka bir nesneye atfeden geçişli eylem yapar

a. "kınamak"

divār nakşına ḫāṭıruñ baġlama

***'ayıbla**masunlar seni aġlama (SNB, 38/12)*

*… ve aḫlaḳ kitābında oḳıdum kim 'āḳıl oldur ki bir 'ayb ki kendüde vardur ol 'aybda kimsei **'aybla**maya (MZ, 26b/6)*

*"Eger ḳorḳmasaydum benden ṣoñra gelenlerden ya'nī dānālardn ki eydeler 'Soḳraṭ key ulu da'vī ḳıldı.' deyüp **'aybla**yalar; 'Ben hīç nesne bilmezem.' déye-y-idüm; lākin demezem (KN, 33/3)*

ayırtla-, ayırt++la- biçiminde türeyen sözcük "tefrik etmek; seçmek; ayırmak, uzaklaştırmak" anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 70; Erdal, 1991: 429;

Tietze, 2002: 238; Gülensoy, 2007: 95). TaS.'de "ayırtlamak, (ayıtlamak, ayurtlamak): 1. seçmek, ayırıp çıkarmak; 2. fasletmek, halletmek, ayırt etmek; 3. ayıklamak, temizlemek"; DS'de *ayıtla-* maddebaşına gönderimle "ayıklamak, seçmek, temizlemek" anlamlarında kullanılmıştır (TDK, 13 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili "yapma" bildiren geçişli eylem yapar
a. "ayıklamak, ayırmak"

… ol piller sulṭānı direk gibi bir ayaġın çıḳarub birin basınca ol uvaḳ cānavarlar derisin, etin sünükinden ***ayırtla****dılar (MZ, 51a/6)*

Ḳaynadup kefin alup mūmından ***ayırtla****yıcaḳ ishāl éder (EM, 9a/14)*

b. "uzaklaşmak, temizlemek"

… ḳaçan 'avrat ḥayżdan ***ayırtlan****sa yā loḥūşālıḳdn* ***ayırtla****nsa ġusl vācibdür (Mİ, 8a/17)*

āzādla-, āzād+la- biçiminde türeyen sözcük "serbest bırakmak, özgür bırakmak" (Cin, 2012: 444) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili "yapma" bildiren geçişli eylem yapar
a. "serbest bırakmak, özgür bırakmak"

şegird eylüge olur üstādlar

baḥāsuz yazılur ḳul ***āzādla****r (SNB, 18/5)*

āzārla-, āzār+la- biçiminde türeyen sözcük "kırıcı ve sert söz söylemek, paylamak, tekdir etmek" (TDK, 2011: 214) anlamına gelmektdir.

1. Tabanın bildirdiği nesne/niteliği başka bir nesneye atfeden geçişli eylem yapar
a. "kırıcı ve sert söz söylemek, paylamak, tekdir etmek"

yūsuf eydür göñül içre siz yavuz

niçün ***āzārla****duñuz siz atanuz (YZ, 78/1167)*

Līkin bu şöyle ola ki sen ḫūyuñ terk idesin, yavuz ḥırş u sümdükligi ve yırtıcılığı ve cānavar ***azarla****mağı ḳoyasın (MZ, 30b/5)*

bağla-, bağ+la- biçiminde türeyen sözcük "bağ veya başka bir araçla tutturmak" (Gülensoy, 2007: 104) anlamına gelmektedir. Clauson ve Erdal "to tie (down)" anlamında sözcüğe yer verirken (1972: 314; 1991: 432) Tietze, "çözmenin aksi" vb. anlamlarda yer vermiştir (2002: 261). TaS.'de sözcük "kapamak; durdurmak, alıkoymak, menetmek; sarmak; hasretmek, tahsis etmek, mütevakkıf bulmak; hasıl etmek"; DS'de ise "bağlamak (I): 1. akan suyun önüne set yapmak; 2. akışı istenilen tarafa çevirmek, yöneltmek; bağlamak (II): 1. [bağmak] büyülemek, aldatmak; 2. erkeği büyüleyerek cinsî bakımdan iktidarsız kılmak; 3. kısmetine manî olmak" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 11 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği araçla ilişkili geçişli eylem yapar
a. "bağ veya başka bir araçla tutturmak"

gögercinüñ ayaḫların ***bağla****dı*

şol eli ile işini sağladı (SNB, 222/13)

şundılar yūsufı ṭutdılar bular

iki elin ardına ***bağla****dılar (KY, 4b/136)*

ḳaçmasun déyü yūsufı ***bağla****dı*

yūsuf yüzin göge tutup ağladı (YZ, 16/231)

yarusıyla elini ***bağla*** *muḥkem*

yarusın boynına ṭaḳġıl anuñ hem (GZ, 194a/3)

Yire bırağub ayaḳların ***bağla****dı (MZ, 29b/3)*

Ol nāyibi sulṭān fermānın boynına ***bağla****yup boġazından asa-ḳodılar ve ḳıġırt[t]ılar (KN, 181/1)*

... şol delülere naẓar ḳıl gör kim ne ḫorlıḳdadur ne 'ayb bilür ne murdār bilür ve ne mısmıl bilür elin ***bağla****mayalar gendüyi helāk ider (Mİ, 5b/35)*

b. “kapatnak, kilitlemek”

*ḳapuları **baġla**rlar idi hemīn*

géce gündüz aġlarlar idi hemīn (SNB, 324/8)

eyle didi gitdi cebrā‘īl bāz

*yidi ḳapu **baġla**dılar bā-firāz (KY, 16a/600)*

mışırlu içün müşebbek eyledi

*ḳamu yolları buyuruban **baġla**dı (YZ, 62/924)*

ḳoya dünyāyı ḳovma yitemezsin

*ecel **baġla**dı yolı ötemezsin (RN, 14a/124)*

***baġla**dılar ḳapusın muḥkem anuñ*

çıḳdılar barularına ḳal‘anuñ (GZ, 234b/1253)

*İrteye yaḳın ‘avrat geldi gördi er ḳapuyı **baġla**mış (MZ, 59a/13)*

*Ya‘nī ālet kündeligi ve rāy ve tedbīr ḳaramūsı ayruḳ ḫalḳa bu ḳapunuñ aṣl yolun **baġla**mışdur (KN, 190/2)*

c. “yüklemek, denk yapmak” (Yıldız, 2008: 336)

*biñ ḳatır yüki ḫazne **baġla**dum*

altı ay yol yürüdüm çoḳ aġladum (YZ, 34/499)

*yükini kim **baġla**dı raygān şekerden*

ḫaber alayıduḳ olsa bulardan (RN, 45b/467)

d. “vermek”

*Gürgān meliki ve kedḫudāları ve mu‘temedleri aġzından ḳādıya ḥükm-nāme **baġla**dı (KN, 37/2)*

e. “gönül sözcüğü ile birlikte, (met.) (gönül) vermek”

eger sevmege édesin baş yüñül

sen ana ol ayruġa ***baġla****r göñül (SNB, 22/9)*

‘āşıḳ oldı göñlin añа ***baġla****dı*

‘ışḳ odıyla cigerini ṭaġladı (KY, 9a/316)

veli tañrı rıżāsını gözetgil

ki göñlüñ ḥaḳḳa ***baġla*** *daḫı gitgil (KEMŞ- 16b/323)*

Ve daḫı nesneyi dibelik sanuup göñlüñi añа ***baġla****ma ki gidicek ġuṣṣa yéyesin (KN, 8/2)*

f. “giyinmek, örtünmek”

baġla*yup yüzine ol dem letām*

geldi köprünüñ başına ol imām (GZ, 229a/1079)

... cum‘a gün ve bayram günleri ve iḥrām ***baġla****yıcaḳ ġusl sünnetdür (Mİ, 8a/26)*

g. “sarmak”

... eger yéyecege bişeriken ḳatsalar béş diremin bir béze ***baġla****yup çölmek içine bıraġalar ḳaynaya ol ṭa‘āmdan yéyeler (EM, 6b/10)*

h. “durdurmak”

çü gider ben anı niçe ***baġla****yam*

revā gördi kim dün ü gün aġlayam (SNB, 53/13)

ı. “kuşatmak”

resulū’llāh geçüp ardınca vardı

ḥiṣarı ***baġla****yuban çevre aldı (GZ, 223b/892)*

i. “tutmak” (Canpolat ve Önler, 2007: 111)

Ol dögsün ki saña göñlinde kīn ***baġla****masun (KN, 106/12)*

Egren; ṣoḳdur, yaşdur ḳarnı ***baġla****r, ma'deye ve baġıra ḳuvvet vérür (EM, 7a/8)*

j. "birleştirmek"

Tangrı ḳudret bendleri-y-ile beden ḳālebin ḥikmet birle şöyle ***baġla****dı ki odı, suyı, ṭopraġı, yéli biribirinden farḳ étmege yaramaz (KN, 190/13)*

k. "yapmak" (Cin, 2012: 445)

ki bu ḳubbede ṣūreti ***baġla****dı*

gören gözler ırmaḫlayın çaġladı (SNB, 38/7)

bağırla-, bağır+la- biçiminde türeyen sözcüğün Clauson sadece K Kır.'da *bo:rdo-/bo:rlo-* "(bir dağ) eteğinden gitmek ((a mountain) to skirt)"; Kzk.'da *baurla-* "yüzüstü yatmak (to lie on the stomach); "derin sevgi duymak (to feel deep affection)" anlamına geldiğini, ayrıca "atı kamçılamak (to flog a horse); katılaşmak ((to freeze) solid)" anlamlarına da geldiğini belirtmiştir (1972: 320). DLT'te sözcük "bağıra vurmak; (yayın) bağrını düzeltmek" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 569) anlamında yer almaktadır.

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişsiz eylem yapar

a. "bağıra vurmak"

baġırla*r idi 'ışḳ odından bişüp*

ḳapu baġlayup ṭonlarını şeşüp (SNB, 121/9)

bağışla-, bağış+la- biçiminde türeyen sözcük "hibe etmek, teberru etmek" anlamına gelmektedir (Clauson, 1972. 321).

1. Tabanın bildirdiği nesne/nitelik/kavramı başka bir şeye atfeden geçişli eylem yapar

a. "hibe etmek, teberru etmek"

ol getürdükleri biñ biñ altunı

anlara ***baġışla****dı girü anı (KY, 37a/1453)*

b. "affetmek"

var (sen) imdi anda vire kirdigār

yazuġun ***bağışla****ya perverdigār (KY, 42a/1656)*

tañrı eyde ***bağışla****dum ümmeti*

niçe kim ḳıldılarsa suçı ḳatı (YZ, 54/794)

żaʻīf ḳullar günāh işler olur

ḳavī Allah anı ***bagışlar*** *olur (KEMŞ-1b/7a)*

Çün Muʻāviye sözin éşitti; suçların ***bağışla****dı (KN, 122/5)*

... ve daḫı tevbe idicek ḳabūl idüp günāhın ***bağışla****maḳ ḥaḳ taʻālā üzerine vācib olur dirler (Mİ, 4b/32)*

c. "bahşetmek, ihsan etmek, vermek" (Ayverdi, 2010: 104)

ki tevfīḳ ü yārī ***bağışla****yan ol*

ʻāşıḳlara yārī ***bağışla****yan ol (SNB, 26/15)*

varuñ imdi sizi āzād eyledüm

cānuñuzı sizlere ***bağışla****dum (KY, 39a/1543)*

yaʻḳūb eydür ḥācetüñ var mı digil

véreyin ***bağışla****yam sen dilegil (YZ, 47/693)*

ki didügümden artuḳdur bu evṣāf

çu evṣāfi ***bağışla****r bunca elṭāf (KEMŞ-12a/233)*

biz dirüz bugün mübāh oldı hemin

ḥaḳ ***bağışla****dı resūline yaḳin (GZ, 204a/308)*

Ve daḫı gerçek söylemegi ʻādet edin ve yalandan saḳın taṣarruf bekle senden aşaġaya ***bağışla*** *ve senden yoḳarudan um ve zebūn dutucı olma (KN, 188/15)*

… ba‘żı ‘ulemā eyitmişdür kim tafṣil ide bu ḳadar nesnen aldım baña ***bağışla*** *diye … bir yoḫsul kişide alımı olsa ol kişiye alımını* ***bağışla****sa gendü ḳıyındağı māluñ zekātına niyyet itse dürüst olmaz (Mİ, 22b/29)*

d. “emanet etmek, vermek” (Yıldız, 2008: 336)

mālik reyyān mālını saġışladı

ḳamusını yūsufa ***bağışladı*** *(YZ, 56/826)*

bañla-, bañ+la- biçiminde türeyen sözcük “yüksek sesle bağırmak” anlamına gelmektedir (Tietze, 2001: 277; Gülensoy, 2007: 112). TaS.’de sözcük “yüksek sesle bağırmk; ezan okumak; gürlemek”; DS’de ise “horoz ötmek; bağırmak, haykırmak; anırmak; şaşmak; sayıklamak; gizlenmesi gereken, söylenmeyecek şeyi söyleyivermek” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 13 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişli yansıma eylemi yapar

a. “(ezan) okumak”

… eger cemā‘at gelmese mü‘ezzin ***bañla****yup ḳāmet getirip yaluñuzca ḳıla ḳaçan bir mescide girseñ ki anda* ***bañla****mazlar namāz ḳılmaġ-içun (Mİ, 17b/37)*

b. “ötmek”

Şol aradan geçe yürürdüm, gökçek āvāz ve laṭīf elḥānıla ***bañla****duġun sem‘uma degüb ol nāzük merġullaruñ*[84] *göñlümi göksüm penceresinden ṭaraba getürdi (MZ, 39b/9)*

başla-, baş+la- biçiminde türeyen sözcük “bir işe girişmek, harekete geçmek” anlamında geçişli bir eylemdir (Clauson, 1972: 381; Erdal, 1991: 432; Tietze, 2002: 291; Gülensoy, 2007: 120). Clauson ve Erdal sözcüğün geçişsiz eylem olarak da kullanılabileceğini belirtmiştir. Erdal bu durumda sözcüğün “yönetmek, önder olmak” anlamına geldiğini söylemiştir (1972: 381; 1991: 432) Bilgen, geçişsiz eylemler içerisnde ele almıştır (1989: 94). TaS.’de sözcük “başa geçmek öne düşmek” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 11 Mart 2016).

[84] Korkmaz, “şarġul: sarkanak, çene altından sarkan et veya deri” (1973: 247) biçiminde transkribe ederken Özavşar “merġul: kıvırcık tüy” biçiminde transkribe etmiştir (2009: 80).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişli eylem yapar

a. "bir işe girişmek, harekete geçmek"

çünki yūsuf indi ol ṭaş üstine

***başla**dı ol şi'r söylemeklik ḳaṣdına (KY, 5a/163)*

bana böyle didiler ben işledüm

*leşkere uruñ diyü çün **başla**dum (GZ, 200b/210)*

*Daḫı anuñla savaşa **başla**madan anuñ gönüllere ḳorḳusı düşdi (MZ, 23b/6)*

*Ve ben bu kitāba peyġamber hicretinden dört yüz yétmiş beş yılında **başla**dum (KN, 212/7*

*... eger gönlinden daḫı geçerse dürüstdür birisi daḫı ābdestde **başla**duġında bismi'llāhhi'r-raḥmani'r-raḥim dimekdür (Mİ, 8b/33)*

2. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili "olma" ifade eden geçişli eylem yapar

a. "önder/lider olmak"

geldi ḳızlıḳ dutdı dünyāyı tamām

işit imdi kim ne ḳıldı ol kirām

***başla**dı yūsuf müdāre eyledi*

hem bu ḫalḳ derdine dermān eyledi (KY, 29a/1122)

çıḳara ümmetini ol ṭamudan

***başla**ya önden yüriye ḳamudan (YZ, 54/800)*

bayla-, bay+la- biçiminde türeyen sözcük "değerlendirmek, yüceltmek" (Cin, 2012: 451) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği nesne/nitelik/kavramı başka bir şeye atfeden geçişli eylem yapar

a. "değerlendirmek, yüceltmek"

velī kendü ululuġın eyledi

gelüp bu ġarīblerini ***bayla****dı (SNB, 70/8)*

bekle-, bek+le- biçiminde türeyen sözcük ET.'de "sağlamlaştırmak, güvenceye almak, sıkılaştırmak" anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 326; Bilgen, 1989: 90; Erdal, 1991: 433; Tietze, 2002: 307). Clauson daha sonra bu temel anlamdan sözcüğün "güvende tutmak (to keep secure); gözlemek (to watch over); ummak (to watch for); beklemek (to wait)" anlamlarını kazandığını söylemiştir (1972: 326). Gülensoy, "beklemek, gözetmek, kollamak" (2007: 127) anlamında yer verirken Tietze, iki ayrı maddebaşında ele almış ilkinin "gözetmek, bekçiliğini yapmak, muhafaza etmek", bundan gelişen ikincisinin ise "bir şeyin oluşuna kadar bir yerde durmak; birisinin gelmesini beklemek" anlamına geldiğini ifade etmiştir (2002: 307). TaS.'de sözcük "saklamak, gizlemek, kapalı tutmak; muhafaza etmek, korumak, esirgemek" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 11 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişli eylem yapar

a. "muhafaza etmek, korumak, esirgemek"

çeri ili ***bekle****mek içün olur*

çü ḥāżır bulınmaya nişe gelür (SNB, 64/2)

bekle*di tañrı züleyḫāyı tamām*

tā ki bula bikr anı yūsuf imām (KY, 11b/419)

nāmūsum ***bekle*** *varum saġışlaġıl*

ḳamusın alduñ ḳuluñ baġışlaġıl (YZ, 26/386)

ḳoltuġıyla ṭutdı muḥkem şāh anı

bekle*di ol ḫamleden allāh anı (GZ, 221b/830)*

Andan gérü vaḳār ve nāmūs ***bekle*** *ve mu'āmeleyi şer'ī saḳla, ẓāhirde ve bāṭında (KN, 129/5)*

b. "gözetmek, kollamak"

ben érte olınca çeriñi dérüp

*şaruñ ḳapusın **bekle**r idüm varup (SNB, 122/10)*

*şemdīn ṭurur ḳapuda **bekle**r ḳapu*

bünyāmīn geldi hem ḳıldı ṭapu (YZ, 69/1026)

***bekle**diler sekiz gün ol ḥiṣārı*

ki hergün ceng idi leyl-i nehārı (GZ, 235a/1258)

c. “bir şeyin oluşuna kadar bir yerde durmak; birisinin gelmesini beklemek”

*... pes ol ḳızıllıḳ gitdi ṣanurlar gelürler **bekle**rler yatsu namāzın ḳılurlar ol namāz dürüst degüldür (Mİ, 11a/30)*

d. “ummak” (Doğan, 2011: 314)

*Ve eger ırlar ısañ zevḳ **bekle** (KN, 152/15)*

beliñle-, beliñ+le- biçiminde türeyen sözcük “kormak, paniklemek” anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 344; Bilgen, 1989: 94; Erdal, 1991: 433; Tietze, 2002: 310; Gülensoy, 2007: 130). TaS.’de sözcük “korku ile birden sıçramak, irkilmek”; DS’de çeşitli varyantlarda “şaşkınlıkla karışık korku duymak; irkilmek, ürkmek, uykudan sıçrayarak korku ile uyanmak, afallamak, şaşırmak; havale hastalığına tutulmak, havale gelmek; uçuklamak, dudakta uçuk çıkmak; hayvanın beli çökmek” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 14 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişsiz eylem yapar

a. “korku ile birden sıçramak, irkilmek”

yarıldı ḳaya zehresi ḳorḫudan

***beliñle**di aṣḥāb-ı kehf uyḫudan (SNB, 365/9)*

*Derḥāl bāġubānuñ yüzine sıçradı **beliñle**yü dik ṭuru geldi (MZ, 27a/13)*

*Nişānı oldur ki ḳalan atlar **beliñle**se ol **beliñle**meye (KN, 98/7)*

bellüle-, belgü+le- biçiminde türeyen sözcük “belirgin etmek” anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 342).

1. Tabanın bildirdiği niteliği başka bir şeye kazandırma anlamında geçişli eylem yapar[85]

a. "belirgin etmek"

*... ḳurbān boynına bir nesne aṣa ḳoya tā ki ḳurbān-ıdugı bellü ola ammā iḥrām bagḷana ḳurbānın andan bile süre ḳacan ḳurbānın **bellüle**se sürtse iḥrāmı tamām olur (Mİ, 28a/19)*

beñle-, beñ+le- biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "nişan koymak" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 12 Mart 2016). Erdal sözcüğün sadece Irk Bitik'te *en+le-* sözcüğüyle birlikte kullanıldığını belirtmiştir (1991: 433).

1. Tabanın belirttiği kavramı başka bir şeye kazandırma anlamında geçişli eylem yapar

a. "nişan koymak"

*ṣā'ı gizledem yüküñde **beñle**yü*

ugrı déyem seni ṭutam añlayu (YZ, 76/1127)

berele-, bere+le- biçiminde türeyen sözcük "bereli duruma getirmek" (TDK, 2011: 312) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramı başka bir şeye kazandırma bildiren geçişli eylem yapar

a. "bereli duruma getirmek, yaralamak"

*Pes çaḳal **berele**nmişdi yoruldı eyitdi (MZ, 2b/13)*

*Ve anı sūsen yagıyıla ayaḳ agrısına vursalar fāyide éder ve **berele**nmiş yérüñ şişine ki uyuşmış ḳan ola yaḳu étseler giderür (EM, 22b/1)*

besle- ~ bésle- ~ bisle-, besi+le- biçiminde türeyen sözcük "gıda vermek; yedirmek; semirtmek; (çiftlik ve ev hayvanı) tutmak" anlamına gelmektedir (Tietze, 2002: 322; Gülensoy, 2007: 134). TaS.'de sözcük "bislemek: beslemek" anlamında

[85] Bu anlamlandırma için bk. (Hacıeminoğlu, 1992b: 221).

kaydedimiştir (TDK, 11 Mart 2016). Mİ, KY'da *besleyici* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişli eylem yapar

a. "gıda vermek, yetiştirmek, büyütmek"

*aña süt vérüp **bésle**di on ṭaya*

ḳalan ḳullıḳ édenleri kim ṣaya (SNB, 28/15)

*yūsufı ol ḳaravaş **besle**ridi*

besleyici anı ḫoş sever idi (KY, 2b/43)

*dört yıl anı **besle**di tīmārlayu*

vérdi bir gün ya'ḳūba ısmarlayu (YZ, 78/1154)

***besle**yelüm yanumuzda biz bu oġlanı*

kim cerāḥatdan oñıla hem teni (GZ, 275b/2438)

*Vezīr mihrübān atabegi sevindi dürlü terbiyyet birle **bisle**di (MZ, 60b/7)*

*Ḥaḳ te'ālā oġlan vérürse anuñ endīşesin daḫı san ki néce **besle**mek gerek (KN, 104/4)*

*Ve bülüci bögrülce ve noḫūdıla bir hefte **bésle**yeler, baḳla unıyıla **bésle**yeler bişürüp yéyeler ki çoḳ fāyide éder (EM, 65b/13)*

*... pars daḫı yabanda-y-iken adam bulıcaḳ paralar anı tertīb iderler şöyle ögredürler kim **bisle**yen adam-ıla bile yatur bile turur nesne itmez (Mİ, 30b/33)*

a. "(met.) yaşatmak" (Boz, 2012: 270)

*ṭoġrulıḳ **besleye**ne buḫl irmez*

ḥased ḫod ḳibrdür hīç anı görmez (RN-33a/330)

b. "gıda vermek"

*Ol yigdür kim anuñla dostlıḳ eyleyem ve dürlü ṭa'āmlardan kim anbarlar toldurmışam buña tuḥfe getürüb **bisle**yen (MZ, 32a/12)*

*Toḳuz ay ḥammāllıḳ çeküp ve elinde ve ayasında götürüp **besle**r (KN, 20/5)*

bile-, Clauson eylemin, *bi:*'den türediğini belirterek "(bıçak vb.) keskinleştirmek" anlamına geldiğini söylemiştir (1972: 332). Tietze, etimolojisi hakkında yorum yapmamıştır (2002. 344). Gülensoy da "*bi:* 'bıçak'+*le*-" biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 145). SNB'da sözcük *diş bilemek* deyiminde tanıklanmaktadır.

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişli eylem yapar
a. "keskinleştirmek"

delimden ki çīn ilin illemişem

*dişüm yavuz işlere **bile**mişem (SNB, 326/9)*

birle-, bir+le- biçiminde türeyen sözcük temel oalarak "bir etmek, tek duruma getirmek" (TDK, 2011: 358) anlamına gelmektedir. TaS.'de sözcük "birliğini kabul etmek, şirk koşmamak, tevhit"; DS'de ise "bir araya getirmek, toplamak; ayıklamak, seçmek" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 12 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği niteliği "yapma" anlamında geçişli eylem yapar
a. "birliğini kabul etmek, şirk koşmamak, tevhit"

*ādem oġlısın teñriyi **birle**gil*

degülsin ṭaş andan yaña bir eġil (SNB, 8/12)

*ol biri **birle**ñ inānuñ tañrıya*

bir-durur ḳulluḳ édüñ bī-riyā (YZ, 18/263)

*Ve bu nesneleri daḫı anuñ-ıçun bildürdi ki kendüyi bilüp **birle**yeler (KN, 13/8)*

*... ol biş nesnedür biri allāhı **birle**mek ve muḥammedi ḥaḳ resūl bilmekdür (Mİ, 1b/19)*

bitile-, biti+le- biçiminde türeyen sözcük TaS..'de "bir kimsenin yanına mektup vermek" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 12 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramı başka bir şeye kazandırma bildiren geçişli eylem yapar

a. "bir kimsenin yanına mektup vermek"

*yūsuf ṣaldı beni **bitile**yü*

geldüm anı ya'ḳūba muştulayu (YZ, 92/1363)

boğazla-, boğaz+la- biçiminde türeyen sözcük "boğazından keserek, sıkarak öldürmek" anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 322; Erdal, 1991: 433; Tietze, 2002: 365).

1. Tabanın bildirdiği kavrama ilişkin geçişli eylem yapar

a. "boğazından keserek, sıkarak öldürmek"

***boġazla**ndı ol ṭoyda vü yéndidi*

melāyikden ayruġı ṭoyındıdı (SNB, 139/15)

*bir kiçi oġlaġı **boġazla**dılar*

derisiyle etini gizlediler (KY, 6a/188)

*bir oġlaḳ **boġazla**dılar ḳanına*

bulaşdurdılar yūsufuñ ṭonına (YZ, 9/129)

*Çün gice oldı bu bāzirgān bir ḳoyun **boġazla**dı (MZ, 16a/7)*

*Kendüzüñ aruḳ göster ki emīn olasın. Görseñe ḳoyun aruḳ olsa **boġazla**makdan ḳurtılur (KN, 155/11)*

*... ḳurbān nice **boġazla**maḳ gerek ne vaḳt **boġazla**maḳ gerek nenüñ gibi nesne **boġazla**maḳ gerek (Mİ, 27a/21-22)*

b. "(boğazını) sıkmak"

bu gez eydür sözüñ ile yıḳayum

boġazla*yup boynına ip ṭakayum (GZ, 270a/2278)*

boyla-, boy+la- biçiminde türeyen sözcük "bütün vücudiyle girmek, dalmak; istemiyerek bir yere düşmek, oraya gitmeğe zorlanmak" (Tietze, 2002: 376) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramı "ölçü" olarak kullanma bildiren geçişli eylem yapar

a. "(met.) eşit görmek"

gerek luṭf u hem ululuḳ eyleyü

gele-siz bu şeh-zādeyi ***boyla****yu (SNB, 56/13)*

çaġla-, çaġ(ı)+la- biçiminde türeyen sözcük "ses çıkarmak, şakırtı ile akmak (su, insan)" anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 408; Erdal, 1991: 434; Tietze, 2002: 412; Gülensoy, 2007: 211).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişsiz yansıma eylemi yapar

a. "(met.) şakırtı ile akmak"

süheyl anda ḳalmışdı ḳan aġlayu

gözi yaşı ırmaḳlayın ***çaġla****yu (SNB, 100/10)*

sin üzre ḳaldı yūsuf aġlayu

od içinde yaş gözinden ***çaġla****yu (KY, 8b/286)*

çaşıtla-, çaşut+la- biçiminde türeyen sözcük "gözetmek, casusluk yapmak" (Cin, 2012: 480) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili "yapma" bildiren geçişli eylem yapar

a. "casusluk yapmak, gözetmek"

eyitdi ki ***çaşıtla****yu geldüñüz*

ilümden şārumdan ḫaber bildüñüz (SNB, 315/14)

çatla-, çat+la- biçiminde türeyen sözcük "çat sesiyle kırılıp dağılmak; şaklamak" anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 403; Tietze, 2002: 483; Gülensoy, 2007: 224).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişsiz yansıma eylemi yapar

a. "çat sesiyle kırılıp dağılmak"

Bir gice ḳatı sovuḳ oldı şöyle kim dirler ṭaş ***çatla****r (MZ, 22b/6)*

b. "şaklamak, şıklamak, çıtlamak"

... bilgil kim namāzı mekrūh idenleri bildürelüm (...) barmaġın ***catla****tmaḳ ṣacın dökmek ya örmek ya bürgine ya dülbendine taḳyasına nesne soḳmaḳ (Mİ, 13b/20)*

c. "(met.) ölecek duruma gelmek"

etmegi virdiler ite it yidi

aġuluydı ol zaman it ***çatla****dı (KY, 21a/791)*

***çetle-** *çetlemük* sözcüğünde taban olarak tanıklanan sözcük *çıt* yansıma sesinden türeyerek "çıt sesi çıkarmak, çıtlamak" anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişsiz yansıma eylemi yapar

a. "çıt sesi çıkarmak, çıtlamak"

... ya'nī ***çetle****mük dükeli berāber, nār-müşk, zencebīl (...) otlrı dögeler (EM, 67b/2)*

çiftle-, çift+le- biçiminde türeyen sözcük "çift duruma getirmek, ikilemek" (TDK, 2011: 544) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili "yapma" bildiren geçişli eylem yapar

a. "ikilemek, tekrarlamak"

döndi ṭaġdan leşkere indi hemān

didi ḳorḳmañ az çeridür bī-gümān

on iki biñ yaḫud on beş niñ ḳadar

leşker ola ***çiftle****düm ben serteser (GZ, 211a/517-518)*

çiñle-, çin+le- biçiminde türeyen sözcük "çin diye ses çıkarmak" anlamına gelmektedir. Gülensoy da sözcüğü *çınla-* "çın diye ses çıkarmak" biçiminde ele almıştır (2007: 238).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişsiz yansıma eylemi yapar
a. "çin diye ses çıkarmak"

*Baş çegzinüp aġır olmaḳ ve ḳulaḳ **çiñle**mek ve güvülmek (...) (EM, 45b/2)*

çoğla-, Clauson sözcüğün muhtemelen *çoġı:la:-* eyleminin kısaltılmış biçimi olduğunu söylemiş ve *ça:ġ'*ın ikincil biçimi olarak **çoġ'*dan türediğini belirtmiştir (1972: 407). Taş, sözcüğün *çoġı* 'münakaşa, anlaşmazlık, ihtilaf, mücadele" sözcüğünden türeyerek "bağırmak, çağırmak" anlamına geldiğini ifade etmiştir (2009: 99). Bilgen *çoġıla- ~ çaġıla-* varyantlarında ele alarak *çaġı ~ çoġı* "bağırtı" tabanından türediğini söylemiştir (1989: 94). DLT'te *çoġı* "gürültü" anlamında yer almakla birlikte Argularda *çaġı* varyantında olduğu, *çoġla-* eyleminin "filin bağırması için" *çarla-* ile eş anlamlı olduğu ve *çogıla- ~ çagıla-* ise "gürültü edip bağırmak" anlamına geldiği belirtilmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 445, 472, 480, 626).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişsiz yansıma eylemi yapar
a. "gürültü edip bağırmak, haykırmak"

şāh-ı merdān gördi ol leşkeri

kim dükenmez ḳırmaġıla ol çeri

*pulaṣun taḫtını **çoġla**dı hemān*

döndi andan yaña ol şāh pehlivān (GZ, 264a/2096-2097)

dikle-, dik+le- biçiminde türeyen sözcük "dikilmek, ayakta durmak" (Üstünova, 2003: 374) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği niteliğe ilişkin "olma" bildiren geçişsiz eylem yapar
a. "dikilmek, ayakta durmak"

... namāz ḳılduḳdan ṣoñra imām cemā'at-ıla mevḳif-i a'ẓam didükleri yire gele imām binüt üzere durmaḳ gerek cebel-i raḥmet didüklerine ḳarşu durmaḳ yigdür imām ḫutbe oḳuya cemā'at ardında duralar ***dikle****yeler (Mİ, 27a/32)*

diñle-, ṭıñ+la- biçiminde türeyen sözcük "duymak, (bir sese ya da söze) kulak vermek" anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 522; Erdal, 1991: 448; Bilgen, 1989: 92; Tietze, 2002: 623; Güensoy, 2007: 286-287).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişli eylem yapar
   a. "duymak, (bir sese ya da söze) kulak vermek"

diñle*yenler tā ki bulsunlar murād*

añlayanlar cānı göñli ola şād (KY, 1b/13)

ḳoyup gider buları cümle küffār

'acāyibdür bu sözler ***diñle*** *iy yār (KEMŞ-7b/136)*

ibn-i 'abbas didi añа vay saña

eydeyüm ***dinle*** *iy delü hay saña (GZ, 230b/1121)*

Dilkü ṣordı ki şol yaña ne becidd baḳarsın bunuñ gibi faydalu sözleri ***diñle****mezsin (MZ, 40a/4)*

Ve iki cihānda Tangrı te'ālā baña ve saña ve cümle Müsülmānlara, yazdurana ve yazana, oḳuyana ve ***diñle****yene raḥmet étsün (KN, 213/2)*

... bir kişi anuñ ḳatında ḳur'ān oḳusa muṭāla'a iden ya yazan ***diñle****mese günāhı ḳur'ān oḳuyan üzerinedür (Mİ, 14b/15)*

dişle-, diş+le- biçiminde türeyen sözcük "ısırmak" anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 564; Erdal, 1991: 448; Gülensoy, 2007: 290). TaS.'de de sözcük 15-16. yy.'a ait metinlerden "yemek, ısırmak" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 16 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramı “araç” olarak kullanmayı bildiren geçişli eylem yapar

a. “ısırmak”

çünki bu dilber bu işi işledi

*ḳaḳıdı atası ḳolın **dişle**di (GZ, 279b/2567)*

dükenle-, Tietze sözcüğün, “aramak, araştırmk, teftiş etmek, yoklamak” anlamını aktararak Çağatay Türkçesindeki *tügällä-* varyantından geliştiğini ve *tügäl* ‘teftiş’ tabanından türediğini söylemiştir (2002: 670). TaS.’de sözcük *dükenlemek ~ düğenlemek* varyantlarında Tietze’nin aktardığı anlamlarda kaydedilmiştir (TDK, 15 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili “yapma” bildiren geçişli eylem yapar

a. “aramak, araştırmk, teftiş etmek, yoklamak”

iki oġlı bile çeri yasayup

*ḳamu ḳavmi **dükenle**yüben sayu*

güyegördiler üzerü gerdiler

at üstinde ḳaplan bigi ṭurdılar (SNB, 167/12-13)

edeble-, edep+le- biçiminde türeyen sözcük “edep vermek” anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramı başka bir şeye kazandırma anlamında geçişli eylem yapar

a. “edep vermek”

*Eger pāẕişāh kimseye ‘uḳūbet iderse ra‘iyyet **edeble**mekçün ve şerī‘at cārī olmaḳçün ide (MZ, 38b/10)*

2. Tabanın bildirdiği nesne/nitelik/kavramı başka bir şeye atfeden geçişli eylem yapar

a. “ayıplamak, kınamak” (Üstünova, 2003: 386)

... eger yalancı-y-ısa sözüne inanmayalar ḳat dönüp ***edeble****yeler (Mİ, 16b/25)*

ekle-, ek+le- biçiminde türeyen sözcük "ilave etmek, katmak, üstüne yerleştirmek" anlamına gelmektedir (Tietze, 2002: 701; Gülensoy, 2007: 325). TaS.'de sözcük "birleştirmek, yapıştırmak" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 13 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili "yapma" bildiren geçişli eylem yapar

a. "ek yapmak, ilave etmek, katmak"

... pes ḳaçan ba'żısın ba'żı yirine oḳuya ya lafẓından artursa ya ***ekle****tse ya i'rābın yañlış oḳusa (Mİ, 14b/24)*

b. "(met.) onarmak, iyi etmek"

yırın yırladı vü yérin bekledi

sınıḫlu göñülcügini ***ekle****di (SNB, 109/6)*

esle-, es+le- biçiminde türeyen sözcük "aldırış etmek, önem vermek, dinlemek, itaat etmek" (Tietze, 2002: 742; Gülensoy, 2007: 342) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişli eylem yapar

a. "aldırış etmek, önem vermek, dinlemek, itaat etmek"

ögüdümi işit sözüm ***esle****gil*

göñülden düriş cānuñı béslegil (SNB, 282/12)

ḳo nefsüñ dilegin cān besleriseñ

yerüñ nūr cān sözini ***esle****riseñ (RN, 5a/26)*

ki ḳırmasun oları ***esle****mez ol*

daḫı bedter ider ḳırmaġını ol (GZ, 199a/157)

Nāme ilettüm ***esle****medi (KN, 180/10)*

esenle-, esen+le- biçiminde türeyen sözcük "birinin halini hatırını sormak; selamlamak; uğurlamak" (Clauson, 1972: 249-250; Tietze, 2002: 739) anlamlarına gelmektedir. TaS.'de sözcük "veda etmek, vedalaşmak, esenlik dilemek"; DS'de "hayır dua ile yolcu etmek, selametlemek; hatırını hoş, gönlünü şen etmek; ferahlamak, rahatlamak" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 14 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişli eylem yapar

a. "selamlamak, esenlik dilemek"

çü vardı naḳḳāş şāhı gördidi

***esenle**yübenin örü ṭurdıdı (SNB, 137/11)*

b. "hatırını hoş, gönlünü şen etmek"

*Ḫorasan iklīmini **esenle**mek gereksin (KN, 76/11)*

c. "ferahlatmak, rahatlatmak"

*Ve eger ḳārūre ḳara ḳara görine, içinde kepek gibi ola, anı **esenle** (KN,146/5)*

eyerle-, eyer+le- biçiminde türeyen sözcük "ata eyer vurmak" anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 71).

1. Tabanın bildirdiği kavramı başkasına kazandırma bildiren geçişli eylem yapar

a. "ata eyer vurmak"

érte oldı ṭañlacaḳ yūsuf ṭurur

*ṭazısını **eyerle**yü yūsuf binür (YZ, 58/856)*

ezberle-, ezber+le- biçiminde türeyen sözcük "bir şeyi olduğu gibi akılda tutmak, ezber etmek, hıfzetmek" (TDK, 2011: 842) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilgili "yapma" bildiren geçişli eylem yapar

a. "bir şeyi olduğu gibi akılda tutmak, ezber etmek, hıfzetmek"

*Şi'r ve ġazel çoḳ **ezberle**; zīrā her birinüñ yéri var (KN, 153/3)*

... ammā göñlinde bu nesne bile olur kim coḳ eydeyim oḳuduġum ögümden gitmesün ***ezberle****yeyim bir yirde baḫṣ olucaḳ ḫaṣmum üzerine ġālib olayım (Mİ, 38b/35)*

feraḫla-, feraḫ+la- biçiminde türeyen sözcük "genişlemek, açılmak; serinlemek; iç açıcı duruma gelmek" (TDK, 2011: 861) anlamlarına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili "olma" bildiren geçişsiz eylem yapar
a. "serinlemek"

Alma; ṭatlusı issilige ve yaşlıġa māyildür, ekşisi ṣovuḳdur, ma'deye ḳuvvet vérür ve göñli ***feraḫla****ndurur (EM, 7a/3)*

fırla-, Tietze eylemin *fır* tabanından türeyerek "ani olarak kalkıp bir yere koşmak" anlamında yansıma eylemlerden olduğunu söylemiştir (2009: 55).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişsiz yansıma eylemi yapar
a. "ani olarak/birden hreket etmek"

fırla*mış oḳı elinde pür kemāl*

urmaḳ ister oḳıyla beni heman (GZ, 22b/855)

ġalbırla-, (ġirbāl) ġalbır+la- biçiminde türeyen sözcük "kalburdan geçirmek, elemek" (TDK, 2011: 1274) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği nesneyi "araç" olarak kullanmayı bildiren geçişli eylem yapar
a. "kalburdan geçirmek, elemek"

Dükeli 'ālemi ***ġalbırla****dum ser-ġarbıl bu geldi (MZ, 16b/9)*

gecele-, gece+le- biçiminde türeyen sözcük "geceyi geçirmek" anlamına gelmektedir (Tietze, 2009: 114; TaS., 13 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği süreyi/süreye "geçirmek/ulaşmak" anlamında geçişsiz eylem yapar[86]
a. "geceyi geçirmek"

[86] Bu anlamlandırma için bk. (Hacıeminoğlu, 1992b: 221)

*... ma'nisi budur kim her kişi kim **gecele**se ve irtelese hāl bu olsa kim (Mİ, 31b/38)*

gérçekle-, gérçek+le- biçiminde türeyen sözcük "tasdik etmek" (Tietze, 2009: 132) anlamına gelmektedir. TaS.'de de sözcük bu anlamda yer almaktadır (TDK, 15 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilgili "yapma" bildiren geçişli eylem yapar
   a. "tasdik etmek"

*Tangrıya namāz ḳılmaḳ "ḳulam" dédügin **gérçekle**mekdür (KN, 14/11)*

gezle-, gez+le- biçiminde türeyen sözcük "okun gezini kirişe yarleştirmek" (Clauson, 1972: 760; TaS., 15 Mart 2016) anlamına gelmektedir. DLT'te Clauson'un da aktardığı üzere iki ayrı *kezle-* sözcüğü vardır. Bunlardan ilki "(okun) gezini ayarlamak düzeltmek", ikincisi "tencerenin dibi tutmak" anlamına gelmektedir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 709).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilgili "yapma" bildiren geçişli eylem yapar
   a. "okun gezini kirişe yerleştirmek"

*kirişe ḳamış oḫ gezin **gezle**yüp*

çeküp aşaġadın havā gözleyüp (SNB, 298/4)

gizle- giz+le- biçiminde türeyen sözcük temel olarak "bir şeyi çanta/kutuya koymak, saklamak" anlamına gelmektedir (Clauson, 1972. 760; Bilgen, 1989: 91; Erdal, 1991: 439; Tietze, 2009: 160; Gülensoy, 2007: 372).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili "yapma" bildiren geçişli eylem yapar
   a. "saklamak"

dédi gel bir iş eyle sen kendözüñ

*naḳḳāşa gözükme vü **gizle** yüzüñ (SNB, 307/13)*

bir kiçi oġlaġı boġazladılar

*derisiyle etini **gizle**diler (KY, 6a/188)*

***gizle**meñüz vérüñüz anı bize*

yoḳsa belā eylerüz şimdi size (YZ, 14/207)

buşu ḫaylī zemāndur yolı almış

*kimesn'izlemeyüp **gizle**nü ḳalmış (RN-26a/253)*

bu medḥi çun ḫaḳınca diñlemişdüm

*aluban hem bilemce **gizle**mişdüm (KEMŞ-16a/316)*

ellerinde ḫarbe çökmişler dizin

***gizle**mişler ḳal'a içinde yüzin (GZ, 236a/1284)*

*İmdi girçek dostdan tevaḳḳu' iderüz kim bunı evüñde **gizle**yüviresin (MZ, 16a/10)*

*Zīrā üç nesneyi **gizleme**ge yaramaz Bir odı; bir müşgi; bir 'ışḳı (KN, 69/1)*

*... zīrā nefsüñ ḫāṣṣiyyeti budur kim adamuñ 'aybların **gizle**r (Mİ, 34b/20)*

gölgele-, gölge+le- biçiminde türeyen sözcük "gölgeli duruma getirmek" (TDK, 2011: 960) anlaına gelmetedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramı başka bir şeye kazandırma anlamında geçişli eylem yapar

a. "gölge duruma getirmek"

revān indi vü ḳaza ḳodı atın

*ki **gölgele**ne aldı ṭurdı ḳatın (SNB, 235/9)*

*... aġaclar otlar cicekler yimişler dāneler menfa'atı oldur kim kimisile **gölgele**nürsin ya yaḳarsın ya ev yabdurursın (Mİ, 38a/9)*

göñülle-, göñül+le- biçiminde türeyen sözcük "gönlünü almak, memnun etmek" (Tietze, 2009: 174; Gülensoy, 2007: 383) anlamına gelmektedir. DS'de sözcük "gönül almak; ağırlamak; gönülden geçirmek, düşünmek" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 16 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişli eylem yapar

a. " cesaret vermek"

pes ***göñülle****ndürdi zeyd anları*

didi iy peygamberüñ yārenleri (GZ, 242b/1486)

gözle-, göz+le- biçiminde türeyen sözcük "gözlem altında tutmak" anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 760; Erdal, 1991: 440-441; Tietze, 2009: 186; Gülensoy, 2007. 391). Bilgen, "gözüne vurmak" anlamında yer vermiştir (1989: 91). TaS.'de sözcük "gözetmek, riayet etmek; gözetlemek, bakmak, tarassut tecessüs etmek"; DS'de "gözlemek (II): nişan almak" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 11 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişli eylem yapar

a. "gözlem altında tutmak"

yūsuf anlara kişi ḳoymışıdı

kim buları ***gözle****müz dimişidi (KY, 38a/1502)*

b. "korumak, muhafaza etmek"

arpa buġda ṣapı birle gizleñüz

ol küllīsi ḳızlıḳ içün ***gözle****müz (KY, 25b/985)*

c. "gözetlemek, bakmak"

eger diler iseñ ki işüñ bite

ileyüñe baḳ ***gözle****megil öte (SNB, 94/5)*

bir 'Arab geldi ıraḳdan ***gözle****di*

yaḳın geldi gör ne sözler söyledi (YZ, 45/662)

inanmazsañ baña sen kendüñ üzle

benüm didügümi kendüñde ***gözle*** *(RN-32b/323)*

vardı köprünün başında ***gözle****di*

gördi daḫı gelmişler izledi (GZ, 228b/1068)

*Ve ev alur-ısañ bir yérde al ki dükeli evlerden yüksek ola; tā ḫalḳ seni **gözle**meye (KN, 95/12)*

d. “aramak” (Boz, 2012: 328)

*hüner **gözle** hüner ere iresin*

erile varasın dostı göresin (RN-13a/113)

e. “ummak, beklemek” (Boz, 2012: 328)

ḫaḳı ṭuyanlara bugün yarın yoḳ

*işüñ bugün bitür **gözle**me ayruḳ (RN-41b/426)*

f. “gözden geçirmek” (Boz, 2012: 328)

*ḳoġıl ayruḳ sözi sen seni **gözle***

senüñ ṣuçuñla sen seni yüzle (RN-49b/512)

günile-, güni+le- biçiminde türeyen sözcük “kıskanç olmak, kıskanmak” (Clauson, 1972: 733; Erdal, 1991: 441; Tietze, 2009: 212) anlamına gelmektedir. TaS.’de sözcük “kıskanmak, çekememek, haset etmek”; DS’de de “çekememek, kısknmak” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 15 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramı “yapma” bildiren geçişli eylem yapar

a. “kıskanmak, çekememek, haset etmek”

*Birinüñ adı Dāẕime ve birinüñ Dāsitān ve bir ayu vezīri varıdı. Anları pāẕişāh ṣohbetinden **günile**rdi (MZ, 26a/10)*

*Ve ‘avratlar kendüzlerini yaramaz kişilere fidā éderler. Ve çün **günile**meyesin; hoş dut ki atadan anadan saña mihrbān ola. Eger **günile**rsen andan yavuz düşmenüñ olmaya (KN, 103/10-11)*

gürle-, gür+le- biçiminde türeyen sözcük “kalın ve gür ses çıkarmak, bağırmak” anlamına gelmektedir (Tietze, 2009: 216). DS’de “gürlemek (I): 1. anlatmak, söylemek; 2. bir kimsenin üzerine yürüyerek bağırmak, azarlamak; 3.

neşelenmek; gürlemek (II): ateş alevle, hızla yanmak; gürlemek (III): çağlamak, su gürül gürül akmak" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 12 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişsiz yansıma eylemi yapar
a. "kalın ve gür ses çıkarmak"

yūsuf bir kez āh eyler iñleyü

bir ḳara bulut ḳopar gök ***gürle****yü (YZ, 17/243)*

dört yanından ün idüp aña üşüñ

ḳorḳmañ andan ***gürle****ñ üstine düşüñ (GZ, 231b/1149)*

güvle-, güvü+le- biçiminde türeyen sözcük "güvüldemek, uğuldamak" (Canpolat ve Önler, 2007: 136) anlamına gelmektedir. SNB'da *güvü* sözcüğü *dögüldi naḳāre vü çalındı kūs // güvüden yañılurdı vaḳtin ḫorūs (167/14)* beytinde "uğultu, gürültü" anlamında tanıklanmaktadır (Cin, 2012: 544).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişsiz yansıma eylemi yapar
a. "güvüldemek, uğuldamak"

Baş çegzinüp aġır olmaḳ ve ḳulaḳ çiñlemek ve ***güvle****mek ve cemī' beden segrişmek (EM, 45b/2)*

ḫāmla-, ḫām+la- biçiminde türeyen sözcük "idmansızlık nedeniyle gücünü veya çevikliğini kaybetmek" (TDK, 2011: 1039) anlamına gelmektedir. TaS.'de sadece SNB'dan tanıklanan sözcük "hayvan uzun müddet boş durmak yüzünden idmanını kaybetmek" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 15 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili "olma" bildiren geçişsiz eylem yapar
a. "hayvan uzun müddet boş durmak yüzünden idmanını kaybetmek"

çayır otlaya ṭoḳıyasız ḳazuḫ

ṭuru ṭuru ***ḫāmla****mış ola yazuḫ (SNB, 220/5)*

ḫaşla-, ḫaş+la- biçiminde türeyen sözcük "bir şeyin üzerine kaynar su dökmek veya bir şeyi kaynar suya daldırmak" anlamına gelmektedir. Gülensoy, "**haş* 'yansıma' +*la*-" biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 405).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişli yansıma eylemi yapar

a. "bir şeyin üzerine kaynar su dökmek veya bir şeyi kaynar suya daldırmak"

*Anı yéyicek evvel issi ṣuyıla **ḫaşla**yalar andan ṣovuḳ ṣuyıla yuyalar (EM, 34a/11)*

ḫāżırla-, ḥażır+la- biçiminde türeyen sözcük "bir şeyi kullanılacak, yararlanılacak duruma getirmek" (TDK, 2011: 1076) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili "yapma" bildiren geçişli eylem yapar

a. "bir şeyi kullanılacak, yararlanılacak duruma getirmek"

yayuñ bigi ṭut ḳurlu yaġı yatın

*éşigüñde **ḫāżırla** nevbet atın (SNB, 362/14)*

ḫikāyetle-, ḫikāyet+le- biçiminde türeyen sözcük sadece SNB'dan tanıklanarak TaS.'de "hikâye etmek, hikâye hâlinde anlatmak" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 15 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili "yapma" bildiren geçişli eylem yapar

a. "hikâye etmek, hikâye hâlinde anlatmak"

***ḫikāyetle**di hep ḫikāyetlerin*

dédi ṭāli'inden şikāyetlerin (SNB, 309/4)

hisābla-, hisāp+la- biçiminde türeyen sözcük "hesap işlemini yapmak, hesap etmek" (TDK, 2011: 1088) anlamına gelmektedir.

1.Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili "yapma" bildiren geçişli eylem yapar

a. "hesap işlemini yapmak, hesap etmek"

*Fülān dürlü aş dése ḳaçan **ḫisābla**nurdı (KN, 186/14)*

... ba‘żılar eyitmiş günlerde daḫı uzun ya ḳıṣa gün ***hisābla****maya belki orta günde üc günlik yol* ***hisābla****ya (Mİ, 18b/16)*

ḫorla-, ḫor+la- biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “hor görmek”; DS’de “birine kin beslemek, nefret etmek; çekememek, kıskanmak; alay etmek, ayıplamak” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 13 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği nesne/nitelik/kavramı başka bir şeye atfeden geçişli eylem yapar

a. “hor görmek”

Her kim gendü ḳavmin aġırlaya kendüzin aġırlamış olur ve her kim Tenri ‘azīz ḳıldugı kişi, ḫor dutsa kendüyi ve Tenriyi ***ḫorla****mış ola (MZ, 34a/1)*

... żīrā namāzı ***ḫorla****mış ve aġırlamamış olur (Mİ, 13b/35)*

ırla- ~ yırla-, (y)ır+la- biçiminde türeyen sözcük “şarkı söylemek; kendi kendine söylenmek” anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 230; Bilgen, 1989: 95; Erdal, 1991: 452; Gülensoy, 2007: 418; TaS./DS., 15 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramı “yapma” bildiren geçişli eylem yapar

a. “şarkı söylemek”

bu bir niçe beyti düzüp ***yırla****dı*

işi ṭuş gelesin sézüp ***ırla****dı (SNB, 108/12)*

Andan ṣoñra ṭarīḳalar ki girān vezn üzerine ḳodılar. Şöyle ki iki ır ***ırla****maġa yarar (KN, 152/8)*

Esrüklik; çoḳ gülmek, aġlamaḳ, ***yırla****maḳ degül. Zinhār uşbu dédüklerimden saḳın (KN, 62/5)*

b. “(yürek) kopmak, hoplamak”

ḳamusı ṣandılar kim ṣur urladı

gidüp ‘aḳlı yürekleri ***yırla****dı (GZ, 231a/1135)*

igle-, ig+le- biçiminde türeyen sözcük "hastalanmak, hasta olmak" anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 107; Bilgen, 1989: 94; Erdal, 1991: 437; Tietze, 2009: 371). TaS.'de "iğlemek (iylemek): hastalanmak, hastalık getirmek"; DS'de "iğlemek: 1. [iğlenmek, ilimek, iylemek] zayıflamak; 2. eziyet çekerek hastalanmak, verem olmak; inlemek; yara iyileşmek; iğlemek (II): 1. kuraklık ya da hastalık nedeniyle ağaç gelişememek, meyve vermemek; 2. bitki sararmak; iğlemek (III): ezilmek, üzülmek; iğlemek (IV): temizlemek; iğlemek (V): bir şeyi delmek" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 12 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili "olma" bildiren geçişsiz eylem yapar
   a. "hastalanmak, güçsüz düşmek"

*'āşıḳı ḳıldı beni uş **igle**düm*[87]

kāşki yüzini göricek öleydüm (YZ, 16b/455)

ikile-, iki+le- biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "ikinci defa olarak söylemek"; DS'de "toprağı iki kez sürmek; (iki şey arasında) kararsız kalmak; herhangi bir işi iki kez yapmak" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 13 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavrama ilişkili "yapma" bildiren geçişli eylem yapar
   a. "(herhangi bir işi) iki kez yapmak, tekrar yapmak"

*... eger elinde ḳalan ol-ıla başına mesḥ itse **ikile**r ṣu almadın dürüstdür (Mİ, 9a/6)*

izle- ~ üzle-, iz+le- biçiminde türeyen sözcük "izini takip etmek; takip etmek, arkasından gitmek" (Tietze, 2009: 434; Gülensoy, 2007: 445) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişli eylem ypar
   a. "takip etmek"

*düşüp mīşeye at izin i**zle**di*

niçeme ki çepçevresin gözledi (SNB, 267/6)

vardı köprünün başında gözledi

[87] Demirci ve Korkmaz "igle-" sözcüğünü "añla-" biçiminde yorumlayarak beyti *'āşıḳ ḳıldı beni uş añladum // kāşki yüzini göricek öleydüm (YZ, 31/455)* şeklinde transkribe etmiştir. Bu yüzden bu beyit (Yıldız, 2008: 234)'ten alınmıştır.

gördi daḫı gelmişler ***izle****di (GZ, 228b/1068)*

Andan kendü resmin ve ʻādetin aña bildürdi ve ana ögüt ve vaṣiyyet eyle ḳıldı ki cānavar etin yimeye ve cānavar ***izle****meye ve anuñ ḥükmine muṭīʻ ola (MZ, 52a/2)*

b. "bakmak, ilgilenmek, gözden geçirmek" (Boz, 2012: 355)

özüni ***izle****mez ayruġı ṣınar*

ki ṭoġru kim varısa anı ḳınar (RN-22a/208)

inanmazsañ baña sen kendüñ ***üzle***

benüm didügümi kendüñde gözle (RN-32b/323)

ʻizzetle-, ʻizzet+le- biçiminde türeyen sözcük "yüceleştirmek, meşhur etmek" (Cin, 2012: 575) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği nesne/nitelik/kavramı başka bir şeye atfeden geçişli eylem yapar

a. "yüceleştirmek, meşhur etmek"

eyü ata bindürdi ***ʻizzetle****di*

oturuşı ṭuruşı ʻizzetle idi (SNB, 68/11)

emekle-, emek+le- biçiminde türeyen sözcük "(dizler ve eller üzerinde) sürünmek" anlamına gelmektadir (Clauson, 1972: 160; Erdal, 1991: 435; Tietze, 2002: 715; Gülensoy, 2007. 331). DS'de sözcük "yavaş yavaş yürümek" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 13 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili "yapma" bidiren geçişsiz eylem yapar

a. "(dizler ve eller üzerinde) sürünmek, yavaş yavaş yürümek"

... baʻżlar yayan yürür adam gibi baʻżlar aġır yük götürmiş gibi baʻżlar kötürüm adam gibi ***imekle****yüp gececeklerdür (Mİ, 3b/27)*

ısla-, Gülensoy eylemin "*ıs+la- [*suw+la-]*" biçiminde etimolojisini yaparak "ıslatmak" anlamını vermiştir (2007: 420). Tietze de aynı anlamda sözcüğe yer vermiş, ancak etimolojisi hakkında bilgi vermemiştir (2009: 355).

1. Tabanın bildirdiği kavramı başka bir şeye kazandırma bildiren geçişli eylem yapar

a. "nemlendirmek"

bir fiġān ḳopdı bir aġlaşmaḳ üni

*gözyaşı **ıṣla**tdı yirüñ yüzini (GZ, 251a/1707)*

ısmarla- ~ sımarla-, Clauson sözcüğü *osparla-* biçiminde maddebaşı yaparak Farsça *avispār-'*dan türediğini belirtmiş ve "teslim etmek, (to deliver, hand over), tevdi etmek (to entrust)" anlamına geldiğini söylemiştir (1972: 241-242). Tietze de "tevdi etmek, emanet etmek" anlamlarında yer vermiştir (2009: 356). TaS.'de sözcük "tevdi etmek, emanet etmek; tembih etmek, tavsiye etmek" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 11 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişli eylem yapar

a. "tevdi etmek, emanet etmek;"

bilürdüm ki süci yaramaz añā

*hem **ıṣmarla**mışdur atası bañā (SNB, 83/5)*

*imdi anı ben size **ıṣmarla**dum*

girü bañā tīz getürüñ uş didüm (KY, 4b/129)

*Seni bu oġlancuġa vāsī ḳıluram. Ḳaçan kim pāẕişāhlıġa yaraya nitekim ben sañā **ıṣmarla**dum sen daḫı añā **ısmarla** ve anı istiklāl ṣadrına geçürüb sen anuñ fermānı altında olġıl (MZ, 12a/12)*

*Oġluñ ata üzerine birḳaç ḥaḳḳı vardur. Bir daḫı budur ki uṣlu dāyelere ve şefḳatlülere **ısmarla**yasın (KN, 104/7)*

*Bir kişiye vérüñ ki gérü andan alıcaḳ şöyle 'imāret gerü size **ısmarla**ya ki ben **sımarla**dum (KN, 169/12)*

*... nesneyi görmedin ögünden geçürür añā ḳuvvet-i ḫayāl dirler bu ḥüsn-i müşterek didükleri ḳuvvet olduġı ṣūreler añā **ıṣmarla**r ol ṣaḳlar (Mİ, 29a/31)*

iñile- ~ iñle-, iñ+le- biçiminde türeyen sözcük "acı, üzüntü belirten sesler çıkarmak" anlamında yansıma addan türemiş bir eylemdir (Tietz, 2009: 400; Gülensoy, 2007: 437).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişsiz yansıma eylem yapar

a. "acı, üzüntü belirten sesler çıkarmak"

*açup gözüni zār u zār **iñle**di*

*atası ol **iñle**dügin diñledi (SNB, 37/11)*

ḳaravaşuñ ṣatdı oġlın ol zamān

*zārī ḳılup **iñle**di ol nā-tüvān (KY, 2b/46)*

*ḳamusı yaralu bīmār **iñle**r*

*ḳara ḳana bulaşup zār **iñle**r (GZ, 229a/1075*

*... ya ṣu icmek ya yiyecek ya oruc ṣıyacaḳ deñlü aġlamaḳ ya āh itmek ya **iñle**mek (Mİ; 13a/37)*

ille-, él+le- biçiminde türeyen sözcüğün Clauson "barışa meyilli olmak (to be peaceably disposed)" anlamına geldiğini belirterek 14. yy. Osm.'da "birinin memleketini bünyesine katmak (to incorporate in one's realm" anlamında kullanıldığını belirtmiştir (1972: 126). TaS.'de sözcük sadece SNB'dan tanıklanarak "il edinmek, yurt edinmek" anlamında kaydedilmiştir.

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili "yapma" bildiren geçişli eylem yapar

a. "il edinmek, yurt edinmek"

*delimden ki çīn ilin **ille**mişem*

dişüm yavuz işlere bilemişem (SNB, 326-9)

irtele-, irte+le- biçiminde türeyen sözcük temel olarak "bir şeyi erkenden yapmak" anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 213; Bilgen, 1989: 94). TaS.'de sözcük "sabahlamak, geceyi arkada bırakmak" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 13 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği süreyi/süreye "geçirmek/ulaşmak" anlamında geçişsiz eylem yapar

a. "sabahlamak, geceyi arkada bırakmak"

... ma'nisi budur kim her kişi kim gecelese ve ***irtele****se ḥāl olsa kim ḳaydlarınuñ key ulusı dünyā ḳaydı olsa ḥaḳ ta'ālā ḳıyında anuñ hic mertebesi olmaz (Mİ, 31b/38)*

işle-, iş+le- biçiminde türeyen sözcük "çalışmak, bir şey yapmak" anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 262; Tietze, 2009: 427). TaS.'de "yapmak; imal etmek, yapmak; çalışmak; tesir etmek" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 11 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili "yapma" bildiren geçişli eylem yapar

a. "yapmak"

bunı dédi vü dédügin ***işle****di*

añа dürlü çoḫ nesne baġışladı (SNB, 306/5)

ol züleyḫā 'ışḳ-bāza başladı

yūsuf ile 'ışḳ-bāzī ***işle****di (KY, 16a/603)*

tañrıdan ḳorḳ ***işle****me uşbu işi*

yavuz iş nite ḳılursın éy kişi (YZ, 36/527)

ṭanuḳluġa varursın ḥaḳ evine

bir iş ***işle*** *ki cānuñ da sevine (KEMŞ-9a/167)*

didiler bana ḳır virme amānı

anuñ emri ile ***işle****düm anı (GZ, 200a/185)*

Ol oldur ki 'aḳlı imām idine ve 'aḳıldan ṭaşra iş ***işle****meye (MZ, 17b/3)*

Ve ol yatlu olur ve çoḳ yañlış ***işle****r (KN, 98/9)*

... ammā dünyā işinde ne deñlü güc ve bid'at ve gic biter zaḥmet ve meşaḳḳat coḳ işler var-ısa ṣıdḳ ve raġbet birle ***işle****rlerdi (Mİ, 2b/4)*

b. “gelip gitmek” (Yıldız, 2008: 419)

bir ḳapuya dérdi şehrīey ‘amü

ol ḳapudan işler-idi ḫalḳ ḳamu (YZ, 62/925)

aṣılmış ḫalḳalar altun gümüşler

*mücevvef kim içine yollar **işle**r (GZ, 237a/1326)*

c. “çalışmak, hareket etmek” (Canpolat ve Önler, 2007: 147)

*Ve ammā ishāl eger ṣulu olursa ki dürlü dürlü getüre ve ṣoñı diñmeye, şol ot içmiş gibi ola ki baġlanmaya ve andan ża‘f ḥāṣıl olmaya ḳomaḳ gerekdür ki **işle**ye (EM, 51a/13)*

d. “kullanmak” (Canpolat ve Önler, 2007: 147)

*Ve bu et‘imenün mizācın bilmek gerek ve aña göre **işle**mek gerek ve bunuñ gibidür (EM, 64b/12)*

īẕāla-, īẕā+la- biçiminde türeyen sözcük “incitmek, eziyet vermek” (Doğan, 2011: 383) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili “yapma” bildiren geçişli eylem yapar

a. “incitmek, eziyet vermek”

*“Ben senden ögrendüm ki sen eydür-idüñ: ‘Āzād kişiyi **īẕāla**ma. Çün **īẕāla**rsın; öldür’ (KN, 154/14)*

ḳaḫla-, ḳaḳ+la- biçiminde türeyen sözcük “(yenecek et vb.) kurutmak” (Clauson, 1972: 610) anlamına gelmektedir. TaS.’de sözcük sadece SNB’dan tanıklanarak “kurtmak, kadit hâline getirmek”; DS’de “kurutmak için meyveleri çizmek ya da parçalara ayırmak; odun kesmek, parçalamak; küçültmek; ikiye bölmek” vb. anlamında kaydedilmiştir (TDK, 15 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği niteliği başka bir şeye kazandırma bildiren geçişli eylem yapar

a. “kurutmak, kadit hâline getirmek”

atam ġuṣṣadan kendözin ***ḳaḫla****dı*

ögüt vérdi vü göñlümi saḫladı (SNB, 135/9)

ḳapazla- eylemi muhtemelen **kapaz* tabanından türemiştir. DS’de sözcük için “hiç aralık bırakmadan bir şey başka bir şeye tıpatıp uymak” anlamı verilerek *“Bu kapak bu sahanı iyi kapazladı.”* örneği verilmiştir (TDK, 16 Mart 2016). Türkmencede sözcüğün tabanı *kapas* biçiminde “ağır, boğucu, sıkıcı” anlamında yaşamaktadır (Tekin vd., 1995: 394). Türkmencedeki tabanın anlamından hareketle {+lA-} ekinin sözcüğe “yapma” anlamı katarak DS’de tanıklanan “(bir şeyi) sıkmak, kavramak, (bir şeye) tam oturmak, geçmek” anlamına geldiğini söyleyebiliriz. SNB’daki *bıldırcın atmacayı ḳapazlardı* kullanımının da bundan hareketle “(pencesiyle) sıkmak, yakalamak, (pençe) geçirmek” anlamına geldiğini söylenebilir.

1. Tabanın bildirdiği niteliği “yapma” bildiren geçişli eylem yapar

a. “(pencesiyle) sıkmak, yakalamak, (pençe) geçirmek”

eger uçmaz olsa yolınca eyi

ḳapazla*rdı bıldırcın atmacayı (SNB, 302/2)*

ḳapla-, ḳap+la- biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “muhasara etmek, sarmak” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 13 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişli eylem yapar

a. “sarmak, muhasara etmek”

... zīrā ‘āmī kişiler kim müsülmān olalar cehl ve belādet göñüllerin şöyle ***ḳabla****mışdur kim degme vaḳt ol ḥaḳ ta‘ālānuñ birligin delīl-y-ile añlayımaz (Mİ, 7b/9)*

b. “tam, çepeçevre sarmak” (Üstünova, 2003: 462)

... biri daḫı her ‘uẓvın ücer gez yumaḳdur biri daḫı başına ***ḳabla****yu mesh itmekdür (Mİ, 8b/38)*

ḳarşula-, ḳarşu+la- biçiminde türeyen sözcük "(gelen bir kimseye) karşı çıkmak, istikbal etmek" (Ayverdi, 2010: 633) anlamına gelmektedir. DS'de sözcük "düğünde çalgıcılar para almak amacıyla birinin önüne gelip çalmak" anlamına gelmektedir (Gülensoy, 2007: 471; TDK, 11 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişli eylem yapar
a. "(gelen bir kimseye) karşı çıkmak, istikbal etmek"

*anı vardı **ḳarşula**dı iki mīl*

ki göresi gelmiş idi bunca yıl (SNB, 350/1)

çün 'aziz işitdi anı durdu tiz

***ḳarşula**dı anları ol dem 'azīz (KY, 9b/342)*

*çıkup şām ehli bizi **ḳarşula**dı*

görüben bizi ḫoş sazlık itdi (KEMŞ-15b/304

buyur mü'minlere ḳılsun yaraḳ

***ḳarşula**sunlar degül anlar ıraḳ (GZ, 205a/331)*

ḳatarla-, ḳatar+la- biçiminde türeyen sözcük "katar durumuna getirmek, arka arkaya dizmek" (TDK, 2011: 1349) anlamına gelmektedir. DS'de sözcük *kataklа-* eylemine gönderimle "kovmak, kovalamak" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 12 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili "yapma" bildiren geçişli eylem yapar
a. "katar durumuna getirmek, arka arkaya dizmek"

gözetdüm ḫāverān yolına düşüp

*giderler **ḳatarla**yu ḳatı eşüp (SNB, 294/6)*

*bindi yūsuf deveye **ḳatarla**yu*[88]

vardı aña gör ne sözler söyleyü (YZ, 70/1033)

[88] Demirci ve Korkmaz sözcüğü *ḳaturlayu* biçiminde transkribe ederken (2008: 221), Yıldız *ḳatarlayu* olarak yorumlamıştır (2008: 278).

keble-, keb+le- biçiminde türeyen sözcük "çivilemek" (Özavşar, 2009: 297) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramı başka bir şeye kazandırma bildiren geçişli eylem yapar

a. "(met.) cinsel ilişkiye girmek"

Ṣandı kim her gün yidügi etdür: Eyle yapışdı kim ayruḳ başmak ***keble****mege yaramaz oldı (MZ, 35b/10)*

kefenle-, kefen+le- biçiminde türeyen sözcük "ölüye kefen sarmak, tekfin etmek" (TDK, 2011: 1378) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramı başka bir şeye kazandırma anlamında geçişli eylem yapar

a. "ölüye kefen sarmak, tekfin etmek"

... eger ölünüñ kefenin ṣoysalar aḳca çıḳralar cemī malından girü ***kefenle****yeler (Mİ, 20a/34)*

ḳılaġuzla- ~ ḳulavuzla-, ḳılaġuz+la- biçiminde türeyen sözcük "kılavuzluk etmek" (TDK, 2011: 1407) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili "yapma" bildiren geçişli eylem yapar

a. "kılavuzluk etmek, yöneltmek"

Ben seni 'ākıl ve dānā dosta ***ḳulavuzla****dum ki bunuñ gibi günde saña bulına (MZ, 16b/10)*

Ḫalḳı eylüge ***ḳulavuzla*** *ki eyülük ṣevābın bulasın (KN, 24/11)*

... eger göñlinde bunı baġlamazsa kim maḳṣūdı müsülmānları ṭoġru yola ***ḳılaġuzla****maḳ olursa (Mİ, 33b/11)*

ḳışla-, ḳış+la- biçiminde türeyen sözcük "kış olmak; kışı bir yerde geçirmek" anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 673; Bilgen, 1989: 94; Erdal, 1991: 439; Gülensoy, 2007: 519). TaS.'de sözcük "kışı geçirmek" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 14 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği süreyi/süreye "geçirmek/ulaşmak" anlamında geçişsiz eylem yapar

a. "kışı geçirmek"

ki her kim geldise bildügin işler

*kimi yaylar u kimi anda **kışla**r (RN-22b/217)*

*Bu ḳış anda **ḳışla**yayın (MZ, 53b/7)*

ḳoḫula- ~ ḳoḳula- ~ ḳoḳla-, ḳoḳu+la- biçiminde türeyen sözcük "kokusunu duymak için bir şeyi burnuna yaklaştırmak veya bir yerin havasını içine çekmek, koku almak" anlamına gelmektedir (Gülensoy, 2007: 533). TaS.'de sözcük "koklamak; koku sürmek" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 11 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişli eylem yapar

a. "kokusunu duymak için bir şeyi burnuna yaklaştırmak, koku almak"

*aldı yūsuf **ḳoḳula**dı ol zamān*

geldi 'ilmeyn ta'bīri aña hemān (KY, 21b/808)

*Çün ev aşaġa yıḳıla, ne-kim evde var-ısa altına alur. Ne éşitmek ḳalur, ne görmek. Ne duṭmaḳ ḳalur ne daṭmaḳ. Ne **ḳoḫu**lamaḳ, ne nuṭḳ ve cemī' ḥavāss-ı beşer (KN, 73/10)*

*Ve eger aġızda çeyneseler aġız aġrısın giderür ve beyniyi berkidür ve anı **ḳoḳla**maḳ bir nice kişinüñ başın aġrıdur (EM, 33b/2)*

ḳolayla-, ḳolay+la- biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "önemsiz görmek, küçük görmek; kolaylık göstermek; kolayını bulmak, fırsat düşürmek; hazırlamak, alıştırmak" anlmalarında kaydedilmiştir (TDK, 16 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişli eylem yapar

a. "kolayını bulmak, fırsat düşürmek"

ḳovar anı bir iki bileñ aşurur

*yéter çün **ḳolayla**şu yanaşur (SNB, 191/2)*

ḳonuḫla- ~ ḳonuḳla- ~ ḳonaḳla-, ḳonuḳ/ḳonaḳ+la- biçiminde türeyen sözcük "(misafir) ağırlamak" anlamına gelemektedir (Clauson, 1972: 638; Bilgen, 1989: 91). TaS.'de "misafir edip ağırlamak; DS'de, "yemeğe çağırmak; konuk olmak" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 11 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği nesne/nitelik/kavramı başka bir şeye atfeden geçişli eylem yapar

a. "(misafir) ağırlamak"

ne şāra ki uġradısa yolları

***ḳonuḫla**dılar bay u yoḫsulları (SNB, 58/14)*

*üç gün anları **ḳonuḳla**dı tamām*

yükleri girü buyurdı ve's-selām (KY, 37a/1455)

***ḳonaḳla**dı şöyle kim gerek anı*

her kim gördi 'acebe ḳaldı cānı (YZ, 19/278)

*Pes evine bir biliş ḳonuḳ geldi, ev issi şöyle kim resm ü 'ādetdür **ḳonuḳla**dı (MZ, 22b/7)*

*Bilgil éy oġul! Her gün yad kişiyi ḳonuḳ édinme. Her gün şöyle gerekdür ki **ḳonaḳla**yamassın. Görgil ki bir ayda ḳaç kez **ḳonaḳla**yısarsın. Üç kez **ḳonaḳla**yasıñı bir kez **ḳonaḳla**; tā ki ḫōnuñ ārāste ola (KN, 56/1-3)*

ḳucaḳla-, ḳucaḳ+la- biçiminde türeyen sözcük "içine almak, kollarla sarılıp göğüs üzerine bastırmak" anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 591; Gülensoy, 2007: 563).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişli eylem yapar

a. "kollarla sarılıp göğüs üzerine bastırmak"

kim ḳolın boynın ṭutdı kim elin

*kim ayaġın **ḳucaḳla**dı kim bilin (GZ, 226a/1021)*

ḳuzla-, ḳuzu+la- biçiminde türeyen sözcük "(koyun) yavrulamak" (Gülensoy, 2007: 586) anlamına gelmektedir. TaS.'de sözcük "doğurmak"; DS'de "hayvanlar yavrulamak, doğurmak; tavuk yumurtlamak; (aşağılama için) insan doğurmak" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 17 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramı ortaya çıkarma, meydana getirme bildiren geçişli eylem yapar[89]

a. "(koyun) yavrulamak"

*Eger **ḳuzla**yub artsa yiridi ya satarıdı, biñ temām eylemezdi (MZ, 31a/9)*

muştūla-, muştū+la- biçiminde türeyen sözcük "sevinçli/sevindirici haber vermek" (TDK, 12 Mart 2016) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramı "verme, iletme" anlamında geçişli eylem yapar

a. "sevinçli/sevindirici haber vermek"

*gelüp şāha **muştula**dılar anı*

çün işitdi iñen sevindi cānı (SNB, 28/10)

***muştūla**dılar yūsufı ol ere*

geldi gördi gitdi 'aḳlı éy yāra (YZ, 14/202)

'aliye ḫaber virüp döndi yine

*Ceng içinde **muştula**dı oġlına (GZ, 281b/2613)*

mühürle-, mühür+le- biçiminde türeyen sözcük "mühür basmak" (Doğan, 2011: 415) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramı başka bir şeye kazandırma bildiren geçişli eylem yapar

a. "mühür basmak"

*Bitiyi Ḫorasan melikine vérdi. Melik gördi, **mühürle**di. Bir deveciye buyurdı (KN, 165/10)*

[89] Bu anlamlandırma için bk. (Hacıeminoğlu, 1992b: 219).

naḳışla-, naḳış+la- biçiminde türeyen sözcük "nakışla bezemek, işlemek" (TDK, 2011: 1746) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramaı "yapma" anlamında geçişli eylem yapar

a. "nakışla işlemek, bezemek"

ne kim yazdum ise dürüst olmadı

***naḳışla**duġum hīç eyü gelmedi (SNB, 43/7)*

*İmdi bu **naḳışla**yacaḳ nesne naḳş ḫayālin ḳabūl eylemeyicek hīç naḳḳāş añа naḳş eylemez (KN, 8/15)*

oġurla- ~uġurla- ~ uġrıla-, oġrı+la- biçiminde türeyen sözcük "çalmak" anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 94; Erdal, 1991: 441). TaS.'de sözcük "uğrulamak, (uğurlamak): çalmak"; DS'de "uğralamak: 1. [uğurlamak] çalmak, aşırmak; 2. gizlemek, saklamak" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 11 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişli eylem yapar

a. "çalmak"

ḳara ḳarġa nite ki ḳuzı deyin

*yumurda **oġurla**dı keklikleyin (SNB, 114/5)*

*ibn-i yāmin ṣa' **oġurla**dıġını*

söylediler ḳamu birin birini (KY, 39b/1552)

*yūsuf eydür sā' **uġrıla**ndı bilüñ*

ol ḳāfileyi bir uġurda döndürüñ (YZ, 77/1140)

*Ol tavuḳ yumurdladuḳça bir sıçan anı **oġurla**rıdı (MZ, 49a/2)*

*Eger piyāde olursañ, atlu-y-ıla yoldaş olma ve yad kişiden yol sorma, zira çoḳ fitne isteyici olur ki yañlış yol gösterür, ṣonra gelür nesne **uġurla**r (KN, 138/10)*

*... eger ḥac vaṣiyyet iden kişinüñ mālı ṣülüṣinden nesne çıḳarsalar ḥac itdürmek-icün andan ol nesne **uġurla**nsa ya yavu varsa (Mİ, 28a/31)*

b. “gizlemek, saklamak”

ḳulaḫ ḳo vü ṣāliḥ kişinüñ sözin

*işitgil vü **oġurla**ġıl kendözin (SNB, 361/11)*

oranla-, oran+la- biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “tahmin, takdir etmek, ölçüp biçmek” anlamında yer almaktadır. DS’de ise “bilgiçlik taslamak; yaklaşık olarak söylemek, değer biçmek; düşüncesizce davranmak” anlamlarında kaydedilmiştir (TaS., 16 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramı “ölçü” olarak kullanma bildiren geçişli eylem yapar

a. “tahmin, takdir etmek, ölçüp biçmek”

***oranla**yuban şöyle olsun ki yol*

bu uçdan çıḳıcaḳ vara çıḳa şol (SNB, 129/15)

otla-, ot+la- biçiminde türeyen sözcük “(hayvan) dolaşarak yerdeki ot, çimen, yaprak vb. yemek” anlamına gelmektedir (Gülensoy, 2007. 636).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişsiz eylem yapar

a. “(hayvan) dolaşarak yerdeki ot, çimen, yaprak vb. yemek”

ḳuş uçmazdı and meger kim için

*ol **otla**dıdı ot atı gemin (SNB, 254/9)*

gezeriken on kişi nagāh uyur

*bir at **otla**r bir kişi yatur uyur (GZ, 270b/2295)*

*Nefs-i hevāya ṭalāk virmişem ve and içmişem ki hiç cānavar benden nāḫaḳ yire incinmeye ve niçe kim benüm yöremde olasız ḳanda gerekise **otla**yasız (MZ, 38a/2)*

*… andan ṣoñra bunlar yıluñ coġın yabanda yimek gerek eger yıluñ yarısın yabanda **otla**yup yarısın evde yimleye zekāt farż olmaz (Mİ, 22a/8)*

ögle-, ög+le- biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "hatırlamak, özlemek" anlamında yer almaktadır (TDK, 16 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişli eylem yapar

a. "hatırlamak, özlemek"

atam dédi ḳatumda ḳoġul bunı

*ki göre ṭuram **ögle**yicek seni (SNB, 153/2)*

ögitle- ~ ögütle-, ögüt+le- biçiminde türeyen sözcük "öğüt vermek, nasihat etmek" anlamına gelmektedir (Clauson, 1972. 104; Gülensoy, 2007. 656; TaS., 11 Mart 2016). Gülensoy sözcüğün *öt* "öğüt" tabanından türediğini söylemiştir (2007: 656). DS'de sözcük "birisini kandırıp bir başkasına karşı kışkırtmak" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 11 Mart 2016)

1. Tabanın bildirdiği kavramı başka bir şeye kazandırma bildiren geçişli eylem yapar

a. "öğüt/nasihat vermek"

***ögütle**rler idi ki 'aḳluñı dér*

yéme ġuṣṣa kim kişiyi ġuṣṣa yér (SNB, 125/8)

*ṭayalar **ögitle**diler dil-beri*

'āşıḳ olan kişilerden dil berī (KY, 11a/394)

ümīdüñ kes yūsufdan hīç añmaġıl

*özüñü **ögütle**gil aġlamaġıl (YZ, 82/1227)*

*Pes ṭurdı ḳızı ḳatına vardı **ögütle**di (MZ, 18b/12)*

*Her-çend ki ḫāṣṣıyyet eyle gelmişdür ki az oġul aṭa ögüdi-y-ile **ögütle**nür (KN, 4/4)*

*... bu ḥac rūżī ḳılup görklü ḥürmetlü yire getürdügicün müsülmānları **ögütle**ye (Mİ, 27a/23)*

ötele-, öte+le- biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "ileri geçirmek" anlamında yer almaktadır (TDK, 16 Mart 2017).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişli eylem yapar

a. "ileri geçirmek"

bir oḫ urdı geçdi geyikden öte

zihī ḳız ki şunuñ bigi oḫ ata

bir iki daḫı urdı eglenmeyin

*geh **ötele**yü geh geçürü boyın (SNB, 191/15)*

parala-, pāre+le- biçiminde türeyen sözcük "parçalamak; yıpratıp eskitmek" (TDK, 2011: 1885) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği niteliği başka bir şeye kazandırma anlamında geçişli eylem yapar

a. "parçalamak"

*delü bigi hep **parala**dı tonın*

ata bindi vü ṭaġa dutdı yönin (SNB, 225/15)

geldi yetdi anda bī-hadd ḳaralar

*her birisi seng-i ḥāre **parala**r (GZ, 233a/1207)*

*Çün ilçi arslana bu ṭarīḳ birle peygām degürdi ve arslan sükūnet zincirin üzüb ilciyi yırtmaġa ḳaṣd eyledi kim **parala**ya girü kendüye eyitdi (MZ, 48b/3)*

*... arslan ḳablan pars daḫı yabanda-y-iken adam bulıcaḳ **parala**r mı tertīb iderler şöyle ögredürler (Mİ, 30b/32)*

b. "yıpratıp eskitmek"

*... nitekim oġlancuḳlar oyunundan fāyide olmaz hemān irüp ḳaftānın **parala**duġı ḳalur (Mİ, 31b/2)*

parla-, Gülensoy sözcüğün "**par* 'yansıma'+*la*-" biçiminde etimolojisini yaparak "güçlü bir ışık çıkarmak, ışık saçmak" anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 686). DS.'de sözcük "parlamak (I): uçmak, parlamak (II): iyi karşılamak, konukseverlik göstermek; barlamak: alevlenmek" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 16 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişsiz yansıma eylemi yapar

a. "ışık saçmak, ışıldamak"

ışıḳlarıladur reşidler oynar

*ḳılıçlar **parla**şur od gibi ḳaynar (GZ, 196a/65)*

sağışla-, sağış+la- biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "hesap etmek, düşünmek, addetmek; tadat etmek, saymak"; DS'de "saymak; bağışlamak" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 12 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişli eylem yapar

a. "hesap etmek, saymak"

*mālik reyyān mālını **sağışla**dı*

ḳamusını yūsufa bağışladı (YZ, 56/826)

b. "düşünmek, hesaplamak"

*ulu kiçi ḳamuyı **sağışla**dı*

dükeline ṭoyınca bağışladı (SNB, 85/1)

ṣağla-, ṣağ+la- biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "sağlamlaştırmak, sağlama bağlamak" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 11 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişli eylem yapar

a. "vesile olmak"

eytdiler bu 'ibri oġlı aġladı

*bu ḳażādur üstümüze **ṣağla**dı (KY, 8b/295)*

b. "sağlamlaştırmak, sağlama almak"

gügercinüñ ayaḫların baġladı

*ṣol eli ile işini **saġla**dı (SNB, 222/13)*

saḫla ~ saḳla-, saḳ+la- biçiminde türeyen sözcük "korumak; gizlemek" anlamlarına gelmektedir (Clauson, 1972. 810). Gülensoy, "elinde bulundurmak, tutmak" anlamını vermiştir (2007: 720). TaS.'de "saklamak, (sahlamak): muhafaza etmek, sakınmak, himaye etmek, korumak, esirgemek", DS "beklemek" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 11 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili "yapma" bildiren geçişli eylem yapar

a. "gizlemek"

*ṭama aġıcaḳ kendözüñ **saḳla**ġıl*

ki niçeme yaḫın olursa aġıl (SNB, 114/11)

eyt iy ḳurd bir Çalap tañrı ḥaḳı

*söyle sözüñ **ṣaḳla**ma benden daḫı (KY, 6a/203)*

döndi ya'ḳūb söyledi eytdi cānum

***saḳla** düşüñ sözümi éşit benüm (YZ, 2/25)*

*Pes pāẕişāh bunuñ gibi vaḳtlarda yāhūẕ ayaḳ ṭayınmaḳda gendüzin **saḳla**ya tizcek 'uḳūbet ḳılmaya (MZ, 33b/11)*

*Anlaruñ arasında bir ḳul var-ıdı. Adı Nüşdigin idi. Sulṭān anı sever-*idi. *Birḳaç yıl oldı içinde **saḳla**dı (KN, 68/12)*

*... ḥammāmda ḳatı ḳatı ḳur'ān oḳumaḳ mekrūhdur muṣḥafı yastanmaḳ mekrūhdur meger kim seferde ol **ṣaḳla**maġ-ıcun yastana (Mİ, 14b/19)*

b. "muhafaza etmek"

ṣavaş olıcaḳ sanki mirrīḫ idi

*yérin **saḫla**maḳda demür-mīḫ idi (SNB, 156/15)*

babası anı ḳolına baġlamış

bunca yıldan yūsuf anı ***ṣaḳla****mış (KY, 43a/1700)*

eytdiler kim yalancıdur bir ‘aybı bil

uġrıdur ḳaçġuncıdur gey ***saḳla****ġıl (YZ, 15/214)*

mü‘ezzinler ṣalā ider mü‘minler aḳṣāya gider

paẕişāhuñ yardım ider ***ṣaḳlarla****r ṣavm u ṣalātı (KEMŞ-17b/345)*

zira resūlu’llah dimişdi anı

ṣaḳla *kāfirler elinden oġlunı (GZ, 269b/2256)*

… oġlına atası ögüt virürdi kim ḥāṣıl olmış mālı ***saḳla****maḳ gerek ve daḫı ḫarcı bilmek gerek (MZ, 15a/9)*

Malı dėrşürmekden saḳlamaḳ ṣarpdur (KN, 80/11)

c. “korumak”

ne nāmūs ***saḳla****r ne ‘izzet ḳalur*

ne ḥaşmet gözedür ne ḥürmet kalur (SNB, 76/11)

ilāhī bizi ***saḳla*** *ol ‘araḳdan*

bilürsin nesnemüz yoḳdur ‘araḳdan (KEMŞ-8a/144)

Şöyle kim dāye ṭıfl oġlanı bisler ve āfetlerden ***saḳla****r (MZ, 20b/10)*

Aġu aġacı (...) anı dögüp yāsemin yaġına ḳatalar, daḫı saça saḳala dürteler dökülmekden ***saḳla****ya (EM, 6b/3)*

... her gün anı oḳıyasın küfr ve şirk lāzım olan sözlerden ve şerlerden kim gizlüdür ***ṣaḳla****ya du‘ā budur (Mİ, 5a/22)*

d. “sakınmak,”

*Pes kendüzüñi ve pādişāhuñı ġafletden **saḳla**; zīrā vezīr ve pādişāh memlekete çoban olur (KN, 174/8)*

*... ābdest almaḳda edeb budur kim ṣu dökmege varıcaḳ ḳıbleye aya güneşe ḳarşu oturmaya ve bunlara arḳasın daḫı virmeye şāfi‘ ḳatında örtülü yirde oluncaḳ bunları **saḳla**maḳ lāzım degüldür zīrā dīvār māni‘ olur (Mİ, 8b/8)*

e. “düşünmek, göz önünde bulundurmak, aklına getirmek” (Doğan, 2011: 440; Özavşar, 2009: 348)

*Bir zemān baña mühlet virüñ bu işi ben **saḳla**yam. Zīrā endīşesüz bu işe ḳaden urmaḳ olmaz (MZ, 19a/9)*

*Evvelki sözüñi **saḳla** ki ṣoñraġı sözüñi yañılmayasın (KN, 127/7)*

f. “tutmak, yerine getirmek” (Özavşar, 2009: 348)

*Ammā sizden dilerem kim benüm vaṣıyyetüm **saḳla**yasız ve bilesiz kim yigrek gül göñül gülsitānında açılur (MZ, 7b/1)*

**sayuḫla- ~ sayuḳla-, ***sayuḳ+la- biçiminde türeyen sözcük “uykuda, bir hastalığın verdiği dalgınlık sırasında anlamsız, tutarsız sözler söylemek” (Gülensoy, 2007: 745) anlamına gelmektedir. DS’de sözcük “uykuya dalmaya, gözlerini kapamaya başlamak” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 15 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramı “yapma” bildiren geçişli eylem yapar

a. “uykuda, bir hastalığın verdiği dalgınlık sırasında anlamsız, tutarsız sözler söylemek”

*uyır olsa nā-geh **sayuḫla**r idi*

Süheyl-i yemen déyü yoḫlar idi (SNB, 76/8)

*Ve eger sayru **sayuḳla**ya ḫārüre ḳızıl ola ḳara rengine (KN, 146/2)*

selāmla-, selām+la- biçiminde türeyen sözcük “selam vermek, esenlemek” (TDK, 2011: 2061) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili “yapma” bildiren geçişli eylem yapar

a. “selam vermek, esenlemek”

*Bir gün ṣabāh şarābın içmege meşġul oldı. Leşker geldi, **selāmla**dı, gerü döndi (KN, 186/4)*

sikkele-, sikke+le- biçiminde türeyen sözcük “damgalatmak, mühürletmek” (TDK, 2011: 2109) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramı başka bir şeye kazandırma anlamında geçişli eylem yapar

a. “damgalamak, mühürlemek”

*... bilgil kim altunuñ gümişüñ mecmūʿı cinsine zekāt virmek gerekdür gerekse **sikkele**nmiş aḳça fulori olsun gerekse ḳab ḳacaḳ olsun (Mİ, 21b/29)*

sitāyişle-, sitāyiş+le- biçiminde türeyen sözcük “övmek” (Cin, 2012: 663) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişli eylem yapar

a. “övmek”

ne dérsem naḳḳāşlar anı işledi

*çü şāh gördi beni **sitāyişle**di (SNB, 42/11)*

siyle-, sidik+le- biçiminde türeyen sözcük “işemek” (Üstünova, 2003: 564) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramı ortaya, koyan, meydna getiren anlamında geçişli eylem yapar

a. “işemek”

*... bundan ṣoñra bilgil kim ṣu dökmek daḫı ter terlemek ve **siyle**mek ve gevdeden murdār cıḳmaḳ ḳan iriñ ve ṣaru ṣu gibi ābdesti ṣır (Mİ, 10a/26)*

soyla-, soy+la- biçiminde türeyen sözcük “izlemek, iz sürmek” (Gülensoy, 2007: 802) anlamına gelmektedir. TaS.’de sözcük “tahkik etmek, araştırmak, aslını aramak; soylu göstermek, ululamak, tazim etmek”; DS’de “izlemek, izsürmek; karşılamak; soyunu araştırmk” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 14 Mart 2016)

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişli eylem yapar

a. "tahkik etmek, araştırmak"

bir iş ola ol yaluñuz neylesün

*kimüñ ile ṭanışsa **soyla**sun (SNB, 168/13)*

ebūbekr evde degül diyü söyler

*resūlu'llah bu bekri anda **ṣoyla**r (KEMŞ-2a/14)*

söyle-, söz+le- biçiminde türeyen sözcük "düşündüğünü veya bildiğini sözle anlatmak, konuşmak" anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 863; Erdal, 1991: 445; Gülensoy, 2007. 809; TaS. 11 Mart 2016). KN'de *söyleyici* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişli eylem yapar

a. "düşündüğünü veya bildiğini sözle anlatmak, konuşmak"

gücüñ çün yéter yıḳma yapġıl göñül

*sözüñ çün geçer évme **söyle** añıl (SNB, 20/2)*

*ara yirde bir yehūdī **söyle**di*

nükte ḳıldı 'ömere gör ne didi (KY, 3a/71)

*Zīrek yol zaḥmetinden ṣordı ve geleciler ki dehşet giderür **söyle**di ve ṭatlu dil birle göñlin açtı (MZ, 37b/11)*

*Çoḳ bilici, az söyleyici ol. Eyle degül ki az bilesin, çoḳ **söyle**yesin (KN, 40/13)*

*... suyından dört vaḳiyye içseler ma'deyi ḫarāb éder, ziyān yürege érür, ġuṣṣa ve ḳayġu getürür ve bihūde sözler **söyle**dür (EM, 32b/9)*

*... zīrā yer yüzindeki ādem oġlanlarınuñ ḳamusı ve gökdeki firiştehlerüñ mecmū'ısın bir gezden bir def'ada **söyle**seler (Mİ, 3a/23)*

suçla-, suç+la- biçiminde türeyen sözcük "bir kimsensin herhangi bir suç işlediğini öne sürmek, itham etmek" (TDK, 2011: 2166) anlamına gelmektadir.

TaS.'de sözcük "suçlamak, suç isnat etmek" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 14 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği nesne/nitelik/kavramı başka bir şeye atfeden geçişli eylem yapar

a. "bir kimsensin herhangi bir suç işlediğini öne sürmek, itham etmek"

ḥaḳ çalabum luṭf işleye ḥabībine baġışalaya

*ol ki sevmezdi **suçla**ya ta biline celāleti (KEMŞ-18b/353)*

*Eger yér nebāt bitürmeye, yéri suçlu bilme. Ve eger ılduz dād vérmeye, ılduzı **şuçla**ma (KN, 12/8)*

sula-, su+la- biçiminde türeyen sözcük "(toprak, bitki vb. için) su vermek" (Gülensoy, 2007: 813) anlamına gelmektedir. DS'de sözcük "(yoğurt, bulama vb. için) sulandırmak" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 14 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramı başka bir şeye kazandırma bildiren geçişli eylem yapar

a. "su vermek"

ḳaralar geldi ṣu ṭolu ḳabları

***şula**yup yürirleridi her biri (GZ, 235b/1281)*

Ve ḫastayı sovuḳ yérlerde ki ṣovuḳ ṣuyıla ya gülābıla ṣulanmış ola yaturalar (EM, 49a/11)

tuzla-, tuz+la- biçiminde türeyen sözcük "tuza yatırmak veya üstüne tuz serpmek" (Gülensoy, 2007: 941) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramı başka bir şeye kazandırma bildiren geçişli eylem yapar[90]

a. "tuza yatırmak veya üstüne tuz serpmek"

*Ve **ṭuzla**nmış ḳurusı ṭa'ām iştihāsın getürür (EM, 11b/4)*

[90] Bu anlamlandırma için bk. (Hacıeminoğlu, 1992b: 221).

sürmele-, sürme+le- biçiminde türeyen sözcük "sürme çekmek" (Demirci ve Korkmaz, 2008: 387) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramı başka bir şeye kazandırma anlamında geçişli eylem yapar

a. "sürme çekmek"

yūsufuñ başını yur öper ḳuçar

*gözlerini **sürme**ler mā-verd saçar (YZ, 4/53)*

ṭaġla- ~ daġla-, ṭaġ+la- biçiminde türeyen sözcük "kızgın demirle damga vurmak" anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 469; Bilgen, 1989: 92; Gülensoy, 2007: 260). EM'de de *daġlaġu* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Tabanın bildirdiği kavramı başka bir şey kazandırma ifade eden geçişli eylem yapar

a. "kızgın demirle damga vurmak, yaralamak"

eger güldi gül ṣoñra ḳan aġladı

*ve eger ötdi bülbül diken **ṭaġla**dı (SNB, 178/10)*

ḫışm idüp hörkül didi baġlañ bunı

*çoḳ demür kızduruban **ṭaġla**ñ bunı (GZ, 248a/1625)*

*Tengri haḳḳın virmeyince alnuñ **taġla**yacaḳlardur (MZ, 18b/9)*

*... bir néçeler anı tizkereyile keserler arıdurlar ve bir néçeler demür **daġla**ġuyıla **daġla**rlar (EM, 26b/5)*

b. "(met.) yaralamak"

divār naḳşına göñlüñi baġladuñ

*yüregüñi 'ışḳ odıla **ṭaġla**duñ (SNB, 37/13)*

'āşıḳ oldı göñlin añа baġladı

*'ışḳ odıyla cigerini **ṭaġla**dı (KY, 9a/316)*

bir ṭoyınca baḳayım aġlayayım

ḥasret odıyla cānum ***daġla****yayım (YZ, 73/1085)*

ḳamusınuñ ḳavmleri aġladılar

yandılar yüreklerin ***ṭaġla****dılar (GZ, 250a/1678)*

... anuñ firāḳıyla göñlüm ***ṭaġla****dılar (MZ, 42a/10)*

tamāmla-, tamām+la- biçiminde türeyen sözcük "eksiksiz, tamam duruma getirmek, bütünlemek; bitirmek" (TDK, 2011: 2257) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği niteliği "yapma" bildiren geçişli eylem yapar
   a. "bitirmek"

tamām alasın ***tamāmla****yasın*

elümüze ḳızı ṣımarlayasın (SNB, 210/9)

... andan ṣonra ḳacan namāzı ***tamāmla****sañ selām virmedin ṭurup bir namāz daḫı ḳılsañ niyyet ḳılup elüñ ḳaldurup allāhū ekber dimedin revādur gerekse farżı* ***tamāmla*** *nāfileye niyyet it gerekse nāfileyi* ***tamāmla*** *farża niyyet it (Mİ, 16a/19-20)*

ṭañla-, ṭañ+la- biçiminde türeyen sözcük "şaşmak, şaşırmak" anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 521; Gülensoy, 2007: 857). Clauson bu temel anlamdan sözcüğün anlamının genişleyerek "(bir şeyi) büyüleyici bulmak, beğenmek; seçmek, daha çok beğenmek" geçişli eylem olarak da kullanıldığını söylemiş ve Osm.'da "ayırt etmek/ortaya çıkarmak, seçmek" anlamlarına da geldiğini belirtmiştir (1972: 521). TaS.'de "dañlamak (tañlamak): 1. taaccüp etmek, şaşmak, garip bulmak; 2. şaşırtmak"; DS'de "tanlamak: 1. [tamışa etmek] kınamak, ayıplamak; 2. aldatmak; 3. güç durumda olduğunu anlamak, aklı başına gelmek; 4. şaşırmak" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 11 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili "olma" bildiren geçişsiz eylem yapar
   a. "şaşırmak, şaşırmak"

Süheyl-i yemen bu sırrı ***ṭañla****dı*

Dédi kim atam bunda ne añladı (SNB, 32/7)

*ya'ḳūb incüyi görüben ṭaña**la**dı*

yūsufuñ taḥḳīḳin andan añladı (KY, 44a/1737)

*söyleye dürlü lisān ṭaña**la**yasın*

toġrulıġumı benüm añlayasın (YZ, 38/556)

sen ḥazer ḳıl anı ġayri ṣanma

*iki yüz er ḳırduġını **taña**la**ma** (GZ, 273b/2383)*

*Her kim işüñ evvelin añlamaya, ṣoñın **ṭaña**la**r** olur (MZ, 28b/13)*

taṣdīḳle-, taṣdīḳ+le- biçiminde türeyen sözcük "onaylamak" (TDK, 2011: 2275) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramı "yapma" bildiren geçişli eylem yapar
a. "onaylamak"

ḥükmi yéter ne dilerse işler ol

*sözümi **taṣdīḳle**sün ḳılsun ḳabūl (YZ, 82/1252)*

teferrücle-, teferrüc+le- biçiminde türeyen sözcük "gezinmek, gezip dolaşmak" (Cin, 2012: 684) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişsiz eylem yapar
a. "gezinmek, gezip dolaşmak"

cühūduñ bular geldügin bildiler

***teferrücle**yü ḳarşu hep geldiler (SNB, 203/3)*

tekellüfle-, tekellüf+le- biçiminde türeyen sözcük "özen göstermek, kıymet vermek" anlamına gelmektedir. SNB'da sözcük *ulular çü yédiler ü içdiler // tekellüf ṭarīḳınca söz açdılar (352/11)* beytinde "gösteriş, özenti, yapmacık" anlamında ve *tekellüf ara yérde key şūm olur // anı gözeden kişi meyşūm olur (116/9)* beytinde

“zahmet veren bir iş görme, güçlüğe katlanma” (TDK, 2011: 2303) anlamında tanıklanmaktadır.

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili “yapma” bildiren geçişli eylem yapar

a. “yapmacık davranmak, ”

gele ḳatuña ol ki faġfūr-ı çīn

anuñ atasıdur otura için

ne kim sözi olur ise söyleye

***tekellüfle**ye belki hem ṭoylaya (SNB, 106/2-3)*

terāzūla-, terāzū+la- biçiminde türeyen sözcük “ölçmek” (Cin, 2012: 685) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramı “ölçü” olarak kullanma bildiren geçişli eylem yapar

a. “ölçmek”

ki ma‘nīyi fehm éde sözi bile

***terāzūla**yup lafẓ düzibile (SNB, 354/5)*

terle- ~ derle-, ter+le- biçiminde türeyen sözcük “ter çıkarmak, ter dökmek” anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 548; Bilgen, 1989: 95; Erdal, 1991: 448; Gülensoy, 2007: 885). TaS.’de sözcük *derlemek* varyantından kaydedilmiştir (TDK, 13 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramı ortaya koyan, meydna getiren anlamında geçişsiz eylem yapar[91]

a. “ter çıkarmak, ter dökmek”

*görür döşegin ışladu **derle**miş*

ḳamu gövde ditrer nite kim ḳamış (SNB, 60/2)

[91] Bu anlamlandırma için bk. (Hacıeminoğlu, 1992b: 219).

Eger biregü çoḳ ***derle****se ḳuru gül ve mersīn yapraġı ve māzū her birinden berāber ayru ayru dögeler (EM, 60a/7)*

... bundan ṣoñra bilgil kim ṣu dökmek daḫı ter ***terle****mek ve siylemek ve gevdeden murdār cıḳmaḳ ḳan iriñ ve ṣaru ṣu gibi ābdesti ṣır (Mİ, 10a/26)*

tīmārla-, tīmār+la- biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "çocuğa veya hastaya ihtimam göstermek; yarayı pansuman etmek" (TDK, 12 Mart 2016) anlamında kaydedilmiştir. SNB'da eylem tabanı *tīmār étdürüben çü sağ oldılar // şeh eydür benüm göñlüm eyle diler (187/9)* beytinde *ét-* eylemiyle birlikte benzer anlamda kullanılmıştır.

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili "yapma" bildiren geçişli eylem yapar

a. "çocuğa veya hastaya ihtimam göstermek"

dört yıl anı besledi ***tīmārla****yu*

vérdi bir gün ya'ḳūba ısmarlayu (YZ, 78/1154)

b. "yarayı pansuman etmek"

buyurdı ***tīmārla****dılar yarasın*

dédi eyleyem işinüñ çāresin (SNB, 304/4)

c. "düzenlemek, tertiplemek"

meger bir gün ulu suya varıcaḳ

ṭonuñı ol arada çıḳarıcaḳ

(...)

çü şāhuñ ṭonın ḳulı ***tīmārla****dı*

süheyl ol ḳula dédi ṣımarladı (SNB, 33/10)

tāzele-, tāze+le- biçiminde türeyen sözcük "yenisiyle veya tazesiyle değiştirmek" anlamına gelmektedir (TDK, 2011: 2292).

1. Tabanın bildirdiği niteliği başka bir şeye kazandırma anlamında geçişli eylem yapar

a. "yenilemek"

emr ḳıldı şehrleri bizedi

*yūsufuñ göñli cemāli **tāzele**ndi (KY, 46a/1821)*

rum ilinden şam iline dek çeri

geldi yıġıldı ḳamunuñ leşkeri

***tāzele**ndi dir kāfirüñ leşkeri*

birbirisinden bahādur her biri (GZ, 260a/1977)

ṭoyla-, ṭoy+la- biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "ziyafet vermek, yedirip içirmek, ağırlamak" anlamında kaydedimiştir (TDK, 11 Mart 2016). Erdal sözcüğe "büyük bir insan topluluğunu oluşturmak" anlamında yer vermiştir (1991: 448).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili "yapma" bildiren geçişli eylem yapar

a. "ziyafet vermek, yedirip içirmek, ağırlamak"

*işitdüñ süleymānı ol **ṭoyla**dı*

anuñ ile ḳaç dürlü baḥs eyledi (SNB, 8/9)

ḳaṣidi ḳonduruban virdi otaḳ

*anı **ṭoyla**maḳ içün ḳıldı yaraḳ (KY, 9b/343)*

iblīs anda kör ola çoḳ aġlaya

*ḳulların ḥaḳ raḥmetle **ṭoyla**ya (YZ, 35/519)*

'alī aṣḥabına ziyāfet eyledi

*ġāzīlerüñ ḳamusını **ṭoyla**dı (GZ, 284a/2688)*

ulula-, ulu+la- biçiminde türeyen sözcük "ulu tutmak, ulu saymak; saygı göstermek, ağırlamak" anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 140; Erdal, 1991: 449; Gülensoy, 2007: 965). TaS.'de sözcük "saygı göstermek, tazim, tevkir etmek; üstün

kılmak, tafdil etmek; taltif etmek, aziz kılmak" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 12 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili "yapma" bildiren geçişli eylem yapar
a. "taltif etmek, aziz kılmak"

lā-büdd anı çün varasız dileyü

vére buġday ḳamuñuz ***ulula****yu (KY, 64/949)*

... bundan añlaġıl kim bir pādişāh elsiz ayaḳsız gözsiz ḳulaḳsız tuḥfe ileden ya cānsız gevde ileden armaġan iklīmleri ve ḳulları coḳ pādişāhı ***ulula****mış aġırlamış ola (Mİ, 12b/37)*

urla-, ur 'yansıma' "taş yapının yıkılırken çıkardığı gürültü"+la- biçiminde türeyen sözcük "gürültü çıkarmak/yapmak" anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişsiz yansıma eylemi yapar
a. "gürültü çıkarmak/yapmak"

ḳamusı ṣandılar kim ṣur ***urla****dı*

gidüp 'aḳlı yürekleri yırladı (GZ, 231a/1135)

uykula- Gülensoy sözcüğün "< *uyu-[→uyku < udı-]+-k+la-*" biçiminde etimolojisini yapmış ve "olduğu yerde hafif uykuya dalmak" anlamını vermiştir (2017: 980).

1. Tabanın bildirdiği kavramı "gerçekleştirme, yapma" bildiren geçişsiz eylem yapar
a. "olduğu yerde hafif uykuya dalmak"

üç yüz altmış ṭamaruñ ***uyḳula****dı*

gidüp kārvān yüküñ yābanda ḳaldı (RN-49a/504)

yağmala-, yağma+la- biçiminde türeyen sözcük "yağma etmek" (TDK, 2011: 2502) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavram “gerçekleştirme, yapma” bildiren geçişli eylem yapar

a. “yağma etmek”

oloḳdem cümle mālın ***yaġmala****tdı*

bu dünye cīfesin ardına atdı (RN-39a/395)

‘Alemin sancaḳın alup çerisin ***yaġmala****dum (KN, 116/11)*

yaraḫla- ~ yaraḳla-, yaraḳ+la- biçiminde türeyen sözcük “hazırlamak” (Clauson, 1972: 965) anlamına gelmektedir. TaS.’de sözcük “hazırlamak, teçhiz etmek, silahlandırmak” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 13 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili “yapma” bildiren geçişli eylem yapar

a. “hazırlamak, teçhiz etmek”

gérü düzdiler süci vü nuḳl ü cām

yaraḫla*dılar dürlü dürlü ṭa‘ām (SNB, 127/7)*

Ata ana ve ḫısm ḳavm sevinür, bişik taḫtın ***yaraḳla****yub, yini geysiler eyleyüb dürlü şāzī birle anuñ ḳulluġına bil bağlarlar (MZ, 10a/1)*

... biri daḫı mü‘ezzin hayye ‘alā el-felāḥ diyicek durup namāz ḳılmaġa ***yaraḳla****nmaḳdur (Mİ, 12b/5)*

yarala-, yara+la- biçiminde türeyen sözcük “silâh gibi bir araçla yara açmak; (met.) gücendirmek, incitmek, kırmak” anlamlarına gelmektedir (Gülensoy, 2007: 1070).

1. Tabanın bildirdiği kavramı başka bir şeye kazandırma bildiren geçişli eylem yapar

a. “silâh gibi bir araçla yara açmak”

‘ışḳı bıçaḫ çıḳardı bağrumı bir kezin

yarala*dı nédeyim urmasvanın yama (SNB, 107/13)*

yaşşıla-, yassı+la- biçiminde türeyen sözcük "düzleştirmek, düz duruma getirmek" (Clauson, 1972: 975) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği niteliği başka bir şeye kazandırma anlamında geçişli eylem yapar

a. "düzleştirmek, düz duruma getirmek"

*Ecel çenberi boynına geçüb duzāḳ altında **yaşşıla**ndı (MZ, 49a/7)*

yayla-, Gülensoy sözcüğün "< *yay [*yaz]+la-*" biçiminde etimolojisini yapmış ve "yazın yaylada oturmak; yaz mevsimini geçirmek" anlamına geldiğini söylemiştir (Gülensoy, 2007: 1098). TaS.'de sözcük "yaylamak, (yazlamak): 1. yaylada yaz mevsimini geçirmek, 2. iyi bir yerde vakit geçirmek; 3. bahar olmak" varyant ve anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 14 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği süreyi/süreye "geçirmek/ulaşmak" anlamında geçişsiz eylem yapar[92]

a. "yaz mevsimini geçirmek"

ki her kim geldise bildügin işler

*kimi **yayla**r u kimi anda **kışla**r (RN-22b/217)*

yimle-, yem+le- biçiminde türeyen sözcük "hayvana yem vermek, beslemek" (Gülensoy, 2007: 1118) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilgili geçişli eylem yapar

a. "hayvana yem vermek, beslemek"

*... eger yıluñ yarısın yabanda otlayup yarısın evde **yimle**ye zekāt farż olmaz (Mİ, 22a/8)*

yégle-, yég+le- biçiminde türeyen sözcük "(birini/diğerini başka bir şeyden/kimseden) iyi görmek, üstün tutmak" anlamına gelmektedir (Erdal, 1991: 451; Gülensoy, 2007: 1109). TaS.'de "yağlemek (yiğlemek): üstün tutmak, tafdil etmek, tercih etmek"; DS'de "yeğlemek (I): hızlanmak, ivmek; yeğlemek (II): kışkırtmak" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 12 Mart 2016)

[92] Bu anlamlandırma için bk. (Hacıeminoğlu, 1992b: 221)

1. Tabanın bildirdiği niteliği başka bir şey kazandırma anlamında geçişli eylem yapar

a. "(birini/diğerini başka bir şeyden/kimseden) iyi görmek, üstün tutmak"

yūsuf eydür ben sizi aġırlayu

*buġday vérdüm ḳamu ḫalḳdan **yégle**yü (YZ, 77/1149)*

*Yād kişileri anlardan **yigle**meñ ki sınanmış dīv yigdür sınanmamış ādemden (MZ, 8a/9)*

yiyle-, (yıd >>) yiy+le- biçiminde türeyen sözcük "(bir şeyi) koklamak" anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 890; Bilgen, 1989: 93; Erdal, 1991: 451). TaS.'de sözcük "yiylemek, (yıylamak, yiyilemek, yilemek): koklamak" biçiminde kaydedilmiştir (TDK, 14 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişli eylem yapar

a. "kokusunu duymak için bir şeyi burnuna yaklaştırmak, koku almak"

sen ü ben esen uġur eyleyeyim

*ḳuçayım boynuñı **yiyle**yeyim (SNB, 360/7)*

*Ve müşk ve 'anber ve lāden **yıyla**maḳ ve çörek otın ḳurıdup eski gök béz içine ḳoyup **yıyla**maḳ daḫı eyidür (EM, 46a/15; 46b/1)*

*Ve gevdenüñ béş ḥissi ki vardur, éşitmek ve görmek ve **yiyle**mek ve daṭmaḳ ve duṭmaḳdur heyülādan dérilür (KN, 191/15)*

yoḫla- ~ yoḳla-, yoḳ+la- biçiminde türeyen sözcük "el ile dokunarak incelemek; bakmak, gözden geçirmek, kontrol etmek; durum, bilgi, niyet vb.'yi anlamaya çalışmak; ziyaret veya sağlığını sormak amacıyla birine gitmek; ara sıra etkisini göstermek; aramak, araştırmak" anlamlarına gelmetedir (Clauson, 1972: 902; Gülensoy, 2007: 1153-1154).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişli eylem yapar

a. "kontrol etmek, gözden geçirmek"

uyır olsa nā-geh sayuḫlar idi

*Süheyl-i yemen déyü **yoḫla**r idi (SNB, 76/8)*

*çün yūsufı **yoḳla**dılar devede*

ḳaçmış ol ḳul dé<di>ler feryād éde (YZ, 16/238)

yumurla-, yumur+la- biçiminde türenyen sözcük "yumru yapmak, toplamak" (Gülensoy, 2007: 1177) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili "yapma" bildiren geçişli eylem yapar

a. "yumru yapmak, toplamak"

*Ve bézi **yumurla**yup oda ḳızdurup yāfūḫı üzerine gāh gāh ḳomaḳ eyüdür (EM, 46a/12)*

yumurdla- ~ yumurtla-, yumurta+la- biçiminde türeyen sözcük "(tavuk, kuş, balık vb.) yumurta yapmak" (Gülensoy, 2007: 1178) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramı meydana getirme, ortaya çıkarma bildiren geçişli eylem yapar

a. "yumurta yapmak, yumurta çıkarmak"

*Ol tavuḳ **yumurdla**duḳça bir sıçan anı oġurlarıdı (MZ, 49a/2)*

***Yumurtla**maduḳ tavuḳ etin yémek iñen laṭīfdür, 'aḳl tīz éder (EM, 3a/10)*

yükle-, yük+le- biçiminde türeyen sözcük "bir şeyi başka bir şeye sarmak" anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 912; Bilgen, 1989: 93; Erdal, 1991: 453). Clauson sözcüğün bazı çağdaş lehçelerde"yük taşımak (to carry a burden); bebek beklemek (to be pregnant)" anlamlarında da kullanıldığını söylemiştir (1972: 912).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişli eylem yapar

a. "bir şeyi başka bir şeye sarmak"

cihānuñ içinde çevüklenmegil

*belā ṭartuban ġuṣṣa **yükle**nmegil (SNB, 281/3)*

yükile yaġ (u) kāş (u) biz aldılar

*her birini deveye **yükle**diler (KY, 30b/1189)*

b. “(met.) düşmek, çekmek”

*ḳayġuya **yükle**ndügümi söylegil*

derdümi ḳamu añа şerh eylegil (YZ, 84/1247)

zaḫımla-, zaḫm+la- biçiminde türeyen sözcük “yaralamak” (Cin, 2012: 735) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramı başka bir şeye kazandırma bildiren geçişli eylem yapar

a. “yaralamak”

*süheyli **zaḫımla**dılar ṭutdılar*

elin baġlayup aldılar gitdiler (SNB, 323/2)

2.3.15. {+lAn-}

ET.’de bulunan ve geçişsiz eylemler türeten bir ektir (Bilgen, 1989: 95). Addan eylem türetim eki {+lA-} ve {-n-} çatı ekinin kaynaşmasıyla meydana gelmiştir (Erdal, 1991: 509). DLT’de çok sayıda türevi bulunan ekin işlevi hakkında Kaşgarlı Mahmut farklı yerlerde şu bilgileri vermiştir:

> Birincisi kendini adlandırılanlardan sayma, onların kılığına girme anlamıdır. Örnek: **er kıfça.klandı; er ugraklandı** “Kıpçak ve Uğrak kılığına girdi.”
>
> Diğer şekil, adlandırılanların maliki veya sahibi olmak anlamıdır. Örnek: **er kısraklandı** “adam kısrak sahibi oldu”; **er yarmaklandı** “adam para sahibi oldu.”
>
> Üçüncü şekil, dörtlü bir isimden fiil olmaktır. Örnek: **anıñ kö.zi çelpeklendi** “onun gözü çapaklandı”; **anıñ kö.zi kirpüklendi** “onun gözünde kötü kıl bitti.”
>
> Dördüncü şekil kendi başına olmasıdır. Örnek **ter burçaklandı** “ter boncuk boncuk oldu.”; **yılan çokmaklandı** “yılan çöreklendi”

(…)

Birincisi, bir şeyin onunla birlikte veya yanında olması manasıdır. Örnek: **er tayaklandı** "dam değnek sahibi oldu." Süt kayaklandı "süt kaymaklandı."

İkincisi, nesnenin, söylenenden sayılması anlamıdır. Örne: **er atıg kı.zlandı** "adam atı pahalı saydı."; **ol anı kīzlandı** "o, cariyeyi kızlardan saydı."

Üçüncüsü, fâili belirtilmemiş bir fiil olmasıdır. Örnek: **tawa.r çu.glandı** "mal bohçalandı."; **bö.z çıglandı** "kumaş vb. arşınlandı."

Dördüncüsü, adlandırılan şeye benzeme anlamında olmasıdır. Ör: **er tayuklandı** "adam zarif kılığına girdi." vb.

İki tür daha. Bunları (yukardakilere) kıyas yoluyla söylemek mümkündür. Bunlardan biri, konuşanın, söylenen şeyle beraber olması, ona sahip ve malik olmasıdır. Örnek: **tāg tı.tlandı** "dağ, çam ağacıyla birlikte oldu"; **er kāplandı** "adam kap sahibi ve maliki oldu."

Diğeri nesnenin adlandırılan şeylerden sayılması anlamında olmasıdır. Örnek: **ol nēñni kı.zlandı** "o, nesneyi pahalı saydı." (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 315-316, 432).

Erdal bu bilgiler doğrultusunda {+lAn-} ekinin işlevlerini şu şekilde sıralamıştır:

Fâil ad tabanın maliki/sahibi olur.
Fâil doğal olarak ad tabanını meydana getirir, o ile olan, onunla kaplanmış vb.
Fâil kendini ad tabanının bildirdiği şeyden sayar/kabul eder, ad tabanının kılığına girmiş olarak ya da ad tabanına benzemek kaydıyla.
Ad tabanı tarafından işaret edilen ulama mensup olan eylemin nesnesini fâil söylenenden sayar (1991: 517).

EAT.'si ile ilgili çalışmalarda da ekin {+lA-} ekinin {-n-} çatı ekiyle genişlemesi sonucu oluştuğu ve {+lA-}'lı kullanımları bulunmayan adlara eklenerek geçişsiz eylemler türettiği vurgulanmıştır (Gülsevin, 1997: 121; Şahin, 2009: 78). DLT'te aktarılan bilgiler doğrultusunda söz konusu ekin geçişli eylemler de türettiği söylenebilir.

2.3.15.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

‘arlan-, ‘ar+lan- biçiminde türeyen sözcük “utanmak” (TDK, 2011: 154) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavrama/kavramı sahip olma/kazanma anlamında geçişsiz soyut eylem yapar

a. “utanma”

seyyid öñinde ṭururlar zārlanup

*bu nişāndan zinhār dėyü **‘ārlan**up (YZ, 54/807)*

*Kendü işüñi yig bil ayruḳ kişi işinden. Kāhallıḳdan ‘**ārlan** ki ḳāhallıḳ bed-baḫtlik şakirdidür (KN, 81/12)*

atlan-, at+lan- biçiminde türeyen sözcüğün Clauson “-e karşı yürümek, yola çıkmak” ve “uzun adımlarla yürüme (to stride)” vb. anlamına geldiğini söylemiştir (1972: 58). Tietze, “ata binmek” anlamını vererek {+lAn-} ile türetiğini belirtmiştir (2002: 223). Gülensoy aynı anlamı vererek **at+la-n-* biçiminde etimolojisi yapmıştır (2007: 88). TaS.’de de sözcük “ata binmek” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 19 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavrama sahip olma anlamında geçişli[93] eylem yapar

a. “ata binmek”

eger oynayup nerd ü dilesi dāv

*ve ger **atlan**up at u avlasa av (SNB, 306/9)*

*leşker ḫaşem ḳamusı **atlan**dılar*

aldılar ol ḳāfileyi döndiler (YZ, 77/1141)

ayaklan-, ayak+lan- biçiminde türeyen sözcük “ayaklara sahip olmak; (bir kişinin kendi) ayakları üzerinde durmak, hareket etmek” anlamına gelmektedir

[93] Erdal {+lAn-} geçişsiz eylemler türettiğini belirterek sadece *yat yatlanguçı* ifadesinde iç nesne (internal) olarak tanıkladığını söylemiştir (1991: 519).

(Clauson, 1972: 49; Tietze, 2002: 234; Gülensoy, 2007: 92). TaS.'de sözcük "ayak ile çiğnenmek; ayağa kalkmak"; DS'de ise "çocuk yürümeye başlamak, büyüme, canlanmak; hayvan yavruları yürümeye başlamak" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 19 Mart 2016). Sözcüğün çeşitli anlamlarda *ayakla-* 'ayak vurmak; ayakaltına almak; ayağa kaldırmak" vb. biçimi de bulunmaktadır (Clauson, 1972: 49; Tietze, 2002: 234). TaS.'de de *ayakla-* 'çiğnenmek, ayakaltına almak' anlamında kaydedilmiştir.

1. Tabanın bildirdiği kavrama/kavramı sahip olma/kazanma bildiren geçişsiz eylem yapar
   a. "ayağa kalkmak"

şi'r oḳıdı ögdi biraz la'in

ya'ni kim ***ayaklan****durur anı hemin (GZ, 221a/817)*

azıḫlan, azuḳ+lan- biçiminde türeyen sözcük "tedarik etmek, yolculuk için yiyecek almak" (Clauson, 1972: 284; Bilgen, 1989: 96) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavrama sahip olma anlamında geçişsiz eylem yapar
   a. "yolculuk için yiyecek almak"

azıḫlan*dılar u yola girdiler*

gehī yéldiler gāh yügürdiler (SNB, 318/11)

beglen-, beg+len- biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "bey olmak; beylik elde etmek; beylik taslamak" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 19 Mart 2016). Tietze, sözcüğün "beylik taslamak" anlamını vererek {+lAn-} eki ile türediğini söylemiştir (2002: 305).

1. Kendini tabanın bildirdiği kavramdan sayma/farz etme anlamında geçişsiz eylem yapar
   a. "bey olmak, (kendini) bey olarak görmek/saymak, beylik taslamak"

ġarīb ādemem hīç ***beglen****medüm*

bu şārda bir iki yıl eglenmedüm (SNB, 113/4)

buġday alur ol daḫı yér diñlenür

bu kez yūsuf anuñ üzre ***beglen****ür (YZ, 57/85)*

buñlan-, buñ+lan- biçiminde türeyen sözcük TaS.'de sadece YZ'dan tanıklanarak "bunalmak" (TDK, 19 Mart 2016) anlamında kaydedilmiştir. Sözcüğe Tietze, DS'den aktarımla "doğumu yakın olan kadın hastalanmak" (Tietze, 2002: 396; TDK, 19 Mart 2016) anlamında yer vermiştir.

1. Tabanın bildirdiği kavrama sahip olma anlamında geçişsiz soyut eylem yapar
a. "bunalmak"

gökden yaġmur yaġmaya ḫalḳ ***buñlan****a*

yédi yıldan ṣoñra ḫalāyıḳ diñlene (YZ, 49/731)

cānlan-, cān+lan- biçiminde türeyen sözcük "can kazanmak, hayat bulmak, canlı duruma gelmek, dirilmek" anlamına gelmektedir (Ayverdi, 2010: 184).

1. Tabanın bildirdiği kavrama sahip olma anlamında geçişsiz eylem yapar
a. "can kazanmak, hayat bulmak, canlı duruma gelmek, dirilmek"

Murād ol gemiye giden ḳuldan, ana ḳarnındaġı oġlandur kim evvel yaradıldı nuṭfeden. Andan ḳana döndi (...) tā añа degin ki temām ṣūret duta andan ***cānlan****a (MZ, 9b/12)*

çavlan-, çav+lan- biçiminde türeyen sözcük "ünlü/ünü yayılmış olma" anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 397). TaS.'de "çavlanmak (cavlanmak, çağlanmak): ün almak, şöhret kazanmak, yayılmak" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 19 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavrama/kavramı sahip olma/kazanma bildiren geçişsiz eylem yapar
a. "ün almak, şöhret kazanmak, yayılmak"

bahādurlıġa ***çavlan****updı adı*

ṭamaġına siñmişdi çalış dadı (SNB, 346/5)

çevüklen-, çevük+len- biçiminde türeyen sözcük TaS.'de sadece SNB'dan tanıklanarak "acele etmek, titiz davranmak" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 19 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişsiz eylem yapar

a. "acele etmek"

*cihānuñ içinde **çevüklen**megil*

belā ṭartuban ġuṣṣa yüklenmegil (SNB, 281/3)

çirklen-, çirk+len- biçiminde türeyen sözcük "kirlenmek" (Canpolat ve Önler, 2007: 121) anlamına gelmektedir. EM'de *çirk* 'kir, pislik' *(...) bir ḳaç gez anuñla başı yusalar başda olan kepegi ve çirki giderür (14a/12)* ifadesinde tanıklanmaktadır.

1. Tabanın bildirdiği kavramın "olması, kaplanması" anlamında geçişsiz eylem yapar

a. "kirlenmek"

*deñiz köpügi ıssıdur (...) sirkeyile urıcaḳ ve dişler dibleri **çirklen**se aġardur ve arıdur16a/13)*

çüftlen-, çüft+len- biçiminde türeyen sözcük TaS.'de 15. yy'a ait tek metinden "evlenmek, eş olarak almak" (TDK, 19 Mart 2016) anlamında kaydedilmiştir (TDK, 19 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişli eylem yapar

a. "evlenmek, eş olarak almak"

***çüftlen** anı taṅrınuñ ṭut buyuruġın*

ḳudreti var gidere ḳarılıġın (YZ, 61/904)

degirmilen-, degirmi+len- biçiminde türeyen sözcük "yuvarlaklaşmak" (Canpolat ve Önler, 2007. 122) anlamına gelmektedir. Sözcüğün ET.'de *tegirmile-*

‘yuvarlaklaştırmak, etrafını çevrelemek’ biçimi bulunmaktadır (Caferoğlu, 1968: 231; Clauson, 1972: 487).

1. Tabanın bildirdiği niteliğe dönme bildiren geçişsiz eylem yapar

a. “yuvarlaklaşmak, yuvarlak biçim almak”

... andan günden güne büyür ve ḳatılıġı artar ve rengi ḳaramtuḳ olur ve ***degirmilen****ür ve eli üstine ḳoyıcaḳ azacuḳ issi olur (EM, 55b/1)*

dilkülen-, dilkü+len- biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “yaltaklanmak, tabasbus etmek” (TDK, 19 Mart 2016) anlamında yer almaktadır. Bu anlamıyla ek sözcüğe “… gibi olma” anlamı yüklemiştir.

1. Tabanın bildirdiği kavrama/kavramı sahip olma/ele geçirme bildiren geçişsiz eylem yapar

a. “tilki avlamak, tilki yakalamak” (Doğan, 2011: 336)

Çün kişiye düşmen olasın ve ol düşmene ġālib olasın; anı ḫalḳ gözine ḥaḳīr ve ‘āciz gösterme ki anı ḫor göstermekde sāña hīç faḫr olmaya ki ***dilkülen****üp faḫr éden bigi olasın, arslan öldürmiş gibi olmayasın (KN, 114/15)*

ġayretlen-, ġayret+len- biçiminde türeyen sözcük “çalışma isteği duymak veya çalışma isteği artmak” (TDK, 2011: 907) anlamına gelmektedir.

1.Tabanın bildirdiği kavrama/kavramı sahip olma/kazanma anlamında geçişsiz soyut eylem yapar

a. “çalışma isteği duymak veya çalışma isteği artmak”

... eger başı daḫı üşürse taḳyasın ya dülbendin geymek yigdür ıssı ve ṣovuḳ gecüp ḫasta olmaḳdan ilden ***ġayretlen****üp gendüzine renc getürmege sebeb olmaya (Mİ, 26b/25)*

evlen-, Clauson sözcüğün bir kez tanıkladığı *evle*-‘bir evde yaşamak (to live in a house); (to marry) izdivaç etmek’ eyleminin dönüşlü biçimi olduğunu belirterek “nikahlanmak/izdivaç etmek (to get married)” anlamına geldiğini söylemiştir (1972: 10-11). Erdal *evle*- sözcüğünü {+lA-} türevleri içerisinde ele alarak “baş göz etmek (to furnish (one’s relatives) with dwellings, marry them off) anlamına gelen bir

hapaks sözcük olduğunu söylemiştir (1991: 436). Tietze, sözcüğün "izdivaç etmek" anlamına geldiğini ifade ederek bir şey olmak ya da bir şeye sahip olmak anlamı veren {+lAn-} eki ile türediğini söylemiştir. Araştırmacı EAT.'de sözcüğün geçişli eylem olarak da tanıklandığını belirtmiştir (2002: 755). Clauson'un belirttiği *evle-* sözcüğü Tietze'de de "(erkek hakkında) evlenmek" anlamında geçişli eylem olarak *her géce bir ḳız oġlan évlerdi* ifadesinde tanıklanmıştır (2002: 754). TaS.'de ise *evlen-* sözcüğü *anın erin gazāya veribidi tā kim şehit oldu ve ol avratı Davut evlendi* ifadesinden tanıklanarak geçişli olarak "eş olarak almak, zevce ittihaz etmek" anlamına geldiği belirtilmiştir (TDK, 19 Mart 2016). Sözcüğün {+lA-}'lı türevi bulunmasına rağmen {+lA-} ve {-n-} eklerinin kaynaşarak benzer anlamı ifade etmesinden ötürü ve {+lAn-}'lı türevin daha sık kullanılmasından dolayı sözcük {+lAn-} türevleri içerisinde ele alınmalıdır.

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişli/geçişsiz eylem yapar
a. "izdivaç etmek"

*eytdi ḳardaş **evlen**düñ mi eyt yine*

oġluñ ḳızuñ oldı mı adları ne (YZ, 75/1118)

*işitdüm kim bir yigit **evlen**ürdi (MZ, 38b/13)*

*... ḳaçan bir kişi çoḳ ve eyü yiyecek yise nefsi ḳuvvetlenür **evlen**mek ister pes eyü yimek ve **evlen**mek çoḳ māl olmayınca olmaz (Mİ, 34a/3-4)*

ġuṣṣalan-, ġuṣṣa+lan- biçiminde türeyen sözcük "kederlenmek, gama kapılmak" (Doğan, 2011: 360) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavrama sahip olma anlamında geçişsiz soyut eylem yapar
a. "kederlenmek, gama kapılmak"

*Arslan 'aẓīm **ġuṣṣalan**dı eyitdi (MZ, 57a/9)*

*Mütevekkile ḫaber oldı, çoḳ aġladı, çoḳ **ġuṣṣalan**dı (KN, 25/8)*

*Ve a'rāż-ı nefsāniyyeden ki **ġuṣṣalan**maḳ ve ḳayġulanmaḳdur, saḳına (EM, 57b/5)*

… riyā ḳarşu göñli bulanduḳca bu nesne-y-ile ögütleye tā kim ***ġuṣṣalan****up göñli ṭaġılup ḥaḳ ta'ālā ḳullığında taḳṣīrlıḳ itmeye (Mİ, 35b/20)*

ḫūlan-, ḫū+lan- biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "huy edinmek, âdet edinmek" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 19 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavrama sahip olma anlamında geçişli[94] eylem yapar
a. "huy edinmek/sahibi olmak/kazanmak"

Şek degüldür kim arslan dīn ṭonı ve ḳanā'at ḥüllesi birle bezenüb dürür ve rūzigār ile kişinüñ ḫuyı ayruḳsır ve her vaḳt bir dürlü ḫū ***ḫūlan****ur (MZ, 53a/8)*

irinlen-, irin+len- biçiminde türeyen sözcük "yarada irin oluşmak, iltihaplaşmak, cerahatlenmek" (TDK, 2011: 1204) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramın kendiliğinden "olması/oluşması" anlamında geçişsiz eylem yapar
a. "yarada irin oluşmak, iltihaplaşmak, cerahatlenmek"

Zernīḫ ki pārsice zerne daḫı dérler, endāmlar zaḫmetine ki ***irinlen****ür yaşdur, fāyide eyler (EM, 18b/2)*

ḳatlan-, ḳatı+lan- biçiminde türeyen sözcüğü Clauson *katıġla:-* eyleminin dönüşlü biçimi olarak değerlendirmiştir. Ancak araştırmacı *katıġla:-* sözcüğünü hapaks olduğunu söyleyerek sözcüğün muhtemelen *katıġlan-* için bir yanlış neticesinde oluştuğunu söylemiştir (1972: 600). Erdal da aynı şekilde *katıġla-* eyleminin *katıglan-* eyleminin yanlış hecelenmesi/yazılması sonucu oluştuğunu söylemiştir (1991: 512). Sözcük "çabalamak (exert oneself)" anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 600; Bilgen, 1989: 97; Erdal, 1991: 512). Gülensoy ise sözcüğe anlam genişlemesi ile "sabretmek, tahammül etmek" anlamını vermiştir (2007: 476). TaS.'de sözcük "dayanmak, tahammül etmek; sabretmek, beklemek" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 19 Mart 2016).

[94] Erdal +{lAn-} geçişsiz eylemler türettiğini belirterek sadece *yat yatlangucı* ifadesinde iç nesne (internal) olarak tanıkladığını söylemiştir (1991: 519).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişsiz eylem yapar

a. "dayanmak, tahammül etmek"

niçe dürlü zaḥmet görürse kişi

çü ***ḳatlan****a ṣoñ ucı oñar işi (SNB, 321/12)*

ṣabr édüben ***ḳatlan****ġıl uşbu işe*

ṣabr-ıla her iş çıḳar bir gün başa (YZ, 41/613)

Tengri te'ālā ḫuşm eylese ne ben ḳalam ve ne şāh ***ḳatlan****a (MZ, 60b/5)*

Ve ol reng ḫurmāyī ṭorudur; zīrā hem eyü olur ve hem ıssıya ve savuġa ***ḳatlan****ur (KN, 97/7)*

... ve ṭamu ehline daḫı şol deñlü ḳuvvet vire kim ol ṭamu yılanları ve 'aḳrebleri ṣoḳduġına ***ḳatlan****up ölmeyeler (Mİ, 5b/28)*

b. "sabretmek, beklemek"

Yémekden ṣonra birez ***ḳatlan****alar ṣu içmeyeler (EM, 10a/4)*

ḳaygulan-, kaygu+lan- biçiminde türeyen sözcük "kaygı duymak, üzülmek" (TDK, 2011: 1363) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavrama sahip olma anlamında geçişsiz eylem yapar

a. "kaygı duymak, üzülmek"

Ve a'raż-ı nefsāniyyeden ki ġuṣṣalanmaḳ ve ***ḳaygulan****maḳdur, saḳına (EM, 57b/5)*

ḳayıdlan-, ḳayıd+lan- biçiminde türeyen sözcük "endişe etmek, endişelenmek" (Özavşar, 2009: 297) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavrama sahip olma anlamında geçişsiz eylem yapar

a. "endişe etmek, endişelenmek"

Pāz işāh ol düş içün yavlaḳ ***ḳayıdlan****dı (MZ, 54a/4)*

ḳızlan-, ḳız+lan- biçiminde türeyen sözcük "kız gibi görünmek, kız gibi narin, çekingen, sade olmak" anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 684). DLT'te sözcük *ol anı kīzlandı* ifadesinde "(cariyeyi) kızlardan saymak" anlamında tanıklanmaktadır (Clauson, 1972: 684; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 432, 718).

1. Tabanın bildirdiği kavrama "benzeme" anlamında geçişsiz eylem yapar

a. "kız gibi narin, güzel olmak"

ḳızlan*ur zelīḫā anda zī 'aceb*

zī ki beklemiş anı ol ferd rab (YZ, 62/913)

ḳullan-, ḳul+lan- biçiminde türeyen sözcük temel olarak "kul edinmek" (Ayverdi, 2010: 710) anlamına gelmektedir. Nitekim Gülensoy sözcüğün etimolojsini *kul* 'kul, köle' *+la-n-* biçiminde yaparak "bir şeyden belli bir amaçla yararlanmak" anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 566).

1. Tabanın bildirdiği kavrama sahip olma bildiren geçişli eylem yapar

a. "bir şeyden belli bir amaçla yararlanmak, yarar elde etmek"

Tangrı ḫalḳın sıġır gibi dutmaḳ olmaz ki hem ***ḳullan****alar ve hem boġazlayalar (KN, 182/7)*

ḳuvvetlen-, ḳuvvet+len- biçiminde türeyen sözcük "güç kazanmak, direnci veya gücü artmak" (TDK, 2011: 1548) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavrama sahip olma anlmında geçişsiz eylem yapar

a. "güç kazanmak, direnci veya gücü artmak"

... eger dünyā eline girüp dāyim yimege içmege meşġūl olursa nefs azar ***ḳuvvetlen****ür (Mİ, 34a/5)*

... ẕihni ṣāfī eyler ve baġrı ***ḳuvvetlen****dürür (EM, 26b/5)*

nurlan-, nur+lan- biçiminde türeyen sözcük "ışık içinde kalmak; (met.) temiz, parlak bir duruma gelmek" (TDK, 2011: 1782) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavrama/kavramı sahip olma/kazanma anlamında geçişsiz eylem yapar

a. "(met.) temiz, parlak bir duruma gelmek"

*... zīra aclıġuñ aṣṣısı budur kim ac olan adamuñ göñli **nūrlan**ur (Mİ, 34a/10)*

öglen-, ög+len- biçiminde türeyen sözcük "kendine gelmek, aklı başına gelmek, aklını başına toplamak, akıllanmak" vb. anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 107; Erdaal, 1991: 514; TaS., 19 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavrama sahip olma anlamında geçişsiz eylem yapar

a. "kendine gelmek, aklı başına gelmek, aklını başına toplamak, akıllanmak"

bizüm ile birḳaç gün eglendidi

*serāsīme olmışken **öglen**didi (SNB, 300/7)*

*ögütler ḳavmini **öglen**dürür dir*

elinde bir 'amud ṭutmış ṭurur dir (GZ, 237a/1324)

öksüzlen-, öksüz+len- biçiminde türeyen sözcük "öksüz kalmak" (Demirci ve Korkmaz, 2008: 375) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili "olma" bildiren geçişsiz eylem yapar

a. "öksüz kalmak"

delim zamān anda ṭuru gizlenü

*oġlanları yūsufdan **öksüzlen**ü (YZ, 102/1512)*

ṣarplan-, ṣarp+lan- biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "doğumda güçlük çekmek" (TDK, 19 Mart 2016) anlamında yer almaktadır.

1. Tabanın bildirdiği niteliğin "olması/oluşması" anlamında geçişsiz eylem yapar

a. "doğumda güçlük çekmek"

*Çün mersin ṣuyıyla dürteler ve 'avrat **ṣarplan**sa anı yanduralar buḫārına otura geñezligile ṭoġura (EM, 35a/15)*

şüphelen-, şüphe+len- biçiminde türeyen sözcük "kuşulanmak" (TDK, 2011: 2234) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavrama sahip olma anlamında geçişsiz eylem yapar
   a. "kuşkulanmak"

... eger ābdestden ṣoñra ***şübhelen****se ba'żı 'użvın yudı mı yumadı mı bilmese evvel* ***şübhelen****dügi olsa ol* ***şübhelen****diği 'użvın yuya eger bir ḳac* ***şübhelen****digi var-ısa yumaya zīra yumaduġın bellü bilmedi (Mİ, 18a/4-5)*

ṭalġalan-, ṭalġa+lan- biçiminde türeyen sözcük "dalgalar peydâ etmek, temevvüç etmek; dıştan gelen bir etkiyle hareket etmek; harekete gelmek, kıpırtılı bir hareket hâlinde olmak; dalga dalga etkisini hissettirmek, yayılmak; istikrarlı durumunu kaybetmek" anlamlarına gelmektedir (Ayverdi, 2010: 249-250).

1. Tabanın bildirdiği kavramın "olması/oluşması" anlamında geçişsiz eylem yapar
   a. "(met.) istikrarlı durumunu kaybetmek"

bir sıġırcuḳ sürüsine bir şāhin

nice girse şöyle girdi şāh hemīn

na'rasın işitdi kāfir leşkeri

ṭalġalan*dı ol deñiz gibi çeri (GZ, 263a/2071)*

tasalan-, tasa+lan- biçiminde türeyen sözcük "bir şeyi kendine tasa etmek, üzülmek, kaygılanmak, endişelenmek" (TDK, 2011: 2274) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavrama sahip olma anlmında geçişsiz eylem yapar
   a. "bir şeyi kendine tasa etmek, üzülmek, kaygılanmak, endişelenmek"

Ve eger mādde-i ṣafrāvīyyeden olursa 'alāmeti ḳatı sıtma dutmaḳ ve çoḳ ṣu içmek ***ve tasalan****mak ve ḳuru ḳuru öksürmek ve nefes ṭar olmaḳ (...) (EM, 48a/10)*

uṣlan-, uṣ+lan- biçiminde türeyen sözcük "yadırganan, ayıplanan davranışlardan vaz geçmek, davranışlarına düzen vermek; herhangi bir olaydan ders almak, aklı başına gelmek" (Gülensoy, 2007: 971) anlamlarına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavrama sahip olma anlamında geçişsiz eylem yapar
a. "kendine gelmek, aklı başına gelmek"

çetük kim ura pençesin aṣlana

*eger diri ḳalur ise **uṣlan**a (SNB, 226/5)*

*Kimi ki rūzigār **uṣlan**durmamış ola hīç 'āḳıl ve dānā anı renc yémeye ki zāyi' olur (KN, 44/11)*

yalıñlan-, yalıñ+lan- biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "parlamak, ışıldamak, ışık saçmak, alevlenmek" (TDK, 19 Mart 2016) anlamında yer almaktadır. EM'de de sözcük "alevlenmek, hararetlenmek, yanmak, ateş basmak" anlamında tanıklanmıştır (Canpolat ve Önler, 2007: 194).

1. Tabanın bildirdiği kavramın "olması/oluşması" anlamında geçişsiz eylem yapar
a. "alevlenmek, hararetlenmek, yanmak, ateş basmak"

*Ve eger beden ṣafrāyıla ṭolu olmaḳdan olursa 'alāmeti, ḫastanuñ mizācı issi olmak ve bevli od renglü olmak ve içi **yalıñlan**maḳ ve ḳatı susamaḳ ve aġzı acı ve beñzi ṣaru olmaḳdur (EM, 49a/7)*

yanḳulan-, yanḳu+lan- biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "akiseda çıkarmak, ses aksetmek" (TDK, 19 Mart 2016) anlamında yer almaktadır. Sözcüğün *yañḳula-* "tekrar ses vermek/çıkarmak (to re-echo)" biçimi de bulunmaktadır (Clauson, 1972: 949-950). DLT'te *yañku.la-* eylemi "tāg yañku.ladı dağ yankılandı. Bu senin bağırdığın gibi onun sana cevap vermesidir" ve "er kula.kı yañkuladı adamın kulağı bir ses veya hareket duymuş gibi sağa sola döndü" maddebaşları yer almaktadır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 517). TaS.'de *yankula-* eylemi için *yanḳulan-* maddebaşına gönderim yapılarak *yanḳulan-* ile benzer anlamda düşünülmüştür

(TDK, 19 Mart 2016). TüS.'te *yankıla-* geçişli eylem olarak "sesi geri çevirmek, yankı durumunda geri döndürmek, inikâs etmek"; *yankılan-* ise geçişsiz eylem olarak "ses vermek, ses çıkarmak, yankı durumunda geri dönmek, aksetmek" anlamında maddebaşı yapılmıştır (TDK, 2011: 2522).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişsiz eylem yapar

a. "akiseda çıkarmak, ses aksetmek"

'avrat oġlan şöyle ḳıldılar figān

yanḳulan*dı üniyle ulandı üniyle ṭoldı cihān (GZ, 237a/1320)*

yigitlen-, yigit+len- biçiminde tüeyen sözcük TaS.'de sadece SNB'dan tanıklanarak "gençlik taslamak" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 19 Mart 2016).

1. Kendini tabanın bildirdiği kavramdan sayma/farzetme anlamında geçişsiz eylem yapar

a. "kendini genç saymak/farzetmek, gençlik taslamak"

hemān laḥẓa naḳḳāş oldı vezīr

yigitlen*di niçeme omışdı pīr (SNB, 335/12)*

zārlan-, zār+lan- biçiminde türeyen sözcük TaS.'de sadece YZ'dan tanıklanarak "ağlayıp sızlamak" anlamında yer almaktadır. DS'de ise *zarınca- 2* 'ye gönderimle "acıdan inlemek, ah vah ederek yaşamak" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 19 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişsiz eylem yapar

a. "ağlayıp sızlamak"

seyyid öñinde ṭururlar ***zārlan****up*

bu nişāndan zinhār dėyü 'ārlanup (YZ, 54/807)

2.3.16. {+lAş-}

{+lAn-} addan eylem yapım ekinde olduğu gibi {+lA-} ekinin {-ş-} "işteşlik, dönüşlülük" ekiyle kalıplaşması sonucu oluşmuş bir ektir. {-ş-} "işteşlik" işlevi dolayısıyla {+lAş-}'lı türevler *ziyaretleş-, ittifaklaş-* vb. karşılıklı ve birden çok kimseli olabileceği gibi "dönüşlülük" işlevi dolayısıyla *bollaş-, dinçleş-* vb. tek kimseli de olabilmektedir. Ek eklendiği tabana genellikle "dönüşme/değişme, kendi kendine oluşma/olma" anlamı (Banguoğlu, 2007: 219-221; Korkmaz, 2014: 178) ya da tabanın bildirdiği kavramı birlikte ya da karşılıklı icra etme anlamı kazandırmaktadır.

2.3.16.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

ḥelāllaş-, helāl+laş- biçiminde türeyen sözcük "alışverişte veya ayrılma sırasında hakkını birbirine bağışlamak" (TDK, 01 Nisan 2016) anlamına gelmetedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramı karşılıklı icra etme bildiren eylem yapar
   a. "alışverişte veya ayrılma sırasında hakkını birbirine bağışlamak"

*... bugün ol niyyete geldüm ki bu yöre balıḳlarıyla **ḥelāllaş**am ve anlardan 'özr dileyüb bu maẕlemeden ḳurtılam ve anlar daḫı ḥalāl idüb ṣevāba gireler (MZ, 63a/12)*

ittifāḳlaş-, ittifāḳ+laş- biçiminde türeyen sözcük "ittifak etmek, anlaşmak, birlik olmak, birlikte hareket etmek"(Yıldız, 2008: 421; Demirci ve Korkmaz, 2008: 349) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramı karşılıklı icra etme bildiren eylem yapar
   a. "ittifak etmek, anlaşmak, birlik olmak, birlikte hareket etmek"

aġu vérsün melik reyyāna sāḳi

hem ***<it>tifāḳlaş****sun ḫon-salar daḫı (YZ, 42/620)*

yaşlaş-, Gülensoy sözcüğün "*<*yak- 'yaklaşmak, dokunmak' +(ı)n 'yakın' +la-ş-"* biçiminde etimolojisini yaparak "(zaman veya uzaklık için) arada az bir aralık kalacak biçimde ilerlemek, aradaki uzaklığı azaltmak veya büsbütün ortadan kaldırmak için ileri gitmek; benzetmek, andırmak, uygun olmak; bir konuyu, bir sorunu, bir konuyu ele alarak değerlendirmek; yakınlaşmak" anlamlarına geldiğini belirtmiştir (2007: 1038).

1. Tabanın bildirdiği niteliğin "olması/gerçekleşmesi" anlamında dönüşlülük bildiren geçişsiz eylem yapar
   a. "yakın olmak"

ḫaḳa ḳıldı şükr ü du'ā ṣenā

sürüp çünki ***yaḳlaş****dı şar ḳatına (SNB, 237/15)*

tiz ṭuruban yetdi ol dem atına

bir la'in ***yaḳlaş****mış atuñ ḳatına (GZ, 271a/2299)*

ziyāretleş-, ziyāret+leş- biçiminde türeyen sözcük "ziyaret etmek, karşılıklı ziyarette bulunmak" (Doğan, 2011: 488) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramı karşılıklı icra etme bildiren eylem yapar
   a. "ziyaret etmek, karşılıklı ziyarette bulunmak"

Bu kelimenüñ ma'nīsi oldur ki: Çü bir kişi-y-ile ***ziyāretleş****esin; ol ziyāret vaḳtında ḫūyunı ḫoş açuḳ dut (KN, 56/7)*

2.3.17. {+rA-}

ET.'de bulunan bir ektir. Erdal, söz konusu ekle oluşmuş ET.'ye ait türevlerde /r/ sesinden önce /k/, /g/ ve /ñ/ damaksılları *çıñra, çokra, tigre-* ya da /l/ ve /ç/ seslerinin *çalra-, saçra-* yer aldığını belirtmiş ve +ra- eki ile oluşmuş türevlerin tümünün iki heceli olduğunu söylemiştir (1991: 469-474).

EAT.'si ile ilgili çalışmalarda da sadece *çıñra-* sözcüğünde tanıklanmıştır (Gülsevin, 1997: 121; Şahin, 2009: 78).

2.3.17.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

anra- ~ ıñra-, Clauson eylemin yansıma bir sözcük olan **añır/ıñır* tabanından türemiş olabileceğini söylemiştir (1972. 189). Tekin, *añ+ġıra- >> añra-/ıñ+ġıra- >> ıñra-* biçiminde oluştuğunu belirtmiştir (2013f: 139). Bilgen ve Erdal, {+rA-} türevleri içerisinde ele almıştır (1989: 100; 1991: 469). Tietze, sözcüğün etimolojisi hakkında bilgi vermemiştir (2002: 181). TaS.'de "añramak, (ıñramak, añranmak, ıñranmak): homurtulu ses çıkarmak, haykırmak, kükremek"; DS'de *ağnamak*'a gönderimle "hayvanlar toprakta yatıp yuvarlanmak" anlamında kaydedilmiştir. Bunun dışında DS'de "anramak (I): 1. boşalmak, sessizleşmek; 2. sağırlaşmak, dilsiz kalmak (ilenç olrak), inşallah anrarsın; 3. çoğalmak, gürleşmek" anlamlarında da kaydedilmiştir (TDK, 9 Mart 2016).

1. Yansıma addan geçişsiz eylem yapar
a. "(hayvanlar) toprakta yatıp yuvarlanırken homurtulu ses çıkarmak, haykırmak, kükremek"

*yanın aluban yatup **añra**r idi*

*yavuz it gibi her dem **ıñra**r idi (SNB, 272/1)*

çıñra-, Clauson sözcüğün yansıma sesi olan *çıñır* tabanından türediğini söylemiştir (1972: 426). Bilgen ve Erdal, sözcüğü {+rA-} türevleri içerisinde ele almıştır (1989: 100; 1991: 469). Tietze, sözcüğün etimolojisi hakkında bir değerlendirme yapmamıştır (2002: 509). Tekin **çıñġıra- > *çıññıra- > *çıñıra- > çıñra-* gelişimi ile oluştuğunu belirtmiştir (2013f: 139). TaS.'de sözcük "çınlamak, çıngırdamak, şıngırdamak" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 9 Mart 2016). MZ'de *çıñraġu* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Yansıma addan geçişsiz eylem yapar

a. “çınlamak, çıngırdamak, şıngırdamak”

*Ol ipdeki **çıñra**gular **çıñra**dı (MZ, 38b/3)*

gümre-, Tietze eylemi *gümre-/gümren-* biçiminde maddebışı yaparak “homurdanmak, kendi kendine konuşmak” anlamına geldiğini aktarmış ve *güm+re-* biçiminde etimolojisini yapmıştır (2009: 206). TaS.’de *gümürden-* maddebaşına gönderimle “homurdanmak” anlamında kaydedilmiştir. (TDK, 9 Mart 2016).

1. Yansıma addan geçişsiz eylem yapar

a. “homurdanmak”

*Heme **gümren**ür şöyle gözi baḳarken etin pāre pāre eyleyüp yoldaşlarına üleşdürdiler (MZ, 61b/7)*

ḳımra- eylemi de muhtemelen yansıma sözcüklere gelen {+rA-} ekiyle türemiş bir sözcüktür. Tietze, *gımra-, gımraş-, kımraş-* biçiminde maddebaşı yaptığı sözcüğün etimolojisi hakkında değerlendirmede bulunmamıştır (2009: 149). Ancak sözcüğün **ḳīmıl* ‘hareket’+*da-* “yerinden biraz oynamak” (Gülensoy, 2007: 508) eylemindeki **ḳīmıl* tabanıyla ilintili olduğu söylenilebilir. Nitekim *kımılda-* eylemi Özb. *kımirlä-* Uyg.’da *kımirli-* biçimindedir (Gülensoy, 2007: 509). Tekin’in {+rA-} türevlerinin birçoğunun yapısında {-(G)ır-} bulunduğunu belirtmesi de söz konusu sözcüğün {+rA-} eki ile türemiş olabileceğini desteklemektedir (2013f: 139). DS’de sözcük *kımraşmak* maddebaşına gönderimle “kımıldamak, kıpırdamak”; *gımramak* varyantıyla *gımıldamah* maddebaşına gönderimle “hareket etmek, kımıldamak” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 9 Mart 2016). SNB’da sözcük ettirgen eki ile genişlemiş olarak *ḳımrat-* biçiminde tanıklanmıştır. TaS.’de sadece SNB’dan tanıklanan *kımrat-* eylemi “kıpırdatmak” anlamında yer almaktadır (TDK, 9 Mart 2016).

1. Yansıma addan geçişsiz eylem yapar

a. “hareket etmek”

çeriler dérilürse béş on biñer

benüm bir ḳılum ***ḳımra****dımayalar (SNB, 164/5)*

2.3.18. {+sA-}

E.T.'de bulunan bir ektir. İstek/arzu bildiren eylemler türetmiştir (Gabain, 2007: 50; Bilgen, 1989: 101; Erdal, 1991: 527-528; Tekin, 1992: 83; Korkmaz, 2005f: 191-193; Ercilasun, 1995: 449-455; Kocasavaş, 1998: 419-434; Taş, 2009: 107). DLT'te Kaşgarlı Mahmut ekle ilgili olarak şu bilgileri aktarmıştır:

> Bil ki elif ile sin; ikili, üçlü isimlere ve aynı şekilde ikili üçlü fiillere eklenir. Failin bir işi arzulaması ve yapmak üzere niyet etmesi manasını taşır; ne var ki henüz işi yapmamıştır. İsim ve fiillerin ikili ve üçlü olanlarından daha fazlası için de bu kural geçerlidir; yalnız onlar az kullanılır.
>
> İkili isimler için, **er etse.di** denildiği gibi. "Adam et istedi." demektir. Et *"laḥm"* demektir ve iki harflidir. Sin ve elif ona eklendiği zaman "niyet ve istek" manasını katmış oldular. Aynı şekilde er ewsedi denir; "adam evini arzuladı ve oraya gitmeye niyetlendi." demektir. **Ew,** ***"beyt"*** tir ve iki harflidir. Bu iki harf onlara eklendiği zaman "istek ve niyet" manası katılmış oldu.
>
> Üçlü isimlere gelince: "Ekşi veya acı" bir şeye **açıg** derler. Adam "ekşiyi arzuladı" denilmek istendiği zaman er açıgsa.dı denir. "Lezzet" anlamına gelen **tatıg** kelimesinden de "adam lezzet arzuladı" denilmek istendiği zaman **er tatıgsadı** denir.
>
> (Üçlüden) fazla olanlara gelince: **Er kāgu.nsa.dı**: Adam kavun istedi. **Er çeniştürükse.di**: Adam maruf meyveyi istedi. Erken çıkan fındığa benzeyen bir Çin meyvesidir. Kural, hepsi için kullanılabilir; fakat biz bazılarına işaret ediyoruz; diğerleri (kurala göre) çıkarılabilir.
>
> İkili fiillere gelelim: Mesela: **Er kīzın öpü.se.di**: Adam kızını öpmek istedi. **Ol yā atısa.dı**: O ok atmak istedi. Bunların aslı öpdi ve attı'dır.
>
> Üçlü fiillerde: **Er yük kötürse.di**. Adn yükü taşımak istedi. Ol kuş uçursa.dı: O, kuşu uçurmak istedi.

(Üçlüden) fazla olanlarda: **Ol Teñri.ke ki.rtkinse.di**: O, Allah'ın birliğini ikrar etmek istedi.

Bu kural, sonunda re (r) bulunan kelimelerde değişebilir. O zaman, kalın harflerde gayn (ġ), aksi durumda kef (g) eklenir**. Ol ewke barıgsa.dı** denir, "o eve gitmek için arzuda bulundu ve ona niyet etti" demektir. Yine **men seni körügse.dim** denir; "ben seni görmek istedim" demektir. **Barıgsa.dı** yerine **barısa.dı**, **körügse.di** yerine **körüse.di** denildiği zaman da caizdir. Ne var ki kullanılan benim zikrettiklerimedir. **Aslı, bardı, kördi**'dir. Kelimenin sonunda (l) varsa aynı şekildedir. **Ol andan yarma.k alıgsa.dı**. O, ondan para almak istedi.

Bu iki harfin aslı, **sādı nēñni**'den gelmiştir; "nesneyi saydı" demektir. Sanki bu şeyler, failin istek ve temennilerinden sayılmıştır. **Er sūwsa.dı.** "Su, onun arzuları arasında sayıldı." manasına gelir (Ercilasun ve Akkoyunlu: 124-125)[95].

Ercilasun, Kaşgarlının aktardığı bilgilerden hareketle şu değerlendirmede bulunmuştur:

> (…) Kâşgarlı'da fiilden fiil yapma eki –sā-, -sē-'den bahsedilemeyeceğini, ancak fiilden isim yapma eki –g'den veya –g düşünce onun yerinde kaim olan *–ı, -i, -u, -ü*'den sonra *–sā-, -sē-*'nin geldiğini ve bu ekin bu örneklerde de *ev-sē-, et-sē-* kelimelerinde olduğu gibi isimden fiil yapma eki kabul edilmesi gerektiğini söyleyebiliriz (Ercilasun, 1995: 455).

Ek EAT.'si ile ilgili çalışmalarda da istek/arzu ve ihtiyaç bildiren (Banguoğlu, 1938: 137-138; Timurtaş, 2012: 114; Korkmaz, 1973: 202; Şahin, 2009: 78) addan geçişsiz eylem türetim eki (Gülsevin, 1997: 121) olarak değerlendirilmiştir.

[95] {+sA-} ekinin Kaşgarlı'nın *sa-* eyleminin ekleşmesi neticesinde oluştuğu görüşünü Korkmaz benimserken (2005f: 193), Kocasavaş böyle bir durumun bilinen devrelere uygun düşmediğini söylemiştir (1998: 432).

2.3.18.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

***ḳarasa, ḳara+sa-** biçiminde türeyen sözcük "karamsı, karaya benzer" anlamındaki *ḳarasaġu* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.Bk. *ḳarasaġu.*

1 Addan "olma/dönme" bildiren geçişsiz eylem yapar

a. "kara olmak, karaya dönmek"

ṭalāḳ aġrısınuñ 'alāmeti, eger yüzi rengi ***ḳarasaġu****yısa 'ilācı üseylem ṭamarından ḳan aldurmaḳdur (EM, 52b/6)*

***ḳızılsa, kızıl+sa-** biçiminde türeyen sözcük "kızıla çalan renk, kızılımsı" anlamındaki *ḳızılsaġu* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır. Bk *ḳızılsaġu.*

1 Addan "olma/dönme" bildiren geçişsiz eylem yapar

a. "kızıl olmak, kızıla dönmek"

Ammā eger ḳandan olursa 'alāmeti oldur ki ḳızıl ola ve ḥarāreti ḳatı ola ve yüzi rengi daḫı ***ḳızılsaġu*** *ola (EM, 55a/8)*

susa-, su+sa- biçiminde türeyen sözcük "su içme ihtiyacı duymak" anlamında istek/arzu eylemidir (Clauson, 1972: 838; Erdal, 1991: 528; Bilgen, 1989: 101; Gülensoy, 2007: 816). EM, Mİ'de de sözcük *susalıḳ* sözcüğüne taban olarak kullanılmıştır. SNB'da şu beyitte *anı bilmez ol kim ḳanına* ***ṣusa****r // ṣanasın ki kendü cānına* ***ṣusa****r (223/10)* deyim(ler)de yer almaktadır.

1. Addan tabanın bildirdiği nesneye/nesneyi ihtiyaç duyma/isteme anlamında geçişsiz eylem yapar

a. "su içme gereksinimi duymak" (TDK, 2011: 2174)

Ammā eger sevdādanısa 'alāmeti ***susa****maḳ ve dili ḳuru olmaḳdur (EM, 52a/9)*

ṣuṣa*mış kişi ṣu bula içmeye*

anuñ 'ömri nite telef geçmeye (SNB, 249/13)

*dūzaḫ içre biri eydür **şuşa**dum*

aġu daḫı olsa hem içe-y-idüm (YZ, 53/781)

*(…) eger ṣu bulsa varmaġa ḳorḳsa düşmenden ya canavardan ki ṣu ḳanında olsa ya çıḳarmaġa āleti olmasa ya ṣuyı olsa ammā ābdest alıcaḳ gendü veyā ṭavarı **şuşa**ya diyi ḳorḳa iḥtiyāt ide teyemmüm almaḳ dürüstdür bizüm meẕhebde (Mİ, 9b/13)*

*Çün ṭa'ām yémiş olasın; ol vaḳt süci içme, tā üç kez **susa**mayınca (KN, 53/7)*

b. "(met.) çok istemek, özlemek" (TDK, 2011: 2174)

*Ve eger dervīş semā'a **susa**ya raġbet ḳılup anuñla teselli étmeye ki tefekkürden göyne (EM, 201/14)*

yükse- eylemi DLT'te "(nesne) yükselmek ve uzamak" anlamında yer almaktadır (Clauson, 1972: 916; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 992). Clauson *yük tabanından türemiş istek/arzu eylemi olarak değerlendirerek "yüksek olmak (to be high)" anlamına geldiğini belirtmiştir (1972: 916). Gülensoy, *yüksek* maddebaşında sözcüğün etimolojisini "*yüg+se-* 'yüksek olmak, yükselmek'+*-k*" biçiminde yapmıştır[96] (2007: 1189). Taradığımız metinlerde *yüksek* sözcüğünde taban olarak yer almaktadır.

1. Addan istek/arzu bildiren geçişsiz eylem yapar

a. "(nesne) yükselmek ve uzamak"

*süheyl eydür uş böyle **yükse**k ṭama*

kemend almayup aġmaġı kim uma (SNB, 115/7)

*çıḳdı bir **yükse**k yire ḳıldı naẕar*

ol arada geldi yūsuf hem gezer (KY, 50a/1978)

[96] Tekin *yüksek* sözcüğünün *yügsek* biçiminde transkribe edilmesi gerektiğini belirterek Erdal'ı eleştirmiştir (2013c: 412). Taş da aynı düşünceyi paylaşarak Räsänen, Clauson, Dankoff ve Erdal gibi araştırmacılardaki /k/'li *yükse-* ve *yüksek* transkribelerini *yügse-* ve *yügsek* biçiminde düzeltilmesi gerektiğini söylemiştir. Daha geniş bilgi içi bk. (Taş, 2009: 107, 128. dipnot).

*ṭoġrulıḳ cümlesinden **yükse**k üzer*

ṭoġrulıḳ besleyenler ‘arşda gezer (RN, 52a/538)

*içinde var iki **yükse**k menāre*

yapulmışdur niçe biñ biñ dināre (KEMŞ, 4a/61)

*… ol çemen-zārda bir ḳarġa bir **yükse**k ṭaġda bir aġaçda yuva eyleyüb vatan dutmışdı (MZ, 63b/12)*

*Ve ev alur-ısañ bir yérde al ki dükeli evlerden **yükse**k ola (KN, 95/12)*

*... cenāzeyi ḳazılan sinlenüñ ḳıbledin yanına ḳoyalar sini giñ ve **yükse**k ḳazalar (Mİ, 20b/1)*

2.3.19. [+sı-]

ET.’de işlek olmayan bir ektir (Gabain, 2007: 50). Eklendiği tabana “benzemek, öyle saymak, gibi olmak” vb. anlamları katan addan eylem türetim ekitir (Tekin, 1992: 83; Bilgen, 1989: 101-102; Erdal, 1991: 534; Eraslan, 2012: 116; Korkmaz, 2005f: 193-194, Tietze, 2002: 244; Taş, 2009: 107). DLT’te Kaşgarlı {+sA-} eki ile ilgili açıklamarda yaptıktan sonra [+sı-]’ın yapı ve işleviyle ilgili şu açıklamalarda bulunmuştur:

> Elif ye’ye çevrildiği takdirde bu demektir ki adlandırılan şey, nispet edildiği şeyin özelliğini alır; kendi hâlinden başka bir hâle geçer. Örnek; **Süçig suwsı.dı**. Şarap, su özelliğini aldı; suyu çoğaldı. **Üzüm açıgsı.dı**. Üzüm ekşidi; ekşilik, tatlılığı bastırdı. Bu, sıvılar ve bir hâlden bir hâle dönüşebilen şeyler için kuraldır. Bu fiillerdeki bu anlam, **sı.dı nēñni**’den çıkmıştır; “nesneyi kırdı” demektir. Su şarabı kırar, ekşilik de tatlılığı kırar. Diğer kurallar da bu kuraldan çıkar. Bütün Türk lehçelerinde bu yaygındır ve hepsi burada ittifak hâlindedir (Ercilsun ve Akkoyunlu, 2014: 125).

EAT.’sine ait taradığımız metinlerde sadece *ayruḳsı-*, *ayruḳsıt-* eylemlerinde tanıklanmıştır.

2.3.19.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

ayruksı-, ayruḳ tabanından türeyen sözcük TaS.'de *ayruksımak ~ ayrıksımak ~ ayruksamak ~ ayruksumak* varyantlarında "başkalaşmak, başka türlü olmak, tagayyür etmek, değişmek" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 5 Mart 2016). Tietze de aynı anlamda sözcüğe yer vermiştir (2002: 244).

1. Nitelik adından "benzemek, dönüşmek, gibi olmak" ifade eden geçişsiz eylem yapar
   a. "başkalaşmak, başka türlü olmak, tagayyür etmek, değişmek"

Andan bir ḫalvet yire vardılar, ayu eyitdi: Şek degüldür kim arslan din ṭonı ve ḳanā'at ḥüllesi birle bezenüb dürür rūzigārile kişinüñ ḫūyı ***ayruḳsı****r ve her vaḳt bir dürlü ḫū ḫūlanur (MZ, 53a/8)*

Dördinci, buyruġın ***ayruḳsı****tma (KN, 157/10)*

… ammā eger bir ḥarfī bir ḥarfden öñdin oḳusa eger ma'nī ***ayruḳsı****rsa namāzı fāsid olur* ***ayruḳsı****mazsa fāsid olmaz (Mİ, 15a/6)*

2.3.20. [+şa-]

İşlek olmayan bir ektir. Sadece *ḳurşak ~ ḳuşak* sözcüğünde taban olarak tanıklanmıştır.

2.3.20.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

ḳuşa- ~ ḳurşa-, ḳur+şa- biçiminde türeyen sözcük DLT'te "kurşa-" biçimiyle "kemer bağlamak" anlamında yer almaktadır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 749). Clauson, sözcüğü "*kur > *kurış > kurşa:-*" biçiminde oluşmuş türemiş bir eylem

olarak değerlendirmiştir (1972: 665). Erdal da Clauson ile aynı düşünceyi paylaşıp sözcüğün *baġ > baġış* sözcüğünde olduğu gibi {+Iş} işteşlik eki (collective suffix) ile *ḳur > ḳurış* gelişim göstererek {+A-} addan eylem türetim eki ile türediğini ifade etmiş ve {+şa-} ekinin olmadığını ileri sürmüştür (1991: 422). Bilgen, sözcüğün *kur* "kuşak" tabanından {+şA-} ile türemiş "kuşak bağlamak" anlamına gelen bir eylem olduğunu belirtmiştir (1989: 102). Gülensoy *kuşak* sözcüğünün etimolojisini "*ḳur* 'kuşak' *+şa-* 'kuşanmak' *+ḳ*" biçiminde yaparak *ḳurşa-* eyleminin {+şA-} ile oluşmuş bir türev olduğunu göstermiştir (2007: 579). Araştırmacı *kuşan-* sözcüğünün de *kur* 'kuşak, kemer' *+şa-* 'beline kuşanmak, etrafını çevirmek, kuşatmak' *+-n-*" bçiminde etimolojisini yapmıştır[97] (2007: 580). TaS.'de sözcük *kuşa-* varyantında "kuşatmak, çevirmek" anlamıyla kaydedilmiştir. DS'de ise *kurşa-* "aldatmak, kandırmak", *kuşa-* "yer değiştirmek" *guşan-* "kuşanmak" anlamında yer almaktadır (TDK, 9 Mart 2016).

1. Addan geçişli eylem yapar
   a. "kuşak bağlamak"

vefā beklemekde ḳuşana ***ḳuşaḫ***

ṭuta göñlini her bir işde aşaḫ (SNB, 332/12)

muraṣṣa' ḳılıcı geyür ṭonların

ḳuşat*dı vü geydürdi birin birin (SNB, 312/9)*

at (u) ṭon aña libāce ***ḳur ḳuşa****ḳ*

bā-'alem bā-ṭabl geldi yüz inaḳ (KY, 27a/1049)

ṭurmışdı yidi biñ ḳul ḳapuda

ḳurşa*ḳlu ḫıẕmet eyler ṭapuda (KY, 31b/1229)*

[97]Araştırmacı Erdal'ın **kuruş+a-* değerlendirmesine sözcüğün bazı lehçelerde *kurça-, xurça-* varyantında olmasından hareketle Türk dil(ler)i tarihinde *ş > ç* değişiminin olmadığını ancak *ç > ş* değişiminin yaygın olduğunu belirterek karşı çıkmıştır. Daha geniş bilgi için bk. (Gülensoy, 2007: 580).

balta aluban ḳalanın uşadur

***ḳuşa**ġın çişer yūsuf **kuşa**nur (YZ, 20/288)*

*hem ismā'il **ḳuşa**ġını **ḳuşa**ndı*

başına migfer urdı ata bindi (GZ, 201a/213)

*Ḳullıḳ **ḳuşa**ġın billerline baġlayub vefā ṭavḳın boyunlarına geçürdiler (MZ, 36b/11)*

*Ve beli baġlu ya'ni **ḳuşa**ġ-ıla ḳavmı arasına girmeye (KN, 202/14)*

*... bir rıṭl, bir mıṣḳāl ḳurş-ı tebāşīrile ki ḳābıżdur ve arḳadın yañа **ḳuşaḳ** yérine ki bögrek andadur gülābıla ḳızıl ṣandal dürteler (EM, 32a/6)*

2.4. EYLEMDEN EYLEM TÜRETİM EKLERİ

2.4.1. [-ala-] ~ [-la-]

ET.'de varlığı tartışmalı bir ektir. Güner, Karahanlı Türkçesinde sadece *ölçele-* sözcüğünde tanıklamıştır (2008: 172). Hacıeminoğlu, söz konusu ekin Yeni Türkçe dönemine ait olduğu görüşündedir. Araştırmacı ekin birleşik bir yapıya sahip olduğunu belirterek iki ayrı görüş ileri sürmüştür. Ekin, {-A} zarf-fiiliyle kurulmuş ad tabanlarına {+lA-} ekinin getirilmesiyle oluşan *ötele-* gibi sözcüklerde yanlışlıkla {-AlA-} olarak düşünüldüğünü ifade etmiştir. Bunun dışında ekin, *ot* 'ilaç' gibi ad tabanından {+A-} ekiyle oluşan *ota-* 'ilaç yapmak' eylemine {-g} ekinin getirilmesiyle tekrar bir ad oluşturulduğunu *otag* ve bu oluşan tabana da {+lA-} ekinin eklenmesi sonucu *otagla-* 'tedavi etmek' eyleminin oluştuğunu söylemiştir. Daha sonra ise *otag* sözcüğündeki */g/*'nin düşmesi ile *otagla-* > *otala-* biçimini aldığı için söz konusu ekin {-AlA-} olarak düşünüldüğünü ifade etmiştir (Hacıeminoğlu, 1992b: 98, 106). Tek heceli eylem tabanlarına eklenen ek tabanın bildirdiği iş veya hareketin sık sık ya da sürekli olarak tekrar ettiğini/yapıldığını bildirmektedir (Banguoğlu, 1956: 115; Hacıeminoğlu, 1992b: 106; Gülsevin, 1997: 142). Tietze,

ekin ünlü ile biten tabanlarda {-lA-} biçimini aldığını belirtmiş[98] ve ekin eylemin bildirdiği büyük hareketi mükerrer küçük hareketlere dağıttığını, böylelikle bir tür küçültme eki olduğunu söylemiştir (2002: 229).

2.4.1.1.Ekin Türetimlik İşlevleri

çabala-, çap-ala- biçiminde türeyen sözcüğün Tietze, "çırpınmak, debelenmek" anlamına geldiğini belirterek tabanın bildirdiği hareketin ardı ardına tekrarına işaret eden [-ala-] ile türediğini ve ayrıca sözcüğün" hızlı hareketlerle güç bir durumdan kurtulmağa çalışmak; var kuvvetiyle uğraşmak" anlamlarına da geldiğini söylemiştir (2002: 461). SNB'da *çap-* sözcüğü *hemān laḥẓa döndi atın depdi ol // be-cid işe varur bigi çapdı ol* (162/10) beytinde tanıklanmaktadır.

1. Tabanın bildirdiği hareketin sürekliliğine/ardı ardına tekrarına işaret eden geçişsiz eylem yapar
   a. "çırpınmak, dövünmek"

ḳadar aġladı kim gözi bıñarı

ṭaşup sīle véreydi on biñ eri

***çabala**dı étdi öküş zārılıḫ*

cānından hem olmışdı bizārlıḫ (SNB, 291/14)

*Ve ol ki beş altunı var-ıdı, hergiz rāḥat yüzin görmez-idi. Érteye dek uyḳu gözine girmez-idi. Dāyim "Ne édem?" déyü **çabalar**-ıdı. Mücerred eyitti: "Ne olduñ **çabala**rsın?" Eyitti: "Beş altunum vardur. Yol ḳorḳulu. Sen ḫoş uyursın, ben yatmazam (KN, 200/8)*

   b. "güç bir durumdan kurtulmağa çalışmak"

[98] Hacıeminoğlu, Kıpçak ve Batı Türkçesinde bazı eylem tabanlarına {-lA-} ekinin gelerek pekiştirilmiş gövdeler oluşturduğunu belirtmiş ve söz konusu ekin {-AlA-} ile birleştirilebileceğini söylemiştir. Ancak araştırmacı {-lA-} ekinin bazı {-A-} ile genişlememiş tabanlara da gelmesi dolayısıyla ayrı olarak ele almıştır (Hacıeminoğlu, 1992b: 115).

içümde yanan ʻışḳ odı çün baş götürdi

başuma ḳażā gör ne ser-encām getürdi

*anca **çabala**dum ki ṣataşdum bu belāya*

ne baḫtlu kim uṣṣıyile epsem oturdı (SNB, 165/6)

ışla- ~ ışıla-, ışı-la- biçiminde türeyen sözcük "parlamak, parıldamak, ışıldamak, lemean etmek" anlamına gelmektedir (Tietze, 2002: 358; TaS./DS., 23 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği hareketin sürekliliğine/ardı ardına tekrarına işaret eden geçişsiz eylem yapar
a. "parlamak, parıldamak"

ḳarañulıġ oldı vü görmezdi göz

niçe göre çün ḳarañuyidi toz

*meger **ışla**r olayidi ışıḫ*

véreydi ḳara dün içinde ışıḫ (SNB, 172/3)

yūsuf ile ḳaldı dört yüz kişiler

*her birinde nūr-ı īmān **ışıla**r (KY, 22b/864)*

ḳaḫala-, ḳaḳ-ala- biçiminde türeyen sözcük "kakıp durmak" (Hacıeminoğlu, 1992b: 107) anlamına gelmektedir. Gülensoy, sözcüğü "itelemek, sarsmak, sokuşturmak" şeklinde anlamlandırarak "*kak-* 'hafifçe vurmak' (DLT) –a+la-" biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 452). TaS.'de sadece SNB'dan tanıklanıp maddebaşı yapılan sözcük "gagalamak" olarak anlamlandırılmıştır (TDK, 21 Mart 2016). Sözcüğe *ṭurna* sözcüğünden hareketle "gagalamak" anlamı verilebilir. Ancak hem bağlamdan "orta yere alınan birinin itilip kakılması" hem de Dilçin'in nüsha farkı olarak belirttiği *ḳaḫala- / ḳovala-* (1991: 500) durumundan sözcük için "itelemek, kakıp durmak" anlamının uygun olduğu söylenebilir. DS'de sözcük "kakalamak (I): [kahışlamak, kahmağ, kakaklamak, kakalmak -1, kakanlamak,

kakaşlamak -2, kakıçlamak, kakışlamak (I), kakıştırmak, kakmaklamak, kahmuklamak, kakoşlamak] itelemek, sarsmak, sokuşturmak; 2. bir kimseyi hor görmek; kakalamak (III): kapıyı çalmak, vurmak; kakalamak (IV): yayık dövmek" varyant ve anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 21 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği hareketin sürekliliğine/ardı ardına tekrarına işaret eden geçişli eylem yapar

a. "kakıp durmak, itelemek"

alup ortaya çaldılar ṣur-nāyı

***ḳaḫala**dılar nite kim ṭurnayı (SNB, 298/14)*

ḳovala-, ḳov-ala- biçiminde türeyen sözcük "arkasına düşmek, takip etmek" (Hacıeminoğlu, 1992b: 107) anlamına gelmektedir. Gülensoy, "*kow-ala-*"biçiminde etmolojisini yaparak "koşmak; kaçanın arkasından koşmak, yakalamaya çalışmak" anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 547).

1. Tabanın bildirdiği hareketin sürekliliğine/ardı ardına tekrarına işaret eden geçişli eylem yapar

a. "kaçanın arkasından koşmak, yakalamaya çalışmak, arkasına düşmek, takip etmek"

degürmezdi maẓlūma ẓālim güci

*kelebek **ḳovala**rdı ḳarlaġucı (SNB, 301/7)*

ṣaçala-, ṣaç-ala- biçiminde türeyen sözcük "saçmak, serpmek" (TDK, 2011: 1999) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği hareketin kısa aralıklarla tekrarlandığına işaret eden geçişli eylem yapar

a. "(kısa aralıklarla) saçmak/serpmek, dökmek"

dutup ḳanlu bigi sürürler anı

*sarāya degin **ṣaçala**nu ḳanı (SNB, 263/3)*

ṣalla-, ṣal-la- biçiminde türeyen sözcük "düzenli bir biçimde ve hep aynı doğrultuda hareket ettirmek" anlamına gelmektedir (Gülensoy, 2007: 726).

1. Tabanın bildirdiği hareketin sürekliliğine/ardı ardına tekrarına işaret eden geçişli eylem yapar
   a. "düzenli bir biçimde ve hep aynı doğrultuda hareket ettirmek"

dédüñdi baña éy erüñ bilgesi

ki çün ṣuya ṭamdan düşe gölgesi

sen olmaya ṭama naẓar ḳılasın

*sebük **ṣalla**ma sen gerek bilesin (SNB, 97/3)*

*Sulṭān oḳur-ıdı, başın **ṣalla**rdı. Andan başını ḳaldırdı (KN, 186/7)*

yuval- ~ yuvala-, yuv-ala- biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "yuvarlamak" anlamında yer almaktadır. DS'de de sözcük "yuvalamak (I) [yuvalmak]: yuvarlamak" biçiminde kaydedilmiştir (TDK, 21 Mart 2016). SNB'da *yuv-* eylemi *anuñla bilişligi var bigi // küliçe ét öñine yuvar bigi (160/12)* beytinde tanıklanmaktadır.

1. Tabanın bildirdiği hareketin sürekliliğine/ardı ardına tekrarına işaret eden geçişli eylem yapar
   a. "yuvarlamak"

bu ma'niyi her kimse key añlasun

*ki ṭaş **yuval**ınca ḳ yapışmaz yosun (SNB, 48/12)*

pes resūlu'llāh buyurdı ol ṭaşı

*kim **yuvala**dı getürdi çoḳ kişi (GZ, 202b/267)*

2.4.2. {-I-}

ET.'de çok sık görülmeyen bir ektir (Erdal, 1991: 524-525; Eraslan, 2012: 108).

Eklendiği eyleme pekiştirme, yineleme veya süreklilik (Hacıeminoğlu, 1992b: 110) anlamı kazandıran ek, EAT.'de de işlek değildir.

2.4.2.1.Ekin Türetimlik İşlevleri

ḳalġı-, ḳalḳ-ı- biçiminde türeyen sözcük TaS.'de *ḳalḳı- ~ ḳalġı-* varyantlarında "sıçramak, hoplamak, kalkmak" (TDK, 22 Mart 2016) anlamında yer almaktadır.

1. Tabanın bildirdiği hareketin "anlık" olduğuna işaret eden geçişli eylem yapar

a. "sıçramak"

Bilgil atuñ bir 'aybı oldur ki: Çün yunuda gösteresin ***ḳalġı****rsa daḫı kişnemeye (KN, 98/6)*

... baḳdı gördi kim bir üvez dizine ḳonmışdur eli-y-ile urmaḳ istedi ***ḳalġı****dı yüzine ḳondı eli-y-ile ṣaldı kim üveze şaplası yüzine doḳundı (Mİ, 6a/7)*

ḳazı-, ḳaz-ı- biçiminde türeyen sözcük "yeri kazmak; kesici bir aleti sürterek bir şeyin yüzündeki tabakayı kaldırmak; kesici bir âlet kullanarak silmek, çıkarmak; sertçe ovmak; tıraş etmek" anlamlarına gelmektedir (Clauson, 1972: 681; Erdal, 1991: 525; Gülensoy, 2007: 489). TaS.'de sözcük "tırmalamak, tahriş etmek; tıraş etmek; kazmak" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 22 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği hareketin sürekliliğine işaret eden geçişli eylem yapar

a. "bir şeyin yüzündeki tabakayı kaldırmak"

ṣıfatı budur, eftīmūn iki direm ġarīḳūn ve ***ḳazı****nmış türbüd ve besfāyic ve usṭuḫudūs birer direm bu dükelin dögeler ve ḥarīrden geçüreler (EM, 44a/4)*

b. "tırmalamak, tahriş olmak"

naḳḳāş döndi dédi kim éy vezīr

gérü sözlerüñ yüregümi ***ḳazı****r (SNB, 176/1)*

süri-, sür-i- biçiminde türeyen sözcük "sürüklemek" anlamına gelmektedir (Gülensoy, 2007: 826)). TaS:'de sözcük "sürümek: 1. sürüklemek, 2. sürmek" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 22 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği hareketin sürekliliğini bildiren geçişli eylem yapar

a. "sürüklemek"

dutup ḳanlu bigi ***sürü****rler anı*

sarāya degin ṣaçalanu ḳanı (SNB, 263/3)

oġlanı ṭurur ***sürü****r ol arada*

yüzi üzre çoḳ urur anı dede (YZ, 17/241)

Gördi kim bir bölük ḳavmi, bir yavuz işlü 'avreti ***süri****yü şah-naya iltürler (MZ, 37b/1)*

2.4.3. [-(ü)msin-]

ET.'de bulunan *-m+sI-n-* yapısında birleşik bir ektir. Eylem tabanının bildirdiği hareketi yapar gibi/yapmak ister gibi davranmak anlamında eylemler türetir (Gabain, 2007: 59; Bilgen; 1989: 116; Erdal, 1991: 531; Eraslan, 2012: 111).

2.4.3.1.Ekin Türetimlik İşlevleri

gülümsin-, gül-ümsin- biçiminde türeyen sözcük "güler gibi görünmek, tebessüm etmek" anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 719; Bilgen, 1989: 116; Tietze; 2009: 204).

1. Tabanın bildirdiği hareketi "yapar gibi görünmek" ifade eden geçişsiz eylem yapar

a. "güler gibi görünmek, hafifçe gülmek"

gül-āb olıcaḳ ṣu daḫı ṣābūn

getüreyim uş ḥücre içinde yun

***gülümsin**di vü ṣaçlarınuñ ucın*

cühūd öñine çözdi üzdi gücin (SNB, 217/13)

*Aldı geldi, Ḥükm-nāmeyi ilettüm. Ebu'l-Esfār öñinde ḳodum. Aldı oḳudı **gülümsin**di (KN, 37/3)*

2.4.4. [-(ü)rsin-]

Sadece KN'de *bilürsin-* sözcüğünde bir kez tanıklanmıştır. Tabanın bildirdiği hareketi "yapar gibi görünmek" ya da tabanın bildirdiği harekete "sahipmiş gibi davranmak" ifade eden geçişsiz eylem yapar

2.4.4.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

bilürsin-, bil-ürsin- biçiminde türeyen sözcük "bilmediği hâlde bildiğini iddia etmek" anlamına gelmektedir (Doğan, 2011: 84). Doğan, TaS.'de bu anlamda *bilürlen- ~ bilirlen-* sözcüğünün yer aldığını, ayrıca DLT.'te "kendini akıllı

göstermek" anlamında *biligimsin-*, "bilir görünmek" anlamında *bilimsin-* eylemlerinin bulunduğunu belirtmiştir (2011: 84).

1. Tabanın bildirdiği harekete "sahipmiş gibi davranmak" ifade eden geçişsiz eylem yapar

a. "bilmediği hâlde bildiğini iddia etmek"

*Saḳın şol bilmez kişiden ki kendüzin **bilürsin**e (KN, 43/5)*

2.4.5. {-(I)ş-}

ET.'de yer alan ve temel olarak "karşılıklılık/karşıtlık ya da birliktelik" (Erdal, 1991: 578) ifade eden işteş çatı ekidir. Ek "karşılıklılık/karşıtlık ya da birliktelik" işleviyle eklendiği eylem tabanında herhangi bir anlam değişikliği oluşturmamakta, sadece hareketin karşılıklı ya da birlikte yapıldığına işaret etmektedir. Bundan dolayı Banguoğlu, ekin karşılıklılık/karşıtlık ya da birliktelik işlevini çatı bahsinde ele alırken daha ET. döneminde anlam genişlemesi neticesinde dönüşlülük bildiren işlevini ise türetimlik olarak değerlendirmiştir (Banguoğlu, 2007: 288-290). Hacıeminoğlu da bu duruma dikkat çekerek ekin işteş, karşılıklı ve geçişsiz-dönüşü eylemler meydana getirdiğini söylemiş ve ekin işlevini şu şekilde sıralamıştır: *"hareketin karşılıklı yapıldığı fiiller", "hareket ya da işin aynı anda birçok fail tarafından yapıldığını bildiren filler", "oluş bildiren geçişsiz-dönüşlü fiiller", "tekerrür ve pekiştirme ifade eden fiiller" ve "müstakil fiiller"* Araştırmacı "müstakil fiiller" olarak adlandırdığı *alış-, barış-, yapış-* vb. {-(I)ş-}'lı eylemlerde ekin eklendiği tabandan kısmen ya da tamamen farklı anlamda yeni bir hüviyete sahip eylemler oluşturduğunu söylemiştir (Hacıeminoğlu, 1992b: 119-122).

{-(I)ş-} ekinin eklendiği tabana "birliktelik, karşıtlık ve dönüşlülük" gibi çatı işlevi ve "pekiştirme/kuvvetlendirme" işlevi dışında tabanın ifade ettiği anlamdan farklı, yeni bir anlam yüklemesi durumunda ekin türetimlik işlevi üstlendiği görülmektedir. (a.) ve (b.) örneğinde ek sırasıyla karşılıklılık ve birliktelik bildirerek çatı eki, (c.)'de ise pekiştirme/kuvvetlendirme işlevinde iken (d.) örneğinde eklendiği

tabanın anlamında değişiklik yaparak yeni bir sözcük oluşturduğu için türetimlik işlevinde olduğu söylenebilir.

(a.) *Çün ʻayyārlar bunı éşittiler biribirine* ***baḳış****dılar, bir dem cevāb vérmediler (KN, 197/1)*

(b.) *Pes bir gün ol iki keklik bir yirde oturub aġlaşurlarıdı (MZ, 62a/2)*

(c.) *ʻİlācı ʻillet berkişmez ve nabż żaʻīf olmazdan evvel ḳifāl ṭamarından ḳan alduralar (EM, 44a/14)*

(d.) *şeker ṭuz ile nicesi ḳarışur*

velī sözde ṭuz şekere ***barış****ur (SNB, 354/8)*

2.4.5.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

ayrış-, ayır-ış- biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, *aḏır-* eylemimin birliktelik biçimi olarak değerlendirmiş ve "birbirinden ayırılmak (to part from one another)" anlamına geldiğini söylemiştir (1972: 69). Tietze de "birbirinden ayrılmak, ayrılışmak" anlamını vererek birliktelik biçimi olduğunu belirtmiştir (2002: 243).

1. Geçişli eylemden "oluş" bildiren geçişsiz-dönüşlü eylem yapar
a. "birbirinden ayırılmak"

didi iy ehl-i yeşrib noldıñuz siz

niye ***ayrış****dıñuz ya noldıñuz siz (GZ, 233b/1214)*

barış-, bar-ış- biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, eylem tabanının birliktelik biçimi olarak değerlendirerek "beraber gitmek" vb. anlama geldiğini bu anlamda bazı lehçelerde yaşadığını söylemiştir. Araştırmacı GB Osm.'da "birbirini ziyaret etmek" anlamında *varış-* ve "sulh etmek" anlamında *barış-* eyleminin bulunduğunu aktarmıştır (1972: 369). Bilgen "birlikte gitmek" anlamında sözcüğe yer vermiştir (1989: 135). Tietze, "dargınlığa son vermek, anlaşmak, sulh etmek; (birisiyle) iyi geçinmek, uyuşmak" anlamlarını vermiştir (2002: 281). Gülensoy "'barışmak' (TS)

*< 'birlikte varmak, birlikte gitmek' < *birbirine gidip gelmek, uyuşmak, barışmak (EDPT, TTS)* > barış- OT (KB): *bar-ış-* 'birbirine gidip gelmek'" biçiminde anlam gelişimini vermiştir (2007: 114). TaS.'de sözcük "uyuşmak, imtizaç etmek, hoşlaşmak"; DS'de "götürü olarak iş vermek veya almak; uyuşmak, anlaşmak" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 04 Nisan 2016).

1. Geçişsiz eylemden karşılıklılık bildiren eylem yapar

a. "sulh etmek"

görürdi anı hind iline giden

*ki **barış**dıdı pīl ile kergeden (SNB, 301/9)*

*Savaş 'āḳıllar işi degüldür 'avratlar ve oġlanlar işidür. Nā-çār eger éderseñ ol ḳadar ét kim gérü **barış**ıbilesin (KN, 64/4)*

b. "uyuşmak"

şeker ṭuz ile nicesi ḳarışur

*velī sözde ṭuz şekere **barış**ur (SNB, 354/8)*

biliş-, bil-iş- biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, "birbirini bilmek; birisiyle tanışmak" anlamına geldiğini söyleyerek tabanın karşılıklılık biçimi olarak değerlendirmiştir (1972: 345). Bilgen, "tanışmak" anlamında sözcüğe yer vermiştir (1989: 136). Erdal "birbirini bilmek; birisiyle tanışmak" anlamına geldiğini belirtmiştir (1991: 554-555). Tietze, "tanışmak, tanışık olmak; birbirini tanımak" anlamlarını vermiştir (2002: 345). Gülensoy da "karşılıklı olarak birbirini tanımak" anlamını vermiştir (2007: 147). TaS.'de sözcük "tanışmak"; DS'de "öğrenmek; tanışık, tanıdık çıkmak" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 04 Nisan 2016).

1. Geçişli eylemden karşılıklılık bildiren eylem yapar

a. "tanışmak"

*ki minnetsüziñ biz **biliş**dük şükür*

*ḳo gitsün yadı çün **biliş**dük şükür (SNB, 161/11)*

*Bir kişi ki pādişāhla **biliş**miş [ola], émin néte yatur (KN, 42/15)*

*... bundan ayru daḫı eydür kim yoḳsul olduñ ḫalḳ ḳıyında ḫor olduñ dünyede ʻizzet ḥürmet adamları aġırlamaḳ birle olur señ daḫı dürüş cehdi idüp baylara **biliş** ulalara ḳulluḳ it (Mİ, 30a/19)*

bulaş- Gülensoy sözcüğün *bula-ş-* biçiminde etimolojisini yaparak üç ayrı maddebaşı olarak ele almıştır. Bunlardan ilkine "bulaşmak", ikincisine "sataşmak, çatmak" ve üçüncüsüne de "başlamak, bir işe istekle başlamak" anlamını vermiştir (2007: 180-181). Tietze, sözcüğün ET. **bulġaş-* eyleminden geliştiğini belirterek "bir şeye değmekle kirlenmek, bulanmak, yağlanmak, çamurlanmak; (hastalık) sirayet etmek; çatmak, sataşmak; (yalvararak) sunmak; istemeden bir şeye karışmak; başlamak" anlamlarına geldiğini söylemiştir (2002: 391-392). TaS.'de sözcük "karışmak, fenalaşmak; musallat olmak; çatmak, sataşmak, düçar olmak; meşgul olmaya başlamak; alude olmak, bulanmak" anlamalarında DS'de çeşitli varyantlarda "başlamak; bir işe istekle başlamak; engel olmak; çatmak, sataşmak; takılmak; karışmak" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 02 Nisan 2016). Sözcük Az., Osm. ve Tkm.'de *bula-,* ET.'de *bulga-* biçiminde görülen "(sıvı) karıştırmak" metaforik anlamda "bozmak (to confuse), rahatsız etmek (to disturb); kargaşa çıkarmak (produce a state of disorder)" (Clauson, 1972: 337) anlamındaki *bulga-/bula-* eyleminden türemiştir. Eylem tabanı KY'da *yūsufuñ gömlegin anuñ ḳanına // buladılar yūsufuñ gömlegine (6a/189)* beytinde tanıklanmaktadır.

1. Geçişli eylemden geçişsiz eylem yapar

a. "karışmak, bulanmak"

bu ʻālem işine ṭolaşıcaġaz

*çepelliklerine **bulaş**ıcaġaz (SNB, 356/5)*

iki leşker birbirine ulaşdı yine

*ḳılıçlar ḳara ḳanlara **bulaş**dı yine (GZ, 212a/546)*

*Ve eger ʻavratllar südiyile baḳla unın ve ḳavun etini bile **bulaş**durup, gevdesine sürüp yunurısa ol daḫı iñen ayüdür (EM, 58b/8)*

b. "sürülmek, sıvaşmak, sıvaşıp yapışmak" (Ayverdi, 2010: 170)

inanmazsañ bizlere baḳ ṭonına

*gör ṭonın nice **bulaş**mış ḳanına (YZ, 10/145)*

*Ve eger ṣolıya öksüre, bir pāre bezi tersine **bulaş**duralar, ḳurıdalar, andan yuyalar (KN, 144/15)*

*... ḫulāṣada eydür ḳaçan bir yirde yaş murdār olsa üzerine bir ḳalıñ nesne döşeseler bir seccāde gibi ol murdār añа **bulaş**up eṣeri belürürse namāzı revā degül (Mİ, 10b/32)*

c. "(met.) bozulmak, karışmak"

*çü ṭālī' döne iş **bulaş**ur imiş*

yürür iken ayaḳ ṭolaşur imiş (SNB, 275/15)

buluş-, bul-uş- biçiminde türeyen sözcüğün Clauson "karşılıklı birbirini bulmak; birlikte bir şeyi bulmak" anlamına geldiğini söyleyerek *bul-* eyleminin karşılıklılık ve birliktelik biçimi olarak değerlendirmiştir (1972: 345). Erdal da aynı anlamda sözcüğe yer vermiştir (1991: 555). Bilgen, "buluşmak" anlamını vermiştir (1989: 136). Tietze, sözcüğü iki ayrı maddebaşı olarak ele almıştır. Bunlardan ilkine "bir araya gelmek, karşılaşmak, kavuşmak", bundan gelişen ikincisine ise "(birisine) gelmek (huzuruna) yetişmek" anlamını vermiştir (2002: 393-394). Gülensoy da "bir araya gelmek, karşılaşmak" anlamında sözcüğe yer vermiştir (2007: 182). TaaS.'de sözcük "karşılaşmak, rastlamak" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 03 Nisan 2016).

1. Geçişli eylemden karşılıklılık bildiren eylem yapar

a. "bir araya gelmek"

ḳızuñ nev-bahār ile hem eyle bil

*azışduġ **buluş**ımaduḳ béş yıl (SNB, 340/8)*

*hem pulaṣıla **buluş**dılar olar*

bir arada oṭurup görüşdiler (GZ, 256b/1872)

***buluş**uban danışurşar o gice*

medineye ‘azm iderler i ḫoca (KEMŞ, 2a/15)

çalış-, çal-ış- biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, *çal-* eyleminin karşılıklılık biçimi olarak değerlendirerek “karşılıklı olarak dövüşmek; gayret göstermek, çabalamak” anlamlarına geldiğini söylemiştir (1972: 421). Tietze, sözcüğü iki ayrı maddebaşı halinde ele almıştır. Bunlardan eylemin ortaklık biçimi olarak değerlendirdiği ilkine “savaşmak, vuruşmak” bundan gelişen ikincisine ise “uğraşmak, emek sarf etmek” anlamını vermiştir (2002: 470). Gülensoy “çalışmak” anlamında sözcüğe yer vermiştir (2007. 213). TaS.’de sözcük “vuruşmak, çarpışmak, savaşmak, kılıçlaşmak” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 03 Nisan 2016).

1. Geçişli eylemden karşılıklılık bildiren eylem yapar

a. “savaşmak, vuruşmak”

şeh-i ḫāverāna anuñ erligin

*dédiler niçe **çalış**urdı yégin (SNB, 303/1)*

*şol ḳadar **çalış**dı ol ferid sa‘id*

tā atından ol yire düşdi şehîd (GZ, 249a/1650)

*Oruç dutmaḳ gérçek ḳılmaḳdur. Tangrı buyruġında olduġına daḫı delīldür, nefsi-y-ile **çalış**duġına Tangrı’yı kendü nefsinden yig sevdügine (KN, 14/13)*

çekiş- ~ cekiş-, çek-iş- biçiminde türeyen sözcüğü Clauson eylem tabanının karşılıklılık biçimi olarak değerlendirerek “yardım etmek, birbirine karşı çekmek” vb. anlamlara geldiğini söylemiştir (1972: 417). Bilgen, “birlikte noktalamak” anlamında sözcüğe yer vermiştir (1989: 136). Tietze, “(iki kişi) karşılıklı çekmek; mücadele etmek, kavga etmek” anlamlarında *çek-* eyleminin ortaklık biçimi olarak değerlendirmiş bunun dışında “karşılıklı silaha davranmak” anlamını da belirtmiştir (2002: 490). Gülensoy, “birlikte karşılıklı çekmek” anlamını vermiştir (2007: 228). TaS.’de “çekişmek (çeküşmek): münakaşa etmek, tartışmak”; DS’de “çekişmek (I): masrafı paylaşmak; çekişmek (II): lâdes tutuşmak” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 03 Nisan 2016).

1. Geçişli eylemden karşılıklılık bildiren eylem yapar

a. “mücadele etmek” (Özavşar, 2009: 215)

*Şimdi daḫı anuñ düşmenligine bil bağlayub yiglik **çekiş**medeñ*[99] *ḳanḳınuz gālibdür kimse bilmez (MZ, 23b/4)*

*... şol ḳuvvet kim nefs arzūsı ḳuvvetidür yalancı ve ḳulmaş şerri ḫayr ṣūretinde göstericidür dāyim ‘aḳl birle **cekiş**mekdedür (Mİ, 29b/13)*

b. “münakaşa etmek, tartışmak”

*Ve eger ḫaṣmuña bir olup **çekiş**esi olursañ eger vech bulursañ ki anuñ sözi sāḳıṭ ola, mes‘elelere naẓar eyle (KN, 127/4)*

*... ma‘nisi budur kim her kim biregü-y-ile **çekiş**irken sözin kese arada melūllik olmasun diyü ḥāl bu olsa kim gendü sözi ḥaḳ olsa ḥaḳ ṭa‘ālā anuñ-ıcun ucmaḳda bir köşk yapar (Mİ, 34a/35)*

çıḳış-, çıḳ-ış- biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, eylem tabanının birliktelik biçimi olarak değerlendirerek “yardımlaşmak; birbiriyle bir anlaşmaya varmak” vb. anlamlara geldiğini söylemiştir (1972: 412). Tietze, sözcüğü iki ayrı maddebaşında ele almıştır. Eylem tabanının ortaklık biçimi olarak değerlendirdiği ilkini “yetmek, kâfi gelmek”; bundan gelişen ikincisinin ise “birinin yüzüne karşı sert konuşmak” anlamına geldiğini söylemiştir (2002: 507). Gülensoy da iki ayrı maddebaşında Tietze ile aynı anlamda sözcüğe yer vermiştir (2007: 236). TaS.’de sözcük “başa çıkmak”; DS’de “hesaplaşarak uzaklaşmak; alım satımda mal ederini korumak” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 03 Nisan 2016).

1. Geçişsiz eylemden dönüşlü eylem yapar

a. “başa çıkmak”

*Eger sen bu sıçanlar yardımı birle bu düşmenile **çıḳış**am dirsen ol maḳṣūda irmeyesin (MZ, 22a/6)*

*Çün gördi ki su-y-ıla **çıḳış**maz; su öñince gitti (KN, 25/4)*

[99] Korkmaz (1973: 228), sözcüğü *çekişmek*; Özavşar (2009: 48) *çekişmeden* olarak transkribe etmişir.

danış- ~ danuş- ~ ṭanış-, tanı-ş- biçiminde türeyen sözcüğü Clauson eylem tabanının karşılıklılık biçimi olarak değerlendirerek "birbiriyle tanışmak (to be acquainted with one another)" anlamına geldiğini ve GB Az., Osm.'da "fikir alış verişinde bulunmak (to consult one another), müzâkere etmek (to discuss)" anlamlarında yaşadığını söylemiştir (1972: 526). Bilgen, "danışmak" anlamında sözcüğe yer vermiştir (1989: 147). Tietze sözcüğü üç ayrı maddebaşı olarak ele almıştır. Bunlardan ilkine "meşveret etmek", bundan gelişen ikincisine[100] "akıl sormak, müracaat edip istişare etmek", üçüncüsüne "(biriyle) konuşmak" anlamını vermiştir (2002: 558-559). Gülensoy da "istişare etmek, karşılıklı konuşmak, söyleşmek" anlamlarını vermiştir (2007: 266). TaS.'de "danışmak (tanışmak): müşavere etmek"; DS'de "sormak, fikir almak; konuşmak, söylemek" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 03 Nisan 2016). Mİ'de *tanışık,* SNB'da *ṭanışıḫ* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Geçişli eylemden karşılıklılık bildiren eylem yapar

a. "müşavere etmek, istişare etmek, karşılıklı konuşmak"

ne ḳaçmaḳ bilürler bular ne ölüm

***ṭanış**uñ nedür maṣlaḥat bilelüm (SNB, 173/3)*

*eger devlet gerekse 'aḳla **danış***

mürebbīsüz ileri varmaya iş (RN, 18b/175)

kāfirlerde bir yire dürişdiler

*ne ḳılalum diyüben **danış**dılar (GZ, 274b/2408)*

*bulışuban **danış**urlar o gice*

medineye 'azm iderler i ḫoca (KEMŞ, 2a/15)

*Ol ikisi daḫı **danış**dılar kim gelicek anı öldüreler, altunı ikisi üleşeler (MZ, 18a/14)*

*Sendan ulular-ıla **danış**maḳdan 'ār dutma (KN, 33/9)*

[100] Tietze bu anlam için daha önce *dan-* eyleminin kullanıldığını belirtmiştir (2002: 558-559).

... kaçan gönül bu nesneleri tizcek işlemese ‘aḳl birle ***ṭanış****sa ‘aḳl eydür (Mİ, 30a/24)*

depiş-, tep-iş- biçiminde türeyen sözcüğün Clauson “birbirini tepmek” anlamına geldiğini belirterek eylem tabanının karşılıklılık biçimi olarak değerlendirmiştir (1972: 446). Bilgen, “tepişmek” anlamında sözcüğe yer vermiştir (1989: 147). Gülensoy “birbirini tepmek; itişip kakışmak” anlamlarını vererek *te-p-(i)ş-* biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 883). DS’de sözcük “yerler tepişiverdi” verisinden hareketle “basılmak, çiğnenmek” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 04 Nisan 2016).

1. Geçişli eylemden karşılıklılık bildiren eylem yapar

a. “vuruşmak”

çıḳarurdı ılduz gözini sünü

aşınurdı ***depiş****megin üzeñü (SNB, 172/4)*

dürüş- ~ düriş- ~ ṭurış-, ṭur-ış- biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, eylem tabanının karşıtlılık biçimi olarak değerlendirerek “karşı durmak (to confront) anlamına geldiğini söylemiştir (1972: 554). Erdal, “karşı durmak (to confront), birbirine karşı direnmek (to make a stand against each other)” anlamlarına geldiğini belirtmiştir (1991. 571). Tietze, sözcüğü iki ayrı maddebaşı halinde ele almıştır. Bunlardan ilkinin “karşı karşıya durmak, çarpışmak, savaşmak”, bundan gelişen ikincisinin “çalışmak, uğraşmak, gayret etmek” anlamına geldiğini ifade etmiştir (2002: 664). TaS.’de sözcük “dürüşmek (duruşmak, turuşmak, dürişmek): 1. çalışmak, ikdam etmek, sebat etmek, say etmek; 2. karşı karşıya gelmek, muhasamaya girişmek, çarpışmak, mücadele etmek”; DS’de “duruşmak: 1. çalışmak, uğraşmak; 2. dediğinde direnmek; 3. hiddeti geçip yumuşamak; turuşmak: 1. savaşmak; 2. savurmak; 3. uğraşmak; dürüşmek: çalışmak, devamlı meşgul olmak” varyant ve anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 03 Nisan 2016).

1. Geçişsiz eylemden karşılıklılık bildiren eylem yapar

a. “savaşmak, mücadele etmek”

iñen çoḫ ***ṭurış****duḳ u dürişüben*

dönüp ḳaçmaduḫ hīç ü urışuban

çeri ṣındı sübaşumuz düşdi

ṭutuldum [u] ben şeh baña buştı (SNB, 311/6)

iş bu deñlü leşkerile ***düriş****ür*

yüz çevürmez hiç birisi uruşur (GZ, 246a/1592)

Sen évme kendü yérüñden ırılma. Ve eger savaş subaşıya érerse ḳatı ***düriş*** *sınmaḳdan ḳorḳma. Ölümi ögüñe getürme (KN, 175/15)*

2. Geçişsiz eylemden dönüşlü eylem yapar

a. "çalışmak, ikdam etmek, sebat etmek, say etmek"

iñen çoḫ ṭurışduḳ u ***düriş****üben*

dönüp ḳaçmaduḫ hīç ü urışuban

çeri ṣındı sübaşumuz düşdi

ṭutuldum [u] ben şeh baña buştı (SNB, 311/6)

*hem zelil ḫorıdıñuz bī-niş*ā*n*

*ḫaḳ sizi 'aziz ḳıldı dü cih*ā*n*

düriş*diñüz ḳamu bay oldıñuz*

yılduzıñuz ṭopṭolu ay oldıñuz (GZ, 223a/933)

ki göç bundan iriş şehr-i medīne

ki ol yigdür ***düriş****mek anda dīne (KEMŞ, 2a/10)*

Kişi irte gice ***düriş****üb bu ikinün dilegin yirine getürmeye (MZ, 18a/8)*

Ve eger māl tevfīr édersin, él 'imāretine ***düriş*** *(KN, 169/1)*

Ve sevünmek ve şāẕılıḳ ki anlaruñ żıddıdur aña ***düriş****e (EM, 57b/5)*

*... ol eyü ṣıfatlarun bişincisi zühd dünyā çoġaltmaġ-ıçun **düriş**mekden gendüzin cekmekdür (Mİ, 37a/12)*

görüş- ~ göriş-, gör-iş- biçimine türeyen sözcüğü Clauson eylem tabanının karşılıklılık biçimi olarak değerlendirerek "birbirini görmek; buluşmak (to meet)" anlamlarına geldiğini söylemiştir (1972: 748). Bilgen, "bakışmak" anlamında sözcüğe yer vermiştir (1989: 140). Erdal, "birbirini görmek; buluşmak, bakışmak" anlamlarını vermiştir (1991. 562). Tietze, "birbirini görmek; selâmlaşmada karşılıklı durup söyleşmek" anlamlarında eylemin ortaklık biçimi olduğunu ve bunun dışında "konuşmak, sohbet etmek; (örtmece tâbir) cinsel ilişki kurmak; yakından tanışmak, ünsiyet etmek" anlamlarına da geldiğini söylemiştir (2002: 177). Gülensoy, ET., OT.'de "gözle bakmak" anlamında olduğunu aktararak "görüşmek" anlamını vermiştir (2007: 286). DS'de sözcük "gizlice cinsel ilişkide bulunmak, zina etmek" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 03 Nisan 2016; Gülensoy, 2007: 286).

1. Geçişli eylemden karşılıklılık bildiren eylem yapar

a. "hasbihâl etmek"

ḳarşu çıḳdı ṣaḥabeler 'aliye

tañrınuñ aṣlanı gerçek veliye

*cümle aṣḥab şād olup **görüş**diler*

baḳarıdı ṣaġda ṣolda ġāziler (GZ, 272a/2336)

işiden dostlar ile yügrüşüben

*ḳuca ḳuca **göriş**dük sevnişüben (KEMŞ, 16a/313)*

*Çoḳ zemāndan berü birbirin görmemişdi **göriş**diler (MZ, 46b/11)*

*... bu ṭavaf vācibdür ṭaşradan gelene ammā mekkede olanlara vācib degüldür zīra bu ṭavāf ka'be-y-ile **görüş**üp gitmek-icündür (Mİ, 27b/30)*

b. "konuşmak, muzâkere etmek"

*göricek **göriş**di vü öpdi gözin*

ḳuçuşdı vü sürdi yüzine yüzin (SNB, 350/2)

*turdı yūsuf anlarıñla **görişür***

eyle ṣankim Ülker aya ḳavışur (KY, 42a/1667)

var-ısa anuñ-içun oldı bu iş

*ḫoca eydür ne sorarsın var **göriş** (YZ, 17/248)*

hem pulaṣıla buluşdılar olar

*bir arada oṭurup **görüş**diler (GZ, 256b/1872)*

kapış-, kap-ış- biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, eylem tabanının karşılıklılık biçimi olarak değerlendirerek "birbirini tutmak (to seize one another)" vb. anlamlara geldiğini söylemiştir (1972: 587). Bilgen "kapışmak" anlamında sözcüğe yer vermiştir (1989: 139). Gülensoy, "birlikte bir şeyin üzerine üşüşür aceleyle almak, kapmak; kavgaya tutuşmak; kavgaya girmek; (güreşte) hırsla güreşe girmek" anlamlarını vermiştir (2007: 460).

1. Geçişli eylemden birliktelik bildiren eylem yapar
a. "birlikte bir şeyin üzerine üşüşüp aceleyle almak, kapmak"

degül 'ayb ṣaçuma yapışduġuñ

*ya ḳavranduġuñ u yā **ḳapış**duġuñ (SNB, 116/4)*

ḳarış-, ḳar-ış- biçiminde türeyen sözcük (Clauson, 1972: 642; 664) "iki veya ikiden çok şey bir araya gelip birbirinin içinde dağılmak, birbirinin içine girmek" (TDK, 02 Nisan 2016) anlamına gelmektedir. Mİ'de sözcük *ḳarışuḳ* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Geçişli eylemden karşılıklılık bildiren eylem yapar
a. "iki veya ikiden çok şey bir araya gelip birbirinin içinde dağılmak, birbirinin içine girmek"

*şeker ṭuz ile nicesi **ḳarış**ur*

velī sözde ṭuz şekere barışur (SNB, 254/8)

Ve eger su üstünde köpük dérilmiş ola, ḳara ṣafrā ḳana ḳarışmış ola ḳorḳu ola (KN, 146/3

*Semüz eti bişüreler, şöyle ki müberrā ola ve sümüklerin çıḳaralar ve buġdayı gey bişüreler, helīmesin alalar ki buġdaya ṣu yérine süd ḳoymış olalar, gérü ol etile bişüreler ve bir nesneyile vuralar tā et eriyüp helīmeye **ḳarış**a (EM, 65b/5)*

*... eger ṣuya aruca nesne **ḳarış**sa bal ü süd ve ṣābūn gibi ekṣer ḳoḳusından ve ṭadından ve renginden ikisi dönmişse ābdest almaḳ dürüstür (Mİ, 9b/17)*

b. "bir araya gelmek, kaynaşmak"

ḳaṣd ḳıldı kim züleyḫā yapışa

*öpe ḳuça anuñıla **ḳarış**a (KY, 17a/640)*

***ḳarış**ayum anlara ben varayum*

ḳal'aya ben anlaruñıla gireyüm (GZ, 235b/1268)

*... heybet odı ve rahmet suyıyıla bir yirde ḳonılmış çehresi maḥbūb manẓarı merġūb 'adli altında ḳurd ḳoyunıla şeker gibi **ḳarış**mışdı (MZ, 51a/14)*

ḳarış- eyleminin Clauson **kar-* tabanından türeyerek "birbiriyle anlaşamamak, birbirine zıt olmak" anlamlarına geldiğini belirtmiştir (1972: 664). Sözcük taradığımız metinlerde *ḳarşu, ḳarşula-* sözcüklerinde taban olarak yer almaktadır. Örnekler için bk. *ḳarşu, ḳarşula-.*

1.Geçişli eylemden karşılıklılık bildiren eylem yapar

a. "saldırmak"

hamle ḳıldı hem müslimānlar daḫı

*hem **ḳarış**dı kāfire anlar daḫı*

iki leşker ḳarışdı ḳopdı tozlar

kesildi başlar eller çıḳdı gözler (GZ, 248b/1640; 249a/1641)

***ḳonuş-** eylemini *ḳonşu* sözcüğünde taban olarak yer almaktadır. Gülensoy, sözcüğe *komşu* "konutları yakın olan kimselerin birbirine göre aldıkları ad" sözcüğünün etimolojisi içerisinde "*kon-* 'yerleşmek, konmak' + *-uş-* 'işteş eki' +*-u*" biçiminde değinmiştir (2007. 536). Örnekler için bk. *ḳonşu.*

1. Geçişsiz eylemden karşılıklılık bildiren eylem yapar

örüş-, ör-üş- biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, tabanın birliktelik biçimi olarak değerlendirerek iki ayrı maddebaşında ele almıştır. Bunlardan ikini "birlikte yükselmek (to rise together)" ikincisini "birine bir şeyi örmek için yardım etmek" anlamını vermiştir (1972: 240). DS'de sözcük "kavgada birbirine girmek" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 03 Nisan 2016).

1. Geçişli eylemden dönüşlü eylem yapar
a. "belirmek" (Cin, 2012: 645)

Érişdi géce vü ***örüş****di gérü*

Şafaḳ ḳızıl oldı vü beñzi ṣaru (SNB, 190/13)

sarmaş-, Clauson eylemi **sarma:-* tabanının birliktelik biçimi olarak değerlendirerek GB Az., Osm.'da "kucaklaşmak (embrace one another), birbirine sarılmak (to intertwine) anlamına geldiğini söylemiştir. Araştırmacı 14. yy. Osm.'da sözcüğün "sarılmak, bir şeye dolanmak" anlamında tanıklandığını belirtmiştir (1972: 853). Gülensoy, "birbirine sarılmak, kucaklaşmak" anlamını vererek "= OT. *sarmaş-* '1. sarmakta yardım etmek; 2. karışmak' (DLT) [<*sar-(ı)m+a-ş-* 'işteşlik eki']" biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 739). Sözcük *sarmaşuḳ* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır. TaS.'de sözcük "sıkıca sarılmak; dolaşmak"; DS'de "gelin olan kız evlendiğinin ertesi günü akrabalarını görmeğe gelmek; kucaklaşmak" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 03 Nisan 2016). EM'de *sarmaşuḳ* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Geçişli eylemden dönüşlü eylem yapar
a. "dolanmak, sarılmak"

Ol ḳorḳuyıla ṭururken gördi, ol aġaç üzerinde bir ılan ***sarmaş****ub durur (MZ, 56b/1)*

***Sarmaş**uḳ issidür ḳurudur ma'deye ḳuvvet vérür (EM, 21b/12)*

sataş-, Clauson eylemi *satga-* tabanının karşılıklılık biçimi olarak değerlendirerek Kzk.'da "yolunu kaybetmek (to lose one's way), hissini yitirmek (to lose one's sense), Nog.'da "yolunu kaybetmek; şaşırmak (to be at a loss), GB Az.'de "takılmak, ilişmek, rahatsız etmek, kışkırtmak, alay etmek (to tease, pester, provoke, mock); Osm'da hoş olmayan bir şeyle karşılaşmak; buluşmak; sinirli olmak (to be agressive), çatacak yer aramak (to seek a quarrel), Tkm.'de "maruz kalmak (to be exposed to); buluşmak (to meet (someone)), birbirini görmek (to see one another)); biriyle ticaret yapmak (to do business (with someone dat.))" vb. oldukça geniş anlama sahip olduğunu söylemiştir (1972: 800). Gülensoy, *sa-t-(a)ş-* biçiminde etimolojini vererek "bir kimseyi rahatsız edecek davranışta bulunmak, musallat olmak" anlamını vermiştir (2007: 740). TaS.'de sözcük "hoşlanılmayan bir şeyle karşılaşmak, istenmeyen bir hâle uğramak, düçar olmak; rastlamak, tesadüf etmek" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 03 Nisan 2016).

1. Geçişli eylemden dönüşlü eylem yapar

a. "rastlamak, tesadüf etmek"

*anca çabaladum ki **ṣataş**dum bu belāya*

ne baḫtlu kim uṣṣıyile epsem oturdı (SNB, 165/6)

tekebbür 'āṣīdür işe ṣataşdı

*tutup ṭaġ başını ḳışa **ṣataş**dı (RN, 17a/154)*

*yalıñuz ḳanda **ṣataş**duñ sen buña*

nice öldürdüñ ḫaber virgil baña (GZ, 272b/2343)

b. "sorgulamak" (Boz, 2012: 230)

*daḫı bir gün saña **ṣataş**maduñ sen*

daḫı bir gün ṭaġuñdan aşmaduñ sen (RN, 50b/525)

siviş-, sav-ış- biçiminde türeyen sözcük "haber vermeden sessizce gidivermek, kaçmak" anlamına gelmektedir (Gülensoy, 2007: 775). TaS.'de sadece

SNB'dan tanıklanan sözcük "sıyrılıp çıkmak, çekilip gitmek"; DS'de "sıvışmak (II): kaçmak" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 03 Nisan 2016).

1.Geçişli eylemden dönüşlü eylem yapar

a. "sıyrılıp çıkmak, çekilip gitmek, kaçmak"

ögüdümi ṭut var ataña ḳavış

belāya ṣataşma aradan ***siviş*** *(SNB, 337/12)*

ṭalaş-, ṭala-ş- biçiminde türeyen sözcük "birbini ısırarak döğüşmek, sataşmak" anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 502; Erdal, 1991. 567; Tietze, 2002: 551; Gülensoy, 2007: 262). TaS.'de sözcük "dalaşmak (talaşmak): dövüşmek, çarpışmak"; DS'de *dalaşmak* varyantında "oynaşmak; sataşmak, söz atmak" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 03 Nisan 2016).

1.Geçişli eylemden karşılıklılık bildiren eylem yapar

a. "kavga etmek"

ṭalaş*mazdı biri biriyle ḫorūs*

yol azdurmas idi ḫılabandrus (SNB, 301/13)

... bu meṯel meşhūrdur ki it itile ***talaş****ur ve birbirin ısırur çün ḳurdı göreler birbirine yardum ḳılub ḳurda üşerler (MZ, 43b/7)*

ṭolaş-, Clauson eylemi *ṭolġa-* "sarmak (to twist, wrap round)" eyleminin birliktelik biçimi olarak değerlendirerek bazı lehçelerde anlam genişlemesi ile yaşadığını söylemiştir (1972: 497). Tietze, sözcüğe iki ayrı maddebaşı yaparak ilkinin "ilişmek, sarılmak; bir şeye takılmak, kapılmak; tutunmak; yakalamak, tutmak; (birbine) sarılmak, deragûş etmek; sataşmak", bundan gelişen ikincisinin ise "gezinmek" anlamına geldiğini söylemiştir (2002: 641). Gülensoy *tol-ġa-ş- > dol-a-ş-* biçiminde etimolojisini yaparak "dolaşmak, ilişmek; sarılmak; gezinmek" anlamlarına geldiğini belirtmiştir (2007: 296). TaS.'de "dolaşmak (tolaşmak): ilişmek, sataşmak" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 02 Nisan 2016).

1.Geçişli eylemden karşılıklılık bildiren eylem yapar

a. “(birbine) sarılmak, tutuşmak”

ḥamle ḳıldı şāh daḫı ulaşdılar

birbirisine yine ***ṭolaş****dılar (GZ, 222b/860)*

1. Geçişli eylemden dönüşlü eylem yapar

a.“birbirine karışmak, güç çözülür duruma gelmek” (TDK, 2011: 699)

biri birisine ***ṭolaş****mış idi*

bir uçdan bir uca ulaşmış idi (SNB, 34/12)

cıdılar ejdeha gibi ***ṭolaş****dı*

çomaḳ çaḳıldusı göge ulaşdı (GZ, 213a/583)

Arapça Farça Türkçe

القولنج پیچیدن روده *baġarsuḳ* ***ṭolaş****maḳ (EM, 68b)*

… eydür kimüñ kim mālı ola daḫı ol mālından yoḫsullara nesne virmeye ḥaḳ ta‘ālā ol mālını bir aġulu yılana döndüre şunuñ gibi aġulu kim aġusı coḳlıġından depesi kel ola daḫı boynına ***ṭolaş****a ḳarşu depesinden ṣoḳa (Mİ, 33a/12)*

b.“bir şeye takılmak, kapılmak”

bu ‘ālem işine ***ṭolaş****ıcaġaz*

çepelliklerine bulaşıcaġaz (SNB, 356/5)

ṣuçı yok kişinüñ baġlanmaz eli

ṭolaş*ur kendüye hem kendü fi‘li (RN, 32b/325)*

c.“sataşmak, ilişmek”

Meger ḳaṣṣāb ‘avreti oynaşıyıla yaturdı. Teke ṭoġru anlaruñ üzerine uġradı, ḳaṣṣāb ḫışmile irüb anları gördi. Teke ḳaysı ḳalmadı. Anlara ***ṭolaşdı****. Çevreden ḫalḳ üşdiler ġavġa ‘āleme yayıldı (MZ, 29b/7)*

ṭutuş- ~ dutış- Gülensoy eylemin, "yanmaya başlamak, ateş almak" anlamına geldiğini belirterek "*tütü-* 'duman çıkarmak' + *-ş-* 'fiilden fiil yapan ek'" biçiminde etimolojisini vermiştir (2007: 939).

1. Geçişsiz eylemden dönüşlü eylem yapar

a."yanmaya başlamak, ateş almak"

atañ anañ ögüne düşmiş ola

içüñ ol sebebden ***ṭutuş****mış ola (SNB, 133/15)*

ben za'īf hem günāh-kār (u) faḳīr

ḥasret odına ***dutış****mışam haḳīr (KY, 34b/1347)*

uġraş-, uġra-ş- biçiminde türeyen sözcüğün Clauson "birbiriyle savaşmak" anlamına geldiğini belirterek eylem tabanının karşılıklılık biçimi olarak değerlendirmiştir (1972: 92). Bilgen sözcüğe "birlikte uğramak" anlamını vermiştir (1989: 149). Erdal da "birbiriyle savaşmak" anlamına geldiğini belirtmiştir (1991: 571). Gülensoy, "bir işi başarmaya çalışmak, işi edinmek" anlamını vermiştir (2007: 960). TaS.'de sözcük "karşılaşmak, rast gelmek, rastlamak, kavuşmak; çarpışmak, savaşmak" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 04 Nisan 2016).

1. Geçişli eylemden karşılıklılık bildiren eylem yapar

a."çarpışmak, mücadele etmek"

pusumuzı bī-temre açmazıduk

açılası vaḳt olsa ḳaçmazıduḳ

delim kez ki ***uġraş****duḳ oldı oñat*

ki bulardan ayırduḳ er yıḫduḳ at (SNB, 286/2)

Yā ṣulh yā ḥīle yā cenk. Ammā evümüz ḳoyub anlara ḳarşu ṭurub ***uġraş****maḳ muvāfiḳ degül (MZ, 46a/7)*

… İbrāhim peyġāmbere eyitdi tañrına eyit kim cerüsin dirsin ***uġraş****alum didi (Mİ, 6a/3)*

ulaş-, ula**-ş**- biçiminde türeyen sözcüğü Clauson *ula:*- eyleminin karşılıklı (reciprocal form) biçimi olarak değerlendirerek "birbirine (ya da bi şeye) kavuşma (to be joined together (or to something dat.))" anlamına geldiğini söylemiştir (1972: 154). Gülensoy, "varmak, gelmek; elde etmek, erişmek; yetişmek; birbirine katılmak, dökülmek" anlamlarına geldiğini belirterek "=OT. *ulaş*- 'ulaşmak, bitişmek' (DLT) < *ūl+a-ş*- 'işteşlik eki'" biçiminde gelişimini vermiştir (2007: 964). TaS.'de sözcük "yakınlık peyda etmek, yaklaşmak; birleşmek, birleşip yapışmak, iltisak etmek, erişmek, lahik olmak; yetişmek, erişmek, vasıl olmak, kavuşmak; sirayet etmek, bulaşmak, tesir etmek; akraba olmak, karabet tesis etmek; eline geçmek, kendisinin olmak"; DS'de ise "nişanlanmak; takılmak, şaka yapmak" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 02 Nisan 2016). Mİ'de sözcük *ulaşuḳ* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Geçişli eylemden geçişsiz eylem yapar

a. "yapışmak, bir araya gelmek,"

Baḳḳāl ḳızın baḳḳala vérürler ḳaṣṣāb ḳızın ḳaṣṣāba vérürler etmekçi ḳızın etmekçiye sipāhī ḳızın sipāhīye. Bir cins ayruḳ cins ile ***ulaş****mazlar (KN, 191/14)*

Resūl ṣalla'llāhu 'aleyhi ve sellem buyurur ki etlerüñ eyüsi oldur ki süñüge ***ulaş****uḳ ola (EM, 2b/11)*

b. "vasıl olmak"

ulaş*dı ḳalb ḳalbe ḳol ḳola*

tolaşdı ṣol ṣaġa ṣaġ ṣola (GZ, 223a/878)

Toprağı su-y-ıla od arasında bend eyleyüp bağladı; zīrā toprāḳ ḳurulığı-y-ıla oda ***ulaş****ur ve savuḳlığı-la suya* ***ulaş****ur (KN, 191/1-2)*

c. "erişmek, varmak"

ulaş*mamış iken daḫı kāfa nūn*

yaratdı cihānı eyledi dün ü gün (SNB, 4/5)

çü hīç söz ḳalmadı ***ulaş****dı ‘aḳla*

buşuyı dutmaġa iş düşdi ‘aḳla (RN, 26a/257)

iki leşker birbirine ***ulaş****dı yine*

ḳılıçlar ḳara ḳanlara bulaşdı yine (GZ, 212a/546)

Pes gögercin ṭoġru göñül ve tevekkül birle yir öpdi hevāya pervāz urdı. Bir ḳaç menzilde ḳuşlaruñ dirnegine ***ulaş****dı. Ḳuşlar bunı görüb ḳarşu geldiler görüşdiler (MZ, 36a/14)*

Ḳaçan ki otları şekerile içeler cemi‘ endāmlara degirür ve ṭamarlara ve siñirlere iledür, ***ulaş****durur (EM, 24a/13)*

… bir kişi ṭam üstinde ṭursa imāma uysa imāmuñ ḥālin bilse revā degül egerçi ṭam mescide ***ulaş****mış-ısa daḫı biregü dükkeninde ṭursa imāma uysa ṣafa ḳarışup dürüstdür (Mİ, 16b/35)*

d. “başlamak”

yine ol ceng ***ulaş****dı ḳopdı tozlar*

ki düşdi başları çıḳdı gözler (GZ, 223a/877)

e. “bulaşmak”

Bilgil kim iki cihān belāsı ḥaḳsuz ḳana ***ulaş****updur (KN, 78/15)*

uruş-, ur-uş- biçiminde türeyen sözcüğü Clauson eylem tabanının karşılıklılık biçimi olarak değerlendirerek “birbirini vurmak (to strike one another), kavga etmek/atışmak (to fight, to quarrel)” anlamına geldiğini söylemiştir (1972: 239). Bilgen “vuruşmak” anlamında sözcüğe yer vermiştir (1989: 149). Erdal, “birbiriyle kavga etmek/atışmak” anlamını vermiştir (1991: 572). Gülensoy “savaşmak” anlamında sözcüğe yer vermiştir (2007. 971). TaS.’de “uruşmak: hepsi birleşip vurmak, 2. vuruşmak, çarpışmak, mücadele, mukatele etmek”; DS’de “vuruşmak” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 03 Nisan 2016).

1. Geçişli eylemden karşılıklılık bildiren eylem yapar

a. “savaşmak”

***uruş**dıdı ḳullar yara yara ṣaf*

başarmayup oldılar anda telef (SNB, 299/7)

dīn yolında ikisi dürişdiler

*b/üç gün üç gice **uruş**dılar (GZ, 278b/2537)*

*… ḳacan iḥrām baġlayup niyyet itdükden ṣoñra (...) sözi söylemekden ve **urış**maḳdan ṣaḳınmaḳ gerek (Mİ, 26b/33)*

yapış-, yap-ış- biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, “(bir şeye) bağlı kalmak, yapışmak (to adhere, to stick to (something dat.))” anlamına geldiğini belirterek eylem tabanının karşılıklılık biçimi olarak değerlendirmiştir (1972: 880-881). Erdal da aynı anlamlarda sözcüğe yer vermiştir (1991: 573). Gülensoy, **yap-(ı)ç(>ş)-* biçiminde etimolojisini vererek “(yapışıcı olan veya yapışkan bir maddeye bulanmış olan bir şey) ayrılmayacak bir biçimde bir yere tutunup kalmak; iyice yaklaşmak; aralık bırakmayacak biçimde üzerine dokunmak; bir iş yapmak amacıyla, hevesle bir şeyi eline almak; sıkıca yakalamak, tutmak, sarılmak; (mec.) birini rahatsız etmek, peşini bırakmamak, musallat olmak” anlamlarına geldiğini söylemiştir (2007: 1065-1066).

1. Geçişli eylemden karşılıklılık bildiren eylem yapar

a. “ayrılmayacak bir biçimde bir yere tutunup kalmak”

*Ve eger boġaza sülük **yapış**mış olsa anı yéyicek düşürür ve içegüden ḳurtları ḳırar (EM, 21b/7)*

… tāḥaddī eydüp dururlar kim gevdesine yavsı yapışsa yıḳansa altına ṣu geçmese yıḳanduġı ve ābdest alduġı dürüst olmaz (Mİ, 8a/38)

b. “sıkıca yakalamak, tutmak, sarılmak”

taña atınca ḥaẓẓ almadı uyḫudan

*aġaca **yapış**mış idi ḳorḫudan (SNB, 270/11)*

ḳaṣd ḳıldı kim züleyḫā ***yapışa***

öpe ḳuça anuñıla ḳarışa (KY, 17a/640)

didi ṭur kemende ***yapış*** *iy cānum*

kim cānum fedā olsun saña benüm (GZ, 277b/2504)

yapış*dı ḳoġaya ṭartdılar anı*

didi irişdi uş devlet nişanı (RN, 28b/282)

Sıçradı çengālin ḳarġanuñ ḳolına ḳanadına vurub berk yapışdı (MZ, 64a/6)

… ka'beye gele işigin öpe yüzüni gögsini ḥacerü'l-esved ile ḳapu aralıġına ḳoya ka'benüñ örtüsine ***yapış****a bir zamān ṭura (Mİ, 27b/31)*

c."hevesle bir şeyi eline almak"

Eger senden ulu-y-ıla oynar-ısañ evvel mühreye sen ***yapış****ma. Ḳo ne dilerse olsun Ka'beteyni anuñ eline vér (KN, 62/15)*

2.4.6. {-(I)n-}

ET.'den itibaren kullanılan ve eklendiği eylemin genellikle fâile yönelik olduğunu bildiren dönüşlülük ekidir. Ayrıca ek /l/ ünsüzü ve ünlü ile biten eylemlere eklendiğinde edilgenlik işlevi de üstlenebilmektedir. (Gabain, 2007: 59; Bilgen, 1989: 116; Erdal, 1991: 584-639; Tekin, 1992: 86; Eraslan, 2012: 111; Gülsevin, 1997: 140; Şahin, 2009: 80). Ekin bu işlevi dışında eklendiği bazı sözcüklere tabanın bildirdiği anlamdan kısmen ya da tamamen farklı yeni bir anlam kattığı görülmektedir. Nitekim Hacıeminoğlu bu hususta *-n-* ile genişleyen eylemlerden dönüşlü değil de geçişsiz olanların genellikle kökteki anlamdan kısmen uzaklaşarak müstakil kelime özelliği kazandığını belirtmiştir (1992b: 119).

2.4.6.1.Ekin Türetimlik İşlevleri

barın-, bar-ın- biçiminde türeyen sözcük "bir şeye karşı korunmak için bir yere sığınmak" anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 367; Tietze, 2002: 281; Gülensoy, 2007: 113). TaS.'de sözcük "geçinmek, kendini yaşatmak" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 10 Nisan 2016).

1. Geçişli eylemden geçişsiz eylem yapar
a. "bir şeye karşı korunmak için bir yere sığınmak"

yémiş mīşede bulunur idi bol

*anı yéyüben **barın**ur idi ol (SNB, 234/6)*

boyan-, Tietze *boya-* eyleminin edilgen ve dönüşlü biçimi olduğunu belirterek "boya ile muamele edilmek; renk maddesini kabul etmek" anlamına geldiğini belirtmiştir. Araştırmacı, M. Adamović'in sözcüğü edilgen biçimden ayrı olarak "varmak, yetişmek, erişmek" anlamında *boy* tabanına dayandırdığını söylemiş ve böyle bir ayrıma gerek olmadığını belirtmiştir (Tiettze, 2002: 375). TaS.'de sözcük SNB ve Kadı Burhaneddin divânında tanıklanarak "erişmek, ulaşmak, uzanmak" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 10 Nisan 2016).

1. Geçişli eylemden geçişsiz eylem yapar
a. "ulaşmak, erişmek"

ögütden uyuyan gönül uyanur

*ḳulaġa giren söz cāna **boyan**ur (SNB, 23/5)*

bulan-, bulġa-n- biçiminde türeyen sözcük "karışmak, karışık hale gelmek, (su, hava) duruluğunu, berraklığını kaybetmek, sönükleşmek, donuklaşmak" anlamına gelmektedir (Tietze, 2002: 391). MZ, KN, Mİ'de *bulanuḳ*, KN'de *bulanıḳlıḳ* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Geçişli eylemden geçişsiz eylem yapar
a. "karışmak, karışık hâle gelmek"

Günlerüñ ṣāfīsin ve zemānuñ ***bulan****uġın görmişem (MZ, 16a/5)*

Eger éderse ḳarañulıġın ve ***bulan****uġın artura (KN, 202/1)*

… tā kim şeyṭān vesvese idüp dünyā terk itdügine peşīmān olup göñlin ***bulan****durup ṣevābın yutmaya (Mİ, 32a/19)*

bulın- ~ bulun-, bul-un- biçiminde türeyen sözcük "bulmak işine konu olmak" (Gülensoy, 2007: 182) anlamıyla edilgen/dönüşlü bir sözcüktür. Bu anlamda KEMŞ'de *çü ṣabr ile bulınur derde çāre (2a/19)* tanıklanmaktadır. Ancak sözcük Tietze'nin de belirttiği üzere *ol-* ya da "kavuşmak" anlamında kullanıldığında (2002: 393) söz konusu ekin bir türevi olarak değerlendirilmelidir.

1. Geçişli eylemden geçişsiz eylem yapar

a. "mevcut olmak (Canpolat ve Önler, 2007: 117), olmak"

siz ol kişiden ummañuz hīç vefā

ki ṭolu ḳarında ***bulın****maz ṣafā (SNB, 357/8)*

ol raḥīmdür raḥmet éder ḳulına

şol ḳula kim buyruġında ***bulın****a (YZ, 1/4)*

ṣabır kimdeyise ol 'arşa ṣunar

ki ṣabr içre ***bulın****ur dürlü hüner (RN, 29a/286)*

Dükeli giyikde müşg olmaz ve dükeli demür ḳılıç olmaz ve degme ṣadefde incü ***bulın****maz (MZ, 37a/9)*

Eger uşbu eyittügümüñ dükeli senüñ ḳatuñda olmaya artuġı bārī ***bulın****a (KN, 160/1)*

… bilgil kim ġusl itmek yā ābdest almaḳ dileyen kişi ḳaçan ṣu **bulun***maya teyemmüm almaḳ dürüstdür (Mİ, 9a/33)*

Alma şarābı ya ayva şarābı ya ḫaşḫāş şarābı her ḳanḳısı ḥāżır ***bulın****ursa on direm içüreler (EM, 32a/4)*

b. "yer almak"

eyitdi bilüñ uşda ol ḳız benüm

***bulın**dum bu ṣarp işde ol ḳız benüm (SNB, 333/5)*

c. “faydası/yararı görülmek”

*Tengriyiçün işlenen iş ẓāyi‘ olmaz, elbette **bulın**ur (MZ, 3b/10)*

*Eyülügi eyle suya bıraḳ. Bir gün saña **bulın**a. Mütevekkil itti. Uş **bulun**dı (KN, 26/10)*

d. “uğraşmak”

*Mümkindür kim ben daḫı bir işde **bulın**ub bir mertebeye degem (MZ, 36a/4)*

e. “öyle görülmek” (Boz, 2012: 279)

*‘alemleri yeşil **bulun**dı çıkdı*

kimesne eslemez yavlaḳ ınıḳdı (RN, 8a/58)

çekin-, çek-in- biçiminde türeyen sözcük temel olarak dönüşlülük anlamıyla “kendini (bir yere) çekmek” anlamına gelmektedir (Tietze, 2002: 491). MZ’de bu anlamıyla *ḳassab dükkāna girdi bıçaġıla, teke zor eyledi, çekindi, ipin üzdi, ḳatı yadan çıḳan oḳ gibi sıçradı (29b/5)* beytinde tanıklanmaktadır. Sözcük bu anlamın dışında anlam genişlemesi ile “korku, saygı veya utanma yüzünden bir işten kaçınmak” anlamına da gelmektedir (Tietze, 2002: 490; Gülensoy, 2007: 228).

1. Geçişli eylemden geçişsiz eylem yapar

a. “korku, saygı veya utanma yüzünden bir işten kaçınmak”

*Ḫātūna ḥayā ġālib oldı **çekin**di hem bu ḫātūn nūşrevān ṣoyındandı. Nūşrevān nergis olduġı yirde anuñ gibi iş işlemege utanurdı (MZ, 60a/8)*

dartın-, tart-ın- biçiminde türeyen sözcük “sevgi ile bağlanmak, şefkat göstermek” vb. anlamlara gelmektedir (Clauson, 1972: 536-537; Erdal, 1991: 616; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 859). TaS.’de sözcük “çekinmek, ihtiraz etmek, esirgemek” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 09 Nisan 2016; Tietze, 2002: 565). DS’de ise “dartınmak (I): 2. kendini naza çekmek; dartınmak (II): 1. yüzünü örtü ile

kapatmak, 2. başını örtmek, sarmak; 3. örtünmek; dartınmak (III): bir şeyi tutarak çekmek" anlamlarında kaydedilmiştir. Bunun dışında *dartıl- 1* maddebaşına gönderimle "kendini ağır satmak, büyüklenmek, böbürlenmek" *dartıl- (III)* maddebaşına gönderimle "tartılmak" anlamında yer verilmiştir (TDK, 09 Nisan 2016).

1. Geçişli eylemden geçişsiz eylem yapar

a. "esirgemek"

*Kerem it var uşbu benüm ḫaberüm ol balıḳlara degür, emegüñ **dartın**ma saña daḫı ṣevāb ola (MZ, 63b/1*

*Nesneñi senüñ ḳatuñda 'azīzdür déyü 'avratdan oġlandan **dartın**ma; līkin şol 'avratı eydürem ki işi ṣalāḥ ola ve oġul ki saña ve Tangrıya muṭī ola (KN, 100/13)*

b. "uzak durmak"

*gerek fānī cihāndan **dartın**asın*

muḫālif işleründen hep yunasın (RN, 44b/454)

depin-, tep-in- biçiminde türeyen sözcük "(herhangi bir şey için) ayağını oynatmak" (Clauson, 1972: 442; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 869) anlamına gelmektedir. Gülensoy bu anlamdan hareketle sözcüğe "ayaklarını hızla vurmak" anlamında yer vermiştir (2007: 882). Tietze, sözcüğü "yürüyüş yapmak, saldırmak" anlamını vermiştir (2002: 590). TaS.'de sözcük "şiddetle hareket etmek, saldırmak, çırpınmak, tepinmek"; DS'de "depinmek: 1. tepinmek; 2. ayak diremek; tepinmek (II): yerinde durmamak, tepinmek (III): kulaktaki küpe deliği tıkanmak; tepinmek: suyunu yitirmek, kurumak", *tepimek* maddebaşına gönderimle "hamur, yufka vb. ıslak şeyler hafif kurumak" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 10 Nisan 2016).

1. Geçişli eylemden geçişsiz eylem yapar

a. "saldırmak"

***depin**üp at aḫdarmaġu yıḫmaġer*

bulara olup idi kemter hüner (SNB, 285/11)

görin-, gör-in- biçiminde türeyen sözcük "ortaya çıkmak, kendini göstermek, belirmek" anlamlarına gelmektedir (Clauson, 1972: 746; Erdal, 1991: 607; Tietze, 2002. 177).

1. Geçişli eylemden geçişsiz eylem yapar

a. "ortaya çıkmak, kendini göstermek, belirmek"

*görün**di apañsuzda bir ḫoş gemi*

dédiler görelüm gelen uş gemi (SNB, 307/2)

bu gez işitdi yehūdā ne ḳılur

*çün yehūdā ol arada **görin**ür (KY, 45a/1786)*

ḳasd ḳıldı yine yūsuf sevinü

*hem yine bir el çıḳdı **görin**ü (YZ, 36/533)*

irte oldı rūşen oldı cihān

*hep **görin**di her ne kim varsa nihān (GZ, 238a/1345)*

neyi severiseñ gözlersin anı

*saña **görin**medi şekker cihānı (RN, 46a/471)*

*Eyle ḳaçdı ki tozı daḫı **görin**medi (MZ, 50b/4)*

*El dutıcaḳ dutasın ve él yéyicek yéyesin. Ay **görin**di **görin**medi démeyesin (KN, 16/9)*

*...ẓāhir meẕhebde ulu bayram ayı gibidür ḥükmde ḳacan bir kişi ṭanuḳlıġıla oruc dutsalar otuz gün olsa ay **görün**mese bir gün daḫı ṭutalar (Mİ, 24b/10)*

b. "görülür halde olmak, görülebilecek durum veya nitelikte olmak" (Ayverdi, 2010, 432)

yüz on yidi ayaḳ çıḳar birine

*çıḳarsañ üstine hep şar **görin**e (KEMŞ, 12a/227)*

*gözüme yüz biñ erẕerre **görin**mez*

hezār arṣlan bāña berre ***görün****mez (RN, 20a/188)*

… imām ebū ḥanīfenüñ bir sözünce ‘avrat mescidde mu‘tekif olmaḳ dürüstdür bir ḫalvetce erenlere ***görün****miyecek yir olursa (Mİ, 26a/13)*

c. “… olduğu hissini vermek” (Ayverdi, 2010: 432)

yalancı ki ol gülüci ola yüze benven

key zişt kim ol ḫūb ***görin****e göze benven (SNB, 193/3)*

girmek diler imrenür ya‘ḳūb sine

bāġ bostān ***görin****ür ol gözine (YZ, 98/1460)*

Niçe yanlışlar kim naẓara rāst ***görin****ür ve niçe egriler kim ḫayāl gözine ṭoġru* ***görin****ür (MZ, 20a/10-11)*

Meṣelā her nesne kim ṣıfata gire veyā daḫı bir nesne-y-ile ḳarıla; ol iki olur, bir olmaz: cism gibi. Ya‘nī ādem gevdesi ki bir ***görin****ür ḥaḳīḳatā ikidür yā daḫı artuḳ (KN, 10/6)*

… biri daḫı yoḳsullıḳ ḳorḳusın bıraġur kim ḳazanduġı dünyā gözüne az ***görün****üp göñli yoḳsullıġı artar (Mİ, 32a/2)*

götürün-, götür-ün- biçiminde türeyen sözcük “sokunmak, fitil gibi kullanmak” (Canpolat ve Önler, 2007: 135) anlamına gelmektedir.

1. Geçişli eylemden geçişsiz eylem yapar
a. “sokunmak, fitil gibi kullanmak”

Ve eger bir miṣḳāl andan yéseler ya ‘avrat gendüzinde ***götürün****se oġlanın düşürür (EM, 38b/10)*

sığın-, sığ-ın- biçiminde türeyen sözcük “korunmak amacıyla birisine/bir yere iltica etmek, güvenmek” anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 813; Erdal, 1991: 1991: 613; Gülensoy, 2007: 765). DS’de sözcük “sığınmak, birine dayanmak” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 09 Nisan 2016).

1. Geçişsiz eylemden dönüşlü eylem yapar

a. “korunmak amacıyla birisine/bir yere iltica etmek, güvenmek”

cihānda kim olam bilürem neyim

*seni ḳoyuban kime **ṣıġın**ayım (SNB, 150/9)*

*saña **ṣıġın**dum bu dem iy dest-gir*

uşbuḳardaşlar baña ḳılmaz cevāb (KY, 5a/144)

ol melik gördi anı batdı ṭaña

*eydür **sıġın**dum seni yaradana (YZ, 20/287)*

her kim ki gelse senüñ evüñe

***sıġın**sa dört yana ṭolsa evüñe (GZ, 197a/94)*

*nerede **ṣıġın**asın sen bu ḫūyıla*

göñülde dirligüñden ne yuyula (RN, 13b/116)

*ilāhī saña **sıġın**dum elüm al*

seni gerek gerekmez milk ile māl (KEMŞ, 17a/333)

*Vaḳtlu vaḳtsuz ḳaḳımayasın ve ḫilmi pīşe idinesin ve çevre yırtıcılardan ürken senüñ ḥimāyetüñe **sıġın**alar (MZ, 30b/6)*

saḳın-, saḳ-ın- biçiminde türeyen sözcük “düşünmek, planlamak” (Clauson, 1972: 812-813; Erdal, 1991: 612) anlamına gelmektedir. YZ’da sözcük *gizlemişken yūsufı çıḳardılar // ḥürmetini saḳınur ḳorḳar bular (14/208)* bu anlamda tanıklanmaktadır. Erdal, *sak-* eyleminin az kullanımı dolayısıyla *sakın-* ile olan anlam farkını belirlemenin güç olduğunu belirtmiştir (1991: 612). Gülensoy, sözcüğü “‘*sak* ‘işte uyanık ve zeyrek olmak’ [< **sa-* ‘saymak, sanmak, düşünmek, arzu etmek’ *+k]+(ı)n-* ‘dönüşlülük eki’” biçiminde çözümlemiştir (2007: 718). Kanaatimizce sözcük *sak-* eyleminden türemiştir. Sözcüğün TaS.’de belirtilen “uzaklaşmak; saklamak, riayet etmek, muhafaza etmek; esirgemek” (TDK, 09 Nisan 2016) anlamlarından hareketle söz konusu ekin bir türevi olduğu düşünülebilir.

1. Geçişli eylemden geçişsiz eylem yapar

a. “muhafaza etmek, uzak durmak”

*gel ḥasedden key **ṣaḳın** iy baḫtlu*

olmasun şeyṭān ḳıla saña ġulüv (KY, 2a/39)

eger diñleriseñ diyem naṣīḥat

*ḫasedle ḥıḳdan **ṣaḳın** be-ġāyet (RN, 30b/303)*

*Nevḫara hāşā bir müşkil rence mübtelādur ki anuñıla söz ve yiyesi vaḳtında **saḳın**alar ki tizcek sirāyet itmeye (MZ, 11b/10)*

*Ve **saḳın** bu üç ḳulluġdan ki āmdur taḳṣırlıḳ ḥīç vech ile revā degül (KN, 16/14)*

*Şol sebebden ki mizāc-ı aṣlīsinde ḳuvvet vardur ve eyü tadbīrlerile hem mizācın ri‘āyet édüp **saḳın**urdı (EM, 57a/14)*

*... zīrā kişi bu ġāyet güclerin bilüp yirine getüricek girü ḳalan yaramaz ṣıfatlardan daḫı **saḳın**ur (Mİ, 2b/10)*

2. Geçişli eylemden ünlem yapar

a. “bir davranışın yapılmaması, bir şeyin düşünülmemesi gereken durumlarda söylenen uyarı sözü” (Ayverdi, 2010: 1050)

*Hem ḳaçakdur hem yalancı gey **saḳın***

Hem uġrıdur ḳoymaġıl māluñ yaḳın (YZ, 16/226)

gücüñ yiterse eyle ḥacca niyyet

***saḳın** terk eyleme farż ile sünnet (GZ, 9a/161)*

***ṣaḳın** baña uyup sen ġāfil olma*

benüm sözüm ṭutup īmānsuz ölme (RN, 20b/192)

***Saḳın** éy oġul! Aṭa ana ilencin almayasın; zirā Tangrı te‘ālā buyurur (KN, 20/113)*

doḳın- ~ **ṭoḫun** ~ **ṭoḳın-**, ṭoḳı-n- biçiminde türeyen sözcük "çarpışmak" anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 471; Tietze, 2002: 638; Gülensoy, 2007: 293-294). Bu anlam dışında çeşitli deyimlerde de farklı anlamlarda kullanılmıştır (Clauson, 1972: 471; Erdal, 1991: 620). Tietze, sözcüğü iki ayrı maddebaşı olarak ele almıştır. Bunlardan ilkinin "çarpışmak; isabet etmek" bundan gelişen ikincisinin ise "temas etmek; (insanın hislerine) tesir etmek; zarar vermek, yaralamak; fayda vermek, iyi gelmek" anlamlarına geldiğini belirtmiştir (2002: 638). TaS.'de sözcük "isabet etmek, düşmek; karşı koymak, karşı durmak" anlamlarında kaydedilmiştir (TaS., 09 Nisan 2016).

1. Geçişli eylemden geçişsiz eylem yapar

a. "(meni) gelmek"

Ammā ünseyeyn mizācı ṣovuḳ ve ḳuru ola pes menī géc ve ḳatı gelür. Zīrā buṭū' delīldür burūdete ve ṣulbiyet delīldür yubūsete. Ṣovuḳlıḳ sebebiyile géc gelür. Ve ḳurulıḳ sebebiyele ḳatı ***ṭoḳın****ur (EM, 61b/7)*

b. "dokuma işi yapılmak" (TDK, 2011: 695)

çü örtüsi aġır aṭlas ***ṭoḳun****mış*

sanasın üstine altın ekilmiş (KEMŞ, 13a/252)

c. "temas etmek, değmek"

gün olup ***ṭoḳın****ursa ṭaşa ayaḳ*

elümden gelür anda baş oynamaḳ (SNB, 296/7)

ṭamında kişi yüriseydi yaya

bükideydi kim göge ***ṭoḫun****maya (SNB, 278/10)*

gün ***ṭokın****maz üstine gölge ider*

ger ṭurur ise ṭurur gitse gider (GZ, 196b/87)

Çetük it gördi ḳorḳusından diledi ki girü issinün ḳoltıġına gire. At başına **doḳun***dı, at beliñiledi issin yire vurdı helāk itdi (MZ, 46b/3)*

... meşelā bir kişi taḫayyül aṉsa bilür kim ‘ādet böyledür yaġmur yaġup gün ***ṭoḳun****mayınca taḫayyül bitmez (Mİ, 39a/15)*

d. “ulaşmak”

velīkin göṉül ḳomadı baṉa ‘ışḳ

ṭoḳun*durısar degme bir yaṉa ‘ışḳ (SNB, 314/4)*

... eger bu havā bir nefes aġzuṉdan ya burnuṉdan girüp yüregüṉe ***doḳun****masa helāk olursın (Mİ, 5b/9)*

e. *assı* sözcüğüyle birlikte “fayda etmek”

Bu bir aġaçdur ne göresi gözi var ne işidesi ḳulaġı var ne yürümege fermānı ne size maẋarrat degirebilür ve aṣṣısı ***doḳun****ur (MZ, 34b/14)*

Bilgil éy oġul ki hünersüz kişi hemīşe aṣṣısuz olur! Muġaylān aġacı gibi ki teni var yémişi ve gölgesi yoḳ Ne kendüye aṣṣısı ***dokanur/dokınur***[101] *ne ayruġa (KN, 22/11)*

f. “dolaşmak” (Cin, 2012: 688)

varam ‘ālemi key ***ṭoḳun****am gezem*

elikdürem anı ḳoşam u düzem (SNB, 268/4)

ṭolan-, ṭolġa-n- biçiminde türeyen sözcük “bir şeyin etrafında dönmek; gezmek” vb. anlamlarına gelmektedir (Clauson, 1972: 497; Tietze, 2002: 640). TaS.’de sözcük “dolaşmak”; DS’de “meyil göstermek, kur yapmak” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 09 Nisan 2016).

1. Geçişli eylemden geçişsiz eylem yapar

a. “bir şeyin etrafında dönmek”

ṭolan*dum u geçdüm bozardup beṉiz*

at ile ṭaġ u ṭaş gemile deṉiz (SNB, 311/15)

b.“gezip tozmak”

[101] Metinde sözcük çift harekelidir (Doğan, 2011: 122. 108. dipnot).

baḳup bāġa biraz dölendiyidi

*ṭam üstini birḳaç **ṭolan**dıyidi (SNB, 99/10)*

ya‘ḳūb eydür ḳardşları aldılar

teferrüce geyik ata vardılar

*şimdi **ṭolan**dı uş henüz daḫı*

yüri ardından yūsufı oḫı (YZ, 5/64)

2.4.7. {-r-}

ET.'den itibaren kullanılan ettirgenlik ekidir (Erdal, 1991: 709-710). Bazı sözcüklerde ekin ettirgenlik ya da geçişlilik işlevi kaybolarak eklendiği tabana yeni anlam kazandırmıştır (Erdal, 1991: 710; Hacıeminoğlu, 1992b: 111-112; Gülsevin, 1997: 142). Dolayısıyla bu tür kullanımlar da ek türetimlik olarak kabul edilebilir.

2.4.7.1.Ekin Türetimlik İşlevleri

ṣavur-, ṣav-ur- biçiminde türeyen sözcük "saçmak, dağıtmak" (Clauson, 1972: 791; Gülensoy, 2007: 743) anlamına gelmektedir.

1. Geçişli eylem yapar

a."saçmak, dağıtmak"

yél aġaçdan indürmeye yapraġı

***ṣavur**maya hem bir avuç ṭopraġı (SNB, 8/2)*

*şöyle kim **savur**dı kavmi tozları*

görmez oldı hiç birinün gözleri (GZ, 243a/1498)

segri- ~ segir-, sek-ir- biçiminde türeyen sözcük "koşmak, seğirtmek; hafif kımıldamak, kıpırdamak, seğirmek" anlamlarına gelmektedir (TaS., 10 Nisan 2016).

1. Anlık eylemden tekerrür bildiren yinelemeli geçişsiz eylem yapar

a. "kımıldamak, hareket etmek"

*Ve eger gözleri ḳızıl ve alnı ṭamarı **segri**r ola, ṣar' nişānıdur (KN, 92/11)*

b."koşmak"

birincesi oynar vü birincesi böker

*birincesi **segri**r vü birincesi seker (SNB, 228/15)*

***segir**tdi bir kişi tīz vardı anda*

ṣavaş içinde ḫālid gördi anda (GZ, 198a/130)

*Çün bunlar size ḫamle ḳılalar ol ḳuru yirde çevre çevre **segir**dişüñ dağıluñ ḳaçuñ (MZ, 50b/12)*

***segir**düben tavāf itdüm i kardaş*

aḳar idi gözümden dem-be-dem yaş (KEMŞ, 5a/74)

*... aclığa ḳatlanmaḳ ve ḳakımaḳ ve **segir**mek ve ma'deyi sūsen ve nerges ve bābadya yağıyıla ovmaḳ nāfi'dür (EM, 50b/13)*

c. *at* sözcüğü ile birlikte "dört nala koşmak"

***segir**dür idi atını yél bigi*

aḳıdur idi yaşını sīl bigi (SNB, 165/1)

kibir geldi seni bulatdı gitdi

*ecel atı **segir**dür irdi yetdi (RN, 14b/126)*

*Atlu ardınca **segir**tdi (MZ, 64b/2)*

*Ve şehr içinde tīz ve **segri**gen ata bin tā kendüzün ġāfil olmayasın. At üstinde oturıcaḳ ṭoġru otur. **Segir**tme ki **segir**tmek bīḥüdedür. At **segir**tmek oġlancuḳlar ve ḳullar işidür. Ve yırtıcı ardınca **segir**tme ki yırtıcı avında fāyide olmaz (KN, 75/5-8)*

... bilgil kim bir kişi üc günlük yola niyyet itse turdug̱ı yirüñ ʻimāretlerinden ayrılsa müsāfir olur eger şehrüñ at ***segir****decek yiri ya bayram namāzın ḳılacaḳ ya ceri direcek yiri olsa eger şehrden bir uzaḳ oḳ atımı yir var-ısa andan ayrılmaḳ şartdur müsāfir olmag̱a (Mİ, 18b/14)*

2.5. DEĞERLENDİRME

2.5.1. Türetim Ekleri

14. yy.'a ait on metinden elde ettiğimiz veri doğrultusunda bu yüzyılda görülen türetim ekleri şu şekildedir:

1	Eylemden ad türetim ekleri (44)	{-A, -I, -U}, [-eç], {-AcAK}, {-AgAn}, {-AK} ~ [aḫ}, {-An}, {-Ar} ~ {-Ir} ~ {-r}, [-arca], [–esi / -(a)su], [-esiye], {-cAK}, {-dI} ~ {-dU}, [-dur], [-ersük], {-GA}, {-GAn}, [-(ġ)lık], [-gme], {-ġUn} ~ [-ḫun], {-ġU} ~ {-Gi}, [-ġuç], {-I, -U}, {-ICI} ~ {-UCI} ~ {GUçI}, {-(U)K} ~ [-(u)ḫ], {-(I)m}, [-ınca], {-mA}, [-mac], [-maca] ~ [-maç], {-mAK}, [-mal], [-maz], {-mAn}, {-mIş}, [-mi], {-mIK, -mUK}, [-mur], {-(In)ç}, {-Un}, {-(I,U)ş}, [-saḳ], [-sı], {-t}, {-I}/{-U}
2	Addan Ad türetim ekleri (32)	{+A}, {+ CA }, {+CI}, {+dU} ~ [+di], [+e], {+Ak} ~ {+Ik}, {+Ak}, {+An}, [+el], [+ez], {+cAk} ~ {+cUk}, {+CIl} ~ [+cır], {+dAk}, {+dAş}, [+düz], [+gıl], {+(A)gU}, [+ge], {+gU}, {+(s)I}, {+(I)l}, {+lAk} ~ {+lA}, {+lU} ~ {+lı}, [+men], [+mtuḳ], {+(I)n}, {+lIK}, [+sı], {+sUk}, [+sul], [+şın], [+tuk]
3	Addan eylem türetim ekleri (20)	{+A-}, {+(A)l-}, {+(A)n}, {+(A)r}, {+Ar-}, [+et-], {+i/ürge-} ~ {+(r)ka-}, [+cı-], {+dA-}, {+I-}, {+(I)k-}, [+ıncı-], {+kIr-} ~ [+kı-], {+lA-}, {+lAn-}, {+lAş-}, {+rA-}, {+sA-}, [+sı-], [+şa-]
4	Eylemden eylem türetim ekleri (7)	{-ala-} ~ {-la-}, {-I-}, [-(ü)msin-], [-(ü)rsin-], {-(I)ş-}, {-(I)n-}, {-r-}
Toplam: 103		

Tablo 2: 14. yy. EAT'e Ait Türetim Ekleri

Yaptığımız inceleme neticesinde eylemden ad türetim eklerinin sayıca diğer türetimliklerden daha fazla, eylemden eylem türetimliklerinin ise daha az olduğu görülmektedir.

2.5.2. Türetim Eklerinin İşlevleri ve Türetilen Sözcük Sayısı

2.5.2.1.Eylemden Ad Türetim Ekleri

		1		2		3		4		5		6		7		8	
		{-A, -I, -U}		[-eç]		{-AcAK}		{-AgAn}		{-AK} ~ [ah]		{-An}		{-Ar, -Ir, -r}		[-arca]	
1	Somut ad	+	2													+	1
2	Soyut ad					+	1			+	1	+	2	+	2		
3	Nesne adı	+	1			+	4			+	3						
4	Hayvan adı																
5	Yer adı					+	2			+	3			+	1		
6	Âlet adı									+	4						
7	Yiyecek, içecek adı											+	1				
8	Miktar (ölçü) adı									+	1						
9	Bitki adı									+	1	+	1				
10	Organ adı																
11	Fâil adı																
12	Özne adı																
13	Zaman adı																
14	Yön adı																
15	Hastalık adı																
16	Hareket adı									+	2			+	2		
17	Renk adı																
18	Topluluk adı																
19	Nitelik adı	+	1	+	1	+	1	+	3	+	5			+	2		
20	Durum adı									+	1						
21	Sıfat	+	3	+	1	+	3	+	1	+	2	+	2	+	3		
22	Zarf	+	3							+	1			+	1		
23	Zamirlik	+	1							+	1	+	2				
24	İlgeç	+	2									+	1				
25	Bağlaç											+	1				
Toplam işlev* ve Kullanım**		7	13	2	2	5	11	2	4	12	25	7	10	6	11	1	1
Toplam Sözcük Sayısı		5		1		8		4		20		5		7		1	

Tablo 3: Eylemden Ad Türetim Ekleri

* (+) Türetim eklerinin işlevleri

** (rakam) Söz konusu işlevin kullanım sayısı

		9		10		11		12		13		14		15		16	
		[–esi / -(a)su]		[-esiye]		{-cAK}		{-dI} ~ {-dU}		[-dur]		[-ersük]		{-GA}		{-GAn}	
1	Somut ad																
2	Soyut ad													+	1		
3	Nesne adı	+	3			+	1			+	1	+	1	+	3	+	2
4	Hayvan adı																
5	Yer adı					+	1							+	1	+	2
6	Âlet adı													+	1		
7	Yiyecek, içecek adı																
8	Miktar (ölçü) adı																
9	Bitki adı																
10	Organ adı					+	1										
11	Fâil adı															+	1
12	Özne adı																
13	Zaman adı	+	1														
14	Yön adı																
15	Hastalık adı																
16	Hareket adı							+	1								
17	Renk adı																
18	Topluluk adı																
19	Nitelik adı					+	1	+	1					+	3	+	8
20	Durum adı							+	1								
21	Sıfat							+	1					+	2	+	2
22	Zarf			+	1			+	1					+	1		
23	Zamirlik													+	1		
24	İlgeç																
25	Bağlaç																
Toplam işlev* ve Kullanım**		2	4	1	1	4	4	5	5	1	1	1	1	8	13	5	15
Toplam Sözcük Sayısı		4		1		4		5		1		1		8		14	

Tablo 4: Eylemden Ad Türetim Ekleri

* (+) Türetim eklerinin işlevleri

** (rakam) Söz konusu işlevin kullanım sayısı

		17		18		19		20		21		22		23		24	
		[-(ġ)lık]		[-gme]		{-ġUn} ~ [-ḫun]		{-ġU} ~ {-Gi}		[-ġuç]		{-I, -U}		{-ICI} ~ {-UCI} ~ {GUçI}		{-(U)K} ~ [-(u)ḫ]	
1	Somut ad											+	2			+	13
2	Soyut ad					+	2	+	3			+	5			+	31
3	Nesne adı							+	2			+	1			+	5
4	Hayvan adı																
5	Yer adı											+	1			+	4
6	Alet adı					+	1	+	5							+	2
7	Yiyecek, içecek adı																
8	Miktar (ölçü) adı											+	2				
9	Bitki adı															+	1
10	Organ adı							+	1								
11	Fail adı													+	20		
12	Özne adı															+	4
13	Zaman adı																
14	Yön adı											+	1				
15	Hastalık adı	+	1					+	1								
16	Hareket adı					+	3	+	1	+	1					+	4
17	Renk adı							+	2								
18	Topluluk adı																
19	Nitelik adı									+	1	+	2	+	23	+	13
20	Durum adı	+	1			+	7	+	2			+	3			+	9
21	Sıfat			+	1							+	6	+	9	+	23
22	Zarf			+	1							+	4			+	16
23	Zamirlik			+	1	+	2	+	1			+	2			+	1
24	İlgeç											+	2			+	1
25	Bağlaç											+	1				
Toplam işlev* ve Kullanım**		2	2	3	3	5	15	9	18	2	2	13	32	3	52	14	127
Toplam Sözcük Sayısı		1		1		12		16		2		16		48		70	

Tablo 5: Eylemd Ad Türetim Ekleri

* (+) Türetim eklerinin işlevleri

** (rakam) Söz konusu işlevin kullanım sayısı

		25		26		27		28		29		30		31		32	
		{-(I)m}		[-ınca]		{-mA}		[-mac]		[-maca] ~ [-maç]		{-mAK}		[-mal]		[-maz]	
1	Somut ad											+	1				
2	Soyut ad	+	2	+	1	+	1										
3	Nesne adı	+	2			+	1					+	3				
4	Hayvan adı																
5	Yer adı																
6	Âlet adı											+	1				
7	Yiyecek, içecek adı					+	1	+	1								
8	Miktar (ölçü) adı	+	5														
9	Bitki adı																
10	Organ adı																
11	Fâil adı																
12	Özne adı																
13	Zaman adı																
14	Yön adı																
15	Hastalık adı					+	3										
16	Hareket adı	+	10									+	1				
17	Renk adı																
18	Topluluk adı																
19	Nitelik adı	+	4									+	1			+	1
20	Durum adı									+	2						
21	Sıfat	+	1			+	2					+	1	+	1	+	1
22	Zarf	+	1														
23	Zamirlik																
24	İlgeç																
25	Bağlaç																
Toplam işlev* ve Kullanım**		7	25	1	1	5	8	1	1	1	2	6	8	1	1	2	2
Toplam Sözcük Sayısı		22		1		8		1		2		7		1		1	

Tablo 6: Eylemden Ad Türetim Ekleri

* (+) Türetim eklerinin işlevleri

** (rakam) Söz konusu işlevin kullanım sayısı

		33		34		35		36		37		38		39		40	
		{-mAn}		{-mIş}		[-mi]		{-mIK, -mUK}		[-mur]		{-(In)ç}		{-Un}		{-(I,U)ş}	
1	Somut ad											+	1	+	1		
2	Soyut ad	+	1	+	2							+	6	+	3	+	2
3	Nesne adı							+	1	+	1			+	2	+	1
4	Hayvan adı																
5	Yer adı															+	1
6	Âlet adı	+	1														
7	Yiyecek, içecek adı			+	1												
8	Miktar (ölçü) adı															+	2
9	Bitki adı							+	1								
10	Organ adı													+	1		
11	Fâil adı																
12	Özne adı																
13	Zaman adı																
14	Yön adı																
15	Hastalık adı																
16	Hareket adı											+	5	+	1	+	19
17	Renk adı																
18	Topluluk adı																
19	Nitelik adı			+	1							+	3	+	3	+	2
20	Durum adı					+	1							+	4	+	2
21	Sıfat			+	1									+	4	+	3
22	Zarf											+	1	+	3	+	2
23	Zamirlik			+	2											+	4
24	İlgeç													+	1	+	1
25	Bağlaç																
Toplam işlev* ve Kullanım**		2	2	5	7	1	1	2	2	1	1	5	16	10	23	11	39
Toplam Sözcük Sayısı		1		4		1		2		1		12		12		28	

Tablo 7: Eylemden Ad Türetim Ekleri

* (+) Türetim eklerinin işlevleri

** (rakam) Söz konusu işlevin kullanım sayısı

		41		42		43		44	
		[-saḳ]		[-sı]		{-t}		{-I}/{-U}	
1	Somut ad					+	1	+	1
2	Soyut ad			+	1	+	2	+	9
3	Nesne adı							+	6
4	Hayvan adı					+	1		
5	Yer adı							+	1
6	Âlet adı								
7	Yiyecek, içecek adı					+	3		
8	Miktar (ölçü) adı							+	1
9	Bitki adı							+	1
10	Organ adı								
11	Fâil adı								
12	Özne adı							+	1
13	Zaman adı								
14	Yön adı							+	1
15	Hastalık adı								
16	Hareket adı					+	2	+	5
17	Renk adı								
18	Topluluk adı							+	1
19	Nitelik adı	+	1			+	1	+	2
20	Durum adı							+	2
21	Sıfat					+	1	+	4
22	Zarf					+	2	+	2
23	Zamirlik							+	2
24	İlgeç								
25	Bağlaç								
Toplam işlev* ve Kullanım**		1	1	1	1	8	13	15	40
Toplam Sözcük Sayısı		1		1		11		25	

Tablo 8: Eylemden Ad Türetim Ekleri

44 ek, toplam 25 farklı işlev göstermiştir. Bu ekler işlev çeşitliliğine göre çoktan aza doğru; {-I}/{-U} (15), {-(U)K} ~ [-(u)ḫ] (14), {-I, -U} (13), {-AK} ~ [aħ] (12), {-(I,U)ş} (11), {-Un} (10), {-ġU} ~ {-Gi} (9), {-GA} (8), {-t} (8), {-A, -I, -U} (7), {-An} (7), {-(I)m} (7), {-Ar, -Ir, -r} (6), {-mAK} (6), {-mA} (5), {-AcAK} (5), {-dI} ~ {-dU} (5), {-ġUn} ~ [-ḫun] (5), {-mIş} (5), {-(In)ç} (5), {-GAn} (5),{-cAK} (4), {-ICI} ~ {-UCI} ~ {GUçI} (3), [-gme] (3), [-eç] (2), {-AgAn} (2), [-ġuç] (2), [-maz] (2), {-mAn} (2), {-mIK, -mUK} (2), [–esi / -(a)su] (2), [-(ġ)lık] (2), [-

* (+) Türetim eklerinin işlevleri

** (rakam) Söz konusu işlevin kullanım sayısı

arca] (1), [-esiye] (1), [-dur] (1), [-ersük] (1), [-ınca] (1), [-mac] (1), [-maca] ~ [-maç] (1), [-mal] (1), [-mi] (1), [-mur] (1), [-saḳ] (1), [-sı] (1) biçiminde sıralanmıştır.

Söz konusu eklerin işlevlere göre kullanımı çoktan aza doğru; {-(U)K} ~ [-(u)ḫ] (127), {-ICI} ~ {-UCI} ~ {GUçI} (52), {-(I,U)ş} (39), {-I}/{-U} (40), {-I, -U} (32), {-AK} ~ [aħ] (25), {-(I)m} (25), {-Un} (23), {-ġU} ~ {-Gi} (18), {-(In)ç} (16), {-ġUn} ~ [-ḫun] (15), {-GAn} (15), {-A, -I, -U} (13), {-t} (13), {-GA} (13), {-AcAK} (11), {-Ar, -Ir, -r} (11), {-An} (10), {-mA} (8), {-mAK} (8), {-mIş} (7), {-dI} ~ {-dU} (5), {-AgAn} (4), {-cAK} (4), [–esi / -(a)su] (4), [-gme] (3), [-eç] (2), [-ġuç] (2), [-maca] ~ [-maç] (2), [-maz] (2), {-mAn} (2), {-mIK, -mUK} (2), [-(ġ)lık] (2), [-arca] (1), [-esiye] (1), [-dur] (1), [-ersük] (1), [-ınca] (1), [-mac] (1), [-mal] (1), [-mi] (1), [-mur] (1), [-saḳ] (1), [-sı] (1) biçiminde sıralanmıştır.

25 farklı işlev, toplam 566 kez kullanılmıştır. İşlevlerin kullanım sayıları çoktan aza doğru; nitelik adı (84), soyut ad (78), sıfat (78), hareket adı (57), nesne adı (44), zarf (40), durum adı (35), somut ad (23), fâil adı (21), zamirlik (20), yer adı (17), âlet adı (15), miktar (ölçü) adı, (11), ilgeç (8), yiyecek, içecek adı (7), bitki adı (5), özne adı (5), hastalık adı (5), organ adı (3), yön adı (2), renk adı (2), bağlaç (2), zaman adı (1), hayvan adı (1), topluluk adı (1) biçiminde sıralanmıştır.

Söz konusu işlevlerin eklere göre kullanımı çoktan aza doğru; nitelik adı (24), sıfat (24), soyut ad (20), nesne adı (20), zarf (15), hareket adı (14), zamirlik (12), durum adı (11), yer adı (10), somut ad (9), âlet adı (7), ilgeç (6), bitki adı (5), yiyecek, içecek adı (5), miktar (ölçü) adı (5), organ adı (3), hastalık adı (3), fâil adı (2), özne adı (2), yön adı (2), bağlaç (2), zaman adı (1), hayvan adı (1), renk adı (1) ve topluluk adı (1) biçiminde sıralanmıştır.

En işlek ek, {-(U)K} ~ [-(u)ḫ]'tur. Bu ek, 14 farklı işlevde kullanmıştır. Söz konusu işlevler çoktan aza doğru; soyut ad (31), sıfat (23), zarf (16), somut ad (13), nitelik adı (13), durum adı (9), nesne adı (5), özne adı (4), hareket adı (4), yer adı (4), âlet adı (2), bitki adı (1), zamirlik (1) ve ilgeç (1) olmak üzere toplamda 127 kez kullanılmıştır. Bu ekle yapılan sözcük sayısı ise 70'tir.

Türetilen sözcük sayısına gelince, eklerin sözcük türetme sayıları çoktan aza doğru; {-(U)K} ~ [-(u)ḫ] (70), {-ICI} ~ {-UCI} ~ {GUçI} (48), {-(I,U)ş} (28), {-I}/{-U} (25), {-(I)m} (22), {-AK} ~ [aħ] (20), {-ġU} ~ {-Gi} (16), {-I, -U} (16), {-GAn} (14), {-Un} (12), {-(In)ç} (12), {-ġUn} ~ [-ḫun] (12), {-t} (11), {-mA} (8), {-AcAK} (8), {-GA} (8), {-mAK} (7), {-Ar, -Ir, -r} (7), {-A, -I, -U} (5), {-An} (5), {-dI} ~ {-dU} (5), {-AgAn} (4), {-cAK} (4), {-mIş} (4), [–esi / -(a)su] (4), [-ġuç] (2), [-maca] ~ [-maç] (2), {-mIK, -mUK} (2), [-eç] (1), [-arca] (1), [-esiye] (1), [-dur] (1), [-ersük] (1), [-(ġ)lık] (1), [-gme] (1), [-ınca] (1), [-mac] (1), [-mal] (1), [-maz] (1), {-mAn} (1), [-mi] (1), [-mur] (1), [-saḳ] (1), [-sı] (1) biçiminde toplam 397’dir

2.5.2.2.Addan Ad Türetim Ekleri

		1		2		3		4		5		6		7		8	
		{+A}		{+CA}		{+CI}		{+dU} ~ [+di]		[+e]		{+Ak} ~ {Ik}		{+Ak}		{+An}	
1	Somut ad																
2	Soyut ad																
3	Nesne adı			+	2							+	1				
4	Hayvan adı											+	3				
5	Yer adı	+	1									+	1				
6	Âlet adı																
7	Yiyecek, içecek adı			+	1							+	1				
8	Bitki adı			+	1												
9	Organ adı											+	3	+	7		
10	Fâil adı					+	38										
11	Zaman adı	+	1														
12	Hastalık adı			+	2												
13	Hareket adı																
14	Renk adı																
15	Meslek adı																
16	Topluluk adı																
17	Uzmanlık adı					+	1										
18	Özel ad									+	1						
19	Yansıma adı							+	3								
20	Cinsiyet adı											+	1				
21	Dönem, çağ adı																
22	Ortaklık adı																
23	Dil adı			+	8												
24	Nitelik adı	+	1	+	2	+	11					+	1			+	3
25	Adı pekiştirir																
26	Adı küçültür																
27	Nicelik adı			+	1												
28	Durum adı											+	1				
29	Sıfat	+	1	+	7	+	7										
30	Zarf	+	2	+	1												
31	Zamir																
32	Zamirlik	+	1														
33	İlgeç	+	1														
34	Bağlaç			+	1												
Toplam işlev* ve Kullanım**		7	8	10	26	4	57	1	3	1	1	8	12	1	7	1	3
Toplam Sözcük Sayısı		2		16		48		3		1		12		7		3	

Tablo 9: AddanAd Türetim Ekleri

* (+) Türetim eklerinin işlevleri

** (rakam) Söz konusu işlevin kullanım sayısı

		9		10		11		12		13		14		15		16	
		[+el]		[+ez]		{+cAk} ~ {+cUk}		{+CIl} ~ [cır]		{+dAk}		{+dAş}		[+düz]		[+ġıl]	
1	Somut ad																
2	Soyut ad	+	1														
3	Nesne adı					+	2			+	1						
4	Hayvan adı							+	2								
5	Yer adı					+	1										
6	Âlet adı																
7	Yiyecek, içecek adı																
8	Bitki adı					+	1										
9	Organ adı									+	1						
10	Fâil adı																
11	Zaman adı													+	1		
12	Hastalık adı					+	1										
13	Hareket adı																
14	Renk adı																
15	Meslek adı																
16	Topluluk adı																
17	Uzmanlık adı																
18	Özel ad																
19	Yansıma adı																
20	Cinsiyet adı																
21	Dönem, çağ adı																
22	Ortaklık adı											+	10				
23	Dil adı																
24	Nitelik adı			+	1	+	4									+	1
25	Adı pekiştirir																
26	Adı küçültür																
27	Nicelik adı																
28	Durum adı																
29	Sıfat	+	1	+	1	+	2										
30	Zarf			+	1	+	1							+	1		
31	Zamir																
32	Zamirlik																
33	İlgeç																
34	Bağlaç																
Toplam işlev* ve Kullanım**		2	2	3	3	7	12	1	2	2	2	1	10	2	2	1	1
Toplam Sözcük Sayısı		1		1		10		2		2		10		1		1	

Tablo 10: AddanAd Türetim Ekleri

* (+) Türetim eklerinin işlevleri

** (rakam) Söz konusu işlevin kullanım sayısı

		17		18		19		20		21		22		23		24	
		{+(A)gU}		[+ge]		{+gU}		{+(s)I}		{+(I)l}		{+lAk} ~ {+lA}		{+lU} ~ {+lı}		{+lIK}	
1	Somut ad					+	1										
2	Soyut ad															+	350
3	Nesne adı									+	2					+	4
4	Hayvan adı											+	1				
5	Yer adı											+	4			+	7
6	Âlet adı					+	1										
7	Yiyecek, içecek adı													+	1		
8	Bitki adı																
9	Organ adı	+	2														
10	Fâil adı																
11	Zaman adı															+	2
12	Hastalık adı					+	1									+	6
13	Hareket adı											+	1				
14	Renk adı															+	4
15	Meslek adı															+	18
16	Topluluk adı															+	1
17	Uzmanlık adı																
18	Özel ad																
19	Yansıma adı																
20	Cinsiyet adı																
21	Dönem, çağ adı															+	5
22	Ortaklık adı																
23	Dil adı																
24	Nitelik adı			+	1	+	1			+	2	+	1	+	24	+	1
25	Adı pekiştirir															+	1
26	Adı küçültür															+	1
27	Nicelik adı																
28	Durum adı																
29	Sıfat					+	1	+	2	+	2			+	13	+	11
30	Zarf							+	2					+	9		
31	Zamir							+	6								
32	Zamirlik	+	1											+	1		
33	İlgeç													+	1		
34	Bağlaç																
Toplam işlev* ve Kullanım**		2	3	1	1	5	5	3	10	3	6	4	7	6	49	13	411
Toplam Sözcük Sayısı		3		1		4		7		2		7		26		396	

Tablo 11: AddanAd Türetim Ekleri

* (+) Türetim eklerinin işlevleri

** (rakam) Söz konusu işlevin kullanım sayısı

		25		26		27		28		29		30		31		32	
		[+mtuḳ]		[+men]		{+(I)n}		[+sı]		{+sUk}		[+sul]		[şın]		[+tuk]	
1	Somut ad																
2	Soyut ad																
3	Nesne adı																
4	Hayvan adı																
5	Yer adı															+	1
6	Âlet adı																
7	Yiyecek, içecek adı																
8	Bitki adı																
9	Organ adı									+	1						
10	Fâil adı																
11	Zaman adı																
12	Hastalık adı																
13	Hareket adı																
14	Renk adı	+	1											+	1		
15	Meslek adı																
16	Topluluk adı																
17	Uzmanlık adı																
18	Özel ad																
19	Yansıma adı																
20	Cinsiyet adı																
21	Dönem, çağ adı																
22	Ortaklık adı																
23	Dil adı																
24	Nitelik adı			+	1			+	1	+	2	+	1				
25	Adı pekiştirir																
26	Adı küçültür																
27	Nicelik adı																
28	Durum adı																
29	Sıfat					+	1	+	1	+	1	+	1				
30	Zarf					+	8	+	1			+	1				
31	Zamir																
32	Zamirlik																
33	İlgeç																
34	Bağlaç																
Toplam işlev* ve Kullanım**		1	1	1	1	2	9	3	3	3	4	3	3	1	1	1	1
Toplam Sözcük Sayısı		1		1		9		1		3		1		1		1	

Tablo 12: AddanAd Türetim Ekleri

* (+) Türetim eklerinin işlevleri

** (rakam) Söz konusu işlevin kullanım sayısı

32 ek, toplam 34 farklı işlev göstermiştir. Bu ekler işlev çeşitliliğine göre çoktan aza doğru; {+lIK} (13), {+CA} (10), {+Ak} ~ {Ik} (8), {+A} (7), {+cAk} ~ {+cUk} (7), {+lU} ~ {+lı} (6), {+gU} (5), {+CI} (4), {+lAk} ~ {+lA} (4), {+(s)I} (3), [+ez] (3), {+(I)l} (3), [+sı] (3), {+sUk} (3), [+sul] (3), {+(A)gU} (2), [+el] (2), {+dAk} (2), [+düz] (2), {+(I)n} (2), {+dU} ~ [+di] (1), [+e] (1), {+Ak} (1), {+An} (1), {+CIl} ~ [cır] (1), {+dAş} (1), [+ġıl] (1), [+ge] (1), [+mtuḳ] (1), [+men] (1), [şın] (1), [+tuk] (1) biçiminde sıralanmıştır.

Söz konusu eklerin işlevlere göre kullanımı çoktan aza doğru; {+lIK} (411), {+CI} (57), {+lU} ~ {+lı} (49), {+CA} (26), {+Ak} ~ {Ik} (12), {+cAk} ~ {+cUk} (12), {+(s)I} (10), {+dAş} (10), {+(I)n} (9), {+A} (8), {+Ak} (7), {+lAk} ~ {+lA} (7), {+(I)l} (6), {+gU} (5), {+sUk} (4), {+dU} ~ [+di] (3), {+An} (3), [+ez] (3), {+(A)gU} (3), [+sı] (3), [+sul] (3), [+el] (2), {+CIl} ~ [cır] (2), {+dAk} (2), [+düz] (2), [+e] (1), [+ġıl] (1), [+ge] (1), [+mtuḳ] (1), [+men] (1), [şın] (1), [+tuk] (1) biçiminde sıralanmıştır.

34 farklı işlev, toplam 666 kez kullanılmıştır. İşlevlerin kullanım sayıları çoktan aza doğru; soyut ad (351), nitelik adı (59), sıfat (52), fâil adı (38), zarf (27), meslek adı (18), yer adı (15), organ adı (14), nesne adı (12), ortaklık adı (10), hastalık adı (10), dil adı (8), zamir (6), hayvan adı (6), renk adı (6), dönem, çağ adı (5), zaman adı (4), zamirlik (3), yiyecek, içecek adı (3), yansıma adı (3), bitki adı (2), ilgeç (2), somut ad (1), âlet adı (1), topluluk adı (1), hareket adı (1), uzmanlık adı (1), özel ad (1), nicelik adı (1), bağlaç (1), cinsiyet adı (1), adı pekiştirir (1), adı küçültür (1), durum adı (1) biçiminde sıralanmıştır.

Söz konusu işlevlerin eklere göre kullanımı çoktan aza doğru; nitelik adı (18), sıfat (15), zarf (10), nesne adı (6), yer adı (6), organ adı (5), hastalık adı (4), zaman adı (3), zamirlik (3), hayvan adı (3), yiyecek, içecek adı (3), renk adı (3), soyut ad (2), bitki adı (2), ilgeç (2), somut ad (1), âlet adı (1), fâil adı (1), meslek adı (1), hareket adı (1), uzmanlık adı (1), özel ad (1), yansıma adı (1), cinsiyet adı (1), topluluk adı (1), dönem, çağ adı (1), ortaklık adı (1), dil adı (1), adı pekiştirir (1), adı küçültür (1), nicelik adı (1), durum adı (1), zamir (1), bağlaç (1) biçiminde sıralanmıştır.

En işlek ek, {+lIK}'tır. Bu ek, 13 farklı işlevde kullanmıştır. Söz konusu işlevler çoktan aza doğru; soyut ad (350), meslek adı (18), sıfat (11), yer adı (7), hastalık adı (6), dönem, çağ adı (5), renk adı (4), nesne adı (4), zaman adı (2), topluluk adı (1), nitelik adı (1), adı pekiştirir (1), adı küçültür (1) biçiminde sıralanmıştır.

Türetilen sözcük sayısına gelince, eklerin sözcük türetme sayıları çoktan aza doğru; {+lIK} (396), {+CI} (48), {+lU} ~ {+lı} (26), {+CA} (16), {+Ak} ~ {Ik} (12), {+cAk} ~ {+cUk} (10), {+dAş} (10), {+(I)n} (9), {+(s)I} (7), {+Ak} (7), {+lAk} ~ {+lA} (7), {+gU} (4), {+sUk} (3), {+dU} ~ [+di] (3), {+An} (3), {+(A)gU} (3), {+A} (2), {+CIl} ~ [cır] (2), {+dAk} (2), {+(I)l} (2), [+e] (1), [+el] (1), [+ez] (1), [+düz] (1), [+ġıl] (1), [+ge] (1), [+mtuḳ] (1), [+men] (1), [+sı] (1), [+sul] (1), [şın] (1), [+tuk] (1) biçiminde toplam 584'tür.

2.5.2.3.Addan Eylem Türetim Ekleri

		1		2		3		4		5		6		7		8	
		{+A-}		{+(A)l-}		{+(A)n-}		{+(A)r-}		{+Ar-}		[+et-]		[-i/ürge-] ~[+(r)ka-]		[+cı-]	
1	Geçişsiz eylem	+	13	+	17	+	3	+	10							+	1
2	Geçişli eylem	+	14							+	3	+	1	+	3		
3	Karşılıklılık bildirir																
Toplam işlev* ve Kullanım**		2	27	1	17	1	3	1	10	1	3	1	1	1	3	1	1
Toplam Sözcük Sayısı		25		17		3		10		3		1		3		1	

Tablo 13: Addan Eylem Türetim Ekleri

		9		10		11		12		13		14		15		16	
		{+dA-}		{+I-}		{+(I)k-}		[+ıncı-]		{+kIr-} ~ [+kı-]		{+lA-}		{+lAn-}		{+lAş-}	
1	Geçişsiz eylem	+	7	+	7	+	9	+	1	+	12	+	28	+	32	+	1
2	Geçişli eylem	+	6							+	2	+	118	+	5		
3	Karşılıklılık bildirir															+	3
Toplam işlev ve Kullanım		2	13	1	7	1	9	1	1	2	14	2	146	2	37	2	4
Toplam Sözcük Sayısı		13		7		9		1		14		146		36		4	

Tablo 14: Addan Eylem Türetim Ekleri

* (+) Türetim eklerinin işlevleri

** (rakam) Söz konusu işlevin kullanım sayısı

		17		18		19		20	
		{+rA-}		{+sA-}		[+sı-]		[+şa-]	
1	Geçişsiz eylem	+	4	+	4	+	1		
2	Geçişli eylem							+	1
3	Karşılıklılık bildirir								
Toplam işlev ve Kullanım		1	4	1	4	1	1	1	1
Toplam Sözcük Sayısı		4		4		1		1	

Tablo 15: Addan Eylem Türetim Ekleri

20 ek, toplam 3 farklı işlev göstermiştir. Bu ekler işlev çeşitliliğine göre çoktan aza doğru; {+A-} (2), {+dA-} (2), {+(I)k-} (2), {+kIr-} ~ [+kı-] (2), {+lA-} (2), {+lAn-} (2), {+lAş-} (2), {+(A)l-} (1), {+(A)n-} (1), {+(A)r-} (1), {+Ar-} (1), [+et-] (1), [-i/ürge-] ~[+(r)ka-] (1), [+cı-] (1), {+I-} (1), [+ıncı-] (1), {+rA-} (1), {+sA-} (1), [+sı-] (1), [+şa-] (1) biçiminde sıralanmıştır.

Söz konusu eklerin işlevlere göre kullanımı çoktan aza doğru; {+lA-} (146), {+lAn-} (37), {+A-} (27), {+(A)l-} (17), {+kIr-} ~ [+kı-] (14), {+dA-} (13), {+(A)r-} (10), {+(I)k-} (9), {+I-} (7), {+lAş-} (4), {+rA-} (4), {+sA-} (4), {+(A)n-} (3), {+Ar-} (3), [-i/ürge-] ~[+(r)ka-] (3), [+et-] (1), [+cı-] (1), [+ıncı-] (1), [+sı-] (1), [+şa-] (1) biçiminde sıralanmıştır.

3 farklı işlev, toplam 306 kez kullanılmıştır. İşlevlerin kullanım sayıları çoktan aza doğru; geçişli eylem (153), geçişsiz eylem (150), karşılıklılık bildirir (3) biçiöminde sıralanmıştır.

Söz konusu işlevlerin eklere göre kullanımı; çoktan aza doğru geçişsiz eylem (16), geçişli eylem (9), karşılıklılık bildirir (1) biçimindedir.

En işlek ek, {+lA-}'dır. Bu ek, 2 farklı işlevde kullanmıştır. Söz konusu işlevler çoktan aza doğru geçişli eylem (118) ve geçişsiz eylem (28) biçiminde toplan 146'dır.

Türetilen sözcük sayısına gelince, eklerin sözcük türetme sayıları çoktan aza doğru; {+lA-} (146), {+lAn-} (36), {+A-} (25), {+(A)l-} (17), {+kIr-} ~ [+kı-] (14), {+dA-} (13), {+(A)r-} (10), {+(I)k-} (9), {+I-} (7), {+lAş-} (4), {+rA-} (4), {+sA-}

(4), {+(A)n-} (3), {+Ar-} (3), [-i/ürge-] ~ [+(r)ka-] (3), [+et-] (1), [+cı-] (1), [+ıncı-] (1), [+sı-] (1), [+şa-] (1) biçiminde toplam 300'dür.

2.5.2.4.Eylemden Eylem Türetim Ekleri

		1		2		3		4		5		6		7	
		[-ala-] ~ [-la-]		{-I-}		[-(ü)msin-]		[-(ü)rsin-]		{-(I)ş-}		{-(I)n-}		{-r-}	
1	Geçişsiz eylem	+	2			+	1	+	1	+	3	+	12	+	1
2	Geçişli eylem	+	5	+	3									+	1
3	Birliktelik bildirir									+	1				
4	Karşılıklılık bildirir									+	17				
5	Dönüşlü eylem									+	8	+	1		
6	Ünlem											+	1		
Toplam işlev* ve Kullanım**		2	7	1	3	1	1	1	1	4	29	3	14	2	2
Toplam Sözcük Sayısı		7		3		1		1		27		13		2	

Tablo 16: Eylemden Eylem Türetim Ekleri

7 ek, toplam 6 farklı işlev göstermiştir. Bu ekler işlev çeşitliliğine göre çoktan aza doğru; {-(I)ş-} (4), {-(I)n-} (3), [-ala-] ~ [-la-], (2), {-r-} (2), {-I-} (1), [-(ü)msin-] (1), [-(ü)rsin-] (1) biçiminde sıralanmıştır.

Söz konusu eklerin işlevlere göre kullanımı çoktan aza doğru; {-(I)ş-} (29), {-(I)n-} (14), [-ala-] ~ [-la-] (7), {-I-} (3), {-r-} (2), [-(ü)msin-] (1), [-(ü)rsin-] (1) biçiminde sıralanmıştır.

6 farklı işlev, toplam 58 kez kullanılmıştır. İşlevlerin kullanım sayıları çoktan aza doğru geçişsiz eylem (20), karşılıklılık bildirir (17), geçişli eylem (9), dönüşlü eylem (9), birliktelik bildirir (1), ünlem (1) biçiminde sıralanmıştır.

Söz konusu işlevlerin eklere göre kullanımı çoktan aza doğru geçişsiz eylem (6), geçişli eylem (3), dönüşlü eylem (2), birliktelik bildirir (1), karşılıklılık bildirir (1), ünlem (1) biçimindedir.

* (+) Türetim eklerinin işlevleri

** (rakam) Söz konusu işlevin kullanım sayısı

En işlek ek, {-(I)ş-}'tır. Bu ek, 4 farklı işlevde kullanmıştır. Söz konusu işlevler çoktan aza doğru karşılıklılık bildirir (17), dönüşlü eylem (8), geçişsiz eylem (3), birliktelik bildirir (1) biçiminde toplam 29'dur. Bu ekle türetilen sözcük sayısı ise 27'dir.

Türetilen sözcük sayısına gelince, eklerin sözcük türetme sayıları çoktan aza doğru; {-(I)ş-} (27), {-(I)n-} (13), [-ala-] ~ [-la-] (7), {-I-} (3), {-r-} (2), [-(ü)msin-] (1), [-(ü)rsin-] (1) biçiminde toplam 54'tür.

2.5.3. Türetim Ekleri ve Türetilen Sözcükler

2.5.3.1. EATE

{-A -I -U}

çevre

doġru ~ ṭoġrı ~ ṭoġru

érte

ṭolayı

yaḫa ~ yaḳa

[-eç]

güleç

{-AcAK}

binecek

diñlenecek

évecek ~ evecek

geyecek

içecek

olacak

ṣapacaḳ

yéyecek

{-AgAn}

içegen

ḳaçaġan

kesegen

yiyegen

{-AK} ~ [aḫ]

bataḳ

bıçaḳ~bıçaḫ

daraḳ

depek

dérnek

duṭsaḳ ~ dutsaḳ ~ ṭutsaġ ~ ṭutsaḳ

évek

ḳaçaḳ

kesek

ḳonaḳ

ḳorḳaḳ

ḳürek

oraḫ

oturaḳ

ölçek

sancaḳ ~ sancaḫ

sürçek

ṭuraḳ ~ ṭuraḫ~ duraḫ~duraḳ

yataḳ

yumaḫ

{-An}

ayran

düzen

geçen

ḳalan

ṭomalan

{-Ar} {-Ir} {-r}

agır

aḳar

beñzer

degir

uçar

yarar

yaşar

[-arca]

ṭutarca

[–esi / -(a)su]

geyesi ~ géyesi

içesi

yatsu

yiyesi ~ yéyesi

[-esiye]

veresiye

{-cAK}

derincek ~ dirincek

emcek

sığıncaḳ

şıyrıncaḳ

{-dI} ~ {-dU}

egirdü

ḳaraldu

şıyrındu

uyundı

üründi ~ üründü

[-dur]

çalḳandur

[-ersük].

ilersük

{-GA}

bilge

gölge

ḳısa

soyka

soy(k)a

ṭamga

yorga

yumurt(g)a

{-GAn}

boşaġan

dürüşken ~ dürişken

düriş-ken ~ dürüş-ken

gömülgen

ısırġan

ḳaḫıġan ~ ḳaḳıġan

ḳoġan

ḳoyuġan

osurġan

segrigen

söylegen

urġan

üyügen

yaradan ~ yaratġan

yorġan

[-(ġ)lık]

ṣusalıḳ

[-gme]

degme

{-ġUn} ~ [-ḫun]

arġun

azġun

ayın bayın (ol-)

basḫun

dérgün

dizgün ~ dizgin

dutġun ~ ṭutḫun

düzgün

ḳaçġun

ḳızġun ~ ḳızġın

satun

yorġun

{-ġU}/ {-Gi}

bilgi ~ bilgü

boġazlaġu

borġu

çalġu

çıñraġu

daġlaġu

demregü

içki ~ içkü ~ içgü

ḳarasaġu

ḳay(ġ)u

ḳızılsaġu

ḳurdaġu

sevgü

uyḳu ~ uyḫu

yarġu

yeygü ~ yiygü

[-ġuç]

aldaġuç

burġuç

{-I -U}

ayru

çalu

egri

göy(ü)nü

ḳarşu

ḳoḫu ~ ḳoḳı ~ ḳoḳu

ḳoñşı ~ ḳonşu ~ ḳonşı

ḳorḳu ~ korḫu ~ korḫı

ölçi

ṣaġu ~ saġu

ṣanu

ṭoġu

ṭolu

yarı ~ yaru

yazı

yumru

{-ICI} ~ {-UCI} ~ {GUçI}

açıcı

alıcı

añlayıcı

arıdıcı

baḳıcı

başarıcı

besleyici

bilici

bişirici ~ bişürici

bulıcı

çaḳıcı

çalıcı

dilen(i)cü

diñleyici

ditredici

döndürüci

eglenici

esirgen(i)ci

esirgeyici

eydici

gösterici

göyündürici

ışırıcı

incidici

isteyici

kaçıçı

ḳıġırdıcı

ḳırıcı

ḳızdurıcı

ḳuvvetlendürici

oñarıcı

öldürüci

örtüci

satıcı

siñirici

soḳucı

sovudıcı

söyleyici

ṭaġıdıcı

virici

yandurucı

yapucı ~ yapıcı

yaradıcı

yarayıcı

yazıcı

yırtıcı

yumuşadıcı

yüzgüci

{-(U)K} ~ [-(u)ḫ]

açuḳ ~ açuḫ ~ açıġ

aḳsaḳ

alçaḳ ~ alçaḫ

alışuḳ

alnuġ

arnuġ

artuḳ ~ artuġ ~ artuḫ

aruḳ ~ aruġ ~ aruḫ

ayıḳ

aylaḳ

ayruḳ ~ ayruġ ~ ayruḫ

barışıḫ

bezek

bölük

buçıġ ~ buçuk

bulanuk

buyruḳ ~ buyruġ ~ buyruḫ

büyük

çürük

danışıḳ ~ ṭanışıġ ~ ṭanışuḳ ~ ṭanışıḫ

delük

dilek

direk

döşek

eksük

elek

emek

esrük

gedük

giciyik

göynük

(h)ıncḳıruḳ

ıraḳ ~ ıraġ ~ ıraḫ ~ yıraḳ

ışıḳ ~ ışıḫ

inaḳ

ḳarışuḳ

ḳatıḫ

kesük

ḳonuk

köpük

ḳu(r)şaḳ ~ ḳuşaḫ

öksürük

ör(ü)k

ṣarḳuḳ

sarmaşuḳ

*sayık

ṣınıḳ ~ ṣınuḳ ~ ṣınuḫ ~ ṣınıḫ

ṣıvuḳ

ṣavuḳ ~ ṣovuḳ

ṭanuḳ ~ ṭanuġ

ṭolaḳ

tutuḳ

tükürük

uġraḳ

ulaşuḳ

uşaḳ ~ uşaġ ~ uşaḫ

uvaḳ ~ ıvaḳ

uvanuḳ

uyaḳ ~ uyanuḳ ~ uyanuḫ

uzaḳ

yaraşuḳ

yaruḳ ~ yaruḫ

yasaḳ

yasṭuḳ ~ yasduḳ ~ yasduġ

yavuḳ ~ yavuḫ yaġuḳ

yazuḳ ~ yazuḫ

yırtuḳ

yumşaḳ ~ yumşaḫ

yüksek

yülük

{-(I)m}

adım

alım

atım

büküm

büklüm

dutam

giyim

görüm

içim

inam

istem

ölüm

salḳum

sarım

segirdim

soḫum

söküm

tadım

ulam

yim ~ yém

yarım

yudum

[-ınca]

ṣorınca

{-mA}

bürüme

encüme ~ éncüme

göyündürme

(ı)sıtma ~ ısıtma ~ ıssıtma

kesme

ḳıyma

sögülme

sürme

[-mac]

omac

[-maca] ~ [-maç]

bölmece

soymaç

{-mAK}

başmak

buşmaḳ

çaḳmaḳ

çomak

ilmek

sımaḳ

yemek

[-mal]

saġmal

[-maz]

yaramaz

{-mAn}

değirmen

{-mIş}

düşmiş

geçmiş

olmış

yémiş

[-mi]

degirmi

{-mIK -mUK}

çetlemük

ḳıymıḳ

[-mur]

yaġmur

{-(In)ç}

basınç

dinç

gülinç

güvenç

ilenç

ḳaḳınç

ḳazanç

ḳılınç

ḳorḫunç

ödünç

ökinç

ṣaġınç

{-Un}

bitün ~ bütün

dögün

dütün ~ tütün

egin

ekin

gelün ~ gelin

ḳalın ~ ḳalıñ

süyün

uzın ~ uzun

yaḫın ~ yaḳın

yıġın

yoġun

{-(I U)ş}

alış

alḳış ~ alḫış

bakış

biliş ~ bilüş

çalış

depiş

diyiş

doġuş

geliş

görüş ~ göriş

iniş

kaçış

ḳarış

karış

ḳoḳuş

kurtuluş

olış

oturuş

oynaş

ögüş

öpüş ~ öpiş

ṣaġış ~ saġış

ṭuruş

varış

veriş

yañlış

yavaş

yürüş ~ yörüş ~ yöriyiş ~ yürüyiş

[-saḳ]

unutsaḳ

[-sı]

buñalsı

{-t}

añıt

ayırt

binüt

çaşut

evit

geçüd

ḳavut

ḳurut

oñat

ölüt

yoġurt ~ yoġurd

{-I}/{-U}

aru(ġ)

batu(g)

bilü(g

bitü ~ biti(g)

busı(g) ~ busu ~ puṣu ~ pusu

buṣu(g)

diri(g)

dutu(g)

ölü(g)

örtü(g)

sancu(g)

ṣaçu(g)

ṣatı(g) ~ satu

sevi ~ sevü

sürü(g)

ṣoru(g)

ṭapu(ġ)

ṭaru(ġ)

tütsi

umu(g)

ülü(g)

yaḳu(ġ)

yapu(ġ)

yazu

yiyni ~ yéyni ~ yeyni

2.5.3.2. AATE

{+A}

aşaga ~ aşaġı

géce ~ gice ~ gici

{+CA}

‘Acemce

aḳça

alaca

‘Arabca ~ ‘Arapça

bögrülce

İmrānī̱ce

ḳaraca

ḳızılca

küliçe

Moġalca

nice ~ niçe ~ nişe ~ neçe ~ néce

Parsī̱ce Rumca

soñca

sivilce ~ sivilci

Ṭatça

Türkice ~ Türkçe

{+CI}

aġcı

aşçı

avcı

başmakçı

bazarcı

bekçi

beşāretçi

bıçakcı

boyacı

çerçi

da‘vici

demürci

deveci

duacı

ekinci

élçi ~ ilçi

etmekçi

evcü

fālcı

gemici

gerçekçi

ḫaberci

‘imāretci

işçi

gözcü

güreşçi

içkici ~ içgüci ~ içküci

ḳaçguncu

ḳapucı

ḳazancı

ḳullıġcı ~ ḳulluġcı ~ ḳulluḫcı ~ ḳulluḳcı ~ ḳullıḳçı ~ ḳulluḳçu

ḳuyumcı

maṣlaḥatcı

muştıcı ~ muştucu

müşteci ~ mücdeci

oḫcu

ögütçi

şefā‘atçı ~ şefā‘atci

ṭama‘cı

ṭanışuḳçı ~ danışıḳcı

ṭoġancı

uyḫucı

yalancı ~ yalançı

yardumcı ~ yardımcı

yārıcı ~ yārıcu ~ yārī̱cü ~ yārī̱ci

(y)ılancı yılan+cı

yüzlekçi

zindancı

{+dU} ~ [+di]

çakıldu

güvüldi

iñildü

[+e]

görke

{+AK} ~ {+IK}

aġruḳ

erkek

gerdek

karak

ḳavuḳ

ḳoruḳ

merdek

oġlaḳ

ortak

solaḳ

sülük

topuk

{+AK}

bögrek

dalak ~ ṭalaḳ

daşaḳ ~ ṭaşaḳ

dirsek

eñek

ḳulaḫ ~ ḳulaġ ~ ḳulaḳ

yañak

{+An}

eren

oğlan

yalman

[+el]

çepel

[+ez]

geñez

{+cAk} ~ {+cUk}

dünyācük.

gelincik

gökçek

ısıcaḳ

ḳıvırcuk

ḳızılcuḳ

ocaḳ

oyuncaḳ

ṭaġarcuḳ

yancuk

{+CIl} ~ [+cır]

balıḳçıl ~ balıḳcır

tavşancıl

{+dAk}

bağırdak

kemürdek

{+dAş}

başdaş

beñdeş

göñüldaş

ḳardaş ~ ḳarındaş

ḳoldaş

koşdaş

sırdaş

yaşdaş

yañdaş

yoldaş

[+düz]

gündüz

[+gıl]

ḳırġıl

{+(A)gU}

biregü

içegü

eyegü

[+ge]

özge

{+gU}

dumaġu ~ dumaġı ~ ṭumaġı ~ ṭumaġu

gözgü ~ gözgi ~ gözügü

ḳaraġu

ḳarañu

{+(s)I}

birsi ~ birisi ~birü ~ biri

ertesi

hepi

ḳanġısı ~ ḳanḳısı

kimisi ~ kimi

ṭomarı

varı

{+(I)l}

ḳızıl

yaşıl ~ yeşil

{+lAk} ~ {+lA}

çevlek

çaylaḳ

otlaḳ

sinle(k)

şapla

ṭuzla(k)

yüzlek

{+lU} ~ {+lı}

atlu

baġlu

bellü ~ belgilü ~ belgülü

devletlü

datlu

deñlü

dürlü

evlü

gereklü

gizlü

görklü

görümlü

göynüklü

istemlü

ḳanlu

ḳutlu

mışrlu ~ mışırlu

sevgülü

sulu

şamlu

şehrlü

uslu

varlı

yaşlu

yoḳlu

yüzlü

[+men]

evcümen

[+mtuḳ]

ḳaramtuḳ

{+(I)n}

için

ilkin

ilkyazın

ḳıçın

ḳışın

öyin

yayan

yazın

yeğin ~ yigin

{+lIK}

acılıḳ

‘ācizlıḳ

açlıḳ ~ aclıḳ ~ açlıḫ

acuḳluḳ

ādemī̱lıḳ ~ adamılıḳ

aġırlıḳ

āhistelik

aḳçalıḳ

aḳlıḳ

‘aḳlsuzluḳ

alacalıḳ

alçaḳlıḳ

añıllıḳ

aralıḳ

arġunlıḳ

arılıḳ

arusızlıḳ

artuḳlıḳ

aruḳluḳ

‘aṣılıḳ

aşaḳlıḳ

atalık

atlulıḳ

avadanlıḳ

‘avānlıḳ

avāralıḳ

aydınlıḳ

aylıḳ

ayrulıġ ~ ayrulıḫ ~ ayrulıḳ

‘ayyarliḳ

āzādlıḳ

azaylıḳ

azġunlık

azuḳsuzlıḳ

bād-efşānlıḳ

baġlulıḳ

bahādurlıḳ

baḫıllıḳ ~ baḫillik ~ buḫulluḳ

baḳḳallıḳ

baylıḳ

bayramlıḳ

bazārlik

bāzirgānlık

bed-baḫtlıḳ

bed-endī̱şelik

bed-mestlik

bed-nāmlıḳ

beglik

benlik

ber-ā-berlıḳ

berklik

bez̲-güherlik

bez̲-nāmlıḳ

bī̱-aṣıllıḳ

bī̱-çārelik

bî-destlik

bilisüzlik ~~ bilüsüzlik

bilişlik

birlik

bizārlıḫ

bolluḳ

bulanıḳlıḳ

buñalsılıġ

bütünlük

büyüklik ~ büyüklük

cāhillıḳ

casūslıḳ

cāẕūluḳ

cehdlıḳ

cevherlik

çoḳluḳ

cömerdlik

cüvān-mardlıḳ

çepellik

çevüklik

çirkinlik

daġallıḳ

delülik

derinlik

dervişlik

destgīrlik

dilīrlik

dinçlik ~ dınçlıġ

dindārlıḳ

dirilik ~ dirlik ~ dirlük

dostlıḳ

dünyelik ~ dünyālik

dūn-himmetlik

dükkān-dārlıḳ

düşmenlik ~ düşmanlıḳ

düşvārlıḳ ~ düşḫārlıḳ

düzenlik

eblehlik

edebsizlik ~ edebsüzlik

egrilik

ekincilik

ekinlik

eksiklik ~ eksüklik

ekşilik

emīnlik

endīşelik

erlik

esirlik

esrüklik

eşeklik

éveceklik

evcümenlik

eydicilik

éylük ~ eylik ~eyülik ~ eyülük

fālcılıḳ

ferrāşlıḳ

fużullıḳ ~ fużullıḫ

ġaddārlıḳ

ġāfillik ~ ġāfillıḳ

ġalabalıḳ

ġammazlıḳ

ġariblıḳ ~ ġarīblıḫ

geñezlik

geñşeklik

gerçekçilik

gerçeklik

germlik

gicelik

giñlik ~ genlik

gökçeklik

gölgelik

görklülik

güçsüzlük

gümüşlük

günlük ~ günlik

gürbüzlük

güstāḫlıḫ

ḫacāletlıḳ

ḫācetmendlik

ḫāciblik

ḫādımlıḳ

heftelik̦

hak̦ī̇rlik

ḥak̦şināslık̦

ḥammāllık̦

ḥalāllık̦ ~ ḥelāllık̦

ḫāmlık̦

ḥanlık̦

ḥarāmī̇lık̦

ḫarāblık̦

harām-zādalık̦

ḫarclık̦

ḥarī̇s̱lık̦

ḥastalık̦

ḫasūdlık̦

ḫazī̇nedārlık̦

ḥāżırlık̦

hediyelik

helāklik

ḫıyānetlik

hī̇çlik

ḫorlık̦

ḫoşlık̦ ~ hoşluk̦

ḫoşnūdlık̦

ḫūblık̦

ḫurdegirlik

hurremlik

hünersüzlik

ḥürmetsüzlik

ırak̦lık̦

ısızlık̦

‘ışk̦-bāzlık̦

ikilik

ikiyüzlülük

imāmlık̦

incelik

illik

imāmetlık̦

iminlik

iplik ~ iblik

irilik

isilik

iştihāsuzlık̦

itlik

i‘tik̦ādsuzlık̦

k̦açlık̦

k̦adılık̦

k̦ādırlık̦

k̦andalık̦

kāhellik ~ kāhillik ~ k̦āhallık̦

k̦amıuşlık̦

k̦aralık̦

kemlik

kem-āzārlık̦

k̦adī̇mlık̦

k̦aranluk̦ ~ k̦araġulık̦ ~ k̦arañulık̦ ~ k̦arañulıġ ~ k̦arañulıḫ

k̦ardaşlık̦

k̦arılık̦

k̦atılık̦

kéçilik

kendülik

ketḫudālık̦ ~ kedḫudālık̦

keremlik

kerihlik

k̦ımār-bāzlık̦

ḳıṭlıḳ

ḳısalıḳ

ḳızlıġ ~ ḳızlıḳ

ḳızıllıḳ

kişilik

ḳocalıḳ

ḳonuḳluḳ ~ ḳonuḳlıḳ ~ ḳonaḳlıḳ ~ ḳonuḫlıḳ

ḳonşılıḳ ~ ḳoñşuluḳ

ḳovculuḳ

körlük

ḳulavuzlıḳ

ḳullıḫ ~ ḳullıḳ ~ ḳulluḳ

ḳulmaşlıḳ

ḳuruluḳ

ḳuşlıḳ ~ ḳuşluḳ

ḳuşluḳlıḳ

kündelik

küstāḫlıḳ

latiflıḳ

le‘īmlik

loḫūṣālıḳ

maġbūnluḳ

maġrūrlıḳ

maḫdūmlıḳ

masḫaralıḳ

ma‘zūllıḳ ~ ma‘zūllik

mekkārlıḳ

mekrūhlik

melāmetlik

melūllik

mestlik

miskīnlik

mizaclıḳ

muabbirlıḳ

muḥtāclıḳ

murdarlıḳ

muştuluḳ ~ muştulıḳ

mübārek-ḳademlıḳ

mübāzirlik ~ mübārizliḳ

muṭrıblıḳ müdbīrlik

müflislik

mühendislik

mülāzımlıḳ

mümsiklik

müneccimlik

mürüvvetsüzlıḳ ~ mürüvvetsüzlik

müsülmānlıḳ

müderrislik

mü‘ezzinlik

mü‘minlik

müzevirlik

nā-hoşluḳ

nā-murādlıḳ

na’l-bendlik

nāzüklik

necislik

nécelik

nedīmlik

nevmīdlik

nevrūzlıḳ

n’içünlik

nitelik ~ nételik

oġlanlıḳ

oġrulıḳ ~ oġrılıḳ ~ uġrılıḳ ~ uġruluḳ

oġulluḳ

ortalıḳ

ortaḳlıḳ

otluḳ

önegülik

öylelik

pāk-dāmenlik

pāẕişālıḳ ~ pādişālıḳ ~ pādişāhlıḳ

pasubānlıḳ

pehlivanlıḳ

perākendelik

perhīzkārlıḳ

perīşānlıḳ

peş-destlik

peşīmanlıḳ

peyġambarlıḳ ~ peyġamberlik

pīrlik

pīslik

rāḥatlıḳ raʿnālıḳ

rāstlıḳ

rāzikārlıḳ

resīdelik

revālıḳ

rūḥānīlik

saġlıḳ

ṣāḥib-dīvānlıḳ

sāḳīlıḳ

ṣaḳlıḳ

ṣarplıḳ

sarulıḳ

ṣayrulıḳ

sāzikārlıḳ

selāmetlik

semizlik

serverlik

silāḥdārlıḳ

sipāhılıḳ

sipāsdārlıḳ

ṣınuḫlıḫ

sovukluk ~ ṣovıḳlıḳ ~ savuḳluḳ ~ savuḳlıḳ

ṣūfılıḳ

subaşılıḳ

sulṭānlıḫ ~ sulṭānlıḳ

sulıḳ

susalıḳ

ṣusuzlıḳ

sümdüklik

süstlük

şādlık ~ şādılıḳ ~ şāẕılıḳ

şāhid-bāzlıḳ

şāʿirlik

şarābdārlıḳ

şeffāflıḳ

şehīdlik

şermsārlıḳ

şeytānlıḳ

şūmlıḳ

ṭabbāḫlıḳ

ṭabıblıḳ

taḳṣīrlıḳ

ṭamılıḳ ~ ṭamulıḳ

Tangrılıḳ

ṭanuḫluḳ ~ ṭanuḳluḳ ~ ṭanuḳlıḳ

ṭarlıḳ

ṭarrārlıḳ

ṭatlulıḳ

tekebbürlik ~ tekebbürlük

telefkārlıḳ

temerrüdlik

tendürüstlik

terlik ~ derlik

tīzlik

tīzlik

ṭoġruluḳ ~ ṭoġrılıḳ

toḫmalık~ tuḫmalıḳ

ṭoḳlıḳ ~ ṭoḳluḳ

ṭonluḳ

tündlik

ucuzlıḳ

uçmaḳlıḳ

ululıḳ

unutsaḳlıḳ

uslulıḳ ~ uṣluluḳ

uyanuḫlıġ ~ uyanuḳlıḳ

uyḳusuzlıḳ

uzluḳ

uzunlıḳ ~ uzunluḳ

vāciblıḳ vaḥṣīlik

vā‘ızlıḳ

varlıḳ

vaṣīlıḳ

vekīllik

vefā-dārlıḳ

velīlik

vezirlik

vizāretlik

yadlıḳ

yaġlıḳ

yaġılıḳ

yalancılıḳ ~ yalancılıġ

yalıncaḳlıḳ

yaḳınlıḳ

yanlışlıḳ

yapıcılıḳ

yaramazlıḳ

yaşlıḳ

yaşıllıḳ

yatalıḳ

yavuzlıḫ ~ yavuzlıḳ

yazıcılıḳ

yegānelik

yesirlik

yeynilik

yıllıḳ

yırtıcılıḳ

yigitlik ~ yigitlük ~ igitlik

yiglik

yigreklik

yiyniceklik

yoġunluḳ

yufḳalıḳ

yoḳlıḳ ~ yoḳluḳ

yoḫsullıḳ ~ yoḫslluḳ

yumşaġlıḳ ~ yumşaḳlıġ

yücelik

yükseklik

yüzgücilik

zāhidlik

za‘iflıḳ

zārılıḫ ~ zārılıḳ

zebūnlık

zīreklik

ziştlik

[+sı]

ayruḫsı ~ ayruḳsı

{+sUk}

baġarsuḳ ~ baġırsuk ~ baġarsuḫ

diñsük

ṭañsuḫ ~ ṭañsuḳ

[+sul]

yoḫsul ~ yoḳsul

[+şın]

sarışın

[+tuk]

ḳoltık ~ ḳoltuḳ

2.5.3.3. AETE

{+A-}

aġna- ~ çaġna

ata-

benze- ~ bengze-

beze ~ béze- ~ bize-

boşa-

buña-

deñe-

dile-

güce-

ıldıra-

ḳana-

ḳavla-

ḳına-

kişne-

oynı- ~ oyna-

sına-

suva-

ṭona-

tosna-

düne-

uġra-

uza-

yaşa-

yoka-

yumşa-

{+(A)l-}

azal-

bolal-

boşal-

buñal

çoġal-

diril-

incel-

ḳısal-

ḳoyıl- ~ ḳoyul-

kündel-

saġal-

ṭoġrıl-

türkel-

ulal-

yoġnal-

yufḳal-

yücel-

{+(A)n-}

boşan-

ḳıvan-

utan-

{+(A)r-}

aġar-

belür-

bozar-

delür-

ḳabar-

ḳarar-

ḳayır- ~ ḳayur- ~ ḳayġur-

ḳızar-

şaral- ~ şarar-

yaşar- ~ yeşer-

{+Ar-}

başar-.

ever-.

suvar-

[+et-]

gözet-.

[+i/ürge-] ~ [+(r)ka-]

esirge-

gücürge-

yarlıġa- ~ yarlıḳa-

[+cı-]

ḳancık-

{+dA-}

alda-

çivilde-

gümürde- ~ kömürde-

iste-

ḳımılda-

ḳırcılda-

ḳurulda-

soḳulda-

ṭoḳda-

ṭorılda-

ünde-

*yalda-

yilte-

{+I-}

bayı

bereyi-

berki-

semri-

ṭarı-

yiyi- ~ iyi- yıd+ı-

yoşı-

{+(I)k-}

başık-

birik-

elik-

elikdür-

endik-

gözük- ~ gözik-

ḳanıḳ- ~ ḳanıḫ-

tarıḫ- ~ ṭarıḳ-

ṭazıḳ-

[+ıncı-]

zarıncı-

{+kIr-} [+kı-]

ağır-

aksır-

bögür-

çaġır- ~ çaġur-

çıġır-

hayḳır-

ıncḳır-

ḳıġır-

kığır-

sümkür-

şakı-

ṭoḳı- ~ doḫı- ~ doḳı-

tükür-

üfür-

{+lA-}

‘aceble-

adımla-

ağırla-

ağla-

añla-

arḫala-

ārzūla-

aşla-

avla-

avuçla-

‘aybla- ~ ‘ayıbla-

ayırtla-

āzādla-

āzārla-

bağla-

bağırla-

bağışla-

bañla-

başla-

bayla-

bekle-

beliñle-

bellüle-

beñle-

berele-

besle- ~ bésle- ~ bisle

bile-

birle-

bitile-

boğazla-

boyla

çağla-

çaşıtla-

çatla-

*çetle-.

çiftle-

çiñle-

çoğla-

dikle-

diñle-

dişle-

dükenle-

edeble-

ekle-

esle-

esenle-

eyerle-

ezberle-

feraḫla-

fırla-

ġalbırla-

gecele-

gérçekle-

gezle-

gizle-

gölgele-

göñülle-

gözle-

günile-

gürle-

güvle-

ḫāmla-

ḫaşla-

ḫāżırla-

ḫikāyetle-

hisābla-

ḫorla-

ırla- ~ yırla-

igle-

ikile-

izle- ~ üzle-

‘izzetle-

emekle-

ısla-

ısmarla- ~ sımarla-

iñile- ~ iñle-

ille-

irtele-

işle-

ī̲z̲āla-

ḳaḫla-

ḳapazla-

ḳapla-

ḳarşula-

ḳatarla-

keble-

kefenle-

ḳılaġuzla- ~ ḳulavuzla-

ḳışla-

ḳoḫula- ~ ḳoḳula- ~ ḳoḳla-

ḳolayla-

ḳonuḫla- ~ ḳonuḳla- ~ ḳonaḳla-

ḳucaḳla-

ḳuzla-

muştūla-

mühürle-

naḳışla-

oġurla- ~ uġurla- ~ uġrıla-

oranla-

otla-

ögle-

ögitle- ~ ögütle-

ötele-

parala-

parla-

saġışla-

ṣaġla-

saḫla ~ saḳla-

sayuḫla- ~ sayuḳla-

selāmla-

sikkele-

sitāyişle-

siyle-

soyla-

söyle-

suçla-

sula-

tuzla-

sürmele-

ṭaġla- ~ daġla-

tamāmla-

ṭañla-

taṣdī̲ḳle-

teferrücle-

tekellüfle-

terāzūla-

terle- ~ derle-

tī̲mārla-

tāzele-

ṭoyla-

ululа-

urla-

uykula-

yağmala-

yaraḫla- ~ yaraḳla-

yarala-

yaşşıla-

yayla-

yimle-

yégle-yiyle-

yoḫla- ~ yoḳla-

yunurdla- ~ yumurtla-

yumurla-

yükle-

zaḫımla-

{+lAn-}

‘arlan-

atlan-

ayaklan-

azıḫlan

beglen-

buñlan-

cānlan-

çavlan-

çevüklen-

çirklen-

çüftlen-

degirmilen-

dilkülen-

ġayretlen-

evlen-

ġuṣṣalan-

ḫūlan-

irinlen-

ḳatlan

ḳayġulan-

ḳayıdlan-

ḳızlan-

ḳullan-

ḳuvvetlen-

nurlan-

öglen-

öksüzlen-

ṣarplan-

şüphelen-

ṭalġalan-

tasalan-

uṣlan-

yalıñlan-

yanḳulan-

yigitlen-

zārlan-

{+lAş-}

ḥelāllaş-

ittifāḳlaş-

yaşlaş-

ziyāretleş-

{+rA-}

yumurdla- ~ yumurtla- anra- ~ iñra-

çıñra-

gümre-

ḳımra-.

{+sA-}

*ḳarasa-

*ḳızılsa-

susa-

yükse-

[+sı-]

ayruksı-

[+şa-]

ḳuşa- ~ ḳurşa-

2.5.3.4. EETE

[-ala-] ~ [-la-]

çabala-

ışla- ~ ışıla-

ḳaḫala-

ḳovala-

şaçala-

şalla-

yuval- ~ yuvala-

{-I-}

ḳalġı-

ḳazı-.

süri-

[-(ü)msin-]

gülümsin-

[-(ü)rsin-]

bilürsin-

{-(I)ş-}

ayrış-

barış-

biliş-

bulaş-

buluş-

çalış-

çekiş- ~ cekiş-

çıḳış-

danış- ~ danuş- ~ ṭanış-

depiş-

dürüş- ~ düriş- ~ ṭurış-

görüş- ~ göriş-

kapış-

ḳarış-

ḳarış-

*ḳonuş-

örüş-

sarmaş-

sataş-

siviş-

ṭalaş-

ṭolaş-

ṭutuş- ~ dutış-

uġraş-

ulaş-

uruş-

yapış-

{-(I)n-}

barın-

boyan-

bulan-

bulın- ~ bulun-

çekin-

dartın-

depin-

görin-

götürün-

sıġın-

saḳın-

doḳın- ~ ṭoḫun ~ ṭoḳın-

ṭolan-

{-r-}

ṣavur-

segri- ~ segir-

SONUÇ

Bu çalışmada 14. yy. EAT.'ni tasvir etmek amaçlanmıştır. Bu tasvirin ölçütlerini türetim ekleri, eklerin işlevleri, bu eklerle yapılan sözcükler ve sözcüklerin bağlamsal anlamları oluşturmaktadır.

Çalışma sonucunda 14. yy. EAT.'nin türetim eklerinin bir listesi çıkarılmış ve eklerin işlevleri tespit edilmiştir. Söz konusu tespitler ile hem türetim eklerinin sayıca çokluğu görülmüş daha da önemlisi eklerdeki işlev zenginliği çıkartılarak eklerin işlev kabiliyetleri ortaya konmuştur.

Çalışmanın ortaya çıkardığı diğer önemli bir bulgu da türetim ekleriyle oluşturulan sözcükler ve bu sözcüklerin bağlamsal anlamlarıdır. Bilindiği gibi Türkçenin sözcük yapmada en önemli aracı türetme ekleridir. Bu çalışma sonucunda 14. yy. EAT. itibariyle türetim ekleriyle hangi sözcüklerin yapılabildiği sayısal olarak tespit edildiği gibi bu sözcüklerin bağlamsal anlamları da ortaya konarak ileride hazırlanacak tarihsel sözlük çalışmaları için değerli bir malzeme sağlanmıştır.

Türkçenin tarihi dönemleri üzerine yapılacak benzer çalışmalarla yüzyıllar arasındaki farklar veya benzerlikler ortaya çıkarılacak ve böylelikle Türkçenin tarihsel dilbilgisinin yazımında çok önemli adımlar atılmış olacaktır.

KAYNAKÇA

Ağca, Ferruh (2010), "Eski Türkçe –gA(y)sUg Eki ve Ekin Tarihî Türk Dili Alanındaki Biçimleri Üzerine", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 7, S. 1 (Mart 2010), ss. 231-250.

Akalın, Ş. Halûk (2004), "Eski Anadolu Türkçesinde *Ki*'si Düşmüş Birleşik Cümleler Üzerine", *Zeynep Korkmaz Armağanı*, TDK, Ankara, ss. 51-60.

Akar, Ali (2012), *Türk Dili Tarihi*, Ötüken yay., İstanbul.

Aksan, Doğan, (1998), *Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim)*, C. II, TDK, Ankara,

Arat, R. Rahmeti (1987), "Anadolu Yazı Dilinin Tarihî İnkişafına Dâir", *Makaleler*, Haz. Osman Fikri Sertkaya, C. I, TKAE yay., Ankara, ss. 225-232.

Arat, R. Rahmeti (1999), *Kutadgu Bilig I Metin,* 4. b., TDK, Ankara.

Arat, R. Rahmeti (2006), *Atebetü'l-Hakayık*, 3. b., TDK, Ankara.

Atalay, Besim (1998), *Divânü Lûgat-it-Türk Tercümesi I,* 4. b., TDK yay., Ankara.

Atalay, Besim (1999), *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini Endeks*, 4. b., C. IV, TDK yay., Ankara

Atalay, Besim, (1940), *Türkçemizde MEN - MAN*, Matbai Ebüzziya, İstanbul.

Ayverdi, İlhan (2010), *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı, İstanbul.

Banguoğlu, Tahsin (1938), *Altosmanische Sprachstudien zu Süheyl-ü Nevbahar,* Leipzig.

Banguoğlu, Tahsin (1956), "Türkçede Tekerrür Fiilleri", *TDAY-Belleten 1956,* TDK, Ankara, ss. 111-123.

Banguoğlu, Tahsin (2007), *Türkçenin Grameri,* TDK yay., Yayın No: 528, Ankara.

Bilgen, İpek (1989), "Dīvānu Luġāti't Türk'te Söz Yapımı", *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara.

Boz, Erdoğan (2003), "Eski Anadolu Türkçesinde +lU Eki Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 2001/I-II,* TDK yay., Ankara, ss. 35-43.

Boz, Erdoğan (2012), *Risāletü'n-Nushiyye Öğüt Kitabı (Fatih Nüshası),* Gazi Kitabevi, Ankara.

Boz, Erdoğan (2013), *Türkiye Türkçesi Biçimsel ve Anlamsal İşlevli Biçimbilgisi*, 2. b., Gazi Kitabevi, Ankara.

Brown, Dustan, Chumakina, Marina, Corbett, Greville, Popova, Gergana, Spencer, Andrew (2012), "Defining 'periphrasis': key notions, *Morphology*, 22, ss. 233-275.

Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü,* TDK yayımları: Sayı 260, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.

Canpolat, Mustafa (1967), "Behcetü'l-hadâik'ın Dili Üzerine", *TDAY-Belleten*, Ankara, ss.165-175.

Canpolat, Mustafa (1973), "XIV. Yüzyılda Yazılmış Değerli Bir Tıp Eseri, Edviye-i Müfrede", *Türkoloji Dergisi*, C. 5, S. 1, Ankara, ss. 21-47.

Canpolat, Mustafa ve Önler, Zafer (2007), *İshâk bin Murâd Edviye-i Müfrede (Metin-Sözlük)*, TDK, Ankara.

Ciğa, Özkan (2013), "Süheyl ü Nev-Bahâr (Metin-Aktarma-Art Zamanlı Anllam Değişmeleri, Dizin)", Dicle Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır.

Cin, Ali (2012), *Mesud Bin Ahmed Süheyl ü Nev-Bahâr (Kenzü'l-Bedâyî') İnceleme-Metin-Dizin*, Eğitim yayınevi, Konya.

Clauson, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, At The Clarendon Press, Oxford.

Çağatay, Saadet (1947), "Eski Osmanlıcada Fiil Müştakları", *DTCF Dergisi*, C. VI, Ankara, ss. 353-368; 525-552.

Çağatay, Saadet (1978), "Türkçede Çocuk Kavramı", *TDAY-Belleten 1977*, TDK, Ankara, ss. 1-16.

Çetin, Osman Ali (2016), "Gramerleşme ve Sözcükselleşme Bağlamında Eski Türk Dilinde Zarflar", Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Eskişehir.

Dankoff, Robert ve Kelly, James (1982), *Türk Şiveleri Lügatı (Dîvânü Lugat-it-Türk) İnceleme-Tenkidli Metin-İngilizce Tercüme-Dizinler*, I. Kısım (1982), II. Kısım (1984), III. Kısım (1985), Harvard Ünv. Basımevi.

Delice, İbrahim (2000), "Türk Dilinde İşlevsel Ek Tasnifi Denemesi", *Cumhuriyet Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 24, Sivas, ss. 235.

Demir, İmdat (2015), "il-, élt, ilen- Fiilleri ve Bu Fiillerden Türetilen Kelimeler Üzerine", *TEKE*, S. 4/2, ss. 564-583.

Demir, Necati (2002), "Değirmen Kelimesi Üzerine", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C. 2002/II, S. 607, TDK'nin 70. Yılı Özel Sayısı, ss. 209-213.

Demirci, Ümit Özgür ve Korkmaz, Şenol (2008), *Yûsuf u Zelıhâ (Destân-ı Yûsuf Aleyhi's-selâm ve haẕâ aḥsenü'l-ḳaṣaṣi'l-mübârek) Giriş-Metin-Günümüz Türkçesine Aktarma-Dizin ve Sözlük-Tıpkıbasım*, Kaknüs yay., İstanbul.

Deny, Jean (2012), *Türk Dil Bilgisi: Modern Türk Dil Bilgisi Çalışmalarının Kapsamlı İlk Örneği*, Haz. Ahmet Benzer, Kabalcı yayınevi, İstanbul.

Dilaçar, Agop (1988), "Türk Lehçelerinin Meydana Gelişinde Genel Temayüllerin Koyulaşması ve Körlenmesi", *TDAY-Belleten 1957*, 2. b., TDK, Ankara, ss.83-93.

Dilçin, Cem (1991), *Mes'ûd Bin Ahmed Süheyl ü Nev-Bahâr İnceleme-Metin-Sözlük*, AKM, Ankara.

Doerfer, G. (1975-76), "Das Vorosmanische (Die Entwicklung Der Oghusischen Sprachen Von Den Orchoninschriften Bis Zu Sultan Veled)", *TDAY-Belleten*, Ankara, ss. 81-131.

Doerfer, G. (1977), "Das Chorasantürkische", *TDAY-Belleten*, Ankara, ss. 127-204.

Doğan, Enfel (2011), *Şeyhoğlu Sadrüddin'in Kabus-nâme Tercümesi Metin-Sözlük-Dizin-Notlar-Tıbkıbasım*, Mavi yayıncılık, İstanbul.

Duran, Suzan (1956), "Türkçede Cihet ve Mekân Gösteren Ek ve Sözler", *TDAY-Belleten 1956*, TDK, Ankara, s. 1-110.

Eraslan, Kemal (1980), *Eski Türkçede İsim-Fiiller*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yay., İstanbul.

Eraslan, Kemal (2004): "Tarihi Yazı Dillerinde *ġu / -gü, -ḳu /- kü* İsim-Fiil Eki, Yapısı, İşlevi, Kullanılışı ve Genişlemiş Şekilleri", *Zeynep Korkmaz Armağanı*, TDK yay., Ankara, ss. 117-146.

Eraslan, Kemal (2012), *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, TDK yay., Ankara.

Ercilasun, A. Bican (1995), "Kâşgarlı Mahmudda Sâ- / Sê Eki", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C. 1995/I, S. 521, ss. 449-455.

Ercilasun, A. Bican (2007), "-maç, -meç Eki Üzerine", *Makaleler Dil – Destan – Tarih – Edebiyat,* Haz., Ekrem Arıkoğlu, Akçağ yay., Ankara.

Ercilasun, A. Bican (2012), *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi,* 12.b. Akçağ yay., Ankara.

Ercilasun, A. Bican ve Akkoyunlu, Ziyat (2014), *Kaşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, TDK yay., Ankara.

Erdal, Marcel (1991), *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon I-II*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.

Erdal, Marcel (2004), "Türkçenin Hurrice'yle Paylaştığı Ayrıntılar", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I*, TDK yay., Ankara, ss. 929-937.

Erdal, Marcel (2004), *A Grammar of Old Turkıc*, Leiden; Boston; Köhn: Brill.

Erdal, Marcel (1978), "Irk Bitig Üzerine Yeni Notlar", *TDAY-Belleten 1977*, TDK yay., Ankara, ss. 87-119.

Eren, Hasan (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü,* 2. b., Bizim Büro Basımevi, Ankara.

Ergin, Muharrem (2008a), *Orhun Abideleri*, Boğaziçi yay., İstanbul.

Ergin, Muharrem (2008b), *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Basım, İstanbul.

Erol, Hülya Arslan (2006), "İncit- 'İncitmek' Fiili ve Ailesi Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 2003*/II, ss. 89-105.

Erol, Hülya Arslan (2014), *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişmeleri*, 2. b. TDK yay., Ankara.

Gabain, A. Von (2007), *Eski Türkçenin Grameri*, Çev. Mehmet Akalın, 5. b. TDK yay., Ankara.

Gökdayı, Hürriyet ve Sebzecioğlu, Turgay (2006), "Geçiş Aşamasında Olan +cA Ekinin Türü", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Ocak, C. XCI, S. 649, ss. 61-71.

Gökdayı, Hürriyet ve Sebzecioğlu, Turgay (2011), "Türkiye Türkçesinde {-CA} Biçimbiriminin Türleri", *Bilig*, Yaz 2011/Sayı 58, s. 147-172.

Gülensoy, Tuncer (2007), *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözlüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, C. I-II, TDK, Ankara.

Gülsevin, Gürer (1997), *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, TDK yay., Yayın No: 673, Ankara.

Gülsevin, Gürer (1998), "Köktürk Bengü Taşlarındaki Oğuzca Özellikler", *Kardeş Ağızlar (Türk Lehçe ve Şiveleri Dergisi)*, S. 7, Ankara, ss. 12-18.

Gülsevin, Gürer (2004), "Türkçede 'Sıra Dışı' Ekler ve Eklerin Tasnif-Tanımlanma Sorunu Üzerine", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I 20-26 Eylül 2004*, TDK, Ankara, s. 1267-1284.

Gülsevin, Gürer (2007), "Oğuzca Olmayan Tarihi Metinlerde Oğuzca Unsurlar "Nehcü'l Ferâdis" Örneği", *46. Uluslararası Altaistik Konferansı*, 22-27 Haziran 2003, TDK yay., Ankara, ss. 163-175.

Gülsevin, Gürer ve Boz, Erdoğan (2010), *Eski Anadolu Türkçesi*, Gazi Kitabevi, Ankara.

Gündüz, Tufan (2002), "Oğuzlar/Türkmenler", *Türkler*, C. 2, Yeni Türkiye yay., Ankara.s. 453-478.

Güner, Galip (2008), "Karahanlı Türkçesinde Fiil", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Kayseri.

Güner, Galip (2013), *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Kesit yay., İstanbul.

Güngördü, Erol (2002), "İsimden Fiil Türeten +çı- / +çi- Eki ve Gelişmiş Şekilleri", *G. Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 22, S. 3, s. 171-182.

Günşen, Ahmet (2006), "Anadolu Ağızlarında Farklı Bir Gelecek Zaman Eki ve Çekimi: -ıcı / -ici; -ucu / -ücü", *Turkish Studies*, Volume 1/2 Fall, s. 54-84.

Hacıeminoğlu, Necmettin (1992a), *Türk Dilinde Edatlar*, MEB yay., İstanbul.

Hacıeminoğlu, Necmettin (1992b), *Türk Dilinde Yapı Bakımında Fiiller*, 2. b., Kültür bakanlığı yay., Ankara.

Hacıeminoğlu, Necmettin (1996), *Karahanlı Türkçesi Grameri*, TDK yay., Ankara.

Hatiboğlu, Vecihe (1981), *Türkçenin Ekleri*, 2. b. TDK, Ankara.

Hünerli, Bülent (2014), "Eski Türkçeden Eski Oğuz Türkçesine "Tégme~Degme" Sözcüğünün Anlamları ve Kullanımları", *Dil Araştırmaları*, S. 15, Ankara, Güz 2014, ss. 215-235.

Ilgın, Ali (2015), *Tarihî Karşılaştırmalı Tofa (Karagas) Türkçesi-Biçim Bilgisi-*, TDK yay., Ankara.

İlhan, Nadir (2009), "Türkçede Ek+Kök / Kök+Ek Kaynaşmasıyla Ortaya Çıkan Ekler", *Turkish Studies*, Volume 4/8, s. 15535-1557 (çevirimiçi) http://www.turkishstudies.net/Makaleler/441958944_77-ilhannadir1592(D%C3%BCzeltme).pdf (14.Şubat 2016).

İlker, Ayşe (2011), "Un, Ufak ve Uşak Kelimeleri Üzerine", *Turkish Studies*, Volume 6/1 Winter, ss. 197-202.

İmer, Kâmile, Kocaman, Ahmet ve Özsoy, A. Sumru (2013), *Dilbilim Sözlüğü,* 2. b., Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul.

İnan, Abdülkadir (1953), "XIII. ve XV. Yüzyıllarda Mısır'da Oğuz-Türkmen ve Kıpçak Lehçeleri ve 'Halîs Türkçe'" *TDAY-Belleten*, Ankara, ss. 53-71.

İnan, Abdülkadir (1956), "Türk Etimolojisini İlgilendiren Birkaç Terim-Kelime Üzerine", *TDAY-Belleten*, TTK, Ankara.

Kaçalin, Mustafa S. (2006), *Dedem Korkut'un Kazan Bey Oğuz-nāmesi-Ḥiḳāyet-i Oġuz-nāme-i Ḳażān B'g ve Ġayrı*, Kitabevi, İstanbul.

Kaçalin, Mustafa S., Bilgin, A. Azmi (1997), "+lağu, +legü Eki Üzerine", *Türkiyat Mecmuası*, C 20, İstanbul, ss. 69-84.

Kafesoğlu, İbrahim (1993), *Türk Milli Kültürü*, 8.b., Boğaziçi yay., İstanbul.

Kara, Mehmet (1996), "Terim Türetmeye Elverişli Bir Ek: -an / -en", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 1996/II, S. 540, Ankara, ss. 631-643.

Karaağaç, Günay (1991), "Eski Metatez Örnekleri", Ege Ünv. Edebiyat Fakültesi Türk Dilive Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, VI, İzmir, ss. 85-102.

Karaağaç, Günay (2008), *Dil Tarih ve İnsan*, Kitabevi, İstanbul.

Karaağaç, Günay (2012), *Türkçenin Dil Bilgisi*, Akçağ yay., Ankara.

Karadoğan, Ahmet (2007), "Karanlık Kelimesinin Yapısına Dair", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 15, Güz, ss. 117-123.

Karahan, Akartürk (2006), "Memlûk-Kıpçak Türkçesi Sözvarlığı: Yansıma Fiiller Üzerine Bir İnceleme", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, S. 20, 2006/Güz, ss. 105-124.

Karahan, Leyla (1994), *Erzurumlu Darir Kıssa-i Yûsuf (Yûsuf u Züleyhâ),* TDK yay., Ankara.

Karamanlıoğlu, A. Fehmi (1994), *Kıpçak Türkçesi Grameri*, TDK, Ankara.

Kaya, İbrahim ve Erdem, Mevlüt (2010), "Türkçede –AGAn / -GAn ve –ICI Ekleri ve Sûdî Şerhindeki Kullanımları", *Turkish Studies*, Volume 5/3, Summer 2010, ss. 1594-1617.

Kocasavaş, Yıldız (1998), "+sa-/+se- İsimden Fiil Yapma Eki ile –sa-/-se- Fiilden Fiil Yapma Eki ve Genişlemiş Şekilleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 28, ss. 419-434.

Korkmaz, Zeynep (1973), *Sadru'd-dîn Şeyhoğlu Marzubân-nâme Tercümesi İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım*, Ankara Üniversitesi DTCF yay., Yayın No: 219, Ankara.

Korkmaz, Zeynep (2005a), "Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar,*2.b. C.I, TDK, Ankara, ss. 205-216.

Korkmaz, Zeynep (2005b), "Kâşgarlı Mahmud ve Oğuz Türkçesi", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar,*2.b. C.I, TDK, Ankara, ss. 241-253.

Korkmaz, Zeynep (2005c), "Erzurumlu Darîr ve Memlûk Türkçesinin Oğuzcalaşmasındaki Yeri", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar,*2.b. C.I, TDK, Ankara, ss. 435-442

Korkmaz, Zeynep (2005d), "Selçuklular Çağı Türkçesinin Genel Yapısı", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar,*2.b. C.I, TDK, Ankara, ss. 274-286.

Korkmaz, Zeynep (2005e), "Türk Dilinde +ça Eki ve Bu Ek İle Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar,*2.b. C.I, TDK, Ankara, ss. 12-84.

Korkmaz, Zeynep (2005f), "Köktürkçede İsimden Fiil Türeten Ekler ve Köken Yapıları Üzerine", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar,*2.b. C.I, TDK, Ankara, ss. 188-194.

Korkmaz, Zeynep (2005g), "-ası/-esi Gelecek Zaman Sıfat-Fiil (participium) Ekinin Yapısı Üzerine", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar,*2.b. C.I, TDK, Ankara, ss. 145-150.

Korkmaz, Zeynep (2007), *Gramer Terimleri Sözlüğü*, 3. b.,TDK, Ankara.

Korkmaz, Zeynep (2011), *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, 5. b. TDK, Ankara.

Korkmaz, Zeynep (2013). *Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi*, TDK yay., Ankara.

Korkmaz, Zeynep (2014), *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, 4. b., TDK yay., Ankara.

Mansuroğlu, Mecdud (1953), "Türkçede Ġu Ekinin Fonksiyonları", *Türkiyat Mecmuası*, C. 10, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul, ss. 341-348.

Mansuroğlu, Mecdut (1951), "Anadolu'da Türk Yazı Dilinin Başlama ve Gelişmesi", *TDED,* C. 4, S. 3, ss. 215-229.

Mansuroğlu, Mecdut (1960), "Türkiye Türkçesinde Söz Yapımı Üzerine Notlar", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 10, İstanbul, ss. 5-24.

Mazıoğlu, Hasibe (1974), *Kitâb-ı Evsâf-ı Mesacidi'ş-Şerife*, TDK yay., Ankara.

Orkun, H. Namık (2011), *Eski Türk Yazıtlar*, 3. b., TDK, Ankara.

Önler, Zafer (2004), "Türkçede +LX Eki", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II 20-26 Eylül 2004,*TDK yay., C. II, Ankara, ss. 2203-2208.

Önler, Zafer (2013), "Türkçede -DI Ad Yapım Eki ve Türevleri", *Ulusla arası Eski Anadolu Türkçesi Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri 1-2 Aralık 2010*, Haz. Mustafa Özkan ve Enfel Doğan, İstanbul Ünv. Edebiyat Fakültesi, İstanbul, ss. 287-292.

Özavşar, Resul (2009), "Mârzubânnâme Tercümesi Metin, Çeviri, Art Zamanlı Anam Değişmeleri, Dizin", Dicle Üniversitesi SBE, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır.

Özkan, Mustafa (1995), *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*, Filiz Kitabevi, İstanbul.

Özyetgin, A. Melek (2001), *Ebû Hayyan Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk Fiil: Tarihî-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi*, Köksav, Ankara.

Salman, Ramazan (2003), "Türkçede Sıfat-Fiil (Partisip) Eklerinin Kalıcı İsim Oluşturma İşlevleri" , *TDAY-Belleten*, S. 42 1999 I/II, TTK basımevi, Ankara.

Sümer, Faruk (2002), "Oğuzlar", *Türkler*, C. 2, Yeni Türkiye yay., Ankara, ss. 505-555.

Şahbaz, Betül (2011), "Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde +lIk/+lUk İsimden İsim Yapım Eki", Gazi Üniversitesi SBE, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.

Şahin, Hatice (1989), "Tursun Fakih Gazavat-nâme, Dil Özellikleri-Metin-Seçme Sözlük", İnönü Üniversitesi SBE, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Malatya.

Şahin, Hatice (2009), *Eski Anadolu Türkçesi*, Akçağ yay., Ankara.

Şahin, Hatice (2013), "Kaşgarlı'dan Hareketle Eski Anadolu Türkçesindeki İki Ek Üzerine", *Uluslaarası Eski Anadolu Türkçesi Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri 1-2 Aralık 2010*, Haz. Mustafa Özkan ve Enfel Doğan, İstanbul Ünv. Edebiyat Fakültesi, İstanbul, ss. 433-440.

Şentürk, A. Atilla ve Kartal, Ahmet (2007), *Üniversiteler İçin Eski Türk Edebiyatı Tarihi,* 4. b., Dergâh yay., İstanbul.

Tarama Sözlüğü, C. I-VIII, TDK yay., Ankara, 2009 (çevirimiçi) http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_tarama&view=tarama (12 Mayıs 2016).

Taş, İbrahim (2009), *Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı*, TDK, Ankara.

Taş, İbrahim (2015), *Süheyl ü Nev-Bahâr'da Eskicil Ögeler,* TDK yay., Ankara.

Tekin, Şinasi (1974), "1343 Tarihli Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Türk Dili Tarihinde 'Olga-Bolga' Sorunu", *TDAY-Belleten 1973-1974*, Ankara, ss. 59-71.

Tekin, Şinasi (1992), "Eski Türkçe", *Türk Dünyası El Kitabı*, 2. b., C. 2, TKAE yay., Ankara, s. 69-119.

Tekin, Şinasi (2001), *İştikakçının Köşesi*, Simurg, İstanbul.

Tekin, Talat (1988), "Türkçe /ş/, Çuvaşça /ś/, Moğolca /ç/", *TDAY- Belleten 1986,* TTK basımevi, Ankara, 1988, ss. 71-75.

Tekin, Talat (2003), *Orhon Türkçesi Grameri*, 2. b., TDAD, İstanbul.

Tekin, Talat (2005), "Türk Dilbilimi ve Yeni Kelimeler I", *Makaleler III*, Haz. Emine Yılmaz-Nurettin Demir, Grafiker yay., Ankara, ss. 233-240.

Tekin, Talat (2013a), "Altaic Etymologies I", *Makaleler I-Altayistik*, Haz. Emine Yılmaz-Nurettin Demir, TDK yay., Ankara, ss. 293-308.

Tekin, Talat (2013b), "Üze Zarfı Hakkında", *Makaleler I-Altayistik*, Haz. Emine Yılmaz-Nurettin Demir, TDK yay., Ankara, ss. 167-173.

Tekin, Talat (2013c), "Notes On Old Turkic Word Formation", *Makaleler II-Tarihî Türk Yazı Dilleri*, Haz. Emine Yılmaz-Nurettin Demir, TDK yay., Ankara, ss. 401-433.

Tekin, Talat (2013d), "Türk Dillerinde Önseste *y-* Türemesi", *Makaleler I-Altayistik*, Haz. Emine Yılmaz-Nurettin Demir, TDK yay., Ankara, ss. 257-272.

Tekin, Talat (2013e), "Zetacism and Sigmtism in Proto-Turkic", *Makaleler I-Altayistik*, Haz. Emine Yılmaz-Nurettin Demir, TDK yay., Ankara, ss. 15-44.

Tekin, Talat (2013f), "On The Structure of Altaic Echoic Verbs in {-Kıra}", *Makaleler I-Altayistik*, Haz. Emine Yılmaz-Nurettin Demir, TDK yay., Ankara, ss. 131-140.

Tekin, Talat (2013g), "On The Old Turkic Dative-Locatice Suffix {+A}", *Makaleler II-Tarihî Türk Yazı Dilleri*, Haz. Emine Yılmaz-Nurettin Demir, TDK yay., Ankara, ss. 495-501.

Teres, Ersin (2009), "Çağataycada Söz Yapımı", Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul.

Tezcan, Semih (1994), *Süheyl ü Nev-bahâr Üzerine Notlar*, Simutg yay., Ankara.

Tietze, Andreas (2002), *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*, C. I, Simurg yay., İstanbul-Wien.

Tietze, Andreas (2009), *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*, C. II, OAW., Wien

Timurtaş, F. Kadri (1992), "Türkçecilik Cereyanının Tarihi", *Türk Dünyası El Kitabı*, C. 2, S. A-23, Türk Kültür Araştırmaları Enstitüsü, Ankara, ss. 248-258.

Timurtaş, F. Kadri (2012), *Eski Türkiye Türkçesi XV. yy Gramer-Metin-Sözlük*, Kapı yay., İstanbul..

Togan, A. Zeki Velidî, (1981), *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul.

Tuna, O. Nedim, (1990), *Sümer ve Türk Dillerinin Tarihî İlgisi ile Türk Dilinin Yaşı Meselesi*, TDK, Ankara.

Turan, Zikri (2007), "Türkçenin Yapım ve Çekim Düzeninde Yer Alan Eklerin Sınıflandırılması Nasıl Olmalıdır?, *IV. Uluslar arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II 24-29 Eylül 2000*, TDK, Ankara, ss.1835–1844.

Türk, Vahit (2006), "İsimden Fiil Yapan –al-/-el-; -l- ve –ar-, -er-; -r- Eklerinin Kökeni", *İlmi Araştırmalar* (21), s. 115-128.

Türkçe Sözlük, 11. b., TDK, Ankara, 2011.

Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, Birleştirilmiş Tıpkıbasım, C. I-VI, TDK, Ankara, 2009, (çevirimiçi) http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_ttas&view=ttas (12 Mayıs 2016).

Türkmence – Türkçe Sözlük, Haz. Talat Tekin vd., Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık Limitet Şirketi, Ankara, 1995.

Uçar, Erdem (2012), "Eski Türkçede +LI Eki Üzerine", *Karadeniz Araştırmaları*, Yaz, C. 9, S. 34, Ankara, ss. 135-145.

Uysal, İdris Nebi (2012), "*Erte* Sözcüğünün Altun Yaruk'ta Kullanılışı", *The Journal of Academic Social Science Studies*, Volume 5 Issue 1, p. 249-257 (çevirimiçi) http://www.jasstudies.com/Makaleler/545156371_uysal_idris_nebi_TT.pdf.

Üstünova, Kerime (2003), *Kutbe'd-dîn İznikî Mukaddime Giriş, İnceleme, Metin, Sözlük*, Uludağ Üniversitesi yay., Bursa.

Yavuzarslan, Paşa (2003), "Türk Dilinin Tarihî Söz Varlığından Bir Örnek (İncimek)", *Türkoloji Dergisi*, C. 16, S. 2, ss., 91-102.

Yıldız, Osman (2008), *Şeyyâd Hamza, Yusuf u Zeliha (Destân-ı Yusuf), Giriş-İnceleme-Metin-Dizinler*, Akçağ yay., Ankara.

Yüce, Nuri, (2014), *Mukaddimetü'l-Edeb*, 3. b., TDK, Ankara.

Zülfikar, Hamza (1995), *Türkçede Ses Yansımalı Kelimeler*, TDK, Ankara.

Zülfikar, Hamza (2010), "-agan (ağan), egen (-eğen) Ekinin Türkçedeki İşlevleri", *Turkish Studies*, Volume 5/1, Winter 2010, ss. 42-56.

Zülfikar, Hamza (2011), *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları*, 2. b., TDK, Ankara.

http://www.mergumder.org.tr/_yuklenenDosyalar/_dernekDuyurulari/201220%20sayili%20genelge.pdf **(**çevirimiçi) (23.03.2015).